

KARADENİZ ARAŞTIRMALARI

BALKAN, KAFKAS, DOĞU AVRUPA VE ANADOLU İNCELEMELERİ DERGİSİ

Journal of the Black Sea Studies

KaraM

Güz / Fall 2024 • Sayı / Number 83

Karadeniz Araştırmaları / Journal of the Black Sea Studies

published by

The Society for the Black Sea Studies

Karadeniz Araştırmaları Derneği

yayınlanmaktadır.

Cilt/Volume XXI Sayı/Number 83

Fall/Güz 2024

e-ISSN 2536-5126

Onursal ve Kurucu Başkan / Honorary and Founding Chairman

Prof. Dr. Bilgehan A. GÖKDAĞ (Kırıkkale Üniversitesi)

Sahibi ve Sorumlu Yazı İşleri Müdürü / Owner and Managing Editor

Prof. Dr. Osman KARATAY (Ege Üniversitesi)

Editör / Managing Editor

Dr. Öğr. Üyesi Ferdi ÇİFTÇİOĞLU (Manisa Celal Bayar Üniversitesi)

Prof. Dr. Zafer ATAR (Manisa Celal Bayar Üniversitesi)

Yayın Kurulu / Editorial Board

Prof. Dr. A. Mevhibe COŞAR (Karadeniz Teknik Üniversitesi)

Prof. Dr. Ali AKAR (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi)

Prof. Dr. Bernt BRENDEMOEN (Oslo University)

Prof. Dr. Bilgehan A. GÖKDAĞ (Kırıkkale Üniversitesi)

Prof. Dr. Hayati BEŞİRLİ (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)

Prof. Dr. Istvan ZIMONYI (University of Szeged)

Prof. Dr. İbrahim TELLİOĞLU (Ondokuz Mayıs Üniversitesi)

Prof. Dr. M. Seyfettin EROL (ANKASAM)

Prof. Dr. Mualla UYDU YÜCEL (İstanbul Üniversitesi)

Prof. Dr. Nevzat ÖZKAN (Erciyes Üniversitesi)

Prof. Dr. Osman KARATAY (Ege Üniversitesi)

Prof. Dr. Peter GOLDEN (Rutgers University (Emekli))

Prof. Dr. Uli SCHAMILOGLU (L. N. Gumilëv Eurasian Nat. University)

Prof. Dr. Vügar SULTANZADE (Doğu Akdeniz Üniversitesi)

Prof. Dr. Yalçın SARIKAYA (Giresun Üniversitesi)

Prof. Dr. Ahmet TOKSOY (Adnan Menderes Üniversitesi)

Prof. Dr. Zafer ATAR (Manisa Celal Bayar Üniversitesi)

Doç. Dr. Abdulkadir ÖZTÜRK (Hoca Ahmet Yesevi U.T.K. Üniversitesi)

Doç. Dr. Aygöl UÇAR (Ege Üniversitesi)

Doç. Dr. Ergin JABLE (Priştine Üniversitesi)

Doç. Dr. Ferhat BERBER (Celal Bayar Üniversitesi)

Doç. Dr. Irina DRIGA (NASU)

Doç. Dr. Umut ÜREN (Kırklareli Üniversitesi)

Doç. Dr. Kemal HAYKIRAN (Adnan Menderes Üniversitesi)

Doç. Dr. Üyesi Muhammet ŞEN (Ege Üniversitesi)

Dr. Veysel HASAR (Manisa Celal Bayar Üniversitesi)

Alan Editörleri / Field Editors

Prof. Dr. Hayati BEŞİRLİ (Toplumbilim / Sociology)
Prof. Dr. M. Seyfettin EROL (Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler / Political Sciences and International Relations)
Prof. Dr. Umut Kedikli (Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler / Political Sciences and International Relations)
Prof. Dr. Osman KARATAY (Ortaçağ Tarihi / Medieval History)
Doç. Dr. Ferhat BERBER (Yakın Tarih / Modern History)
Doç. Dr. Aygül UÇAR (Sanat Tarihi / History of Arts)
Doç. Dr. Yaşar ŞİMŞEK (Dilbilim / Linguistics)
Doç. Dr. Muhammet ŞEN (Osmanlı Tarihi / Ottoman History)

Yazı İşleri - Dizgi/ Editorial Secretary - Proof-Reading
Ali GÜLER

Yabancı Dil Sorumluları / Foreign Language Editors

Dr. Hüseyin YILMAZ (French/Fransızca)
Arş. Gör. Özkan KÜÇÜKBAŞ (English/İngilizce)
Arş. Gör. Yavuz Selim BARHAN (Russian/Rusça)

Yayın Türü / Type of the Periodical

Quarterly, international refereed journal / Üç aylık, uluslararası hakemli dergi

Yayın Dili / Accepted Languages

Türkçe – İngilizce – Rusça / Turkish – English - Russian

Journal of Black Sea Studies is an open access (OA) journal providing users and institutions with unrestricted and free access to its content. This means that users are not required to pay a fee or to ask permission from either the author or journal in order to access and use articles in their full form, as is outlined by Budapest Open Access Initiative (BOAI).

Bu dergi, kullanıcı veya kurumların içeriği bedelsiz olarak kullanabildiği açık erişimli bir dergidir. Kullanıcıların tam metinlerin içeriğini okuma, yükleme, kopyalama, arama ve bağlantı yaparken yayıncı veya yazardan önceden izin almasına gerek yoktur.

Açık erişim BOAI tanımına uygundur.

Dergimizi Tarayan Veritabanları ve Dizinler / Scanned by the Databases and Indexes

ULAKBİM TR DİZİN, Acarindex, Araştırmaz, ASOS, CEEOL, Index Copernicus, Index Islamicus, International Medieval Bibliography, İSAM Türk Tarih, Edebiyat, Kültür ve Sanat Makaleleri Veritabanı, J-Gate, MLA International Bibliography, CiteFactor, Serials Solutions, Ulrich's Periodicals Directory, CNKI, InfoBase, MIAR, İdeal Online, SOBİAD

Adress / İletişim

Karadeniz Araştırmaları Derneği (Karam)
Kazım Dirik Mah. Gediz Cad. No. 15/1 D. 120
35100 Bornova/İZMİR/TÜRKİYE
0542 620 99 40 / 0536 760 55 42
www.karam.org.tr / www.karamdergisi.com
karadenizarastirmalari@gmail.com

The Advisory Board / Danışma Kurulu

- Prof. Dr. A. Nezih TURAN (Anadolu Üniversitesi)
Prof. Dr. Ali ASKER (Karabük Üniversitesi)
Prof. Dr. Ali DUYMAZ (Balıkesir Üniversitesi)
Prof. Dr. Atilla JORMA (Gostivar Vizyon University)
Prof. Dr. Barış METİN (Uşak Üniversitesi)
Prof. Dr. Behçet Kemal YEŞİLBURSA (Bursa Uludağ Üniversitesi)
Prof. Dr. Cemalettin TAŞKIRAN (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
Prof. Dr. Dan D. Y. SHAPIRA (Bar-Ilan University)
Prof. Dr. Dilek ERGÖNENÇ (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Ercan ALKAYA (Fırat Üniversitesi)
Prof. Dr. Galibe HACIYEVA (Nahçıvan Devlet Üniversitesi)
Prof. Dr. F. Didem EKİNCİ (Çankaya Üniversitesi)
Prof. Dr. F. Gülay MİRZAOĞLU (Hacettepe Üniversitesi)
Prof. Dr. Giray SAYNUR DERMAN (Marmara Üniversitesi)
Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN (Türk Dil Kurumu)
Prof. Dr. Hakan KIRIMLI (Bilkent Üniversitesi)
Prof. Dr. Haydar ÇAKMAK (Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
Prof. Dr. Hülya ARGUNŞAH (Erciyes Üniversitesi)
Prof. Dr. İliya V. ZAITSEV (Moskow State University)
Prof. Dr. İlker ALP (Trakya Üniversitesi (Emekli))
Prof. Dr. İrfan ÇAĞLAR (Hitit Üniversitesi)
Prof. Dr. László MÁRACZ (Universiteit van Amsterdam)
Prof. Dr. Mehmet Naci ÖNAL (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi)
Prof. Dr. Necati DEMİR (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet OKUR (Karadeniz Teknik Üniversitesi)
Prof. Dr. Melahat PARS (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Melek ÇOLAK (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi)
Prof. Dr. Melek ÖKSÜZ (Karadeniz Teknik Üniversitesi)
Prof. Dr. Melek ÖZYETGİN (Yıldız Teknik Üniversitesi)
Prof. Dr. Mustafa ARGUNŞAH (Erciyes Üniversitesi)
Prof. Dr. Nezih MUSAOĞLU (Kırklareli Üniversitesi)
Prof. Dr. Özkul ÇOBANOĞLU (Hacettepe Üniversitesi)
Prof. Dr. Qızılgül ABDULLAYEVA (Bakı Dövlət Universiteti)
Prof. Dr. Semra ALYILMAZ (Uludağ Üniversitesi)
Prof. Dr. Serkan ŞEN (Ondokuz Mayıs Üniversitesi)
Prof. Dr. Şenol KANTARCI (Akdeniz Üniversitesi)
Prof. Dr. Talip DOĞAN (Necmettin Erbakan Üniversitesi)
Prof. Dr. Ufuk Tavkul (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Ulvi KESER (Kıbrıs Amerikan Üniversitesi)
Prof. Dr. Umut KEDİKLİ (Manisa Celal Bayar Üniversitesi)
Prof. Dr. Yavuz AKPINAR (Ege Üniversitesi (Emekli))
Prof. Dr. Yücel ÖZTÜRK (Sakarya Üniversitesi)
Prof. Dr. Zekeriya KARADAVUT (Akdeniz Üniversitesi)
Doç. Dr. Leyla Çiğdem DALKILIÇ (Ankara Üniversitesi)
Doç. Dr. Serkan ACAR (Ege Üniversitesi)
Dr. Araz ASLANLI (Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti)

KARADENİZ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ YAYIN İLKELERİ

DERGİ HAKKINDA

Karadeniz Araştırmaları Dergisi, 2004 yılında “KaraM Araştırma ve Yayıncılık” çatısı altında yayın hayatına başlamış, uluslararası, hakemli, akademik bir süreli yayındır.

Her yıl, Bahar/Mart, Yaz/Haziran, Güz/Eylül ve Kış/Aralık olmak üzere dört sayı yayımlanır. Bu sayılar haricinde “özel sayı” yayımlanmaz.

Karadeniz Araştırmaları Dergisi, bir e-Dergi’dir, e-ISSN’si 2536-5126 şeklindedir.

Karadeniz Araştırmaları Dergisi, Türkiye’nin ilk bölge odaklı akademik dergisidir. Alt isimde gösterildiği üzere Doğu Avrupa, Balkanlar, Kafkaslar ve Anadolu sahası öncelikli olmak üzere, ilgili sosyal bilim (tarih, dil, edebiyat, uluslararası ilişkiler, iktisat, etnoğrafya, etnoloji, antropoloji vd.) yazıları yayımlanır. 21. yılını idrak eden Karadeniz Araştırmaları Dergisi, 1000’e yakın akademik makale ile yayımlandığı ilk günden itibaren önemli bir literatür oluşturmuş, tarih, sosyoloji, dil, edebiyat, uluslararası ilişkiler gibi pek çok alana katkı sağlamıştır.

Karadeniz Araştırmaları Dergisi’nin editörlüğünü kuruluşundan itibaren Prof. Dr. Osman Karatay (Ege Üniversitesi) yürütmüş, daha sonra Prof. Dr. Yahya Kemal Taştan (Katip Çelebi Üniversitesi) ve Doç. Dr. Yaşar Şimşek (Giresun Üniversitesi) editörlüğü devralarak dergiyi bugünlere taşımışlardır. Daha önceki sayılarda Prof. Dr. Mehmet Seyfettin Erol (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi), Doç. Dr. Umut Üren (Kırklareli Üniversitesi) ve Dr. İbrahim Doğukan Dokur da editörlük desteği vermiştir. Kuruluşundan itibaren derginin sahibi olan Prof. Dr. Bilgehan A. Gökdağ (Kırıkkale Üniversitesi) halen derneğimizin onursal ve kurucu başkanıdır. Bu görevi, Karadeniz Araştırmaları Derneği’nin başkanlığıyla birlikte 2022 yılında Prof. Dr. Osman Karatay’a devretmiştir. Dergi, halen dernek bünyesinde Prof. Dr. Zafer Atar ve Dr. Öğretim Üyesi Ferdi Çiftçioğlu editörlüğünde yayınlanmaktadır.

Amaç ve Kapsam

Dünyada değişen dengeler ve gelişmeler ile bunların sonuçlarının Türk Dünyasına etkileri, Türkiye-Türk Dünyası ilişkileri, bölgenin tarihî, sosyal, jeopolitik önemi, Türk tarihi, tarihî ve çağdaş Türk dili üzerine yapılan çalışmalar, Karadeniz havzasında konuşulan diller ve Türkçe ile etkileşimleri, alfabe-dil-kültür vb. konularda yapılan akademik çalışmaları yayımlamak yoluyla teşvik etmek ve bu şekilde ilgili bilim camiasının bir yayın havuzunda buluşmasını sağlamak Karadeniz Araştırmaları Dergisi’nin ana amacıdır. Yayınlarını Karadeniz dünyası üzerinde yoğunlaştıran Karadeniz Araştırmaları Dergisi olarak ülkemizin stratejilerine, öncelikli olarak da bu alandaki bilgi birikimine katkıda bulunmak yayın felsefesimizdir. Karadeniz Araştırmaları Dergisi olarak stratejik bilgi birikiminin en sığ seviyesi olan sadece günceli takip vartasına saptanmayıp çok geniş açılardan bölgeyi ilgilendiren çalışmalar yayımlamaya devam edeceğiz.

Yayın Dili

Karadeniz Araştırmaları Dergisi’nin yayın dili Türkiye Türkçesidir. Ancak yayın ilkelerine uygun olmak şartıyla her sayıda derginin üçte bir oranını geçmeyecek şekilde İngilizce, Rusça ve diğer Türk lehçeleri ile yazılmış yazılara da yer verilebilir.

Derginin Bölümleri

Karadeniz Araştırmaları Dergisi’nde bir sayının en az ¾’ü özgün araştırma makalelerine ayrılır. Alana katkı sağlayan derleme makalelere, kaynak özelliği taşıyan çevirilere ve kitap tanıtma-değerlendirme yazılarına da yer verilebilir.

Sınırlılık

Karadeniz Araştırmaları Dergisi'nde ilgili sayıda yayımlanacak makalelerin sayısı hususunda belli bir sınır bulunmaktadır. Her sayıda kitap değerlendirme ve tanıtma yazıları dâhil olmak üzere "en fazla" 20 makaleye yer verilmektedir. Yayına uygun görülen makale sayısının fazla olması durumunda makaleler hakem süreçlerinin bitmesinin ardından sıraya konmaktadır. Yüksek nitelikli ve alana doğrudan katkı yapacak makaleler, yayın kurulunun görüşü alınarak editör kurulu tarafından ön sıraya çekilebilir.

Açık Erişim Sistemi

Karadeniz Araştırmaları Dergisi, kullanıcı veya kurumların içeriği bedelsiz olarak kullanabildiği açık erişimli bir dergidir. Kullanıcıların tam metinlerin içeriğini okuma, yükleme, kopyalama, arama ve bağlantı yaparken yayıncı veya yazardan önceden izin almasına gerek yoktur. Açık erişim BOAI tanımına uygundur.

Sorumluluk

Yayımlanan yazılardaki görüş ve düşünceler yazarlara aittir, dergimizin görüş ve düşüncelerini yansıtmaz.

Veritabanları ve Dizinler

Karadeniz Araştırmaları Dergisi; ULAKBİM TR DİZİN, Acarindex, Araştırmax, ASOS, CEEOL, DOAJ, Index Copernicus, Index Islamicus, International Medieval Bibliography, İSAM Türk Tarih, Edebiyat, Kültür ve Sanat Makaleleri Veritabanı, J-Gate, MLA International Bibliography, CiteFactor, Serials Solutions, Ulrich's Periodicals Directory, CNKI, InfoBase, SOBIAD gibi pek çok ulusal ve uluslararası veritabanı ve dizin tarafından taranmaktadır.

Arşivleme ve Gizlilik Beyanı

Karadeniz Araştırmaları Dergisi'nde yayımlanmak üzere gönderilen tüm makaleler ve bu makalelerin hakem raporları, karamdergisi.com adlı internet sitesinin makale takip sisteminde süresiz arşivlenmiştir. Arşivimizde bulunan makaleler, hakem raporları ve kişisel bilgilerin 3. şahıslar ile paylaşılmayacağı editör kurulu tarafından garanti edilir.

YAYIN ETİğİ

Karadeniz Araştırmaları Dergisi Yayın Etiği *Committe on Publication Ethics* (COPE)'in yayımlamış olduğu "COPE Code of Conduct and Best Practice Guidelines for Journal Editors" ve "COPE Best Practice Guidelines for Journal Editors"de yer alan etik sorumluluklara istinaden hazırlanmıştır.

Yazı(lar) ve Yazar(lar)

Karadeniz Araştırmaları Dergisi'ne gönderilen yazılarda daha önce yayımlanmamış olma şartı aranır. Bilimsel bir toplantıda sunulmuş olan bildiriler, yayımlanmamış olmak şartıyla kabul edilebilir. Yayımlanan ve daha sonra "gözden geçirilerek genişletilen" bildiriler için yazar bildiri metninin ilk hâlini de yazı ile birlikte dergiye e-posta yolu ile göndermek zorundadır. Lisansüstü tezlerden veya projelerden üretilmiş yazılar, bu durum belirtilmek koşulu ile kabul edilir.

Karadeniz Araştırmaları Dergisi'ne gönderilecek yazılarda, içeriğin özgün olması ve ilgili alanda etki yapması beklenir. Karadeniz Araştırmaları Dergisi'ne gönderilen yazılar "Amaç ve Kapsam" bölümünde belirtildiği üzere ilgili alanlarda yazılmış olmalıdır. Belirtilen alanların dışında yazı kabul edilmez. Derginin amacı ve kapsamına uymayan yazıların sisteme yüklenmesi durumunda, editör kurulu durumu yazara e-posta yolu ile bildirir ve yazı sürece dâhil edilmez.

Karadeniz Araştırmaları Dergisi'ne gönderilen tüm yazılar, editör kurulu tarafından Yazım Kuralları'na uygunluğu açısından kontrol edilir. Yazım Kuralları'na göre yazılmamış yazılar için süreç başlatılmaz.

Karadeniz Araştırmaları Dergisi'ne gönderilen tüm yazılar için yazarlar çalışmanın özgün olduğunu; çalışmalarında alıntıladıkları bilgi, resim, Şekil, tablo için alıntılanan kaynağa atıfta bulduklarını, çalışmalarının daha önce yayımlanmadığını ve başka bir derginin sürecine dâhil olmadığını garanti ederler.

Başka bir derginin yayım sürecinde olduğu veya daha önce yayımlandığı (isim değişikliği ile gönderilen yazıları da kapsayacak Şekilde) anlaşılan yazılar için süreç durdurulur ve yazarın dergi ile bağlantısı koparılır. Böyle bir durumun tespitinde yazar, bir daha yazı gönderemez.

Karadeniz Araştırmaları Dergisi'ne gönderilen tüm yazılar Crosscheck programı ile kontrol edilmektedir. Herhangi bir intihal durumunda, yazılar yayına alınmamaktadır. 62. sayıdan başlamak üzere Karadeniz Araştırmaları Dergisi'ne gönderilen tüm yazılar için iThenticate programından (veya muadil bir intihal programından) alınan intihal raporunun da yazı ile birlikte gönderilmesi Şartı aranır.

Etik Beyan Gerektiren Yazılar

Etik kurul izni gerektiren çalışmalar için makalenin sonunda ilgili Etik Kurul Onayı ile ilgili bilgilerin (kurul-tarih-sayı) yer verilmesi zorunludur.

Süreç (Kr Hakemlik Sistemi)

Yazıların tüm süreci www.karamdergisi.com uzantılı internet sitesi üzerinden yürütülür. Yazarlar, dergimize yazı gönderebilmek için makale takip sistemine ye olmak zorundadır. E-posta yolu ile gönderilen yazılar, dikkate alınmaz. Makale takip sistemine ye olan yazarlar, yazılarını kendi belirledikleri kullanıcı adı ve Şifre ile sisteme giriş yaparak yükleyebilirler. Gelen yazılar, derginin yayım ilkelerine uygunluk açısından kontrol edilir. Uygun görülen yazılar için hakemlik süreci başlatılır.

Yazılar, alanında uzman **en az** iki hakeme gönderilir. Yazılar için "kr hakemlik" (peer review) sistemi uygulanır. Yazarlara hakem adı belirtilmez. Yazılarda, yazarın bilgileri yer almaz. Hakem raporları yayımlanmaz, sistem üzerinde süresiz gizli tutulur.

Yazılar hakemlere gönderilmeden önce ilgili yazı hakkında hakemlik yapıp yapamayacakları yazının zeti gönderilerek hakemden sorulur. Yazının tamamı, ancak cevabın olumlu olması durumunda sistem üzerinden gönderilir. Hakemlerden ilgili yazıyı 20 gün içinde raporlandırması beklenir.

Yazar, hakem raporlarına sistem üzerinden kendi üyelik sayfası ve Őifresi ile erişir. Hakem raporlarının biri olumlu, diğeri olumsuz olması durumunda yayım kurulu nihai kararı verebilir veya yazıyı üçüncü bir hakeme gönderir. Hakemler, ilgili makale için raporlarını 20 gün içinde kendi üyelik sayfaları aracılığı ile iletirler. Hakem raporlarının gecikmesi durumunda, editör kurulu, yazı için yeni hakem ataması yapabilir. Yazarlar, hakem raporlarını dikkate alırlar. Katılmadıkları görüşler olması durumunda, gerekçeleri ile belirtmekle mkelleflirler. Yazıların iki hakemden de onay alması, doğrudan yayımlanacağı anlamına gelmez. Editör kurulu hakem raporlarını yeterli görmemesi hâlinde yeni hakem ataması yapabilir veya yazının yayımlanıp yayımlanmaması hususunda nihai kararı verebilir. Hakem raporları doğrultusunda "düzeltme" alan yazılar için yazarın gerekli düzeltmeleri yapıp yapmadığı hakem veya editör kurulu tarafından kontrol edilir. İngilizce zet bölümleri, Yabancı Dil Sorumlusu tarafından ayrıca kontrol edilir. Yapılması gerekli olan düzeltmeler varsa, sistem üzerinden yazara iletir. Yayım Kurulu, esasa yönelik olmayan değişiklikler yapabilir.

Hakemler

- Hakemler, uzmanlık alanı dışında yayınları değerlendirmek üzere kabul etmemelidir.
- Hakemlerin hakemlik davetini kabul ettikten sonra Hakemlik uluslararası standartlarına uyması gerekmektedir.
- Hakemler, yazılara makale takip sistemi üzerinden kendi belirledikleri kullanıcı adı ve şifre ile erişebilir.
- Hakemler, gizlilik ve tarafsızlık içinde değerlendirme yapmalıdır.
- Hakemler, raporlarını 20 gün içerisinde iletmeli, gecikme yaşanacaksa editör kuruluna bilgi vermelidir.
- Hakemler, değerlendirmek üzere kabul ettikleri çalışmalarını başka şahıslarla veya sanal ortamda paylaşmamalıdır.
- Hakemler, intihal tespit etmeleri durumunda editör kuruluna bilgi vermelidir.
- Hakemler raporlarında kullandıkları dile dikkat etmeli; yazarı aşağılayıcı, onur kırıcı cümleler kurmaktan imtina etmelidir.

Editör Kurulu

Derginin Editör Kurulu, *Committe on Publication Ethics* (COPE)'in yayımlamış olduğu "COPE Code of Conduct and Best Practice Guidelines for Journal Editors" ve "COPE Best Practice Guidelines for Journal Editors"de yer alan etik sorumluluklara uymakla yükümlüdür.

- Editör Kurulu, derginin geliştirilmesi ve çağa ayak uydurmasından sorumludur.
- Editör Kurulu, okuyucu, yazar ve hakemlerin bilgi ihtiyacını karşılamakla sorumludur.
- Editör Kurulu, akademik hassasiyetlerle bütünlüğü sağlamaktan sorumludur.
- Editör Kurulu, hakemlik sürecinin sağlıklı bir şekilde ilerlemesi için hakemleri çalışmanın konusuna göre belirlemekten sorumludur.
- Editör Kurulu, yazarlar ve hakemler arasında olası çıkar çakışmasını önlemekten sorumludur.
- Editör Kurulu, gizlilik beyanı esaslarına göre kişisel bilgilerin paylaşılmasından sorumludur.
- Editör Kurulu, hakem havuzunun güncellenmesinden sorumludur.
- Editör Kurulu, yayın ve danışma kurulu ile iletişim hâlinde olmalıdır.

Yayın İçin Alınan Ücret Hakkında

Karadeniz Araştırmaları Dergisi'nde hakem süreci başlatılabilmesi için 1000 (bin) TL "Yayın Ücreti" alınır. Karadeniz Araştırmaları Dergisi 58. sayısına kadar basılı ve elektronik olarak yayımlanmıştır. Alınan ücretler internet sitesinin ayakta tutulması, derginin basım-dağıtım başta olmak üzere DOI ve dizgi masrafları için kullanılmıştır. 58. sayıya kadar derginin basılı hâli yazar, hakem ve Türkiye'nin önde gelen kütüphanelerine gönderilmekte idi. Ancak basım-dağıtım hususunda artan masraflar karşılanamaz duruma geldiği için derginin basılı hâli artık çıkmamaktadır. "Yayın Ücreti" bugün için internet sitesi, DOI ve dizgi masrafları için kullanılmaktadır.

YAZIM KURALLARI

1. Başlık

Her yazının Türkçe ve İngilizce başlığı bulunmalıdır. Yazının içeriğini kısa, açık ve yeterli ölçüde yansıtacak nitelikte olmalı, büyük harflerle ve koyu yazılmalı, Cambria yazı tipiyle 14 punto olmalıdır.

2. Yazar Ad(lar)ı ve Adres(ler)i

Gönderilen yazılarda yazarı belirten hiçbir ifade yer almamalıdır. *Hakem süreci bittikten sonra*;

Makale yazarının adı ve soyadı (soyadın tamamı büyük harfle) yazı başlığının sağ altında olmalı, yazarın görev yaptığı kurum, elektronik posta adresi, akademik unvanı, ORCID numarası ile birlikte dipnotta Cambria yazı tipinde 9 punto yazılarak belirtilmelidir.

3. Özet ve Anahtar Kelimeler

Çalışmanın amacını, kapsamını ve sonuçlarını yansıtmaya gereken özet, en az 150, en fazla 200 sözcükten oluşmalıdır. Özet içinde kaynak, şekil ve çizelgeler yer almamalıdır. Özeti hemen altına en az üç, en fazla beş kelimedenden oluşan anahtar kelimeler yazılmalıdır. Ayrıca özeti, başlığın ve anahtar kelimelerin İngilizceleri de bulunmalıdır. Yabancı dilde yazılan makalelerde de Türkçe ve yazılan dilde başlık, özet ve anahtar kelimeler yer almalıdır. Özet ve anahtar kelimeler, Cambria yazı tipi ile, 9 punto büyüklüğünde yazılmalıdır. 77. sayıdan itibaren makalelerin sonunda 700-1000 kelimedenden oluşan **geniş İngilizce özet** yer alacaktır. Geniş İngilizce özet bölümüne kaynaklar kısmından sonra yer verilmelidir. Bu özet makalenin temel fikirlerinin tümünü kapsayacak biçimde, paragraflar hâlinde olmalıdır.

4. Ana Metin

Çalışmada, sayfa yapısı A4 ebatında, kenar boşlukları sağdan, soldan, üstten ve alttan 3 cm olmak üzere, paragraf aralığı önce ve sonra 6 nk aralığıyla ve tek satır aralıkla yazılmalıdır. 11 punto Cambria yazı karakterleri kullanılmalı, satır sonunda heceleme yapılmamalıdır. Paragraf başlarında 1 cm girinti yer almalı, noktalama işaretleri kendilerinden önceki sözcüklere bitişik olmalıdır. Çalışma dil bilgisi kurallarına uygun olmalı, noktalama işaretlerinin kullanımı ve diğer yazım kuralları için TDK Yazım Kılavuzu esas alınmalıdır. Ana metin içinde hiçbir şekilde otomatik numaralandırma kullanılmamalıdır. Makalenin konusu, amacı, kapsamı, gerekçesi, sonucu vb. bilgiler bilimsel yeterliliği sağlayacak ölçüde ve bir düzen içinde verilmelidir.

- **Başlıklar:** Tamamı koyu olmalı, her sözcüğün ilk harfi büyük yazılmalıdır.
- **Şekil, tablo ve fotoğraflar:** Şekil ve tablolar numaralandırılmalı, Tablo 1, Grafik 3 ve Şekil 7 vb. biçiminde adlandırılmalıdır. Numara ve başlıklar, şekillerin ve tabloların altına yazılmalıdır. Tablolar için paragraf aralığı önce ve sonra 0 nk, satır aralığı tek olacak şekilde düzenlenmelidir.
- **Diğer ekler** (Tablo, Şekil ve Grafik) normal yazı dışındaki göstergelerin çok olması durumunda tablo, şekil ve grafikler; EKLER bölümünde KAYNAKÇA'dan sonra verilmelidir.

Kaynak Gösterme (Atıflar): Makalede yapılacak atıflarda APA yöntemi esas alınır ve aşağıdaki yöntem kullanılır.

- Atıflar, parantez içinde yazarın soyadı, eserin yayın yılı ve sayfa numarası sırasıyla verilmelidir: (Ercilasun, 2015, s. 157).

- Birden fazla kaynağa başvurulduğu durumlarda yazar isimleri aynı parantez içinde, eski tarihli olandan yeni olana doğru, birbirinden noktalı virgülle ayrılarak sıralanır: (Arat, 1979, s. 54; Ercilasun, 2015, s. 157).
- İki ve daha fazla yazarlı kaynaklarda sadece ilk yazarın soyadı ve 'vd.' kısaltması yazılmalıdır: (Yalçın vd. 2002, s. 56).
- Metin içinde, gönderme yapılan yazarın adı veriliyorsa kaynağın sadece yayın tarihi yazılmalıdır: Taştan (2011, s. 42), bu konuda...
- Bir yazarın aynı yıl yayımlanmış çalışmalarına atıf yapılacak ise eserin yayın yılına bir harf eklenmelidir: (Gökdağ, 2012a, s. 69), (Gökdağ, 2012b, s. 163).
- Soyadları aynı olan iki yazarın aynı yılda yayımlanmış olan eserleri, ad ve soyadları açık yazılması yoluyla belirtilir: (Yılmaz Çetin, 2014, s. 325), (Yılmaz Yağmur, 2014, s. 127).
- Atıf yapılan kaynak görülmeden başka bir kaynak üzerinden atıf yapılması gerektiğinde bu kaynakla birlikte alıntının yapıldığı eser şu şekilde gösterilmelidir: (Köprülü, 1911, s. 75'ten aktaran; Kartal, 2008, s. 60).
- Arşiv belgeleri kaynak gösterilirken metin içindeki kısaltma örnekteki gibi olmalı, açılımı kaynakçada verilmelidir. Örnek: (BCA, Mühimme 15, s. 25).
- İnternet kaynaklarına atıf yapıldığında haber siteleri için; haber sitesinin adına ve haber tarihine yer verilmeli; kaynakçada URL kodu ile belirtilmelidir (Habertürk 2018). Yazarı belli internet kaynaklarına atıf yaparken yazar soyadı ve haber yayın tarihi esas alınmalı, kaynakçada URL kodu belirtilmelidir (Kireççi, 2018). Aynı site/gazetenin aynı yıl içinde yayınlanmış birden fazla kaynağı kullanılmışsa harflendirilerek gösterilmelidir.
- **Dipnotlar:** Dipnot kullanımından mümkün olduğunca kaçınılmalı, yalnızca açıklamalar için başvurulmalı ve otomatik numaralandırma yoluna gidilmelidir.
- **Alıntılar:** Alıntılar tırnak içinde verilmeli; beş satırdan az alıntılar satır arasında, beş satırdan uzun alıntılar ise satırın sağından ve solundan 2 cm içeride, blok halinde ve tek satır aralığıyla 10 punto yazı boyutunda yazılmalıdır. Birebir olmayan alıntılarda APA yöntemi tercih edilmelidir.
- **Otomatik Numaralandırma:** Makalede dipnotlar hâricinde otomatik numaralandırma yoluna gidilmemelidir.

5. Kaynakça

Makalede kullanılan tüm kaynaklar "Kaynakça"ya dâhil edilmeli, çalışmanın konusu ile alakalı olsa da faydalanılmayan eserler kaynakçaya alınmamalıdır. Kaynaklar, "KAYNAKÇA" başlığı altında yazar soyadlarına göre alfabetik olarak verilmelidir. Kitap ve dergi adları italik yazılmalıdır.

a) Kitap ve Kitap Niteliğindeki Eserler

SOYAD, A. (basım yılı). *Kitabın Adı*. Basıldığı Şehir: Yayınevi.

- ÖZTÜRK, R. (1997). *Uygur ve Özbek Türkçelerinde Fiil*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Eserin hazırlayıcısı, editörü, çevireni varsa, kitap adından sonra parantez içinde aşağıdaki gibi verilir: SOYAD, A. (basım yılı). *Eserin Adı*. [hazırlayanın (hzl.), editörün (ed.) veya çevirenin (çev.) Adı Soyadı]. Basıldığı Şehir: Yayınevi.

- KARPAT, K. H. (2001). *Ortadoğu'da Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk*. (çev. Recep Boztemur). Ankara: İmge Kitabevi.

İki yazarlı eserlerde her iki yazar da verilir. Ancak ikinci yazarın adı ve soyadı normal sırada olmalıdır.

- ANHEGGER, R. – H. İNALCIK (1956). *Kânûnnâme-i Sultânî Ber Mûcebi 'Örf-i Osmanî*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

İkiden fazla yazarlı eserlerde yalnızca ilk yazar belirtilir, diğerleri için "vd." kısaltması kullanılır.

- YALÇIN, D. vd. (2012). *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.

Aynı yazara ait birden çok eser kronolojik olarak sıralanır.

- TEKİN, T. (2003). *Orhon Türkçesi Grameri*. İstanbul: Sanat Kitabevi.
- TEKİN, T. (2013). *İrk Bitig*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Bir yazarın aynı yıl yayınlanan eserlerini ayırt etmek için yayın tarihinden sonra harfler kullanılır.

- ÜNLÜ, S. (2012a). *Harezm Altınordu Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim Yayınevi.
- ÜNLÜ, S. (2012b). *Karahanlı Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim Yayınevi.

Yazarı belli olmayan eserlerde eser adı, yazar adı yerine yazılır ve eser alfabetik sıralamaya dâhil edilir.

- *Türkçe Sözlük* (2011). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Kitap bölümleri için şu yöntem tercih edilmelidir: SOYAD, A. (Basım Yılı). "Bölüm Adı". *Kitap Adı*. (ed. Adı Soyadı). Basıldığı Şehir: Yayınevi. Sayfa Aralığı.

- TOGAN, İ. (2012). "Bugünü Anlamak İçin Orta Asya Tarihine Bir Bakış". *Bağımsızlıklarının Yirminci Yılında Orta Asya Cumhuriyetleri Türk Dilli Halklar – Türkiye İle İlişkiler I. Kitap*. (ed. Ayşegül Aydingün - Çiğdem Balım). Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları: 19-50.

b) Süreli Yayınlardaki Yazılar

• **Dergiler:** SOYAD, A. (yıl). "Makalenin Başlığı". *Derginin Adı*. Cilt No (Roma rakamlarıyla)/Sayı: Sayfa Aralığı.

- İLHAN, S. (1990). "Türk Çağdaşlaşması". *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*. VII/19: 7-19.

• **Basılı gazeteler:** SOYAD, A. (yıl. ay. gün). "Yazının Başlığı". *Gazetenin Adı*: (varsa) sayfa numarası.

- TALU, E. E. (1945.01.13). "Vah Velid". *Son Posta*: 1-7.

c) Tezler

SOYAD, A. (tarih). *Tezin Başlığı*. Şehir: Üniversite ve Enstitü adı. (Yayımlanmamış Lisans/Yüksek Lisans/Doktora tezi).

- MERT, O. (2002). *Kutadgu Bilig'de Hal Kategorisi*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

d) Bildiriler

SOYAD, A. (yıl). "Bildirinin Başlığı". *Sempozyum, Panel veya Kongrenin Adı* (tarihi). Şehir: Yayın Evi: sayfa no.

- ERDAL, M. (2011). "Kutadgu Bilig Metni". *Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Eseri Kutadgu Bilig Bildirileri* (26-27 Ekim 2009). Türk Dil Kurumu Yayınları: 201-208.

e) İnternet Kaynakları

Sitenin/Gazetenin Adı (haber tarihi). "Haber Başlığı". Erişim Tarihi: haberin bağlantısı

- Sputnik (2018). "AB Liderleri Brexit Anlaşmasını Onayladı". Erişim Tarihi: 02.12.2018. <https://tr.sputniknews.com/avrupa/201811251036312530-ab-brexit-anlasmasi-onay/>

Yazarı belli olan internet kaynakları: SOYAD, A. (yazım tarihi). "Metin Başlığı". Erişim Tarihi: yazının bağlantısı

- KİREÇCİ, M. A. (2018). "Brexit Süreci ve Jeopolitik Etkileri". Erişim Tarihi: 01.12.2018. <https://www.dunyabulteni.net/dubam/brexit-sureci-ve-jeopolitik->

f) Yazma Eserler

Eserin Müellifi. *Eserin Adı*. Yazma Eserin Muhafaza Edildiği Kütüphanenin Adı. Arşiv/Katalog Numarası.

- Firdevsî-i Rumî. *Süleymân-nâme-i Kebîr*. Topkapı Sarayı Müzesi Kitaplığı. H. 1535.

Eserin müellifi bilinmiyorsa yazma eserin adı başa alınır ve italik yazılır.

g) Arşiv Belgeleri

Makalelerde kullanılan arşiv belgeleri, KAYNAKÇA bölümünün en sonunda "Arşiv Belgeleri" başlığı altında kullanılan kısaltmaların açıklamaları ile birlikte verilir.

• Arşiv Belgeleri

- Genelkurmay Başkanlığı ATASE Başkanlığı Arşivi Belgeleri, Klasör (K), Dosya (D), Fihrist (F).
- K: 145, D: 103, F: 26-1.
- K: 587, D: 43, F: 1-42.

h) Kısaltmalar

Metin içinde kullanılan kısaltmalar, KAYNAKÇA bölümünden hemen önce alfabetik bir şekilde yan yana sıralanır ve "Kısaltmalar" başlığı ile verilir.

• Kısaltmalar

- Ar. Arapça; Az. Azerbaycan Türkçesi; DLT Dîvânu Lugâti't-Türk; DS Derleme Sözlüğü; EDPT An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish.

MANUSCRIPT SUBMISSION GUIDELINES

About Journal of Black Sea Studies

The Journal of Black Sea Studies an international peer-reviewed journal. It was established in 2004 and is published by KaraM Araştırma ve Yayıncılık.

The Journal of Black Sea Studies publishes four issues per year in March (Spring), June (Summer), September (Fall) and December (Winter) and does not publish so-called 'special issues'.

Journal of Black Sea Studies is an e-Journal (E-ISSN: 2536-5126).

The Journal of Black Sea Studies is Turkey's first region-oriented academic journal. As shown in the sub-title, studies in social sciences (history, language, literature, international relations, economics, ethnography, ethnology, anthropology, etc.) are published, primarily in the fields of Eastern Europe, the Balkans, the Caucasus and Anatolia. The Journal of Black Sea Studies, which is still in its 20th year, has created an important literature since the first day of its publication with nearly 1000 academic articles, and has contributed to many fields such as history, sociology, language, literature and international relations.

Since its establishment, Prof. Dr. Osman Karatay (Ege University), then Prof. Dr. Yahya Kemal Taştan (Katip Celebi University) and Assoc. Dr. Yaşar Şimşek (Giresun University) took over the editorship and carried the magazine to today. In previous issues, Prof. Dr. Mehmet Seyfettin Erol (Hacı Bayram Veli University) also provided editorial support. Prof. Dr. Bilgehan A. Gökdağ (Kırıkkale University), owner of the journal since its establishment, is still the honorary and founding president of our association. Prof. Dr. Osman Karatay assumed the presidency of the Black Sea Studies Association, and thus the ownership of the journal in 2022. The journal is still published under the editorship of Prof. Dr. Zafer Atar and Asst. Prof. Ferdi iftioğlu.

Purpose & Scope

The Journal of Black Sea Studies sets out to foster academic research focusing on the Turkic World and the surrounding region through the lens of topics such as inter-country relations, regional history, socio-political issues, linguistics, and Turkology. At the same time, it also sets out to bring those within this specific academic community together through published scholarly literature. In placing particular emphasis on nations surrounding the Black Sea, Journal of Black Sea Studies's publishing philosophy is to ultimately contribute to the web of knowledge in this field, as well as to contribute to Turkey's strategies towards this region.

Journal of Black Sea Studies will continue to publish articles that represent its region of focus in the broadest and most up-to-date sense possible.

Language Of Publication

The language of publication is normally Turkish, however, high-quality manuscripts in other Turkic languages alongside English and Russian that meet submission guidelines are considered for each issue. Translated articles as well as book reviews that are in line with journal's scope can be published.

Subsections

In the Journal of Black Sea Studies, at least of an issue is reserved for original research articles. Review articles that contribute to the field, translations with reference to the field, and book review and review articles can also be included.

Limitations

Journal of Black Sea Studies maintains a quota on the number of articles it publishes in each issue. This entails a maximum of 20 articles per issue, including book reviews and descriptions. If the number of articles deemed fit for publishing exceeds this quota, the articles are then placed onto a waiting list upon being reviewed. The editorial board may give priority to those articles that are deemed as being of particularly high quality as well as of carrying the potential to be influential in their particular field.

Open Access System

Journal of Black Sea Studies is an open access (OA) journal providing users and institutions with unrestricted and free access to its content. This means that users are not required to pay a fee or to ask permission from either the author or journal in order to access and use articles in their full form, as is outlined by Budapest Open Access Initiative (BOAI).

Responsibility

The views and opinions in the published articles belong to the authors and do not reflect the views and opinions of our journal.

Scanned by the Databases and Indexes

Journal of Black Sea Studies is listed in numerous national and international bibliographic databases and indexes including ULAKBİM TR DİZİN, Acarindex, Araştırmaz, ASOS, CEEOL, DOAJ, Index Copernicus, Index Islamicus, International Medieval Bibliography, İSAM Türk Tarih, Edebiyat, Kültür ve Sanat Makaleleri Veritabanı, J-Gate, MLA International Bibliography, CiteFactor, Serials Solutions, Ulrich's Periodicals Directory, CNKI, InfoBase, and SOBİAD.

Archiving System

All articles submitted to be published in the Journal of Black Sea Studies and the referee reports of these articles have been archived indefinitely in the article tracking system of the website named karamdergisi.com. The editorial board guarantees that the articles, referee reports and personal information in our archive will not be shared with third parties.

PUBLISHING ETHICS

The ethics statement for the Journal of Black Sea Studies is based on those by the Committee on Publication Ethics (COPE)'s Code of Conduct and Best Practice Guidelines for Journal Editors.

Manuscript(s) and the Responsibilities of Author(s)

Manuscripts submitted to the Journal of Black Sea Studies should not have been previously published elsewhere. Papers that have been presented at scientific conferences may be accepted on the condition that they have not been published elsewhere. If your manuscript has already been published and has been modified/expanded upon, you are required submit your manuscript both in its original state alongside the modified version to the journal by e-mail. This particular situation applies to manuscripts that have generated from graduate/doctoral theses and projects. All work reported in the manuscript must be original and should contribute to its respective discipline. All manuscripts to be submitted must conform with the fields outlined in "Purpose & Scope" section above. Manuscripts that do not conform with that will not be accepted. Should a manuscript that does not conform with those rules be submitted, the author will be alerted by the editorial board by e-mail, whereupon their manuscript will be rejected.

All submissions are controlled by the editing board to ensure that they conform with the spelling and punctuation standards outlined by the Turkish Language Association (TDK). Submissions that are deemed as having do not met these standards are unable to move on to the review phase.

The author must guarantee that work reported in the manuscript, including information, images, figures, tables, and quotes, must be original, properly cited, and free from any kind of plagiarism. They also must guarantee that their work has not been published elsewhere or submitted to any other journal(s) simultaneously.

In case it becomes apparent the submission has been previously published elsewhere (e.g. published under a different heading) or is currently being reviewed by another journal, Journal of Black Sea Studies will immediately terminate the review process and cut all ties with author. After that point, the author will be prohibited from submitting any further manuscript(s).

All submissions are checked for plagiarism using CrossCheck. In case of plagiarism, the publication shall be cancelled.

As of the 62th issue, all submissions are now required to be delivered with an accompanying iThenticate plagiarism report as well.

All sources listed in the References section of those submissions deemed suitable for publishing will be thoroughly controlled. Should references either be missing or deemed irrelevant, the author will be notified as to respond accordingly.

Ethics Committee Approval

For studies requiring ethics committee approval, it is mandatory to include the relevant Ethics Committee Approval (committee-date-number) at the end of the article.

Review Process (Blind Peer-Review)

You can follow the entire review process of your submission via the Journal of Black Sea Studies website: www.karamdergisi.com Each manuscript is reviewed by **at least** two field experts. All manuscripts pass through a double-blind peer-review process. Neither the authors know the identity of the reviewer, and vice versa. Reviewer reports are not published, but are rather kept confidential within the system. The abstract(s) of the article(s) is/are first checked by the reviewers prior to them receiving the manuscript(s). This is done to determine whether they will be willing to review the text(s) or not. If the reviewer's answer is affirmative, they will receive the manuscript(s) in full. The reviewers are expected to deliver their report(s) within 20 days of the review process.

The author can access the results of the report(s) via their Journal of Black Sea Studies website account. In the event that one of the reviewer's reports is positive and the other is negative, the editorial board may choose either to terminate the review process or to forward the manuscript to a third reviewer. Reviewers release their reports on the Journal of Black Sea Studies website via their own personal accounts within 20 days of conducting their reviews. In case the reviewers are delayed in releasing their reports, the editorial board may appoint a new reviewer to the manuscript. The author is to take all of the items listed each report very seriously. If the author disagrees with the report in way, she/he must justify why. The approval of both reviewers does not mean that the manuscript will be published immediately. In case the editorial board feels that the reviewer's report is insufficient, it may wish to appoint an additional reviewer, or it may wish to make a final decision regarding the publishability of the manuscript. Either the reviewer(s) or editorial board controls each manuscript to ensure that the author has adhered to and therefore made the necessary corrections outlined in the report(s).

Referees

- Referees should not accept publications outside of their field of expertise for evaluation.
- After the referees accept the invitation to arbitrate, they must comply with the international standards of refereeing.
- Referees can access articles via the article tracking system with the user name and password they define.
- Referees should evaluate with confidentiality and impartiality.
- Referees should submit their reports within 20 days and inform the editorial board if there is a delay.
- Referees should not share work that they accept for evaluation with other persons or in virtual environment.
- Referees should pay attention to the language used in their reports; the author should refrain from making derogatory and humiliating sentences.
- Referees should inform the editorial board if they detect plagiarism.

Editorial Board

- Editorial Board is responsible for the development of the journal and keeping it up to date.
- Editorial Board is responsible for meeting the information needs of readers, authors and referees.
- Editorial Board is responsible for ensuring integrity with academic sensibilities.
- The Editorial Board is responsible for determining the referees according to the subject of the study in order for the refereeing process to proceed in a healthy way.
- Editorial Board is responsible for preventing possible conflict of interest between authors and referees.
- Editorial Board is responsible for not sharing personal information in accordance with the principles of confidentiality statement.
- Editorial Board is responsible for updating the referee pool.

Publication Fee

The Journal of Black Sea Studies charges authors a 'publishing fee' of 1000 (onethousand) Turkish Liras is upon successful acceptance of their manuscript. The Journal of Black Sea Studies used to be published in both print and electronically until its 58th issue. The collected fees are used to keep the Journal of Black Sea Studies website (www.karamdergisi.com) running, as well as are used for digital object identifier (DOI) and typesetting costs. Until the Journal of Black Sea Studies's 58th issue, a printed version of the journal used to be sent to the author, to the journal's staff members, and to leading libraries across Turkey.

Unfortunately, due to ever increasing publishing and distribution fees, the journal is now no longer issued in its physical form. Agin, the 'publication fee' is used to keep the Journal of Black Sea Studies website running, as well as is used for digital object identifier (DOI) and typesetting costs. No fee is collected for book descriptions and reviews.

WRITING RULES

1. Title

The title of the manuscript is to be written in both Turkish and English. Its content should be concise, clear, and of reasonably high quality, and should be written in Cambria 14, bold, using capital letters.

2. The Name(s) and Address(es) of the Author(s)

The author's first and last name should be written beneath the title, aligned right. The author's last name should be written entirely in capital letters. The author's affiliations, e-mail address, title, and ORCID iD number should be indicated as a footnote written in Cambria 9. Note: The latter should only be added once their manuscript has been approved for publication.

3. Abstract and Keywords

An abstract of 150 to 200 words that reflects the aim, scope, and results/conclusions of the study should be included. It should not contain references, figures, or charts. A minimum of 3 and maximum of 5 different keywords must be included directly beneath the abstract. An English version of both the abstract and the keywords must also be included. Manuscripts written in a language other than Turkish should also include a Turkish version of its title, abstract, and keywords. Both the abstract and keywords are to be written in Cambria 9.

4. Main Text

A4, Portrait. Margins: 3 cm (left/right) and 3 cm (top/bottom). Spacing: Single-spaced. Paragraphs spacing: 6 points. Font: Cambria 11. Hyphens normally used to divide words at the end of a line should not be used. Paragraph indentation: 1 cm. There should be no spacing between punctuation and the word preceding them. Authors must pay attention to following the conventions of proper spelling, grammar, and punctuation as outlined by the Turkish Language Association (TDK). Components such as the topic, aim, scope, findings, and conclusions should be presented in such a way that it ensures scientific competence.

- *Main headings*: Must be written in the first letter of each word must be capitalized.
- *Figures, tables, photographs*: Figures and tables should be labelled and numbered: Eg. Table 1, Graphic 3, Figure 7, etc. Numbers and headings should be written beneath figures and tables. Spacing of tables before and after paragraphs: 0 points, single spacing.
- *Additional inserts*: (Table, Figure and Graph) Additional inserts beyond tables, figures, and graphics also should be numbered and labelled (e.g. Additional Table 1, Additional Graphic 3, Additional Figure 7, etc.). Moreover, these should be included after the References section.

References & In-text Citations: Must be presented in APA 7 format.

- In-text citations must be enclosed in parentheses, and must include the author's last name, the year of publication, and the page number(s): i.e. (Sanders, 2015, p. 157).
- When more than one source is being cited, then same information for the additional sources (i.e. the author's last name, the year of publication, and the page number(s)) are listed from the earliest to the latest year. Each additional citation is separated by a semi-colon: i.e. (Blumenthal, 1979, p. 54; Sanders, 2015, p. 157).

- When once source as multiple authors, only the last name of the first author, followed by the abbreviation 'et al.' is to be written: i.e. (MacCrimmon et al. 2002, p. 56).
- When the author's name is included in the text of the sentence where the citation takes place, then just the date of publishing and page number(s) should be included in parentheses: i.e. "Smith (2011, p. 42) discovered that..."
- When more than one study by the same author and published in the same year is cited, a lower case letter should be included next to the publishing year: i.e. (Bloomberg, 2012, p. 69), (Bloomberg, 2012b, p. 163).
- When the names of more than one author sharing the same last name are cited, then the author's first name should also be included: i.e. (Wilmot, Bella 2014, p. 325), (Wilmot, Stella 2014, p. 127).
- When citing a source within a source, both sources are to be cited: i.e. (Briggs, 1911: Taken from p 75 of...; Benassi, 2008, p. 60).
- When showing archival documents, their source should abbreviated in-text, and given in full in the Resources section: i.e. (BCA, Mühimme 15: 25).
- Quotes taken from online newspapers should include the name of the news agency, alongside the year the article was published: i.e. (Daily Sabah 2018). Quotes taken from the authors from other internet websites (non-newspaper) should include the name of the author and the year of publication of the article: i.e. (Amanpour, 2018).
- **Footnotes:** The use of footnotes should be avoided whenever possible. They should only be used for explanations, and should be organized using automatic numbering.
- **Quotations:** Quotations must be indicated using quotation marks (" "). They should be no larger than 5 lines long. Quotations longer than 5 lines should be included beneath the preceding line. They should presented in block form with 1 cm spacing on either side, be single-spaced, and written in 10 point font. Paraphrased quotes should be presented according to the conventions of APA style.

5. References

All sources cited in the manuscript must be included in the References Section. The author should refrain from including supplemental sources that she/he has not benefited from in the writing of her/his article. All references should be listed in alphabetical order according to the author's last name. Book and journal/magazine titles should be written in italics.

a) Books

LAST NAME, F. (Year of Publication). *Title of Book*. Place of Publication: Publishing House.

- ÖZTÜRK, R. (1997). *Uygur ve Özbek Türkçelerinde Fiil*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

If the book has an preparer, editor, and/or translator, then they are listed in parenthesis following the title of the book: i.e. Author's Last Name, Author's First Name (Year of Publication). *Title of Book*, [preparer (prep/hzl.), editor (ed.), translator (tra/çev.) First and Last Name]. Place of Publication: Publishing House.

- KARPAT, K. H. (2001). *Ortadoğu'da Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk*. (tra/çev. Recep Boztemur). Ankara: İmge Bookstore.

When books have two authors, the names of both authors is provided. However, when writing the second author's names, first their first, followed by their last name should be written.

- ANHEGGER, R. – H. İNALCIK (1956). *Kânûnnâme-i Sultânî Ber Mûcebi 'Örf-i Osmanî*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

For more than two authors, only the name of the first author is mentioned, followed by the abbreviation 'et al'.

- YALÇIN, D. et al. (2012). *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.

Multiple works written by same author are to be listed in chronological order.

- TEKİN, T. (2003). *Orhon Türkçesi Grameri*. İstanbul: Sanat Kitabevi.
- TEKİN, T. (2013). *İrk Bitig*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

When those works are published within the same year, then a letter is placed next to the publication year.

- ÜNLÜ, S. (2012a). *Harezm Altınordu Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim Yayınevi.
- ÜNLÜ, S. (2012b). *Karahanlı Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim Yayınevi.

When the author of the book is unknown, the title of the work is written in place of the author, and is categorized in alphabetical order.

- *Türkçe Sözlük* (2011). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

For individual book chapters: AUTHOR'S LAST NAME, F. (Year of Publication). "Title of Chapter". *Title of Book*. (ed. First and Last Name). Place of Publication: Publishing House. Page Range.

- TOGAN, İ. (2012). "Bugünü Anlamak İçin Orta Asya Tarihine Bir Bakış". *Bağımsızlıklarının Yirminci Yılında Orta Asya Cumhuriyetleri Türk Dilli Halklar – Türkiye İle İlişkiler I. Kitap*. (ed. Ayşegül Aydingün - Çiğdem Balım). Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları: 19-50.

b) Scholarly Articles

Journals: AUTHOR'S LAST NAME, F. (Year). "Title of the Article". *Name of the Journal*. Volume No. (Roman Numerals) / Issue: Page Range.

- İLHAN, S. (1990). "Türk Çağdaşlaşması". *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*. VII/19: 7-19.

Printed Newspapers: JOURNALIST'S LAST NAME, F. (Year. Month. Day). "Title of Article". *Name of the newspaper*: Page Number (If Available).

- TALU, E. E. (1945.01.13). "Vah Velid", *Son Posta*: 1-7.

c) Theses

AUTHOR'S LAST NAME, F. (Date). *Title of Thesis*. Location (City): Name of University/Institute. (Unpublished Undergraduate/Graduate/Doctoral Thesis).

- MERT, O. (2002). *Kutadgu Bilig'de Hal Kategorisi*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Unpublished Doctoral Thesis).

d) Academic Papers

AUTHOR'S LAST NAME, F. (Year). "Title of Paper". *Name of Symposium/Panel/Congress* (Date). Location (City): Publishing House: Page No.

- ERDAL, M. (2011). "Kutadgu Bilig Metni". *Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Eseri Kutadgu Bilig Bildirileri* (October 26 - 27 2009). Türk Dil Kurumu Yayınları: 201-208.

e) Internet Resources

Name of Website/Newspaper (Date). "Title of Article". Access Date: Link

- Sputnik (2018). "AB Liderleri Brexit Anlaşmasını Onayladı". Accessed On: 02.12.2018. <https://tr.sputniknews.com/avrupa/201811251036312530-ab-brexit-anlasmasi-onay/>

Internet sources of whom the author is known: AUTHOR'S LAST NAME, F. (Date of Article). "Title of Article". Access Date: Link

- KİREÇCİ, M. A. (2018). "Brexit Süreci ve Jeopolitik Etkileri". Accessed On: 01.12.2018. <https://www.dunyabulteni.net/dubam/brexit-sureci-ve-jeopolitik-etkileri-h425454.html>

f) (Handwritten) Manuscripts

Author of the Manuscript. *Title of the Manuscript*. Name/Tile of the Library/Collection Where the Manuscript Is Kept. Archive/Catalog Number.

- Firdevsî-i Rumî. *Süleymân-nâme-i Kebîr*. Topkapı Sarayı Müzesi Kitaplığı. H. 1535.

When the author of the manuscript is anonymous, the title of the manuscript is written in its place in italics.

g) Archival Documents

Archival documents used/featured within articles are to be listed in a separate 'Archival Documents' directly below the Resources section. These are to be presented in abbreviations:

Archival Documents

Genelkurmay Başkanlığı ATASE Başkanlığı Arşivi Belgeleri, Folder (F), File (Fi), Index (I).

F: 145, Fi: 103, I: 26-1.

F: 587, Fi: 43, I: 1-42.

h) Abbreviations and Acronyms

Abbreviations and acronyms within the manuscript are to be listed and expanded in the 'Abbreviations/Acronyms' section directly above the Resources section. They are to be listed alphabetically.

Abbreviations/Acronyms

Ar. Arapça; Az. Azerbaycan Türkçesi; DLT Dîvânü Lugâti't-Türk; DS Derleme Sözlüğü; EDPT An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish.

i) Sources Written in Non-Latin Scripts

Sources written in non-Latin scripts (e.g. Cyrillic, Persio-Arabic, Greek *etc.*) are to be transcribed into Latin script and listed in the Resources section.

CONTENTS / İÇİNDEKİLER

- 681-700 **UKRAYNA-RUSYA SAVAŞI VE KÜRESEL BUĞDAY KRİZİ/UKRAINE-RUSSIA WAR AND GLOBAL WHEAT CRISIS**
Mustafa KAHRAMAN – İsmet AKOVA
- 701- 717 **MAKARIOS' ACHIEVEMENT AND THE FAILURE OF NATO: THE FALL OF THE REPUBLIC OF CYPRUS PARTNERSHIP/MAKARİOS'UN BAŞARISI VE NATO'NUN BAŞARISIZLIĞI: KIBRIS CUMHURİYETİ ORTAKLIĞININ ÇÖKÜŞÜ**
Cemal YORGANCIOĞLU
- 718-736 **ROCKY LANDSCAPE OF GERDEKKAYA: AN OVERVIEW OF THE SURVEY PROJECT IN ÇORUM-ALACA REGION/KAYALIK PEYZAJDA GERDEKKAYA: ÇORUM-ALACA BÖLGESİNDE YÜRÜTÜLEN YÜZEY ARAŞTIRMA PROJESİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ**
Emine Sökmen ADALI
- 737-762 **ROMA DÖNEMİ'NDEN GÜNÜMÜZE SAFRANBOLU VE ÇEVRESİNDE BAĞCILIK, ÜZÜM VE ŞARAP ÜRETİMİ/VITICULTURE, GRAPE PRODUCTION, AND WINEMAKING IN SAFRANBOLU AND ITS SURROUNDINGS FROM THE ROMAN ERA TO THE PRESENT**
Nuray TÜRKER - Durmuş GÜR
- 763-780 **SİNOP/AYANCIK'TA TURİZMİN GELİŞİMİ VE TURİZM SORUNSALI/ DEVELOPMENT OF TOURISM IN SİNOP/AYANCIK AND TOURISM PROBLEMATIC**
İrfan YURT
- 781-832 **GÖRDÜS KAZASINDA TARIM (1531-1575)/AGRICULTURE IN GORDUS DISTRICT (1531-1575)**
Kadir ADAMAZ
- 833-854 **TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE BİR KAVRAM KARŞILAMA YÖNTEMİ: EMİR KİPİYLE KURULAN BİRLEŞİKLER/A METHOD OF COMPRESSING A CONCEPT IN TURKISH: COMPOUNDS ESTABLISHED WITH THE IMPERATIVE MODE**
Menşure AŞCI
- 855-864 **ANTİK BATI KAYNAKLARI IŞIĞINDA PERS SARAY YAŞAMINDA CARIYELER/CONCUBINES IN THE PERSIAN ROYAL LIFE IN THE LIGHT OF THE ANCIENT WESTERN SOURCES**
Serap ÖZKAN
- 865-886 **HİNDİSTAN VE PAKİSTAN'IN GÜNEY KAFKASYA'DA JEOPOLİTİK DENGİ ARAYIŞI (AZERBAJCAN VE ERMENİSTAN ENDEKSLİ DEĞERLENDİRME)/ INDIA AND PAKISTAN'S QUEST FOR GEOPOLITICAL BALANCE IN THE SOUTH CAUCASUS (ASSESSMENT INDEXED AZERBAIJAN AND ARMENIA)**
Nazrin ALİZADA

- 887-902 **MEKÂN-KİMLİK BAĞLAMINDA YER ADLARI OLUŞUMUNA BİR ÖRNEK: KARACASU (ERZURUM)/AN EXAMPLE OF THE FORMATION OF PLACE NAMES IN THE CONTEXT OF SPACE-IDENTITY: KARACASU (ERZURUM)**
Nilgün AYDIN
- 903-921 **11.DÖNEM TBMM'DEKİ YASAMA FAALİYETLERİ VE ETKİN ŞAHSİYETLER ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME/AN EVALUATION ON LEGISLATIVE ACTIVITIES AND INFLUENTIAL PERSONALITIES IN THE 11TH TERM PARLIAMENT**
Cengiz SUNAY - Bilal TUNÇ
- 922-973 **İNGİLİZ İSTİHBARAT RAPORLARINA GÖRE İSTATİSTİKLERLE I. DÜNYA HARBİ (1914-1918)/ACCORDING TO BRITISH INTELLIGENCE REPORTS WORLD WAR I WITH STATISTICS (1914-1918)**
Ferdi ERTEKİN
- 974-994 **TANZİMAT DÖNEMİ MALİ İDARESİNDE KUMPANYA SARRAFLIĞI TEŞKİLATINA DAİR BİR İNCELEME (1842-1852)/IN THE FINANCIAL ADMINISTRATION OF THE TANZİMAT PERIOD A REVIEW ON THE ORGANIZATION OF THE COMMUNITY CONTROVERSY (1842-1852)**
Fatma AKIN
- 995-1029 **SİLİFKE-TAŞUCU MEZARLIĞINDAKİ OSMANLI DÖNEMİ MEZAR TAŞLARI/OTTOMAN PERIOD GRAVESTONES IN SILIFKE-TASUCU CEMETERY**
Mehmet MUTLU
- 1030-1050 **27 MAYIS ASKERİ DARBESİNİN AMASYA YEREL BASININA YANSIMASI/ REFLECTION OF 27 MAY MILITARY COUP ON AMASYA LOCAL PRESS**
Özlem SEYHAN
- 1051-1066 **ORTA ÇAĞ'DA PAPA İMPARATOR SAVAŞI: YURTSUZ JOHN VE III. INNOCENTİUS/WAR OF THE POPE AND EMPEROR IN THE MIDDLE AGES: LACKLAND JOHN AND POPE INNOCENTİUS III**
Fuat CEYLANBAŞ

Düzeltilme Yayını

SİCİLL-İ AHVAL KAYITLARINA GÖRE OSMANLI BÜROKRASİSİNDE İSTİHDAM EDİLEN KAYSERİ DOĞUMLU GAYRİMÜSLİM DEVLET ADAMLARI (1839-1883)

Hüseyin SARAÇ-Yağmur ŞAHİN

Karadeniz Araştırmaları Dergisi, Güz 2018, XV/59, s. 232-260.

REFEREES OF THIS ISSUE / BU SAYININ HAKEMLERİ

- Prof. Dr. Abdurrahman ÖZKAN (Necmettin Erbakan Üniversitesi)
Prof. Dr. Ali ASKER (Karabük Üniversitesi)
Prof. Dr. Arif KOLAY (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Prof. Dr. Gülsüm POLAT (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
Prof. Dr. Hüseyin ÜRETEN (Aydın Adnan Menderes Üniversitesi)
Prof. Dr. İbrahim İNCİ (Manisa Celal Bayar Üniversitesi)
Prof. Dr. İsmet ÜZEN (Çankırı Karatekin Üniversitesi)
Prof. Dr. M. Serhan YÜCEL (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi)
Prof. Dr. Talip DOĞAN (Necmettin Erbakan Üniversitesi)
Prof. Dr. Ümüt AKGÜNDÜZ (Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi)
Prof. Dr. Yalçın SARIKAYA (Giresun Üniversitesi)
Prof. Dr. Yusuf KILIÇ (Pamukkale Üniversitesi)
Doç. Dr. Beral ALACI (İzmir Demokrasi Üniversitesi)
Doç. Dr. Dilek LATİF (Uluslararası Kıbrıs Üniversitesi)
Doç. Dr. Erdem ÇANAK (Çukurova Üniversitesi)
Doç. Dr. Erol KARCI (Çankırı Karatekin Üniversitesi)
Doç. Dr. Halim DEMİRYÜREK (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi)
Doç. Dr. Hatice Kübra UYGUR (Mardin Artuklu Üniversitesi)
Doç. Dr. İlker Mümin ÇAĞLAR (Manisa Celal Bayar Üniversitesi)
Doç. Dr. Kadir ADAMAZ (Manisa Celal Bayar Üniversitesi)
Doç. Dr. Kudret SEZGİN (Hitit Üniversitesi)
Doç. Dr. Kübra ERHAN (Namık Kemal Üniversitesi)
Doç. Dr. Mehmet SOLAK (Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi) Doç. Dr. Muazzez HARUNOĞULLARI (Kilis 7 Aralık Üniversitesi) Doç. Dr. Mustafa ÇABUK (Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi) Doç. Dr. Oğuz DİKER (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)
Doç. Dr. Süleyman FİDAN (Gaziantep Üniversitesi)
Doç. Dr. Şahin YILDIRIM (Bartın Üniversitesi)
Doç. Dr. Şevki KIRALP (Uluslararası Kıbrıs Üniversitesi)
Doç. Dr. Şükran YAŞAR (Manisa Celal Bayar Üniversitesi)
Doç. Dr. Umut KEDİKLİ (Manisa Celal Bayar Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Fatih SARIKAYA (Bandırma Onyediy Eylül Üniversitesi) Dr. Öğr. Üyesi İsa UĞUR (Karabük Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Serhat Aras TUNA (Muş Alparslan Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Züleyha USTAOĞLU (Manisa Celal Bayar Üniversitesi)
Dr. Öğr. Gör. Dürdane ŞAHİN (Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi)
Dr. Öğr. Gör. Ömer Ceyhun APAK (Bayburt Üniversitesi)

UKRAYNA-RUSYA SAVAŞI VE KÜRESEL BUĞDAY KRİZİ

Mustafa KAHRAMAN*
İsmet AKOVA**

ÖZ

Buğday, dünyadaki birçok ülkede temel besin kaynağıdır. Bu durum, buğdayın diğer bitkilere göre daha fazla üretilmesine ve olası bir olumsuzluk karşısında gıda güvenliği ve erişilebilirliğiyle alakalı krizlerin küresel bir sorun haline gelmesine sebep olmaktadır. 2022 yılının ilk aylarında başlayan Ukrayna- Rusya savaşı Ukrayna ve Rusya'nın buğday tarımı üzerinde önemli etkileri olmuştur. Bu iki devletin dünya buğday üretiminin önde gelen üreticileri ve net ihracatçıları olması, buğday krizini sadece bu iki ülke arasında yaşanan bir sorun olmaktan çıkartıp son yıllardaki en büyük küresel gıda güvenliği sorunu haline gelmesine neden olmuştur. Rusya Federasyonu'nun askeri operasyonlarda bulunduğu sahalar Ukrayna'nın doğu ve güney bölgeleridir. Bu sahalar Ukrayna topraklarındaki en verimli ve en fazla buğday üretilen bölgedir. Savaş esnasında buralarda üretimin aksaması Ukrayna'nın buğday ihracatını daha da düşüreceğine işaret etmektedir. Diğer açıdan Ukrayna'nın buğday ihracatının önemli bir kısmının gerçekleştiği Karadeniz limanları Rusya Federasyonu tarafından kontrol edilmeye başlanmış böylece Ukrayna buğdayının ihracatı engellenmiştir. Buğday lojistiğinde yaşanan bu olumsuz durum, Birleşmiş Milletler gözetiminde Ukrayna ve Rusya Federasyonu'yla gerçekleştirilen tahıl koridoru anlaşmasıyla çözülmeye çalışılmıştır. Diğer taraftan bu savaş nedeniyle Rusya Federasyonu'na batı dünyası ekonomik yaptırımlar uygulanmış bu durum önemli bir buğday ihracatçısı olan Rusya Federasyonu'nun buğday ihracatını kısıtlamıştır.

Anahtar Kelimeler: Küresel Gıda Güvenliği, Buğday Krizi, Ukrayna-Rusya Savaşı, Tahıl Koridoru.

UKRAINE-RUSSIA WAR AND GLOBAL WHEAT CRISIS

ABSTRACT

Wheat grain is the main food source in many countries around the world. This situation causes wheat to be produced more than other plants and, in the face of a possible negativity, crises related to food security and accessibility become a global problem. The Russia-Ukraine war, which started in the first months of 2022, had significant effects on the wheat agriculture of Ukraine and Russia. The fact that these two states are the leading producers and net exporters of world wheat production has caused the wheat crisis to become the biggest global food security problem in recent years, rather than a problem experienced only between these two countries. The areas where the Russian Federation conducts military operations are the eastern and southern regions of Ukraine. These fields are the most productive and highest wheat producing region in Ukraine. The disruption of production here during the war indicates that Ukraine's wheat exports will decrease even more. On the other hand, the Black Sea ports, where a significant portion of Ukraine's wheat exports take place, began to be controlled by the Russian Federation, thus preventing the export of Ukrainian wheat. This negative situation in wheat logistics was tried to be resolved with the grain corridor agreement signed with Ukraine and the Russian Federation under the supervision of the United Nations. On the other hand, due to this war, western world economic sanctions were imposed on the Russian Federation, which restricted the wheat exports of the Russian Federation, which is an important wheat exporter.

Gönderilme Tarihi: 4 Mart 2024

Kabul Tarihi: 9 Eylül 2024

Bu çalışma, 3. İstanbul Uluslararası Coğrafya Kongresi'nde, 21-23 Haziran 2023'de sunulmuştur.

* Doç. Dr. İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Coğrafya Bölümü, İSTANBUL, ORCID ID: 0000-0002-5374-3380, E-posta: mustafa.kahraman@istanbul.edu.tr

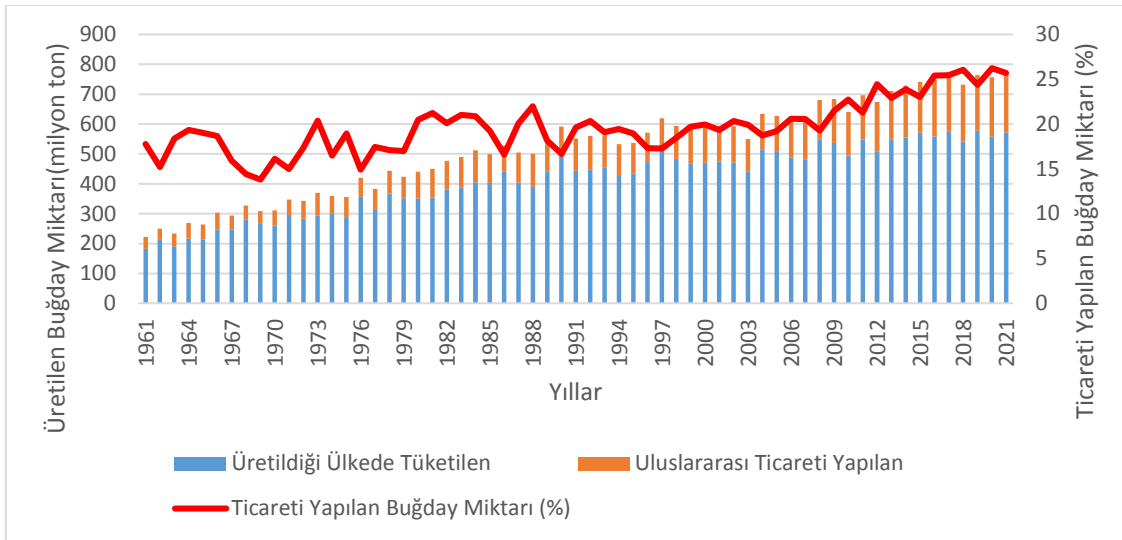
** Prof. Dr. İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Coğrafya Bölümü, İSTANBUL, ORCID ID: 0000-0003-4769-4858, E-posta: ismetak@istanbul.edu.tr

Key Words: Global Food Security, Wheat Crisis, Ukraine-Russia War, Grain Corridor,

Giriş

Buğday, birçok alt türe sahip olan ve dünya üzerinde çeşitli coğrafyalarda yetiştirilen bir bitkidir (Ghoshray, 2006: 313). Bu durum sadece bitkinin biyolojik dayanıklılığında ileri gelen bir durum değildir. 19.yy kadar daha çok doğal seçim, 19.yy'dan itibaren ise sistematik olarak yapılan tohum ıslahı çalışmaları, buğday bitkisinin birçok alt türünün olmasına ve optimum yetiştirme şartları dışındaki farklı iklim ve toprak şartlarında da yetiştirilmesine olanak tanımıştır. 2021 yılı itibariyle dünyanın 123 ülkesinde yaklaşık 221 milyon hektarda buğday üretimi yapılmıştır (FAO, 2023). Buğday bitkisinin dünya üzerinde bu kadar çok rağbet görmesinin sebeplerinin başında, bitkinin saklama ve nakliye koşullarındaki avantajlar gelmektedir. Buğday bitkisi kolay kırılmaz, nemden ve kemirgenler uzak tutulduğu sürece uzun süre depolanabilir (Maurette, 1922'den aktaran González-Esteban, 2017: 1 ve Mitchell ve Mielke 2005:196). Buğday bitkisinin bir diğer özelliği ise geniş bir ürün desenine sahip olmasıdır. Bu özellikler sebebiyle buğday bitkisi dünyadaki milyonlarca insanın temel besin kaynağıdır. Kabaca dünyada tüketilen kalorisinin beşte biri buğday bitkisinden sağlanır (Mitchell & Mielke, 2005: 196). Bu durum buğdayın diğer bitkilere göre daha fazla üretilmesine ve olası bir olumsuzluk karşısında gıda güvenliği ve erişilebilirliği ile alakalı krizlerin küresel bir sorun haline gelmesine sebep olmaktadır.

Buğdayda yaşanan kıtlık ya da krizler günümüze doğru yaklaştıkça hem sıklaşmakta hem de şiddeti artmaktadır. Bu durumun sebeplerinin başında nüfus artışı ile birlikte buğday üretiminin artması ve küreselleşme ile birlikte ülkelerin birbirine bağımlı duruma gelmesidir. 1961 yılında dünyada üretilen buğdayın % 18'i küresel ticarete konu olurken 1990'lı yıllardan itibaren küresel ticareti yapılan buğday miktarı artmıştır. 2021 yılı itibariyle dünyada üretilen buğdayın %25'i ihraç edilmiştir (Şekil 1).

Şekil 1. Yıllara Göre Küresel Buğday Üretimi, Tüketimi ve Uluslararası Ticareti

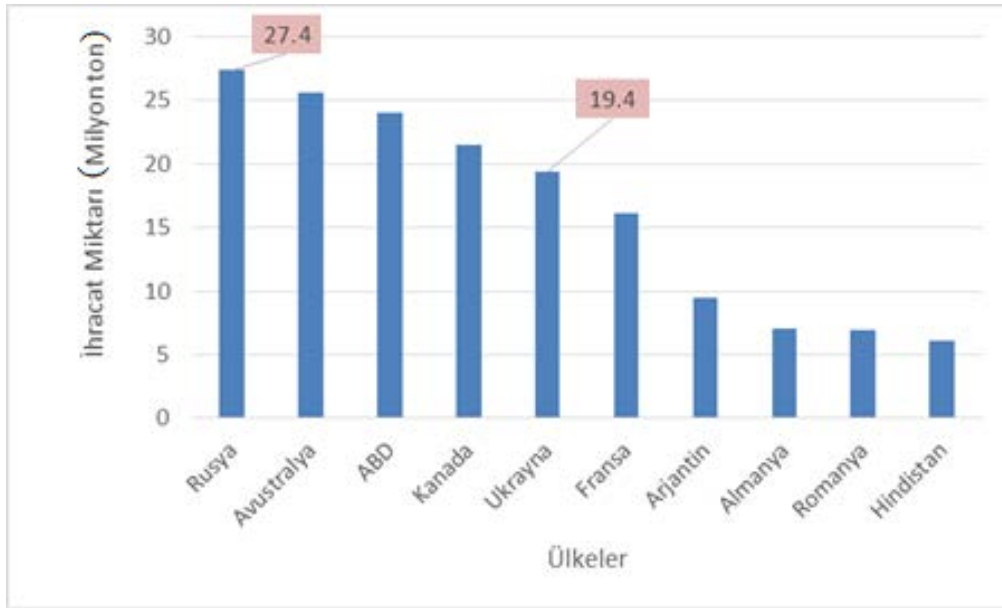
Kaynak <https://www.fao.org/faostat/>den yararlanılarak hazırlanmıştır.

Küresel buğday krizlerine sebep olabilecek birçok faktör bulunmaktadır. Bunlar arasında; iklim ve hava durumunda yaşanan hızlı değişiklikler (Han vd., 2023; Türkes, 2020; Zahra vd., 2023), bitkilerde dönemlik olarak oluşan hastalıklar (Figuroa vd., 2018; Kolmer vd., 2009), ekonomik ve siyasi krizler (Burton, 1937; Chatriot, 2022; Mohammed vd., 2020) başlıcaları olarak belirtilebilir.

Bu şartlar altında 2022-2023 yılında da birçok kişi tarafından kabul gören (Abdelgawwad, 2022; Analytica, 2022; Graham & Pe'er, 2022; Martin & Minot, 2022; Mavroeidis vd., 2022; Vasudeva, 2022), bir buğday krizi yaşanmıştır ve önümüzdeki günlerde tekrarlanmasından endişe edilmektedir. 24 Şubat 2022 Tarihinde başlayan Ukrayna- Rusya savaşı ve beraberinde gelen lojistik sorunu bir buğday krizinin temellerini atmıştır. Küresel çapta önemli buğday ihracatçılarından olan iki ülke arasında yaşanan bu durum krizin küresel çapta etkili olmasına neden olmuştur.

1.Küresel Buğday Piyasasında Rusya Federasyonu ve Ukrayna'nın Önemi

2020-2021 sezonunda dünyada üretilen toplam buğdayın miktarı 771 milyon ton kadardır. 771 milyon ton buğdayın %25,7'si(198 milyon ton), uluslararası pazarlarda satılmaktadır (FAO, 2023). Küresel buğday ticaretinde en fazla satış yapan ilk on ülke toplam dünya buğday ihracatının %83'ünü meydana getirmektedir. Küresel Buğday ihracatının büyük çoğunluğunu elinde tutan bu ülkeler arasında Rusya Federasyonu ve Ukrayna da bulunmaktadır (Şekil 2).

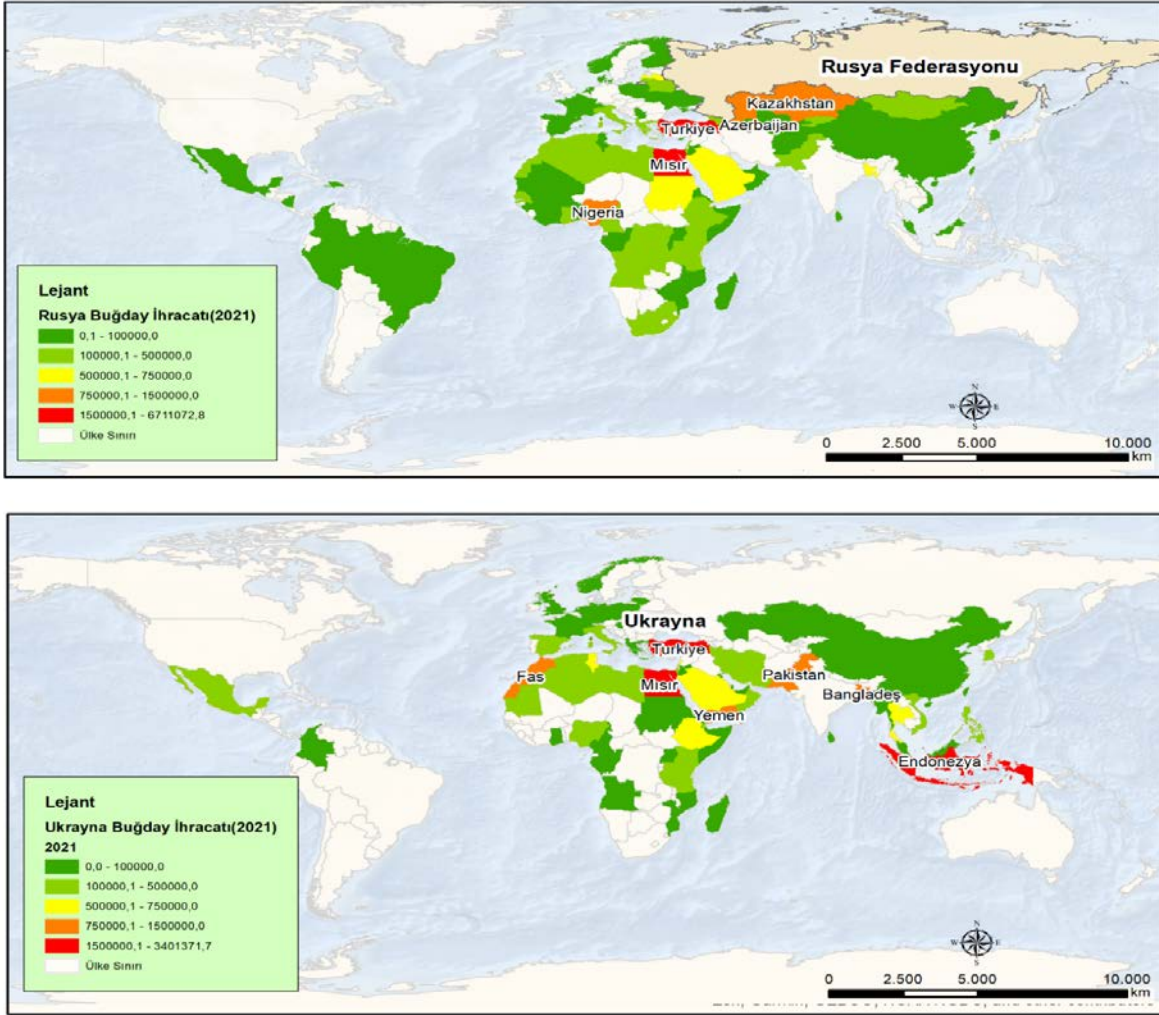
Şekil 2. En Çok Buğday İhraç Eden İlk 10 Ülke (2021)

Kaynak <https://www.fao.org/faostat/>den yararlanılarak hazırlanılmıştır.

2021 yılı itibariyle Rusya Federasyonu 27 milyon tonluk buğday ihracatı ile ilk sırada yer alırken Ukrayna 19 milyon buğday ihracatı ile dünyada en fazla buğday ihraç eden beşinci ülke

olmuştur. 2022 yılının şubat ayında savaşmaya başlayan bu iki devlet dünya buğday ihracatının yaklaşık olarak %24'ünü oluşturmaktaydı.

Bu iki devletin savaşmaya başlaması ve bunun sonucunda buğday üretimi ve lojistiğinde yaşanan problemler küresel bazda 2019 yılından beri yüksek seyreden buğday fiyatlarının daha da yükselmesine sebep olmuştur. Buğday fiyatlarındaki artış buğdayda erişiminin kısıtlanmasının sonucudur. Bu durumdan ilk etkilenen ülkeler Rusya Federasyonu ve Ukrayna'dan buğday ithal eden 100'ü aşkın ülkedir. Ukrayna- Rusya savaşı öncesinde Ukrayna 62 farklı ülkeye, Rusya Federasyonu ise 86 farklı ülkeye buğday ihraç etmekteydi (Harita 1).

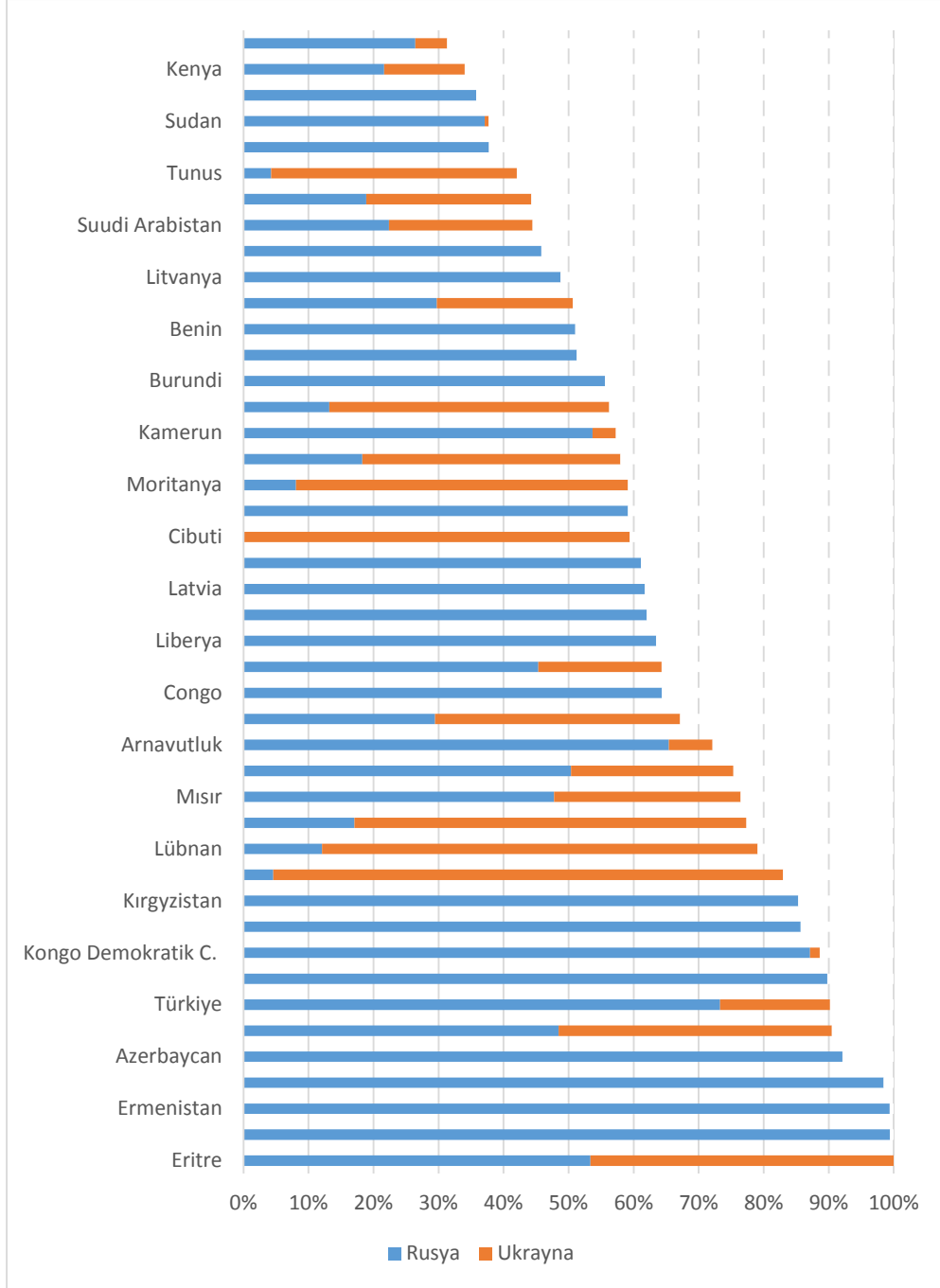

Şekil 3. Savaş Öncesinde Rusya ve Ukrayna'nın Buğday İhraç Ettiği Ülkeler ve İhracat Miktarı

2021 yılı verilerine göre Rusya Federasyonu'nun en fazla buğday ihraç ettiği ilk beş ülke Türkiye (6,7 Milyon ton), Mısır (5,6 milyon ton), Azerbaycan (1 milyon ton), Kazakistan (1 milyon ton) ve Nijerya (975 bin ton) idi. Ukrayna'nın en fazla buğday ihraç ettiği ilk beş ülke ise; Mısır (3,4 milyon ton), Endonezya (2,8 milyon ton), Türkiye (1,5 milyon ton), Pakistan (1,4 milyon ton) ve Fas (1 milyon ton)'tır (FAO, 2023).

Ukrayna-Rusya Savaşı ve Küresel Buğday Krizi

Savaş öncesinde Ukrayna ve/veya Rusya Federasyonu'ndan buğday ihraç eden ülkelerin hepsi aynı düzeyde etkilenmemiştir. Ukrayna- Rusya savaşından en çok etkilenen ülkeler ihtiyacı olan buğdayın önemli bir kısmını Ukrayna ve Rusya Federasyonu'ndan ya da her ikisinden alan ülkelerdir (Şekil 4). Bu ülkeler arasında özellikle gelişmekte olan ülkeler ve buğday bitkisinde net ithalatçı olan ülkeler çok daha dezavantajlıdır.

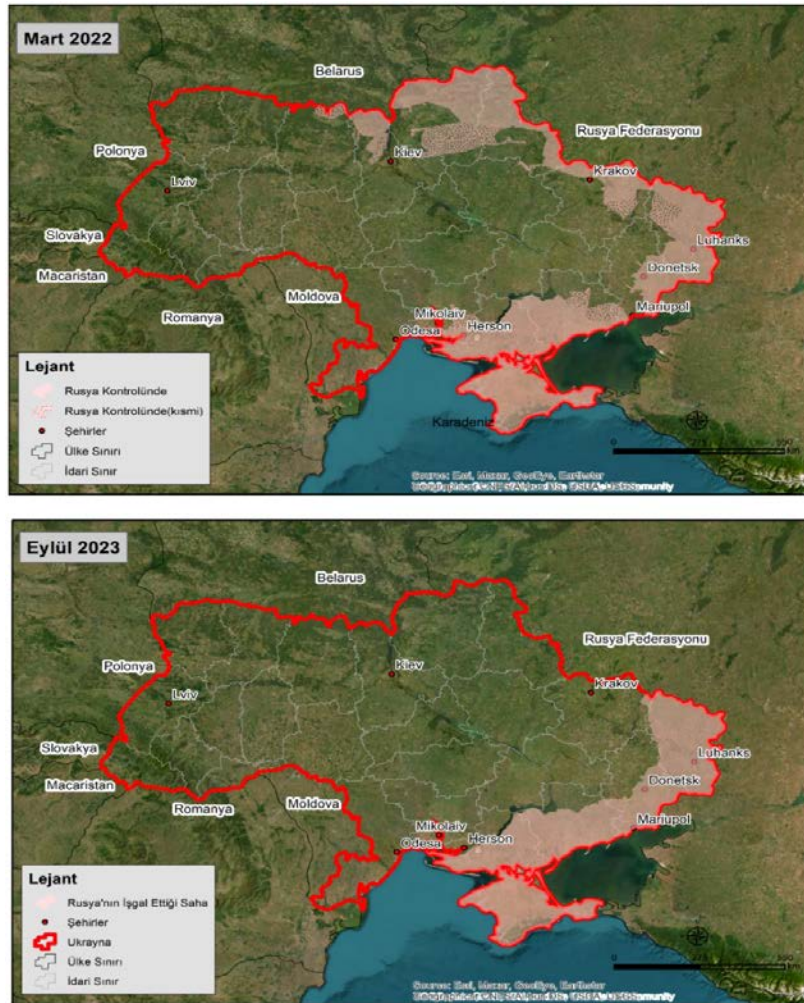
Şekil 3. Buğday İhtiyacının %30'dan fazla Ukrayna ya da Rusya Federasyonu'ndan Temin Eden Ülkeler ve İthalat Miktarları

Kaynak, <https://www.fao.org/faostat/> den yararlanılarak hazırlanılmıştır.

Yukarıda ifade edildiği gibi birçok ülke Rusya Federasyonu ve Ukrayna'dan yüksek miktarda buğday ithal etmektedir. Rusya Federasyonu ve Ukrayna'dan buğday ithal etmeyen ülkeler de küresel buğday azlığı ve beraberinde meydana gelen hızlı fiyat artışlarından etkilenmişlerdir.

2. Ukrayna- Rusya Savaşı

Ukrayna- Rusya savaşı 24 Şubat 2022 tarihinde başlamıştır. Savaşın başlamasından kısa bir süre sonra Rus askeri birlikleri Ukrayna topraklarına girmiştir. Ukrayna topraklarının güney ve doğu kısımları bu makalenin kaleme alındığı 2023 yılı Eylül ayında savaş sahasıdır (Şekil 5).

Şekil 5. Rusya Federasyonu'nun İşgal Ettiği Ukrayna Toprakları
Kaynak: David Brown vd., 2022'dan yararlanılarak hazırlanmıştır.

Hâlihazırda Rus kuvvetlerinin denetiminde bulunan bu sahalarda buğday tarımı yapılmaktaydı (Şekil 6). Üstelik bu sahalarda Ukrayna'nın diğer bölgelerine göre görece buğday üretim miktarının daha fazla olduğu sahalardır (Akova ve Kahraman, 2023).

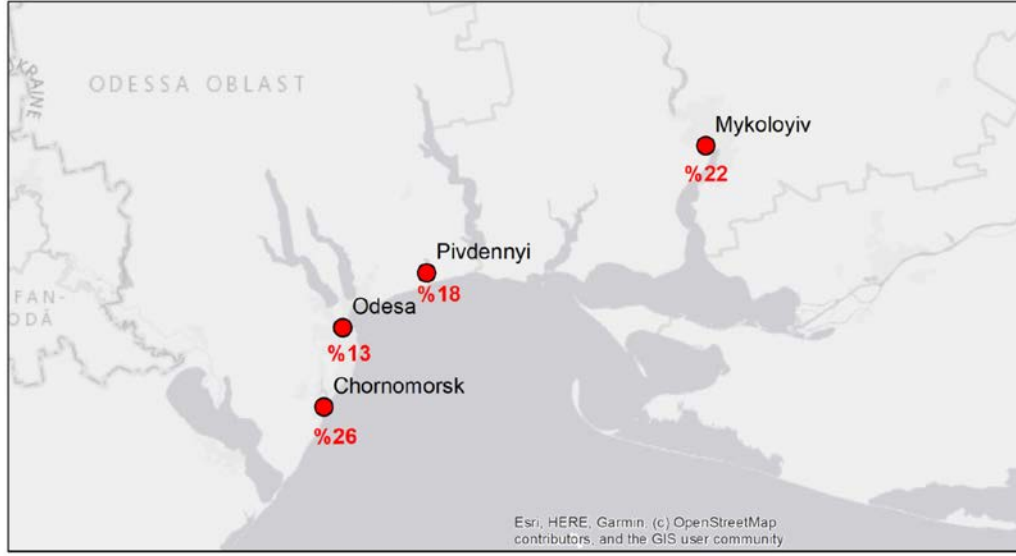
Şekil 6. Ukrayna'daki Buğday Üretiminin Oblastlara Göre Dağılımı

Kaynak: <https://latifundist.com/>'dan yararlanılarak hazırlanmıştır.

Savaş sadece buğday ekiminin yapıldığı sahaları ve o dönemki tarımsal üretimi etkilememiştir. Bunun dışında iş gücü eksikliği, kimyasal gübreler ile haşere ve hastalık kontrollerindeki aksamlar Ukrayna'daki buğday üretimini önemli ölçüde etkilemiştir (Lin vd., 2023). Son olarak 2023 yılının Haziran ayında Ukrayna'daki Kakhova Barajının yıkılması tarımda sulamayı da aksatacak önemli bir etken olacaktır (Devadoss & Ridley, 2024). Aynı zamanda barajın tahrip edilmesinden sonra yaşanan taşkın çevredeki sanayi tesislerindeki kimyasalları tarım arazilerine taşımıştır.

Ukrayna-Rusya savaşı sadece Ukrayna buğday üretimini etkilememiştir. Bunun dışında 2021-2022 yılında silolarda depolanan buğdayın küresel piyasalara nakliyatını da kısıtlamıştır. Savaştan önce Ukrayna silolarında depolanan 20 milyon ton kadar buğday dış pazarlara aktarılamamıştır (International Grain Consule ,2023).

Ukrayna'nın klasik buğday nakliyatında deniz taşımacılığı önemli bir paya sahiptir. İhrac edilen buğdayın önemli bir kısmı (%79), Odessa Körfezi'ndeki limanlardan dış pazara sevk ediliyordu. 2022 yılının şubat ayına kadar, bu limanlardan yapılan buğday ihracatının %26'sı Chormomosky Limanı'ndan, %22'si Mykolokiv Limanı'ndan, %18'i Pivdennyi Limanı'ndan ve %13'ü Odesa Limanı'ndan gerçekleştirilmekteydi (Şekil 7).

Şekil 7. Ukrayna'nın Buğday İhracatının Yapıldığı Başlıca Limanlar

Rus kuvvetleri, Odessa Körfezi'ndeki limanları işgal etmemiş, ancak savaşın ilk günlerinden itibaren limanlara erişimi kontrol etmek, sahilleri askeri amaçlarla kullanmak ve liman çevresine mayın döşemek gibi yöntemlerle bu limanlardan hareket eden ticari gemilerin limanlardan çıkışını engellemiştir.

Hem depolarda bekleyen tahılın taşınması hem de yeni gelecek olan ürünlerin tarlada kalmaması için 3 ayda yaklaşık 20 milyon ton tahılın Ukrayna'dan ihraç edilmesi gerekmekeydi (European Commission, 2023). Depolardaki tahılın yaklaşık beşte birini buğday oluştuyordu (Ukrainian Grain Association, 2024). Bu kapsamda Avrupa Birliği 2022 yılının Mayıs ayından itibaren Dayanışma Yolları (EU-Ukraine Solidarity Lanes) Projesini başlatmıştır (European Commission, 2024a). Buna göre Ukrayna buğdayı genellikle kara ve demir yolu kullanılarak komşu Avrupa ülkeleri üzerinden ihraç edilmeye başlanmıştır (Şekil 8). Romanya'ya giden tahılın bir kısmında Tuna Nehri kullanılarak mavnalarla Köstence limanına oradan da deniz yolu ile dış pazara aktarılmıştır.

Şekil 8. Ukrayna Buğdaylarının İhracatı İçin Yararlanılan Alternatif Güzergâhlar

Kaynak: BBC,2022'den yararlanılarak hazırlanılmıştır.

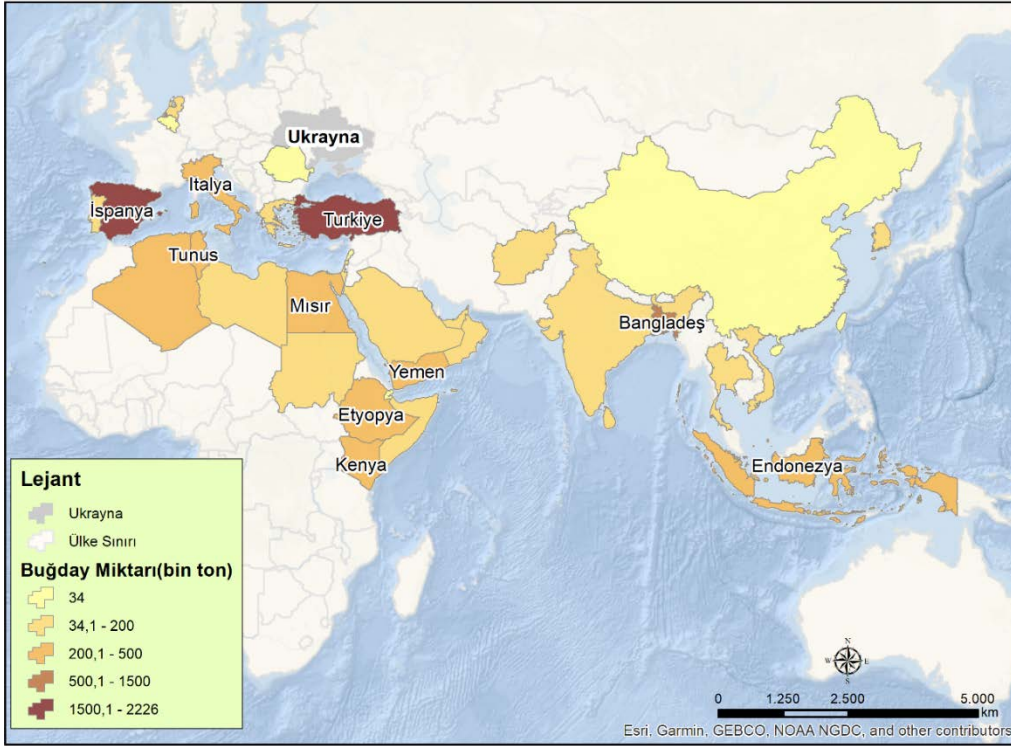
Dayanışma Yolları kapsamında ulaşım ağlarının ve aktarma terminallerinin kapasitesi artırılmış ve Ukrayna malları için gümrük işleri ve diğer denetimler hızlandırılmış (European Commission, 2024b) ve mahsulün Avrupa topraklarında depolanması sağlanmıştır. Ukrayna ile Avrupa Birliğindeki demiryollarının ray genişlikleri eşit olmadığı için Ukrayna'ya yeni vagonlar sağlanmıştır (Христина Зеленюк, 2023) Fakat bu alternatif yollar deniz yolu taşımacılığı göre daha yavaş ve birim başına yüksek maliyete sebep olmaktadır.

Ukrayna-Rusya savaşı nedeniyle dış piyasalara kısıtlı miktarda buğday gönderilebilmesi küresel pazarda buğday azlığına sebep olmuştur. Buğday kıtlığının küresel bir kriz haline dönüşmemesi için diplomatik girişimlerde bulunulmuş ve 22 Temmuz 2022 tarihinde Tahıl Koridoru anlaşması Türkiye öncülüğünde imzalanmıştır. 22 Temmuzda imzalanan İstanbul Anlaşması neticesinde Ukrayna limanlarında bulunan buğday ve diğer tahıllar kıta sahanlığının yaklaşık 200 km açığına 5,5 km kadar genişliğinde askeri tehditten arındırılmış bir hat ile Ukrayna'nın Odesa, Chornomorsk ve Yuzhny/Pivdennyi gibi limanlardan İstanbul Boğazı yoluyla dış pazarlara nakliyesi gerçekleştirilmiştir (Şekil 9) (BBC, 2022).

22 Temmuz 2022 tarihinde imzalanan İstanbul anlaşması dâhilinde buğday yüklü ilk gemi 1 Ağustos 2022 tarihinde Ukrayna limanından hareket etmiştir. Tahıl Koridorunun aktif olarak kullanıldığı süre içinde 1004 adet gemi ile toplamda 32 milyon ton ürün taşınmıştır. Bu tarım ürünleri arasında mısırdan (17 milyon ton) sonra en fazla ihrac edilen tarımsal ürün 8,9

milyon ton ile buğdaydır. Bu rakam Tahıl Koridoru yolu ile ihraç edilen ürünlerin %27'sini meydana getirmektedir (Ukrainian Grain Association, 2024). 16 Temmuz 2023 tarihine kadar bu proje fiili olarak devam etmiştir.

Tahıl koridorunun faaliyette olduğu 349 günde Ukrayna buğdayı 32 farklı ülkeye ihraç edilmiştir. Toplam ihraç edilen buğdayın %25'i İspanya'ya, %18'i Türkiye'ye ve %12'si Bangladeş'e gönderilmiştir (Ukrainian Grain Association, 2024). Tahıl koridoru ile ihraç edilen buğdayın kıtalara göre dağılımında Asya kıtasındaki ülkeler toplam ihraç edilen buğdayın %49'unu, Avrupa kıtasındaki ülkeler %32'sini, Afrika kıtasındaki ülkeler %19'unu paylaşmaktadır (Şekil 9).

Şekil 9. Tahıl Koridoru Yoluyla Buğday İhraç Edilen Ülkeler ve İhracat Miktarları

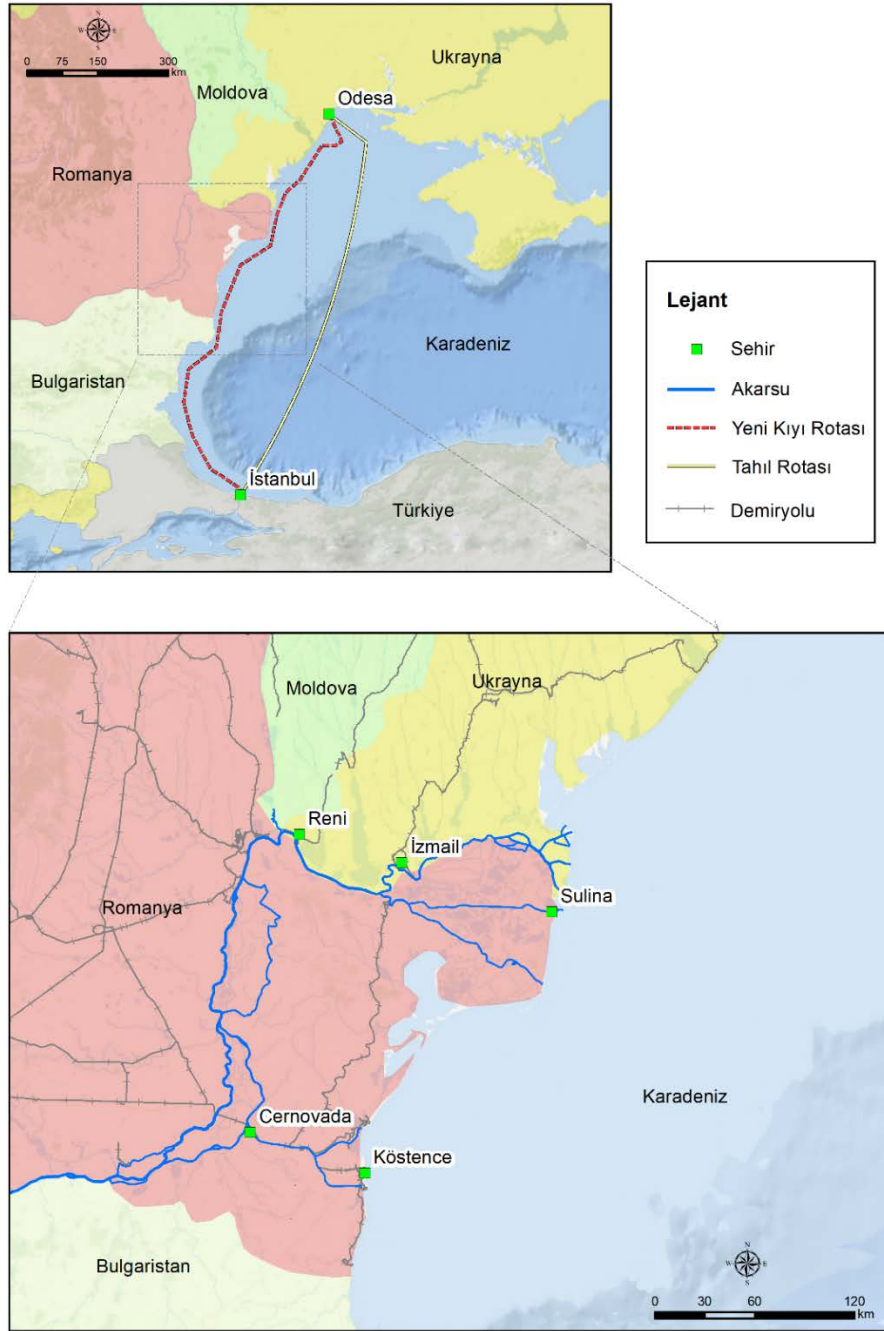
Tahıl koridoru ya da uluslararası camiada daha çok kullanılan ismi ile Karadeniz Tahıl Girişimi, buğday nakliyatı üzerinde önemli bir projedir. Bununla birlikte Ukrayna'da buğday üretimi yapılan yerlerde savaşın fiilen devam etmesi, projeyi yönetmekle görevlendirilen Birleşmiş Milletler kuruluşunun nakliye ve denetimindeki yavaşlamalar, anlaşma kapsamında gerçekleştirilen aylık tahıl sevkiyatlarının sayısını sık sık sınırlandırmıştır (Devadoss ve Ridley, 2024).

2.1. Tahıl Koridoru Anlaşmasından Sonra Ukrayna'nın Buğday İhracatı

22 Temmuz 2022 tarihinde imzalanan Tahıl Koridoru Anlaşmasının 17 Kasım 2022'de sonlanacak olması planlanmıştır. Fakat ilk etapta 120 gün, Mart 2023'te 60 gün ve son olarak Mayıs 2023'te 60 gün daha uzatma kararı alınmıştır. Anlaşma 18 Temmuz 2023 tarihinde Rusya Federasyonu'nun tek taraflı çekilmesiyle sona ermiştir (Euronews, 2023).

Tahıl koridoru anlaşmasının bitmesi ile birlikte Ukrayna yönetimi alternatif yollar aramaya başlamıştır. Bunlardan ilki Odesa'daki limanlar hareket eden gemilerin Romanya ve Bulgaristan kara sularını kullanarak İstanbul boğazına ulaşan hattır (Şekil 10). Bu rota savaşın başından itibaren insani koridor olarak kullanılmaktadır. Fakat Tahıl Koridoru Anlaşmasının bitiminde Odessa ve Mariupol gibi önemli limanlara yapılan saldırılar ve yasaklar, ülkenin ihracat altyapısına ve dolayısıyla dış pazarlara buğday gönderme kapasitesine ciddi zarar vermiştir (Devadoss & Ridley, 2024).

Ön plana çıkan diğer alternatif rota ise tahıl koridoru anlaşması öncesinde olduğu gibi kara ve demir yolu ile buğdayın Bulgaristan, Macaristan, Polonya, Romanya ve Slovakya'dan ihraç edilmesidir (Şekil 10). Fakat bu rotanın kullanılması ucuz Ukrayna buğdayı karşısında yukarıda bahsedilen ülkelerin ulusal pazarlarında olumsuz sonuçlar doğurmuştur. Avrupa Birliği, yerel çiftçileri bu olumsuz durumdan korumak için Bulgaristan, Macaristan, Polonya, Romanya ve Slovakya da Ukrayna buğdayının ithalatını yasaklamıştır. 2 Mayıs 2023 tarihinden itibaren Ukrayna buğdayı iç pazara girmemiş sadece bu ülke toprakları sadece transit geçiş için kullanılmıştır. Avrupa Birliği'nin bu yaptırımını 15 Eylül'e 2023'te son bulmuş ancak Macaristan Polonya ve Slovakya kendi çiftçisini korumak için bu ithalat yasağını sürdürmüştür.

Şekil 10. Tahıl Koridoru ve Alternatif Rotalar

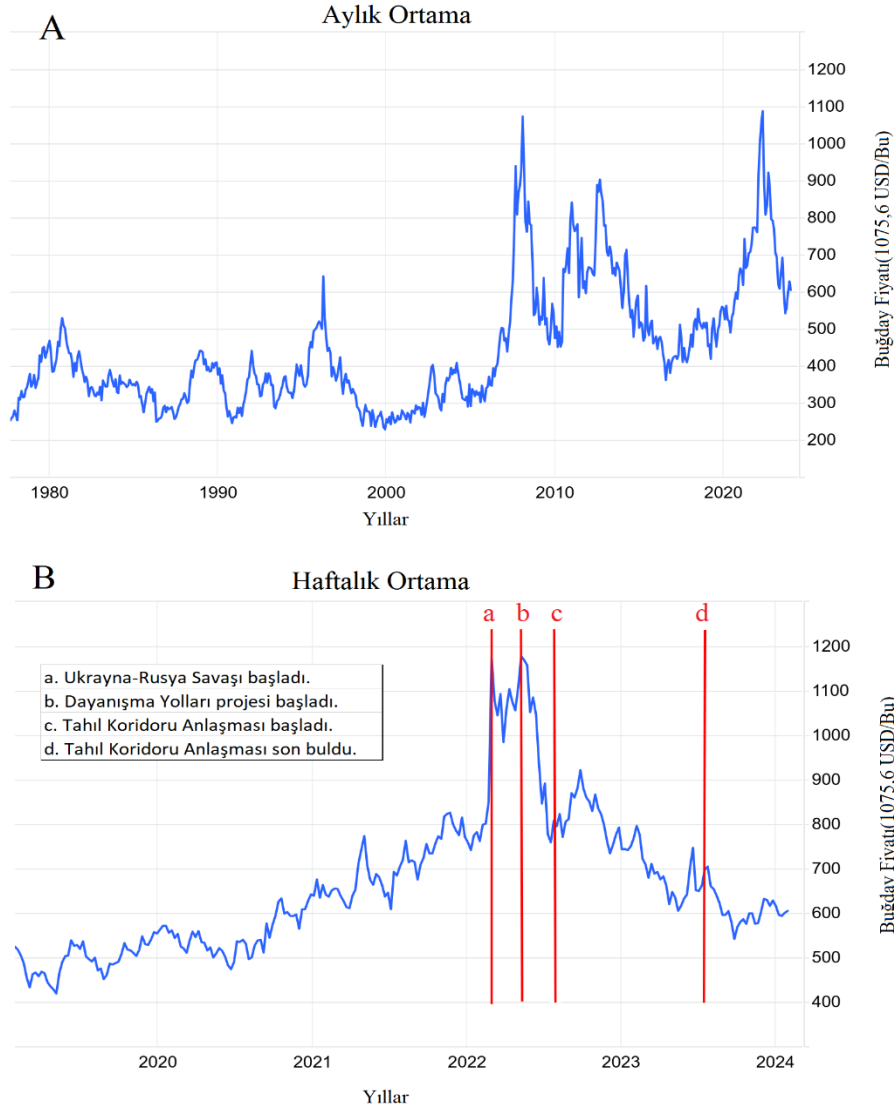
Kaynak: United Nations

Bu makalenin kaleme alındığı Ocak 2024 itibariyle Ukrayna buğday ihracatı için Tuna bağlantılı Karadeniz limanları tercih edilmektedir. Ukrayna’da yetiştirilen buğday kara ve demir yolu ile Tuna nehrine kıyısı olan İzmail ve Reni yerleşmelerinden mavnalarla kullanılarak Romanya’nın Köstence ve Sulina limanlarına ulaştırılmaktadır (Şekil 10).

Ukrayna bu limanlardan ayda ortalama 1,5 milyon ton buğdayı dış pazara ulaştırmaktadır (Ukrainian Grain Association, 2024). Fakat bu güzergâhta da; yaz mevsiminde Tuna nehri-nin sularının azalması, Macaristan’ın da Köstence limanını kullanması sebebiyle yoğunluğun artması gibi problemler bulunmaktadır. Diğer taraftan Rusya Federasyonu’nun Karadeniz buğ-day ve tahıl rotasında önemli değişiklikler olmamıştır. Novorosky, Tavan gibi limanlardan ha-reket eden gemiler dış pazarlara ulaşabilmiştir.

3. Ukrayna- Rusya Savaşı ve Küresel Buğday Fiyatları

1977 ila 2023 yılları arasındaki 46 yıllık dönemde, küresel buğday fiyatları aylık ortala-malarda iki kez bin doların üzerine çıktığı görülmektedir. Küresel buğday fiyatlarının bin (1073 USD/Bu) Amerikan dolarını aştığı ilk tarih 2008 yılının Nisan ayıdır. Bu durum 2008 küresel mali krizin bir yansımasıdır. 2022 yılı Mayıs ayında buğday fiyatları ikinci defa bin Amerikan Dolarının (1087,5 USD/Bu) üzerine çıkmış ve 1977 yılından günümüze kadar geçen süre içinde aylık ortalamalarda en yüksek seviyeye ulaşmıştır (Şekil 11A) (Trading Economics 2024). Bu durumun temel sebebi ise Ukrayna- Rusya savaşıdır.

Şekil 11. Buğday Fiyatlarının Yıllara Göre Değişimi (Aylık Ortalama)

Kaynak: (Trading Economics 2024'den yararlanılarak hazırlanmıştır.)

Bununla birlikte Ukrayna-Rusya savaşından önce küresel pazarda buğday fiyatları 2019 yılından itibaren genel bir artış eğilimindeydi. 2019 yılından itibaren gözlenmeye başlayan buğdaydaki bu artışın sebebi olarak:

- Dünya genelinde artan antiküreselleşme eğilimi sonucu gelişen korumacılık eğilimlerinin varlığı,
- Covid-19 pandemisi ile ülkelerin gıda güvenliğini ön plana alması ve ihracat kontrolleri (Özocaklı, 2022; Sulser, Dunston, 2020; Harunoğulları ve Ayhan, 2023).

- İklimsel anomaliler sonucunda buğday üretimindeki düşüş (Halecki & Bedla, 2022) (Laborde & Piñeiro, 2023) gösterilmektedir.

Bu konuda Uluslararası Buğday Konseyi (IGC) 2022 yılının Mayıs ayında yayımladığı raporunda küresel buğday üretiminin son üç yılın en düşük seviyesinde olduğunu açıklamıştır (Ulusal Hububat Konseyi, 2024.). Tüm bunların yanı sıra 2022 yılının ilk aylarında yaşanan Ukrayna-Rusya savaşı ve Ukrayna'da ülke içi gıda arzında yaşanabilecek olumsuz bir durumdan etkilenmemek için 9 Mart 2022 tarihinde savaş bitene kadar buğday ihracatını durdurduğunu ilan etmesi küresel buğday fiyatlarının hızlı bir şekilde artmasına sebep oldu (Özocaklı, 2022).

Diğer taraftan Ukrayna-Rusya savaşı sebebiyle Amerika Birleşik Devletleri ve NATO Ukrayna safında yer almış ve Rusya Federasyonu aleyhinde ekonomik yaptırımlarda bulunmuşlardır. Buğday taşıyan Rus gemilerinin AB limanlarına erişimi yasak değildir (BBC 2024). Ancak bankacılık alanında yapılan yaptırımlar ödemeleri etkilemekte ve sigorta oranları artmaktadır. Dolayısıyla Rusya buğdayının ihraç edilmesi daha zor bir hal almıştır.

2022 yılındaki küresel buğday fiyatlarının artmasındaki bir diğer faktör ise suni gübre fiyatlarındaki artıştır. Entansif buğday tarımının önemli girdilerinden biri olan suni gübre fiyatlarının 2022 yılında yüksek olması da büyük oranda Ukrayna-Rusya savaşı ile alakalıdır. Buğday bitkisinin yetiştirilmesinde oldukça yaygın olarak kullanılan NPK (Azot, Fosfor, Potasyum) gübrelerinin en önemli ihracatçısı Rusya Federasyonu'dur (FAO, 2024).

Diğer taraftan iklimde yaşanan anomaliler birçok ülkede buğday hasat sezonuna dair beklentileri olumsuz etkilemiştir. Bu durum ürettiği buğdayın bir kısmını ihraç eden ülkeler iç talebi karşılayamama tehlikesini düşünmesini ve buğday ihracatlarını kısıtlamasına sebep olmuştur. Örneğin Hindistan düzenli bir buğday ihracatçısı olmamakla birlikte 2022 yılında 12 milyon ton buğday ihraç etmeyi planlıyordu. Fakat 2022 yılının Mayıs ayında buğdayda ihracat yasağı uygulamıştır (FAO, 2023).

Diğer taraftan bu savaş diğer ürünleri de domino etkisi ile etkilemesi ihtimal dâhilindedeydi. Örneğin Rusya Federasyonu ve Ukrayna'dan alınamayan buğday yerine buğdayın ikamesi olacak pirinç veya yulaf gibi ürünler de talep artışından dolayı fiyat artışlarına sebep olacağı kamuoyunu meşgul eden problemler arasındaydı (İMMİB - DTÖ Ukrayna Krizi Özet Raporu, 2022).

2022 yılının ilk yarısı dünya buğday piyasası için oldukça edişe vericiydi. Tahıl Koridoru Anlaşmasının ardından küresel buğday fiyatları %12'lik bir düşüşle 700 Amerikan dolarının (USD/Bu) altına inmiştir. Ancak anlaşmanın bitiminden sonra genel düşünce buğdaya erişimin yeniden kısıtlanacağı ve buğday fiyatlarının hızlı bir şekilde artacağı yönündeydi. Fakat beklenen olmadı. Üstelik Tahıl Koridoru Anlaşmasının bitmesinden sonraki haftalarda küresel çapta buğday fiyatları savaş öncesindeki seviyelere kadar geriledi (Şekil 11B). Bu düşüşün sebebi, Ukrayna'nın yeni güzergâhlar ile elindeki buğdayları dış pazarlara ulaştırması ve Rusya Federasyonu'nun ihraç ettiği buğday miktarındaki artıştır (Korbut, 2024). Ukrayna Tahıl Koridoru Anlaşmasının bitiminden itibaren geçen 6 ay da 7,4 milyon ton buğday ihraç etmiştir (Ukrainian Grain Association, 2024). Ukrayna buğday ihracatındaki bu performansını aynı şekilde devam ettirmesi durumunda yıl sonunda en fazla buğday ihraç eden ilk 10 ülke içinde yer alması muhtemeldir. Diğer taraftan Rusya Federasyonu'ndan 2022/2023 yılında rekor seviyede (57 mil-

yon ton) buğday ihraç edilmişti. ABD Tarım Bakanlığı (USDA), 2023/2024 Pazar yılı için yayınladığı projeksiyonda 50 milyon ton buğday ihraç edilebileceği tahmininde bulunmuştur (USDA, 2024).

Sonuç

Buğday dünyadaki birçok ülkede temel besin kaynağıdır. Buğday bitkisinin üretiminde yaşanan bir olumsuzluk gıda güvenliği üzerinde önemli endişelere yol açmaktadır. Yakın zamanda dünya gıda güvenliği üzerinde Ukrayna-Rusya savaşı Ukrayna ve Rusya Federasyonu'nun buğday tarımı üzerinde önemli etkileri olmuştur. Bu iki devletin dünya buğday üretiminde dünyada önde gelen üreticiler ve net ihracatçılar olması buğday krizini yerel bir problemden çıkartıp son yıllardaki en büyük küresel gıda güvenliği sorunu haline getirmektedir. Rusya Federasyonu'nun askeri operasyonlarda bulunduğu sahalara Ukrayna'nın doğu ve güney bölgeleridir. Bu sahalara Ukrayna topraklarındaki en verimli ve en fazla buğday üretilen bölgeleridir. Savaş esnasında buralarda üretimin aksaması Ukrayna'nın buğday ihracatını daha da düşüreceğine işaret etmektedir. Diğer açıdan Ukrayna'nın buğday ihracatının önemli bir kısmının gerçekleştiği Karadeniz limanları Rusya Federasyonu tarafından kontrol edilmeye başlanmış böylece Ukrayna buğdayının ihracatı engellenmiştir.

Bu durum iklimde gerçekleşen anomaliler sonucunda diğer ülkelerdeki üretim miktarlarının azalması, ülkelerin kendi yurt içi taleplerini karşılayamayacağı endişesi ile buğday ihracatını yasaklaması gibi sebepler küresel buğday fiyatlarında hızlı bir yükselişe sebep olmuştur.

Bu olumsuz şartlar büyük ölçüde Tahıl Koridoru Anlaşması ile giderilmiştir. Tahıl Koridoru Anlaşması'nın sona ermesinin ardından Ukrayna'nın alternatif rotalar ile buğday ihracatını sürdürmesi, Rusya Federasyonu'nun yaptırımlara rağmen buğday ihracatını arttırması küresel buğday fiyatlarının düşmesi ile sonuçlanmıştır. Ancak her ne kadar küresel buğday fiyatları düşmüş ve buğday erişiminde küresel ölçekte sorun yaşanmamış olsa bile, iki önemli ihracatçının savaş halinde olması ve her an yeni bir tedarik sorununun çözümlenmesi ihtimalinin varlığı, piyasaların rahatlaması önündeki engeldir.

KAYNAKÇA

- ABDELGAWWAD, N. A. (2022). "Egypt's Economic Enablers to Confront the Crisis of Wheat under the Contemporary Global Challenges". *Alexandria Journal of Agricultural Sciences*, 67(3), 149-174.
- AKOVA, B. S. VE KAHRAMAN, M. (2023). Breadbasket Of Europe: Wheat Production in Ukraine in book; In book: *Social and Humanities Sciences Modern Analysis and Researches*. France.
- ANALYTICA, O. (2022). "North Africa's wheat crisis may be worse in winter". Emerald Expert Briefings, oxan-db. <https://www.emerald.com/insight/content/doi/10.1108/OXAN-DB270995/full/html>
- BBC. (2022, Temmuz 22). "How is Ukraine exporting its grain now the Black Sea deal is over?", BBC News. <https://www.bbc.com/news/world-61759692>
- BBC. (t.y.). "Скільки зерна потрібно вивезти з України". BBC News Україна. Geliş tarihi 01 Şubat 2024, gönderen <https://www.bbc.com/ukrainian/features-62382377>

- BROWN, D. vd. . (2022, Şubat 24). "Ukraine in maps: Tracking the war with Russia". BBC News. <https://www.bbc.com/news/world-europe-60506682>"
- BURTON, F. W. (1937). "Wheat In Canadian History1". *Canadian Journal of Economics and Political Science/Revue canadienne de economiques et science politique*, 3(2), 210-217.
- CHATRIOT, A. (2022). "The problem of the wheat and the political answers to the agricultural crisis in France of the 1930s". *Agriculture and the Great Depression* (ss. 224-235). Routledge.
- DEVADOSS, S., & RIDLEY, W. (2024). "Impacts of the Russian invasion of Ukraine on the global wheat market". *World Development*, 173, 106396.
- EURONEWS. (2023, Eylül 3). "Tahıl Koridoru Anlaşması: Erdoğan-Putin görüşmesinden ne bekleniyor?" euronews. <https://tr.euronews.com/2023/09/03/tahil-koridoru-anlasmasi-erdogan-putin-gorusmesinden-ne-bekleniyor>
- EUROPEAN COMMISSION. (t.y.-a). "AB-Ukrayna Dayanışma Yolları | Avrupa Komisyonu". Geliş tarihi 18 Aralık 2023, https://eu-solidarity-ukraine.ec.europa.eu/eu-assistance-ukraine/eu-ukraine-solidarity-lanes_en
- EUROPEAN COMMISSION. (t.y.-b). "EU-UKRAINE Solidarity Lanes", European Commission - European Commission. Geliş tarihi 25 Aralık 2023, gönderen https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/SPEECH_22_3036
- FAO. (2023). FAOSTAT. <https://www.fao.org/faostat/en/#home>
- FAO. (2024). FAOSTAT. <https://www.fao.org/faostat/en/#home>
- FIGUEROA, M., HAMMOND-KOSACK, K. E., & SOLOMON, P. S. (2018). "A review of wheat diseases—A field perspective". *Molecular Plant Pathology*, 19(6), 1523-1536. <https://doi.org/10.1111/mpp.12618>
- GHOSHAY, A. (2006). "Market delineation and price leadership in the world wheat market: A cointegration analysis". *Agricultural and Resource Economics Review*, 35(2), 311-326.
- GONZÁLEZ-ESTEBAN, Á. L. (2017). "Why wheat? International patterns of wheat demand, 1939–2010". *Investigaciones de Historia Económica*, 13(3), 135-150.
- GRAHAM, N., & PE'ER, I. (2022). "Putin's invasion of Ukraine threatens a global wheat crisis". *The Atlantic Council*, 22.
- HALECKI, W., & BEDLA, D. (2022). "Global Wheat Production and Threats to Supply Chains in a Volatile Climate Change and Energy Crisis". *Resources*, 11(12), 118.
- HAN, W., LIN, X., & WANG, D. (2023). "Uncovering the primary drivers of regional variability in the impact of climate change on wheat yields in China". *Journal of Cleaner Production*, 421, 138479. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2023.138479>
- HARUNOĞULLARI, M., & AYHAN, G. (2023). Rusya -Ukrayna Krizinin Dünya Gıda Güvenliğine Etkileri. *Coğrafi Bilimler Dergisi*, 21(2), 525-556. <https://doi.org/10.33688/aucbd.1324325>

- INTERNATIONAL GRAİN CONSULE ,2023. Erişim Tarihi: 02.10.2023. <https://www.igc.int/en/default.aspx> ,
- İMMİB - DTÖ Ukrayna Krizi Özet Raporu. (2022, Nisan 20). İMMİB. <https://immib.org.tr/tr/dto-ukrayna-krizi-ozet-raporu>
- KOLMER, J. A., CHEN, X., & JİN, Y. (2009). Diseases which challenge global wheat production—the cereal rusts. İçinde Carver BF (ed) *Wheat: Science and trade* (ss. 89-124). Wiley Press Hoboken NJ, USA. <https://www.ars.usda.gov/research/publications/publication/?seqNo115=227390>
- KORBUT, O. (2024, Ocak 18). “Blockade-Busting Ukraine Proves the Experts Wrong”. *CEPA*. <https://cepa.org/article/blockade-busting-ukraine-proves-the-experts-wrong/>
- LABORDE, D., & PIÑEIRO, V. (2023). “Wheat price hikes and food security in Sub-Saharan Africa”. *Nature Food*, 4(4), 277-278.
- LIN, F., LI, X., JIA, N., FENG, F., HUANG, H., HUANG, J., FAN, S., CIAIS, P., & SONG, X.-P. (2023). “The impact of Russia-Ukraine conflict on global food security”, *Global Food Security*, 36, 100661.
- MARTIN, W., & MİNOT, N. (2022). “The impacts of price insulation on world wheat markets during the 2022 food price crisis”. *Australian Journal of Agricultural and Resource Economics*, 66(4), 753-774. <https://doi.org/10.1111/1467-8489.12498>
- MAVROEIDIS, A., ROUSSIS, I., & KAKABOUKI, I. (2022). “The role of alternative crops in an upcoming global food crisis: A concise review”. *Foods*, 11(22), 3584.
- MITCHELL, D. O., & MİELKE, M. (2005). “Wheat: The global market, policies, and priorities”. *Global agricultural trade and developing countries*, 195-214.
- MOHAMMED, S. A., ALKERDI, A., NAGY, J., & HARSÁNYI, E. (2020). “Syrian crisis repercussions on the agricultural sector: Case study of wheat, cotton and olives”. *Regional Science Policy & Practice*, 12(3), 519-537. <https://doi.org/10.1111/rsp3.12222>
- ÖZOCAKLI, D. (2022). “Rusya’nın Ukrayna’ya Askeri Saldırısının Küresel Buğday Fiyatlarına Etkisi: GARCH Yöntemi”. *Research in Social Sciences*, Volume II, 35-53.
- SULSER, T., DUNSTON, S. (2020). “COVID-19-related trade restrictions on rice and wheat could drive up prices and increase hunger”. *IFPRI. Blog*, <https://www.ifpri.org/blog/covid-19-related-trade-restrictions-rice-and-wheat-could-drive-prices-and-increase-hunger>. <https://www.ifpri.org/blog/covid-19-related-trade-restrictions-rice-and-wheat-could-drive-prices-and-increase-hunger>
- Trading Economics (t.y.). Erişim Tarihi: 01.02.2022. <https://tradingeconomics.com/about-te.aspx>
- TÜRKEŞ M (2020). “İklim Değişikliğinin Tarımsal Üretim ve Gıda Güvenliğine Etkileri: Bilimsel Bir Değerlendirme”. *Ege Coğrafya Dergisi*, 29(1), 125- 149.
- UKRAINIAN GRAIN ASSOCIATION. (t.y.). Results of the “Grain Corridor” work . Erişim Tarihi: 01.02 2024. <https://uga.ua/en/results-of-the-grain-corridor-work/>,
- ULUSAL HUBUBAT KONSEYİ, Erişim Tarihi: 01.02 2024 . <http://www.uhk.org.tr/tr/>

USDA Foreign Agricultural Service. (t.y.). Erişim Tarihi: 01.02.2024. <https://fas.usda.gov/>

VASUDEVA, V. (2022). "What are India's plans to avert a wheat crisis?" *Explained*

ZAHRA, N., HAFEEZ, M. B., WAHID, A., AL MASRURI, M. H., ULLAH, A., SIDDIQUE, K. H. M., & FAROOQ, M. (2023). "Impact of climate change on wheat grain composition and quality". *Journal of the Science of Food and Agriculture*, 103(6), 2745-2751. <https://doi.org/10.1002/jsfa.12289>

ГОЛОВНИЙ САЙТ ПРО АГРОБІЗНЕС. (t.y.). Erişim Tarihi: 01.02.2024. <https://latifundist.com/>

ХРИСТИНА ЗЕЛЕНЮК. (2023, Nisan 29). "Зернова блокада: Чому українській агропродукції закривають шлях до Євросоюзу". ТСН.ua. <https://tsn.ua/exclusive/zernova-blokada-chomu-ukrayinskiy-agroprodukciiy-zakrivayut-shlyah-do-yev-rosoyuzu-2318050.html>

EXTENDED ABSTRACT

Wheat is a staple food source in many countries and an important component of global trade. Moreover, its importance in global trade is increasing day by day. According to World Bank statistics, 18% of the wheat produced worldwide in 1961 was sold in international markets. In 2021, 25% of it was subject to international trade. Therefore, as we approach today, the dependence of some countries on other countries for wheat increases.

In such an environment, a delay in wheat production or supply can cause a food security crisis affecting millions of people. There have been many crises in wheat production and supply throughout history. The last global wheat crisis is dated to 2022. The emergence of such a crisis is the war between Ukraine and the Russian Federation, which have important shares in the global wheat trade.

1. The Importance of the Russian Federation and Ukraine in the Global Wheat Market

Ukraine and the Russian Federation States play an important role in global wheat trade. These two states, which started fighting in February 2022, accounted for approximately 24% of world wheat exports. The start of war between these two states and the resulting problems in wheat production and logistics have caused wheat prices, which have been high since 2019, to rise even more on a global basis.

2. Ukraine-Russia War

The Ukraine-Russia war started on February 24, 2022. Shortly after the start of the war, Russian military units entered Ukrainian territory. The southern and eastern parts of Ukrainian territory are the battlefield in September 2023, when this article was written. Intensive wheat farming was carried out in these areas currently under the control of Russian forces. Apart from these fields, labor shortage throughout Ukraine, disruptions in chemical fertilizers and pest and disease controls have also affected wheat production throughout the country.

The Ukraine-Russia war also affected the logistics of wheat. In 2021-2022, wheat stored in silos could not be transported to global markets. Ukraine's classical wheat transportation

was largely done by sea. Since the first days of the war, Russian forces have prevented commercial ships departing from these ports by using methods such as controlling access to the ports, using the coasts for military purposes and laying mines around the ports.

As a solution to this situation, the European Union has launched the EU-Ukraine Solidarity Lanes Project as of May 2022. Accordingly, Ukrainian wheat began to be exported through neighboring European countries, generally using road and rail. However, this method is slower and causes higher costs per unit. Thereupon, the Grain Corridor agreement was signed under the leadership of Türkiye on July 22, 2022. As a result of the Istanbul Agreement, wheat in Ukrainian ports was exported approximately 200 km off the continental shelf through a 5.5 km wide line free from military threats.

With the end of the Grain Corridor agreement in July 2023, the Ukrainian administration started to look for alternative ways. The first of these is the line that reaches the Bosphorus, using the territorial waters of Romania and Bulgaria, where ships departing from the ports in Odessa. However, the attacks and bans on important ports such as Odessa and Mariupol at the end of the Grain Corridor Agreement seriously damaged the country's export infrastructure and therefore its capacity to send wheat to foreign markets. The other alternative route that comes to the fore is the transportation of wheat to Bulgaria and Bulgaria by road and rail, as before the grain corridor agreement. It is exported from Hungary, Poland, Romania and Slovakia. However, the use of this route had negative consequences in the national markets of the above-mentioned countries against cheap Ukrainian wheat.

3. Ukraine-Russia War and Global Wheat Prices

These negative conditions between two important producers directly affected wheat prices. It is seen that global wheat prices have exceeded a thousand dollars twice on monthly averages in the last half century, in 2008 and 2019. The main reason for these record increases in wheat prices is the Ukraine-Russia War. Apart from this, the existence of protectionist tendencies of states that have been observed since 2019, countries prioritizing food security and export controls with the Covid-19 pandemic, India's restriction of wheat exports due to climatic anomalies, economic sanctions against the Russian Federation, the increase in artificial wheat prices, Reasons such as these also had negative effects on wheat prices.

MAKARIOS' ACHIEVEMENT AND THE FAILURE OF NATO: THE FALL OF THE REPUBLIC OF CYPRUS PARTNERSHIP

Cemal YORGANCIOĞLU*

ABSTRACT

This paper aims to explore the period after the collapse of the Republic of Cyprus partnership. The Turkish Cypriot leadership on the island was not fully satisfied with Ankara's policy towards the island during this period. And Turkey was not fully satisfied with its policy towards the island either. Furthermore, the Greek Cypriot leadership on the island was dissatisfied with the constant leadership by Athens. Likewise, Athens was dissatisfied with Makarios, who moved away from Enosis. While the Greek Cypriot leadership were willing to pave the way for Enosis during this period by making the Turkish minority on the island an ineffective minority, depriving it of its constitutional rights, Turkey prepared some strategies to develop the Taksim policy. As a result, Makarios neutralised the influence of the NATO quartet (the United States, Britain, Turkey and Greece) on the island with his Moscow and Non-Aligned card for a while.

Keywords: Cyprus, Enosis, Akritas Plan, Non-Aligned Movement, Cyprus Problem

MAKARIOS'UN BAŞARISI VE NATO'NUN BAŞARISIZLIĞI: KIBRIS CUMHURİYETİ ORTAKLIĞININ ÇÖKÜŞÜ

ÖZ

Bu çalışma, Kıbrıs Cumhuriyeti ortaklığının çöküşünden sonraki dönemi incelemeyi amaçlamaktadır. Adadaki Kıbrıs Türk liderliği bu dönemde Ankara'nın adaya yönelik politikasından tam olarak memnun değildi. Türkiye de adaya yönelik politikasından tam olarak memnun değildi. Öte yandan, adadaki Kıbrıs Rum liderliği de Atina'nın sürekli liderliğinden memnun değildi. Aynı şekilde Atina da Enosis'ten uzaklaşan Makarios'tan memnun değildi. Kıbrıs Rum liderliği adadaki Türk azınlığı etkisiz bir azınlık haline getirerek ve anayasal haklarından mahrum bırakarak Enosis'in önünü açmak isterken, Türkiye de Taksim politikasını geliştirmek için bazı stratejiler hazırladı. Sonuç olarak Makarios, Moskova ve Bağılantısızlar kartıyla NATO dördlüsünün (ABD, İngiltere, Türkiye ve Yunanistan) ada üzerindeki etkisini bir süreliğine etkisiz hale getirmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kıbrıs, Enosis, Akritas Planı, Bağılantısızlar Hareketi, Kıbrıs Sorunu

Introduction

This article attempts to shed light on the phases of the collapse of the partnership of the Republic of Cyprus and the events that followed, and to understand the end of an era with the armed conflict in Erenköy. In this context, the mutual policies and manoeuvres of foreign and local actors in Cyprus are considered in the context of changing international politics. It also attempts to understand the interactions between international organisations such as the North

Gönderilme Tarihi: 11 Şubat 2024

Kabul Tarihi: 9 Eylül 2024

* Dr. Öğr. Üyesi, Dünya Barış Üniversitesi, İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, Lefkoşa, KKTC. ORCID ID: 0000-0002-2885-7853, E-posta: cemal.yorgancioglu@wpu.edu.tr

Atlantic Treaty Organisation (NATO) and the Non-Aligned Movement (NAM), the political rivalries of superpowers such as the USSR and the mutual interactions in Turkish-Greek relations that took place within the framework of the policies of nationalism pursued by local actors. In this sense, this article will analyse the division of the Republic of Cyprus, which began with the end of the period of partnership, in terms of the country's internal and external relations and the reconstruction of these relations.

In addition to the local actors and the policies they pursued during the collapse of the Republic of Cyprus' partnership, this article also assesses the significant contribution of various state and international organisations to the downfall of the republic. These are Turkey and Greece, the international powers USA, UK and USSR as well as the international organisations NATO and NAM (Kıralp, 2019). This paper analyses the political priorities that focused on Cyprus in the climate of the Cold War and in the context of a renewal of relations in the region. The study analyses how the unmediated articulation of international actors on the front formed by the divided political actors of Cyprus creates an atmosphere. UNSC Resolution 186 of 4 March 1964 (S.C. Res. 186, 1964), which apparently determined the future of Cyprus, is a result of this web of relations. As the Republic of Cyprus' partnership comes to an end in its renewed form, it defines not only a process of separation, but also a process of redefining new attitudes and behaviours towards other actors. At the time of the establishment of the Republic of Cyprus, *"it confirms that Cypriot political actors played an important role in involving their motherlands in the problem, but that international actors (NATO) rather than local actors contributed to ending the problem"* (Yorgancıoğlu, 2023, p. 4016). At the moment of collapse, however, the opposite happened. At the end of 1964, Makarios not only brought Athens to its knees, but also managed to neutralise NATO forces for a time with the help of important actors such as the USSR and the NAM and to gain independence.

Pre-Détente Era, Third World and the Non-Aligned Movement

The Cuban Missile Crisis was escalating towards the coldest days of the Cold War. While the crisis left a phase of Cold War behind it, the days of détente loomed on the horizon. In the run-up to this period of détente, not only did the question of superpower supremacy arise, but the post-Stalinist policy of de-Stalinisation prompted Moscow to increase its support for the NAM, as the NAM's anti-Western stance tacitly supported Moscow's policies on a global scale. Moreover, Washington's self-serving attitude in foreign policy during the Cuban Missile Crisis led the world to conclude that the superpowers were not bold enough and ultimately could not afford a direct confrontation (Baker, 1978).

The nuclear threat that the two superpowers had experienced indirectly during the Suez War in 1956 was a global stress test that they faced directly and without mediators in the Cuban Missile Crisis of 1962. The Cuban missile crisis, which occupies a very special place in the history of the Cold War, was also the high point of the period. After the crisis had reached its diplomatic and military climax, it paved the way for the policy of détente. It is of great importance to understand how the crisis created meanings and gaps in the process. The crisis had a very different impact on the European side. The European wing of NATO was very uncomfortable with its American allies being sidelined in the face of such a threat or danger, because it went against the spirit of the alliance. Nikhita Khrushchev's political adventure, characterised by failure, came to an end in 1964 and he was removed from office by the party. On the other hand, serious difficulties arose in the East on the Soviet-Chinese line and the conflicts led China to

accept the United States as a balancing factor. France, a member of the Security Council, launched a European nuclear bomb programme despite the testing laws. To summarise, the period after the Cuban Missile Crisis was a time that challenged the hegemony of the superpowers and tested their ability to control (Stevenson, 1985).

Another important change in world politics during this period that cannot be ignored was the process of decolonisation, in which almost 50 states in Africa and Asia gained their independence in the modern era. The process, which began after the First World War, stalled and only had a chance of success after the Second World War. It is obvious that the search for labour, raw materials and markets, which was accelerated by the Industrial Revolution, turned the European powers into colonisers and the defenders into the exploited in these countries. The process of colonisation was not limited to the exploitation of natural resources, but was also used as a military resource for war. During colonial rule, existing identities, ethnicities, languages, religions or borders were not taken into account and all kinds of self-interested policies were pursued without foreseeing the dangers. When the people were decolonised, they carried these problems with them ("Decolonization of Asia and Africa, 1945-1960," FRUS).

When the rivalry between the blocs reached its peak, Washington favoured foreign aid for the countries of the Third World during the period of Cold War. Similarly, Moscow offered incentives against the Western bloc, because the West was the address of the exploiters and the ideology to be fought. When these new states realised that all these investments were not for their benefit but for their inclusion in their own bloc, they emerged on the world stage at a conference in Bandung, Indonesia, as the NAM. "The Non-Aligned Movement (NAM) was the Third World's response to the Cold War. Without the Cold War, the concept of a Third World would not have emerged" (Arnold, 2010, p. 1). The basic principles of the NAM were political independence, mutual respect for sovereignty, non-aggressive foreign policy, non-interference by great powers in the internal affairs of small states and equality.

The nationalist wave that emerged outside Europe quickly circled the world. Although the interwar period was not the scene of these independence movements, more than a hundred states joined in the post-war period. These newcomers did not join the Third World voluntarily, but became members of the Third World spontaneously and almost automatically. The members of the NAM had in common that they were not very different politically and economically and that they were still open to exploitation. The new states were expected to make an economic breakthrough after decolonisation, but this change failed to materialise and was replaced by political instability and the atmosphere of the Cold War. As a result, they have become dependent on Washington and Moscow, even on the members of the aid club. It should be noted that this situation was an artefact of the related time period. In this sense, the NAM members had to fight in two areas: firstly, for political independence and secondly for economic independence. The second point is very important because it symbolises the end of dependency (Sylvester, 2014). While the climate of the Cold War created a bipolar world order, the NAM countries that remained outside this order had to adapt their policies accordingly.

The Suez War of 1956 was both a crisis and an opportunity. The West's hostile attitude towards Egyptian arms sales under the Baghdad Pact further alienated Egypt from the West and prompted it to turn to other sources, leading to the signing of an arms sale's agreement with Czechoslovakia. Indeed, this arms deal was greeted with great joy by Arab countries and was seen as a symbolic message to Western countries (Dawisha, 2016). With the end of the

promised American funding for the construction of the dam and Nasser's quick decision to nationalise the canal, the balance in the eastern Mediterranean shifted rapidly. However, the invasion, which was carried out in partnership with the British-French-Israeli side, ended in a balance between Washington and Moscow. The transfer of Western financial resources to Eastern financial resources paved the way for a new international policy that will be used many times in the future. This strategy of manipulation, skilfully executed by the leaders of the Third World, matured the atmosphere of the NAM, which did not want to ally itself with any bloc.

Nehru's neutrality response to the Korean War, which goes back to the idea of the NAM, was a manifestation of the "Third Way" approach. Bringing the concept of neutrality without taking sides under the umbrella of the UN and enforcing the principle that war would affect everyone was a step that profoundly changed the system. This movement, which aimed to avoid the two poles of the Cold War and was also known as the Five Initiative, was differentiated in 1954 when China and India demonstrated the ability of different ideologies to compromise and not give a visa to the superpowers. Above all, Washington's uncompromising stance brought the NAM members closer together and they were recognised at the Belgrade Conference in 1961. Although the policy of non-alignment was internalised by most of the states involved in the movement, there were also conflicts and disagreements between these states, whose policies and interests diverged in practise (Strydom, 2007). However, the main driving force that brought together these countries, whose views on international politics were based on their own socio-economic conditions, was participation and co-operation on the international stage as free nations with their own policies.

The nationalist movements of the détente period and the confrontation period are not completely different from each other, and the decolonisation processes and ethnic conflicts continue. However, the dominant ethnic groups in the NAM member states of this period showed considerable solidarity not only against territorial integrity but also against groups seeking their rights. In the period of decolonisation, many states emerged and became members of the NAM very soon after. Just as it was no coincidence that they became NAM members, it is also no coincidence that the minorities in these states worked towards the disintegration of these states at the hands of Western states.

NATO, USSR and the Non-Aligned Movement

There has always been a special policy of consultation between the United Kingdom and the United States. Prime Minister Macmillan's visit to Washington and Ottawa in June 1958 was a reminder of such a situation. "*President Eisenhower had re-affirmed the principle of private Anglo-American consultation on matters of common concern and had agreed that this principle, which had been applied successfully in the political field, should now be extended progressively to economic and military matters*" (CAP 128/32/48/1, p. 3). On the road to the Republic of Cyprus, the period 1959-1964 in particular is discussed on the basis of the three actors in the title.

The UN Political Committee's green light for the self-determination proposal was made possible by the support of a large number of countries. Athens' defeat in the UN General Assembly at the end of 1958 had discouraged the country after all these years and pushed it towards a peaceful solution. In the days between 1958 and 1959, Athens revised its strategy and announced a partial withdrawal from the idea of fighting under the umbrella of the UN (Crawshaw, 1978). This precious moment was invaluable to NATO, as the motherlands of the two ethnic groups on the island of Cyprus were indispensable to NATO but a serious source of

Makarios' Achievement and the Failure of Nato: The Fall of the Republic of Cyprus...

trouble. A secession from the organisation, as had happened before in NATO's history, posed a serious threat. In this sense, a negotiated solution within NATO was expected by all. The '*reluctant republic*', as Xydis (1973) described it, was thus born in Zurich.

NATO forces designed the Republic of Cyprus without the consent of the partners. The absence of communism in a federation decided within the NATO framework significantly reduced the threat perception. The situation was relatively calm until the last day of November 1963, when Makarios called for a constitutional amendment (Bilge, 1987, p. 376). This was the invitation for the fatal blow to the island's unity. In his search for a singular position, Makarios explained why he was not a member of NATO and instrumentalised an insurmountable problem on NATO's southern flank. For the sake of the integrity of Western unity, Washington handled the matter more cautiously, realising that the fragility of the new state was nothing other than the existence of NATO itself (Holland, 1995). It was only days later that the fierce fighting that had begun in the final days of 1963 was halted and NATO temporarily assumed the role of peacekeeper in Cyprus, once its colony and now with its own armed forces. NATO again acted early and intervened directly. NATO's fear was obvious: Would the island of Cyprus become the "*Cuba of the Mediterranean*" (Windsor, 1964, p. 4).

In international relations, disputes with keywords such as colonial past, ethnic conflict and ethnic confusion often become an international problem. In this context, Republic of Cyprus is no different and 1964 was a painful year for NATO forces. Moscow initially preferred to stay out of the problem and also favoured non-intervention. Aziz (1969b, p. 201) summarised Moscow's stance on this issue under four main points: "*The existence of an organised legal communist party such as AKEL; the existence of a left-wing Papandreou government in Athens; the existence of British bases in Cyprus and the coldness of Turkish-Soviet relations*". The conference, which took place in the first month of 1964, ended without a result (Kohen 1964a, pp. 1, 7). In London, the government realised that it would not receive the support it had hoped for from NATO. "*The situation in the Island remained tense and there was some reason to think that illicit supplies of arms were reaching both communities from abroad*" (CAB 128/38/9/2, p. 2). The first meeting of the British Cabinet was convened on a single subject and dealt with Prime Minister Alec Douglas-Home's Memorandum CP. (64) 2. Makarios, the president of the Republic of Cyprus, unilaterally announced the cancellation of the "*Treaties of Guarantee and Alliance*" in violation of the treaty. Although the Cabinet did not want to take too much responsibility, it decided to organise an urgent conference in London for the benefit of the bases on the island (CAB 128/38/1). The Cabinet is briefed by Commonwealth Secretary Sandys as follows:

"the situation in Cyprus remained precarious and that there was a considerable risk of a renewal of communal fighting. It was therefore increasingly urgent to find a political solution to the problem of the Island's future; but, although he was doing all he could, in his personal discussions with the representatives of the Greek and Turkish Cypriots, to promote a common understanding which might form the basis of formal negotiations, both parties were showing considerable reluctance to co-operate" (CAB/128/38/6, p. 3).

Furthermore, Commonwealth Secretary Sandys drew attention to the Turkish navy's military activities in the Mediterranean; on the other, he pointed out that they could not deal with the matter alone and that Washington would need the support of the Sixth Fleet in the event of a possible Turkish military operation (Kohen, 1964b, pp. 1, 7). Seeking a solution to the problem

outside NATO meant bringing the matter under the UN umbrella, but to neutralise the possible Moscow card, Washington and London might have to step aside. In that case, it would be the Afro-Asian grouping and only the Afro-Asian grouping that would manage the conflict. As a result, the HM Cabinet decided to authorise the issuing of a directive authorising the Commander of the British Armed Forces to take control of Nicosia airport if he deemed it necessary and to insist on the NATO framework (CAB 128/38/7, pp. 3-4). While Moscow intervened in the matter by issuing a diplomatic note to Ankara on the principle of non-interference in internal affairs, just as Makarios had requested.

Moscow judged the matter from its own perspective, but did not differ from the western side. A possible new position in the eastern Mediterranean was an advantage and a trump card for communism. Moscow assessed its actions in this context and emphasised the international peace and security context by targeting the London Conference (Aziz, 1969a). As the conference drew to a close, Washington and London agreed on a joint force (Allied Force). The United Kingdom would provide the greatest support, but the government in Washington agreed for a limited period (3 months) (Kohen, 1964c, pp. 1, 7; Kohen, 1964d, pp. 1, 7; CAB 128/38/8, pp. 3-4). With Khrushchev's diplomatic note of 7 February, Moscow made an official statement on the island policy and there was a rapprochement with Makarios (Milliyet, 24.02.1964; Coşar, 29.02.1964). Due to the dispute between the NATO powers, the island policy left NATO and went under the unwanted UN umbrella, as it was calculated. This was the undisputed success of Makarios and UNSCR 186 of 4 March 1964 became the date on which the Turks continued to be stateless on the international stage and the Greeks state-capable (UNSCR 186, 1964).

Moscow's de-Stalinisation policy opened up new possibilities and even opportunities for the Soviets and fostered closer relations with the NAM member states (Allison, 1988). In this sense, the strong international support Makarios sought came from Moscow and he was recognised as a potential ally. On the other hand, NATO unity was seriously challenged and was unable to show unity. June 1964 was shaken by President Johnson's message, known as the "*Johnson Letter*", in which he spoke out against a possible Turkish intervention on the island. This letter shook relations between Ankara and Washington to the core and changed their direction. However, the information provided to the Cabinet by Commonwealth Secretary Sandys went in the opposite direction: "*the United States Under- Secretary of State, Mr Ball, had made no reference in his recent discussions in London to the possibility that the United States Sixth Fleet should intervene in order to prevent a Turkish invasion of Cyprus*" (CAB 128/38/31, p. 3).

By June 1964, Greek military power on the island had visibly increased, and yet Lord Carington informed the Cabinet that "*at the recent meeting of the Council of the North Atlantic Treaty Organisation the increase of Greek forces in Cyprus had been universally condemned*" (CAB 128/38/38, p. 4). There was also a ray of hope at the talks in Washington, which took place in the last ten days of June, but they were merely preparations for another meeting in Geneva (Milliyet, 24.07.1964). At this point, the information that Prime Minister Alec Douglas-Home gave in the Cabinet cannot be ignored:

Makarios' Achievement and the Failure of Nato: The Fall of the Republic of Cyprus...

"it had emerged from the discussions which he and the Foreign Secretary had just concluded with the Prime Minister of Greece, M. Papandreou, that the Greek Government favoured a solution of the problem of Cyprus by means of enosis, coupled with an arrangement whereby the settlement would be in some sense guaranteed by the North Atlantic Treaty Organisation. In return they would be prepared to cede to Turkey a small island off the Turkish coast. The Turkish Government, on the other hand, were showing increasing interest in a solution based on a partition of Cyprus, whereby they would exercise sovereignty over an area in the north-east of the Island" (CAB 128/38/41, p. 5).

Makarios, who once again managed to open the window of opportunity created by the crisis, endeavoured to bring the conflict under the umbrella of the UN and once again won the battle for independence against the Western side. The proposal of the plan is very clear. The plan provides for partition, even if it is only a small part. This partition will take place between the three guarantor powers. Although Athens had a different opinion about the Acheson plan, it took a step back after the negotiations with Makarios. They left the Enosis they had longed for decades to another time (Milliyet, 30.07.1964; 31.07.1964). While the first signs of a new phase emerged on the Ankara-Moscow line (Kışlalı, 05.08.1964), Washington opened a new front in the Far East. American warplanes began bombing the north of Vietnam (Milliyet, 06.08.1964). On the other hand, Ankara carried out its first serious military operation on the island, while an attack was organised in Erenköy (Kokkina), a fishing village in the North-West of Cyprus, was attacked under the supervision of General Grivas (Milliyet, 10.08.1964).

After the armed clashes in Erenköy, Moscow openly backed Makarios. The disagreement within NATO offered Moscow the opportunity it had been waiting for and *'declared that the Soviet Union would not stand idly by in the event of armed intervention in Cyprus'* (Milliyet, 16.08.1964, p. 1). During the talks in Geneva, Makarios finally put Moscow's backing on the table. His aim was to neutralise Athens and keep it on his side without alienating it too much from the idea of Enosis (Kohen, 1964e, pp. 1, 7; Kohen, 1964f, pp. 1, 7). The ideal of national unity (Pan-Hellenism) captured Athens and it rejected the Second Acheson Plan, although it accepted it (Ekmekçi, 26.08.1964). Here it becomes clear that the Greek zeal for Enosis was now threatening the existence of the Republic of Cyprus of 1960. As August 1964 drew to a close, Makarios raised his hand even higher. Makarios knew how to take risks and first flirted with Moscow, then Athens capitulated to him and finally travelled to Cairo to ask Nasser for arms aid. In this sense, Egypt is not only Nasser, but also able to mobilise the power of the NAM. There is nothing more for Washington to do. It was dealing with a new international problem like Vietnam, but Makarios, who was openly supported by Nasser, felt safer (The Straits Times, 30.08.1964, p. 4). In October 1964, the NAM conference in Cairo concluded with the following declaration. The NAM, which in the following very clearly and understandably stands behind Makarios and thus the Republic of Cyprus of 1960, has made its position in international relations clear with the title *"respect for the sovereignty of states and their territorial integrity: problems of divided nations"*.

“Concerned by the situation existing with regard to Cyprus, the Conference calls upon all states in conformity with their obligations under this Charter of the United Nations, and in particular under Article 2, paragraph 4, to respect the sovereignty, unity, independence and territorial integrity of Cyprus and to refrain from any threat or use of force or intervention directed against Cyprus and from any efforts to impose upon Cyprus unjust solutions unacceptable to the people of Cyprus. Cyprus, as an equal member of the United Nations, is entitled to and should enjoy unrestricted and unfettered sovereignty and independence, and allowing its people to determine freely, and without any foreign intervention or interference, the political future of the country, in accordance with the Charter of the United Nations” (NAC-II/HEADS/5, 1964, p. 18).

In addition to peaceful coexistence, international solidarity against imperialism and neo-colonialism was also one of the basic ideas of the NAM (Mortimer, 1984). Makarios, who received more than he had expected in Cairo, also received a favourable response from Yugoslav President Tito. After the conference, Tito visited Nicosia and organised a public meeting with Greek Cypriots, as if to show his stance to the world public once again, and then issued a joint statement with Makarios (Kıralp, 2019). By supporting the NAM’s policy towards Makarios, they also contributed to their own policy, as many of these newly established states had the same problems. On the last day of the conference, Makarios attended the Sunday service in the Greek church in Cairo and assessed the outcome as *“a great spiritual victory for the people of Cyprus”* (Milliyet, 12.10.1964, pp. 1, 7).

Discussion and Findings

The Cold War of the 1960s entered a new phase with the Cuban Missile Crisis and sailed into uncharted waters. The crisis was, if you will, *“the peak of the Cold War”* and led the two blocs down different trajectories or political debates. During the missile crisis, the US State Department opted for isolation and avoided seeking the opinion of its European allies, resulting in a disappointing foreign policy in the eyes of allies. The result was that US foreign policy, pre-occupied only with itself, produced a new idea for NATO’s European allies. Since Moscow has nuclear weapons and Washington may not come to Europe’s aid in the event of a Soviet attack, or at least they are no longer sure of it in such a situation, European allies would be even more averse to the idea of using American nuclear weapons in Europe. France, a member of NATO, would be the first European state to break with the Washington axis.

Furthermore, the Sino-Soviet split of the Eastern Bloc wrote a different history and caused serious damage. In contrast to the belief in an inevitable war between the blocs, after Stalin, Soviet leader Nikita Khrushchev put forward a new thesis as an alternative: *“peaceful coexistence”*. With the policy of de-Stalinization (Britannica, 2014), Moscow not only changed its economic perspectives, but also turned against the *“fatalistic inevitability”* of an expected war between the two blocs and made the founding leader Lenin’s *“principle of coexistence of states with different social systems”* into Moscow’s new foreign policy. This new policy paved the way for Moscow’s decision to support all anti-Western movements on all continents. At the same time, the world, which was on the brink of nuclear catastrophe with the missile crisis, better understood the gravity of the situation, because there was now no turning back. *“If we cannot end our differences now, we can at least help make the world safe for diversity,”* President Ken-

nedly warned Moscow in a speech at the American University in Washington in June 1963 (Kennedy, 1964, pp. 459-464). Although the phase of detente had not yet begun, the two superpowers had shown the first signs of easing tensions. However, all of this had driven a wedge between them and their allies and eroded their influence (see Blanton & Kegley, 2016).

In the 1960s, world politics was once again in upheaval. The NAM, composed of newly decolonised countries between the Eastern and Western blocs, heralded another change. The Belgrade Conference of 1961 was the expression of many international criticisms. A movement that opposed colonialism, imperialism and racism and remained true to the principle of equality. It denounced the unequal development of the Third World and called on the Security Council UN to expand. In this sense, it was a movement that profoundly influenced international politics. The movement's political priorities included opposition to neo-colonialism, the promotion of a world free of nuclear weapons, the closure of military bases abroad and respect for domestic affairs (Arnold, 2010).

The shaping of world politics described above inevitably influenced the nationalist politics of the two communities. In this sense, while different arenas were opened to the political actors of Cyprus, it has been shown that President Makarios made the most of the opportunity to play in these political arenas. While the Anglo-American side supported the collapse of the Republic of Cyprus in 1960s, Makarios managed to secure himself by utilising external supports. Enosis no longer had a place in this game plan and Makarios had to move towards full independence. This approach allowed him to reveal a different understanding (than expected): *"a series of constitutional amendments that would pave the way for Greek Cypriot rule on the island and abrogate the right of foreign powers to interfere in Cyprus"* (Yorgancioğlu, 2020, pp. 299-300). The year 1961 symbolised the emergence of Makarios and Nicosia on the world stage as a member of the NAM. After the Belgrade Conference of 1961, he would soon become one of the symbolic leaders of the alliance.

On the other hand, the presence of the communist AKEL party gave it an anti-NATO stance and the support of Moscow. At the beginning of the 1963 events, Moscow openly supported Nicosia and warned against any intervention. Later, it openly criticised Athens' willingness to agree to the *"double Enosis"* plan (the Acheson Plan) and declared that Nicosia would only go along if politics allowed it. This was the idea of de-Atinization in Nicosia's politics (Drušotić, 2008). It was only when Makarios excluded Greek Prime Minister Papandreu from this policy that he overcame Athens' inclination towards NATO plans. To summarise, this turned from a domestic NATO issue into a national one. Nevertheless, Athens used Grivas and Greek officers to control Makarios (Kıralp, 2023).

In 1964 Makarios dissuaded Athens from the idea of double Enosis, at least for a while. He succeeded in blocking such NATO solution models. For the Turkish Cypriots, however, this period did not quite fulfil their expectations of Ankara. In a message to Ankara, the Turkish Cypriots declared that they wanted to settle in their motherland and tacitly expressed that they did not receive enough support. Denктаş and Küçük expected Ankara to take military action as soon as possible. They were not at all satisfied with Ankara's delay in this regard, as the Turks living on the island were trying to survive under very difficult conditions. Washington offered a NATO peacekeeping force to prevent further unrest, but Makarios managed to prevent the deployment. Greek troops and UN peacekeepers were deployed instead. However, when Washington prevented the Turkish military from intervening militarily, this led to an improvement

in relations between Ankara and Moscow. At this point, Moscow switched from the non-intervention thesis to the pro-Turkish federation thesis (Gürel 1984; Bilge 1996).

The 1950s and 1960s were a different time for the island of Cyprus. It is worth noting that world politics strongly influenced the nationalist policies of the two communities during these two periods. In the 1950s, the NAM was not yet active enough. On the other hand, Moscow had not formulated a direct policy towards Cyprus, so the issue remained with NATO. In this context, the Taksim and Enosis policies were guided by the assumption that the island was a NATO island. Nicosia, which became independent after 1960 (albeit on a partnership basis), also recognised the benefits of the political arena provided by Moscow and the NAM. For this reason, Makarios ignored the double Enosis formula, which had to be eliminated, and received the full support of Moscow and the NAM for his independence policy. This new form of politics required the reconstruction of the state. Moreover, some constitutional amendments that brought more prosperity to the Greek Cypriots were healthier than the idea of double Enosis (Kızılyürek, 2016).

With the outbreak of conflict in Cyprus after independence, the Republic of Cyprus passed unilaterally into the hands of the Greek Cypriot leadership, forcing the Turkish Cypriot leadership to withdraw from its institutions. While the leaders of both communities were able to become players in the 1950s, Makarios became an influential player in the 1960s thanks to the NAM and Moscow. Having two such effective cards at his disposal, Makarios utilised them to the full (against NATO). The declaration published after the Cairo conference explicitly mentioned “the right to self-determination in Cyprus” and received the full support of the NAM. As a sign of this influence, he did not shy away from clashing with the Turkish Cypriot leadership and Ankara. On the other hand, he came into conflict with Athens when the balance within NATO was disturbed. His lonely walk on this thin ice worried many circles (Dodd, 2010). “[London] and [Washington] were concerned not only about Greco-Turkish tensions but also about Makarios’s relations with AKEL, USSR, and the NAM. These developments made the Cyprus conflict in the 1960s an inter-bloc rather than an intra-bloc conflict” (Yorgancıoğlu, 2020, p. 301).

Unfortunately, the Turkish side was not able to make its case at the international level as effectively as the Greek Cypriots. Makarios, on the other hand, was supported several times in the UN General Assembly and the UN Security Council. For example, A/RES/2077 (XX) called on states “to respect the sovereignty, unity, independence, and territorial integrity of the Republic of Cyprus”, and A/RES/3212 (XXIX) called for “the withdrawal of foreign armed forces and foreign military presence”. The Turkish Cypriots only found some support in late 1964 and early 1965 when Moscow accepted their demand for a federation (a bi-communal federal arrangement). Moscow’s concession to this demand was the result of improved relations between Ankara and Moscow. On the other hand, Makarios also received the support of Moscow and NAM, to prevent foreign interference, especially when Turkish jets attacked Erenköy (Kokkina). After the attack by the Turkish jets, Moscow declared that it would not hesitate to take action for the integrity of Cyprus. This was a blank cheque for Nicosia and a warning against occupation. Similarly, Makarios not only rejected the NATO plan, which included Athens’ demand for a double Enosis but also began building a national identity centred on Nicosia. The measures Makarios took in Cyprus in 1964 are largely in line with constructivist theory, which focuses on interstate behaviour, identity and norms. Efforts to unite Cyprus identity and sovereignty, the dynamics in relations with the Cyprus community and international support can be significantly supported by a constructivist perspective. In this sense, it can be said that Makarios’ policy was

Makarios' Achievement and the Failure of Nato: The Fall of the Republic of Cyprus...

probably aimed at strengthening the national identity and international recognition of Cyprus, but it was also necessary to take into account the internal social dynamics and the uncertainties that these dynamics could generate. This was a very serious axis shift from a position in which the will of the Greek Cypriots awaited Athens' help to one in which the will of Nicosia came first. This policy was aimed at pushing Athens out of the game and favouring Moscow and NAM. This encouragement of independence was nothing less than Makarios' skilful synthesis of Cold War power relations and Greek Cypriot nationalism (O'Malley & Craig, 2001). In this context, the shift of the axis in Makarios' imagination (Anderson's term) can be illustrated as follows: from the pro-NATO "*imagined*" Western Cyprus in the 1950s to the anti-NATO "*imagined*" non-aligned and independent Cyprus in the 1960s.

Although the Republic of Cyprus was created at the London Conference, it is an indisputable fact that it was established without the consent of the two communities. At London's insistence, the Zurich and London Agreements were a *fait accompli*, but this was the result of an inevitable process. Unfortunately, under the watchful eyes of all the guarantor states, Turkish and Greek Cypriots shattered up the common tone of the island with their own hands in just three years. This shows that despite the aspirations of international actors, nationalisms can frustrate these plans or lead to contradictory outcomes (Xydis, 1973). While the two communities had centred their nationalist policies on the island of NATO in the 1950s, things changed quickly for President Makarios in the 1960s. Faced with Moscow's and NAM's support for the independence of Third World countries, the Greek Cypriot leadership sublimated Greek Cypriot nationalism on the island and was no longer willing to follow Athens. As Andreas Papandreou emphasised, "*Makarios always spoke of Enosis, but in practise he always sought independence*" (Kıralp, 2015).

Just as Athens did not approve of Makarios' 13-point proposal to amend the constitution, the Turkish ambassador to Cyprus, Emin Dirvana, conveyed Ankara's commitment to the London-Zurich agreements to the leader of the Turkish Cypriot community, Rauf Denktaş. On the other hand, the governments of the two motherlands, while defending the continuity of the constitutional order, did not abandon their Enosis and Taksim policies and prepared secret plans (Reddaway, 1986). Meanwhile, the two communities that shared the island were not idle. While the Greek Cypriot leadership were willing to pave the way for Enosis by turning the island's Turkish Cypriots into an ineffective minority, depriving them of all constitutional rights and marginalised them [Akritis Planı]. On the other hand, the Turkish Cypriot leadership was preparing the Provisional Phase/Interim Plan [Geçici Merhale Planı] or, as Purcell (1969) called it, "Contingency Plans" to pave the way for Taksim. It should be noted that these plans were issued only two days before making the final decisions for the island. The aim was to show the Turks as a minority whose main purpose was overthrowing the Republic of Cyprus.

“There can be no doubt that both sides had contingency plans ready in the event of a deterioration in relations. They would have been foolish not to. On 2 March 1964, the Greeks published in the Cyprus Bulletin a document dated 14 September 1963, and allegedly bearing the signatures of both Küçük and Denктаş, which had been ‘found in the office of a Turkish Minister’. It provides for partition in the event of a unilateral Greek abrogation of the constitution, on the principle that ‘when the obstacle is removed one reverts to the forbidden’” (Purcell, 1969, p. 321).

However, in March 1964, UN Security Council Resolution 186 made Makarios the rightful president of Cyprus. Following the resolution the Greek Cypriots took control of the republic government, while the Turkish Cypriots lost their constitutional rights. Having seized power in Cyprus, Makarios did not permit the Athens to negotiate with the members of NATO without his consent. In this context, he temporarily succeeded in incentivising Athens to follow him by introduced more effective policies (Druşotis, 2008).

When the island spiralled into violence and initial diplomatic initiatives failed to produce results, Ankara pressed the button for military action. However, Washington cancelled out this military action by responding with the Johnson letter. Although NATO forces aimed to send a military force (in the name of a peacekeeping force) to Cyprus, Makarios managed to eliminate this threat through political manoeuvring and the invocation of his legitimate authority. The result of this policy was that UN troops were stationed on the island, while NATO troops were not deployed on the island of Cyprus for some time (see FRUS archive). In this situation, *“the National Guard, the Cypriot army established in mid-1964, was predominantly officered by Athens-controlled mainland Greeks disloyal to Makarios”* (Kıralp, 2019, p. 372). Makarios, however, survived the ordeal with the support of the NAM and Moscow, while the NATO plan of double Enosis and the Turkish-Greek dialogue were neutralised. It is clear that the NATO Quartet could not eliminate or destroy the Republic of Cyprus. In principle, Athens accepted the Acheson Plan (supported by Washington), while Makarios prevented the “others” from making this decision (see FRUS Archives; Druşotis, 2008).

Although Ankara remained aloof from separatist and Taksim politics until 1964, the Turkish Cypriot leadership believed that the status quo of Zurich and London posed a great risk to Turkish Cypriot identity and in this sense was perceived as the greatest threat to Turkish identity. Although Ankara resisted this belief for a long time, the Zurich-London framework did not bring long-term happiness to the Turkish Cypriots from this perspective. After the collapse of the Republic of Cyprus’ partnership, Ankara could not prevent the Turks from living in segregated enclaves, but it could provide financial and humanitarian aid and supply some arms. Similarly, despite repeated warnings from Turkish Cypriot leaders, Ankara refrained from supporting plans for Taksim or a federation until their Greek Cypriot counterparts overthrew the constitutional order and delivered a threatening message to Ankara (see Denктаş, 2000). As soon as the Greek Cypriot leadership acted, the Turkish Cypriot leaders began to influence Ankara’s foreign policy and expected military intervention; however, Ankara could not give the expected response to this demand as the conditions were not yet ripe.

Conclusion

The island of Cyprus experienced a significant shift in its political landscape during the 1950s and 1960s, as world politics strongly influenced the nationalist policies of the two communities. In the 1950s, the Non-Aligned Movement (NAM) was not yet a significant player on the international stage, and Moscow had not yet formulated a direct policy towards Cyprus. As a result, the issue of Cyprus remained within the domain of NATO, and the policies of Taksim and Enosis were guided by the assumption that the island was a NATO territory. After gaining independence in 1960, however, Nicosia recognised the benefits of the political arena provided by Moscow and the Non-Aligned Movement. In this context, the policies of Taksim (partition) and Enosis (unification with Greece) were guided by the assumption that Cyprus was a NATO island. Consequently, Makarios abandoned the idea of double Enosis, which had to be eliminated, and received the full support of Moscow and the Non-Aligned Movement for his policy of independence.

Makarios secured and neutralised the influence of Greece and NATO on Makarios with the Moscow and Non-Aligned card. Since NATO could not risk a plan without Ankara, Enosis in these circumstances meant double Enosis, so Makarios, to put it bluntly, had to change the course of his policy towards independence whether he wanted to or not. Once the road to Enosis was blocked, Makarios had no choice but independence. This was nothing less than the discovery of virtue on the road to independence. Therefore, the Turkish Cypriots could not exert as much influence on the international stage as Makarios. The Greek Cypriot leader managed to balance the power of NATO by using the NAM and de-Stalinisation. In this sense, it would be misleading to consider this as a success of Makarios alone, because the changed development of world politics also neutralised the expected influence on Cyprus. This policy of independence was in line with the conditions of the time, the independent, sovereign and non-aligned politics of the Eastern bloc and NAM, and such a form of nationalism (Kiralp, 2015, 2019). This was in line with Machiavelli's admonition to pursue in politics what is and not what should be. Makarios refined this philosophy in his politics and abandoned Plato in order to survive.

This article analyses the historical events of the first half of the 1960s (up to the aftermath of the Battle of Erenköy) and concludes that there was a reciprocal interaction between Cypriot political leaderships and the nationalist policies of foreign actors. Similarly, motherland nationalist political figures in Cyprus were instrumental in bringing the partnership to an end. In particular, the shift from the Greek goal of Enosis to a kind of double Enosis goal of NATO, of which Greece was a member, contributed to Makarios steering the island towards independence and adopting a Cyprus-based form of nationalism. Moreover, the USSR and NAM's support for Makarios prevented NATO countries from taming the Cypriot state. Unlike in the 1960s, when the NAM and Moscow became part of the problem, the Cyprus conflict in the 1950s was merely an internal NATO struggle. As a result, the political interests of the Greek Cypriots under Makarios shifted from Greek nationalism in favour of Enosis to Cypriot nationalism. One of the conclusions of this article is that, as Suzman (1999) states, any nationalist movement needs international support. Another possible conclusion is that the measures taken by Makarios in Cyprus in 1964 are largely consistent with constructivist theory of IR, which focuses on interstate behaviour, identity and norms. In this sense, it can be argued that Makarios' policies were probably aimed at strengthening Cyprus' national identity and international recognition. At the same time, however, one must also consider the internal social dynamics and the uncertainties that these dynamics could create.

REFERENCES

- ALLISON, R. (1988). *The Soviet Union and the strategy of non-alignment in the Third World*. Cambridge University Press.
- ARNOLD, G. (2010). *The A to Z of the Non-aligned Movement and Third World* (Vol. 172). United States of America: Scarecrow Press.
- AZİZ, A. İ. (1969a). "1964 yılında Kıbrıs burhanı ve Sovyetler Birliği". *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* XXIV/3: 167-210.
- AZİZ, A. İ. (1969b). "Sovyetler'in Kıbrıs Tutumları 1965-1970". *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* XXIV/4: 201-244.
- BAKER, R. H. (1978). "Understanding Soviet Foreign Policy". *The RUSI Journal*, CXXIII/1: 46-51.
- BİLGE, A. S. (1987). "Kıbrıs uyuşmazlığı ve Türkiye Sovyetler Birliği münasebetleri". In M. Gönlübol (Ed.), *Olaylarla Türk dış politikası*, (Cilt I). Ankara: Ankara Üniversitesi SBF Yayınları.
- BİLGE, A. S. (1996). *Ankara-Atina-Lefkoşa üçgeni*. Ankara: İmge Kitabevi.
- BLANTON, S. L., & Kegley, C. W. (2016). *World Politics: Trend and Transformation, 2016-2017* (16th ed.). Cengage Learning.
- BRITANNICA, T. Editors of Encyclopedia (2014, May 1). *de-Stalinization*. Encyclopedia Britannica. <https://www.britannica.com/event/de-Stalinization>
- CRAWSHAW, N. (1978). *The Cyprus revolt: An account of the struggle for union with Greece*. London: G. Allen & Unwin.
- DAWISHA, A. (2016). *Arab Nationalism in the Twentieth Century: From Triumph to Despair*. Princeton University Press.
- DENKTAŞ, R. R. (2000). *Hatıralar (Toplayış) - Kıbrıs: Elli yılın hikayesi*, [X. Cilt]. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- DODD, C. (2010). *The History and Politics of the Cyprus Conflict*. Hampshire: Palgrave Macmillan.
- DRUŞOTİS, M. (2008). *Kıbrıs 1963-1964 İlk Bölünme*. Lefkoşa: Galeri Kültür Yayınları.
- GÜREL, Ş. S. (1984). *Kıbrıs Tarihi (1878-1960), Kolonyalizm, Ulusçuluk ve Uluslararası Politika*. İstanbul: Kaynak Yayınları.
- HOLLAND, R. (1995). "NATO and the struggle for Cyprus". *Journal of Modern Greek Studies*, XIII/1: 33-61.
- KENNEDY, J. F., ed. (1964). *Public Papers of the Presidents of the United States: John F. Kennedy, Containing The Public Messages, Speeches, And Statements of the President, January 1 to November 22, 1963*. Washington, D.C.: G.P.O., 459-464.
- KIRALP, Ş. (2015). *Başpiskopos Makarios ve Kıbrıslı Rum Milliyetçiliği: Bir Lider, Siyaseti ve "Ötekileri"*. Limasol: Heterotopia Yayınları.
- KIRALP, Ş. (2019). "Defending Cyprus in the Early Postcolonial Era: Makarios, NATO, USSR and the NAM (1964–1967)". *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*. XXI/4: 367-386.
- KIRALP, Ş. (2023). "Makarios'un 1967 Sonrası Milliyetçi Propagandasının Silahlı Rum Muhaliflere Yaklaşımı". *Karadeniz Araştırmaları*. XX/78: 367-386.
- KIZILYÜREK, N. (2016). *Bir Hınc ve Şiddet Tarihi: Kıbrıs'ta Statü Kavgası ve Etnik Çatışma*. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- O'MALLEY, B., & CRAIG, I. (2001). *The Cyprus Conspiracy: America, Espionage and The Turkish Invasion*. London: I.B. Tauris.
- PURCELL, H. D. (1969). *Cyprus*. Great Britain: Frederick A. Praeger.
- REDDAWAY, J. (1986). *Burdened with Cyprus: The British Connection*. London: Weidenfeld & Nicolson.

Makarios' Achievement and the Failure of Nato: The Fall of the Republic of Cyprus...

STEVENSON, R. W. (1985). "The Post-Missile Crisis Détente". *The Rise and Fall of Détente: Relaxations of Tension in US-Soviet Relations 1953–84*. London: Palgrave Macmillan: 103-143.

STRYDOM, H. (2007). "The Non-Aligned Movement and the reform of International relations". *Max Planck Yearbook of United Nations Law Online*, XI/1: 1-46.

SUZMAN, M. (1999). *Ethnic nationalism and state power: The rise of Irish nationalism, Afrikaner Nationalism and Zionism*. New York: St. Martin's Press.

SYLVESTER, C. (2014). "Post-colonialism". In J. Baylis, S. Smith & P. Owens (Eds.), *The globalization of world politics: An introduction to international relations*, (6th ed.). Oxford: Oxford University Press: 184-197.

WINDSOR, P. (1964). "NATO and the Cyprus crisis". *Adelphi Papers*, IV/14: 3-19.

XYDIS, S. G. (1973). *Cyprus Reluctant Republic*. The Hague: Mouton.

YORGANCIOĞLU, C. (2020). *The Nationalisms in Cyprus Within International Context (1954-1964): A Critical Approach*. Nicosia: Near East University Graduate School of Social Sciences (Unpublished Doctoral Dissertation).

YORGANCIOĞLU, C. (2023). "The Decolonization of Cyprus and the Role of Enosis and Partition: A Retrospective Study". *Journal of History School*, XVI/67: 4016-4031.

Online Archive Resources

2nd Summit Conference of Heads of State or Government of the Non-Aligned Movement. (10 September 1964). Programme for peace and international co-operation, Cario, Egypt. <http://cns.miis.edu/nam/documents/Official Document/2nd Summit FD Cairo Declaration 1964.pdf>

FRUS, Milestones, 1945-1952, Decolonization of Asia and Africa, 1945-1960. Retrieved from <https://history.state.gov/milestones/1945-1952/asia-and-africa>.

The National Archives (TNA), Cabinet conclusions, 11 June 1964, CM (64) 31, minute 2 – CAB 128/38.

TNA, Cabinet conclusions, 16 July 1964, CM (64) 38, minute 2-3 – CAB 128/38.

TNA, Cabinet conclusions, 17 June 1958, CC (58) 48, minute 1 – CAB 128/32.

TNA, Cabinet conclusions, 23 January 1964, CM (64) 6, minute 2 – CAB 128/38.

TNA, Cabinet conclusions, 23 July 1964, CM (64) 41, minute 4 – CAB 128/38.

TNA, Cabinet conclusions, 28 January 1964, CM (64) 7, minute 1 – CAB 128/38.

TNA, Cabinet conclusions, 3 January 1964, CM (64) 1, minute 1 – CAB 128/38.

TNA, Cabinet conclusions, 30 January 1964, CM (64) 8, minute 3 – CAB 128/38.

TNA, Cabinet conclusions, 4 February 1964, CM (64) 9, minute 2 – CAB 128/38.

Archived Newspaper Articles

COŞAR, Ö. S. (1964.02.29). "Rusya Makariosa askerî yardım için teminat verdi". *Milliyet*: 1, 7.

EKMEKÇİ, M. (1964.08.26). "'Acheson Planı' reddediliyor". *Milliyet*: 1, 7.

KIŞLALI, M. A. (1964.08.05). "Türk-Rus münasebetlerinde yeni gelişme". *Milliyet*: 1, 7.

KOHEN, S. (1964a.01.21). "Londra Konferansına iki gün için ara verildi". *Milliyet*: 1, 7.

KOHEN, S. (1964b.01.28). "Kıbrıs'a NATO kuvveti teklifini şartlı kabul edeceğiz". *Milliyet*: 1, 7.

KOHEN, S. (1964c.02.01). "Londra konferansı bitti". *Milliyet*: 1, 7.

KOHEN, S. (1964d.02.02). "Kıbrıs'ta NATO birliği için hazırlık başladı". *Milliyet*: 1, 7.

KOHEN, S. (1964e.08.20). "Rus yardımından endişeliyiz". *Milliyet*: 1, 7.

KOHEN, S. (1964f.08.24). "Kıbrıs'ın Rusya'ya kayışı felaket olur". *Milliyet*: 1, 7.

MİLLİYET. (1964.02.24). "Kıbrıs'a Rus uçak seferleri açılıyor". *Milliyet*: 1, 7.

MİLLİYET. (1964.07.24). "Cenevre görüşmelerinde ümit ışığı belirdi". *Milliyet*: 1, 7.

MİLLİYET. (1964.07.30). "Atina görüşmesi bitti". Milliyet: 1, 7.

MİLLİYET. (1964.07.31). "Makarios, B.M.e başvuracak". Milliyet: 1, 7.

MİLLİYET. (1964.08.06). "Amerikan uçakları dün Kuzey Vietnamı bombaladı". Milliyet: 1, 7.

MİLLİYET. (1964.08.10). "Kıbrıs'a asker ve silâh çıkardık". Milliyet: 1, 7.

MİLLİYET. (1964.08.16). "Makarios'a Rusya yardım vaadetti". Milliyet: 1, 7.

MİLLİYET. (1964.10.12). "Tarafsızlar Kıbrıs bağımsızlığına saygı istiyor". Milliyet: 1, 7.

THE STRAITS TIMES. "Makarios flies in to see Nasser on arms offer". (1964.08.30). The Straits Times: 4.

United Nations Security Council Resolutions

S.C. Res. 186. U.N.SCR 1102nd meeting [S/5575]. The Cyprus question. (March 4, 1964). Retrieved from <http://unscr.com/en/resolutions/186>.

EXTENDED ABSTRACT

In 1950, Archbishop Makarios took over the political leadership of the Greek Cypriot community and the leadership of the Enosis struggle. In 1954, Greece applied to the United Nations for the realisation of Enosis by granting Cyprus the right to self-determination, but without success. In April 1955, the EOKA organisation, led by Grivas, began an armed struggle against the British colonial administration for Enosis. Britain organised the London Conference in September 1955 to use Turkey's power against the Greek side. Makarios demanded the right to self-determination in order to annex the island to Greece, while the Turkish Government supported the Turkish Cypriots. Turkey and the Turkish Cypriots defended Taksim, i.e. the division of the island by Turkey and Greece, against the Greek side's demand for Enosis. The violence that had started between the Greeks and the British spilled over to the Turks in the following years and turned into ethnic violence between the island's two communities. In 1958, Washington expressed its dissatisfaction with the tensions between Ankara and Athens in a louder tone. The parties distanced themselves from the Enosis and Taksim theses and reconciled according to the model of an "independent Cyprus" proposed by the USA.

The agreements did not fully satisfy Ankara, which renounced Taksim, nor the Turkish Cypriot leadership, nor Athens, which renounced Enosis. Both nationalisms in Cyprus were dissatisfied with the agreements, but Makarios had the most negative attitude among these political actors, as he signed the texts under strong pressure from Athens. In the presidential elections that took place in Cyprus in 1959, Makarios became president and Dr Fazıl Küçük, the political leader of the Turkish Cypriots, became vice president. The Republic of Cyprus was officially established when its constitution came into force on 16 August 1960. This also marked the entry into force of the Treaty of Guarantee and Alliance. The establishment of the state did not lead to the development of a state consciousness based on the "Cypriot" consciousness. The national consciousness of the Turkish community was centred on Turkey, while the national consciousness of the Greek Cypriot community was centred on Greece. Moreover, the Greek Cypriot leadership soon began to look for ways to resume the Enosis struggle.

The Republic of Cyprus was a partnership based on the political equality of the two communities. The President and Vice-President had the right to veto decisions of the Council of Ministers and the House of Representatives on issues such as defence, security and foreign policy. On the other hand, Ankara and the Turkish Cypriot leadership defended the Constitution

Makarios' Achievement and the Failure of Nato: The Fall of the Republic of Cyprus...

of the Republic of Cyprus and its implementation in the period 1960-1963. On the other hand, the Greek Cypriot leadership, especially Makarios, did not welcome the Republic of Cyprus' partnership as it prevented Enosis and gave the Turkish Cypriots, whom they considered a "minority", an equal political status with the Greeks and they were uncomfortable sharing political power with the Turkish community, whom they considered a "minority". Makarios' most strategic foreign policy move was to join the Non-Aligned Movement. The Greek leader was aware that Turkey was a geostrategically important NATO member and that NATO could not fulfil the Greek side's demands on the Cyprus issue without Turkey's consent. In this context, Makarios saw the Non-Aligned Movement as a critical centre of power on the international stage where he could rally support against the Constitution and the Zurich and London Treaties. Therefore, the constitutional change demanded by Makarios was not a domestic issue, but an international one that directly affected the guarantor states Turkey, Greece and Great Britain.

This article analyses the historical events of the first half of the 1960s (up to the aftermath of the Battle of Erenköy) and concludes that there was a reciprocal interaction between Cypriot political leaderships and the nationalist policies of foreign actors. Similarly, motherland nationalist political figures in Cyprus were instrumental in bringing the partnership to an end. In particular, the shift from the Greek goal of Enosis to a kind of double Enosis goal of NATO, of which Greece was a member, contributed to Makarios steering the island towards independence and adopting a Cyprus-based form of nationalism. Moreover, the USSR and NAM's support for Makarios prevented NATO countries from taming the Cypriot state. Unlike in the 1960s, when the NAM and Moscow became part of the problem, the Cyprus conflict in the 1950s was merely an internal NATO struggle. As a result, the political interests of the Greek Cypriots under Makarios shifted from Greek nationalism in favour of Enosis to Cypriot nationalism. One of the conclusions of this article is that, as Suzman (1999) states, any nationalist movement needs international support.

ROCKY LANDSCAPE OF GERDEKKAYA: AN OVERVIEW OF THE SURVEY PROJECT IN ÇORUM-ALACA REGION*

Emine SÖKMEN ADALI**

ABSTRACT

The architectural elements and structure traces located on its rocky landscape, alongside the rock-cut tombs and the extensive illegal excavations which have caused damage, indicate the presence of a significant settlement at Gerdekkaya awaiting archaeological discovery. The settlement of Gerdekkaya can be identified as a fortification settlement from the Hellenistic period. New data regarding Gerdekkaya within the framework of rocky landscape is explored. The settlement, inhabited during multiple periods, was within the boundaries of the Mithradatic Kingdom's geography in antiquity and situated between the Mithradatids and its neighboring region of Galatia. This study involves the identification and interpretation of the currently available archaeological data from Gerdekkaya. It is the first to provide field survey results about this settlement, located in the southwestern direction of the Mithradatic Kingdom's geography, referred to in modern literature as *terra incognita*, or unknown lands. Considering the fortress' characteristics and location, this study defines an important fortification settlement in Gerdekkaya that will provide data for the Central Black Sea Region's archaeology. It also offers guiding information for future planned excavations. In this context, information was gathered through archaeological survey and geological prospection methods.

Keywords: Çorum, Alaca, Gerdekkaya, Rocky Landscape, Archaeological Survey

KAYALIK PEYZAJDA GERDEKKAYA: ÇORUM-ALACA BÖLGESİNDE YÜRÜTÜLEN YÜZEY ARAŞTIRMA PROJESİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ

ÖZ

Masif kayalık üzerinde yer alan kaya mezarları ve çeşitli yapı izleri, ayrıca yoğun kaçak kazı faaliyetleri sonucunda zarar görmüş mimari unsurlar, Gerdekkaya'da arkeolojik olarak keşfedilmeyi bekleyen önemli bir yerleşimin varlığına işaret etmektedir. Gerdekkaya yerleşimi, Hellenistik döneme ait bir kale-yerleşim alanı olarak değerlendirilebilir. Bu çalışma, Gerdekkaya ile ilgili yeni bilgileri kayalık peyzaj bağlamında ele almaktadır. Birden fazla dönemde iskan edildiği anlaşılan bu yerleşim, antik dönemde Mithradat Krallığı'nın coğrafi sınırları içerisinde yer almakta ve Mithradat Krallığı ile komşusu Galatia arasında konumlanmaktadır. Çalışma, Gerdekkaya'nın mevcut arkeolojik verilerinin tanımlanması ve yorumlanmasını kapsamaktadır. Modern literatürde, araştırma azlığından *terra incognita* olarak ifade edilebilecek Mithradat Krallık coğrafyasının güneybatısındaki bu yerleşim ile ilgili ilk yüzey araştırması verisini sunmaktadır. Kale özellikleri ve stratejik konumu göz önünde bulundurularak, krallığın bu yöndeki sınırlarını anlamaya yönelik olarak, Gerdekkaya'nın Orta Karadeniz Bölgesi arkeolojisine önemli veriler sağlayacak bir kale-yerleşim olarak tanımlanmıştır. Çalışma, ileride yapılması planlanan kazı çalışmaları için yol gösterici bilgiler sunulmaktadır. Bu doğrultuda, yüzey araştırmaları ve jeolojik prospeksiyon yöntemleri kullanılarak bilgi toplanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Çorum, Alaca, Gerdekkaya, Kayalık Peyzaj, Yüzey Araştırması

Gönderilme Tarihi: 11 Temmuz 2024

Kabul Tarihi: 11 Eylül 2024

* This project is supported with Hitit University's Scientific Research Projects fund with the code FEF19002.14.003.

** Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, Sosyal ve Beşerî Bilimler Fakültesi, Antropoloji Bölümü, emine.sokmen@asbu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0001-5747-8193>.

Introduction

Rocky landscape is a current concept in archaeology and ancient history to examine structures located on massive rocks (Sciuto et al., 2021).¹ It involves the construction of structures with certain similar features, reflecting different political and socio-economic activities of communities who carved the rocky surface in different eras. Among such activities are mining, or the creation of shelter for mobile occupational groups and/or agriculturalists. Military purposes may also be included. On the other hand, expressing social traditions regarding death and afterlife on rocks is also a dominant part of the rocky landscape. Massive rocks, carved with in significant portion with human labour, enable the authority which facilitated this process to exercise and maintain its control and legitimacy over the community. Features of a rocky landscape are detected in Gerdekkaya. This rocky landscape, studied through survey and geoarchaeological methods, marks the political power behind Gerdekkaya, specifically the Mithradatic dynasty which dominated the region during the Hellenistic period. This study discusses the results of the survey in question, together with the importance of Gerdekkaya in terms of Central Black Sea archaeology.

The fort settlement of Gerdekkaya is within the perimeters of Geven Village, situated in the borders of district Alaca in the province of Çorum. Gerdekkaya is located about 8 km north of Alaca. Büyüköz Stream, a branch of the Kızılırmak River, borders the west of the settlement, and there are fertile plains to the south. Although Büyüköz, flowing in a north-south direction, makes Gerdekkaya accessible in this direction, the rocky outcrop in the north creates a natural barrier for this fortress settlement. The small plain to its south contains a narrow valley connecting to the fertile Alaca plain. It can therefore be stated with certainty that Gerdekkaya holds a relatively secure and advantageous position (Figure 1). Ancient sources do not provide clear information about this fort settlement. Its two spectacular rock-cut tombs are its visible features upon approaching the site. There has been no previous excavation at the site. It has been exposed to illicit excavations and this has caused damage and destruction at certain points of the settlement.²

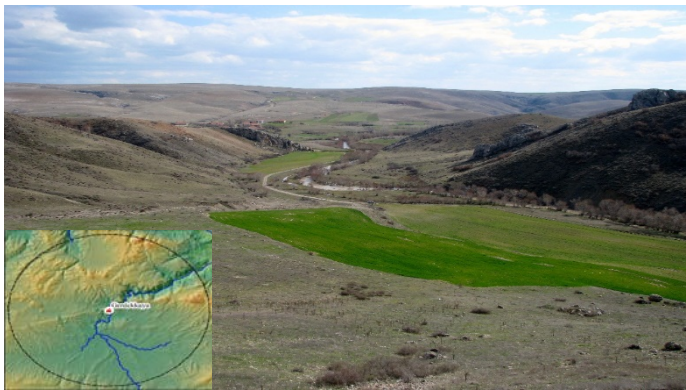

Figure 1. The valley where Büyüköz Stream flows near Gerdekkaya and the location of Gerdekkaya.

¹ See also IFEA, 2024 for preliminary information on presentations concerning rocky landscape at the international conference titled *Rocky Landscapes at the intersection of people and rock*, organized by *L'institut français d'études anatoliennes* (IFEA) on 23-25 May 2024 at Istanbul.

² The fort settlement of Gerdekkaya has been registered as a First Degree Archaeological Site based on the report dated November 2013 prepared by the Çorum Museum Directorate. The research was conducted with the permissions granted by the Çorum Museum.

The Central Black Sea Region, where Gerdekkaya is located, is on the western border of the Mithradatic Kingdom, which was a local kingdom during the Hellenistic Period. The region in question has been ignored until recently in terms of understanding the Hellenistic and later periods. Based on the notes of researchers who visited to the region since the 18th century, some information is available about the antiquity of the area. J.G.C. Anderson (1903) and F. Cumont (Cumont & Cumont, 1906) provided important accounts on settlements of the kingdom's geography. During their visits to the region, Anderson and Cumont provided detailed information about some of these settlements and made suggestions as to their possible ancient names. Furthermore, W. J. Hamilton came to Alaca on 26 August 1836 and drew a sketch of one of the rock-cut tombs at Gerdekkaya (Hamilton, 1842, p. 452). Another important study is by Olshausen and Biller who provided a comprehensive description and mapping study of the settlement patterns within the Mithradatic dynasty's administrative region (Olshausen & Biller, 1984). Additionally, a catalog of stepped tunnels in Anatolia was prepared by von Gall in the 1960s, and Gerdekkaya was also included here (von Gall, 1967, pp. 504-527).

It is possible that the Gerdekkaya settlement was a fort settlement located on the Mithradatic Kingdom's border with Galatia in the Hellenistic Period.³ Historically, the area where Gerdekkaya was located was in the Galatia region, and was the scene of much military activity during the wars between Rome and Mithradates VI, last king of Pontos. Around 103 BC, Mithradates VI occupied Galatia and, in order to keep this region under his rule, established a fort here as part of the kingdom's administrative policy and named it "Mithridatium". Thus, he secured this direction by positioning an administrative unit named after himself in the southwest of the kingdom (Strabon, 12.5.1).⁴ K. Strobel states that the southern tip of the borders of the Pontic Kingdom extends to the region where Gerdekkaya is located. One of the posts along this border should be Gerdekkaya (Strobel, 1997, pp. 146-48). The border passing here determined the region between the Galatian tribe Trokmi and the Mithradatids. Strobel associates Gerdekkaya with Mithridatium (1997, pp. 142-48).⁵ In the kingdom's geography, fort settlements served as administrative and military units and ensured the security of rural life and the related economy (Sökmen, 2016). After Mithradates VI lost the war against the Romans, Mitridation was left to the rule of the Galatian ruler Brogitarus by Pompeius in 65-64 BC (Strabon, 12.5.2). Gerdekkaya was consequently integrated into Galatia's borders.

In the context of the information provided by ancient sources and considering Strobel's suggestion, it is necessary to look at Gerdekkaya's settlement pattern and area of influence, specifically from the settlements identified by several surveys (Figure 2).⁶ Areas identified during

³ In the Alaca region, rocky landscapes have historically served as military and administrative centers. Notably, during the Seljuk and Mongol periods, strategic settlements like Karahisar-ı Demirli stood out with their defensive structures that enhanced control over the surrounding area. The presence of strong fortifications in the region underscores the military character and administrative role of these areas. For further details please see: Yazar and Bozkuş, 2024.

⁴ See also Ramsay, 1890, p. 261; Magie, 1950, p. 178.

⁵ In his article, Sezgin argues that the elevated outcrop known as Kaletepe, which serves as a continuation of Gerdekkaya, presents a more suitable location for Mithridatium. The referenced images provide evidence of traces of a defensive system on this outcrop. See Sezgin, 2024, p. 810.

⁶ For surveys and research in this region, see Sipahi, T., T. Yıldırım, "1996 Yılı Çorum Bölgesi Yüzey Araştırmaları", T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü XV. Araştırma Sonuçları Toplantısı II. Cilt, 19-40, 1998; Sipahi, T., T. Yıldırım, "1997 Yılı Çorum Bölgesi Yüzey Araştırmaları" T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü XVI. Araştırma Sonuçları Toplantısı I. Cilt, 433-450, 1999; Sipahi, T., T. Yıldırım, "1998 Yılı Çorum

these surveys in the region and roughly dating to the classical period are therefore incorporated into the map to visualize the situation of Gerdekkaya during the Hellenistic period. It can be said that the points falling within the influence area of Gerdekkaya on the map may possibly indicate small village societies. As a matter of fact, the result seems to be in line with the rural life pattern of the Mithradatic dynasty under fortress protection.

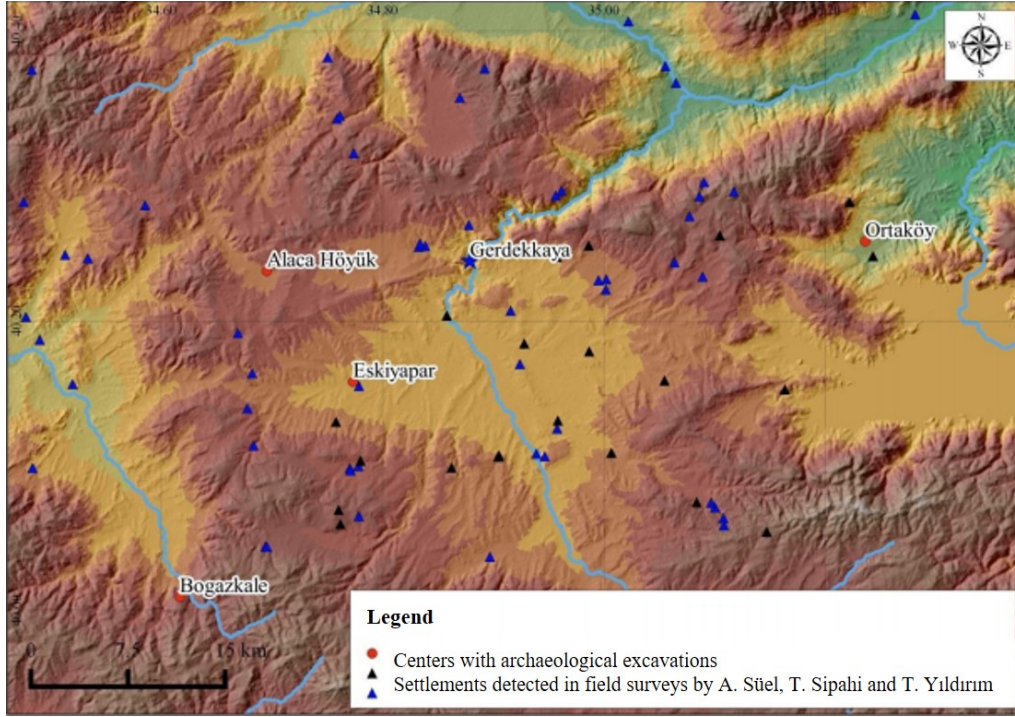

Figure 2: Classical period settlements around Gerdekkaya

Research at Gerekkaya

Research using interdisciplinary methods to understand the Gerdekkaya settlement is the first to provide field survey results about this region. The survey, geophysical analyzes and

Bölgesi Yüzev Araştırması" T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü 17. Araştırma Sonuçları Toplantısı 2. Cilt, 31-40, 2000; Sipahi, T., T. Yıldırım, 1999 Yılı Çorum Yöresi Yüzev Araştırması" T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü 18. Araştırma Sonuçları Toplantısı 2. Cilt, 101-112, 2001; Sipahi, T. "2001 Yılı Çorum ve Çankırı Bölgeleri Yüzev Araştırması" T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü 20. Araştırma Sonuçları Toplantısı 2. Cilt, 275-284, 2003; Yıldırım, T., T. Sipahi, "2002 Yılı Çorum ve Çankırı İlleri Yüzev Araştırması", T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü 21. Araştırma Sonuçları Toplantısı 2. Cilt, 305-314, 2004; Sipahi, T., T. Yıldırım, "2003 Yılı Çorum ve Çankırı İlleri Yüzev Araştırması", T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü 22. Araştırma Sonuçları Toplantısı 2. Cilt, 353-364-350, 2005; Sipahi, T., T. Yıldırım, "2005 Yılı Çorum, Çankırı İlleri Yüzev Araştırması", T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü 24. Araştırma Sonuçları Toplantısı 2. Cilt, 335-350, 2007; Sipahi, T., T. Yıldırım, "2006 Yılı Çorum-Çankırı İlleri Yüzev Araştırması", T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü 25. Araştırma Sonuçları Toplantısı 3. Cilt, 277-298, 2008; Yıldırım, T., T. Sipahi "2007 Yılı Çorum ve Çankırı İlleri Yüzev Araştırması", T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü 26. Araştırma Sonuçları Toplantısı 3. Cilt, 91-106, 2009.

geological investigations carried out in this context contributed to revealing the historical and geographical features of the settlement in detail.

The systematic survey took place in and around the rocky outcrop that characterizes the Gerdekkaya settlement focused on two rock cut tombs, a stepped tunnel and various carved buildings. Pottery findings obtained from the plain surrounding the outcrop shed light on the settlement chronology of Gerdekkaya. Geo-radar and Geo-magnetic methods were integrated and used to try to understand the distribution area of architectures in the settlement. Geoar-chaeological research has provided geological and morphological observations to try to reveal the natural environment wherein Gerdekkaya is located, its site selection for settlement, its architectural distribution and its interaction with surrounding natural habitat. This was combined with previous scholarly works in the region.

a) Field survey:

The archaeological findings identified during the survey can be described as follows: two rock-cut tombs carved into the rocky surface in the northern part, the carving traces indicating the usage of the same outcrop as a fortress, and the settlement unit thought to have spread along the slope leaning against this outcrop.

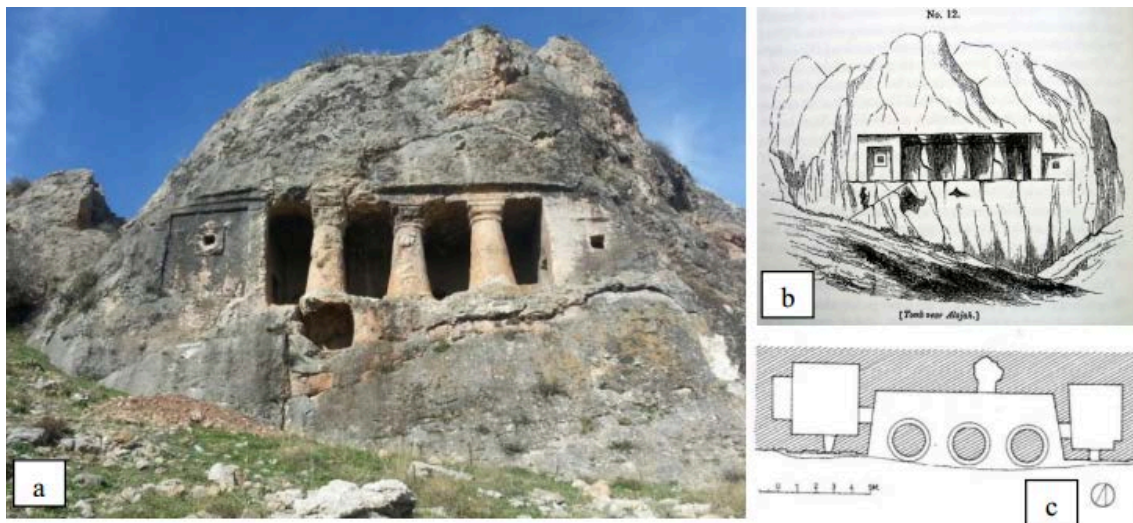

Figure 3: The rock cut tomb and the tomb plan (b. Hamilton's drawing. c. Plan taken from E. Dökü's study)

The rock-cut tomb located to the west has suffered significant damage, with only the burial chamber remaining comprehensible. The tomb in the east is better preserved (Figure 3). The rock-cut tombs at Gerdekkaya were first identified by Hamilton, who also discovered the Alaca Höyük settlement, and he published a drawing of one of these well-preserved tombs. Subsequent western travelers also mentioned Gerdekkaya (Perrot, 1872; Leonhard, 1915). In his doctoral dissertation, E. Dökü (2008) examined the Gerdekkaya rock-cut tombs within the context of Paphlagonian rock-cut tombs, analyzing their architectural and stylistic/iconographic aspects. In this study, both rock-cut tombs were described as having flat roofs and three columns. The poorly preserved rock-cut tomb to the west is considered a unique example within

the tradition of Anatolian rock-cut tombs due to the paintings on its vaulted ceiling, the imitations of wooden beam profiles, and the red paintings on its walls (Dökü, 2008, p. 185; İpek and Sezgin, 2021, p. 202).

The rock-cut tomb located to the east is positioned approximately 50 meters above the ground. When viewed from the front, it is evident that the surface of the outcrop has been leveled to create an entrance area with three columns. There are two burial chambers on the right and left sides of this entrance. It has been observed that the chamber on the left is larger and more meticulously constructed, while the one on the right is smaller and exhibits less careful craftsmanship. The entrance area, accessed by a simple stone staircase extending to the ground on the left side of the rock-cut tomb, is approximately 3 meters deep and 10 meters wide, with an average ceiling height of 3.5 meters. Three columns are present at the front of this entrance. The capitals and bases at the top and bottom were also formed by carving the existing rock. The columns have an average thickness of 1.20 meters, and there is an average gap of 1.25 meters between them. On the right and left sides of the colonnaded entrance area, on the exterior surface, there are window openings situated in the middle of rectangular areas flanked by two buttresses. These windows open to the burial chambers on the right and left. The large tomb chamber in the west is entered through a door opening 0.90 m above the ground. There is a *kline*, 2.40 m wide, 1.20 m high and 1 m deep, carved into the wall on the opposite side of the entrance in the room. The ceiling of this room is carved in the form of a triangular hipped roof. Additionally, a relief band encircles the entire chamber 30 cm below where the ceiling meets the wall. The second burial chamber is entered through a door opening measuring 0.80 x 1.20 m, which is approximately 0.90 m above the ground. The ceiling of the room is similarly carved in the form of a triangular hipped roof. No *kline* was found in the burial chamber, which had a flatted floor.

The façade of the second rock-cut tomb is actually similar to the previous one, but since it was heavily damaged, only the bases of three columns on the front façade have been preserved. The rectangular planned burial chamber has a vaulted ceiling. The most important feature of this tomb is that the two beam profiles in imitation of wood seen at the junction of the vaulted ceiling with the walls are highlighted with red paint. These paint traces were also used to give the impression of wooden construction. It is the only example among Paphlagonia type rock tombs that has this feature preserved (Figure 4).

The rock-cut tombs shed light on the Hellenistic period of the Gerdekkaya settlement. Based on the rock carving techniques of the tombs and other comparative examples in the region, they date back to the 2nd-1st centuries BCE (Dökü, 2008, p. 186).

Figure 4: The second rock-cut tomb and its plan (Çorum Museum Archive) (Plan taken from E. Dökü's study)

The outcrop on which the tombs are located provides a natural fortification for the settlement at its foothills. Traces of a rectangular structure carved into the rock detected at the top of the outcrop (Figure 5). This structure probably formed the basis of a building with wooden construction during its use. Again, cavities made for beams were found towards the east of the rock.

Figure 5: Rectangular planned building foundation at the top of the outcrop

At the western end of the cliff, there is a stepped tunnel descending from the top of the cliff to Büyüköz Stream (Figure 6). The steps of the tunnel are randomly shaped. The tunnel was built to ensure that the water needs of the fortress are met safely. These tunnels, which are very characteristic of Hellenistic period fortresses, are frequently encountered in the Central Black Sea Region. Sazak Fortress, Simali Fortress, and Hisarkavak Fortress, all in the immediate vicinity of Gerdekkaya, can be given as examples (von Gall, 1966; Sökmen Adalı, 2023).

Figure 6: Stepped tunnel descending from the west of the cliff to Büyüköz Stream

The Gerdekkaya settlement, due to the absence of direct research, remains pristine and preserves a wealth of information that could significantly contribute to the archaeology of the region. The area to the south of the rocky outcrop is continuously being damaged due to illicit excavations, resulting in numerous excavation pits. Within these pits, well-preserved stone walls belonging to architecture that can be dated to the late Roman period and geometric motifs floor mosaics made of tesserae in shades of white, gray, brown, and red have been uncovered as a result of these illicit excavations (Figure 7).

Figure 7: Floor mosaics of a building likely to belong to a late Roman villa (Çorum Museum Archive)

The pottery fragments have also shed light on the settlement history of Gerdekkaya. During the survey conducted from the southern slopes of the rocky outcrop to the river, ceramics indicating habitation from the Iron Age, Hellenistic Period, and up to the end of the Roman Period were recorded (Figure 8). The assemblage consists of dense Hellenistic period sherds reflecting the common techniques and forms used during the this time. The frequent use of orange clay and the application of slips are notable. Additionally, the poor quality of the exterior slips and their erosion is a common pattern.

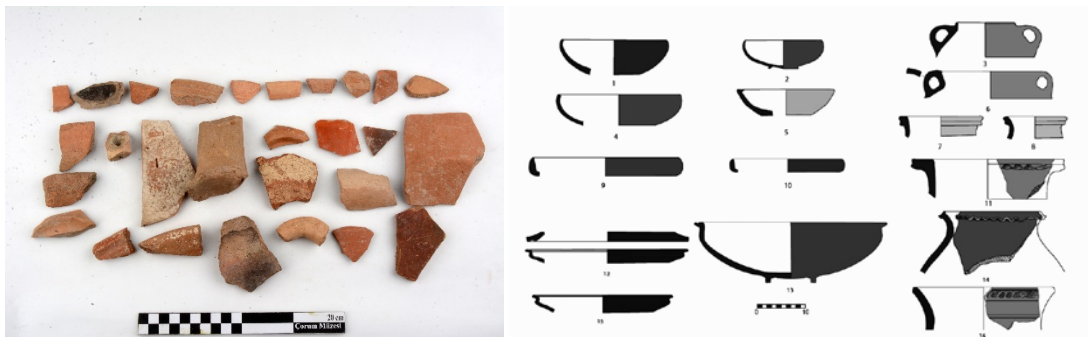

Figure 8: A group of ceramic finds from the Gerdekkaya survey

b) Geophysical Research

By integrating geophysical research, geo-radar and geo-magnetic methods, an attempt was made to try to determine the distribution area of architectural structures in Gerdekkaya settlement. Within the scope of these studies, data was collected by geomagnetic method on a total of 25 grids in the area, and geo-radar measurements were made in parts suitable for georadar measurement within this same area (Figure 9). Grids were positioned around illicit excavations where pottery finds are concentrated. Thus, subsurface images of the area were created using geomagnetic and ground-penetrating radar (GPR) studies, and efforts were made to reveal the plans of the buried archaeological structures in the area through the different magnetic and GPR images obtained.

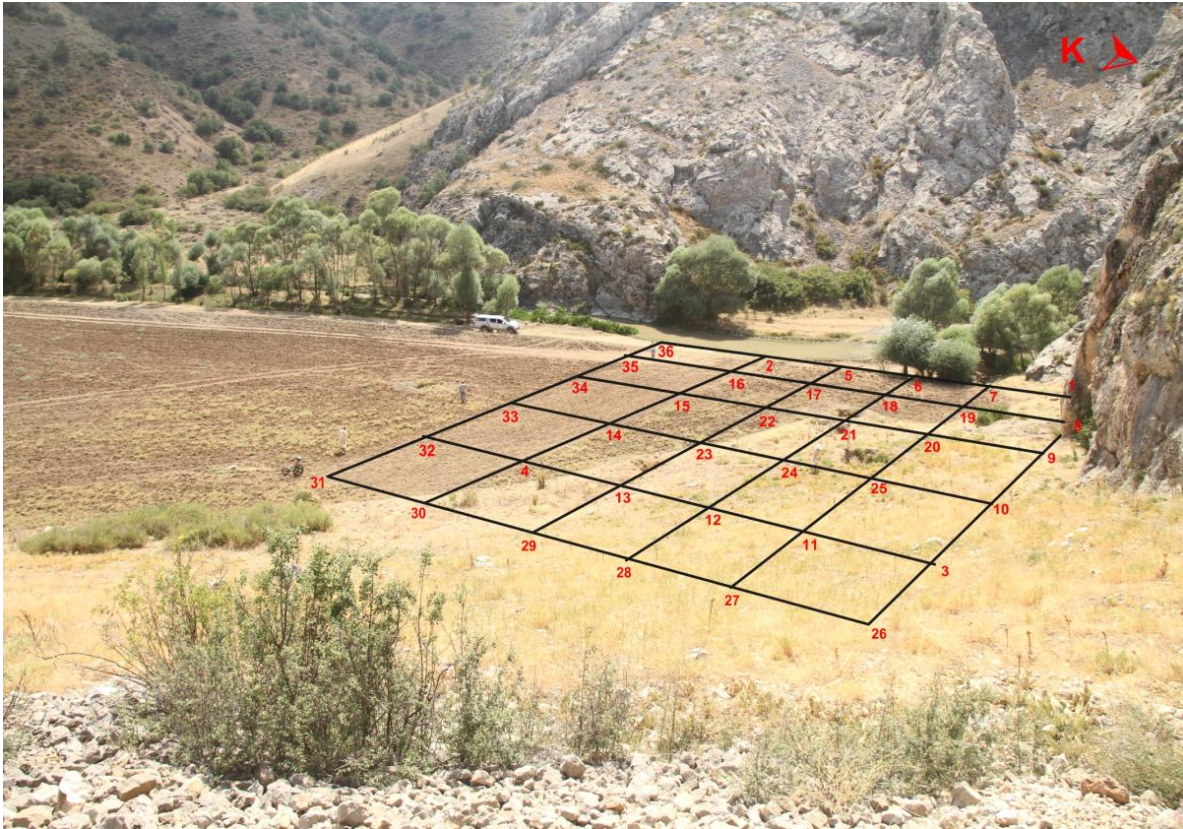

Figure 9: The area where geophysical studies took place

In the study, the presence of building traces in north-south and east-west orientation was detected. Apart from this, it is thought that there is a channel type structure very close to the surface in the part shown with the yellow ellipse and the inside of the structure is filled with soil (Figures 10 and 11). The area shown in red is the wall extension of a possible structure.

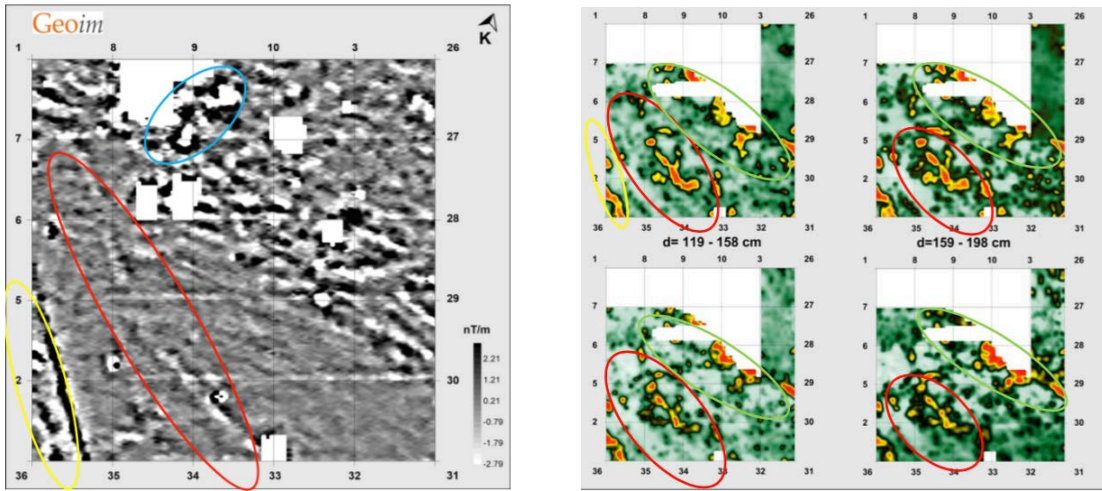

Figure 10: Geophysical area finds -**Figure 11:** Georadar data of the area (prepared by Geoim)

In order to determine both the depth and the dimensions of the building features revealed in magnetic imaging, georadar measurements were made in areas suitable for measurement within the regions that show high anomalies and present important symptoms. Data was collected in an east-west direction (Figure 11). Thanks to georadar, other building traces revealed in the area were seen to have NW-SE, SW-NE, N-S and E-W directional extensions. Differences in structure extensions revealed in depth cuts suggest that deeper structures may reflect early layers. By examining georadar and geomagnetic images together, it was concluded that similar anomalies detected by both methods indicate the main walls of some building complexes in the area. The geophysical study revealed that there are structural directions that continue outside the study area.

c) Geological Research

Settlements are defined along with their natural surroundings and are shaped by their interaction with the natural environment. Therefore, the natural environment plays a crucial role in understanding settlement dynamics. In this context, geological and geomorphological studies are essential in the initial phase of archaeological research projects as they provide data that facilitate the perception of ancient settlements. Geologically, the region where Gerdekkaya is located is located on Triassic-aged volcano-sedimentary rocks, Jurassic-aged ophiolite, Paleogene-aged mudstone, sandstone and conglomerate, neogene-aged mudstone, sandstone and conglomerate and quaternary-aged alluviums (Figure 12). During the field study, it was observed that Gerdekkaya has the characteristics of a Triassic volcano-sedimentary rock. This unit, called the Karakaya formation, was first described in and around the Biga peninsula by Bingöl et al. (1973) and can also be called "unit", "complex" or "group" in the literature. Bingöl (1973) defined this unit as an Early Triassic sequence consisting of slightly metamorphosed mudstone, radiolarite, sandstone, conglomerate, siltstone and spilitic basalt, containing Upper Permian and Middle Triassic blocks. According to Okay and Göncüoğlu (2004), the Karakaya Complex is composed of clastic and volcanic series of Permian and Triassic age that have been severely degraded and changed. There are two parts that make up the Karakaya Complex: the Lower Karakaya Complex, located at the bottom, and the Upper Karakaya Complex, which con-

sists of highly deformed volcanic rocks of Permian or Triassic age. In the Upper Karakaya Complex, there are foreign limestone blocks of Carboniferous and Permian age that are not encountered in the structure of the region. It has been observed that the Gerdekkaya rock tombs were carved specifically into these limestone blocks. Limestone blocks have irregular geometric shapes, are sometimes unbedded, sometimes medium-thickly bedded, cracked, and are light grey, dark grey, yellowish, blackish in colour. As it is known, limestone is an important architectural building material and its selection here is beyond coincidental, indicating a deliberate choice.

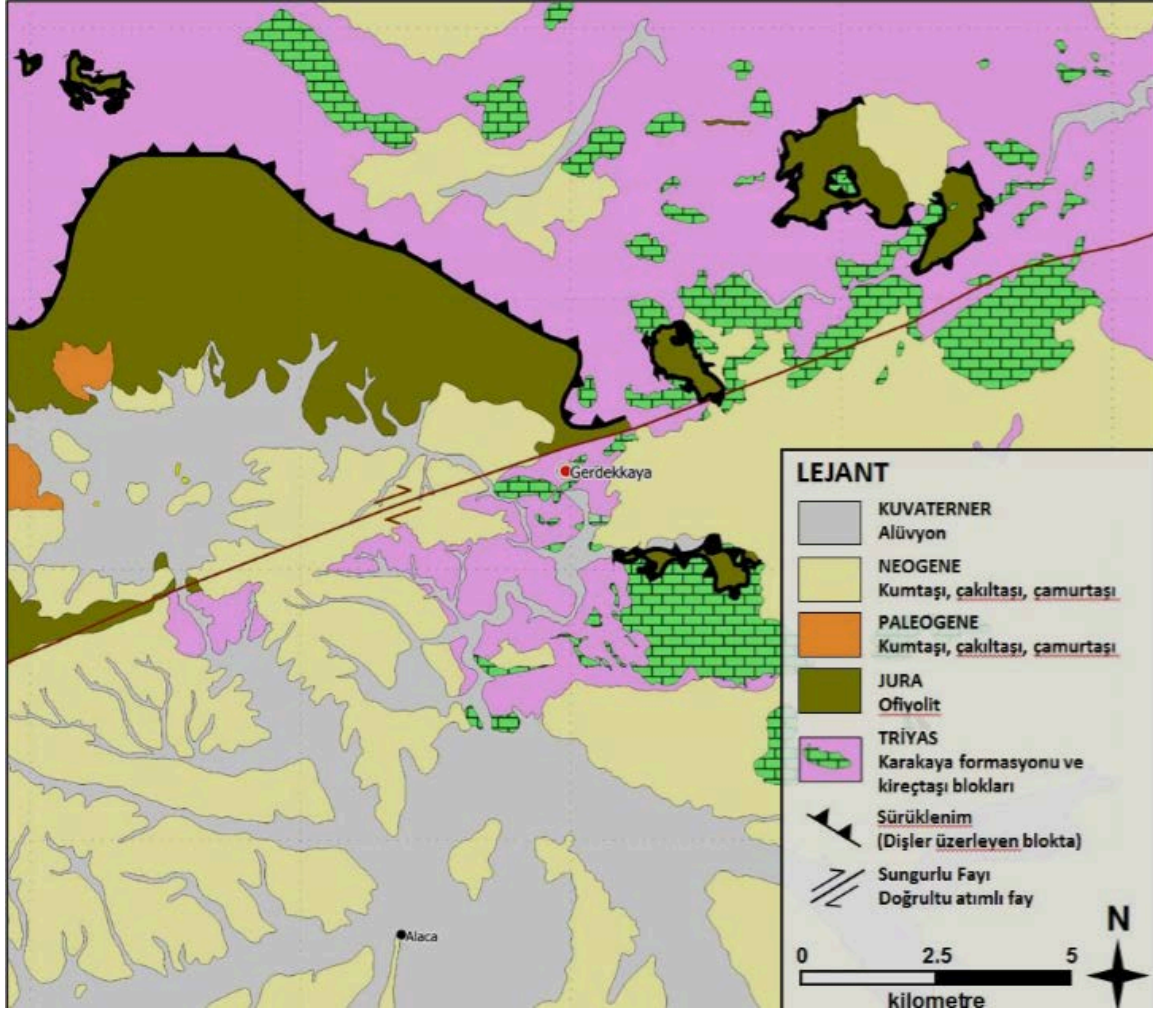

Figure 12: Geological map of Gerdekkaya and its environs

The map given in Figure 13 provides information about the geological units and tectonic relationships of the region. As seen here, the east and north of the region are covered with Pre-Tertiary rocks. There are Paleocene aged granites in the southwest of this region and especially between Kırıkkale and Delice. Paleocene-Early Miocene sediments are common in Şapınıva and its surroundings. Around them are ophiolitic mélangé and Middle Miocene-Pliocene sedi-

ments. The North Anatolian Fault Zone (NAF), the most important neotectonic unit of the region, is located approximately 200 km north of the study area. In addition, the southwest-oriented Kırıkkale-Erbaa fault zone (KEFZ), which is very close to the area and is related to the NAF, is another important neotectonic unit in the region.

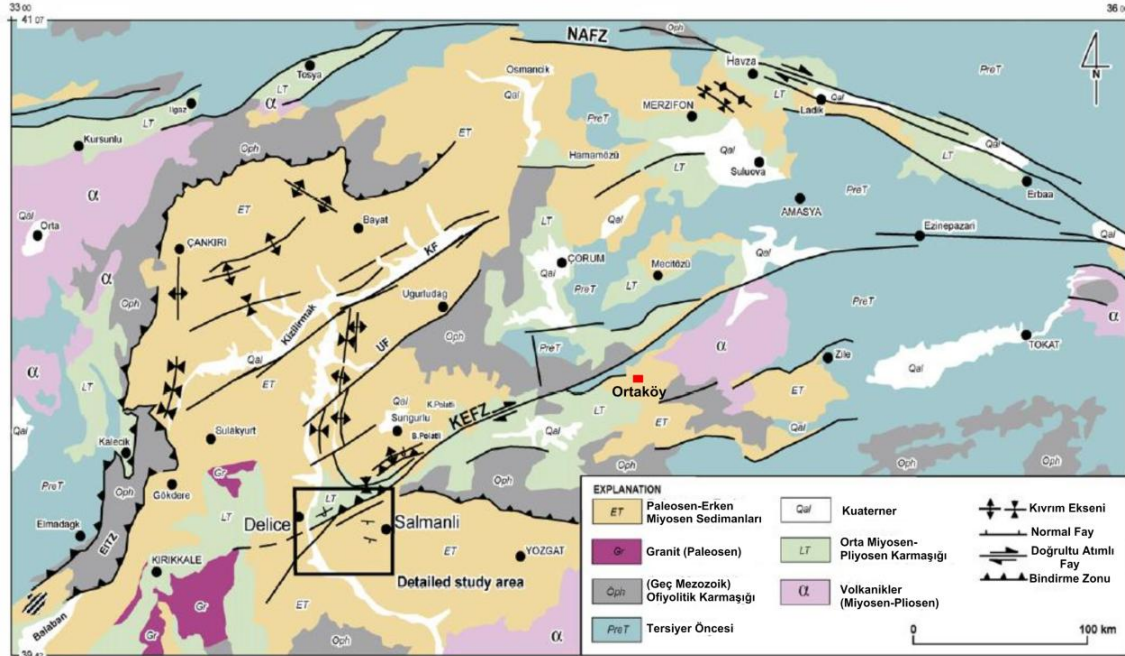

Figure 13: Simplified geological map of the Çankırı-Çorum basin and its surroundings (1: 500,000 MTA). KF: Kızılırmak fault, KEF: Kırıkkale-Erbaa fault zone, NAFZ: North Anatolian fault, UF: Uğurludağ fault (taken from Gökten et al., 2013).

The study area and its surroundings are characterized by a high density of faulting and are located near and within the associated faults of Turkey's significant active fault zone, the North Anatolian Fault Zone. The eastern rock tomb at Gerdekkaya contains traces that are indicative of this, as the fracturing within the tomb is related to the fault systems present here (Figure 14). However, the absence of any displacement on the surface suggests that there has been no movement at least since the time of its construction.

Figure 14: Fault-related fractures inside the tomb

Gerdekkaya's location undoubtedly has a relationship with the landforms surrounding it such as mountains, hills, valleys, passes, rivers and plains. Gerdekkaya is situated in an area enclosed by mountains and limited by narrow passes. Investigations conducted in the research area have shown deep illicit excavation pits and exposed remains on the slopes of the rocky outcrop. It is suggested that the archaeological remains on the slope of the rocky outcrop are buried by soil eroded from the main rock. This cone-shaped accumulation is referred to as a colluvial fan (Figure 15). Agricultural fields are observed in the floodplain of the Büyüköz Stream. These colluvial fans may have developed over these agricultural fields. The present-day agricultural fields are situated in a rather narrow area.

Figure 15: Colluvial fan in front of Gerdekkaya

Conclusion

Survey and observations conducted at the settlement have revealed that Gerdekkaya hosted a fortress-type settlement. Based on the ceramic findings, it can be said that the area was inhabited from the Iron Age through the Hellenistic period and up until the late Roman period. During the Hellenistic period, Gerdekkaya, serving as a fortress with impressive rock-cut tombs, likely controlled the surrounding small rural settlements. Furthermore, the advanced stone craftsmanship displayed in the rock tombs (Sancaktar and Sezgin, 2020, p.346; İpek and Sezgin, 2021, pp. 202-204) indicates a difference in social status at this site. These tombs, probably associated with the fortress commander or the ruling class, are prominently positioned on the front face of the rock. The traces of continuity of the settlement, exposed by illicit excavations at the western corner of the rocky outcrop, indicate that the settlement persisted over time. The mosaic floors suggest that settlers, who wanted to benefit from the natural fortification of the outcrop in the phase following the rock-cut tombs, lived here in prosperity. The use of high-quality tesserae can be considered a reflection of social status, cultural and artistic taste, and prestige.

When the Gerdekkaya settlement is evaluated along with its natural environment using geo-archaeological and geophysical methods, it has been determined that structural remains are close to the surface in areas near the western slope, an east-west oriented outer wall extends, and some of the perceived architecture features mudbrick wall construction. Geological

research has revealed a significant crack in one of the rock tombs. This could potentially damage the structure. The crack is related to the fault lines located near the settlement. Morphological studies suggest that due to erosion in the settlement, inverse stratification may be encountered within the settlement area.

In conclusion, research on Gerdekkaya reveals its importance as a strategic settlement in the Mithradatic Kingdom. The interdisciplinary perspective consisting of surveys, geophysical investigations and geological studies points to the critical role of rocky landscapes in the representation of power. Their choice of location was not coincidental. This position not only underscores strategic defense capabilities, but also symbolizes the representation of power and control in the region. Moreover, the use of the rocky area as a burial site can be seen as a symbol of authority within the kingdom's geography, conveying propaganda and ideological messages, as well as representing regional dominance. These tombs should be considered not merely as individual monuments but also as visual representations of political and social dynamics. The rocky fortification can be seen as a reflection of the kingdom's ability to integrate the natural landscape into the sociopolitical framework.

REREFENCES

- ANDERSON, J. G. C. (1903). *Studia Pontica I. A Journey of Exploration in Pontus*. Lamertin.
- BİNGÖL, E., B. Akyürek, and B. Korkmazer. (1975). Biga yarımadasının jeolojisi ve Karakaya formasyonunun bazı özellikleri, in: *Cumhuriyetin 50. Yılı Yerbilimleri Kongresi Tebliğler Kitabı* (pp. 70-77), Maden Tetkik ve Arama Enstitüsü.
- CUMONT, E and F. Cumont (1906). *Voyage d'exploration Archeologique dans le Pont et la Petite Armenie, Studia Pontica II*. Lamertin.
- DÖKÜ, E. F. (2008). *Paphlagonia Bölgesi Kaya Mezarları ve Kaya Tapınakları*. (Unpublished PhD. Thesis). Antalya: Akdeniz University, Institute of Social Sciences.
- GÖKTEN E., G. Kelling, M. Meydan. (2013). The kinematic significance of rotation-related deformation features in a fault-defined wedge associated with the North Anatolian Fault, central Turkey, *Journal of Geodynamics* 65, 228-243.
- HAMILTON, W. J. (1842). *Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia: With Some Account of their Antiquities and Geology*. John Murray, Albemarle Street.
- IFEA (*L'institut français d'études anatoliennes*). 2024. *Rocky Landscapes at the intersection of people and rocks*. <https://www.ifea-istanbul.net/index.php/fr/evenements/eve-archeo/conference-internationale-rocky-landscapes-at-the-intersection-of-people-and-rocks> [access date: 25.5.2024].
- İPEK, Ö., and K. Sezgin. (2021). A Review of Funerary Practices in the Çorum Region during Antiquity. Eds. E. Sökmen and A. Schachner, in: *Understanding transformations: Exploring the Black Sea Region and Northern Central Anatolia in Antiquity*, *BYZAS* 26 pp. 195-234).
- JONES, H. L. (1917-1932). *The Geography of Strabo*. The Loeb Classical Library.
- LEONHARD, R. (1915). *Paphlagonia: reisen und forschungen im Nördlichen Kleinasien*. D. Reimer.

- MAGIE, D. (1950). *Roman Rule in Asia Minor to the End of the Third Century after Christ I-II*. Princeton University Press.
- OKAY, A. I., and C. Göncüoğlu. (2004). The Karakaya Complex: A review of data and concepts. *Turkish Journal of Earth Sciences*, 13(2), 77-95.
- OLSHAUSEN, E. and J. Biller. (1984). *Untersuchungen zur historischen Geographie von Pontos unter den Mithradatiden (Historisch-geographische Aspekte der Geschichte des Pontischen und Armenischen Reiches Teil 1, Beihefte zum Tübinger Atlas des Vorderen Orients, Reihe B Nr. 29, 1)*. Dr. Ludwig Reichert.
- PERROT, G. (1872). *Exploration archéologique de la Galatie et de la Bithynie, d'une partie de la Mysie, de la Phrygie, de la Cappadoce et du Pont*. Libraire de Firmin Didot Freres, Fil et C.
- RAMSAY, W.M. (1890). *The Historical Geography of Asia Minor*. London
- SANCAKTAR, H., and K. Sezgin. (2020). Son Dönemi Araştırmaları Işığında Yozgat ve Çevresindeki Kaya Mezarları, *Cedrus* 8, 325-349.
- SCIUTO, C., A. Lamesa, K. Whitaker and A. Yamaç. (2021). *Carved in Stone: The archaeology of rock-cut sites and stone quarries*. BAR Publishing.
- SEZGIN, K. (2024). Demir Çağı'ndan Roma Dönemi'ne Kadar Çorum kaleleri ve tahkimatlı yerleşimlerin güncel verilerle yorumlanması ve yeni lokalizasyon önerileri, *Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi*, 14(2), 802-829.
- SIPAHI, T., and T. Yıldırım. (2009). 2008 Yılı Çankırı ve Çorum İlleri Yüzey Araştırması, in: 27. *Araştırma Sonuçları Toplantısı, Vol. 3*. (pp. 447-460). T. C. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- SIPAHI, T., and T. Yıldırım. (2010). 2009 Yılı Çankırı Çorum İlleri Yüzey Araştırması, in: 28. *Araştırma Sonuçları Toplantısı Vol. 3* (pp. 39-53). T. C. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- SÖKMEN, E. (2016). *Surveying Pontic Landscape through the Mithradatic Fortresses*, (Unpublished PhD. Thesis). Ankara: Middle East Technical University, Institute of Social Sciences.
- SÖKMEN Adalı, E. (2023). Revisiting the Rock-Cut Tunnels in the Black Sea Region of Turkey. Eds. G. R. Tsetschladze and Ş Yıldırım, in: *Tios/Tieion on the Southern Black Sea in the Broader Context of Pontic Archaeology* (pp. 159-167). Archaeopress Publishing.
- SÜEL, A. (1989). 1988 Yılı Çorum İli Yüzey Araştırmaları, in: 7. *Araştırma Sonuçları Toplantısı* (pp. 341-361). T. C. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- STROBEL, K. (2002). State Formation by the Galatians of Asia Minor. Politico-Historical and Cultural Process in Hellenistic Central Anatolia, *Anatolica*, 28, 1-46.
- STRABON, *Geographika*, see: Jones, 1917-1932.
- VON GALL, H. (1967). Zu den Kleinasiatichen Treppentuneln. *Archäologischer Anzeiger*, 82, 504-527.
- YAZAR H., and M. A. Bozkuş. (2024). Çorum Tarihî Coğrafyasına Katkı: Karahisar-ı Demirli Nahiyesi'nde Nüfus ve Yerleşim. *Karadeniz Araştırmaları*, XXI/82, 418-437.

Genişletilmiş Özet

Gerdekkaya yerleşimi, Helenistik dönemde tahkimatlı bir yerleşim yeri olarak tanımlanabilir. Kayalık bir peyzajın elverişli bir şekilde kullanıldığı Gerdekkaya'daki yerleşim örüntüsünün yeni veriler bağlamında daha iyi anlaşılması için yüzey araştırması ile jeofizik ve jeoarkeolojik araştırmalar gerçekleştirilmiştir. Bu peyzajda yer alan mimari unsurlar ve yapı izleri, kaya mezarları ve yasadışı kazı faaliyetleri nedeniyle büyük zarar görmüş bir alanı içermektedir. Mevcut veriler, Gerdekkaya'da arkeolojik keşfi bekleyen önemli bir yerleşimin varlığına işaret etmektedir. Yüzey araştırması, kaya mezarları hakkında yeni verileri ortaya koymuştur ve buna göre dokümantasyon sağlanmıştır. Elde edilen seramik buluntuları, kronolojik aralığının Geç Demir Çağı'ndan Bizans dönemine kadar uzandığını göstermektedir. Jeofizik araştırmalar bağlamında Gerdekkaya'nın mimari özelliklerinin dağılım alanını değerlendirmek için jeoradar ve jeomanyetik yöntemleri entegre edilerek kullanılmıştır. Jeoarkeolojik araştırmalar ise, yerleşimin doğal ve fiziksel çevresini, yerleşimin konumlandığı kaya bloğunun jeolojik özelliklerini ve çevresiyle olan potansiyel bağlantılarını araştırmış, jeolojik ve morfolojik unsurları birleştirilmeye çalışılmıştır.

Gerdekkaya'nın Mithradat krallık coğrafyası içindeki konumu, muhtemelen krallığın Galatia sınırını kontrol etme hedefleriyle ilişkilendirilmektedir. VI. Mithradates'in burayı ele geçirmesinden sonra, Gerdekkaya'nın Mithradat Krallığı ile komşusu Galatia arasında bir sınır kalesi işlevi gördüğü düşünülmektedir. Kalenin özellikleri ve konumu dikkate alındığında, bu çalışma, Orta Karadeniz Bölgesi'nin arkeolojisine veri sağlayacak önemli bir tahkimatlı yerleşim yeri olan Gerdekkaya'daki gözlemleri ilk defa tanımlamaktadır. Ayrıca, gelecekteki planlı kazılar için yol gösterici bilgiler sunmaktadır. Arkeolojik ve jeolojik çalışmalar ile elde edilen bilgiler, kaya mezarlarını da içeren bir kale yerleşimi olarak Gerdekkaya'nın çevresindeki kırsal alanları kontrol etmek amacıyla yapıldığını göstermektedir. Ayrıca, kaya mezarlarının sergilediği ileri düzey taş işçiliği, sosyal statüde bir farklılığı göstermektedir. Bu mezarların, muhtemelen kale komutanları ve yerel elitler ile ilişkili olduğu, kalenin ön yüzünde belirgin bir noktada konumlanmasından hareketle söylenebilir. Yerleşimin batı kısmında yasadışı kazılar sonucu ortaya çıkan geç antik yapıların duvar doğrultuları ve mozaik zeminleri ise yerleşimde sürekliliği ve yüksek kültüre işaret etmektedir. Jeofizik veriler, batı yamacına yakın alanlarda yüzeye yakın mimari kalıntıların belirlenmesine yardımcı olmuş ve doğu-batı yönünde uzanan bir dış duvarın yanı sıra algılanan mimarinin bir kısmının yanmış kerpiçten oluştuğunu ve dolayısıyla bir duvar yapımını içerdiğini göstermiştir. Jeolojik araştırmalar, kaya mezarlarından birinde oluşan ve yapıya potansiyel olarak zarar verebilecek önemli bir çatlağın, yakınlardaki fay hatlarıyla ilişkili olduğunu ortaya koymuştur. Bu nedenle, kazılar sırasında elde edilen mimari veriler değerlendirilirken deprem faktörünü dikkate almak önemli olacaktır. Morfolojik çalışmalar, yerleşimdeki erozyonun kazı sırasında ters stratifikasyona neden olabileceğini önermektedir. Gerdekkaya yerleşimini çevreleyen diğer arkeolojik yerleşimler de, belirli bağlantılar doğrultusunda, Gerdekkaya'nın etki alanını tanımlamaya yardımcı olmaktadır. Bu çalışmada tartışılan Gerdekkaya'ya dair yeni veriler, yerleşimin Karadeniz bölgesi arkeolojisi için gelecekteki potansiyeline işaret etmektedir.

ROMA DÖNEMİ'NDEN GÜNÜMÜZE SAFRANBOLU VE ÇEVRESİNDE BAĞCILIK, ÜZÜM VE ŞARAP ÜRETİMİ

Nuray TÜRKER*
Durmuş GÜR**

ÖZ

Bu çalışmanın amacı, Safranbolu'nun bağcılık, üzüm ve şarap kültürünün tarihsel, arkeolojik ve tarımsal üretim bağlamında incelenmesi ve Roma Döneminden günümüze gelişim ve değişiminin ortaya konulmasıdır. Kalitatif araştırma deseninin benimsendiği çalışmada doküman analizi ile yüz yüze görüşme yöntemi kullanılmıştır. Ayrıca gözlem ve arazi çalışmalarından da yararlanılmıştır. Üzüm üretiminin tarihsel süreci, ilgili alanyazındaki dokümanlardan ve araştırmacıların alan araştırmalarından elde ettikleri verilerden yararlanılarak hazırlanmış, bölgedeki üzüm üretiminin günümüzdeki durumunu ortaya koymak için ise Ocak-Mayıs 2024 tarihleri arasında 12 kişi ile yüz yüze görüşmeler yapılmıştır. Tarihsel ve arkeolojik bağlamda özellikle Roma ve Erken Bizans Dönemi'ne tarihlenen kaya mezarlarının ön cephelelerinde, khamosorion mezar taşları ve steller üzerinde tasvir edilen iri taneli üzüm salkımları, asmalar ve tarım aletleri (asma bıçağı, çapa, vb.) ile eski yerleşimlerde şarap işliklerinin bulunması bölgede üzüm ve şarap üretiminin çok eski tarihlerden beri yapıldığını göstermektedir. Sonuçlar bölgede yüzyıllardır tarımı yapılan üzümün, bölge ekonomisi, yerel mutfak ve teolojik ritüeller açısından da büyük öneme sahip olduğunu göstermektedir. Safranbolu'da Bağlar, Çerçen, Düzce, İncekaya, Konarı, Üçbölük (Ilbarıt), Aşağı Çiftlik, Yukarı Çiftlik, Aşağı Danaköy, Yukarı Danaköy, Sırçalı köyleri ile Yazıköy'de hala geleneksel yöntemlerle üzüm üretilmekte, Osmanlı döneminde Yazıköy gibi köylerde şarap üretiminde de kullanılan üzüm günümüzde genellikle sofralık olarak tüketilmekte ve sirke ve pekmez yapımında kullanılmaktadır. Bölgede şarap üretmek amacıyla son yıllarda oluşturulmuş bir bağ da bulunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Bağcılık, Üzüm, Şarap, Safranbolu, Paphlagonia, Roma dönemi, Erken Bizans.

VITICULTURE, GRAPE PRODUCTION, AND WINEMAKING IN SAFRANBOLU AND ITS SURROUNDINGS FROM THE ROMAN ERA TO THE PRESENT

Abstract

The aim of this research is to study the viticulture, grape production, and wine culture of Safranbolu in the context of historical, archaeological, and agricultural production, and to reveal its evolution, and changes from the Roman period to the present. The research, which adopted a qualitative research design, used document analysis, and the personal interview method. Observation, and field studies were also used. The historical process of grape production was prepared using documents from the relevant literature, and data obtained by the researchers from field research. Face-to-face interviews were conducted with 12 participants between January, and May 2024 to determine the current state of grape production in the region. In the historical, and archaeological context, the presence of large bunches of grapes, vines, and agricultural tools (vine knives, hoes, etc.) depicted on the facades of rock tombs, especially those from the Roman, and early Byzantine periods, on chamosorion tombstones, and stelae, and on wine workshops in ancient settlements, indicate that grape, and wine production has been practised in the region since ancient

Gönderilme Tarihi: 23 Mayıs 2024

Kabul Tarihi: 16 Eylül 2024

* Prof. Dr. Nuray TÜRKER, Karabük Üniversitesi, Safranbolu Turizm Fakültesi, Rekreasyon Yönetimi Bölümü, Bölüm Başkanı, KARABÜK, ORCID ID: 0000-0001-5701-5674, E-posta: nturker@karabuk.edu.tr

** Dr. Öğr. Üyesi Durmuş GÜR, Karabük Üniversitesi, Safranbolu ŞYD.MYO., El Sanatları Bölümü, Geleneksel El Sanatları Pro. Bölüm Başkanı, KARABÜK, ORCID ID: 0000-0002-9945-8825, E-posta: durmusgur@gmail.com

times. The results show that grapes, which have been cultivated in the region for centuries, are of great importance in terms of the regional economy, local cuisine, and theological rituals. In Safranbolu, the villages of Bağlar, Çerçen, Düzce, İncekaya, Konarı, Üçbölük (Ilbarıt), Aşağı Çiftlik, Yukarı Çiftlik, Ağır Danaköy, Yukarı Danaköy, Sırçalı, and Yazıköy continue to cultivate grapes using traditional methods. Grapes, which were also used in wine production in villages such as Yazıköy during the Ottoman period, are today generally consumed as table grapes, and used in making vinegar, and molasses. Additionally, a vineyard was recently constructed in the area to make wine.

Keywords: Viticulture, Grapes, Wine, Safranbolu, Paphlagonia, Roman Era, Early Byzantium.

GİRİŞ

Çalışma alanı olan Safranbolu, Batı Karadeniz Bölgesi'nde yer almakta olup Karabük ilinin bir ilçesidir. Toplam yüzölçümü 1013 km²'dir. Safranbolu engebeli bir arazi yapısına sahiptir. En alçak noktası 300 metre en yüksek noktası ise 1750 metredir. Safranbolu, akarsu bakımından zengin olup Araç ve Soğanlı Çayları ilçeden geçmektedir. Yörede ılıman Karadeniz iklimi hakimdir. Yazlar ılık, kısmen sıcak ve yağmurlu, kışlar serin, kısmen soğuk ve kar yağışlı geçer. En yüksek sıcaklık ortalaması 38 derece, en düşük sıcaklık ortalaması -10 derece, yıllık ortalama yağmur 500 mm ve yıllık ortalama karlı gün sayısı 35'dir. Yörenin bitki örtüsü genel olarak ormandır. Ormanlar dışında tarım alanları da bulunmaktadır (Karabük Valiliği, t.y.). Üzüm bu alanlarda üretilen ürünlerden biridir.

Safranbolu tarihsel süreçte her zaman üzüm ve şarap üretilen (mübadele ile birlikte Gayrimüslim nüfus göç edene kadar) bir bölge olmuştur. Safranbolu'nun da içinde yer aldığı Paphlagonia üzüm üretiminin merkezlerinden biridir. Paphlagonia, Roma ve Bizans Dönemi'nde geniş alanı kapsayan bir bölgedir (Şekil 1). Paphlagonia, Bolu, Çankırı, Çorum, Karabük (tamamı), Kastamonu, Sinop ve Zonguldak'ın bazı bölümlerini kapsamaktadır (Cramer, 1832). Paphlagonia'nın batısında Honorias, güneyinde Galatya, doğusunda Pontus, kuzeyinde ise Karadeniz yer almaktadır. 8. yüzyıl ile birlikte Paphlagonia çevresindeki yerleşim alanlarında sınır değişikliği olmuş, siyasi karışıklığın önüne geçmek için bir düzenleme yapılmıştır. Konstantinos V (741-775) döneminde Paphlagonia'da Opsikion ve Bukellarion temaları kurulmuştur (767). 9. yüzyıla gelindiğinde Safranbolu'nun da içinde yer aldığı Bukellarion teması, batıda Karadeniz Ereğlisi ve Filyos, kuzeyde Karadeniz, doğuda ise Pontus'la çevrilidir (Belke ve Restle, 1984, s. 62; Gür, 2019). Kuzeybatı Karadeniz'in güneyinde bulunan Safranbolu gibi yerleşimler, 11.-13. Yüzyıl arasında Türklerin kontrolüne geçmiş (Talbot, 1991), ancak Karadeniz kıyısındaki kentlerden bazıları (Ereğli, Amasra, Filyos gibi) 15. yüzyıla kadar Bizans'ın hakimiyetinde kalmıştır (Laurent, 1984; Anderson, 2009).

Şekil 1. Paphlagonia ve Çevresindeki Yerleşim Alanları (Laflı ve Zâh, 2009, s. 682)

Bizans Dönemi sonrasında Safranbolu ve çevresindeki yerleşim alanlarında Selçuklular, Candaroğulları, Çobanoğulları, Umuroğulları ve Osmanlı İmparatorluğu hâkim olmuştur. Candaroğulları ile Osmanlı arasındaki mücadelelere sahne olan yerleşim alanlarından biri de Safranbolu olup kent, 14. yüzyılda Orhan Gazi'nin (1326-1362) kontrolü altına girmiştir (Karakuzulu, 2002), 1392'de ise Yıldırım Bayezid, Safranbolu ve çevresini Candaroğulları'nın elinden almıştır (Gökoğlu, 1952; Aktüre ve Şenyapılı, 1976; Taş, 1996). 14.-15. yüzyıllarda Türklerin hakimiyetinin arttığı bölgeye 1402 yılı itibariyle Türk aileler yerleştirilmiş ve kalıcı bir nüfus elde edilmiştir (Aygün, 1960). 15. yüzyılda Karadeniz kıyısında bulunan diğer Bizans kentleri de Türklerin kontrolüne geçmiştir (de Clavijo, 1993, s. 59). Safranbolu'nun tarihsel süreçte geçirmiş olduğu bu gelişmeler ve kentin farklı kültürlerin egemenliği altında kalması Safranbolu ve civarında oldukça zengin bir kültürel mirasın yaratılmasında etkili olmuştur.

Safranbolu Osmanlı Dönemi'nde önemli bir tarımsal üretim alanı ve yerleşim yeridir (Belke, 1996). Tarihte çeşitli isimlerle anılan kent Osmanlı Dönemi ile birlikte Ankara, Bartın, Kastamonu ve Zonguldak arasında kavşak noktası konumundadır (Leonhard, 1915; Belke, 1996). Safranbolu 17. ve 18. yüzyıllarda önemli bir ekonomik gelişme kaydetmiştir. Safranbolu bu dönemde, "break of the bulk point" (kervan yükünün tamamının veya bir kısmının boşaltıldığı ve/veya dağıtıldığı bir istasyon) özelliğinde bir kent olduğundan kervanların sıkça uğradığı bir yer olmuş (Aktüre ve Şenyapılı, 1976; Türker, 2023), bu da kentin refahını arttırmıştır.

Paphlagonia, şarap üretimi ve ticareti bakımından büyük öneme sahiptir. Deniz kenarındaki liman kentlerinde önemli bir ticari ürün olan şarap, güneydeki kırsal kesimlerde üretilerek limanlara taşınmıştır. Güney Paphlagonia'da üretimin yapıldığı yerleşimlerden biri olan Safranbolu ve yakın çevresinde üzüm salkımı ve asma dallarının tasvir edildiği çok sayıda kültür varlığının olması Safranbolu'nun önemli bir şarap üretim merkezi olduğunu doğrulamaktadır. Çoğu M.S. 2.-8. yüzyıl arasına tarihlenen veriler, bu tarihler arasında bölgedeki üzüm-şarap üretimi

ile ticaretinin güçlü olduğunu göstermektedir. Özellikle kaya mezarlarının çoğunlukta olduğu Üçbölük (eski adı Ilbarıt) Köyü çevresinde üzüm salkımlı ve asma dalları tasvirli mezarlar ile şarap işliklerinin, şarap yapımında kullanılan ağırlık taşları (litus) ve preslerin bulunması, bölgenin üzüm ve şarap üretimindeki rolünü ortaya koymaktadır.

Safranbolu ve köylerinde şarap üretimi 1924 mübadelesine kadar önemini korumuş Rum nüfusun Yunanistan'a göç etmesi ile giderek zayıflamış ve günümüzde neredeyse yok olmuştur. Günümüzde devletin de desteği ile Safranbolu ve çevresinde özellikle Yazıköy, Çiftlik, Çerçen, Konarı, Gayza gibi köylerde üzüm üretimi ekonomik bir faaliyet olarak devam etmektedir. Bu bağlamda bu çalışmanın temel amacı Safranbolu ve köylerinde geçmişten günümüze kadar uzanan süreçte bağcılık, üzüm ve şarabın yolculuğunu arkeolojik verilerle incelemek ve günümüzdeki üzüm üretimini ve üzümün sosyal ve ekonomik yaşamdaki yerini ortaya koymaktır.

Yöntem

Araştırmada kalitatif bir yöntem kullanılmış olup doküman analizinden, yüz yüze görüşmeye ve gözleme dayalı olarak elde edilen verilerden yararlanılmıştır. Doküman analizi bu konuda yapılan bilimsel araştırmalar ile Karabük ve Safranbolu Tarım Müdürlüklerinden elde edilen istatistiki verilerden oluşmaktadır. Ayrıca, veri toplamada araştırmacıların arazi gezileri (Yazıköy, Üçbölük, Gayza, Konarı) ile yerinde yapılan gözlemler de kullanılmıştır. Bunun yanı sıra, Safranbolu'da ve köylerinde ikamet eden, üzüm ve şarap üretimi hakkında bilgisi olan 12 kişi ile yüz yüze görüşmeler yapılarak bölgedeki üzüm üretimi, tarihsel süreç, üzümün üretilen ürünler ile ilgili bilgi toplanmıştır. Bu amaçla yarı yapılandırılmış bir soru formundan yararlanılmıştır. Araştırmada kartopu örnekleme yöntemi kullanılmıştır. Kartopu örnekleme yöntemi; araştırma konusuyla ilgili olarak bilgisi olduğu düşünülen bir kişiyle temas kurulduktan sonra, bu kişinin yardımıyla bilgisi olduğu düşünülen diğer kişilere ulaşarak örneklemin oluşturulmasıdır (Kılıç, 2013). Çalışmada aşağıdaki sorulara cevap aranmıştır:

- Safranbolu ve çevresinde tarihsel süreçte bağcılık, üzüm ve şarap üretiminin sosyal ve ekonomik hayattaki rolü ve önemi nedir?

- Günümüzde Safranbolu ve çevresinde bağcılık faaliyetleri nasıl gerçekleşmektedir, üzümün hangi ürünler üretilmektedir?

- Safranbolu ve köylerinde günümüzde şarap üretimi yapılmakta mıdır?

Safranbolu ve köylerinde günümüzdeki bağcılık ve üzüm üretiminin durumu hakkında veri elde etmek için araştırmaya katılan kişilere aşağıdaki sorular yöneltilmiştir;

- Köyünüzdeki tarihsel süreçteki bağcılık faaliyetleri ve üzüm üretimi hakkında ne biliyorsunuz?

- Kaç yıldan beri bağcılık yapmaktasınız?

- Kaç dönüm bağınız var?

- Yetiştirdiğiniz üzüm çeşitleri hangileridir?

- Köyde yetişen üzüm çeşitleri nelerdir?

- Elde ettiğiniz üzüm miktarı (kg ya da ton olarak) ne kadardır?
- Üzümünden hangi ürünleri (sirke, pekmez, şarap, asma yaprağı vb.) yapıyorsunuz? Bu ürünlerin miktarı (kg ya da ton olarak) ne kadardır?
- Ürününüzü nasıl değerlendiriyorsunuz? Satıyor musunuz?
- Köyünüzde sizden başka bağcılık ile uğraşan kaç kişi bulunmaktadır?
- Sizin köyden başka bağcılık yapılan diğer köyler hangileridir?
- Köyünüzde şarap üreten kimse var mı?
- Sizce köyünüzde bağcılık gelecekte de sürdürülebilir bir faaliyet olmaya devam eder mi?

Araştırmaya katılan kişilerle yapılan görüşmeler Ocak-Mayıs 2024 tarihleri arasında gerçekleştirilmiş, görüşmeler ortalama 20-40 dakika sürmüş ve görüşülen kişilerin izni alınarak kaydedilmiştir. Önce Word ortamına aktarılan bilgiler sonrasında içerik analizi kullanılarak analiz edilmiş ve yorumlanmıştır. Elde edilen verilerin güvenilirliğini sağlamak amacıyla görüşmelerden alıntılara da yer verilmiştir. Araştırmadan elde edilen veriler (1) Roma ve Bizans dönemlerinde Safranbolu ve çevresinde bağcılık, üzüm ve şarap üretimi (2) Osmanlı Dönemi'nde Safranbolu ve çevresinde bağcılık, üzüm ve şarap üretimi ve (3) günümüzde Safranbolu ve çevresinde bağcılık, üzüm ve şarap olmak üzere üç başlıkta incelenmiştir.

Bulgular

(1) Roma ve Bizans Dönemlerinde Safranbolu ve Çevresinde Bağcılık, Üzüm ve Şarap Üretimi

Tarihsel süreçte Safranbolu ve çevresindeki bağcılık faaliyetlerini, üzüm ve şarap üretimini ortaya koyan yazılı kaynaklar oldukça sınırlıdır. Ancak, Roma ve Erken Bizans döneminde Karadeniz'de şarabın önemli bir ticari ürün olduğu bilinmektedir. Hatta bölgede farklı türlerde şarap imal edilmektedir. Örneğin; çeşitli köklerin, acımsı ve buruk maddelerin şaraba katılarak hoş kokulu şarapların üretildiği Karadeniz'de Peli Şarabı ve Naspercene Şarabı gibi şaraplar ticari açıdan değerli ürünlerdir. Ayrıca deneyimli şarap üreticileri imal ettikleri şaraplara Karadeniz'de bulunan iriskülü, yağ ve katran benzeri maddeler katmışlardır. Bu uygulamanın nedeni şaraba ekşi bir tat katmasının yanı sıra daha önceden sirke konulan kaplara şarap doldurulduğundan (Arslan, 2010, s. 255) sirke tadının alınmamasıdır.

Karadeniz Bölgesi'ndeki şarap üretimi, ilgili alanyazında sıklıkla kölelikle ilişkilendirmektedir (Lafli, 2009; Lafli, 2017). Roma döneminde Safranbolu çevresindeki yerleşim alanları, köle ticareti başta olmak üzere kereste, hayvancılık, bağcılık ve şarap ticareti yapmışlardır (Haldon, 2007, s. 19, 22, Decker, 2007, s. 256, Lafli, 2009, s. 54; Arslan, 2010, s. 254-255, 305, 379; Lafli, 2017, s. 30). Lafli, Paphlagonia'da antik dönemde şarap ve üzüm üretiminin başlıca geçim kaynakları arasında olduğunu, Roma Dönemi'nde özellikle Karadeniz Bölgesi'nde bağcılığın geleneksel kalıplardan çıkarak gelişmiş bir üretime sahip olduğunu belirtmiştir (Lafli, 2017, s. 30-31). Safranbolu ve çevresinde yapılan yüzey araştırmaları, kentin bu üretime dahil olduğunu ortaya koymaktadır.

Roma ve Bizans Dönemi'nde Paphlagonia, üzüm ve şarap üretimi açısından büyük gelişme göstermiştir. Roma Dönemi'nde büyük öneme sahip olan Dionysos şenlikleri, Bizans Dönemi ile birlikte de önemini korumuş, Erken Bizans Dönemi'nde yaygın şekilde görülen üretim Orta ve Geç Bizans Dönemi'nde ve Osmanlı Dönemi'nde de devam etmiştir. Soğanlı Vadisi'ndeki kırsal yerleşimlerde bulunan şarap işlikleri, bazı kaya mezarları ve stellerin üzerinde günümüzde de hala görülebilen üzüm salkımları, asma dalları, tarım aletleri ve şarap ile ilgili tasvirler ve yazıtlar (Leonhard, 1915, s. 240, Gökoğlu, 1952, s. 92-94; Belke, 1996, s. 218; Dökü, 2008, s. 15), Hacılarobası khamosorion mezar alınlığı (2.-3. yüzyıl), Safranbolu Merkez'de 2. yüzyıla tarihlenen khamosorion mezar alınlığının üzerinde bulunan üzüm salkımları ve altında yer alan amp-hora tasvirleri (Yıldırım, 2018; Gür ve Yıldırım, 2022; Lafli, 2008, s. 399-410; Yıldırım, 2018, s. 528) bölgedeki bağcılık faaliyetinin ne kadar yaygın ve önemli olduğunu kanıtlamaktadır. Safranbolu'da Babasultan Mahallesi'ndeki khamosorion mezar alınlığı (Bkz. Şekil 2-3), Köyceğiz mezar alınlığı (3. yüzyıl) (Lafli ve Christof, 2012; Lafli, 2017, s. 45-46), Eskipazar Örenarkası ağırlık taşı (Lafli, 2017, s. 49), Pompeiopolis'te bulunup Kastamonu Müzesi'ne taşınan stel (Lafli ve Christof, 2012, s. 65-66), Eskipazar Kilise B Yapısının zemin döşeme mozaiği (Lafli, 2009; Lafli, 2017, s. 47) üzerindeki üzüm üretimi, bağcılık ve şarapla ilişkili tasvirler şarabın ticari ve dini bir ürün olarak Paphlagonia bölgesindeki önemini ortaya koymaktadır. Bu durum ayrıca, Roma Dönemi'nde pagan tapınaklarının kontrolünde bulunan bağcılık ve şarapçılık faaliyetlerinin Erken Bizans Dönemi'nde kilise denetimine geçtiğinin de bir göstergesidir (Decker, 2007, s. 253-254; Lafli, 2009). Bu bağlamda 7. yüzyıla kadar üretilen şarapların Safranbolu ve çevresindeki kilise ya da manastırların denetiminde olduğu düşünülmektedir.

Şekil 2-3. Safranbolu Babasultan Mahallesi, Khamosorion Mezar Alınlığı

(Gür ve Yıldırım, 2022, s. 141)

Safranbolu'nun 28 km güneydoğusunda konumlanan Üçbölük Köyü'nde M.S. 2.-3. yüzyıla tarihlenen kaya mezarları, şarap işlikleri (Yıldırım, 2018, s. 332), mimari plastik eserler ile tespit edilen Erken Bizans Dönemi buluntuları, yakın döneme kadar kullanılan işlikler (Şekil 4), Safranbolu çevresindeki kırsal kesimlerde M.S. 2. yüzyıl ile 6. yüzyıla arasında üzüm ve şarap üretiminin önemli bir faaliyet olduğunu göstermektedir. Köyün yaklaşık 300 m batısında yer alan boş arazide bulunan ve şarap işliğine dönüştürülen kaya yapısı, Erken Bizans Dönemi'nde de (5.-6. yüzyıl) kullanılmıştır (Yıldırım ve Gür, 2019, s. 183-184). Ayrıca, kaya yapısının batı cephesine kazınan iki Malta haçı, şarap üretiminin dini açıdan önemini ve kutsallığını da vurgulamaktadır. Üçbölük'teki Üzümlü Kaya Mezarı'nın ön cephesinde bulunan asma dalları, üzüm

salkımları ile merkezde tabula ansata içinde yer alan yazıt ve İncirli Taş Kaya Mezarının ön cephesinde tasvir edilen bağ çapası, bağ bıçağı, üzüm salkımları ve asma dalları bölgedeki bağcılık faaliyetleri hakkında bilgi vermektedir.

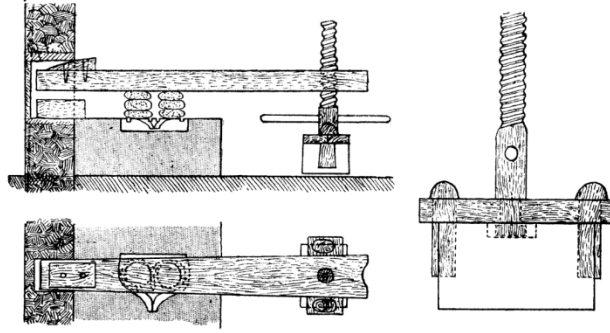
Üçbölük Köyü'nde bağcılık faaliyetlerinin 6. yüzyıla kadar sürdürüldüğü tahmin edilmektedir. Üçbölük'te nekropol ve çevresindeki şarap işlikleri ile Erken Bizans Dönemi'nde de kullanılmaya devam ettiği belirlenen yerleşim alanları, 6. yüzyıl sonrasında terk edilmiştir. Bu bağlamda Üçbölük halkının geçimini tarımsal faaliyetler, özellikle bağcılık ve şarap ticareti ile sağladığı düşünülmektedir.

Şekil 4. Safranbolu Çavuşlar Köyü Şarap İşliği (Gür ve Yıldırım, 2022, s. 141)

Lafli ve Christof, Güneybatı Paphlagonia'da yazıtlar ve mezar taşları üzerindeki üzüm salkımlarını, bireylerin meslekleri ya da gündelik işleriyle açıklamakta, Cremer ise mezar taşlarındaki bağcılık ile ilgili motifleri çoğunlukla dini kapsamında değerlendirmektedir (Lafli, 2009, s. 59; Lafli ve Christof, 2012, s. 65-66, 76-77, Cremer, 1992, s. 41-42; Lafli, 2017, s. 30; Yıldırım, 2018, s. 325-344).

Safranbolu ve çevresinde günümüzde de üzüm üretimine devam eden köylerin tarihsel süreci hakkında bilgi çok azdır. Safranbolu çevresinde gerçekleştirilen incelemelerde 10 şarap işliği tespit edilmiştir (Yıldırım, 2018, s. 518). Bu işlikler bölgede şarap üretim ve ticaretinin yapıldığının açık bir kanıtıdır. Bu işliklerde üzümlerin ezildiği ezme ve biriktirme havuzu ile ezme bölümlerinde ahşap pres kollarının yerleştirildiği dikdörtgen yuvalar bulunmaktadır. Safranbolu Çavuşlar Köyü'nde bulunan şarap işliği (Gür ve Yıldırım, 2022, s. 141), ağırlık taşı ve ahşap mekanizmaya ait bir kol yardımıyla üzümlerin ezilerek suyunun çıkartıldığı bir düzeneğe sahiptir (Şekil 5). Frankel, Dodd, Paton ve Myres tarafından görselleştirilen düzenek, günümüze kadar ulaşan pres ağırlık taşları (litus) ve şarap işlikleri düzeneği hakkında bilgi vermektedir (Paton ve Myres, 1898, s. 210, Frankel, 1997, s. 73-84; Dodd, 2019/2020, s. 126).

Şekil 5. Şarap İşliğı Çalışma Düzenegi (Paton ve Myres, 1898, s. 210)

Safranbolu’da Antik Çağ’da şarap üretiminde kullanılan litusların çoğu Roma ve Erken Bizans Dönemi’ne tarihlenmektedir. Analogik araştırmalara göre bu lituslar, bu dönemlerde tarımsal üretimin önemli bir parçasıdır. Bu litusların benzerleri Akdeniz, Ege ve Batı Karadeniz çevresinde de yaygın olarak bulunmaktadır (Diler, 1994, s. 510-511; Ortaç, 2011, s. 339; Ortaç, 2012, s. 143, 154; Aktaş, 2022, s. 467, 475).

Safranbolu ve çevresinde üretilen şaraplar çeşitli yollarla başka kentlere ve liman şehirlerine taşınmıştır. Paphlagonia’da yapılan arkeolojik çalışmalar, Güney Paphlagonia’da üretilen tarım ürünleri ve şarapların, Filyos (Billaios) Nehri vasıtasıyla önce Gökçebey’e (Üçburgu), ardından ise Filyos Limanı’na getirildiğini göstermektedir (Yıldırım, 2017: 210-211). Filyos Limanı’nda gerçekleştirilen sualtı araştırmaları, ulaşımda kullanılan küçük gemilerin mallarını aktardığı düşünülen batıkların olduğunu ortaya koymaktadır (Yıldırım, Dandrow vd., 2018, s. 443; Gür, 2019, s. 275). Safranbolu’nun yakınından geçen Araç ve Soğanlı Çayları, günümüzde yatağının dolması ve ıslah çalışmalarının yetersizliği nedeniyle bu ulaşımın çok zor, hatta imkânsız olduğunu düşündürse de Safranbolu ve çevresinde şarap üretimi yapan halkların üretim fazlası ürünlerini, Araç ve Soğanlı Çayları vasıtasıyla Yenice Irmağı’na buradan ise yaklaşık 70 km’lik mesafedeki Gökçebeb emporionuna aktardığı varsayılmaktadır (Yıldırım, 2017, s. 214-215).

Gökçebeb ile Filyos arasında gerçekleştirilen araştırmalar M.Ö. 1. yüzyıl-M.S. 4. yüzyıl arasında nehir ticaretinin yapıldığını göstermektedir (Yıldırım, 2017, s. 212). Safranbolu’dan Gökçebeb’e ulaşan küçük filoların burada daha büyük gemiler vasıtasıyla 40 km’lik mesafedeki Filyos limanına taşındığı düşünülmektedir. Kabul edilebilir bir ulaşım ağı dışında diğer bir liman kenti ise Amasra’dır. Amasra ile Safranbolu arasında ulaşımına uygun nehir bağlantısı olmaması sebebiyle buradaki taşımacılığın karadan yapılmış olabileceği tahmin edilmektedir. Maliyetli, zor ve daha uzun zaman alacak bu ulaşımın yerine Filyos hattının kullanılma ihtimali daha güçlüdür. Ayrıca Safranbolu ve yakın çevresinde üretilen ürünlerin Hadrianoupolis ve Kimistine (Lafli, 2008, s. 404-405) gibi Paphlagonia’nın güneyindeki yer alan önemli yerleşimler ile bölgedeki khora yerleşimlerine aktarılarak tüketildiği sanılmaktadır. Lafli’nin (2008, s. 405-406) ifadeleri;

“Hellenistik, Roma ve Erken Bizans Dönemi’nde bölgenin hinterlandındaki Hadrianoupolis gibi yerleşimler, kıyıdaki Sinope, Herakleia Pontika ve Amastris gibi

şarap ve amphora üreticisi ve pazarlayıcısı kentler için bağcılık yaparak bu kentlerin şarap ihtiyacını karşılamakta idiler. Bazı bulgular, bu bağcılık ve şarap üretim faaliyetlerinin pagan devirlerde "tapınak"ın ya da Hıristiyanlık Devrinde de "kilise"nin tekeli altında olan bir faaliyet olarak karşımıza çıkabileceğini düşündürmektedir"

bu durumu desteklemektedir.

Bölgedeki bağcılık faaliyeti imparatorluğun içinde bulunduğu siyasi ve sosyal ortamdan etkilenmiştir. Bizans Dönemi'nde gerçekleşen akınlar ve siyasi karışıklık, Safranbolu çevresindeki bağcılığı olumsuz etkilemiştir. 7. yüzyıl sonrasında değişen güç dengeleri, 11.-13. yüzyıllar arasında Bizans'ın içinde bulunduğu karışık durum, kentler kadar kırsal ve korunaksız köyleri de etkilemiş, bu alanlarda nüfus azalmış ya da yerleşimler terk edilmiştir. 13. yüzyıla kadar Bizans'ın hakimiyetinde olan Paphlagonia'daki güney yerleşimleri bu dönemden sonra Türklerin denetimine girmiştir (Finlay, 1851, s. 321; Brand, 2008, s. 133; Anderson, 2009, s. 272).

Safranbolu ve çevresindeki bağcılık faaliyeti, Osmanlı Dönemi'nde devam etmiş günümüzde de Bağlar, Çerçen, Düzce, Gayza, Konarı, Üçbölük (Ilbarıt), Aşağı Çiftlik, Yukarı Çiftlik, Aşağı Danaköy, Yukarı Danaköy, Sırçalı köyleri ile Yazıköy'de geleneksel yöntemlerle halen devam ettirilmektedir. Elde edilen veriler Safranbolu çevresindeki yerleşimlerin terk edilmeden küçüldüğünü, üretimlerin zamanla azaldığını buna rağmen tarihsel süreçte varlığını sürdürdüğünü göstermektedir (Ainsworth, 1855, s. 235-241; Küçükhasul, 1996).

Safranbolu ve çevresinde bulunan mevcut mimari yapılar/kalıntılar da bölgede şarap üretiminin yapıldığını ortaya koymaktadır. Safranbolu'da özellikle gayrimüslimlere ait evlerin altında mahzen ya da şirahane (şarapbanalar) bulunmaktadır. Bulak, Kıranköy, Gayza ve Yazıköy'de gerçekleştirilen araştırmalarda, çoğunlukla gayrimüslimlerin evlerin altlarındaki şirahaneler de adı verilen bölümlerde, üzümlerin suyunun çıkartıldığı, mayalamanın yapıldığı ve şarap üretildiği belirlenmiştir. 1923-1924 nüfus mübadelesine kadar Safranbolu'da yaşayan gayrimüslimlerin evlerinin şaraphane ve mahzenleri kullanılmış, ancak mübadele sonrasında geleneksel işlevini yitirmiştir.

Şirahaneler, yüzyıllarca üzümlerin posasıyla suyunun birbirinden ayrıldığı, şarap, pekmez gibi yiyecek ve içeceğe dönüştürüldüğü yerlerdir (Yeşil, 2020, s. 25). Kıranköy ve Yazıköy'deki birçok sivil yapının içinde şirahaneler ve üzümlerin suyunun çıkartıldığı, biriktirildiği hazneler ve pithoslar (küpler) bulunmaktadır. Yazıköy'de bazı evlerin altında bulunan üzüm ezme ve biriktirme haznesi dışında in-situ durumdaki büyük pithos ile köyde 10 civarında evin altında bulunan şirahaneler, Yazıköy'de şarap üretiminin yapıldığının bir göstergesidir. Yazıköy'de Mehmet Pulcu varisleri ile Mehmet Emin Aydemir'in evlerinin altında yer alan benzer yapılar ve Sami Sönmez'in evinin altındaki mahzen, Yazıköy'de gayrimüslimlerin şarap ürettiği yapılara örnektir. Kıranköy'deki Saffronia 1900 Konak'ın giriş bölümünde yer alan şirahane de bu örneklerden biridir (Şekil 6).

Şekil 6. Safranbolu Kıranköy, Saffronia 1900 Konak, Şırahane

(H. Aktaş ve M. Çidem Arşivi, 2024)

Safranbolu'daki şırahanelerde şarap üretimi şu şekilde gerçekleşmektedir;

Bağlardan toplanan üzümler küfeler ya da çeşitli kaplar yardımıyla taşınarak evlerin altında yer alan üzüm havuzlarına atılır ve üzümler burada şarap üretimi için çeşitli işlemlerden geçer. Havuzların içine doldurulan üzümler ayaklarla ya da ezme aletleri yardımıyla ezilir. Kendi ağırlığının ve basıncın etkisiyle alta çökertilen ve biriktirilen üzüm suyu buradan bir lüle ya da kanal vasıtasıyla sıra biriktirme haznesine akıtılır. Bu şekilde ilk etapta az miktarda sıra biriktirilir. İlk etapta elde edilen bu üzüm suyundan yapılan şarap çok değerli olarak kabul edilmektedir. Ezme havuzundaki posaya uygulanan basınç arttıkça ya da zaman geçtikçe biriken üzüm suyu miktarı çoğalır. Ezme havuzu ile sıra biriktirme haznesi arasında elek görevi gören kanal, poterum adı verilen tıpa ile kapatılarak üzüm suyu biriktirilir, yeterli miktarda sıra toplandığında poterum açılarak şıranın akması sağlanır. Haznenin içinde kalan posalar vidalı ya da basınçlı bir pres kolu kullanılarak sıkıştırılır ya da torbalara doldurularak uygulanan basınçla üzüm posasının kalan suyu çıkarılır. Son aşamada ise teknede biriktirilen şıralar mayalanmaya bırakılır. 3-9 gün arasındaki süreçte doğal olarak mayalanan sıra, 15-20 derecede bekletilir. İkinci mayalanma aşaması 40 gün sürmekte ve bu süreçte sıra 6-12 derecede bekletilmektedir. İki aşamalı mayalanma süreci tamamlandıktan sonra şarap üretimi gerçekleşmektedir (Diler, 1995, s. 83-84; Frankel, 1997, s. 74; Karakaya, 2008, s. 35).

(2) Osmanlı Dönemi'nde Safranbolu ve Çevresinde Bağcılık, Üzüm ve Şarap Üretimi

Osmanlı Dönemi'nde Safranbolu ve çevresinde bağcılık, üzüm ve şarap üretimi; üzüm ve şarap üretiminin Safranbolu ekonomisine katkısı ile bağ evleri ve bağlar olmak üzere iki başlıkta incelenmiştir.

Üzüm ve Şarap Üretiminin Safranbolu Ekonomisine Katkısı

13. yüzyıl ve sonrasında Bizans İmparatorluğu'nun gücünün zayıflaması ve Safranbolu ve çevresinin Müslüman Türklerin eline geçmesi ile birlikte Safranbolu'da geleneksel şarap üretimi azalmış (Haldon, 2007, s. 219), bölgede şarap üretiminden çok sofralık üzüm üretimi ön

planda olmuştur. Bu durum bölgede şarap üretimi ve tüketiminin tamamen durduğu anlamına gelmemektedir. 14. yüzyıl ile birlikte tamamen Osmanlı denetiminde kalan Safranbolu ve çevresindeki bağlardan elde edilen üzümlerden gayrimüslimlerin şarap ürettiği ve hatta özgürce tükettikleri bilinmektedir. Osmanlı Dönemi'nde şarap üretimi dışında şarap alım ve satım faaliyetleri vergiye tabi tutulmuştur (Yıldırım, 2021, s. 508-511).

Osmanlı Dönemi'ne kadar bağların içinde ya da yakınında devam eden üretim Osmanlı Dönemi ile birlikte evlerin altlarına taşınmıştır. Yazıköy ve Kıranköy'de gayrimüslimlere ait evlerin altında bulunan şirahaneler ve pithoslar bunun en belirgin göstergesidir. Yaş ve kuru olarak tüketilen üzümlerin dışında gayrimüslimler, kendilerine yetecek miktarda şarap üreterek kendi aralarında ufak çaplı şarap alış-verişi yapmıştır. Osmanlı Dönemi'nde devletin alkollü ürünlere getirdiği kısıtlamalar gayrimüslimlerin, evlerini küçük birer imalathaneye dönüştürmelerine neden olmuştur (Yıldırım, 2021, s. 499).

Şarap Safranbolu'da yaşayan gayrimüslimler için büyük öneme sahiptir. Rumların yaşadığı Kıranköy'ün Çarşı kesimine bakan yamaçlarında bağ alanları bulunmaktaydı. Kıranköy başta olmak üzere Safranbolu'daki gayrimüslimler için üzüm ve şarabın önemi, dini ve sivil yapılardaki üzüm salkımları ve asma dallarından anlaşılmaktadır. Yazıköy Kilisesi'nin (1853) güney cephesinde giriş kapısının üzerindeki yuvarlak kör kemer alınlığı, kemer içi ve yan yüzeylerindeki kalem işi süslemeler ve Kıranköy Demirkapı Konak'ta (Eski adı Papaz Evi, 1864) kışlık odanın tonozundaki kalem işi asma dalları ve üzüm salkımları süslemeleri, Safranbolu'daki gayrimüslimlerin üzüm üretiminin sanata etkisi olarak yorumlanmaktadır. Bu tasarımların dışında Safranbolu ve çevresindeki köylerde bulunan sivil yapıların (Örneğin Yörük köyündeki Sipahiler Konağı) kalem işi tasarımlarında görülen üzüm salkımları ve asma dalları, bölgede üzüme verilen önemi göstermektedir (Hersek, 1999, s. 102-105; Biçici, 2003, s. 164-173).

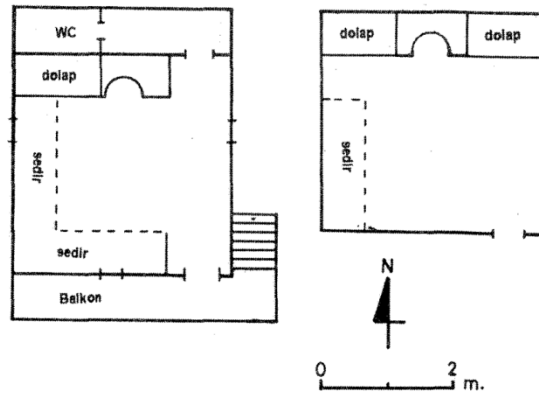
Kıranköy'de günümüzde Çelik Palas Otelinin doğusunda 100 yıl önce bir şarap fabrikasının bulunduğu bilinmektedir. Mübadele öncesine kadar fabrika yakınında bulunan bir Rum evinin giriş bölümü üzümlerin depolandığı alan olarak kullanılmıştır (Ünsal Tunçözgür ile yapılan 17 Mayıs 2024 tarihli görüşme). 1923 yılı öncesinde gayrimüslimler tarafından şarap fabrikası olarak kullanılan bu yapı 1935 yılında Osman Kirişçi tarafından restore edilerek İstanbul'daki sinema salonlarına benzer şekilde modern bir sinema salonuna dönüştürülmüştür (Bölükbaşı-Ertürk ve Arslan, 2019, s. 1542). Yakın döneme kadar bu arazi üzerinde toprağa gömülmüş şekilde korunan pithosların şarap fabrikasına ait olduğu bilinmektedir. Pithosların üzeri 1950 sonrasında kapatıldığı için günümüzde görülmemektedir.

Safranbolu'da 600 yıl yaşayan gayrimüslim topluluklar özellikle Rum nüfus 1. Dünya Savaşı'nın ardından Yunanistan ile yapılan anlaşma sonucunda mübadeleye tabi tutulmuştur. Kıranköy ve Yazıköy'deki gayrimüslimlere ait evlerin altlarında bulunan şirahaneler, bu evlere yerleştirilen Türk nüfus tarafından çoğunlukla pekmez ve sirke üretimi için kullanılmışsa da günümüze ancak birkaç tanesi ulaşabilmiştir.

Bağ Evleri ve Bağlar

Safranbolu’da bağ evleri üzüm bağları içinde bulunmakta olup bağ alanında çalışan, bağın bakımı ve üzüm üretimiyle ilgilenen ailelerin kaldıkları geçici yerlerdir. Safranbolu ve çevresindeki bağ evlerinde yaşam, havaların ısınmasıyla birlikte yaz sezonunda başlamaktadır (Özdemir v.d., 2011).

Bağ evleri Yazıköy ve Gayza Köyü çevresinde yaygındır. (Özdemir v.d., 2011, s. 139). Tek katlı ya da iki katlı olarak inşa edilen bu evlerin yapımında yöredeki iklim koşulları göz önünde bulundurularak kerpiç, taş ve ahşap malzemeler kullanılmıştır. Yazıköy çevresindeki bağ evleri genellikle iki katlı, Gayza Köyü’ndeki bağ evleri ise tek katlıdır. Tek katlı bağ evleri, ahşap sütunlar üzerine oturtulmuş ve sütunların altındaki alan depolama alanı olarak kullanılmıştır. İki katlı bağ evlerinin zemin katı mutfak ve depo, üst katı ise yaşam alanı olarak tasarlanmıştır (Şekil 7). Genellikle yapının dışında yer alan merdivenler katlar arasındaki bağlantıyı sağlamaktadır. Ayrıca bağ alanında bulunan çukur veya betonarme havuzda toplanan yağmur suları bağın sulanmasında kullanılmakta ve açılan kanallar ile su şebekesi sağlanmaktadır (Özdemir v.d., 2011, s. 135-139; Kalkan vd., 2021, s. 143-144).

Şekil 7. Yazıköy’de İki Katlı Bağ Evi Planı (Özdemir v.d., 2011, s. 140)

Safranbolu’da bağcılık faaliyetinin halen devam ettirildiği yerlerde bağ evi bulunmaktadır. Ancak bu evler, 1950’lere kadar verimli şekilde kullanılırken sonraları birçoğu kaderine terk edilmiştir. Yazıköy ve Gayza Köyü’nde bazı bağ evleri bakımları yapılarak halen kullanılmaya devam etmektedir. Bu evler genellikle ahşap malzemedan yapılmıştır. Zemin kat üzerine tek katlı inşa edilmiş olup üzeri ahşap kırma çatılı ve alaturka kiremit kaplıdır (Şekil 8-9).

Şekil 8-9. Safranbolu Gayza Köyü, Onarılmış ve Harabe Halindeki Bağ Evleri

Roma İmparatorluğu ve Bizans Dönemi'nde şarap işlikleri, bağlara yakın alanlarda bulunmaktadır. Çerçen, Gayza, Konarı ve Yazıköy'deki bağ evlerinin modern bağlarla aynı yerde bulunması, üretime dayalı mimarinin 2.000 yıldır aynı şekilde devam ettiğini göstermektedir. Yazıköy ile Gayza'daki bağ evleri bunun en önemli göstergesidir.

(3) Günümüzde Safranbolu ve Çevresinde Bağcılık, Üzüm ve Şarap Üretimi

Günümüzde Safranbolu ve çevresinde üzüm üretimi iklim değişikliği, bağ hastalıkları, köylerin göç vermesine bağlı olarak köylerde yaşlı nüfusun kalması, üretim maliyeti, pazardaki rekabet vb. nedenlerle azalmış olsa da son yıllarda devletin sağladığı desteklerle devam etmektedir. Safranbolu'nun sahip olduğu teruar¹ üzüm üretimi için oldukça uygun koşullar sunmaktadır. Safranbolu tüm dünyada üzüm üretimi için elverişli olarak kabul edilen 30 C° ile 50 C° kuzey ve güney enlemleri arasında kalmaktadır. 33 ile 41 kuzey enlemlerinde bulunan Safranbolu bağcılık bakımından uygun bir iklime ve toprak yapısına sahiptir (Özdemir v.d., 2011, s. 139).

Safranbolu ve köylerinde üzüm üretimi geleneksel bir faaliyettir. Bağlar, Çerçen, Düzce, Gayza, Konarı, Üçbölük, Aşağı Çiftlik, Yukarı Çiftlik, Aşağı Danaköy, Yukarı Danaköy, Sırçalı ve Yazıköy'de üretilen üzümler bölge tarımı ve ekonomisinde önemli bir yere sahip olmuştur. 11.03.1940 tarihli bir yazıda Kıran Bağları olarak ifade edilen Safranbolu'nun Bağlar semtindeki Çavuş Üzümü üretiminin farklı illerdeki üzüm üreticileri tarafından da bilindiği anlaşılmaktadır. Bağlarda üretilen iri taneli üzümlerin Çavuş Üzümü olarak adlandırılmasında, çavuş lakaplı bir askerin ya da kaliteli ürün anlamında üzümlerin çavuşu ifadelerinin etkili olduğu belirtilmektedir (Ayvalık, 2014, s. 14-15).

1970'lere kadar önemli bir üretime sahip olan Safranbolu ve köylerindeki bağlarda, filoksera zararlısı ve bağların yaşlanması gibi olumsuz etkiler sonucunda kuruma ve verim azlığı görülmüştür. Bunun üzerine 1970'lerde Amerikan asma ağaçları üzerine yerli asma ağaçları aşılanarak bağcılık tekrardan canlandırılmaya çalışılmıştır. 2014 yılında Safranbolu'da 905 dekarlık bağ alanı bulunmaktadır (Ayvalık, 2014, s. 15). Safranbolu İlçe Tarım Müdürlüğü verileri

¹ Bir ürünü etkileyen iklim, toprak yapısı, yeryüzü şekilleri gibi benzersiz çevre bağlamları.

2023 yılı itibariyle Safranbolu’da toplam 364 dekar alanda üzüm üretimi yapıldığını göstermektedir (Tablo 1).

Yıl	Sofralık Dekar	Şaraplık Dekar	Toplam
2018	290	7	297
2019	293	7	300
2020	349	7	366
2021	352	7	359
2022	352	7	359
2023	356	7	364

Tablo 1. Safranbolu Çevresinde Üzüm Üretimi (2018-2023)

(Safranbolu İlçe Tarım Müdürlüğü, 2024)

Safranbolu’da çavuş üzümü en öne çıkan türlerin başında gelmektedir. Çavuş üzümü sulu yapısı ve iri tanesiyle lezzetli sofralık bir üzüm çeşididir. Çavuş üzümünün çoban, pembe ve misket gibi türleri bulunmaktadır. Sarımsı yeşil renge sahip olan çavuş üzümü ince kabuklu ve hafif oval şekilli olup 1-2 çekirdekli ve iri tanelidir (Bkz. Şekil 10). Olgunlaşma evresi hızlı olan bu üzüm Eylül ayında olgunlaşmaktadır (Ayvalık, 2014, s. 15-28). Safranbolu Çavuşu 2022 yılı itibarı ile coğrafi işaret almıştır (Türk Patent, 2024)

Şekil 10. Safranbolu Çavuş Üzümü (Safranbolu İlçe Tarım Müdürlüğü, 2023)

Safranbolu’da yetiştirilen bir diğer sofralık üzüm çeşidi Çiftlik üzümüdür. Açık yeşil renkli, yuvarlak ve orta büyüklükteki üzümün tanelerinin her birinde 1-2 çekirdek bulunmaktadır. Çavuş üzümü gibi Eylül ayında erken olgunlaşan bir türdür. Kömüşmemesi üzümü, mavi-siyah renkli, eliptik uzun şekilli, çok iri taneli ve çekirdeklidir. Dolgun salkım yapısına sahip Kömüşmemesi üzümü de Eylül ayında olgunlaşmaktadır (Bkz Şekil 11 ve Şekil 12). Safranbolu’da bunların dışında Ağ Üzümü, Ak Üzüm, Danagöz Üzümü v.b. gibi yerel üzümler bulunmaktadır (Ayvalık, 2014, s. 15-28).

Şekil 11. Çiftlik üzümü
(Safranbolu İlçe Tarım Müdürlüğü, 2023)

Şekil 12. Kömüşmemesi

Safranbolu'da sofralık üzüm türleri dışında yetiştirilen şaraplık üzümler de mevcuttur. Beyaz şaraplık üzüm türleri arasında; Bornova Misketi, Clairette, Dökülgen, Emir, Kabarcık, Narince, Chardonnay, Riesling, Sauvignon Blanc ve Semillon yer almaktadır. Kırmızı şaraplık üzüm türleri arasında; ise Alicante Bouschet, Gamay ve Merlot bulunmaktadır (Ayvalık, 2014, s. 29-33).

Aşağıda Safranbolu ve köylerinde günümüzdeki bağcılık faaliyetleri ve üzüm üretimini belirlemek amacıyla yapılan nitel araştırmanın sonuçları yer almaktadır. Araştırmaya katılan kişilerin demografik bilgileri Tablo 2'de verilmiştir. Araştırmaya katılanların tümü erkek olup ortalama yaşları 62'dir. Katılımcıların 5'i ilkokul, 3'ü lise, 4'ü ise üniversite mezunudur. Meslekleri bakımından incelendiğinde; 4 tanesi emekli, 3 tanesi köy muhtarı, 2 tanesi turizm işletmecisi, 1 tanesi mühendis, bir tanesi öğretmen ve bir tanesi ise esnaftır. Katılımcılar, bölgede ortalama 60 yıldır ikamet etmektedirler.

Katılımcı	Cinsiyet	Yaş	Eğitim Durumu	Meslek	İkamet Yeri	İkamet Süresi	Görüşme Tarihi	Görüşme Süresi
K1	Erkek	62	Üniversite	Mühendis/Memur	Safranbolu	55 yıl	16.01.2024	38'48"
K2	Erkek	44	Lise	Turizm işletmecisi	Yazıköy	44 Yıl	18.01.2024	27'42"
K3	Erkek	47	Lise	Köy muhtarı	Yazıköy	47 Yıl	18.01.2024	33'18"
K4	Erkek	72	İlkokul	Emekli	Yazıköy	72 Yıl	18.01.2024	40'09"
K5	Erkek	71	Üniversite	Emekli öğretmen	Yazıköy	71 Yıl	18.01.2024	32'27"
K6	Erkek	86	Üniversite	Turizm işletmecisi	Safranbolu	86 yıl	26.01.2024	30'58"
K7	Erkek	72	İlkokul	Köy muhtarı	A. Çiftlik	72 yıl	26.03.2024	23'28"
K8	Erkek	55	Lise	Esnaf	Y. Çiftlik	55 yıl	27.03.2024	19'43"
K9	Erkek	68	İlkokul	Emekli	Üçbölük	57 yıl	25.02.2023	25'22"
K10	Erkek	67	İlkokul	Emekli	Gayza	67 Yıl	22.04.2024	23'40"
K11	Erkek	55	İlkokul	Köy muhtarı	Çerçen	55 Yıl	24.04.2024	15'28"
K12	Erkek	44	Üniversite	Öğretmen	Konarı	44 yıl	21.05.2024	23'37"

Tablo 2. Araştırmaya Katılanların Demografik Bilgileri

Ziraat Mühendisi olan K1 Safranbolu'da en çok bağcılık yapılan köylerin başında alan ve üretim miktarı bakımından Yazıköy'ün geldiğini, bunu Gayza (İncekaya), Aşağı Çerçen, Aşağı ve Yukarı Çiftlik, Konarı, Üçbölük gibi köylerin takip ettiğini belirtmektedir. K8 de bu durumu doğrulamaktadır; *"Geleneksel olarak en çok üzüm üreten köyler; Gayza, Aşağı Çiftlik, Yukarı Çiftlik ve Bulak köyleridir. Yazıköy bu listeye sonradan dahil olmuştur."*

K1'e göre Safranbolu'da yaklaşık 20 tür üzüm yetiştirilmekte olup başlıca üzüm çeşitleri başta Çavuş ve Çiftlik olmak üzere Ata Sarısı, Hamburg Misketi, Kardinal, Yalova İncisi, Öküzgözü gibi türlerdir. Tarım İlçe Müdürlüğü üzüm üretimini desteklemekte ve %50 hibe ile fidan ve telli sistem desteği vermektedir.

Yazıköy'de yapılan görüşmeler (K2, K3, K4, K5), Yazıköy'ün çok eskiden beri önemli bir üzüm üretim alanı, üzümün de önemli bir ticari ürün olduğunu ortaya koymaktadır. Yazıköy'de Çavuş ve Çiftlik üzümü yaygın olarak yetiştirilmektedir. Yazıköy bir Rum köyü olduğundan köyde eskiden şarap üretimi faaliyetleri de yaygındı. Ancak mübadele ile birlikte Rum nüfus göç ettiğinden köyde şarap üretimi yok denecek kadar azalmıştır. Bununla birlikte, köyde 2016 yılında vefat edene kadar şarap üretimi ile uğraşan bir kişi bulunmaktaydı. Bu kişi Çiftlik üzümünden şarap üretmekte idi. Yapılan görüşmelerden bu kişinin 1950 yılından öldüğü güne kadar bağcılıkla uğraştığı ve üzüm üretimi ve şarapçılık ile ilgili geniş bilgi ve tecrübeye sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bu kişiye ait bağlar halen Yazıköy Aygere Mevkinde bulunmaktadır. Nüfus Mübadelesi ile Yunanistan'ın Skydra şehrine göç edenlerin torunları ve varisleri zaman zaman köyü ziyaret etmektedirler. Hatta bu ziyaretleri sırasında şarap üretimine devam eden kişi ile de görüşüp bağ alanlarını gezmişler, bağcılık hakkında bilgi almışlar ve şarap tatmışlardır.

K3, Yazıköy'de Çavuş ve Çiftlik üzümü üretiminin öne çıktığını belirtmektedir. Yazıköy'de ticari üretim dışında hemen hemen her hanenin az ya da çok bağ alanı vardır. Ancak ticari amaçla üzüm üretimi yapan beş aile bulunmaktadır.

K2 Yazıköy'de yakın zamana kadar en az 10 tane evin altında şirahane bulunduğunu belirtmektedir. Eski işlevini yitiren bu şirahaneler günümüzde sirke ve pekmez üretimi için kullanılmaktadır. Köyde bulunan ve geçmişte şarapların depolandığı ve mayalanması için bekletildiği pithosların da günümüzdeki işlevleri değişmiştir. Bu küpler sirke kapları olarak ve keşkek fırınlarının yapımında kullanılmaktadır. Arazi çalışmasında köyde evlerin bahçelerinde ve giriş katlarında âtil şekilde duran pithoslara rastlanmıştır (Şekil 12-13).

Şekil 12-13. Yazıköy'deki Pithoslar

Yazıköy Aygere mevkiinde bulunan 6 dönümlük arazide üzüm üretimine devam eden K5, günümüzde Yazıköy'de toplamda 50-55 dönümlük arazide bağcılık faaliyetinin sürdürüldüğünü, yıllık ortalama 62 - 75 ton arasında üzüm elde edildiğini belirtmektedir. Kendi bağından yılda 9-10 ton üzüm elde eden K5, üzümü ticari amaçla üretmekte ve pazarlarda satmaktadır. Bu üzümlerden özellikle sirke ve pekmez üretiminde yararlanmaktadır. Yılda 2 ton üzüm sirkesi üretmektedir. Yazıköy genelinde ise sirke üretimi ortalama 10 ton, pekmez üretimi yaklaşık 2 ton olarak gerçekleşmektedir. Günümüzde Safranbolu'da turizm sektörünün gelişmesi ile birlikte sirke hediye bir ürün haline gelmiştir. Şişelenerek Safranbolu'daki dükkanlarda satılan sirke alıcı bulmaktadır.

Üçbölük köyü sakini olan K9, çok eskiden beri köyde üzüm üretimi yapıldığını ancak günümüzde bağ alanlarının hava kirliliği, gençlerin büyük kentlere göç etmesi ve kalan yaşlı nüfusun bağlara bakmasının zor olması sebebiyle azaldığını belirtmektedir. Köyde eskiden 16 çeşit üzüm yetiştirilmekte olup bu çeşitler şunlardır; Çavuş, Meşe, Karaüzüm, Karaparmak, Akparmak, Tilkikuyruğu, Müşkep, Razaki, Horozbaçağı, Yapıncak, Danagöz, Öküzgözü, Koyungözü, Aküzüm, Yazüzümü, Çekirdekli üzüm. Eskiden Üçbölük Köyü'nde üretilen sofralık üzümler Kastamonu'nun Araç ilçesinde, Eflani, Toprakcuma ve İğdir pazarlarında satılmaktaydı. Sofralık olmayan üzümlerden suyu sıkılarak pekmez, cibesinden (posa) ise sirke yapılmaktaydı. K9, babasından duyduğu üzere, 1920'lerde köye gelen bir girişimcinin köyde şarap fabrikası kurmak istediğini, ancak köylünün bu yatırıma sıcak bakmadığını ve engellediğini belirtmiştir. Bu durum köyde büyük miktarlarda üzüm üretiminin yapıldığını ortaya koymaktadır.

Bir dönüm bağ alanına sahip olan Yukarı Çiftlik sakini K8 eskiden köydeki herkesin en az 2-3 dönüm bağının olduğunu belirtmektedir. Köyde halen 18-20 kişi bağcılık yapmaktadır. 1990'lara kadar köyde 20 dönüm bağ alanı bulunmakta olup günümüzde bu alan 10 dönüme kadar düşmüştür. Aşağı Çiftlik köyü sakini olan K7 de bu durumu doğrulamaktadır: *"Eskiden köyde bağ alanı çokmuş ama şimdilerde köydeki bağ alanı 5 dönümü geçmez. Son dönemde bağcılığın artmasında da Tarım Müdürlüğü'nün verdiği destekler etkili oldu. Yoksa bu kadar bağ da olmazdı"*.

K8, çoğu âtıl olan Yukarı Çiftlik bağlarında Çavuş ve Çiftlik üzümleri yetiştirildiğini belirtmektedir. Köyde bulunan eski bağlar yaşlanmış olup bu bağların yaprağından (dolma, sarma için) yararlanılmaktadır. Köylülerin sıklıkla kendi tüketimleri (aile ve İstanbul'da yaşayan çocuklar için) için topladıkları yapraklar ancak birkaç aile tarafından pazarlarda satılmaktadır. Köyde ticari olarak pekmez üreten bir kişi bulunmakta olup ürettiği 300-400 kg pekmezi Saffranbolu'daki dükkanında turistlere satmaktadır. K8, köyde üzüm üretiminin azalmasını bağların yaşlanmasına ve üzümün maddi değerinin düşmesine bağlamaktadır. K8 bu durumu şöyle açıklamaktadır: *"Üzüm eskiden iyi para edermiş. 30-40 sene önce farklı illerdeki pazarlara; Eflani ve Bartın gibi yerlere satmaya götürülürmüş, bu şehirlerin halkı Çiftlik üzümünü dört gözle beklermiş. Şimdi para etmediği için kimse uğraşmak istemiyor".*

Gayza Köyü'nde yaşayan K10, köylerinde Kuyumcu Pınar Mevki olarak bilinen yerde çok eski tarihten beri bağcılık yapıldığını belirtmektedir. Dedesi ve babası gibi atadan kalan 1,5-2 dönüm bağ alanında ağırlıklı olarak Çavuş ve Çiftlik üzümü yetiştirmekte ve yılda ortalama 1-1,5 ton üzüm elde etmektedir. Gayza Köyü'nde bağcılık atadan gelen tarımsal bir faaliyettir. K10'un 1928 doğumlu olan babası da bağcılıkla uğraşmıştır. K10 köyde bağcılığın tarihini ve geçmişini şöyle ifade etmektedir: *"İlk bağı bizim hanımın dedesi dikmiş. Tokat'tan getirttiği üzüm çubuklarını köye dikmiş, sonrasında köyde bağlar yaygınlaşmış. Bizim bu köyün halkı aslında Tokat'tan gelmiş. Gazova'dan gelmişler. Gayza ismi de oradan geliyor."*

Gayza Köyü'nde bağcılıkla uğraşan 15 kişinin toplam 15-20 dönüm bağ alanı bulunmakta olup her yıl ortalama 20 ton üzüm elde edilmektedir. Ancak köy sakinlerinin bağ alanları 1-1,5 dönüm civarında olup azdır. Bağların zamanla yaşlanması, floksera hastalığı, yoğun hayvan gübresinin kullanılması nedeniyle verim azalmıştır. K10 bu durumu şöyle açıklamaktadır: *"..... Zamanla bağlar söndü, üzüm verimi düştü.1980'lerde ilçe tarım müdürü vasıtasıyla Amerikan asmasına bizim yerli (Çavuş ve Çiftlik üzümleri) çubukları aşıladık. O zamandan sonra durum düzeldi, üzüm verimi arttı".*

K10'a göre, 1970'li yıllardan önce üzüm köy halkı için gelir getiren önemli bir faaliyet iken zaman içerisinde önemini kaybetmiştir. Ancak gelişen turizm sektörü ile birlikte üzüm Cam Teras'a (Tokatlı kanyonu üzerinde bulunan seyir terası) gelen turistlere satılmaktadır. *"Eskiden tabii üzüm çok idi. Sepet sepet satılırdı. Eski çarşıdaki pazarda, perşembe pazarında, Köyiçi mevkiindeki manavlarda, Karabük halinde, Cuma pazarında, Yenişehir pazarında. Hatta trenlerle Zonguldak'a giderdi. Şimdilerde ise köy halkı köprünün (Pinaryanı mevki) orada gelen geçen turistlere satıyor. Bizim hanım da evin önünde satar. Gelene geçene ...".*

K10, gelecekte aile bağına ne olacağı konusunda endişelidir. Bu durumu şöyle ifade etmektedir: *"Bizden sonra bağı kim yapar bilmem. Bizim oğlan bağı budamasını bile bilmez".*

K11, Çerçen Köyü'nde kendi atalarının çok eskiden beri bağcılık yaptığını ve geleneksel yöntemlerle üzüm yetiştirildiğini belirtmiştir. Kendine ait 1 dönüm, atalarından kalan 1.5 dönüm olmak üzere toplamda 2.5 dönüm bağdan her yıl ortalama 1.5-2.0 ton üzüm elde etmektedir. K11 günümüzde bağın bakımının çok zor ve maliyetli olduğunu belirtmektedir.

Çerçen Köyü'nde günümüzde 11 tane birbirinden bağımsız ve küçük ölçekli üreticiye ait toplamda 18 dönüm bağ arazisinin bulunduğu belirlenmiştir. Çerçen'de yerel üzüm çeşitleri olarak Çiftlik Çavuşu, Çoban Çavuşu, Pembe Çavuş, sıkı Çiftlik Çavuşu üzümlerinin yetiştirildiğini belirten K11, Çerçen'de bulunan bağlardan yılda ortalama 13-15 ton üzüm alındığını ifade etmiştir. Köyde Çavuş Üzümü dışında Ak Üzüm, Laz Üzümü (kırmızı, kokulu), yerli Beyaz Yapıncak, Kırmızı Danagöz, Kömüşmemesi, İlkeren (kırmızı), Akparmak, Horoz Karası gibi üzüm türleri de yetiştirilmektedir.

Şarap üretiminin olmadığı Çerçen köyünde üretilen üzümlerin genellikle sofralık ürün olarak tüketildiği ve sirke yapımında kullanıldığı, geri kalanının ise pazarlarda satıldığı tespit edilmiştir. Köyde üretilen üzümler geçmiş yıllarda binek hayvanlarıyla Toprakcuma, Çevriköprü, Eflani, Araç, İğdir, Kastamonu, Safranbolu ve Karabük'teki pazarlara taşınarak satılmaktaydı. Günümüzde ise köylüler üzümlerini Safranbolu'daki perşembe pazarında satmaktadırlar. Bunun dışında manav ya da marketlere toptan verilmektedir. Köyde yılda ortalama 400 litre pekmez ile az miktarda (yaklaşık 50 kg) sirke üretilmektedir.

K11, atalarından öğrendiğine göre geçmiş yıllarda günümüzde LCW mağazasının bulunduğu mevki ile Ovacık (Hoca) Köprüsü'nün olduğu yerde bir panayırın kurulduğunu ve genellikle üzümlerin bu panayırda da satıldığını belirtmiştir. Atalarından öğrendiğine göre; 1900'lerin başında üzüm parasal olarak değerli bir üründür. K11 bu durumu şöyle açıklamaktadır: *"Dedemden duyduğuma göre, 1930'larda üzüm o kadar değerliymiş ki bir kg üzüm karşılığında/eş değerinde bir kg et alınabiliyormuş"*.

Konarı Köyü'nde 12 dönüm arazide üzüm üretimi yapan K12, Safranbolu ve çevresindeki en büyük bağ alanına sahiptir. Üzüm yetiştiriciliği K12 ve ailesi için önemli bir ekonomik faaliyettir. 1989 yılında dikilen ilk bağ alanı 4 dönüm iken pazarın ihtiyacını dikkate alan K12, bağ alanını artırmıştır. Ağırıklı olarak Çavuş üzümü üretse de bağda koleksiyon amaçlı 18 çeşit üzüm (Kardinal, Alphonse, Hambug Misketi, Trakya İlkeren, Cabarnet Sauvignon, İzabella, Pembe Germe, Atasarı) bulunmaktadır. Yıllara göre değişmekle birlikte yılda ortalama 10 ton üzüm üretmektedir. K12 üzümün önemli bir kısmını yerinde (bağda) satmaktadır. K12 bu durumu şöyle açıklamaktadır: *"Genelde aileler geliyor bağa, üzümleri topluyor. Tartıyoruz. Parasını ödüyorlar. Hediyelik olarak da çok gidiyor. Kargo ile başka şehirlere gönderiyoruz. Mesela Ankara'ya doktora (tedavi için gidenler) gidenler hediye olarak götürüyor. Bakanlıklarda işi olanlar alıp götürüyor"*.

K12 Konarı köyünde son yıllarda bağ yapan insan sayısının arttığını belirtmektedir. Köyde 5-6 kişi daha bağcılık yapmakta olup toplam bağ alanı (K12 dahil) ortalama 20 dönümdür. K12 bu üzümlerden yaklaşık bir ton sirke yapmakta, 100-150 kg pekmez üretmektedir. Üzümden elde ettiği sirkeyi e-ticaret sitelerinde de satmaktadır.

Günümüzde Safranbolu'da bir kişi şaraplık üzüm ve şarap üretimi ile uğraşmaktadır. Şarap üretmek amacıyla bağcılığa başlayan K6, 2013 yılında 6 dönüm araziye Merlot ve Cabarnet Sauvignon dikmiştir. Sonrasında bu alan 7 dönüme çıkmıştır. Bu alandan yaklaşık 10-11 ton ürün alınmakta ve modern yöntemler kullanılarak ortalama 8 ton şarap üretilmektedir. Şaraplar manuel olarak şişelenmekte, bir kısmı tanıdıklara hediye edilmektedir. Ayrıca üretim yerinde

kav inşa edilmiş olup turistler için bir tadım alanı oluşturulmak istense de gerekli yasal izinler alınmadığı için tadım faaliyetleri yerine getirilememiştir.

DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Safranbolu ve çevresinde bağcılık, üzüm ve şarap üretimi eski çağlardan beri önemli bir ekonomik faaliyettir. Günümüzde bağcılık faaliyetleri ve ekonomik getirisi azalsa da Roma ve Bizans dönemlerinden başlayarak Safranbolu ve çevresinde bağcılık ekonomik hayatın her zaman önemli bir parçası olmuştur. Bu durumu Safranbolu ve çevresinde bulunan kaya mezarlarının alınlıklarında tasvir edilen bağcılıkla ilgili resimler, arkeolojik ve mimari veriler, günümüzde de halen görülebilen şarap işlikleri, şirahaneler ve küçük buluntular da doğrulamaktadır. Özellikle bağcılık ve şarap üretimi ile ilgili olarak Üçbölük köyünde bulunan arkeolojik kanıtlar bölgedeki üretimin bu alan ve çevresinde yoğunlaştığını diğer yerleşimlerde ise daha küçük üretim alanlarının bulunduğunu ortaya koymaktadır. Bölgede yetiştirilen üzümlerden elde edilen şarapların su yolu ya da karayolu ile Karadeniz'e kıyısı bulunan kentlere ya da Karadeniz'in güneyindeki kentlere ulaştırılarak satılması şarabın ekonomik bir değer olduğunu göstermektedir.

Safranbolu ve çevresinde bağcılık ve üzüm üretimi Osmanlı Dönemi'nde de devam etmiştir. Müslüman nüfusun sofralık olarak ya da pekmez ve sirke yapımında kullandığı üzüm, gayrimüslimler tarafından şarap üretiminde de kullanılmıştır. 1923-1924 yıllarındaki mübadeleye kadar Safranbolu'da yaşayan gayrimüslim halk genellikle kendi bağlarında yetiştirdikleri üzümlerden kendi tüketimleri için şarap yapmışlardır. Bölgede yerleşik Müslüman nüfusun inançları gereği şarap yapımı ile uğraşmaması şarap üretiminin azalmasına ve zaman içerisinde neredeyse yok olmasına neden olmuştur. Ancak bölgede 1990'lı yıllardan başlayarak turizm sektörünün gelişmesi nedeniyle son yıllarda bir turizm yatırımcısı şaraplık üzüm dikerek şarap üretimine başlamıştır. Bunun yanı sıra, turizm sektörünün gelişmesine bağlı olarak üzümden yapılan sirke, pekmez gibi hediyelik eşyaların üretiminde de artış yaşanmıştır.

1980'lere kadar önemli bir geçim kaynağı olan üzüm Safranbolu pazarlarında, manavlarda ve dükkanlarda, hayvanlara ya da trenlere yüklenerek Zonguldak, Toprakcuma, Eflani, İğdir, Kastamonu gibi şehirlere götürülerek satılmıştır. Günümüzde Safranbolu ve çevresinde bağcılık faaliyetleri azalsa da hala devam etmektedir. Bağ alanları ve bağ evlerindeki bakımsızlık, Safranbolu ve çevresinde üzüm üretiminin öneminin giderek azaldığının bir göstergesidir. Kişilerin sahip olduğu bağ alanı köylerde ortalama 1-2 dönümü geçmemektedir. Bağ alanlarının azalmasının en önemli nedeni göçtür. 1970'lere kadar dolu olan köylerdeki haneler zamanla azalmış, genç ve dinamik nüfus köyden kente göç ettiğinden köylerde yaşlı nüfus kalmıştır. Bunun yanı sıra bağcılığın eski önemini kaybetmesinde tarıma dayalı ekonominin zorluğu, bağların yaşlanması, artan bağ hastalıkları, verimin azalması, üzümün eskisi kadar maddi değer yaratmaması, çevresel faktörler (hava kirliliği, iklim değişikliği vb.) de etkili olmuştur.

Uzun yıllar bağcılığın önemli bir geçim kaynağı olduğu Safranbolu'da günümüzde devletin sağlamış olduğu desteklerle Bağlar, Çerçen, Düzce, Gayza, Konarı, Üçbölük/Ilbarıt, Aşağı Çiftlik, Yukarı Çiftlik, Aşağı Danaköy, Yukarı Danaköy, Sırçalı ve Yazıköy'de geleneksel ve modern yöntemlerle üzüm üretimi devam etse de Safranbolu'da bağcılık faaliyetleri ve sürdürülebilirliği

tehdit altındadır. Gelecek jenerasyonların bağcılık faaliyetlerini devam ettirmesi olası gözükmemektedir. Ancak bölgede turizmin gelişmesine bağlı olarak sirke, pekmez gibi yerel ürünlerin değer kazandığı görülmektedir. Bu bağlamda önemli bir kültür turizmi destinasyonu olan Safranbolu'da üzüme dayalı ürünlerden turistik bir ürün olarak (hediyelik eşya) yararlanılarak bağcılığın sürdürülebilirliği sağlanabilir. Halihazırda Safranbolu'da sirke satılan turistik bir ürün olsa da şarap üretimi bölgeye daha fazla katma değer sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

- AINSWORTH, W. F. (1842). *Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea, and Armenia*, Vol. I. London: John W. Parker, West Strand.
- AKALIN, K. H. (2014). "Yunan-Roma Uygarlığında İnsan-Tanrılara Tapınma Töreni Olarak: Kilise Ekmek-Şarap Ayini". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 41: 129-160.
- AKTAŞ, E. (2022). "Orta Karadeniz Bölgesi Pres Ağırılık Taşları -Litus'lar-". *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 8/16: 467-483.
- AKTÜRE, S. ve ŞENYAPILI, T. (1976). "Safranbolu'da Mekânsal Yapının Gösterdiği Nitelikler ve Koruma Önerilerinin Düşündürdükleri". *O.D.T.Ü. Mimarlık Fakültesi Dergisi*, 2/1: 61-96.
- ANDERSON, W. (2009). "Late Byzantine Occupation of the Castle at Tios". *Anatolia Antiqua*, XVII: 265- 277.
- ARSLAN, M. (2010). *İstanbul'un Antikçağ Tarihi Klasik ve Hellenistik Dönemler*. İstanbul: Odin Yayıncılık.
- AYGÜN, T. (1960). *Karadeniz Ereğlisi Tarihi*. Ankara: Ayyıldız Matbaası.
- AYVALIK, Ç. (2014). *Safranbolu'da Pratik Bağcılık*. Safranbolu: Safranbolu Gıda Tarım ve Hayvancılık İlçe Müdürlüğü.
- BELKE, K. and RESTLE, M. (1984). *Galatien und Lykaonien*, Tabula Imperii Byzantini, Band 4. Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften.
- BELKE, K. (1996). *Paphlagonien und Honorias*, Tabula Imperii Byzantini Band 9. Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften.
- BİÇİCİ, K. (2003). "Yörük Köyünde Bulunan İki Evdeki Kalem İşi Süslemeler". *60. Yılında Prof. Dr. Kâzım Yaşar Kopruman'a Armağan* (Hazırlayan: E. Semih Yalçın). Ankara: Berikan Yayınları. 164-173.
- BÖLÜKBAŞI-ERTÜRK, E. ve ARSLAN, B. (2019). "Safranbolu'da Sinemanın Gelişim Süreci: Özer Sineması". *History Studies*, 11/5: 1539-1554.
- BRAND, C. M. (2008). "XI ve XII. Yüzyıllarda Bizans'ta Türk Varlığı". *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi* (Çev. Melek Öksüz), 4/4: 115-157.
- CRAMER, J. A. (1832). *A Geographical and Historical Description of Asia Minor with a Map*, Oxford: Oxford University Press.

- CREMER, M. L. (1992). *Hellenistisch-Römische Grabstelen im Nordwestlichen Kleinasien*. Asia Minor Studien 4/2. Bonn.
- DECKER, M. (2007). "Frontier Settlement and Economy in the Byzantine East". *Dumbarton Oaks Papers*, 61: 217-267.
- de CLAVIJO, R. G. (1993). *Anadolu Orta Asya ve Timur, Timur Nezdine Gönderilen İspanyol Sefiri Clavijo'nun Seyahat ve Sefaret İzlenimleri* (Çeviren Ömer Rıza Doğrul). İstanbul: Ses Yayınları.
- DİLER, A. (1994). "Akdeniz Bölgesi Antik Çağ Zeytinyağı ve Şarap İşlikleri". *11. Araştırma Sonuçları Toplantısı (24-28 Mayıs 1993, Ankara)*. Ankara. 505-520.
- DİLER, A. (1995). "The Most Common Wine-Press Type Found in the Vicinity of Cilicia and Lycia". *LYKIA*, II: 83-98.
- DODD, E. (2019/2020). "Wine and Olive Oil Across the Ancient Cyclades". *Mediterranean Archaeology*, 32/33: 123-138.
- FİNLAY, G. (1851). *The History of Greece: From Its Conquest by the Crusaders to Its Conquest by the Turks, and of the Empire of Trebizond: 1204-1461*. Edinburgh: William Blackwood and Sons.
- FRANKEL, R. (1997). "Presses for Oil and Wine in the Southern Levant in the Byzantine Period". *Dumbarton Oaks Papers*, 51: 73-84.
- FRANKOPAN, P. (2009). "Land and Power in the Middle and Later Period". *A Social History of Byzantium*, (Edit. John Haldon). West Sussex: Blackwell Publishing Ltd. 112-142.
- FREKE, T. ve GANDY, P. (2005). *İsa'nın Gizemleri*. İstanbul: Ayna Yayınları.
- GÖKOĞLU, A. (1952). *Paphlagonia*. Kastamonu: Doğrusöz Matbaası.
- GÜR, D. (2019). *Kuzeybatı Karadeniz'de Bizans Dönemi Dini Eserler*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara.
- HALDON, J. (2007). *Bizans Tarih Atlası* (Çev. Ali Özdamar). İstanbul: Kitap Yayınevi.
- HERSEK, C. M. (1999). *Safranbolu Yörük Köyü Geleneksel Yaşam Biçimleri ve Evleri*, C. I. Ankara: Kuban Matbaacılık ve Yayıncılık.
- KALKAN, S., vd. (2021). "Viticulture and Vineyard Houses in Turkey". *Gazi University Journal of Science*, 9/2: 141-154.
- KARABÜK VALİLİĞİ (t.y.). Safranbolu. <http://www.karabuk.gov.tr/safranbolu>
- KARACA, H. C. (2023). "Köylüleri ve Güçlüleri (Dynatoi) ile Bizans Kırsalı: Kappadokia-Soğanlı Vadisi Örneği". *Bellekten*, 87/309: 385-413.
- KARAKAYA, N. (2008). "Erdemli'de Ekmek ve Şarap". *Anadolu ve Çevresinde Ortaçağ 2* (Edit. Mine Kadiroğlu). Ankara: Anadolu Kültür Varlıkları Araştırmaları Derneği. 33-53.

- KARAKUZULU, Z. (2002). *Karadeniz Ereğli İlçesinin Coğrafyası*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Coğrafya Anabilim Dalı (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi.
- KILIÇ, S. (2013). "Örnekleme Yöntemleri". *Journal of Mood Disorders*. 3/1: 44-46.
- KINGSLEY, S. (2001). "The Economic Impact of Palestinian Wine Trade in Late Antiquity". (Edit. S. Kingsley and M. Decker), *Economy and Exchange in the East Mediterranean During Late Antiquity*, Proceedings of a Conference at Somerville College Oxford. 44-68.
- KÜÇÜKHASKUL, A. (1996). *Safranbolu Bağcılığı ve Yörede Yetişen Üzüm Çeşitlerinin Ampelografik Özelliklerinin Belirlenmesi*, Ankara Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Bahçe Bitkileri Anabilim Dalı (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara.
- LAFLI, E. (2007). "A Roman Rock-Cut Cult Niche At Paphlagonian Hadrianoupolis". *24. Araştırma Sonuçları Toplantısı (29 Mayıs-2 Haziran 2006, Çanakkale)*. Cilt: 2. Ankara. 43-66.
- LAFLI, E. (2008). "Hadrianopolis-Eskipazar Paphlagonia Hadrianoupolis'i Arkeolojik Kazıları", *30. Kazı Sonuçları Toplantısı (26-30 Mayıs 2008 Ankara)*, Cilt 3, Ankara. 399-410.
- LAFLI, E. (2009). "Paphlagonia Hadrianoupolis'i Arkeolojik Kazıları ve Onarım Çalışmaları 2008 Yılı Çalışma Raporu". *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*. 131: 39-62.
- LAFLI, E. ve ZÄH, A. (2009). *Archäologische Forschungen im Byzantinischen Hadrianoúpolis in Paphlagonien*, *Byzantinische Zeitschrift* 101, Heft 2: 681-714 ve Taf. XIII-XXVI.
- LAFLI, E. ve CHRISTOF, E. (2012). *Hadrianopolis I Inschriften aus Paphlagonia*. Oxford.
- LAFLI, E. (2017). "Antik Helen ve Roma Dönemlerinde Anadolu'da Bağcılık ve Şarapçılık". *Üzümün Akdeniz'deki Yolculuğu Konferans Bildirileri* (Edit.: Ertekin Akpınar Ekrem Tükenmez). İzmir: Dinç Ofset Matbaa. 19-56.
- LAURENT, V. (1984). *Georges Pachymeres Relations Historiques* (Ed. Albert Failler, Çev. Vitalien Laurent). 4. Paris.
- LEONHARD, R. (1915). *Paphlagonia: Reisen und Forschungen im Nördlichen Kleinasien*. Berlin: D. Reimer.
- LEQUENNE, F. (1991). *Galat'lar* (Çeviren: Suzan Albek). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- MAREK, C. (2003). *Pontus et Bithynia. Die Römischen Provinzen im Norden Kleinasiens*. Mainz am Rhein: Philipp von Zabern Verlag.
- MATTHEWS, R. v.d. (2009). "Landscapes with Figures: Paphlagonia through the Hellenistic, Roman and Byzantine Periods, 330 BC-AD 1453". *At Empires' Edge: Project Paphlagonia: Regional Survey in North-Central Turkey* (Edit.: Matthews, Roger ve Glatz, Claudia), BIAA Monograph Series, Volume 44. Ankara: British Institute at Ankara. 173-226.
- MCGEER, E. (2000). *The Land Legislation of the Macedonian Emperors*. Canada: Pontifical Institute of Mediaeval Studies

- ORTAÇ, M. (2011). "Bolu İli Yüzey Araştırması 2009". *28. Araştırma Sonuçları Toplantısı I, (24-28 Mayıs 2010, İstanbul)*. Ankara. 329- 348.
- ORTAÇ, M. (2012). "Bolu İli Yüzey Araştırması 2010". *29. Araştırma Sonuçları Toplantısı I, (23 Mayıs- 28 Mayıs 2011, Malatya)*. Ankara. 129-154.
- ÖZDEMİR, Ü., GÜNER, İ. ve KOPAR, İ. (2011). "Safranbolu Platosunda Geçici Kır Yerleşmeleri". *Doğu Coğrafya Dergisi, 7/7*: 135-142.
- PATON, W. R. and MYRES, J. L. (1898). "On Some Karian and Hellenic Oil-Presses". *The Society for the Promotion of Hellenic Studies, 18*: 209-217.
- PEKER, N. (2023). "Bizans Kapadokyası'nda Zirai Faaliyetler: Yazılı Kaynaklar Işığında Arkeolojik Kanıtların Okunması". *Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi, 13/1*: 734-754.
- TALBOT, A. (1991). "Byzantium, History of". *The Oxford Dictionary of Byzantium, Volume I*. (Edit. A. P. Kazhdan ve A.-M. Talbot). New York: Oxford University Press. 345-362.
- TAŞ, K. Z. (1996). "16. yüzyılda Safranbolu İdari Yapısı ve Vakıfları". *Ankara Üniversitesi Tarih İncelemeleri Dergisi, 18/29*: 199-206.
- TÜRKER, N. (2023). "Safranbolu: Tarihin Merkezine Yolculuk". *Miras Dergisi. Dünya Mirası Safranbolu, 1*.
- TÜRK PATENT. (2024). <https://ci.turkpatent.gov.tr/veri-tabani>
- YEŞİL, S. (2020). "Kültür Ekonomisi Bağlamında Nevşehir'de Şirahaneler". *Kültürel Miras Araştırmaları Dergisi, 1/1*: 24-29.
- YILDIRIM, Ş. (2017). "Tios-Tieion: Söylenecek Çok Önemli Birşeyi Olmayan Kent". *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, 7/14* (Edit.: İlker Alp). Edirne: Trakya Üniversitesi. 206-242.
- YILDIRIM, Ş., vd. (2018). "Tios-Tieion 2017 Yılı Kazı Çalışmaları". *40. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt. 3*. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü. 437-448.
- YILDIRIM, Y. S. (2018). "2017 Yılı Karabük İli ve İlçeleri Roma ve Bizans Dönemi Yüzey Araştırması". *36. Araştırma Sonuçları Toplantısı (07-11 Mayıs 2018 Çanakkale)*. Cilt 3. Ankara. 513-528.
- YILDIRIM, Y. S. ve GÜR, D. (2019). "Güney Paphlagonia'da Roma ve Erken Bizans Dönemine Ait Bazı Arkeolojik Bulgular: Üçbölük Köyü". *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi, 8/4*: 550-569.
- YILDIRIM, F. (2021). "Mühimme Defterleri'ne Göre Osmanlı Devleti'nde Şarap". *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 31/1*: 495-514.

EXTENDED ABSTRACT

The aim of this research is to examine the viticulture, grape production, and wine culture of Safranbolu in the context of historical, archaeological, and agricultural production and to reveal its evolution, and changes from the Roman period to the present. In the study, which adopted a qualitative research design, the personal interview approach along with document analysis were employed. Additionally, field research and observation method were used. The historical process of grape production was prepared using documents from the relevant literature and data obtained by the researchers from field research. Twelve participants were interviewed face-to-face between January and May of 2024 to ascertain the current state of grape cultivation in the area. Large clusters of grapes, vines, and agricultural implements (vine knives, hoes, etc.) depicted on the facades of rock tombs, particularly those from the Roman and early Byzantine periods, on stelae and chamosorion tombstones, and on wine workshops in ancient settlements all suggest that grape and wine production has been a long-standing practice in the area. This is supported by historical and archaeological evidence. The results demonstrate the significance of grapes, which have been cultivated in the region for millennia, for the local economy, regional cuisine, and religious rites.

Throughout the Ottoman era, Safranbolu and the neighboring areas maintained the viticulture and grape production. While Muslims utilized grapes for table or to manufacture vinegar, molasses, and other products, non-Muslims used them to make wine. Up until the population exchange of 1923–1924, the non-Muslim residents of Safranbolu often produced wine for their personal consumption from the grapes they planted in their own vineyards. Due to the Muslim population's religious prohibition against winemaking, wine production in the area gradually declined and eventually vanished. However, a tourism investor has just begun to produce wine by planting grapes in the area as a result of the growth of the tourism industry since the 1990s. The growth of the tourism industry has also led to a rise in the manufacturing of souvenirs like vinegar and grape molasses.

Grapes, which were an important source of income until the 1980s, were sold in the markets, greengrocers, and shops of Safranbolu. They were also transported to cities like Zonguldak, Toprakcuma, Eflani, İğdir, and Kastamonu by animals or trains. Today, viticulture still exists in Safranbolu and the neighboring areas; however it is less prevalent. A decline in the significance of grape production in Safranbolu and its environs is evident from the state of neglect of the vineyard areas and vineyard cottages. In the villages, the average number of vineyards owned by locals is between one and two decares. The number of households in the villages, which were full until the 1970s, decreased over time. The younger, more active population moved to the metropolis, leaving the older population behind. The decline in viticulture's prominence can also be attributed to the difficulties of the agricultural economy, the aging of the vines, the rise in vine diseases, the decline in yields, the fact that grapes no longer have the same financial value as they once did, and environmental factors like air pollution and climate change.

Although grape production continues with traditional and modern methods today with the support provided by the state in Bağlar, Çerçen, Düzce, Gayza, Konarı, Üçbölük/İlbarıt, Ağır

Çiftlik, Yukarı Çiftlik, Ağır Danaköy, Yukarı Danaköy, Sırçalı, and Yazıköy, viticulture and its sustainability are under threat in Safranbolu. It appears that viticulture will not be able to continue into future generations. Nevertheless, as tourism in the region grows, local products like vinegar and molasses are becoming more valuable. In this context, the sustainability of viticulture can be ensured by using grape-based products as souvenirs in Safranbolu, which is an important cultural tourism destination. Although vinegar is currently sold as a tourist product in Safranbolu, wine production will raise the value of the area.

SİNOP/AYANCIK'TA TURİZMİN GELİŞİMİ VE TURİZM SORUNSAĞI

İrfan YURT*

ÖZ

Çalışmanın amacı; Ayancık'ın turistik çekiciliğini değerlendirmek, turizm potansiyelini maksimize etmek ve turizm sorunlarına stratejik çözüm önerileri sunmaktır. Yapılan yerinde gözlemler, saha çalışması ve içerik analizi araştırma yöntemi olarak benimsenmiştir. Ayancık'ın turizm potansiyeli ve sorunları elde edilen bilgiler ve yerinde tesbit edilen saha çalışmaları ile analiz edilmiştir. Araştırma, Ayancık'ın özellikle ulaşım, tanıtım ve reklam gibi sorunlar yaşadığını ortaya koymuştur. Çalışma, bölgenin turistik çekim gücünü artırmak amacıyla önemli bir adım olarak değerlendirilebilir. Saha çalışmaları ve elde edilen veriler, Ayancık'ın turizm potansiyelini kapsamlı bir şekilde değerlendirme ve çözüm önerileri geliştirme imkânı sağlamaktadır. Bu çalışma, Ayancık'ın turizm potansiyelini artırmak amacıyla stratejik önlemleri kapsamlı bir şekilde özetlemekte ve bölge turizminin sürdürülebilir gelişimine önemli bir katkıda bulunma potansiyelini taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: Ayancık, Turizm, Sürdürülebilir Turizm, Turizm Sorunsalı

DEVELOPMENT OF TOURISM IN SİNOP/AYANCİK AND TOURISM PROBLEMATIC

ABSTRACT

The aim of the study is to evaluate the touristic attractiveness of Ayancık, to maximise the tourism potential and to offer strategic solutions to tourism problems. On-site observations, field work and content analysis were adopted as research methods. The tourism potential and problems of Ayancık have been analysed with the information obtained and field studies conducted on site. The research revealed that Ayancık has problems such as transport, promotion and advertisement. The study can be considered as an important step to increase the touristic attraction power of the region. Field studies and the data obtained provide the opportunity to comprehensively evaluate the tourism potential of Ayancık and to develop solution suggestions. This study comprehensively summarises strategic measures to increase the tourism potential of Ayancık and has the potential to make a significant contribution to the sustainable development of tourism in the region.

Keywords: Ayancık, Tourism, Sustainable Tourism, Tourism Problematic

Giriş

Turizm, bireylerin kişi başına düşen gelirlerinin artması, ulaşım ve iletişim imkanlarının gelişmesi ve teknolojik ilerlemelerin sonucu olarak meydana gelen verimlilik artışlarıyla birlikte, küresel düzeyde artan bir ilgi alanı haline gelmiştir (Alkan, 2015). Turizm, "bacasız sanayi" olarak nitelendirilen bir sektördür ve ekonomik, sosyal ve teknolojik gelişmelerin etkisiyle sürekli bir evrim geçirerek çağımızın şekillenmesine katkıda bulunmuştur (Ayaş, 2007). Sürdürülebilir turizm, turizm faaliyetlerinin çevresel, ekonomik ve sosyal etkilerini dengeli bir şekilde yönetmeyi amaçlayan bir turizm yaklaşımıdır. Bu kavram, turizmin doğal kaynakları

Gönderilme Tarihi: 5 Temmuz 2024

Kabul Tarihi: 11 Eylül 2024

* Dr. Öğr. Üyesi, Karabük Üniversitesi, Turizm Fakültesi, Gastronomi ve Mutfak Sanatları Bölümü, KARABÜK,
ORCID ID: 0000-0001-6568-5328 E-posta: irfanyurt@karabuk.edu.tr

korumasını, yerel kültür ve toplulukların sürdürülebilirliğini desteklemesini ve ekonomik kalkınmaya olumlu katkılarda bulunmasını hedefler (Süzer & Doğdubay, 2022). Teknolojik gelişmeler, yaşam şartlarını iyileştirirken aynı zamanda boş zamanları çoğaltmış ve bu durum, turizm faaliyetine olan talebi artırmıştır. Özellikle günümüzde iş hayatının giderek stres dolu bir hale gelmesi, bireylerin eğlence ve dinlenme ihtiyacını daha da artırmış, küreselleşme ile ise turizm piyasalarına olan katılımı artırmıştır (Ayaş, 2007).

Ayancık, doğal zenginlikleri, kültürel varlıkları ve deniz turizmi potansiyeli ile önemli bir turistik destinasyon olma yolunda öne çıkmaktadır. Ancak, bu potansiyelin tam anlamıyla değerlendirilmesi, bölgenin karşılaştığı ulaşım zorlukları, yetersiz konaklama imkanları, tanıtım eksikliği, yerel iş birliği ve çevresel duyarlılık gibi sorunların çözülmesine bağlıdır. Bu çalışma, Ayancık'ın turistik çekiciliğini ve mevcut turizm potansiyelini daha etkin hale getirmek amacıyla, bölgedeki turizmin mevcut durumunu analiz etmeyi, sorunların kaynaklarını tespit etmeyi ve bu sorunlara yönelik stratejik çözüm önerileri geliştirmeyi hedeflemektedir. Bu doğrultuda, Ayancık'ın turizmde sürdürülebilir bir gelişim göstermesi için gerekli adımların atılması amaçlanmaktadır.

2.Kavramsal Çerçeve

2.1. Ayancık

Batı Karadeniz coğrafi bölgesinde bulunan Ayancık İlçesi, il merkezine 56 km uzaklıkta yer alır ve kuzeyinde Karadeniz, güneyinde Boyabat İlçesi ile Kastamonu İline bağlı Taşköprü İlçeleri, batısında Türkeli İlçesi ve doğusunda ise Erfelek ilçesi ile çevrilidir. İlçenin yüzölçümü 866 km² olarak kaydedilmiştir. 2022 yılı adrese dayalı nüfus kayıt sistemi (ADNKS) verilerine göre, ilçenin toplam nüfusu 23.923 kişidir. Ulaşım, karayolu ağı kullanılarak sağlanmaktadır ve ilçeye bağlı toplam 71 köy bulunmaktadır (Kültür Turizm Bakanlığı, 2023). İlçe merkezi, 201 metre yükseklikteki "Maltepe" ve "Ayantepe" arasında, Ayancık Çayı Vadisi boyunca konumlanmıştır. İlçe, adını Ayan Tepesi'nden almaktadır. Ayandon, günümüzde Türkeli ilçesine bağlı Hamamlı köyünün antik adıdır ve bu isim, bölgenin tarihsel evrimini anlamak açısından büyük bir öneme sahiptir. Tarihi kayıtlar, Ayandon'un geçmişte bir balıkçı köyü olarak bilindiğini ortaya koymaktadır. Ancak zaman içinde, sadece kıyı köyü olmanın ötesine geçerek önce nahiye, daha sonra ise Ayancık İlçesi'nin merkezi konumuna yükselmiştir. Ayancık İlçesi'nin tarihi, ilk çağlara kadar uzanmaktadır ve bu süreçte bölgede yaşamış olan ilk kavimler arasında Paflogonyalılar, Amazonlar, Akalar ve Dorlar bulunmaktadır. Paflogonya, antik dönemde Batı Karadeniz bölgesinde Biritanya, Pontusya ve Galatya arasında konumlanan bir bölge olarak bilinir. Paflogonyalılar, bu topraklarda yaşayan bilinen ilk yerli halktır ve M.Ö. 1200 yıllarına kadar Etiler'e bağlı olarak, onların koruması altında yaşamışlardır. Ayandon'un evrimi, sadece coğrafi bir değişim değil, aynı zamanda toplumsal, kültürel ve idari bir dönüşümü de simgeler. Balıkçı köyü olarak başlayan geçmişi, kıyı köyü statüsünden çıkarak nahiye ve ilçe merkezi haline gelmesiyle doruk noktasına ulaşmıştır (Gökmenoğlu, 1989).

Ayancık ilçesi ve çevresi, zengin doğal kaynakları, çeşitli faaliyet olanakları ve turistik cazibe noktalarıyla dikkat çekmektedir. Bu bölge, özellikle Haziran, Temmuz, Ağustos ve Eylül aylarında deniz turizmi açısından büyük bir potansiyele sahiptir. Ancak, denizden maksimum fayda sağlama konusunda en uygun ayların Temmuz ve Ağustos olduğu, Haziran ve Eylül aylarında ise deniz turizmi için kısmen uygun olduğu gözlemlenmektedir. Ayancık ilçesi, zengin bir yaban hayatına ev sahipliği yapmakta olup, özellikle ormanlık alanlarda geyik, karaca, kurt, tilki, çakal, ayı, tavşan ve yaban domuzu gibi av hayvanlarına rastlanmaktadır. İlçenin sahip olduğu ormanlık alanlar, doğaseverler ve doğa fotoğrafçıları için çekici bir destinasyon sunmaktadır.

Turizm tesisleri açısından, Ayancık'ta yer alan gazhane mevkiinde bulunan Belediyeye ait apart otel ve Nezgep Restaurant, Karahan Otel, Saymoz Otel, Yavuzlar Otel ve Cumhuriyet Meydanındaki Sarıoğlu Otel, bölgede konaklama imkanları sunan önemli tesisler arasında yer almaktadır. Ayrıca, Çamurca Plajı, Gelincik Burnu, Kuğu Yalısı Koyu ve İstefan Limanı gibi doğal ve tarihi bölgeler, turistlerin ilgisini çeken ve farklı aktiviteler için uygun alanlar sunan önemli turistik noktalardır. Çevresindeki köyler ve sahil şeridi, Oluza, Harzana Plajı ve Gebelit Koyu gibi doğal güzelliklere ev sahipliği yapmakta ve bu bölgeler çadır turizmi için potansiyel sunmaktadır. Ancak, henüz bu potansiyeli tam anlamıyla değerlendiren ciddi bir çalışma bulunmamaktadır. İnaltı Mağarası ve Akgöl yapay gölü gibi ziyaret edilebilecek yerler, bölgenin kültürel ve doğal zenginliklerini keşfetmek isteyen turistlere çeşitli alternatifler sunmaktadır. Ayancık ve çevresi, sunduğu doğal güzellikler, tarihî zenginlikler ve çeşitli turistik aktivitelerle, turizm sektörü açısından önemli bir potansiyele sahip olup, bu potansiyeli daha etkili bir şekilde değerlendirecek stratejiler geliştirilmesi gerekmektedir.

3. Araştırmanın Yöntem ve Bulguları

3.1.Yöntem

Nitel araştırma, genellikle insan davranışlarını ve bu davranışların ardındaki nedenleri anlamaya yönelik bir araştırma yaklaşımıdır. Bu yöntem, sosyal bilimler ve eğitim alanlarında yaygın olarak kullanılmakta olup, araştırmacıların derinlemesine ve ayrıntılı veri toplamasına olanak tanır. Nitel araştırma, genellikle doğal ortamda yapılan gözlemler, derinlemesine görüşmeler, odak grup tartışmaları ve belge analizleri gibi yöntemler kullanılarak gerçekleştirilir. Saha çalışmaları, nitel araştırma tekniklerinin sıkça kullanıldığı bir araştırma türüdür. Bu tür çalışmalar, araştırmacının yerinde gözlem yapmasına, katılımcılarla etkileşime geçmesine ve konunun bağlamını doğrudan deneyimlemesine olanak tanır. Böylece, daha zengin ve ayrıntılı veriler elde edilir. Nitel araştırmanın temel amacı, araştırılan olgunun doğasını ve karmaşıklığını anlamak, katılımcıların perspektiflerini ortaya koymak ve bu perspektifler üzerinden anlamlı sonuçlar çıkarmaktır (Creswell and Creswell, 2022).

Araştırma yöntemi olarak nitel araştırma yöntemlerinden içerik analizi ve gözlem tekniği kullanılmıştır.

İlk aşamada belirlenen amaç doğrultusunda ilgili mevcut bilgi ve çalışmaları tespit etmek amacıyla kapsamlı bir içerik yapılmıştır. İçerik analizi, araştırmacıya konu hakkında daha önce yapılmış olan çalışmaların anlaşılması ve mevcut bilginin sentezlenmesi açısından önemli bir fırsat sunmuştur. Bu süreç, araştırmanın genel bağlamını ve tarihsel arka planını kavramak için kritik bir rol oynamaktadır. Ayrıca, içerik analizi sayesinde, konuya ilişkin mevcut boşluklar ve yeni araştırma alanları belirlenmiş, bu da çalışmanın özgün katkılarını ve bilimsel değeri vurgulamak için sağlam bir temel oluşturmuştur. Dolayısıyla, içerik analizi araştırmanın daha sonraki aşamalarında yapılacak olan analiz ve yorumların tutarlılığı ve geçerliliği açısından hayati bir öneme sahiptir. Bu adım, araştırmanın metodolojik sağlamlığını pekiştirirken, aynı zamanda araştırmacının konuyla ilgili derinlemesine bilgi sahibi olmasını sağlamış ve araştırmanın genel amacına ulaşmasına önemli bir katkı sunmuştur.

Çalışmanın ikinci aşaması gözlem tekniği kullanılarak gerçekleştirilmiştir. Bu araştırma, Sinop Ayancık Belediye Başkanı Sayın Hayrettin Kaya'nın öncülüğünde başlatılmıştır. Belediye tarafından tahsis edilen araç ve personel ile ilçe merkezi ve köylerinin 3 gün (23-25 Haziran 2023) boyunca sahada gezilerek sistemli bir gözlem gerçekleştirilmiştir. Bu saha çalışması,

Ayancık'ın turizm potansiyeli ve sorunlarını anlamak amacıyla yürütülmüştür. Gözlemler neticesinde, Ayancık'ta turizmle ilgili çeşitli sorunlar tespit edilmiştir. Saha gezileri esnasında gerçekleştirilen yerinde incelemeler ve gözlemler, genellikle nitel verilerin toplanmasına yönelik bir odaklanmayı içermektedir. Toplanan bu veriler, derinlemesine analiz edilerek, daha kapsamlı ve bütüncül yorumlar yapılmasını sağlamıştır.

3.2. Bulgular

3.2.1. Ayancık'ta Turizm Sektörünün Analizi

Bu bölümde, Ayancık'taki turizm sektörünün detaylı bir analizi sunulmaktadır ve bulgular iki ana kısımdan oluşmaktadır. İstatistiki veriler Sinop İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü ile iletişime geçilerek elde edilmiştir. Kurum 2017 yılından itibaren olan verileri tarafıma paylaştığı için çalışmada 2017 ve sonrası veriler kullanılmıştır. İlk kısımda, Ayancık'a ziyarette bulunan turistlere dair istatistiksel verilere odaklanılmıştır. Bu bağlamda, yerli ve yabancı turist sayıları, yabancı turistlerin milliyetleri, Ayancık'ta faaliyet gösteren tesislerin sayısı ile oda ve yatak kapasiteleri gibi önemli bilgiler paylaşılmıştır. Turistlerin Ayancık'a geliş amaçları, motivasyonları ve tercih ettikleri geliş biçimleri de bu bölümde detaylı bir şekilde ele alınmıştır. Ayrıca, turistlerin Ayancık'taki turistik faaliyetlerden duydukları memnuniyet de değerlendirilmiştir.

İkinci kısımda ise, turizmin önemli paydaşlarından biri olan yerel halk üzerindeki etkiler incelenmiş ve bu konuda yapılan algı çalışmalarından elde edilen sonuçlarla detaylı bir açıklama sunulmuştur. Bu bağlamda, turizmin yerel ekonomiye, kültüre ve sosyal dokuya olan etkileri detaylı bir şekilde ele alınarak, yerel halkın turizmle ilgili algılarına odaklanılmıştır. Bu analiz, Ayancık'taki turizmin sadece ziyaretçiler üzerinde değil, aynı zamanda yerel toplum üzerindeki dinamikleri de anlamak adına kapsamlı bir bakış sunmaktadır.

Tablo 1: Ayancık Bölgesindeki Konaklama Tesisleri

Konaklama Tesisleri	Belge Türü	Oda Sayısı	Yatak Sayısı
Ayancık Öğretmenevi ve Aso Müdürlüğü	Belediye Belgeli	21	54
Sarıoğlu Otel	Basit Belgeli Tesis	9	18
Saymoz Otel	Basit Belgeli Tesis	21	60
Yavuzlar Otel	Basit Belgeli Tesis	18	40

Kaynak: (Sinop İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 2024)

Sinop Ayancık'ta bulunan konaklama tesislerine dair verileri içeren tablo 1, bölgedeki konaklama seçeneklerinin çeşitliliğini ve belgelendirme durumlarını yansıtmaktadır. Tabloya göre, Ayancık'ta konaklama hizmeti sunan tesisler arasında Ayancık Öğretmenevi ve Aso Müdürlüğü, Sarıoğlu Otel, Saymoz Otel ve Yavuzlar Otel yer almaktadır. Bu tesislerin belgelendirme durumları incelendiğinde, Ayancık Öğretmenevi ve Aso Müdürlüğü'nün Belediye Belgeli olduğu, diğer tesislerin ise Basit Belgeli olduğu görülmektedir. Belediye Belgeli olması, Ayancık Öğretmenevi ve Aso Müdürlüğü'nün belirli standartları karşılayarak yerel belediye tarafından onaylandığını ve belirlenen kriterlere uygun bir konaklama tesisi olarak hizmet verdiğini işaret edebilir. Diğer tesislerin Basit Belgeli olması ise, belgelendirme süreçlerinde daha temel standartları karşıladıklarını ancak belirli kriterlerde daha sınırlı bir uygunluk gösterdiklerini gösterebilir. Bu tablo, Ayancık bölgesinde konaklama sektörünün çeşitlenmiş olduğunu, fakat belgelendirme düzeylerinin farklılık gösterdiğini göstermektedir. Bu veriler, bölgedeki konaklama tesislerinin kalite standartlarına ve belgelendirme süreçlerine ilişkin karşılaştırmalar yapılabilmesine olanak tanımaktadır.

Tablo 2: Ayancık İlçesine Yerli ve Yabancı Bazda 2017 ile 2023 Yılları Arasında Gerçekleşen Toplam Ziyaretçi Sayıları

	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
TÜRKİYE	7922	8766	7833	4049	4178	3878	3040
YABANCI	43	67	44	10	13	17	27
TOPLAM	7965	8833	7877	4059	4191	3895	3067

Kaynak: (Sinop İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 2024)

Tablo 3: Ayancık İlçesine Ülke Bazlarında 2017 ile 2023 Yılları Arasında Gerçekleşen Toplam Ziyaretçi Sayıları

	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Türkiye	7922	8766	7833	4049	4178	3878	3040
Almanya	11	28	23	3	3	-	15
ABD	-	-	-	-	-	-	1
Avusturya	12	3	4	2	-	-	4
Belçika	-	3	-	-	-	-	-
B.Rusya(BE-LARUS)	-	-	-	-	1	-	-
Çin Halk Cumhuriyeti	7	5	-	-	-	-	1
Danimarka	-	-	-	-	-	-	2
Estonya	1	-	-	-	-	-	-
Fransa	-	1	-	-	-	1	-
Gürcistan	-	2	-	1	-	-	-
Hindistan	-	3	-	-	-	-	-
Hollanda	2	-	-	-	-	1	2
Irak	-	1	-	-	1	-	-
İngiltere (Birleşik Krallık)	-	-	1	-	-	3	-
İran	-	2	-	-	-	2	-
İspanya	-	-	4	2	-	-	-
İsrail	-	-	-	-	4	-	-
İsviçre	-	1	6	1	-	-	-
İtalya	-	7	1	-	-	2	-
Kanada	-	-	-	-	-	1	-
Kazakistan	-	-	-	-	-	-	2
Kuveyt	1	-	-	-	-	-	-
Özbekistan	-	-	-	1	-	-	-
Portekiz	2	5	-	-	2	-	-
Rusya Fed.	-	1	-	-	-	-	-
Slovenya	2	-	-	-	-	2	-

	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Suriye	-	-	-	-	2	2	-
Suudi Arabistan	5	5	5	-	-	3	-

Kaynak: (Sinop İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 2024)

Tablo 2 ve tablo 3 Ayancık ilçesine 2017 ile 2023 yılları arasında gerçekleşen toplam ziyaretçi sayılarını içermekte olup, özellikle 2023 yılına ait veriler ağustos ayına kadar olan dönem kapsamaktadır. Tablo 2, hem Türkiye'den hem de yabancı ülkelere gelen ziyaretçi sayılarını ayrı ayrı ve toplamda göstermektedir. 2017'den 2023'e kadar olan dönemde, Ayancık'a ziyaret yapan toplam ziyaretçi sayısında dalgalanmalar gözlemlenmektedir. 2017'de başlayan süreçte artış eğilimi gösteren ziyaretçi sayısı, 2019 yılında bir düşüş yaşamış, ardından 2020'de belirgin bir azalma göstermiştir. Bu düşüşün büyük olasılıkla küresel ölçekte yaşanan olaylar ve Covid 19 nedeniyle seyahat kısıtlamalarıyla ilişkilendirilebileceği düşünülebilir. Ancak, 2021 ve 2022 yıllarında toparlanma eğilimi göstermiş, 2023 yılına gelindiğinde ise ziyaretçi sayısında bir miktar azalma görülmüştür. Türkiye'den gelen ziyaretçi sayısında genel bir düşüş eğilimi dikkat çekmektedir. Ağustos 2023'e kadar olan verilere dayanarak yapılan bu değerlendirme, Ayancık ilçesinin turistik potansiyeli ve ziyaretçi profili hakkında önemli bir bakış sunmaktadır. Ancak, daha kapsamlı bir analiz için diğer etkenlerin de dikkate alınması gerekebilir, örneğin, bölgedeki turistik etkinlikler, tanıtım stratejileri, altyapı geliştirmeleri gibi faktörler.

Tablo 4: Ayancık İlçesine Yerli ve Yabancı Bazda 2017 ile 2023 Yılları Arasında Gerçekleşen Toplam Geceleme Sayıları

	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
TÜRKİYE	19370	22904	15728	7389	11316	11211	5501
YABANCI	68	184	130	33	67	36	37
TOPLAM	19438	23088	15858	7422	11383	11247	5538

Kaynak: (Sinop İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 2024)

Tablo 5: Ayancık İlçesine Ülke Bazlarında 2017 ile 2023 Yılları Arasında Gerçekleşen Toplam Geceleme Sayıları

	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Türkiye	19370	22904	15728	7389	11316	11211	5501
Almanya	23	78	80	21	12	-	21
ABD	-	-	-	-	-	-	2
Avusturya	10	9	6	6	-	-	6
Belçika	-	3	-	-	-	-	-
B.Rusya(BELA-RUS)	-	-	-	-	1	-	-
Çin Halk Cumhuriyeti	10	5	-	-	-	-	2
Danimarka	-	-	-	-	-	-	2
Estonya	1	-	-	-	-	-	-
Fransa	-	1	-	-	-	2	-
Gürcistan	-	9	-	2	-	-	-
Hindistan	-	3	-	-	-	-	-
Hollanda	2	-	-	-	-	1	2

	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Irak	-	1	-	-	6	-	-
İngiltere (Birleşik Krallık)	-	-	3	-	-	3	-
İran	-	2	-	-	-	2	-
İspanya	-	-	4	2	-	-	-
İsrail	-	-	-	-	16	-	-
İsviçre	-	1	6	1	-	-	-
İtalya	-	17	1			3	-
Kanada	-	-	-	-	-	1	-
Kazakistan	-	-	-	-	-	-	2
Kuveyt	1	-	-	-	-	-	-
Özbekistan	-	-	-	1	-	-	-
Portekiz	14	24			12	-	-
Rusya Fed.	-	1	-	-	-	-	-
Slovenya	2	-	-	-	-	4	
Suriye	-	-	-	-	20	2	-
Kuveyt	1	-	-	-	-	-	-

Kaynak: (Sinop İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 2024)

Tablo 5, Ayancık İlçesi'nde yerli ve yabancı turistlerin gerçekleştirdiği toplam geceleme sayılarını 2017 ile 2023 yılları arasında göstermektedir. 2023 verileri ağustos ayına kadar olan dönemi içermektedir. Bu tablo, turistlerin Ayancık'ta konaklama süreleri üzerindeki değişiklikleri ve yerli ile yabancı turistler arasındaki geceleme sayılarındaki farklılıkları ortaya koymaktadır. Yerli turistlerin geceleme sayılarına odaklandığımızda, 2017'den 2019'a kadar artan bir trend görülmektedir. Ancak, 2020'de belirgin bir düşüş yaşanmış, bu muhtemelen küresel seyahat kısıtlamaları ve olağanüstü durumlarla ilişkilendirilebilir. 2021 ve 2022'de kısmi bir toparlanma gözlemlenirken, 2023 yılına gelindiğinde yerli turistlerin geceleme sayısında daha belirgin bir düşüş görülmektedir.

Yabancı turistlerin geceleme sayılarına baktığımızda, 2017'den 2018'e belirgin bir artış gözlemlenirken, 2019'da bir düşüş yaşanmıştır. Özellikle 2020'de bu düşüş daha belirgin bir hale gelmiş, ancak 2021 ve 2022'de yabancı turist geceleme sayılarında bir toparlanma görülmüştür. 2023 yılında ise yabancı turistlerin geceleme sayısında hafif bir artış gözlemlenmektedir.

Toplam geceleme sayılarına bakıldığında, 2020'de belirgin bir düşüş yaşanmış olsa da, 2021 ve 2022'de bir miktar toparlanma görülmüştür. Ancak, 2023 yılına gelindiğinde toplam geceleme sayılarında bir düşüş yaşandığı gözlemlenmektedir. Bu durum, yerli turistlerin geceleme sayısındaki düşüşten kaynaklanmaktadır.

Sonuç olarak, Tablo 5, Ayancık İlçesi'nde yerli ve yabancı turistlerin konaklama sürelerindeki değişimleri göstermekte olup, özellikle küresel etkenlerin ve seyahat kısıtlamalarının etkilerini yansıtmaktadır.

3.2.2. Ayancık Turizm Noktaları

Keten Evi Atölyesi: Ayancık'ta faaliyet gösteren Keten Evi Atölyesi, bölgede yetişen ketenin turistik ve geleneksel el sanatları bağlamında taşıdığı öneme odaklanmaktadır. Geleneksel keten dokuma süreci, yerel tezgâhlarda elde ve çıkırıklarda iplik haline getirilerek gerçekleştirilmekte ve özellikle Ayancık keteni olarak bilinen folklorik simge, kadın giyiminde önemli bir yer tutmaktadır (Gümüş, 2023). Keten Evi Atölyesi, Ayancık Halk Eğitim Merkezi tarafından

yönetilmektedir. Bu atölyede çalışan bayanlar, keten işleme süreçlerini gerçekleştirerek el yapımı ürünler üretmekte ve bunları hediyelik eşya olarak satışa sunmaktadır. Bu şekilde, Keten Evi Atölyesi, geleneksel keten dokumacılığını sürdürmenin yanı sıra turistik anlamda da ziyaretçilere etkileşimli bir deneyim sunmaktadır.

Yenikonak (Osmanlı) Çeşmesi: Ayancık Yenikonak'ta bulunan Osmanlı Çeşmesi, Ayancık'ın tarihî mirasına önemli bir katkı sağlayan bir yapıdır. Bu çeşme, Osmanlı dönemine ait Yenikonak belde-sinde yer almaktadır ve bölgenin köklü tarih ve kültür birikimini temsil etmektedir (Kültür Portalı, 2014). Ne yazık ki, çeşmenin yapılış tarihi belirsizdir ve zaman içinde hasar görmüş, yazılı bilgiler kaybolmuştur. Ancak, çeşme Yenikonak'ın tarihî ve kültürel geçmişinden izler taşımaktadır. Dikdörtgen planlı olan çeşme, kesme kireç taşlarından inşa edilmiştir. 2011'de Kültür Mirası listesine alınması, bu yapının bölgenin önemli kültürel miraslarından biri olarak kabul edildiğini göstermektedir. Çeşmenin üzerindeki aslan/köpek figürleri, görsel açıdan dikkat çekici ve yapıya benzersiz bir estetik değer katmaktadır (Ayancık Gazetesi, 2021).

Bakırlı Zaviye Köyü: Ayancık ilçesinin gizemli sokakları arasında yer alan Bakırlı Zaviye köyü, tarihi ve kültürel zenginlikleriyle donatılmış, kimliğini koruyan bir dokuya ev sahipliği yapmaktadır. Bu köy, sadece doğal güzellikleri ile değil, aynı zamanda fırınları, serenderleri, tarihi camisi ve sivil mimarlık örneği yapılarıyla dikkat çeken bir tarihî mirasa da sahiptir.

Fırınlar, köyün günlük yaşamında önemli bir rol oynamıştır. Serenderler ise sadece mimari açıdan değil, aynı zamanda tarım faaliyetleri için sağladığı uygun ortam ile de köyün tarımsal geçimini desteklemektedir. Köydeki sivil mimarlık örneği yapılar ise geçmişle günümüz arasında bir köprü kurmaktadır. Bu yapılar, geleneksel Ayancık mimarisinin izlerini taşıyan ve köyün karakteristik dokusunu oluşturan unsurlardır. Bakırlı Zaviye köyü, sadece fiziksel yapısıyla değil, aynı zamanda kültürel kimliği ve tarihi derinliğiyle de öne çıkmaktadır.

Şekil 1 Otmanlı Çeşmesi (resim yazar tarafından çekilmiştir)

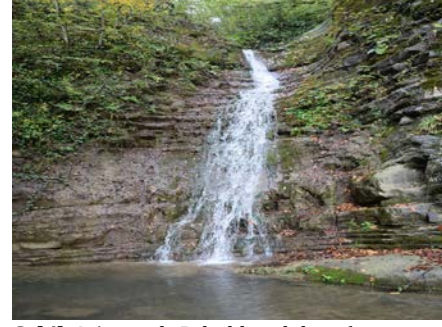

Şekil 2 Bakırlı Zaviye köyü evi (resim yazar tarafından çekilmiştir)

Şekil 3 Bakırlı Zaviye köyü serender örneği (resim yazar tarafından çekilmiştir)

Ayancık şelaleleri :Ayancık ilçesine bağlı Dibekli köyündeki şelalelerin keşfi, bölgenin doğal güzellikleri arasında önemli bir hazineyi ortaya çıkarmıştır. Dibekli Köyü Şelaleleri, Ayancık ilçe merkezine 18 km uzaklıkta konumlanmış ve keşfedilmiş doğal güzellikler arasında öne çıkmaktadır. Şelaleler, turistik ilgiyi artırmış olup, sadece ilk iki katına yaya erişilebilmektedir; ancak doğa yürüyüşü sevenler için diğer katlara ulaşma imkânı da bulunmaktadır. Bakırlıziyve ve Avdullu köyleri arasında sel felaketi sonrasında oluşan şelalenin turizme kazandırılması gereken önemli destinasyonlardan biri olduğu belirtilmektedir. Söküçayırı Köyü'nde yer alan 50 metre yüksekliğindeki şelale, bölgeye 15-17 kilometre mesafededir ve turistlere çeşitli doğal güzellikler sunmaktadır. Köydeki müze, 1860'lara ait tüfekler, silahlar, mermiler ve eski okul defter kayıtlarını sergilemektedir. Söküçayırı Köyü, Sinop'a 75 km uzaklıktadır.

Şekil 4 Ayancık Dibekli şelalesi (resim yazar tarafından çekilmiştir)

Avdullu Köyü :Avdullu Köyü, Sinop il merkezine 90 km, Ayancık ilçe merkezine ise 35 km uzaklıkta bulunmaktadır. Bu konumuyla, bölgenin önemli bir köyü olarak dikkat çekmektedir. Ulaşım açısından, köyün çevresindeki doğal güzellikler ve turistik destinasyonlarla bütünleşmiş bir kanyon yolunun varlığı, tarihi dokusunu koruyan ahşap evleri turistlerin ilgisini çekmektedir. Avdullu Köyü, doğal güzellikleriyle ünlü bir tabiat harikası olarak görünmektedir.

Şekil 5 Avdullu Köyü evi (resim yazar tarafından çekilmiştir)

Köyde bulunan İnalı Mağarası, turistlerin ilgisini çeken önemli bir cazibe noktasıdır. Aynı zamanda, yüksek ormanlık alanları, kanyon yolu ve köye yakın yapay gölü olan Akgöl, bölgeyi gezmek isteyenleri cezbetmektedir. Bölgedeki iklim yapısı, yayla iklimi olup, özellikle mantar yetiştirmeye uygun bir ortam sunmaktadır.

İnalı Köyü ve İnalı Mağarası : İnalı Köyü, Sinop il merkezine 83 km, Ayancık ilçe merkezine 29 km uzaklıkta bulunan bir yerleşim yeridir ve özellikle İnalı Mağarası ile tanınmaktadır. Köy, doğal güzelliklerinin yanı sıra tarihle harmanlanmış arkeolojik zenginliklere de ev sahipliği yapmaktadır. Kaya Yaylası mevkiindeki höyük ve antik yerleşim alanı, bölgenin tarihi dokusunu yansıtan önemli bir arkeolojik alan olarak öne çıkmaktadır. İnalı Mağarası, denizden 1070 metre yükseklikte, Kaya Yaylası mevkiinde konumlanmıştır. Mağaraya araçla ulaşımın mümkün olduğu ilk 50 metrelik bölüm, ziyaretçilere kolay bir erişim sunmaktadır. MTA tarafından 1996 yılında gerçekleştirilen inceleme sonucunda, mağaranın 300 metrelik bölümü aydınlatılarak turizme açılmıştır. Ancak, mağaranın devamındaki 358 metrelik kısım içerisinden sadece 125 metrelik bölümün turizme uygun olduğu belirlenmiştir. İnalı Mağarası, doğu-batı yönünde uzanan bir galeriye sahiptir ve ziyaretçilere etkileyici bir tarihî ve coğrafi deneyim sunmaktadır (Kültürportali.gov, 2021).

Şekil 6 İnalı Köyü evi (resim yazar tarafından çekilmiştir)

Kızılcaakaya Köyü: Kızılcaakaya, Sinop'un Ayancık ilçesine ait bir köydür ve ismini köy halkı tarafından adının tepesindeki kaya taşlarından almaktadır. Sinop il merkezine 77 km, Ayancık ilçe merkezine 35 km uzaklıktadır. Beton binalardan yoksun bir yapıya sahip olan köy, tarihi boyunca büyük bir nüfusa ev sahipliği yapmış, ancak 1970'lerden itibaren göç almıştır. Köyde yaşlı nesil Batı Anadolu ağzıyla, genç nesil ise İstanbul ağzıyla konuşmaktadır. Köyde camii ve artık hizmet vermeyen bir ilkokul bulunmaktadır. Misafirperverlik köy halkı için önemli olup, geçmişte misafirler için özel bir misafir odası bulunmaktaydı. Köydeki geleneksel düğünler üç gün sürer ve atlarla yapılan alaylarla gelinler damat evine götürülürdü. Kızılcaakaya'nın gastronomik zenginlikleri arasında Mısır Keşkeği, Tirit ve Kestane Böreği gibi yemekler yer almaktadır. Doğal güzelliklerle çevrili olan köy, uçurumun kenarına ve yüksek bir tepeye kurulmuştur, etrafını Karadeniz ormanları kaplamaktadır (Köylerim, 2020).

Şekil 7 Kızılcaakaya Köyü evleri (resim yazar tarafından çekilmiştir)

Akgöl: Ayancık İlçesi'nin güneyinde konumlanan Akgöl, bölgedeki doğal zenginlikleri ve turistik potansiyeliyle öne çıkan bir destinasyondur. 1991 yılında Akgöl Yaylası olarak adlandırılan göl, iki akarsuyun birleşmesiyle oluşmuş ve turistik bir merkez ilan edilmiştir. 3 dönümlük bir alanı kapsayan göl, günübirlik geziler için ideal bir yerdir (Türkiye Kültür Portalı, 2023). Çevresindeki ormanlık alanlar, ziyaretçilere doğal piknik imkânı sunarken, sık köknar ağaçları ve çeşitli yaban hayvanlarıyla bölgenin doğal güzelliklerini vurgular. 2018'de Tabiat Parkı olarak tescillenen Akgöl, Çangal Dağı'nın zirvesinde konumlanarak mavi ve yeşil tonlarıyla görsel bir şölen sunmaktadır. Ayrıca, Orman İşletme Müdürlüğü'ne ait tesisler, ziyaretçilere konaklama ve hizmet imkanları sağlayarak Akgöl'ün turistik çekiciliğini artırmaktadır. Akgöl, Ayancık bölgesinde doğayla iç içe bir deneyim sunan önemli bir turistik destinasyondur (Akyol, 2023).

Şekil 8 Akgöl (resim yazar tarafından çekilmiştir)

İstefan (Çaylıoğlu Köyü): Çaylıoğlu Köyü, Ayancık ilçesine bağlı bir yerleşim birimidir ve Ayancık ilçe merkezinin yaklaşık 11 km batısında konumlanmıştır. 20. yüzyıl başlarına kadar "İstefan" ya da "Istifan" olarak bilinen bu köy, Kuzeybatı Karadeniz bölgesinde, Sinop'un Ayancık ilçesine bağlıdır ve Kastamonu'nun kuzeydoğusunda, Sinop'un 70 km batısında yer almaktadır. İstefan köyü, tarihi haritalar ve portolanlarda farklı varyasyonlarla anılmıştır. 1982 yılında D. French tarafından yapılan yüzey araştırmaları, bölgede İlk Tunç Çağı, Helenistik, Roma ve Bizans dönemlerine ait verilerin bulunduğunu ortaya koymuştur (Gür & Köroğlu, 2023).

Çaylıoğlu Köyü, özellikle İstefan olarak bilinen köydeki kaya mezarlarıyla tarihi zenginliklere ev sahipliği yapmaktadır. Bu kaya mezarları, anıtsal cephe mimarisi özellikleri taşıyan yapılarıyla dikkat çekmekte ve turistlerin ilgisini çekmektedir. Köyün Ayancık ilçesine bağlı olması ve Kuzeybatı Karadeniz bölgesinde bulunması, turistler için kolay erişilebilir bir destinasyon olma avantajı sağlar. Tarihi ve kültürel zenginliklerin turistik potansiyeli artırdığı bu bölgede, kaya mezarları özellikle turistlerin ilgi odağıdır. Turistik faaliyetler, bölgeye olan ziyaretleri teşvik ederek yerel ekonomiye katkı sağlayabilir ve bölgenin kalkınmasına olumlu etki edebilir.

Şekil 9 İstefan (Çaylıoğlu Köyü) (resim yazar tarafından çekilmiştir)

Belçika Evleri (Zingal Evleri): Zingal şirketi, Ayancık'ta modern bir yerleşim ve endüstriyel altyapı oluşturarak bölge ekonomisinin ve sosyal hayatının gelişimine katkıda bulunmuştur. Fabrika çalışanları için özel lojmanlar ve işçiler için barakalar inşa edilmiş, bu alan zamanla Koloni Mahallesi olarak adlandırılmıştır. Bu sosyal yapı, Ayancık'ın demografik ve kültürel yapısını önemli ölçüde etkilemiştir. Zingal, sosyal ve sportif alanların inşasında öncü rol oynamış, tenis kortu, futbol sahası, voleybol ve basketbol sahaları gibi tesislerle bölgedeki sosyal hayata katkı sağlamıştır. Zingal şirketi, 1942 yılına kadar 35 lojman ve baraka inşa ederek kendi personeline konut sağlamıştır. Fabrikanın şehirdeki konut inşaatındaki başarısı, şirketin ticari anlamda da bir girişimde bulunmasına yol açmış ve Türkiye'nin ilk prefabrik evini üretmesine öncülük etmiştir (Kılıç, 2022).

Şekil 10 Zingal evleri (resim yazar tarafından çekilmiştir)

Bu tarihi gelişmeler, Ayancık'ın endüstriyel ve kültürel mirasını turistlerle paylaşmaya yönelik potansiyeli vurgular. Zingal'ın etkisiyle gelişen sosyal ve ekonomik yapının izleri, bölgenin tarihî zenginliğini ve endüstriyel evrimini yansıtarak turizm açısından çekici hale gelebilmektedir. Nitekim Uğur ve Tokdemir (2024) tarafından gerçekleştirilen çalışmada, Tarihi Belçika yapılarının (lojmanların) modern konaklama tesislerine dönüştürülmesi ve turizme kazandırılmasının, Koloni Mahallesi ve çevresinde turizm hareketliliğini artıracığı ve yerel ekonomiyi canlandıracağı öngörülmektedir. Çalışmada, bu dönüşüm sürecinin, bölgedeki turistik çekiciliği artırarak yerel ekonomik aktivitelerin genişlemesine katkıda bulunacağı vurgulanmıştır.

Hakan Ünal Caddesi Tarihi Evleri : Tarihi Ayancık evleri, Cumhuriyet Meydanı'ndan yaklaşık 650 metre uzaklıkta konumlanmıştır. Bu bölge, uzun yıllara dayanan bir koruma çabasıyla muhafaza edilmiş ve tarihi dokusuyla öne çıkarak, ilçeye gelen turistlerin dikkatini çekmiştir. Özellikle sahil şeridi boyunca sıralanan ahşap yapıyla yalı evleri, bölgenin benzersiz mimari mirasını temsil etmektedir. Bu evler, sadece estetik bir değere sahip olmakla kalmayıp aynı zamanda zengin bir tarihî hikâyeyi de ziyaretçilere sunmaktadır.

Şekil 11 Hakan Ünal Caddesi Tarihi Evleri
Kaynak: (tripadvisor, 2014)

Şekil 12 Ayancık merkez tarihi evleri (resim yazar tarafından çekilmiştir)

Ayancık'ın tarihi zenginlikleri ve özellikle sahil boyunca yer alan yalı evleri, turistler için büyük bir çekim merkezi haline gelmiştir. Bu evlerin turizme açılması, bölgenin tarihî ve kültürel çeşitliliğini keşfetmek isteyen ziyaretçiler için önemli bir fırsat sunmaktadır. Sahil şeridindeki bu ahşap yapılar, Ayancık'ın geçmişini anlamak ve bu zengin mirası görmek isteyen turistlere benzersiz bir deneyim vadetmektedir.

Bu durum, Ayancık'ın turizm potansiyelini artırma ve bölge ekonomisine katkı sağlama noktasında önemli bir rol oynamaktadır. Sahip olduğu tarihi değerlerin ve korunan dokusunun turizmle daha etkin bir şekilde buluşması, Ayancık'ı turistler için cazip bir destinasyon haline getirebilir. Ayrıca, tarihi evlerin ve sahilin turizme açılması, bölgedeki istihdamı ve yerel ekonomiyi canlandırma potansiyeli taşımaktadır.

Plajları: Sinop Ayancık bölgesi, geniş kıyı şeridi ve doğal güzellikleriyle öne çıkan bir tatil destinasyonudur. Bu plajlar, ziyaretçilere farklı deneyimler sunarak keyifli bir tatil geçirmelerini sağlar. Bunlardan bilinenleri: Ayancık merkez plajı, Ayancık gelincik plajı, Çamurca plajı, Kuğu yalı plajı, Kleopatra plajı, İstefan Plajı.

Ayancık Merkez plajı: Ayancık Merkez İlçe Plajı, özellikle dalga kıranı sayesinde negatif etkilerden korunarak, doğal güzellik barındırmaktadır. Bu plaj, sadece deniz ve kumdan ibaret olmayıp, aynı zamanda çeşitli tesisler ve düzenlemelerle ziyaretçilere bir deniz tatili deneyimi sunmaktadır. Ayancık Merkez İlçe Plajı'nda yapılan suya giriş merdiveni, ziyaretçilere rahat ve güvenli bir deniz erişimi sağlamaktadır. Sahil kenarında yer alan kafeler, çimlikler ve gölgelik oturma alanları, ziyaretçilere dinlenme ve keyif alma imkânı sunmaktadır. Plajın en dikkat çekici özelliklerinden biri, turkuaz renkteki suları ve arkasında uzanan orman manzarasıdır. Denizin berraklığı ve turkuaz rengi, güneşin deniz yüzeyinden batışı Ayancık Merkez İlçe Plajı'nı benzersiz kılan özellikler arasında yer almaktadır. Plaja ulaşım, sahil boyunca uzanan tek şeritli ve virajlı bir yol ile sağlanmaktadır.

Şekil 13 Ayancık merkez plaj (resim yazar tarafından çekilmiştir)

Ayancık Merkez İlçe Plajı, sadece bir plajdan öte, doğa ile iç içe bir deneyim sunan bir turistik destinasyon olarak öne çıkmaktadır.

Ayancık Gelincik Plajı: İlçe merkezine yaklaşık 2.3 km uzaklıkta küçük doğal manzarası ile dikkat çeken bir plajdır. Plaja ulaşım, sahil boyunca uzanan tek şeritli ve virajlı, doğa ve deniz seyirli bir yol ile sağlanmaktadır. Yol yemyeşil ağaçlarla kaplıdır, bu da ziyaretçilere yolculukları boyunca görsel bir şölen sunmaktadır.

Çamurca Plajı: Ayancık Çamurca Plajı'nda bulunan denizin neredeyse dalgasız oluşu çocuklu ailelerin plaj tercihlerinde ilk sırada yer almasını sağlamaktadır. Ayancık Çamurca Plajı'nın denizinin zemin yapısı çakıldır. İlçe merkezine yaklaşık 3 km uzaklıkta manzarası ile dikkat çeken bir plajdır.

Ayancık'ta konumlanmış olan Çamurca Plajı, genellikle günübirlik seyahat eden tatilciler tarafından tercih edilen bir destinasyon olarak öne çıkmaktadır. Bu plaj, yaklaşık 700 metre uzunluğundaki kumsalı ile sadece deniz keyfi sunmakla kalmayıp, aynı zamanda temiz denizi ve doğal güzellikleriyle aileleri ve tatil severleri cezbetmektedir. Denizin temizliği ve berraklığı, plajın tercih edilme sebeplerinden biridir. Plaj, sadece denizle sınırlı kalmayıp, yeşilin farklı tonlarını barındıran bir doğa içerisinde yer almaktadır (Gezicini, 2023).

Şekil 14 Ayancık Gelincik Plajı (resim yazar tarafından çekilmiştir)

Şekil 15 Çamurca Plajı
Kaynak: (Gezicini, 2023)

3.2.3. Ayancık Turizm Sorunsalı

Araştırmalar kapsamında Ayancık ilçesinin turizm sorunsallarını alt başlıklar olarak ele alabiliriz. Bunlar;

Ulaşım Zorluğu: Ayancık'ın turistik potansiyelini artırmak için en temel sorunlardan biri ulaşım zorluğudur. İlçenin il merkezine 56 km uzaklıkta olması ve kötü durumda olan yollar, potansiyel turistlerin bölgeye ulaşmasını engellemektedir. Ulaşım altyapısının iyileştirilmesi gerekmektedir. Yolların bakımı ve iyileştirilmesi için yatırımlar yapılmalıdır. İlçe ile çevre iller arasında ulaşımı kolaylaştırmak adına yeni yollar veya alternatif ulaşım seçenekleri değerlendirilmelidir.

Yetersiz Konaklama İmkanları: Turistlerin bölgede konaklama imkanları konusunda yaşadıkları sıkıntılar, turizm potansiyeline göre yetersiz konaklama tesislerinden kaynaklanmaktadır. Bu alanda yatırımların teşvik edilmesi ve mevcut tesislerin kalitesinin artırılması önemlidir. Turizm potansiyeline uygun konaklama tesisleri teşvik edilmelidir. Yatırımcılara cazip teşvikler sunulması yeni konaklama tesisleri açılması teşvik edilmelidir.

Reklam Eksikliği: Ayancık'ın turistik değerleri yeterince tanıtılmamıştır. Bölgenin doğal güzellikleri, kültürel zenginlikleri ve deniz turizmi imkanları daha etkili bir şekilde pazarlanmalıdır. Yerel ve ulusal medya, dijital platformlar üzerinden reklam faaliyetleri artırılmalıdır. Ayancık'ın doğal güzellikleri, kültürel zenginlikleri ve turistik aktiviteleri daha etkili bir şekilde tanıtılmalıdır. Yerel ve ulusal medya, dijital platformlar ve sosyal medya üzerinden etkili bir tanıtım stratejisi oluşturulmalıdır.

Yerel İşbirliği Eksikliği: Turizmin gelişimi için yerel halkın ve işletmelerin aktif bir şekilde katılımı ve işbirliği önemlidir. Yerel halkın turizme olan ilgisini artırmak, turistlere daha

iyi hizmet sunmak için yerel girişimcilerin teşvik edilmesi gerekmektedir. Yerel halkın turizmde daha fazla katılımını sağlamak için eğitim programları düzenlenmeli ve farkındalık oluşturulmalıdır. Yerel işletmeler arasında iş birliği teşvik edilmelidir.

Çevresel Duyarlılık: Turizmin artmasıyla birlikte çevre duyarlılığı da gözetilmelidir. Doğal güzelliklerin ve çevresel dengeye zarar verilmemesi için sürdürülebilir turizm politikaları geliştirilmelidir. Turizm faaliyetleri sürdürülebilir bir şekilde planlanmalıdır. Doğal güzellikleri ve çevresel dengeyi korumak adına çevresel duyarlılık eğitimleri düzenlenmelidir.

Yıl boyunca düzenlenecek çeşitli turistik etkinlikler ve festivaller ile turist çekimini artırmak mümkündür. Yerel kültürü ve gelenekleri vurgulayan etkinliklere ağırlık verilmelidir. Turizm sektörüne yönelik eğitim programları ve kurslar düzenlenerek yerel halkın bu sektörde istihdam edilme olanakları artırılmalıdır.

Ayancık'ın turizm potansiyelini değerlendirebilmesi için ulaşım, konaklama, tanıtım ve yerel işbirliği gibi alanlarda stratejik adımlar atılması gerekmektedir. Bu sayede Ayancık, turizmde hak ettiği yere ulaşabilir ve bölgedeki ekonomik kalkınmaya önemli katkılarda bulunabilir.

Turistik Rotalar ve Aktiviteler: Ayancık ilçesine ait turistik rotaların ve aktivitelerin oluşturulmaması da turizm sorunsallarındandır. Doğa yürüyüşleri, su sporları gibi çeşitli turistik aktiviteler geliştirilmeli ve tanıtılmalıdır. Turistik rotalar oluşturularak turistlere rehberlik edecek hizmetlerin geliştirilmesi önemlidir.

Sonuç ve Öneri

Ayancık, eşsiz doğal güzellikleri, zengin kültürel mirası ve deniz turizmi potansiyeli ile dikkat çeken bir turistik destinasyon olma kapasitesine sahiptir. Ancak, bu potansiyelin tam anlamıyla değerlendirilebilmesi için bölgede karşılaşılan yapısal sorunların çözülmesi büyük önem taşımaktadır. Bu çalışmada, Ayancık'ın turizm potansiyelinin mevcut durumu değerlendirilmiş ve turizmin sürdürülebilir gelişimi için gerekli stratejik adımlar tartışılmıştır.

Bulgular, özellikle 2023'te yerli turistlerde yaşanan belirgin düşüşe rağmen yabancı turist sayısındaki artışın bölgenin uluslararası çekim gücünü arttığını göstermektedir. Ancak, Covid-19 gibi küresel faktörlerin etkisiyle turizm sektöründe genel bir dalgalanma yaşanmıştır. Ulaşım altyapısının iyileştirilmesi, konaklama imkanlarının artırılması, etkili bir tanıtım stratejisinin benimsenmesi, yerel halkın aktif katılımının sağlanması ve çevresel sürdürülebilirlik ilkelerine odaklanılması, Ayancık'ın turizmde başarılı olması için önemli adımlardır. Turistik rotalar ve aktivitelerin geliştirilmesi de bölgenin çekiciliğini artırabilir. Bu çabalar sonucunda Ayancık, turizmde hak ettiği konuma ulaşarak bölgedeki ekonomik kalkınmaya önemli katkılarda bulunabilir. Yapılan yerinde gözlemler, literatür taramaları ve içerik analizleri, Ayancık'ın turistik çekiciliğini ve karşılaşılan sorunları kapsamlı bir şekilde ortaya koymaktadır. Bu bağlamda, Uğur (2024) çalışmasında Ayancık ve çevresindeki turizm potansiyelinin yeterince değerlendirilemediği ve bölgedeki konaklama yetersizliğinin önemli bir sorun teşkil ettiği sonucuna varmış ve turist çekmek için bu eksikliklerin giderilmesi ve ilgili alanlarda kapsamlı çalışmalar yapılması gerektiği vurgulanmıştır.

Makale, Ayancık'ın turizm potansiyelini artırmak için alınabilecek stratejik önlemleri tartışarak, bölgenin sürdürülebilir turizm gelişimi ve ekonomik kalkınma açısından nasıl daha etkin bir şekilde konumlandırılacağı üzerine odaklanmıştır. Bu stratejiler, Ayancık'ın turizm sektöründeki zorluklara karşı daha dirençli ve sürdürülebilir bir gelecek inşa etme potansiyelini taşımaktadır.

Turizm potansiyelinin değerlendirilebilmesi için ulaşım, konaklama, tanıtım, yerel iş birliği ve çevresel duyarlılık alanlarında stratejik adımların atılması gerekmektedir.

Öneriler:

- * Bölgeye erişimin kolaylaştırılması, turist akışının sürdürülebilir şekilde artması için kritik öneme sahiptir. Ulaşım altyapısının geliştirilmesi hem yerli hem de yabancı turistlerin bölgeyi daha rahat ziyaret edebilmesini sağlayacaktır.
- * Ayancık'ta mevcut konaklama tesislerinin sayısının ve kalitesinin artırılması, ziyaretçilerin bölgedeki kalış sürelerini uzatmalarına katkı sağlayacak ve turizmin ekonomik getirilerini yükseltecektir.
- * Bölgenin ulusal ve uluslararası düzeyde daha geniş kitlelere tanıtılması, Ayancık'ın turizm sektöründe rekabet edebilirliğini artıracaktır. Özellikle dijital platformlarda etkili bir tanıtım stratejisi, turistlerin bölgeye olan ilgisini canlı tutmada önemli rol oynayacaktır.
- * Sürdürülebilir turizmin başarısı, yerel halkın bu sürece aktif olarak katılımı ile mümkündür. Yerel halkın turizm faaliyetlerine daha fazla entegre edilmesi, turizmin sosyal ve ekonomik faydalarının daha geniş bir kesime ulaşmasını sağlayacaktır.
- * Ayancık'ın doğal ve kültürel değerlerinin korunarak turizme kazandırılması, çevresel sürdürülebilirlik ilkelerine dayanan politikalarla mümkündür. Doğal kaynakların korunması ve turizm faaliyetlerinin çevreye duyarlı bir şekilde gerçekleştirilmesi, bölgenin uzun vadeli turizm potansiyelini garanti altına alacaktır.

KAYNAKÇA

- AKYOL, A. C. (2023, Ağustos 11). "Akgöl Hakkında Bilgiler". Aralık 4, 2023 tarihinde <https://www.ayancikgazetesi.com/akgol-hakkinda-bilgiler/64980>. adresinden alındı
- ALKAN, C. (2015). "Sürdürülebilir Turizm: Alaçatı Destinasyonuna Yönelik Bir Uygulama". *Journal of Yasar University*, 10(40), 6692-6710.
- AYANCIK GAZETESİ. (2021). "Aslan Figürlü Otmanlı Çeşmesi Dikkat Çekiyor". Kasım 2023 tarihinde <https://www.ayancikgazetesi.com/aslan-figurlu-otmanli-cesmesi-dikkat-cekior/54284>. adresinden alındı
- AYANCIK KAYMAKAMLIĞI. (2023). "İlçemiz Tarihi". Kasım 18, 2023 tarihinde <http://www.ayancik.gov.tr/ilcemiz-tarihi> adresinden alındı
- AYAŞ, N. (2007). "Çevresel Sürdürülebilir Turizm Gelişmesi". *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 9(1), 59 - 69.
- CRESWELL, J. W. and CRESWELL, J. D. (2022). "Research Design: Qualitative, Quantitative, and Mixed Methods Approaches, 5th Edition." *Journal of Electronic Resources in Medical Libraries*, 19(1-2), 54-55
- GEZİCİNİ. (2023). <https://gezicini.com/ayancik-camurca-plaji/>. Şubat 9, 2024 tarihinde Aynacık Çamurca Plajı. adresinden alındı
- GÖKMENOĞLU, T. (1989). "Sinop ve İlçeleri Ayancık Rehberi". İstanbul: Usta Matbaacı.

- GÜMÜŞ, P. (2023). "Sinop İli Ayancık İlçesi Mâni Söyleme Geleneği". (A. Arvas, Dü.) Çankırı: T.C Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Türk Halk Edebiyatı Ana Bilim Dalı. Yüksek Lisans Tezi.
- GÜR, D., ve KÖROĞLU, G. (2023). "Sinop'un Ayancık İlçesi Çaylioğlu Köyü (stefan/istefan) Tarihi Yerleşim Alanı ve Taş Atölyesi". Safran Kültür ve Turizm Araştırmaları Dergisi, 6(1), 35-50.
- KILIÇ, M. (2022, Temmuz 15). "Ayancık Zingal Evleri." Aralık 4, 2023 tarihinde <https://www.ayancikgazetesi.com/ayancik-zingal-evleri/60922>. adresinden alındı
- KÖYLERİM (2020)."Ayancık Kızılcaakaya Köyü."Aralık 02, 2023 tarihinde <https://www.koylerim.com/ayancik-kizilcakaya-koyu-334067h.htm>. adresinden alındı
- KÜLTÜR PORTALI (2014). "Yenikonak (Otmanlı) Çeşmesi." Kasım 29, 2023 tarihinde <https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/sinop/kulturenvanteri/>
- KÜLTÜR TURİZM BAKANLIĞI. (2023). ""Sinop İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü." Ekim 29, 2023 tarihinde Sinop Ayancık: <https://sinop.ktb.gov.tr/TR-74782/ayancik.html> adresinden alındı
- KÜLTÜRPORTALI.GOV. (2021, Mart 09). "İnaltı Mağarası - Sinop." Aralık 1, 2023 tarihinde <https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/sinop/gezilecekyer/nalti--magarasi>. adresinden alındı
- SİNOP İL KÜLTÜR VE TURİZM MÜDÜRLÜĞÜ (2024). "Sinop / Ayancık Konaklama Verileri." Sinop İl Kültür Müdürlüğü. Sinop.
- SÜZER, Ö., & DOĞDUBAY, M. (2022). "Sürdürülebilir Turizm Hareketliliğinde Yerel Gıdaların Önemi ve Rekabet Avantajı (Kavramsal Bir Analiz)". Safran Kültür ve Turizm Araştırmaları Dergisi, 5(2), 255-269.
- TRİPADVİSOR. (2014). "Ayancık Fotoğraf: Hakan Ünal Caddesi Tarihi Evleri." Aralık 4, 2023 tarihinde https://www.tripadvisor.com.tr/LocationPhotoDirectLink-g3746976-i117764059-Ayancik_Sinop_Province_Turkish_Black_Sea_Coast.html. adresinden alındı
- TÜRKİYE KÜLTÜR PORTALI. (2023). "Akgöl-Sinop." Aralık 4, 2023 tarihinde <https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/sinop/gezilecekyer/akgol>. adresinden alındı

UĞUR, İ. & TOKDEMİR, V. (2024). Ayancık Tarihi Belçika Evlerinin (Koloni Mahallesi) Potansiyel Konaklama Arzı Olarak Değerlendirilmesi. Çelen, O., Ünal, A., & Çilesiz, E. (Ed.), *Turizm ve Destinasyon Araştırmaları VII* (ss. 157-172). Paradigma Akademi Yayıncılık.

UĞUR, İ. (2024). Ayancık ve Çevresinin Turizm Potansiyelinin Belirlenmesine Yönelik Bir Araştırma. *Karadeniz Araştırmaları*, 21(82), 539-555.

EXTENDED ABSTRACT

Purpose

The aim of the study is to assess the touristic appeal of Ayancık, maximize its tourism potential, and provide strategic solutions to tourism challenges. The study focuses on identifying the tourism issues in Ayancık and presenting strategic solutions to ensure the region attains a more competitive and sustainable position in terms of tourism. The intention is to define Ayancık's tourism problems and offer strategic solutions, aiming to enhance its competitiveness and sustainability in the tourism sector.

Background

Tourism has become a globally expanding area of interest due to increased per capita income, advancements in transportation and communication facilities, and the consequences of technological progress (Alkan, 2015).

Ayancık District, located in the Western Black Sea geographical region, is situated 56 km away from the provincial center. It is bordered by the Black Sea to the north, Boyabat District and Taşköprü District of Kastamonu Province to the south, Türkeli District to the west, and Erfelek District to the east. The district covers an area of 866 km². According to the 2022 Address-Based Population Registration System (ABPRS) data, the total population of the district is recorded as 23,923 individuals. Transportation is facilitated through the road network, and there are a total of 71 villages affiliated with the district (Ministry of Culture and Tourism, 2023).

In terms of tourism facilities, the Municipality-owned Apart Hotel and Nezgep Restaurant in the Gazhane location, along with Karahan Hotel, Saymoz Hotel, Yavuzlar Hotel, and Sarıoğlu Hotel in Cumhuriyet Square, are notable establishments providing accommodation options in Ayancık. The region of Ayancık and its surroundings, with its natural beauties, historical richness, and various touristic activities, possess significant potential in the tourism sector. However, strategies need to be developed more effectively to capitalize on this potential.

Method

The research employed on-site observations, fieldwork, and literature reviews as the chosen research methods. The tourism potential and challenges of Ayancık were analyzed based on the acquired information. The research revealed that Ayancık faces specific issues, particularly in areas such as transportation, promotion, and advertising. This indicates the chosen methodology aimed to comprehensively assess the tourism dynamics of the region.

Findings

The findings of the study highlight that Ayancık encounters challenges, specifically in the domains of transportation, promotion, and advertising. These issues were identified through on-site observations, fieldwork, and literature reviews, providing a detailed understanding of the obstacles faced by the region in harnessing its tourism potential.

Results

The study concludes that Ayancık's tourism potential can be significantly enhanced by addressing challenges in transportation, promotion, and advertising. The comprehensive analysis derived from fieldwork and gathered data presents an opportunity to develop effective solutions. Therefore, the research suggests strategic measures to boost Ayancık's tourist appeal, contributing substantially to the sustainable development of regional tourism.

GÖRDÜS KAZASINDA TARIM (1531-1575)

Kadir ADAMAZ*

ÖZ

XVI. Yüzyıldaki ekonomik yapısı daha önce kapsamlı olarak incelenmeyen Gördüs kazasındaki zirai üretim faaliyetleri çalışmamıza konu olmuştur. Çalışmanın ana kaynaklarını Tahrir Defterleri oluşturmaktadır. Bölgede yetiştirilen tarım ürünlerini hububat, bakliyat, sanayi bitkileri ve meyve-sebze şeklinde dört ana bölüme ayırabiliriz. XVI. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin birçok bölgesinde olduğu gibi Gördüs kazasında da hububat üretimi miktar bakımından ilk sıradadır. Özellikle buğday ve arpa Osmanlı toplumunun ihtiyacına da paralel olarak çok geniş bir alanda üretilmiştir. Hububat öşür gelirleri de diğer öşür gelirlerinin çok üstündedir. Nitekim kazanın öşür gelirleri içinde hububat öşürlerinin payı %70'e yakın bir orana sahiptir. Gördüs kazasında bu dönemde timar sisteminin uygulandığı ve tarımsal üretimden elde edilen gelirlerin bu sistem içinde de büyük bir paya sahip olduğu anlaşılmaktadır. Mesela tarım ürünlerinden elde edilen öşür gelirleri, Kazanın toplam gelirleri içinde, yüzyılın ilk yarısında %45, ikinci yarısında ise %65 civarında paya sahiptir. Bakliyat içinde nohut, sanayi bitkileri içinde pamuk ile boyalık bitkiler, meyve-sebze grubunda da üzüm ile bostan üretim miktarları ve öşür gelirleri bakımından açık ara önde olmuşlardır. Yüzyılın ikinci yarısında bölgede bir enflasyon hareketinin olduğu ve tarımsal ürünlerin birim fiyatlarının da bundan etkilendiği ve fiyatlarında %20 ile %33 civarında artışlar meydana geldiği belirlenmektedir. Bunun da bölge insanını ekonomik yönden olumsuz etkilediği muhakkaktır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Kaza, Gördüs, Ziraat, Ekonomi.

AGRICULTURE IN GORDUS DISTRICT (1531-1575)

ABSTRACT

Agricultural production activities in Gördüs District, whose economic structure in the 16th century has not been examined comprehensively before, are the subject of our study. The main sources of the study are Register Books. We can divide the agricultural products grown in the region into four main sections: cereals, legumes, industrial plants and fruits and vegetables. In the 16th century, grain production in Gördüs District, as in many regions of the Ottoman Empire, ranked first in terms of quantity. Especially wheat and barley were produced in a very wide area in parallel with the needs of the Ottoman Society. Grain tithe revenues are also much higher than other tithe revenues. As a matter of fact, the share of grain tithes in the district's tithe revenues is close to 70%. It is understood that the timar system was implemented in Gördüs District during this period and the income obtained from agricultural production had a large share in this system. For example, tithe revenues from agricultural products had a share of around 45% in the total revenues of the district in the first half of the century and 65% in the second half of the century. Among the pulses, chickpeas, among the industrial plants, cotton and dyeing plants, and in the fruit and vegetable group, grapes and orchards are by far ahead in terms of production amounts and tithe income. It is determined that there was an inflation movement in the region in the second half of the century and that the unit prices of agricultural products were also affected by this and their prices increased by around 20% to 33%. It is certain that this has a negative economic impact on the people of the region.

Keywords: Ottoman, District, Gördüs, Agriculture, Economy.

Gönderilme Tarihi: 3 Temmuz 2024

Kabul Tarihi: 11 Eylül 2024

* Doç. Dr. MCBÜ. Eğitim Fakültesi Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, ORCID: 0000-0003-4976-0003, E-posta: adamazkadir@hotmail.com

Giriş

Tarih boyunca çeşitli medeniyetlerin egemenlik sahasında yer alan Gördüs ve çevresi, Türk hâkimiyetine Saruhanoğulları Beyliği ile girmiş, sonrasında Batı Anadolu'ya sahip olan Osmanlı Devleti'nin sınırları içinde kalmıştır (Yurdoğlu, 1993, s. 29, 31). Tahrir defterlerine göre Gördüs, Osmanlı Devleti'nin taşra teşkilatı içinde Saruhan Sancağının bir kazası olarak yer bulmuştur (BOA. TD. 165; TTK. KKA. TD. 115). Gördüs kazasının XVI. yüzyıl içinde yaklaşık nüfusu, 1531'de 979'u şehir, 9488'i kırsal bölgede olmak üzere toplamda 10467 kişi iken, 1575'te 1066'sı şehir, 10889'u da kırsalda yaşayan yaklaşık 11955 kişiden oluşmaktadır. XVI. yüzyılın ikinci yarısında kazadaki nüfus, 1488 kişi ile %14,21 oranında artmıştır (Adamaz, 2018, s. 127). Gördüs, Cumhuriyet döneminde Manisa Vilayetinin bir ilçesi haline getirilmiş ve bu konumunu günümüze kadar devam ettirmiştir. Bugün doğusunda Demirci, güneydoğusunda Köprübaşı, güneyinde Gölmarmara ve Salihli, batısında Akhisar, kuzeyinde ise Balıkesir'in Sındırgı ilçeleriyle çevrilidir. Osmanlı Devleti döneminde ise Saruhan Sancağının Demirci, Adala, Mermere ve Kayacık kazaları, Kuzeyinde de Karesi Sancağı ile komşudur. Gördüs şehir merkezi, toprak kayması hareketlerine bağlı olarak 1950'den sonra eski yerinin üç kilometre kuzeyindeki bugünkü yerine nakledilmiştir (Çiçek, 1998, s. 14). "Gördüs" adı, günümüzde tahrir defterlerindeki kayıtlardan farklı olarak "Gördes" şeklinde telaffuz edilmektedir.

Gördüs kazasıyla ilgili olarak XVI. yüzyıl ekonomisine ait kapsamlı bir araştırmanın bulunmaması, bu çalışmanın ortaya çıkmasında etkili olmuştur. Özellikle Osmanlı Devleti ekonomisinin temeli olan tarımın, bölgedeki durumunun ortaya konulması, bölge tarımı ve buna bağlı olarak ekonomisine ışık tutacağı gibi, Osmanlı Devleti'nin genel yapısı içindeki yerinin de belirlenmesi açısından önem arz etmektedir. Bu bağlamda Gördüs kazasında yürütülen tarımsal faaliyetlerin çeşitliliği, gelişimi, tespit edilen olumlu ya da olumsuz hususlar, XVI. yüzyılın ilk ve ikinci yarısındaki durumları karşılaştırmalı olarak ele alınmış, bunlara yönelik değerlendirmelerde bulunulmuştur.

Osmanlı Devleti toprağın mülkiyeti ile tasarruf biçimini, vergi miktarlarını tespit için sahip olduğu arazilerde belli aralıklarla "Tahrir" adı verilen sayımlar yaptırmıştır (Afyoncu, 2003: 267). Böylece "Tahrir defterleri" ortaya çıkar. Bu defterler, tahriri yapılan yer ile buradaki kişilerin adları, çeşitli cemaatler, bölge gelirlerinin tahsis edildiği şahıs ya da kurumlarla birlikte, vergi ve nüfus gibi özellikleri hakkında zengin veriler içermektedir (Öz, 1991: 439). Tahrirler vasıtasıyla varlıkların tespiti yanında, devletin gelirleri ve nüfusundaki değişimler de takip edilebilmiştir (İnalçık, 2008: 287,288). Bu çalışmanın ana kaynaklarında iki adet tahrir defteri oluşturmaktadır. Bunlardan biri Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivinde (BOA) 1531 tarihli olup 165 numarayla yer alırken, diğeri Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyud-ı Kadime Arşivinde (TK. KKA) 1575 tarihini taşımakta ve 115 numara ile kayıtlı bulunmaktadır. Çalışmada bu defterlerdeki Gördüs kazasındaki zirai üretimle ilgili veriler toplanmış, ürünlerin kile, müd, kilogram cinsinden üretim miktarları ile kıymet bedelleri ve bunlardaki değişimler hem kendi ürün grubu içinde hem de diğer kategorilerdeki zirai ürünlerle karşılaştırmalı olarak ele alınmıştır.

Çalışmada kilogram cinsinden yapılan hesaplamalarda İstanbul ölçeği esas alınmıştır. Nitekim Gördüs kazasına ait kayıtlarda İstanbul ölçeğinin kullanıldığı açıkça belirtilmektedir (BOA. TD. 165, s. 207, 209, 210). Buna bağlı olarak çalışmadaki kilogram hesaplamalarında, bir ürüne ait toplam kile rakamı, 1 İstanbul kilesinin kilogram olarak karşılığıyla ve öşür katsayısıyla (1/8 veya 1/10) çarpılmıştır. XVI. Yüzyılda 1 İstanbul Müd'ü, 20 İstanbul Kilesinden oluşurken (Kallek, 2020, s. 457), 1 İstanbul Kilesi de 20 okka olup kilogram cinsinden yaklaşık

25,6589 kg. buğday ve 23,093 kg. arpaya eşittir (Kallek, 2022, s. 568). 1 İstanbul Kilesinin yaklaşık 25 kilogram olduğu görülür. Aşağıda anlatımı yapılan hububat ve bakliyat ürünlerine ait müd ve kile rakamları, toplam üretimin daha net görülebilmesi için, öşür katsayısıyla çarpıldıktan sonra elde edilen rakamları ifade etmektedir.

Saruhan Sancağının Kanunnamesi günümüzde mevcut olmadığından, çalışmada kullanılan öşür oranları için, Saruhan Sancağıyla coğrafi bakımdan komşu bulunan, arazi ve iklimiyle de benzerlik gösteren Aydın Sancağının kanunnamesi, başka çalışmalardaki gibi esas alınmıştır. Bu kanunnamede öşür oranları nohut, mercimek, bakla, susam, burçak, börülce, pamuk, soğan-sarımsakta 1/10, buğday, darı, arpa, çavdar ve yulafta ise 1/8'dir (Emecen, 1989, s. 240). Bilindiği üzere öşür oranları bölgelere göre farklılık göstermiştir (İnalçık, 1987, s. XXXIII-XXXIV).

Çalışmada, tahrir defterlerinden elde edilen veriler ışığında hesaplamalar yapılmakla birlikte, bazı hususları da burada belirtmek gerekir. Nitekim hasat zamanı köylüden alınan sulariye (Emecen, 1989, s. 240) yanında, yanlış yazımlardan (Kızıltan, 2008, s. 64) kaynaklanan sebeplerden dolayı gerçek üretim miktarlarının, defterlerde kaydedilen rakamlardan daha yüksek olduğunu ifade edebiliriz. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin ticari olarak üretilmeyen üründen vergi almadığı (Emecen, 1989, s. 262), dolayısıyla bu ürünlerin de defter kayıtlarına girmediği ayrı bir vakıdır. Buna göre çalışmada, Gördüs kazasında tarımsal üretime ait olarak belirtilen rakamların, gerçekte biraz daha fazla olabileceğini söylemekte fayda bulunmaktadır. İkinci bir husus, tahrir defterlerinde kayıtlı ürünlerin öşür miktarlarının, bazen ortak başlık altında değerlendirilmesidir (BOA. TD. 165, s. 214). Deftere yazılan öşür oranı bazen, bir veya birkaç ürünün ortak öşrü olabilmektedir. Ancak bunları ayırmak oldukça zordur. Nitekim öşür miktarının ne kadarının ilk yazılan ürüne ne kadarının da sonra yazılan ürüne ait olduğunu belirlemek imkânsız gibidir. Bununla birlikte ilk yazılan ürünün, hâsılın önemli bir kısmına sahip olduğu düşünülebilir. Bu şekilde ortak yazım sayısının azlığı, bunların büyük yekûn tutmaması ve net miktar ayırımının zorluğu nedeniyle, defterlerde ortak olarak kaydedilen ürünlerin öşür miktarları çalışmada, ilk yazılan ürün içinde değerlendirilme yoluna gidilmiştir.

Ürünlerin kile ve kıymet rakamları konusunda da defterlerde bazı tutarsızlıklar bulunmaktadır. Mesela genel olarak bakıldığında, 1575 yılında burçağın kile kıymeti 6 akçe iken, bazı köylere ait hâsıllarda bunun dışına çıkıldığı görülür. Mesela Rumtaş köyünde 5 kile burçağın kıymeti 32 akçe olarak kaydedilmiştir (TK. KKA. TD, s. 233 b). Aynı şekilde darının da genel olarak 1 kile kıymetinin 6 akçe olduğu görülürken, Evciler köyü hâsılinda 5 kile karşılığı 32 akçe şeklinde yazılmıştır (TK. KKA. TD, s. 234 a). 1531 Tarihli defterde de kazada buğdayın 1 müdü 160 akçe iken, Depecik köyü hâsılinda 1,5 müd buğdayın kıymeti 200 akçe olarak yazılmış (BOA. TD. 165, s. 243), 1 kile buğdayın kıymeti de genel olarak 8 akçe iken, Yaka köyü hâsılinda 10 kile buğdayın karşılığı 75 akçe olarak kaydedilmiştir (BOA. TD. 165, 241). Genelde ürünlerin kıymet bedelleri defterlere yazılırken kile birim fiyatıyla orantılı standart rakamlar kullanılırken, bazı köylerin hâsıllarında çok cüzi oranda farklılıklar tespit edilmektedir. Bunların farklı yazılışları, yanlış yazımdan kaynaklanmış olabileceği gibi, müd veya kile oranlarında bir miktar fazla veya eksikliklerin olmasından dolayı, böyle bir yola tevessül edildiği ifade edilebilir. Nitekim işlerinde profesyonel olan muhassılların üst üste böyle hatalar yapmaları zor bir ihtimal gibi görünmektedir. Bunda küsuratların yuvarlandığını düşünebiliriz. Nitekim 1.3, 2.7 veya 4.1 gibi gerçekleşen üretim veya öşür vergi rakamlarının, bu şekilde küsuratlı olarak yazılmasındansa, doğrudan yuvarlamaya gidilmiş olması akla daha yatkın görünmektedir. Nitekim tahrir

defterlerinde yazılan üretime ve vergilendirmelere dair rakamlar, sadece ya tam ya da buçuklu sayılardan oluşmaktadır.

Aşağıda da görüleceği üzere XVI. yüzyılın ikinci yarısında Gördüs kazasında tarımsal ürünlerin önemli bir kısmının birim fiyatlarında artışlar olmuştur. Mesela 1531 yılında buğdayın 1 kilesi 8 akçe iken, 1575'te 10 akçeye yükselmiştir. Aynı şekilde arpanın birim fiyatı 5 akçeden 6 akçeye, nohudun da 8 akçeden 10 akçeye artış göstermiştir. Akdeniz havzasındaki ülkelerdeki nüfus artışı (Braudel, 1989, s. 270), kuraklık (Çerçi, 2000, s. 175), kıtlık (Arıkan, 1998, s. 105, 106), savaşlar (Demir, 2022, s. 300), nakliye (Güçer, 1964, s. 28, 29) ve toplumsal sorunlar (Akdağ, 1995) gibi sebepler enflasyonu da beraberinde getirmiştir. Buna göre Osmanlı Devleti'nin genelinde olduğu gibi Gördüs kazası bölgesi halkının da doğal olarak bu olumsuz yapıdan etkilenmemesi düşünülemez.

XVI. yüzyılda Gördüs kazasında yapılan tarımsal faaliyetler, çalışmada dört başlık altında ele alınmıştır. Öncelikle hububat ve bakliyat üretimine yer verilmiş, ardından sanayi ile sebze-meyve üretimine ait tahrir defteri verileri değerlendirilmiştir. Bölgede bulunan değirmenler (Asiyab) de özellikle hububat ve bakliyat ile ilişkili olduğundan çalışmaya konu olmuştur. Kazada üretimi yapılan ürünlerin, kaza ekonomisi içindeki yüzdelik payları hakkında da fikir sahibi olabilme adına, Timar sistemine de kısmen değinilmiştir. Bölgede üretimi yapılan tarımsal ürünlerin pazarlanmasında önemli yeri olan Pazar'a ait de kısa bilgi verilmiştir. Tahrir defterlerinden elde ettiğimiz veriler ekler kısmında, tablolar halinde de konumuza ışık tutması adına ilave edilmiştir. Kaza genel nüfusuna göre kilogram cinsinden üretim hesaplaması yapılan tarımsal ürünlerin, bölgede kişi başına düşen miktarları da çalışmada belirtilmiştir (Bkz. Tablo 4).

Aşağıda XVI. yüzyılda Gördüs kazasında yetiştirilen tarımsal ürünlerle ilgili olarak oluşturulan gruplar sırasıyla verilmiş, arşiv vesikalarından elde edilen bilgiler çeşitli değerlendirmelerle ele alınmıştır.

1. Hububat Üretimi

Buğday, arpa, darı, pirinç, çavdar, yulaf gibi taneli bitkileri içeren hububatın (Çınar, 2023, s. 192), Osmanlı Devleti'nin tarım politikaları içinde ayrı bir yeri vardır. Özellikle buğday, tüm sancak veya kazalarda üretilmiştir. Bunda bu ürünün halkın temel besinleri içinde yer alması, geniş bir coğrafyada yetişebilme özelliği yanında, stratejik ve askerî açıdan önemli olması etkili olmuştur. Arpanın da hayvan yemi özelliği yanı sıra, buğday kıtlığında gıda maddesi olarak kullanılabilmesi, onu değerli kılmıştır. Hububat, ayrıca vergi getirisi (Öşür) bakımından da Osmanlı Devleti ekonomisine katkı sunmuştur (Karaboğa, 2011, s. 25). Bu olumlu özellikleri yanında hububat, bazen sorunları da beraberinde getirmiştir. Mesela hububat ürünlerinin dış piyasada daha yüksek fiyata alıcı bulabilmesi, Karesi Sancağı gibi Batı Anadolu sahillerindeki iskele ve koylardan hububat kaçakçılığına neden olmuştur. Avrupalı tüccarların önerdiği yüksek fiyat, idarecilerin tutumları ve bunların kontrol edilememesi, bu konuda mücadeleyi de olumsuz etkilemiştir (Genç, 2004, s. 59).

Osmanlı Devleti'nde öşür vergisi, buğday, arpa, darı gibi dayanıklı ürünlerinden aynı; sebze, meyve gibi dayanıksız ürünlerden ise nakdi ve maktu olarak alınmıştır (Ünal, 1998, s. 137). XVI. Yüzyılın ikinci yarısında tüm Osmanlı Ülkesinde olduğu gibi Gördüs kazasında da fiyatların yükseldiği ve belli bir oranda enflasyonun olduğu tespit edilmiştir. XVI. Yüzyılın ikinci yarısında Buğdayın kıymet değeri %25 civarında artarken, arpanın %20 oranında yükselmesi,

buğdaya olan talebin daha fazla olmasıyla açıklanabilir. Bununla birlikte yüzyılın ikinci yarısında kazada hububat ürünlerinin fiyatlarındaki artış oranı %20 ile %33,3 oranında yükselme göstermiştir. Kilogram cinsinden olmasa da fiyatlardaki yüzdelik oran bazında en fazla artışın yulafta meydana geldiği görülmektedir.

1531 yılında hububat ürünlerinde “öşür getirisi” bakımından sıralama şu şekildedir: Buğday, arpa, burçak, çavdar, darı, yulaf ve çeltik. 1575'te bu sıralamada değişiklikler olduğu görülür. Mesela öşür getirisi bakımından burçak bir sıra gerileyerek 4. sıraya düşerken, darı 3. sıraya yerleşmiştir (Bkz. Tablo 1).

Hububat ürünlerinin toplam öşür gelirindeki değişimlerde, üretimde meydana gelen olumlu veya olumsuz dalgalanmalar yanında, arz-talep dengesindeki bozulmalar da önemli rol oynar. XVI. Yüzyılda buğday, hububat grubu içinde, Osmanlı ülkesinin diğer bölgelerinde olduğu gibi, Gördüs kazasında da en çok üretimi olan ve buna paralel olarak da en fazla öşür getirisine sahip üründür. Bunda temel besin maddeleri içinde yer alan ekmeğin hammaddesi olması önemli bir yer tutar. 1531'de Gördüs kazasında hububattan elde edilen öşür geliri toplamı 66473,5 akçedir. Bu rakam 1575 yılında 65113,5 akçe ile %97,95 oranında artarak 131587 akçe olarak gerçekleşmiştir. XVI. Yüzyılın ilk ve ikinci yarısında, öşür geliri bakımından diğer gruplara nazaran hububat ilk sırada yer alır. Kazada timar sistemi içinde toplam gelir bazında hububat öşürü 1531 yılında %30,65, 1575'te ise %44,67'lik paya sahiptir. Kazanın toplam öşür gelirleri içinde ise 1531'de %67,40, 1575'te de %68,09 gibi yüksek oranda paylara ulaşmıştır. Bu oranlar bize hububatın tarım ürünleri içinde bölgedeki ağırlığını açıkça göstermektedir (Bkz. Tablo 10).

1531 ve 1575 yılında “kilogram bazında” hububat üretiminde sıralama şu şekildedir: Buğday, arpa, burçak, çavdar, darı ve yulaf. 1531 Yılında öşür getirisi bakımından da sıralama aynıdır. Ancak hububat ürünlerinde 1575'te kilogram ve kıymet cinsinden sıralamada birtakım değişmelerin olduğu görülür. Nitekim darı üretiminde artış olmuş, kilogram ve kıymet bakımından yüzyılın ikinci yarısında üçüncü sıraya yükselmiştir. Darı üretiminin daha üst sıralara çıkması, bu ürüne duyulan talep ve yüksek üretim artışıyla açıklanabilir. Mesela kilogram bazında artış oranı buğdayda %51,64 iken, darı da bu oran %318,16 civarındadır. Bununla birlikte buğday, kilogram bazında bakıldığında, kazada üretilen darının, toplam kilogramının üç katından daha fazla üretim miktarına sahiptir (Bkz. Tablo 3).

Yukarıda da belirtildiği üzere, İstanbul ölçeğine göre 1 müd 20 kileye karşılık gelmektedir. Aşağıda verilen müd ve kileye ait birim fiyatları incelendiğinde bu durum açıkça görülür. Mesela 1531 yılında 1 müd buğday 160 akçe iken, bunun 1 kilesi 8 akçedir. 1575'te oran, kile 10, müd 200 akçe şeklindedir. Başka bir ifadeyle müd fiyatı, kile fiyatının 20 katıdır. Diğer ürünlerde de bu durum tahrir defterlerinde açıkça takip edilebilir (Bkz. Tablo 5).

Aşağıda XVI. yüzyılda Gördüs kazasında yetiştirilen hububat ürünlerinin üretimine dair tahrir defterlerinden elde edilen veriler sırasıyla ele alınmıştır.

1.1. Buğday (Hinta):

1531 yılında Gördüs kazasında 40984 kile buğday üretimi gerçekleşmiştir.¹ Bunun kilogram cinsinden karşılığı 1051604,35 kg. (1051,6 Ton),² kıymet karşılığı ise 323448 akçedir. 1575'te ise kazada toplamda 62152 kile buğday hâsılatı olduğu belirlenmektedir. Buna göre 1594751,95 kg. (1594,7 Ton) buğday üretildiğini ifade edebiliriz. Görüldüğü üzere yüzdelik olarak yüzyılın ikinci yarısında buğday üretiminde %51,64 civarında bir artış söz konusudur. Kilogram cinsinden artış ise 543147,6 kg. olarak gerçekleşmiştir. Dolayısıyla kazada buğday üretiminde önemli oranda yükselme bulunduğu anlaşılır. Bunda nüfus artışı ve buğdaya olan talebin yükselmesinin önemli rol oynadığını söylemek mümkündür. 1575'te buğdayın toplam gelir miktarı 634320 akçedir. Kıymet bazında 310872 akçe artış bulunmaktadır ki bu da %96,11 oranına karşılık gelir. 1531 yılında buğdayın kıymet karşılıkları da şu şekildedir: 1 müd 160 akçe, 1 kile 8 akçedir. 1575'te ise 1 müd 200 akçeye, 1 kile de 10 akçeye yükselmiştir. Buna göre buğdayın kıymet bedelinde %25 oranında bir artış mevcuttur.

1531'de kazada kişi başına düşen buğday miktarı 100,46 kg. iken, bu rakam 1575 yılında 133,39 kg.'a yükselmiştir. Kişi başına düşen buğday miktarında 32,93 kg. artış görülürken, yüzdelik bazda %32,77 oranında yükselme söz konusudur.³

1.2. Arpa (Şair):

1531 yılında kaza genelinde 31332 kile arpa üretimi olup, bunun kıymet karşılığı da 156680 akçedir. Kaza genelinde toplamda 723549,87 kilogram (723,5 Ton) arpa üretimi gerçekleşmiştir. 1575'te 51808 kile arpa üretimi yapılırken, bunların kıymet karşılığının da 302496 akçe olduğu anlaşılmaktadır. Buna göre üretimi yapılan arpanın genel toplamı 1196402,14 kilograma (1196,4 Ton) ulaşmaktadır.

Yüzyılın ikinci yarısında kaza genelinde arpa üretimi 472852,27 kilogram (472,8 Ton) artmıştır. Bu da %65,35 oranına karşılık gelir. Kıymet bazındaki artış ise 145816 akçedir. Buna göre %93,06 oranında yükselme söz konusudur. 1531'de arpanın 1 müdü 100, 1 kilesi 5 akçe iken, 1575'te 1 müd 120, 1 kile ise 6 akçedir. Buna göre arpanın kıymet değeri %20 oranında artmıştır. Yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı ülkesinde meydana gelen enflasyonun izlerinin kazada üretimi yapılan arpaya ait rakamlarda da görülmektedir.

1531 yılında kazada kişi başına düşen arpa miktarı 69,12 kilogramdır. 1575'te ise 30,95 kilogram artarak 100,07 kilograma ulaşmıştır. Artış oranı %44,77'dir.

1.3. Yulaf (Alaf):

1531 yılında kaza genelinde üretimi yapılan yulafın toplam kile miktarı 1696'dır. Bunun kıymet karşılığı da 5088 akçedir. Dolayısıyla bu tarihte kazada toplamda yaklaşık 42400 kilogram (42,4 Ton) yulaf üretimi olduğunu söylenebilir. 1575'te ise bölgedeki yulaf üretim miktar-

¹Çalışmada, Hububat ve Bakliyat ürünlerine ait verilen rakamlarda tahrir defterlerinde verilen müd ve kile miktarları birleştirilerek, ortaya çıkan toplam kile miktarı yazılmıştır. Kıymet (Öşür) rakamları ise ilgili ürünün öşür katsayısıyla (1/8 veya 1/10 gibi) çarpıldıktan sonra çıkan sonuç yazılmıştır.

² İstanbul Ölçeğiyle: 40984 kile x 25,6589 kg. =1051604,35 Kilogram (1051,6 Ton). Çalışmada Kilogram cinsinden yapılan diğer tüm hesaplamalarda da aynı yöntem uygulanmıştır.

³ Çalışmada kişi başına düşen ürün miktar hesaplamalarında yukarıda giriş kısmında verilen nüfus rakamları doğrultusunda hesaplamalar yapılmıştır.

larında önemli oranda artış görülür. Nitekim kazada 2832 kile üretim olup bunun kıymet karşılığı 11328 akçedir. Bölgede üretilen yulafın kilogram bazında karşılığı da yaklaşık 70800 (70,8Ton) olarak tespit edilmektedir.

1575'te yulaf üretiminde 28400 kilogramlık (28,4 Ton) artış olup, bu da %66,98 oranına karşılık gelmektedir. Kıymet bazında da 6240 akçe ile %122,64 civarında yükselme söz konusudur. 1575 tarihinde diğer birçok tarımsal üründe olduğu gibi yulaf da enflasyondan etkilenmiş ve kıymet bedelinde artış olmuştur. Nitekim 1531'de 1 müd yulafın kıymet bedeli 60, 1 kilesi de 3 akçe iken, 1575'te 1 müdü 80, 1 kilesi ise 4 akçeye yükselmiştir. Buna göre yüzyılın ikinci yarısında yulafın kıymet bedeli yaklaşık %33,3 oranında artmıştır. Yulafın birim fiyatındaki yükselme, tüm hububat ve bakliyat ürünlerinden daha fazladır. Bunda sel, kuraklık gibi iklimsel olumsuzlukların ya da bu ürüne duyulan talebin, diğer ürünlere göre daha fazla artış görmesinin etkili olduğunu söyleyebiliriz.

1531'de Gördüs kazasında üretilen yulafın kişi başına düşen miktarı 4,05 kilogramdır. 1575 yılında üretim artışına paralel olarak kişi başına düşen miktar da artmıştır. Nitekim bu tarihte kazada kişi başına düşen yulaf miktarı %46,17 oranıyla, 1,87 kilogram artarak, 5,92 kilograma yükselmiştir.

1.4. Burçak:

1531 yılında kaza genelinde burçak üretimi 5445 kiledir. Bu da toplamda 136125 kilograma (136,1 Ton) denk gelir. Kazada üretimi yapılan burçağın toplam kıymet bedeli de 27520 akçedir. 1575'te bölgede 6385 kile, başka bir ifadeyle 159625 kilogram (159,6 Ton) burçak üretilmiştir. Bunun kıymet karşılığı da 39570 akçedir.

Burçak üretiminde yüzyılın ikinci yarısında 23500 kilogramlık artış söz konusudur. Bu da %17,26 oranına karşılık gelir. Kıymet bazında da 12050 Akçelik yükselme olup, gelir bazında %43,78 oranında artış olduğu tespit edilmektedir. Burçağın da kıymet bedelinde enflasyonun etkisi hissedilir. Nitekim 1531'de burçağın 1 müdü 100, 1 kilesi de 5 akçe iken, 1575'te birim fiyatlarında %20 oranında artış olmuş, 1 müd 120, 1 kile ise 6 akçeden işlem görmüştür.

1531'de kazada kişi başına düşen burçak miktarı da 13 kilogram iken bu rakam 1575 yılında 13,35 kilograma yükselmiştir. Artış oranı %2,69 oranı ile 0,35 kilogram civarındadır.

1.5. Darı (Erzen):

Hububat ürünleri içinde bölgede yaygın olarak üretimi yapılan ürünlerden biri de darıdır. Kaza genelinde 1531'de toplamda 2004 kile darı üretimi gerçekleştiği, bunun da 50100 kilograma (50,1 Ton) karşılık geldiği anlaşılmaktadır. Bu miktarın toplam kıymet bedeli de 10020 akçedir. 1575'te ise bölgede darı üretimi ciddi oranda yükselmiştir. Nitekim bu tarihte toplam üretim 8380 kiledir. Bu da 209500 kilograma (209,5 Ton) denk gelirken, bunun kıymet bedeli de 50352 akçe olarak hesaplanmıştır. Darı üretiminde yüzyılın ikinci yarısında, önceki döneme göre yaklaşık dört katlık bir artış mevcuttur.

Darı üretimi 1575'te 159400 kilogram artmıştır ki bu %318,16 oranına karşılık gelir. Kıymet bazında ise 40332 akçe ile %402,51 civarında yükselme söz konusudur. Darının birim fiyatı yüzyılın ikinci yarısında yaklaşık %20 oranında artmıştır. 1531'de 1 müdü 100, 1 kilesi 5 akçe olan darının kıymet bedeli, 1575'te 1 müdü 120 ve 1 kilesi de 6 akçe olarak tespit edilmektedir.

Gördüs kazasında kişi başına düşen darı miktarında yüzyılın ikinci yarısında %266,52 ile oran bazında ciddi bir yükselme mevcuttur. Nitekim 1531'de kazada kişi başına düşen darı miktarı 4,78 kilogram iken, bu rakam 1575 yılında 12,74 kg. artarak 17,52 kilografa yükselmiştir.

1.6 Çavdar

Tahrir defteri kayıtlarına göre 1531 yılında Gördüs kazası genelinde toplamda 2208 kile çavdar üretimi bulunurken, bunun kıymet karşılığının da 11040 akçe olduğu belirlenmektedir. Kilogram cinsinden de 55200 kilogramlık (55,2 Ton) üretimin meydana geldiği görülür. 1575'te kazada 3024 kile çavdar üretimi gerçekleşmiştir ki bu yaklaşık 75600 kilografa (75,6 Ton) eşittir. Bölgede bu tarihteki çavdar üretiminin toplam kıymet bedeli de 18816 akçedir.

Yüzyılın ikinci yarısında çavdar üretimindeki artış 20400 kilogramdır. Bu da kilogram bazında %36,95 oranında yükselme olduğunu gösterir. Kıymet bazında ise 7776 Akçeyle %70,43 oranında artış söz konusudur. 1575 yılında kazadaki diğer ürünlerde olduğu gibi, çavdarın fiyatında da burçak ve darının birim fiyatlarındaki gibi, %20 civarında artış meydana gelmiştir. Çavdarın 1531'de 1 müdü 100, 1 kilesi ise 5 akçedir. 1575'te ise 1 müdü 120 ve 1 kilesi de 6 akçeye yükselmiştir.

Gördüs kazasında çavdar üretiminde kişi başına düşen miktar, yüzyılın ikinci yarısında artar. Nitekim 1531'de kazada kişi başına düşen çavdar miktarı 5,27 kg. iken bu rakam 1575 yılında 6,32 kg. olmuştur. Artış oranı 1,05 kilogram ile %19,92 seviyesindedir.

1.7 Çeltik

1531 yılında sadece Dargıl ve Şeyhler köylerinin ortak yazılan hâsılı içinde görülen çeltik öşrü 127 akçedir. Ayrıca Evciler köyü hâsılında "Nehr-i çeltük" adı altında 310 Akçelik vergi kaydı bulunmaktadır. Toplamda 437 Akçelik vergi söz konusudur. Bununla birlikte çeltik öşrü mahsulün yarısından alınır (Gündüz, 2008, s. 241). Çeltik hasat edildikten sonra ikiye bölünür ve öşür reaya hissesinden alınır. Buna göre çeltik üretimine dair reel bir hesaplama için defter kayıtlarında belirtilen öşür kaydını iki ile çarpmak gerekmektedir (Taş, 2020, s. 1260).

1575 yılında yine aynı köylerin hâsılı içinde çeltik öşrü ve nehr-i çeltik vergilerine rastlanır. Ancak bu tarihte kazaya ait defter kayıtlarındaki çeltiğe ait rakamlarda az da olsa bir artış söz konusudur. Nitekim kaza genelinde toplamda 150 akçe çeltik öşrü ve 316 akçe nehr-i çeltük vergisi mevcut olup toplam rakam 466 akçedir. Buna göre vergi gelirinde 29 akçe ile %6,63 oranında bir artış bulunduğu ifade edilebilir.

2. Bakliyat Üretimi

Nohut, börülce, bakla ve mercimek gibi bitkilerin kurutulmuş tohumları olan (Pekşen vd. 2005, s. 110) bakliyat ürünlerinin, XVI. yüzyılda Gördüs kazasında da yetiştirildiği tahrir defterlerinden anlaşılmaktadır. Hububat ürünlerinde tespit ettiğimiz müd ve kile arasındaki 20 katlık fark, bakliyat ürünleri için de aynıdır. Başka bir ifadeyle bakliyat ürünlerinde de bir ürünün müd birim fiyatı, kile fiyatının 20 katıdır. Mesela 1531 yılında nohudun 1 müdü 160 akçe iken, 1 kilesi 8 akçe, 1575'te 1 müdü 200, 1 kilesi de 10 akçedir. Gördüs kazasında bakliyat ürünlerinin fiyatlarında yüzyılın ikinci yarısında artış oranı %25 civarındadır. XVI. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı ülkesinde görülen enflasyon, Gördüs kazasında yetiştirilen bakliyat ürünlerini de etkilemiş ve bu ürünlerin birim fiyatlarında artışlar meydana gelmiştir.

1531 yılında kaza genelinde üretilen bakliyat ürünlerinden elde edilen öşür miktarı toplamı 3390 akçedir. 1575'te bu rakam 1550 akçe artmış ve 4940 akçeye yükselmiştir. Bu da %45,72 oranına karşılık gelir. Kazadaki timar sistemi içinde, bakliyat öşürünün payı 1531 yılında %1,56, 1575'te ise %1,67 oranına sahiptir (Bkz. Tablo 10). Bakliyat öşür gelirlerinin toplamı kazanın toplam öşür gelirleri içinde ise 1531'de %3,43 oranında paya sahiptir. 1575'te de bu rakam bir miktar azalarak %2,55 oranına gerilemiştir. Bu düşüşte diğer gruplarda yer alan tarımsal ürünlerdeki üretim artışının etkisi söz konusudur. XVI. yüzyılda Gördüs kazasında bakliyat öşür gelirleri toplamı, hububat, sebze-meyve ve sanayi bitkilerinin öşür gelirleriyle kıyaslandığında son sırada yer alır (Bkz. Tablo 10).

XVI. yüzyılda bakliyat ürünlerinin toplam öşür geliri ve üretim miktarı büyükten küçüğe doğru nohut, bakla, börülce ve mercimek olarak sıralanabilir. Bu dönemde Gördüs kazasındaki nohut üretiminin, öşür geliri ve kilogram cinsi hâsılatı bakımından bakliyat grubu içinde, diğer ürünlerle kıyas yapılamayacak kadar açık ara önde olduğu görülür. Bununla birlikte Gördüs kazasında nohudun kilogram üretiminde, yüzyılın ikinci yarısında %4,92 oranında gerileme tespit edilmektedir (Bkz. Tablo 3). Bu üretim azalmasına rağmen nohut ilk sıradaki yerini korumuştur. Nohut üretiminin bölgede yaygın olmasının sebebi, bu ürüne duyulan talebin fazlalığı ile bölgenin arazi ve iklim yapısının olumlu özelliğiyle doğru orantılıdır.

XVI. yüzyılda Gördüs kazasında yetiştirilen bakliyat ürünleri tahrir defterlerindeki kayıtlar ışığında aşağıda sırasıyla ele alınmıştır.

2.1. Nohut

1531 yılında Gördüs kazasında üretilen nohudun kıymet karşılığı 26020 akçedir. Bu tarihte kazada toplam 3250 kile nohut üretilmiş olup, bu da 81250 kilograma (81,2 Ton) karşılık gelmektedir. 1575'te nohut üretiminde bir miktar gerileme söz konusudur. Nitekim kaza genelinde toplamda 3090 kile nohut üretimi bulunduğu, bunun da 77250 kilogram (77,2 Ton) olduğu belirlenmektedir. Bu tarihte nohuttan elde edilen toplam gelir (kıymet) miktarı da 30900 akçedir.

1575 yılında nohut üretimi kıymet bazında 4880 akçeyle %18,75 oranında artarken, kilogram cinsinden 4000 kilogram ile %4,92 civarında azalmıştır. Kilogram bazında gerilemeye rağmen, kıymet oranında artış görülmesi, doğrudan enflasyonla ilgilidir. Nitekim nohudun 1 müdü 1531'de 160, 1 kilesi 8 akçe iken, 1575'te 1 müdü 200, 1 kilesi de 10 akçeye yükselmiştir. Buna göre %25 civarında bir yükselmenin olduğunu söyleyebiliriz.

1531'de kazada kişi başına düşen nohut miktarı 7,76 kg. iken, bu rakam 1575 yılında 6,46 kilograma geriler. Bakliyat ürünleri içinde kişi başına düşen miktar bakımından azalma gösteren tek ürün nohuttur. Azalan miktar ise 1,3 kilogram civarındadır. Bu da yaklaşık %16,75 oranına karşılık gelir. Nohudun yaygın kullanım alanı olması, üretimindeki gerilemede talepten ziyade, bölgede sadece nohudu etkileyen bir takım iklimsel faktörler veya zirai hastalıklarla izah edilebilir. Çünkü nohut üretiminin düşerken, diğer bakliyat ürünlerinin artış göstermesi, olumsuz koşullardan sadece ya da en fazla nohudun etkilendiğini düşündürmektedir.

2.2. Börülce

Gördüs kazasında 1531 yılında 220 kile börülce üretimi karşılığı 1760 akçe gelir elde edilmiş, kilogram olarak da 5500 kg (5,5 Ton) civarında hâsılat gerçekleşmiştir. 1575'te börülce üretimi ciddi oranda yükselmiştir. Nitekim bu tarihte kaza genelinde 720 kile üretim karşılığı,

18000 kilogram (18 Ton) hâsılat olduğu anlaşılmaktadır. Kıymet bazında ise 7200 Akçelik gelir söz konusudur.

Yüzyılın ikinci yarısında 12500 kilogram ile %227,27 gibi yüksek bir oranda börülce üretimi gerçekleşmiştir. Kıymet bazında ise 5440 akçe ile %309,09 civarında yüksek bir artış mevcuttur. Burada da bölgede meydana gelen enflasyonun etkisi açıkça hissedilmektedir. Nitekim 1531 yılında börülce üretiminde müd karşılığıyla ilgili olarak herhangi bir kayıt defterde olmakla birlikte, 1 kile börülcenin 8 akçe olduğu görülür. 1575'te ise 1 müd 200, 1 kile de 10 akçedir.

Yıllık olarak kazada kişi başına düşen börülce miktarı oldukça düşüktür. Nitekim 1531'de Gördüs kazasında bu miktar 0,52 kilogramdır. 1575 yılında kişi başına düşen pay 0,98 kilogram ile %188,46 oranında artarak 1,50 kilograma yükselmiştir.

2.3. Bakla

1531 yılında Gördüs kazasında üretilen bakla, toplamda 640 kileden oluşmakta, bunun kıymet karşılığı da 5120 akçeyi bulmaktadır. Kazada toplamda 16000 kilogram (16 Ton) bakla üretimi yapıldığı tespit edilmektedir. 1575'te bölgede bakla üretiminde bir miktar artış olduğu görülür. Nitekim bu tarihte kaza genelinde 740 kile bakla üretimi gerçekleşmiş, bunun kıymet karşılığı da 7400 akçe olmuştur. Kilogram cinsinden de 18500 kilogram (18,5 Ton) bakla ürettiğini ifade edebiliriz.

Yüzyılın ikinci yarısında üretim 2500 kilogram artmıştır. Bu da %15,62 oranına karşılık gelir. Kıymet bazında da 2280 Akçelik yükselme tespit edilmektedir ki bu da %44,53 civarında gelir artışı bulunduğunu gösterir. 1575 yılında diğer birçok üründe olduğu gibi baklanın da birim fiyatında yükselme olmuştur. Nitekim 1531'de 1 kile fiyatı 8 akçe iken, 1575'te bu rakam %25 oranında artarak 10 akçeye yükselmiştir. Dolayısıyla bakla fiyatları da mevcut enflasyon çerçevesinde ¼ oranında artmıştır. Tahrir defterlerinde baklaya ait kayıtlarda müd cinsinden herhangi bir veri mevcut değildir.

1531'de kazada kişi başına düşen bakla miktarı 1,52 kilogram iken, bu rakam 1575 yılında küçük bir oranda artarak 1,54 kilograma yükselmiştir. Görüldüğü üzere bölgede yıllık kişi başına düşen pay oldukça düşüktür. Kişi başına düşen bakla miktarı yüzyılın ikinci yarısında 0,02 kilogram ile %1,31 oranında artış göstermiştir.

2.4. Mercimek

1531 yılı itibarıyla Gördüs kazasında 125 kile mercimek üretilirken, bu üretim sonucunda yaklaşık 1000 Akçelik gelir elde edilmiştir. Kilogram cinsinden de 3125 kilogram (3,1 Ton) üretim gerçekleştiği anlaşılmaktadır. 1575 yılında mercimek üretiminde önemli oranda bir artış söz konusudur. Bu tarihte kaza genelinde 10 müd yanında, 190 kile mercimek üretilmiş, bunun kıymet karşılığı da 3900 akçe olmuştur. Kilogram bazında ise bölgedeki toplamda 390 kile mercimek hâsılatından hareketle, 9750 kilogramlık (9,7 Ton) üretim bulunduğunu söylemek mümkündür.

1575 yılında kazada mercimek üretiminde 6625 kilogram artış gerçekleştiği, bunun da %212'ye karşılık geldiğini belirtebiliriz. Buna göre bölgedeki mercimek üretiminde iki kattan fazla artış gerçekleşmiştir. Kıymet bazında da 2900 Akçelik bir yükselme mevcuttur. Bu da %290 oranına karşılık gelir. Buna göre 3 kata yakın bir gelir artışı bulunduğu görülmekle bir-

likte, reel anlamda bunun daha düşük olduğunu söylemeliyiz. Çünkü enflasyonist hareketin izlerini mercimek üretiminde de görebiliyoruz. Nitekim 1531 yılında 1 kile mercimeğin fiyatı 8 akçe iken, 1575'te 10 akçeye yükselmiştir. Tahrir defterlerinde 1531'de mercimeğin müd fiyatına ait bir kayıt bulunmazken, 1575 yılında 1 müd mercimeğin kıymetinin 200 akçe olduğu belirtilmektedir.

Mercimek, Gördüs kazasında kilogram cinsinden olmasa da yüzdelik bazda oldukça fazla denilebilecek oranda artış gösteren ürünlerden biridir. 1531'de kazada kişi başına düşen mercimek miktarı 0,29 kilogram iken, bu rakam 1575'te 0,81 kilogram olmuştur. Artış miktarı 0,52 kilogram, bunun yüzdelik karşılığı da %79,31 civarındadır.

3. Sanayi Bitkileri

Tarih boyunca devletlerin sanayi faaliyetleri, tarım ekonomisiyle doğrudan bağlantılı olmuştur. Osmanlı Devleti'nde de sanayi sektörünün hammaddeleri için tarım önemli rol oynar. Mesela dokuma sanayi için pamuk ve keten, tahin üretimi için susam vazgeçilmez ürünlerdendir (Karaca vd. 2017, s. 31). Gördüs kazasında sanayi bitkilerinden 1531 yılında elde edilen öşür gelirleri toplamı 4297 akçedir. 1575'te bu rakam 4889 akçe artarak 9186 akçeye yükselmiştir. Buna göre sanayi bitkilerinin öşür gelirleri, yüzyılın ikinci yarısında %113,77 gibi yüksek bir oranda, yaklaşık iki kattan fazla artış göstermiştir. Sanayi bitkileri içinde üretim miktarı ve gelir bakımından pamuk ve boyalık bitki açık ara öndedir. Diğer ürünler ise çok daha düşük gelir miktarlarıyla bunların ardından sıralanır. 1575 yılında sanayi bitkileri içinde sadece esrar üretiminde gerileme tespit edilirken, haşhaş ve dut yaprağının gelir seviyelerini koruduğu, diğer grup üyesi bitkilerin gelirlerinde ise artışlar olduğu belirlenmektedir. Özellikle ifade etmek gerekir ki Gördüs kazasında sumak, susam ve palamut gelirlerinde yüzyılın ikinci yarısında, oransal bazda (üretim miktarı bakımından olmasa da) çok yüksek miktarlarda artış olduğu görülür. Mesela susamda %2100, sumakta %1460 ve palamutta %525 civarında artışlar söz konusudur (Bkz. Tablo 6). Bu artışlarda adı geçen bitkilere talep yükselmesinin etkili olduğu söylenebilir. Nitekim tahrir defterlerinde, 1531 yılında susam ve sumak 1, palamut 3 adet hâsıl kaydında görülürken, 1575'te susam 2, sumak 7, palamut ise 11 adet hâsıl kaydında tespit edilmiştir. Başka bir ifadeyle bu ürünlerin yetiştirildiği veya ticarete konu olduğu yerleşim sayısı, yüzyılın ikinci yarısında artış göstermiştir. Sanayi bitkilerinin öşür gelirleri toplamı, XVI. yüzyılda Gördüs kazasındaki diğer ürün gruplarının öşür gelirleri toplamıyla kıyaslandığında, hububat ile sebze-meyve öşür gelirlerinin gerisinde, bakliyat gelirlerinin ise önünde yer almakta olup bir sıralama yapıldığında üçüncülüğe yerleşmektedir (Bkz. Tablo 10).

Gördüs kazasında sanayi bitkilerinden elde edilen öşür miktarlarının, kazadaki timar sistemi içindeki payı 1531'de %1,98 iken, bu rakam 1575 yılında yaklaşık iki kata yakın oranda artarak %3,11'e yükselmiştir (Bkz. Tablo 10). Bununla birlikte, sanayi bitkileri üretiminin kaza genel tarımı içinde düşük bir paya sahip olduğunu ifade edebiliriz. Kazada üretilen sanayi bitkilerinin toplam öşür gelirleri içindeki payı ise 1531'de %4,35 iken, 1575'te bu pay çok küçük bir oranda artarak %4,75 olarak gerçekleşmiştir. Dolayısıyla sanayi bitkileri, kaza genelinde tarımsal üretimde küçük bir oranda yer bulsa da yüzyılın içinde varlığını ve değerini korumaya devam etmiştir.

XVI. yüzyılda Gördüs kazasında yetiştirilen sanayi bitkileri, tahrir defterlerinden elde edilen veriler aşağıda sırayla ele alınmıştır.

3.1. Pamuk (Penbe)

XVI. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin birçok yerinde olduğu gibi, Gördüs kazasında da pamuk, sanayi bitkileri içinde en yaygın üretimi olan ve fazlaca yetiştirilen bir üründür. Nitekim yüzyılın ilk ve ikinci yarısında kazanın yarısından fazla kısmında üretilmiştir. Bu durum bölgenin pamuk ziraatına uygun bir alan olduğunu açıkça göstermekle birlikte, günümüzde bölgede pamuk üretimi durmuştur. Bölgede ilgililerce pamuk üretimiyle ilgili yapılan veya yapılacak planlamalarda XVI. yüzyıldaki durumun göz önüne alınması veya incelenmesinin de faydalı olacağı kanaatindeyiz. Tahrir defterleri kayıtlarına göre pamuğun ağırlık hesaplamalarıyla ilgili olarak "Vukıyye" (BOA. TD. 165, s. 211) ya da "Kıyye" (TK. KKA. TD. 115, s. 221) tabiri kullanıldığı görülür. 1 Kıyyenin (Okka) kilogram olarak karşılığının da 1,2828 kg. olduğu belirtilmiştir (Hinz, 1990, s. 30).

Tahrir defterlerinde pamuğa ait öşür bedelleri yazılırken genel olarak kıyye ve kıymet rakamları verilmekle birlikte, bazı köylere ait hâsıl kayıtları içinde kıyye miktarı yazılmadan, doğrudan kıymet miktarları kaydedilmiştir (BOA. TD. 165, s. 209; TK. KKA. TD. 115, s. 244 a). Burada devlet için alacağı vergi miktarı esas olduğundan, muhassılın bazen kıyye miktarını yazmaya gerek görmeden, doğrudan kıymet miktarını yazma yoluna gittiği düşünülebilir. Bununla birlikte, 1531 tarihli defterde bu şekilde olan kayıtlarda kıymet bedelinin tam olarak 3'e bölünemeyen rakamlardan oluştuğu belirlenmiştir. 50, 40 ve 10 gibi rakamlar buna misal olarak verilebilir. Üç bölünebilen rakamlarda ise kıyye miktarlarının da yazıldığı tespit edilmektedir. 1575 tarihli defterde de kıymet değeri 4 akçeye yükselen pamuğun, kıyye rakamlarının yazımında benzer durum söz konusudur. Dolayısıyla defterlerde öşür gelirlerinin kıymet miktarları toplamı, pamuğun ilgili tarihteki kıyye birim fiyatına (3-4 akçe) bölünerek toplam kıyye miktarı hesaplanmıştır. Bulunan toplam kıyye miktarına göre de kilogram cinsinden hesaplamalar yapılmıştır.

1531 yılında kaza genelinde pamuktan elde edilen gelir, toplamda 21600 akçedir. Buna göre bölgede 7200 kıyyelik, başka bir ifadeyle 9236,16 kilogram (9,2 Ton) pamuk üretimi söz konusudur. 1575'te kaza genelinde pamuktan elde edilen gelir miktarı 47950 akçedir. Dolayısıyla bölgede 11987,5 kıyye pamuk üretimi bulunmaktadır ki bu da 15377,56 kilograma (15,3 Ton) karşılık gelir.

Yüzyılın ikinci yarısında bölgedeki pamuk üretimi, kilogram bazında 6141,4 kilogram ile %66,49 oranında artmıştır. Kıymet cinsinden de %121,99 oranıyla 26350 Akçelik yükselme gerçekleşmiştir (Bkz. Tablo 6). Ancak bu reel bir artışı göstermez. Çünkü halkın alım gücü düşmüştür. Nitekim 1531 yılında 1 kıyye pamuğun kıymeti 3 akçe iken, 1575'te 4 akçeye yükselmiştir. Buna göre pamuğun birim fiyatı %33,33 oranında artmıştır. Dolayısıyla elde edilen gelirdeki artışı reel olarak saptamak için, bu farkı da hesaba katmak gerekir. Bu dönemde Gördüs kazasında birim fiyatlarındaki en fazla artış %33,33 ile sanayi bitkilerinde pamuk, hububat ürünleri içinde de yulafta gerçekleşmiştir.

3.2. Susam

XVI. yüzyılda Gördüs kazasında susam üretiminin oldukça düşük seviyede kaldığını ifade edebiliriz. Nitekim 1531 yılında kazada 10 kile susam üretimi ve bunun karşılığı 100 akçe kıymet bedeli bulunmaktadır. Kilogram bazında ise 250 kilogramlık üretim söz konusudur. 1575'te ise yüzyılın ilk yarısına göre susam üretiminde ciddi bir artış göze çarpar. Bu tarihte kaza genelinde susam üretiminde 10 müd ve 20 kile üretim karşılığı, 2200 akçe kıymet bedeli

defterden tespit edilmektedir. Kilogram bazında da 5500 kilogram (5,5 Ton) civarında üretim gerçekleşmiştir. Yüzyılın ikinci yarısında oransal olarak ciddi bir yükselme olduğu aşikârdır. Nitekim bu tarihte susam üretiminde yaklaşık 5250 kilogram ile %2100 gibi büyük bir oranda yükselme mevcuttur. Kıymet bazındaki artış da aynı orandadır.

Susam üretimi 1531'de kazada sadece bir adet, 1575 yılında ise 2 adet köyün hâsıl kaydında görülür. Bu da XVI. yüzyılda bölgede susam ekimi yapılan alanların fazla olmamakla birlikte, üretim miktarının arttırıldığına göstergesidir. XVI. yüzyılın ilk ve ikinci yarısında susamın 1 kile fiyatı tahrir defterlerinde 10 akçe olup, birim fiyatında herhangi bir artış söz konusu değildir.

3.3. Palamut

Tahrir defterlerinde kayıtlı olan ağnam, çayır, otlak, kışlak, yaylak gibi vergilerden haretke, XVI. yüzyılda Gördüs kazasında da hayvancılık faaliyetlerinin yürütüldüğü, buna bağlı olarak da dericilik sanayinin gelişme gösterdiğini söyleyebiliriz. Palamut, dericilikte kullanılan önemli ürünlerdendir. Bölgede gelişen dericilik sanayinde, yine bölgede üretimi olan palamut ve sumaktan da yararlandığına ifade etmek yanlış olmaz. Palamut; dericilikte deriyi pişirmeye yarayan bir ürün olup Meşe ağacının meyvesinin kadehçiğine verilen isimdir (Gökçen 1945, s. 13)

1531 yılında üç adet köy hâsılnda toplam 35 akçe öşür bedeli bulunan palamut, 1575'te 11 adet köy hâsılı içinde tespit edilmekte ve 219 akçe öşre konu olduğu belirlenmektedir. Yüzyılın ikinci yarısında palamudun öşür bedeli 184 akçe ile %525,71 oranında artmıştır. Müd veya kile cinsinden bir kayıt tahrir defterlerinde bulunmadığı için, bölgede üretimi yapılan palamudun, kilogram cinsinden hesaplaması yapılamamıştır.

3.4. Sumak

Sumak, salatalarda kullanılan bir gıda olması yanında, Osmanlı Devleti'nde derilerin işlenmesinde kullanılan bir üründür (Gökçen, 1945, s. 14). Dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin bir kazası olan Gördüs'te de sumaktan gerek mutfakta gerekse dericilikte aktif olarak faydalandığına ifade edebiliriz. Tahrir defterlerine göre kaza genelinde 1531 yılında sadece Yaka isimli köyde 10 akçe ile öşre konu olan sumağın, 1575'te yedi adet köy hâsılı içinde 156 akçe öşür geliri mevcuttur. Yüzyılın ikinci yarısında sumak gelirinde 146 akçe ile %1460 oranında artış olmakla birlikte, bu rakamın elde edilen gelir miktarı açısından, çok küçük seviyede kaldığını söyleyebiliriz. Ancak sumak, kendiliğinden dağlarda yetişebilen bir bitki olduğundan, bölge halkının bunlardan da yararlandığı, dolayısıyla vergiye konu olmayan sumak tüketiminin de bulunduğunu ifade etmek mümkündür. Osmanlı Devleti gelir amacı gütmeyen, ancak vatandaşların kendi ihtiyaçları için kullandığı ürünlerden vergi almamıştır. Bununla birlikte dericilik sanayinin önemli bir hammaddesi olması hasebiyle, vergiye konu olan sumak miktarında ciddi sayılabilecek orantısal bir artış bulunması, sumak üretiminin bölgede dericiliğin gelişmesine katkı sunduğu düşüncesini de ortaya koymaktadır.

3.5. Boyalık Bitki (Boya)

Çeşitli bitki ve minerallerden elde edilen boya (Kökboya) insanoğlu tarafından ihtiyaçları doğrultusunda yüzyıllar boyunca kullanılmıştır (Canatar, 1998, s. 89). Boya sanayi de Osmanlı Devleti'nin en güçlü olduğu alanlarından biri olmuştur (Etikan, 2011, s. 13). Sanayi bitkileri içinde yer alan boyalık bitkiler, Gördüs kazasında XVI. yüzyılda öşür gelirleri bakımından

önemli bir yere sahiptir. Nitekim 1531'de tahrir defterinde 26 adet hâsıl kaydı içinde 1466 akçe öşür geliri olan boyalık bitkiler, 1575 yılında 30 adet hâsıl kaydında 2964 akçe öşür geliriyle yer bulmaktadır. Yetiştirilme alanı genişlemekle birlikte öşür gelirlerinde de 1498 akçe ile %102,18 oranında ciddi bir artışın olduğu boyalık bitkiler, aynı zamanda bölgede tekstil sanayinin gelişme gösterdiğinin de habercisidir. Ayrıca başta halı, kilim olmak üzere, ip ve kumaşların boyanması için önem arz eden kökboyanın, bölgenin ihtiyacı olan kadarının kendi iç bünyesinden karşılandığını söylemek mümkündür. Boyalık bitkilerin öşür gelirlerinde, iki kattan fazla artışın olması, boyama sektörünün de bölgede hızlı bir gelişme içinde olduğunun göstergesidir. Kireçli ve killi topraklarda verimi yüksek olan kökboya üretimi, Gördüs'e komşu olan kazalarda da yaygınlaşmış olup, Demirci kazası da bunlardan biridir (Gökmen, 2007, s.216)

3.6. Keten (Kitan)

Keten, kumaş, halat, çuval, ip, yelken ve çadır bezi gibi mamul ürünlerde kullanım alanı olan bir bitkidir (Şahin vd. 2022, s. 173). Osmanlı Devleti'nde olduğu gibi Gördüs kazasında da yaygın olarak yetiştirilen ve kendisinden yararlanan sanayi bitkileri içinde yer alır. 1531 yılında kaza genelinde altı adet hâsıl kaydında, 111 akçe öşür geliri bulunduğu görülen keten, 1575'te on dört hâsıl kaydı içinde 327 akçe öşür toplamıyla tespit edilir. Keten üretiminde öşür geliri yüzyılın ikinci yarısında 216 akçe ile %194,59 oranında artış göstermiş, başka bir ifadeyle yaklaşık iki kat yükselmiştir.

3.7. Kendir

Uyuşturucu özelliği bulunan kendir, kumaş üretiminde de yararlanan bir bitkidir. İlaç sanayi yanında, yağ içeriği dolayısıyla sabun yapımında da kullanılmıştır (Taştemir, 2003, s. 2). Bu özellikleriyle kendir, geçmişten günümüze sanayi bitkileri içinde yer almıştır. 1531'de sekiz adet hâsıl kaydında 123 akçe öşür geliri bulunan kendir üretimi, 1575 yılında 10 adet hâsıl içinde toplam 213 akçe öşür bedeliyle tespit edilirken, önceki tahrire göre 90 akçe ile %73,17 oranında yükselme göstermiştir.

3.8. Esrar

Hint kenevirinden elde edilen ve uyuşturucu etkisi olan esrar, bir zehir olarak da tanımlanmaktadır (Devellioğlu, 1996, s. 235). Kenevir bitkisinin iki çeşidi olup biri lif ve tohum için kullanılırken, diğerinden etken maddesinin fazlalığından ötürü, uyuşturucu üretmekte yararlanır. Ağrı kesici özelliği önemlidir (Baytop, 1995, s. 431, 432). Kenevir lifi ayrıca ip, urgan, çuval yapımında da kullanılmaktadır (Gizlenci vd. 2019, s. 5). Buna göre kendir (kenevir) ile esrar bitkisinin aynı olmakla birlikte, iki cins veya türünden dolayı tahrir defterlerinde müstakil olarak ayrı şekilde ele alındığı düşünülebilir. Dolayısıyla çalışmada da ayrı olarak değerlendirilme yoluna gidilmiştir.

Yukarıda belirtilen kullanım alanları çerçevesinde Gördüs kazasında da yararlandığını ifade edebileceğimiz ve 1531 yılında Gördüs kazasında toplam 9 adet hâsıl kaydı içinde 335 akçe öşür geliri belirlenen esrar bitkisinin, 1575 tarihli tahrir defterinde 8 adet hâsıl kaydında varlığı tespit edilmektedir. Esrar bitkisinin toplam öşür geliri, yüzyılın ikinci yarısında 70 akçe ile %20,89 oranında azalarak 265 akçeye gerilemiştir.

3.9. Haşhaş (Haşeş)

Kendir ve esrar bitkilerinin benzer başka bir türü olan haşhaş bitkisi de defterlerde müstakil olarak kayıtlara geçmiştir. Bu yüzden çalışmada haşhaş bitkisine ait veriler de ayrıca ele

alınmıştır. Eskiçağlardan günümüze üretimi ve kullanımı devam eden haşhaş, uyuşturucu özelliği ile günümüzde morfin yapımında kullanılan bir bitkidir (Özgen vd. 2017, s. 6). Türk-İslam dünyasında da göz, kulak, burun, diş hastalıkları gibi alanlarda farklı tedavilerde ilaç olması yanında, hayvan yemi olarak da faydalanılan haşhaş, XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin en çok ihraç ettiği ürünler arasında yer almıştır. Tıbbi alanlar dışında, yağı da sabun yapımında kullanılmıştır. Anadolu insanı haşhaşa, tatlı ve hamur işlerinde yer verdiği gibi, yapraklarını da salatalarda tüketmiştir (Erol vd. 2019, s. 207, 211). Günümüzde daha çok "Haşhaş" olarak adlandırılan bitki, tahrir defterlerinde "Haşeş" olarak kayıtlı olup, bölgenin kırsal kesimindeki halkın önemli bir kısmı tarafından, bugün hala "Haşeş" şeklinde telaffuz edilmektedir.

Haşhaş, Gördüs kazasında 1531 ve 1575 yıllarında Kuşlu ve Küçükoba köylerinin, hâsılı içinde 17 akçe öşür geliriyle tespit olunmaktadır. Dolayısıyla bölgede haşhaş ticaretinin çok düşük miktarda da olsa, XVI. yüzyılda başladığını söylemek mümkündür. Bu da bölge tarımında var olan ürün yelpazesinin de geliştiğinin bir göstergesidir. Ancak yüzyılın ikinci yarısında da üretim seviyesinde değişme olmaması ticaretinin de stabil kaldığına işaret etmektedir.

3.10. Dut Yaprağı (Berg-i Dut)

İpek sanayinin önemli bir parçası olan ipek böceğinin, en önemli gıda maddesi olan dut yaprağının, Gördüs kazasında XVI. yüzyılda öşre konu olması, bölgede ipek ticaretine katkı sunulduğunun bir göstergesidir. Bununla birlikte kaza dâhilinde ipek üretimine dair kayıtlara tahrir defterlerinde rastlanmaz. Bu da bize kaza genelinde belli miktarda da olsa ipek böceği ve kozasının üretildiğini, ancak bunların kaza içinde değerlendirilmeyip, ipekli kumaşlar üreten yerlere gönderildiğini düşündürmektedir.

Tahrir defterlerine göre 1531 yılında kazada sadece Çam ve Mahmudlu köylerinin ortak yazılan hâsılı içinde 10 akçe öşür bedeliyle görülen dut yaprağı, 1575'te de aynı köylerin hâsıl kaydında, değişmeyen miktarda öşür geliriyle tespit edilmektedir. Dut yaprağının öşür ve üretim yerlerinden hareketle, dut yaprağı üretimi veya ticareti konusunda bölgede herhangi bir değişme veya gelişme olmadığı, yüzyılın ilk yarısındaki durumun, yüzyılın ikinci yarısında da aynen devam ettiğini ifade edilebiliriz.

4. Meyve- Sebze Üretimi

Osmanlı Devleti'nde meyve ve sebze üretimi, tarımsal üretim içinde hububattan sonra ikinci sırada yer bulmuştur (Solak, 2008, s. 220). Benzer yapı Gördüs kazası için de geçerli olup, tahrir defterleri incelendiğinde bu durum teyit edilmektedir. Gördüs kazasında meyve-sebze öşür gelirleri toplamı 1531'de 24461 akçedir. 1575 yılında bu miktarda 23063 Akçelik artış olmuş ve toplam öşür geliri 47524 akçeye yükselmiştir. Artış oranı %94,28 civarındadır. XVI. yüzyılda Gördüs kazasında meyve-sebze öşür gelirleri toplamı, Osmanlı Devleti'nin diğer bölgelerinde olduğu gibi, hububat öşür gelirlerinden sonra ikinci sıradadır (Bkz. Tablo 1). Bu ürünlerin kazada yaygın bir üretiminin bulunması sıralamada üstte yer almasında etkilidir. Gördüs kazasında meyve-sebze öşür gelirlerinin toplamı, timar sistemi içinde 1531 yılında %11,28'lik bir paya sahip iken bu rakam, 1575'te %16,13 oranına yükselmiştir (Bkz. Tablo 10). Başka bir ifadeyle timar sistemi içinde meyve-sebze üretimi, kaza genelinde ağırlığını ve bölgenin gelirleri içindeki payını arttırmıştır. Kazanın öşür gelirleri içindeki payı için ise aynı şeyi söyleyemiyoruz. Çünkü öşür gelirleri payında önemli bir değişim bulunmamaktadır. Nitekim bu pay 1531

yılında %24,80 iken, 1575'te %24,59 oranında gerçekleşmiştir. Buna göre meyve-sebze üretiminin XVI. yüzyıl boyunca Gördüs kazasında önemini korumaya devam ettiğini söylemek mümkündür.

XVI. yüzyılda Gördüs kazasında meyve-sebze grubunda en fazla gelir, üzüme aittir. Bu, sadece sebze ve meyve içinde değil, diğer gruplardaki birçok ürünün de gelirinden daha fazladır. Yüzyılın ikinci yarısında sadece kesik ve incirin öşür gelirleri azalırken, diğer ürünlerin yükselmiştir (Bkz. Tablo 7). Dolayısıyla yüzyılın ikinci yarısında bu grupta yer alan bitkilerin üretiminde genel olarak olumlu bir gelişme olduğunu söyleyebiliriz. Bölgede özellikle üzüm, bostan, armut üretiminin büyük boyutlarda yapıldığı, badem, kiraz ve iğde gibi bir kısım meyvelerin yavaş da olsa kazada ilerleme kaydettiğini ifade etmek mümkündür. Kıymet bazında yüzdeler olarak artış oranı da %447,82 ile en fazla kirazda tespit edilmiştir (Bkz. Tablo 7). Sebze olarak defterlerde yalnızca soğan ve sarımsak üretimine dair kayıtlar yer almakta, başka sebzeler hakkında bilgi verilmemektedir. Tahrir defterlerinde meyve ve sebze ile ilgili olarak doğrudan maktu olarak belirlenen öşür miktarları yazılmış ve ağırlık cinsinden yeterli bilgi verilmemiştir. Dolayısıyla bu grupta yer alan ürünlerin kilogram cinsinden bir hesaplaması yapılamamıştır.

Aşağıda XVI. yüzyılda Gördüs kazasında meyve-sebze üretimiyle ilgili olarak, tahrir defterlerinden elde edilen veriler, sırasıyla ele alınmıştır.

4.1. Üzüm (Bağ)

XVI. yüzyılda kazanın birkaç köyü haricinde neredeyse tamamında bağcılık faaliyetleri yürütülmektedir. 1531 yılında toplamda 20000 Akçelik öşür geliri bulunan bağcılığın 1575'te geliri, 21757 akçe ile %108,75 oranında artarak 41757 akçeye yükselmiştir. Bununla birlikte her iki tahrir defterindeki bağ öşürüne ait kayıtlara, bazen sarımsak, armut veya kesik öşürünün de ilave edildiği görülmektedir. Birçok yerde adı geçen ürünler defterlere müstakil yazılırken bazı yerlerde bağ öşürü ile yazılması, bunlara ait vergi gelirlerinin düşüklüğünden kaynaklanmış olmalıdır. Ancak bunların miktarını tam olarak ayırtırmak mümkün görünmediğinden ve miktarlarının düşük olduğu düşüncesinden de hareketle, bağ öşürü altında bütün olarak yazılma yoluna gidilmiştir. Dolayısıyla bağ öşür geliri miktarlarının belirtilenden biraz daha düşük olduğunu veya içinde çok az da olsa diğer bazı ürünlere ait öşür gelirlerinin bulunduğunu ifade etmemiz gerekir.

XVI. yüzyılda üzüm üretimi kaza genelinde yaygın olmakla birlikte, köylere göre üretim miktarlarının farklılaştığı anlaşılmaktadır. Mesela yıllık öşür geliri 1531 yılında 15 ile 2000 akçe arasında değişirken, 1575'te 19 ile 8000 akçe arasında dağılım göstermiştir (Bkz. Tablo 21- 22).

XVI. yüzyılda Gördüs kazasında üzüm üretiminde arazi veya iklimsel faktörlere bağlı olarak, hâsıl miktarlarında ya da üretim planlamalarında değişimler olduğu belirlenmektedir. Mesela 1531 yılında İdrisler köyünde 15 akçe öşür geliri bulunan üzümün (BOA. TD. 165, s. 244), 1575'te üretimin olmadığı görülür (TK. KKA. TD.115, s. 242 a). Buna göre bölgenin arazi ve iklim yapısına paralel olarak yüzyılın ilk yarısında zaten az olan, başka bir ifadeyle üretiminden pek randıman alınmayan yerlerinde bağcılık faaliyetlerinin durdurulduğunu söylemek de mümkündür.

4.2. Bostan

Osmanlı Devleti'nde kavun, karpuz, salatalık gibi ürünlerden alınan vergiyi ifade için "Bostan" kelimesi kullanılmıştır (Kazıcı, 2005, s. 129). XVI. yüzyılda Gördüs kazasında birkaç

köy haricinde tüm yerleşim birimlerinde üretimi yapılan bostanın, 1531 yılında 1786 akçe öşür geliri bulunurken, bu rakam 1575'te 68 akçe gibi küçük miktarda artarak 1854 akçeye yükselmiştir. Artış oranı %3,80 civarındadır. Her ne kadar artış oranı çok düşük olsa da bostan üretim alanlarının kazanın neredeyse tamamına yayılmış olması, bostan ürünlerinin bölgenin tarım ve buna bağlı olarak ekonomik yapısı içerisinde önemli bir yeri olduğuna işaret etmektedir.

4.3. Kesik

Bahçe bitkilerinin yetiştirildiği yerleri ifade eden "Kesik" kelimesi, Anadolu'nun birçok bölgesinde hala kullanılmaya devam etmektedir. 1531 yılında kaza genelinde kesik öşrü 347 akçe olarak görülürken, 1575'te bu rakam 187 akçeye gerilemiştir. Ancak kesik öşrünün bir kısmının bağ öşrü gibi diğer bazı ürünlerle birlikte defterlere kaydedildiği de görülmektedir. Dolayısıyla burada belirtilen kesik öşrüne ait rakamlar defterlere müstakil olarak yazılanları ifade etmektedir. Dolayısıyla kesik öşrünün burada belirtilenden biraz daha fazla olduğunu söyleyebiliriz.

4.5. Armut

1531 yılında Gördüs kazasının büyük bölümünde üretimi yapılan armudun toplam öşür miktarı 1248 akçedir. 1575'te de birkaç köy haricinde üretilen armut, toplamda 1829 akçe öşür gelirine sahiptir. Yüzyılın ikinci yarısında kaza genelinde armut üretimi 581 akçe ile %46,55 oranında artmıştır. Üzüm ve bostandan sonra kazada üretimi veya öşür geliri en çok olan meyve armuttur.

4.6. Ceviz

1531 yılında Gördüs kazası genelinde, dokuz adet hâsıl kaydında, cevizle ait toplam 185 akçe öşür bedeli mevcuttur. Defterde cevizle ilgili olarak genelde sadece kıymet bedelleri yazılırken, Dutluca köyü hâsılinda kile miktarı da kaydedilmiştir (BOA. TD. 165, s. 250). Bu kayda göre cevizin kilesi 10 akçedir. Buradan hareketle 1531'de bölgede üretilen cevizim kilogram cinsinden hesabını yapabilmekteyiz. 1/10 öşür oranına göre bölgede 185 kile ceviz üretimi olduğu görülür. Buna göre bu tarihte Gördüs kazasında 4625 kilogram (4,6 Ton) ceviz hâsılatı gerçekleştiğini ifade edilebiliriz.

1575 yılında ise Gördüs kazasında yine dokuz adet köy hâsılinda ceviz öşrüne rastlanırken, bunun toplamı 309 akçeye yükselmiştir. Bu tarihte kazadaki ceviz öşrü geliri 124 akçeyle, %67,02 oranında artış göstermiştir. Ancak 1575 tarihli tahrir defterinde ceviz üretiminde kileye ait herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Bununla birlikte kile fiyatında bir artış öngörme- sek bile, başka bir ifadeyle 1 kile cevizin fiyatı önceki tahrirdeki gibi 10 akçe olduğu kabul edilirse 30,9 kile ceviz öşrü olduğunu söyleyebiliriz. Buna göre kaza genelinde bu tarihte 7725 kilogram (7,7 Ton) ceviz üretimi bulunduğunu ifade edebiliriz. Dolayısıyla yüzyılın ikinci yarısında, kazadaki ceviz üretiminde 3100 kilogram (3,1 Ton) ile %67,02 oranında artış gerçekleştiğini söylemek mümkündür.

4.7. İğde

XVI. yüzyılda Gördüs kazasında az da olsa iğde üretimi yapılmaktadır. 1531 yılında üç adet hâsıl kaydında 18 akçe gibi düşük miktarda öşür geliri bulunan iğdenin, 1575 tarihinde üretim alanının bir miktar genişlediği ve dört adet hâsıl kaydı içinde 30 akçe iğde öşrü bulunduğu görülmektedir. Yüzyılın ikinci yarısında 12 Akçelik artış mevcuttur. Bu da %66,66 oranına

karşılık gelir. Ancak iğdenin öşür gelirinin çok düşük miktarda olduğunu söyleyebiliriz. Bununla birlikte, üretim alanı ve öşür miktarındaki artışa dayanarak, bölgede iğde üretiminin de gelişme eğilimine girdiğini belirtebiliriz.

4.8. Kiraz

XVI. yüzyılda kaza bölgesinde gelişme gösteren meyvelerden biri de kirazdır. 1531’de sadece iki adet hâsıl kaydı içinde 23 akçe öşür bedeliyle tespit edilen kirazın yetiştirildiği alan, 1575 yılında biraz daha genişlemiş ve beş adet bölgeye yayılmış, öşür geliri de 93 akçe artarak 116 akçeye yükselmiştir. Ancak bu rakam içerisinde iki adet hâsıl kaydında ceviz gibi meyveler de bulunmaktadır. Bazı meyvelerin hâsılının düşük miktarda olmasından dolayı defterde kiraz öşürüne dâhil edilmiş olabileceğini söyleyebiliriz. Ancak bunların miktarları da tam olarak tespit edilemediği gerekçesiyle, çalışmada kiraz öşürü içinde bütün olarak ele alınmıştır. Dolayısıyla kiraza ait öşür miktarının belirtilenden biraz daha az olduğunu söylemek gerekir. Kirazın öşür artış oranı %404,34 gibi yüksek bir miktarda olsa bile, kilogram cinsinden total üretim için, aynı durum söz konusu değildir. Bununla birlikte kiraz üretimine ait rakamlar, bölgede kiraz üretiminin, yüzyılın ikinci yarısında artış eğiliminde olduğunu göstergesidir. Kiraz üretimi günümüzde bölgede hala devam etmektedir. Dolayısıyla bugün de bölgede devam eden kiraz üretiminin temellerinin XVI. yüzyılda gelişme trendi içine girdiğini söyleyebiliriz. Şunu da belirtmekte fayda vardır ki Gördüs kazasında kiraz üretimi yapılan alanlar genişlemekle birlikte, belli bölgelerde daha da yoğunlaşmıştır. Mesela 1575 yılında Deli Demürçiler köyünde 3, İdrisler köyünde 4 Akçelik kiraz öşürü hâsılı bulunurken, bu gelirin sadece Börüz köyünde 65 akçe olması bunun açık göstergesidir. Bunda belli bölgelerin, kiraz yetiştiriciliğinde arazi ve iklim yapısı bakımından uygunluğunun etkisi göz ardı edilmemelidir. Bu tür coğrafi etmenler, geçmişte olduğu gibi bugün de üretimi etkileyen faktörler olarak, bölgede ve ülkemizde etkisini sürdürmektedir. Günümüzde yapılacak olan tarım politikalarında geçmişte Gördüs bölgesindeki hasılatın çok veya az olduğu yerler ekseninde hareket edilmesinin faydalı olacağı kanaatindeyiz.

4.9. Badem

1531 yılında kazada sadece Öztemür köyünde 40 akçe öşür geliriyle tespit edilen badem, 1575’te adı geçen köye ilaveten Melek Paşa isimli başka bir köyde daha yetiştirilmeye başlanmıştır. Yüzyılın ikinci yarısında bademin kaza genelinde öşür geliri de 45 akçe ile %112,5 oranında artarak 85 akçeye ulaşmıştır. Bu oran yüksek olarak görülmekle birlikte, üretim miktarı açısından düşük bir seviyedir. Ancak bu durum, badem üreticiliğinin de bölgede XVI. yüzyılın ikinci yarısında gelişmeye başladığını göstermesi açısından önemlidir. 1575’te Öztemür Köyünde badem üretimi gerilemiş, buna karşılık Melek Paşa Köyündeki üretim ise gelişme kaydetmiştir.

4.10. İncir

XVI. yüzyılda Gördüs kazasında üretilen meyvelerden biri de incirdir. Sadece bir hâsıl kaydı içinde tespit edilen incirin üretim miktarı oldukça düşük seviyededir. 1531 yılında sadece 10 akçe öşür geliri bulunan incirin, 1575’te öşür miktarının biraz gerilediği ve 8 akçeye düştüğü görülür. Muhakkak ki öşre konu olan incir haricinde bölgede bir miktar daha ticarete, dolayısıyla vergiye konu olmayan incir hâsılının gerçekleştiğini ifade edebiliriz. XVI. yüzyılda Gördüs kazasında incir üretimi düşük seviyede de olsa, bölgede bu meyvenin üretimine başlandığı ve

ticaret içinde yer bulduğunu görüyoruz. Ayrıca az da olsa incir üretiminin yapılması veya ticarete konu olması, kazadaki tarımsal üretim çeşitliliğinin artmasına da vesile olmuş, ürün zenginliğine katkı sunmuştur.

4.11. Soğan (Piyaz) ve Sarımsak (Sir)

Tahrir defterlerine göre XVI. yüzyılda Gördüs kazasında vergiye konu olan sebze içinde soğan ve sarımsak tespit edilmekte, üretim alanının da kazanın yarısından fazla bölgesine yayıldığı anlaşılmaktadır. Ancak çoğu kayıta sarımsağın, soğan başlığı altında ele alındığı görülür. 1531 Tarihli defterde bir (BOA. TD. 165, s. 249), 1575 tarihli defterde ise iki adet kayıta (TK. KKA. TD. 115, s. 226 b, 242 a) soğan tohumu ile birlikte yazıldığı tespit edilmiştir. Gördüs kazası genelinde 1531'de toplamda 804 akçe soğan, soğan tohumu ve sarımsak öşrü bulunurken bu rakam, 1575'te 1339 akçeye yükselmiştir. 1575 Yılında kazanın soğan ve sarımsağa ait toplam gelirinde, önceki tahrire göre 535 akçe ile %66,54 oranında artış bulunmaktadır. 1531 Tarihli tahrir defterine göre soğanın 1 müdü 400 (BOA. TD. 165, s. 248), 1 kilesi ise 5 akçedir (BOA. TD. 165, s. 211). Soğan, sarımsak üretimi bir bütün olarak ele alındığında kaza genelinde yaklaşık olarak 160 kile soğan öşrü olduğu, buna göre toplamda 1600 kile üretim gerçekleştiğini söylemek mümkündür. 1 kilenin 25 kg. civarında olduğu düşünülürse, bu tarihte kazada toplamda 40 ton soğan ve sarımsak üretiminin gerçekleştiğini söylemek mümkündür. 1575 tarihli tahrir defterinde ise soğan ve sarımsak üretiminde müd veya kile cinsinden herhangi bir kayıt mevcut değildir.

5. Diğer:

XVI. yüzyılda Gördüs kazasında yürütülen tarımsal faaliyetlerin daha iyi anlaşılabilmesi adına çalışmada, tarımsal ürünler yanında, bu ürünlerin işlenmesi, pazarlanması gibi süreçler ile kaza ekonomisi içindeki paylarının, başka bir ifadeyle, ağırlıklarının net bir şekilde ortaya konulabilmesi için, timar sistemine de kısaca değinmenin faydalı olacağı kanaati tarafımızda hâsıl olmuştur. Bu bağlamda bölgede XVI. yüzyılda mevcut değirmenler, haftalık pazar, timar sistemi ve timar sistemi içinde değerlendirilen arıcılık çalışmalarına da kısaca yer verilmiştir. Aşağıda bunlar hakkında tahrir defterlerinden elde edilen bilgiler sırasıyla ele alınmıştır.

5.1. Değirmenler (Asiyab)

Gördüs kazasının tarımsal faaliyetlerine bağlı olarak bahsedilmesi gereken bir husus değirmenlerdir. XVI. yüzyılda Gördüs kazasındaki asiyab yani su değirmenlerinin (Devellioğlu, 1996, s. 44) bulunduğu köyler, değirmen adetleri, taş sayıları, yıllık vergi gelirleri ve buna bağlı olarak da yıllık çalışma sürelerini tahrir defterlerinden takip edebiliyoruz. Bölgede üretilen hububat bitkileri başta olmak üzere, çeşitli zirai ürünlerin yine kaza dâhilinde yer alan bu değirmenlerde işlendiğini söyleyebiliriz. Bunun yanında su veya hayvan gücüyle çalışıp, bazı sınaî bitkilerin yağının çıkarılması, çeltiğin kabuğundan ayrılmasında kullanılan, çalışma süresine göre aylık 5 akçe vergisi bulunan ve "Ding" olarak adlandırılan değirmenler de (Emecen, 1989, s. 259, 260) bölgede mevcuttur.

Tahrir defterlerindeki kayıtlara göre 1531'de Gördüs kazasındaki farklı köylerde toplamda 45 adet değirmen, üç, altı ve on iki aylık dönemler halinde çalışmaktadır. Bunların sahip olduğu taşı (bab) sayısının da bütün değirmenlerde aynı olmayıp, genelde 1 ile 2 arasında değişkenlik gösterdiği, toplamda da 62'yi bulduğu tespit edilmektedir. Tüm bu değirmenlerden elde edilen yıllık vergi de yekûn 2355 akçeden oluşmaktadır (Bkz. Tablo 8).

Gördüs kazasında 1575 yılında da yine üç aydan on iki aya kadar farklı çalışma süreleri olan 44 adet su değirmeni mevcuttur. Bunların toplam değirmen taşı sayısı 71 adet olup yıllık vergi gelirleri de 2292 akçedir (Bkz. Tablo 9).

Görüldüğü üzere yüzyılın ikinci yarısında değirmen sayısı 1 adet azalmakla birlikte değirmen taşı sayısı artmıştır. Ancak bu tarihte değirmenlerden elde edilen yıllık vergi geliri miktarında 63 Akçelik azalma bulunduğu göze çarpar. Bundaki temel sebep, harap olan değirmen sayıdır. Nitekim 1531'de harap değirmenlerdeki taş (bab) sayısı 6 iken 1575 yılında bu rakam 9 adede yükselmiştir. Başka bir ifadeyle 1575'te kaza genelindeki değirmen taşı sayısı listesinde olmakla birlikte, harap olduğu için çalışmayan değirmenler ve bunlara ait taşların sayısı 3 adet artmıştır. Dolayısıyla taş sayısı fazla görünse de faal olan değirmen taşı sayısı daha azdır. 1575'te bölgedeki su değirmenlerinden elde edilen gelirden %2,67 oranında azalma söz konusudur. Bu bilgilere göre bölgedeki değirmen sayısının yüzyılın ikinci yarısında da mevcudiyetini büyük oranda sürdürdüğünü söyleyebiliriz. Dolayısıyla XVI. yüzyılda Gördüs kazasında hâsılatı yapılan ürünlerin öğütülmesi, kabuklarından ayrılması gibi işlemler için gerekli olan su değirmenlerinin, ihtiyaç kadar yapılıp, zaman içinde yaşatıldığını ifade edebiliriz. Su değirmenleri bölgede sınırlı da olsa günümüzde de mevcuttur.

5.2. Pazar:

XVI. yüzyılda Gördüs şehrinde bir pazar kurulmakta ve aktif olarak faaliyetini yürütmektedir (BOA. TD. 165, s. 206; TK. KKA. TD. 115, s. 212 b). Osmanlı çiftçisi ürettiği ürünlerden kendi ihtiyacını ayırdıktan sonra, kalan kısmını nakde çevirmek ve ihtiyacı olan ürünleri almak için, pazara gelerek mahsulünü burada satmıştır (Pamuk, 2005, s. 39). Haftalık pazarlar, bölgesel ekonomi içinde geçmişten günümüze önemli bir role sahiptir. Gerek timarlı sipahiler gerekse reaya, bu pazarlarda sahip olduğu tarımsal ürünleri pazarlama imkânı bulmuştur. Nitekim timarlı sipahilerin aynı olarak aldıkları öşürler yanında, reaya da yetiştirdiği ürünlerinden kendi ihtiyacı kadarını ayırıp, kalan kısmının satışını yapmak zorundaydı. Ancak öncelikle miri ürünlerin satışı yapılır, sonrasında zaimler, timar sahipleri, vakıf zabıtları ve reaya satış için ürünlerini pazara getirirdi (Emecen, 1989, s. 250). İnsanlar, kendi ürettiği ürünleri pazarlarda satma ve ihtiyacı olan ürünleri de satın alma imkânı bulmuştur. Pazarlar bu yönüyle bir anlamda değiş-tokuş yerleridir. Dolayısıyla kaza bölgesindeki birçok üründe olduğu gibi tarımsal ürünlerin de pazarlanma ihtiyacı, zirai ekonomi içinde pazarların da yer bulmasını sağlamıştır. Devletin tarımsal üretime dayalı olarak tahsil ettiği öşür gibi vergiler haricinde, pazarlarda "Bac-ı Bazar" gibi ekstra vergiler de aldığı görülür. Bunlardan biri olan "Bac-ı Bazar", pazarlarda satışı yapılan mallardan alınan vergi olup (Kazıcı, 2005, s. 169), "Bac" kelimesi Farsça kökenlidir (Yeniçeri, 1991, s. 411). Haftalık pazarlar, aynı zamanda Osmanlı Sultanlarının emirlerinin halka duyurulduğu yerlerdir. Bu yönüyle siyasi bir içeriğe sahip olduğunu da söyleyebiliriz (Erdoğan, 1999, 2).

5.3. Arıcılık

XVI. yüzyılda Gördüs kazası köylerinin yarısından fazlasında arıcılık faaliyetlerinin de yürütüldüğü tahrir defterlerinde açıkça görülür. Bölgenin tarımsal üretimi içinde olmasa da dolaylı olarak bölgedeki bitkilerden, başta meyve ağaçları olmak üzere bazı tarımsal ürünlerden, arıların bal ürettiği söylenebilir. Buna göre bölgede çiftçilerin yapmış olduğu tarımın adeta bir yan ürün olarak ifade edebileceğimiz bal üretimi, bölge ekonomisinin gelişmesine katkı sunmuştur. Dolayısıyla burada arıcılık hakkında kısa bir bilgi vermenin, bölge tarımının daha iyi anlaşılabilmesine katkı sunacağı düşünülmüştür. 1531 yılında kaza genelinde 798 Akçelik bal

öşrü bulunurken, bu rakam 1575'te 14 akçe azalarak 784 akçeye gerilemiştir. Buna göre bal üretiminde yaklaşık %1,75 oranında düşme olduğunu söylemek mümkündür. Bu cüzi azalmanın bölgede meydana gelen kuraklık, hava sıcaklıkları, yağış gibi iklimsel olumsuzluklara bağlı olduğunu ifade edebiliriz. Osmanlı Devleti'nde kovan başına iki akçe vergi alındığı düşünülürse (Öztürk, 2019, s.39), kazada 1531'de 399, 1575'te ise 392 adet arı kovanı bulunduğunu da söyleyebiliriz.

5.4. Timar Sistemi

XVI. yüzyılda Gördüs kazasında timar sisteminin yaygın olarak uygulandığı, tahrir defterlerinde açıkça görülmektedir. Bu dönemde Gördüs kazasında üretimi yapılan ve yukarıda bahsedilen tarımsal ürünlerin, timar sistemi içindeki paylarının belirtilmesi, ürünlerin bölge ekonomisi içindeki yerlerini anlamak bakımından faydalı olacaktır. Dolayısıyla bu kısımda XVI. yüzyılda Gördüs kazasında uygulanan timar sistemi hakkında, tahrir defterleri ışığında bilgiler verilmiştir. Gördüs kazasında timar sistemi içinde 1531 yılında Gördüs nefsi ve 62 adet köy ve çevresinde üretim yapılırken, toplam gelir miktarı 216835,5 akçe olarak gerçekleşmiştir (Bkz. Tablo 11). 1575'te ise kaza genelinde Gördüs şehri ve 60 adet köyde, dirliklerden elde edilen gelir 77676,5 akçe artarak, 294512 akçeye yükselmiştir. Buna göre kazanın timar sistemi gelirlerinde %35,82 Akçelik bir artış olduğu anlaşılmaktadır (Bkz. Tablo 12).

1531 yılında Gördüs kazasında öşür gelirleri toplamı 98621,5 akçedir. Buna göre öşürlerin timar sistemi içindeki payı %45,48 olarak gerçekleşmiştir. 1575'te ise kazadaki öşür gelirleri toplamı 94615,5 akçe artarak 193237 akçeye yükselmiştir. Dolayısıyla 1575'te kazada öşür gelirlerinde %95,93 oranında artış söz konusudur (Bkz. Tablo 10). Başka bir ifadeyle kazanın öşür gelirlerinde yaklaşık iki katlık bir artış olmuştur. Öşür gelirlerinin timar sistemi içindeki payı da bu tarihte artmış ve %65,61 oranına yükselerek tüm timar gelirlerinin yarısının üzerinde bir rakama ulaşmıştır. Bu da bize, tarımsal üretimin yüzyılın ikinci yarısında bölge ekonomisi içindeki ağırlığını önemli oranda arttırdığını göstermektedir. Öşür gelirleri içinde en büyük pay hububata aittir. Nitekim bu payın oranı 1531'de %67,40 iken, 1575'te %68,09'a yükselmiştir. Buna göre kazadaki tarımsal üretimin ağırlık noktasının hububat olduğu anlaşılır. Timar sisteminde öşür gelirleri içindeki pay oranlarının büyüklüğü konusunda hububatı sırasıyla meyve-sebze, sanayi bitkileri ve bakliyat öşür gelirleri takip etmiştir.

Sonuç

Eskiçağlardan günümüze kadar çeşitli toplulukların yaşadığı bölge olan Gördüs ve çevresinde, XVI. yüzyılda yoğun tarımsal faaliyetlerin olduğu görülmekte, hatta bölge ekonomisinin temelini tarım olduğu tahrir defterlerinden anlaşılmaktadır. Bu dönemde Gördüs kazasında üretimi yapılan tarımsal ürünler hububat, bakliyat, sanayi bitkileri ve meyve-sebze olarak dört gurup halinde sıralanabilir. XVI. yüzyılda üretim miktarının da fazlalığına bağlı olarak, bölgede öşür getirisi bakımından hububat büyük bir farkla ilk sırada yer almış, onu sırasıyla meyve-sebze, sanayi bitkileri ve bakliyat öşürleri takip etmiştir. Bölgede uygulanan timar sistemi içinde öşür gelirleri 1531'de yaklaşık %45,48'lik bir orana sahipken, 1575'te bu oran %65,61 gibi önemli bir orana yükselmiştir. Başka bir ifadeyle yüzyılın ikinci yarısında Gördüs kazasının ekonomik gelirinin yarısından fazlası tarımsal ürünlerden elde edilmiştir. Öşür gelirlerinde akçe cinsinden artışta yine hububat 65113,5 akçe ile ilk sırada yer alırken, sanayi bitkileri, bakliyat ve meyve-sebze öşür gelirleri de onun ardından gelmiştir. Yüzdeler olarak bakıldığında ise

sanayi bitkileri öşrü %135 civarında artışla ilk sırayı almış, onu bakliyat, hububat ve meyve-sebze öşürleri takip etmiştir.

Kazada üretilen hububat ürünleri kilogram cinsinden ele alındığında buğday ve arpanın çok önde olduğu görülür. Nitekim 1531 yılında bölgede yaklaşık 1051, 1575'te ise 1594 ton buğday üretimi gerçekleşirken, bu rakam arpa için yüzyılın ilk yarısında 723, ikinci yarısında ise 1196 ton olarak tespit edilmiştir. 1575'te artış oranı yüzdeler bazda en fazla %318,16 civarında darı üretiminde gerçekleşmiştir. Burçak ise %17,26 artış oranıyla en son sırada yer almıştır. Bakliyat ürünlerinde ise kilogram bazında en çok artış gösteren ürün nohuttur. Ancak yüzdeler bazda en fazla artış oranı %227,27 ile börülce de olmuştur. Ancak belirtmek gerekir ki kilogram veya ton artış oranı ile yüzdeler bazda artış oranı karıştırılmamalıdır. Mesela yüzyılın ikinci yarısında burçak üretimi yaklaşık 159 ton iken yüzdeler bazda artış oranı %17, yulaf üretiminin ton bazında artış miktarı 70 ton, yüzdeler bazda artış oranı ise %66 civarında gerçekleşmiştir.

Hububat ve bakliyat ürünlerinin müd veya kile kıymetlerine bakıldığında 1575 yılında %20 ile %33,3 arasında fiyat artışları olduğu gözlenir. Bu ürünlerin kıymet bedellerindeki artış oranı %20 ile en düşük arpada olurken, %33,33 ile en fazla yulafta meydana gelmiştir. Bakliyat ürünlerinin tümünde fiyat artışları sabit bir şekilde %20 oranında gerçekleşmiştir.

XVI. yüzyılda Gördüs kazasında sanayi bitkileri içinde pamuk üretimi, gelir bakımından ilk sırada yer alır. Onun ardından boyalık bitkiler gelir. Pamuk ve boyalık bitkiler, kazada sanayi bitkileri içinde en fazla hâsılatı olan ürünler olup, gelir bakımından diğerlerinin açık ara önündedir. Mesela 1575'te gelir miktarı pamukta 4795, boyalık bitkilerde 2964 akçe olarak gerçekleşirken, buna en yakın getirisi olan ürün, 320 akçeyle keten olmuştur. Başka bir ifadeyle kaza genelinde pamuktan boyalık bitkiye, ketenden susam, haşhaş, kendir, sumak, palamut ve dut yaprağına kadar geniş yelpazeli bir üretim söz konusu mevcut olmakla birlikte, pamuk ve boyalık bitkiler bunların içinde ön sırada yer tutar. Nitekim sanayi bitkilerinin tüm öşür gelirleri içinde, pamuk tek başına %50'nin üzerinde bir paya sahiptir. Boyalık bitkilerin öşür gelirleri toplamı da %30'un üzerinde pay oranına ulaşmıştır. Diğer ürünlerin gelirlerinin toplamı yalnızca %25 civarında bir paya sahip olup pay oranları 1531'de %0,23 ile %8,26, 1575'te ise %0,10 ile %3,55 arasında değişim göstermiştir.

Meyvecilikte, yetiştirildiği alan, miktar ve gelir bakımından en fazla yer bulan ürün üzumdür. XVI. yüzyılda kazanın neredeyse tamamında üzüm üretimi yapıldığını söylemek yanlış olmaz. Üzüm üretimi veya bağcılık birkaç köy haricinde kazanın bütününe yayılmıştır. XVI. yüzyılda Gördüs kazasında meyve ve sebze üretiminden elde edilen gelir içinde üzümün payı %80'nin üzerindedir. En düşük pay ise incir öşürüne aittir. Yüzyılın ikinci yarısında meyve-sebze grubu içinde yer alan sadece incir ve keşiğin öşür gelirlerinde düşme görülürken, diğer tüm ürünlerde artış olmuştur. 1575 yılında üzüm öşür geliri 21757 akçe ile bu grupta en fazla artışı gösterirken, yüzdeler bazda incir yaklaşık %447'lik öşür gelir artış oranı ile ilk sıraya yerleşmiştir. Meyve-sebze grubundaki tüm ürünlerin öşür gelirlerinde %94,28 oranında artış bulunduğu da yapılan tespitler arasındadır.

Öşre konu olan meyveler haricinde şahısların bahçelerinde ticaretini yapmadıkları sadece kendilerinin tükettiği incir, badem, ceviz gibi meyvelerin de olduğu bunların ticarete konu olmadığı için defter kayıtlarına girmediği de ihtimal dâhilindedir. Osmanlı Devleti ticarete konu olmayan ürünlerden vergi tahsilâtı yapmamıştır. Dolayısıyla burada tahrir defterlerine dayalı

olarak verdiğimiz rakamlar haricinde de düşük seviyelerde de olsa, bölgede bir miktar daha üretimin olduğunu söylemek mümkündür.

XVI. yüzyılda zeytin gibi bazı ürünlerin bölgede henüz üretiminin olmadığı, ancak zeytin-cilik faaliyetlerinin günümüzde bölgede yaygın olarak yürütülmesinden hareketle, sonraki yüzyıllarda Gördüs kazası ve çevresinde zeytin üretimine başlandığını ifade edebiliriz. Haşhaş gibi bazı ürünlerin de bölgede yüzyılın ikinci yarısında üretiminin veya ticari faaliyetinin başladığı da gözlenmiştir.

XVI. yüzyılda Gördüs kazasında üretimi yapılan hububat ürünlerinde kişi başına düşen miktarlara göre bir sıralama yapıldığında, buğday yüzyılın ilk yarısında yaklaşık 100 kilogram, 1575'te de 133 kilogram ile açık ara birinci sırada yer almıştır. Arpa da buğdayın arkasından gelmekte ve kişi başına düşen miktar bakımından 1531'de 69, 1575'te de 100 kilogram ile diğer ürünlerin oldukça ilerisinde gözükmetedir. Bunların ardından burçak, çavdar, darı ve yulaf gelirken, 1575 yılında darının bölgedeki üretim artışına da paralel olarak, darı üretiminin kişi başına düşen miktarı da yaklaşık dört kat artarak beşinci sıradan, üçüncü sıraya yükselme göstermiştir. Hububat ürünleri arasında kilogram cinsinden kişi başına düşen ürün miktarlarında gerileme görülmezken, bakliyat içinde ise sadece nohutta bir miktar azalma tespit edilmiştir. Bakliyat ürünlerinde yüzyılın ilk ve ikinci yarısında nohut, kişi başına düşen miktar bakımından ilk sırada olup, diğer bakliyat ürünlerine nazaran önde yer almıştır. Bununla birlikte 1575 yılında kazada nohut üretimindeki azalmayla birlikte, kişi başına düşen nohut oranında da 1,3 kilogramlık gerileme olmuştur. Kişi başına düşen miktar bakımından en fazla artış gösteren ürün de darıdır. Nitekim yüzyılın ilk yarısında kişi başına düşen miktar 4,78 kilogram iken, bu rakam 1575'te 17,52 kilograma yükselmiştir. Artış oranı %266 civarındadır. Hububat ürünleri içinde buğday ve arpa, bakliyat ürünleri içinde ise nohut, bölge halkının en çok rağbet ettiği ürünler sıralamasında önde yer almıştır. Yüzyılın ikinci yarısında darı, kişi başına düşen miktar bakımından her ne kadar buğday ve arpanın çok gerisinde olsa da diğer hububat ve bakliyat ürünlerini geride bırakarak üçüncü sıraya yerleşmiştir. Genel olarak bakıldığında bölgede yetiştirilen hububat ve bakliyat ürünlerinin bölge halkının ihtiyaçlarını karşılayabilecek düzeyde olduğunu söylemek mümkündür.

Yüzyılın ikinci yarısında bazı ürünlerin üretim miktarlarında artışlar bulunduğu gibi düşmeler olduğu da tespit edilmektedir. Bunda olumlu veya olumsuz iklim koşulları etkili olabileceği gibi, bazı ürünlere talebin artması veya azalmasının da etkili olduğunu söyleyebiliriz. Mesela 1531 yılında İdrisler Köyünde üretiminin olduğunu gördüğümüz üzümün, yüzyılın ikinci yarısında adı geçen köyde hâsılâtının olmadığı belirlenmektedir. Bunun tersi olarak da 1531'de Olgar ve Kara Belenlü köylerinin deftere ortak yazılan hâsılâtında üzüm üretiminin bulunmadığı anlaşılırken, yüzyılın ikinci yarısında 1575 yılında üzüm yetiştirildiği ve yıllık 19 akçe öşür geliri elde edildiği görülmektedir. Armudlu köyünde 1531'de 225 akçe öşür geliri bulunan üzümün 1575'te üretiminin azaldığı ve öşür gelirinin 190 akçeye düştüğü, bununla birlikte Delü Demürçiler köyünde 1531'de 120 akçe olan üzüm öşür gelirinin, 1575 yılında 531 akçeye yükseldiği tespit edilmektedir. Buna göre aynı kaza içinde çeşitli mevkilerde bile üretim rakamlarında değişimlerin bulunmasının yukarıda belirttiğimiz nedenlerle doğru orantılı görüldüğünü ifade edebiliriz. Dolayısıyla günümüzde de bu gibi nedenlerin üzerinde durularak, bölgede üretiminin daha rantıbil hale getirilebilmesi adına, birtakım adımların atılmasının da sağlanabileceğini

burada ifade edebiliriz. Mesela XVI. yüzyılda bölgede pamuk üretimi mevcut iken, bugün bulunmuyor olması üzerinde düşünülebilir ve birtakım planlamalarla geçmişteki yapı da göz önünde bulundurularak ekonomik adımlar atılabilir, finansal anlamda bölgenin canlanması veya gelişimine katkı sağlanabilir. XVI. yüzyılda canlı bir tarımsal faaliyetin bulunduğu Gördüs ve çevresinin, Osmanlı Devleti'nin genel yapısı içindeki tarımsal faaliyetlerin küçük bir minyatürü olduğunu söyleyebiliriz. Bu anlamda makaleyle, Gördüs kazası bağlamında, Osmanlı Devleti'nin tarımsal yapı ve potansiyeline ışık tutulabilme imkânının da olduğunu ifade etmek mümkündür.

Kısaltmalar

Bil. Bilimler; Bkz. Bakınız; DİA. Diyanet İslam Ansiklopedisi; Kg. Kilogram; Nd. Nam-ı diğer; TD. Tahrir Defteri; TDV. Türkiye Diyanet Vakfı; TTK. Türk Tarih Kurumu; Ü. Üniversite; Vd. Ve Diğerleri.

KAYNAKÇA

- ADAMAZ, K. (2018). "XVI. Yüzyılda Gördüs Kazasında İskân". *Sosyal Bilimlerde Eğitim Araştırmaları*, (Ed. G. Selçuk-E. Atalmış). Mauritius: Lap Lambert Academic Publishing: 114-132.
- AFYONCU, E. (2003). "Türkiye'de Tahrir Defterlerine Dayalı Olarak Hazırlanmış Çalışmalar Hakkında Bazı Görüşler". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*. I/1: 267-286.
- AKDAĞ, M. (1995). *Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi (1453-1559)*. C.1-2. İstanbul: Cem Yayınevi.
- ARIKAN, Z. (1998). *XV- XVI. Yüzyıllarda Hamit Sancağı*. İzmir: Ege Ü. Edebiyat Fakültesi Yayını.
- BAYTOP, T. (1995). "Esrar". *TDV. İslam Ansiklopedisi*. XI: 431,432.
- BRAUDEL, F. (1989). *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*. C.1. (Çev. M. Ali Kılıçbay,). İstanbul: Eren Yayıncılık.
- CANATAR, M. (1998). "Osmanlılarda Bitkisel Boya Sanayii ve Boyahaneler Üzerine". *Osmanlı Araştırmaları*. 18: 89-104.
- ÇERÇİ, F. (2000). *Gelibolulu Mustafa Ali ve Kühü'l - Ahbar'ında II. Selim, III. Murat ve III. Mehmet Devirleri*. C. 1. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları.
- ÇİÇEK, İ. (1998). *Gördesli Mücahide Makbule ve Silah Arkadaşları*. Salihli: Salihli Belediyesi Yayını.
- DEMİR, M. (2022). "16. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Zirai Üretimi Etkileyen Faktörler Üzerine Bir Değerlendirme". *SUTAD*, 55: 297-325.
- DEVELLİOĞLU, F. (1996). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*. (13. Baskı). Ankara: Aydın Kitabevi Yayını.
- EMECEN, F. M. (1989). *XVI. Asırda Manisa Kazası*. Ankara: TTK. Yayını.
- ERDOĞRU, M. A. (1999). *Ondokuzuncu Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Hafta Pazarları ve Panayırılar*. İzmir: Ege Ü. Edebiyat Fakültesi Yayını.

- EROL, A. F. - Y. ERMAN (2019). "Haşhaş Bitkisinin Anadolu Kültüründeki Yeri ve İzleri". *Milli Folklor*. XVI/124: 202-212.
- ETİKAN, S. (2011). "Doğal Boya Geleneğinin Türk Halı Sanatında Yeri ve Önemi Üzerine Bir Değerlendirme". *Türk Sanatları Araştırmaları Dergisi*. I/1: 11-16.
- GENÇ, S. (2004). "XVIII. Yüzyılda Karesi Sancağı'nda Hububat Kaçakçılığı". *Uludağ Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 7: 49-60.
- GİZLENCİ, Ş. vd. (2019). *Kenevir Tarımı*. Samsun: Karadeniz Tarımsal Araştırma Enstitüsü Müdürlüğü Yayını.
- GÖKÇEN, İ. (1945). *XVI. ve XVII. Yüzyıl Vesikalarına Göre Manisa'da Deri Sanatları Tarihi üzerinde Bir Araştırma*. İstanbul: Manisa Halkevi Yayını.
- GÖKMEN, E. (2007). *Tanzimattan II. Meşrutiyet'e Demirci Kazası*. İzmir:Demirci Belediyesi Kültür Yayınları I.
- GÜÇER, L. (1964). *XVI-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi ve Hububat-tan Alınan Vergiler*. İstanbul: İÜ. İktisat Fakültesi Yayını.
- GÜNDÜZ, A. (2008). "XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Amik Nahiyesi (1550-1584)". *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. V/10: 233-256.
- HİNZ, W. (1990). *İslam'da Ölçü Sistemleri*. (Çev. Acar Sevim). İstanbul: MÜ. Edebiyat Fakültesi Yayını.
- İNALCIK, H. (1987). *Hicri 835 Tarihli Suret-İ Defter-İ Sancak-İ Arvanid*. (2. Baskı). Ankara: TTK. Yayını.
- İNALCIK, H. (2008). "Osmanlı'da İstatistik Metodu Kullanıldı mı: Tahrir Sistemi". *Doğu Batı Makaleler*. II: 281-323.
- KALLEK, C. (2020). "Müd". *TDV. İslam Ansiklopedisi*. XXXI: 455-457.
- KALLEK, C. (2022). "Kile". *TDV. İslam Ansiklopedisi*. XXV: 567-570.
- KARABOĞA, D. V. (2011). "XV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nde Hububat ve Bakliyat Üretimi ve Umumi Dağılımları". *SBArd*. 17: 9-26.
- KARACA, B.- D. V KARABOĞA (2017). "XVI. Yüzyılda Diyarbekir Eyaleti'nde Sınaî Bitkileri Üretimi". *Alinteri*. I/1: 17 - 33.
- KAZICI, Z. (2005). *Osmanlılarda Vergi Sistemi*. İstanbul: Bilge Yayıncılık.
- KIZILTAN, ÖZDEMİR, A. (2008). "Osmanlı Vergi Düzeninde Temettuat Uygulamaları Üzerine Bir Değerlendirme". *Dumlupınar Ü. Sosyal Bil. Dergisi*. 20: 57-66.
- ÖZ, M. (1991). "Tahrir Defterlerinin Osmanlı Tarihi Araştırmalarında Kullanılması Hakkında Bazı Düşünceler". *Vakıflar Dergisi*. 22: 429-439.
- ÖZGEN, Y. vd. (2017). "Türkiye Açısından Önemli Bitki Haşhaşın Önemi ve Tarımı". *Ziraat Mühendisliği*. 364: 4-8.
- ÖZTÜRK, M. (2019). "Osmanlı Devleti'nde Hayvancılığın İktisadi Boyutu". *Mustafa Kemal Ü. Tarih Bölümü Dergisi*. I/1:28-44.

- PAMUK, Ş. (2005). *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*. İstanbul: İletişim Yayını.
- PEKŞEN, E. C. ARTIK (2005). "Antibesinsel Maddeler ve Yemeklik Tane Baklagillerin Besleyici Değerleri". *OMÜ Ziraat Fakültesi Dergisi*. XX/2: 110-120.
- SOLAK, İ. (2008). "Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Anadolu'da Meyve ve Sebze Üretimi". *Selçuk Ü. Türkiyat Araştırmaları Dergisi*. 24: 217-251.
- ŞAHİN, G.- B. YILDIZ (2022). "Türkiye'de Keten Üretimi Ve Karakteristik Keten Dokumalarının Durumu". *Erciyes Akademi*. XXXVI/1: 169-185.
- ÜNAL, M. A. (1998). *Osmanlı Müesseseleri Tarihi*. (2. Baskı). Isparta: Kardelen Kitabevi.
- TAŞ, K. Z. (2020). "Osmanlı Çeltik Üretim Sahası Olarak Konrapa ya da Osmanlı Sarayının Nadi-desi Konuralp Pirinci". *Balıkesir Ü. Sosyal Bil. Dergisi*, XXIII/44: 1253-1268.
- TAŞTEMİR, M. (2003). Karadeniz Bölgesinde Kendir-Keten Üretimi ve Kullanım Alanları (XV. Yüzyıl Sonu XVII. Yüzyıl İlk Yarı). *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*. 8: 1-24.
- YENİÇERİ, C. (1991). "Bac". *TDV. İslam Ansiklopedisi*. IV: 411-413.
- YURDOĞLU, Z. (1993). *Gördes Tarihi*. İzmir: Gördes Belediyesi Yayını.

Arşiv Belgeleri

- Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Tahrir Defteri (TD): 165.
- Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyud-ı Kadime Arşivi (TK.KKA) Tahrir Defteri (TD):115.

EXTENDED ABSTRACT

Gördüs and its surroundings, located in the Western Anatolia region where various civilizations have ruled since ancient times, came under Turkish rule with the Saruhanoğulları Principality. Afterwards, it was turned into a district in the Saruhan Sanjak within the classical provincial organization of the Ottoman Empire. Today, it continues to exist as a district of Manisa province. The main sources of the study are the register books dated 1531, numbered 165 in the Presidential State Archives Directorate Archive (BOA.) and numbered 115 in the Kuyud-ı Kadime Archives of the General Directorate of Land Registry and Cadastre (TK. KKA.). The subject of the study covers agricultural activities in Gördüs District in the 16th century. This issue has not been researched before and is discussed in detail for the first time by us.

We can evaluate the agricultural products produced in Gördüs District in the 16th century under four headings. These can be listed as: Cereals, legumes, industrial plants and vegetables and fruits. Cereal seems to be clearly ahead in terms of both production amount and income.

As it is known, the Ottoman Empire collects tithe tax from agricultural products. While the share of tithe revenues obtained in the region was close to half with 45% in the first half of the century within the applied timar system, it reached around 65% in the second half of the century. In other words, more than half of the district's income is obtained from agricultural products. In terms of tithe return, cereals ranked first by a large margin, followed by fruits and vegetables, industrial plants and legumes, respectively. Among grain products, wheat and barley are by far ahead in terms of production amount and income.

Among the pulses, chickpeas, among the industrial plants, cotton and dyeing plants, and in the fruit and vegetable group, grapes and orchards are by far ahead in terms of production amounts and tithe income. It is determined that there was an inflation movement in the region in the second half of the century and that the unit prices of agricultural products were also affected by this and their prices increased by around 20% to 33%. It is certain that this has a negative economic impact on the people of the region.

It is also possible that some agricultural products such as fruits, which are subject to tithe, and products such as figs, almonds and walnuts that people consume in their gardens without the purpose of trading, are not included in the book records because they are not subject to trade. The Ottoman Empire did not collect taxes from non-tradable products. Therefore, apart from the figures we have given here based on the register books, it is possible to say that there is some more production of these fruits in the region, albeit at low levels.

We can state that some products such as olives were not yet produced in the region in the 16th century, but considering that olive growing activities are widely carried out in the region today, olive production started in Gördüs District and its surroundings in the following centuries. It is also observed that the production or commercial activities of some products, such as poppy, started in the region in the second half of the century.

In the study, watermills, markets and beekeeping activities, which are indirectly related to the agricultural structure of the region, are also briefly mentioned.

Ekler

Grup	Ürünler	1531		1575		Artış	
		Öşür	Toplam	Öşür	Toplam	Akçe	%
Hububat	Buğday	40431	66473,5	79290	131587	65113,5	97,95
	Arpa	19585		37812			
	Yulaf	636		1416			
	Burçak	2752		3957			
	Darı	1252,5		6294			
	Çavdar	1380		2352			
	Çeltik	437		466			
Bakliyat	Nohut	2602	3390	3090	4940	1550	45,72
	Börülce	176		720			
	Bakla	512		740			
	Merci-mek	100		390			
Meyve - Sebze	Bağ	20000	24461	41757	47524	23063	94,28
	Bostan	1786		1854			
	Bahçe	-		-			
	Kesik	347		187			
	Soğan	804		1339			
	Sarımsak						
	Armut	1248		1829			
	Badem	40		85			
	Kiraz	23		126			
	İncir	10		8			

	İğde	18		30			
	Ceviz	185		309			
Sanayi Bitkileri	Pamuk	2160	4297	4795	9186	4889	113,77
	Susam	10		220			
	Palamut	35		219			
	Sumak	10		156			
	Boya	1466		2964			
	Kendir	123		213			
	Kitan	111		327			
	Esrar	355		265			
	Haşheş	17		17			
	Berg-i Dut	10		10			
	TOPLAM	98621,5		-			

Tablo 1: Gördüs Kazasında Toplam Öşür Miktarları ve Artış Oranları

Ürün	1531			1575			Kıymet Artış	
	Müd	Kile	Kıymet	Müd	Kile	Kıymet	Akçe	(%)
Buğday	2032	344	323448	2300	152	634320	310872	96,11
Arpa	1548	372	156680	2584	16	302496	145816	93,06
Yulaf	44	816	5088	108	672	11328	6240	122,64
Burçak	125	2945	27520	235	1685	39570	12050	43,78
Darı	52	964	10020	380	780	50352	40332	402,51
Çavdar	108	48	11040	144	240	18816	7776	70,43
Çeltik	-	-	437	-	-	466	29	6,63
Nohut	50	2250	26020	25	2590	30900	4880	18,75
Börülce	-	220	1760	20	320	7200	5400	309,09
Bakla	-	640	5120	-	740	7400	2280	44,53
Mercimek	-	125	1000	10	190	3900	2900	290

Tablo 2: Gördüs Kazasında Hububat ve Bakliyat Ürünlerinin Toplam Hâsil Miktarları ve Artış Oranları⁴

Ürün	1531		1575		Artış	
	Kilogram	Ton	Kilogram	Ton	Kilogram	(%)
Buğday	1051604,35	1051,6	1594751,95	1594,7	543147,6	51,64
Arpa	723549,87	723,5	1196402,14	1196,4	472852,27	65,35
Yulaf	42400	42,4	70800	70,8	28400	66,98
Burçak	136125	136,1	159625	159,6	23500	17,26
Darı	50100	50,1	209500	209,5	159400	318,16
Çavdar	55200	55,2	75600	75,6	20400	36,95
Nohut	81250	81,2	77250	77,2	(-) 4000	(-) 4,92
Börülce	5500	5,5	18000	18	12500	227,27
Bakla	16000	16	18500	18,5	2500	15,62
Merci-mek	3125	3,2	9750	9,7	6625	212

Tablo 3: Gördüs Kazasında Hububat ve Bakliyat Ürünlerine Ait Kilogram Miktarve Artış Oranları

⁴Tahrir defterlerinde verilen rakamlar, öşür oranlarıyla çarpılarak, çıkan sonuç tabloya yazılmıştır.

Ürün	1531		1575		Artış	
	Kilogram	Kişi Başı Miktar (Kg.)	Kilogram	Kişi Başı Miktar (Kg.)	(Kg.)	(%)
Buğday	1051604,35	100,46	1594751,95	133,39	32,93	32,77
Arpa	723549,87	69,12	1196402,14	100,07	30,95	44,77
Yulaf	42400	4,05	70800	5,92	1,87	46,17
Burçak	136125	13	159625	13,35	0,35	2,69
Darı	50100	4,78	209500	17,52	12,74	266,52
Çavdar	55200	5,27	75600	6,32	1,05	19,92
Nohut	81250	7,76	77250	6,46	(-) 1,3	(-) 16,75
Börülce	5500	0,52	18000	1,50	0,98	188,46
Bakla	16000	1,52	18500	1,54	0,02	1,31
Mercimek	3125	0,29	9750	0,81	0,52	79,31

Tablo 4: Gördüs Kazasında Üretilen Hububat ve Bakliyat Ürünlerinin Kişi Başına Düşen Miktarları ve Artış Oranları

Ürün	1531		1575		Artış (%) Müd-Kile
	Müd	Kile	Müd	Kile	
Buğday	160	8	200	10	25
Arpa	100	5	120	6	20
Yulaf	60	3	80	4	33,3
Burçak	100	5	120	6	20
Darı	100	5	120	6	20
Çavdar	100	5	120	6	20
Nohut	160	8	200	10	25
Bakla	-	8	-	10	25
Mercimek	-	8	200	10	25
Börülce	-	8	200	10	25

Tablo 5: Gördüs Kazasında Hububat ile Bakliyat Ürünlerinde 1 Müd ve 1 Kilenin Akçe (Kıymet) Bedelleri ve Artış Oranları

Ürünler	1531		1575		Artış	
	Öşür	Pay (%)	Öşür	Pay (%)	Akçe	%
Pamuk	2160	50,26	4795	52,19	2635	121,99
Susam	10	0,23	220	2,39	210	2100
Palamut	35	0,81	219	2,38	184	525,71
Sumak	10	0,23	156	1,69	146	1460
Boya	1466	34,11	2964	32,26	1498	102,18
Kendir	123	2,86	213	2,31	100	81,30
Kitan	111	2,58	327	3,55	216	194,59
Esrar	355	8,26	265	2,88	(-) 90	(-) 25,35
Haşheş	17	0,39	17	0,18	-	-
Berg-i Dut	10	0,23	10	0,10	-	-
Toplam	4297	-	9186		4889	113,77

Tablo 6: Gördüs Kazasında Üretilen Sanayi Bitkilerinin Öşür Rakamları ve Artış Oranları

Ürünler	1531		1575		Artış	
	Öşür	Pay (%)	Öşür	Pay (%)	Akçe	%
Üzüm	20000	81,76	41757	87,86	21757	108,78
Bostan	1786	7,30	1854	3,90	68	3,80
Kesik	347	1,41	187	0,39	(-) 160	46,10
Soğan	804	3,28	1339	2,81	535	66,54
Sarımsak						
Armut	1248	5,10	1829	3,84	581	46,55
Badem	40	0,16	85	0,17	45	112,5
Kiraz	23	0,09	126	0,26	103	447,82
İncir	10	0,04	8	0,01	(-) 2	(-) 20
İğde	18	0,07	30	0,06	12	66,66
Ceviz	185	0,75	309	0,65	124	67,02
Toplam	24461	-	47524	-	23063	94,28

Tablo 7: Gördüs Kazasında Üretilen Meyve-Sebze Ürünlerinin Öşür Rakamları ve Artış Oranları

Yer	Adet	Durum	Bab(Taş) Sayısı	Vergi Miktarı	Çalışma Süresi (Ay)
Kuzum Ali	1	Faal	2	60	6
Kıranı	-	-	-	-	-
Karaca Bayramlı	-	-	-	-	-
Görke	2	Faal	1	30	6
		Harap/ Ding	-	-	-
Karaca Aliler	1	Faal/ Ding	1	30	6
Dargıl	3	Faal	1	30	6
Şeyhler		Harap / Hassa	1	-	-
		Harap/ Ding	2	-	-
Milas	1	Faal	2	60	6
Evciler	2	Faal	1	60	12
		Faal	1	30	6
Hanya	1	Faal/ Ding	2	30	3
Depe		-	-	-	-
Boyan		-	-	-	-
Olgar	-	-	-	-	-
Kara Belenlü	-	-	-	-	-
Yalvaç	-	-	-	-	-
Urumtaş	2	Faal	1	30	6
		Harap	2	-	-
Beyel	5	Faal	1	30	6
		Faal	1	30	6
		Faal	4	240	12
		Faal / Ding	1	30	6
		Faal / Hassa	3	360	12
Beylü	-	-	-	-	-

Boyalu					
Çam	2	Faal / Ding	1	30	6
Mahmutlu		Faal	1	15	3
Melek Paşa	-	-	-	-	-
Öztemur	-	-	-	-	-
Umurhanlı nd. Ata Alanı	1	Faal / Ding	2	30	3
Kabakoz	1	Faal	1	60	12
Danişme ndlü		Faal / Hassa	1	120	12
Kuşlar İli	2	Faal	2	60	6
Küçük Oba		Faal	1	30	6
Beyler	1	Harap	1	-	-
Depelü					
Receblü	1	Faal	2	30	6
Severlü					
Danişme nd Mahmud nd. Oğlak Hisar	1	Faal	1	30	6
DelüDemürciler	-	-	-	-	-
Boyalı	-	-	-	-	-
Yaya Kırıldığu	1	Faal	1	60	12
Damlaluca					
Kürekcı nd. Kabağağaç	2	Harap /Hassa	-	-	-
		Harap	-	-	-
Kayalı	-	-	-	-	-
Efendi İli	3	Faal	2	120	12
		Faal / Ding	1	30	6
		Harap / Hassa	-	-	-
Çiftlik	1	Faal	2	60	6
Salur	-	-	-	-	-
Çiğiller	-	-	-	-	-
Mustafalı (Hali)	-	-	-	-	-
Yaka	-	-	-	-	-
Gülyan nd. Divdalı	-	-	-	-	-
Depecik	-	-	-	-	-
İnekler	-	-	-	-	-
İdrisler	-	-	-	-	-
Osmanlı ve Karağağaç	-	-	-	-	-
Eğriyat	2	Faal / Ding	1	30	6
		Harap	1	-	-
Çenge nd. Ümmet	2	Faal	2	60	6
		Faal	1	30	6
Dere	1	Faal	1	30	6
Armudlu	-	-	-	-	-
Baş Karaca	1	Faal	2	120	12
Ahiler					
Göcekler	1	Faal	1	60	12
Mermercik	2	Faal	2	60	6
Danda		Harap	1	-	-

Dutluca	1	Faal	2	120	12
Börüz	1	Faal	2	120	12
TOPLAM	45	-	62	2355	-

Tablo 8: 1531'de Gördüs Kazasında Değirmenlere (Asiyab) Ait Veriler

Yer	Adet	Durum	Bab(Taş) Sayısı	Vergi Miktarı	Çalışma Süresi (Ay)
Beyler	1	Faal / Ding	1	15	3
Dinler					
Yalvaç	-	-	-	-	-
Yaka	-	-	-	-	-
Depecik	-	-	-	-	-
Gülyan nd. Divdalu	-	-	-	-	-
Çiftlik	1	Faal	3	90	6
Salur					
Receblü	1	Faal	3	60	4
Severlü					
Milas	1	Faal	2	60	6
Depe	1	Harap	-	-	-
Danişmend Mahmud nd. Oğlak Hisarı	1	Faal	2	60	6
Görke	-	-	-	-	-
Baş Karaca	1	Faal	2	120	12
Ahiler					
Çiğiller	-	-	-	-	-
Öztemur	-	-	-	-	-
Kabakoz	1	Faal	1	60	12
Danişmendlü					
Kıranı	2	Faal	1	60	12
Karaca Bayramlı		Faal / Ding	1	30	6
Kuşlu	2	Faal	1	60	12
Küçük Oba		Faal	2	60	6
Çam	2	Faal	1	15	3
Mahmutlar		Faal / Ding	1	30	6
Melek Paşa	-	-	-	-	-
Beyel	4	Faal / Hassa	3	120	8
		Faal	3	120	8
		Faal	1	30	6
		Harap	2	-	-
Osmanlar	-	-	-	-	-
Dargıl	3	Faal	2	120	12
Şeyhler		Harap	1	-	-
		Harap	1	-	-
Rumtaş	2	Faal	1	30	6
		Harap	2	-	-
Evciler	2	Faal	1	30	6
		Faal	1	20	4
Dutluca	1	Faal	2	120	12

Umurhanlı nd. Ata Alanı	1	Faal	2	30	3
Eğriyat	1	Faal	2	60	6
Yaya Kırıldığu	1	Faal	1	60	12
Damlaluca					
Boyalı	-	-	-	-	-
Mermerecik ve Danda	2	Faal	2	60	6
		Harap	1	-	-
Kürekçi nd. Kabaa-ğaç	2	Faal	1	52	10
		Harap / Hassa	1	-	-
Hanya	1	Faal	2	30	3
Boyan					
Dere					
Kayalı	-	-	-	-	-
Ümmet nd. Çenge	2	Faal	2	60	6
		Faal	1	30	6
Efendi İli	1	Faal	2	120	12
		Faal / Ding	1	30	6
		Harap / Ding	1	-	-
Beyler İli	-	-	-	-	-
Boyalı					
Olgar	2	Faal / Ding	1	30	6
Belenlü (Hali)		Faal	1	15	3
KuzumAli	1	Faal	2	60	6
Deli Demürciler	1	Faal / Ding	1	15	3
Göcekler	1	Faal	1	60	12
İdrisler	-	-	-	-	-
Börüz	1	Faal	4	240	12
Armudlu	-	-	-	-	-
İnekler	-	-	-	-	-
Karaca Aliler	1	Faal / Ding	1	30	6
Toplam	44	-	71	2292	-

Tablo 9: 1575'te Gördüs Kazasında Değirmenlere (Asiyab) Ait Veriler

Grup	1531		1575		Artış	
	Kaza Toplam Geliri İçindeki Payı		Kaza Toplam Geliri İçindeki Payı			
	Akçe	%	Akçe	%	Akçe	%
Hububat Öşrü	66473,5	30,65	131587	44,67	65113,5	97,95
Bakliyat Öşrü	3390	1,56	4940	1,67	1550	45,72
Meyve-Sebze Öşrü	24461	11,28	47524	16,13	23063	94,28
Sanayi Bitkileri Öşrü	4297	1,98	9186	3,11	4889	113,77
Öşürler Toplamı	98621,5	45,48	193237	65,61	94615,5	95,93
Kaza Toplam Dirlük Geliri	216835,5	-	294512	-	77676,5	35,82

Tablo 10: Gördüs Kazasında Timar Sistemi İçinde Öşür Payları ve Artış Oranları

Yer	Dirlik	Miktar (Akçe)
Gördüs Şehri	Zeamet	21031
Kuzum Ali	Timar	2736,5
Kıranı	"	4163,5
Karaca Bayramlı		
Görke	"	2516,5
Karaca Aliler	"	2974,5
Dargıl	"	5255
Şeyhler		
Milas	"	1702,5
Evciler	"	2468
Hanya	"	33484,5
Depe		
Boyan		
Olgar	"	4914
Kara Belenlü	"	
Yalvaç		
Urumtaş	"	2352
Beyel	"	3190
Beylü	"	3989
Boyalı	"	
Çam		
Mahmudlu	"	2614
Melek Paşa	"	3847,5
Öztemur	"	4219
Umurhanlı nd. Ata Alanı	Zeamet	2696
Kabakoz	Timar	2865,5
Danişmendlü	"	
Kuşlar İli		
Küçük Oba	"	5083,5
Beyler	"	6392
Depelü		
Receblü	"	3280,5
Severlü	"	
Danişmend Mahmud nd.Oğlak Hisar		
DelüDemürciler	"	3889
Cemaatler (7 adet)	"	1563
Boyalı	"	11095
Yaya Kırıldığu	"	2688,5
Damlaluca		
Kürekci nd. Kabağaç	"	3648
Kayalı	"	2156
Efendi İli	"	3178,5
Çiftlik	"	4151,5
Salur	"	4628,5
Çiğiller	"	7742,5
Mustafalı (Hali)	"	4236,5
		500

Yaka	Zeamet	2835
Gülyan nd. Divdalı	"	1383
Depecik	"	2140
İnekler	Timar	2206,5
İdrisler	"	1603
Osmanlı ve Karaağaç	"	6500
Eğriyat	"	2850
Çenge nd. Ümmet	"	1985,5
Dere	"	4302,5
Armutlu	"	1260
Baş Karaca	Zeamet	2346,5
Ahiler		
Göcekler	Timar	1328,5
Mermerecik	"	5777
Danda		
Dutluca	"	2287
Börü	"	3314
Toplam		216835,5

Tablo 11: 1531'de Gördüs Kazasında Dirliklere Ait Veriler

Yer	Dirlik	Miktar (Akçe)
Gördüs Şehri	Has	22031
Beyler	"	6332
Dinler		
Cemaatler (8 adet)	"	11300
Yalvaç	"	6000
Yaka	"	2725
Depecik	"	2140
Gülyan nd. Divdalı	"	1333
Çiftlik	Zeamet	13000
Salur		
Receblü	"	8535
Severlü	Timar	
Milas	Zeamet	1123
Depe	"	9607
Danişmend Mahmud nd. Oğlak Hisarı	"	4000
Görke	Timar	6000
Baş Karaca	"	2578
Ahiler		
Çiğiller	"	8000
Öztemur	"	4219
Kabakoz	"	3781
Danişmendlü		
Kıranı	"	8000
Karaca Bayramlı		
Kuşlu	"	7673
Küçük Oba		

Kadir Adamaz

Çam	"	9000
Mahmudlar		
Melek Paşa	"	4500
Beyel	"	5750
Osmanlar	"	7200
Dargıl	"	12499
Şeyhler		
Rumtaş	"	4400
Evciler	"	4265
Dutluca	"	4000
Umurhanlı nd. Ata Alanı	"	4000
Eğriyat	"	10666
Yaya Kırıldığu	"	7500
Damlaluca		
Boyalu	"	5000
MermerecikveDanda	"	10200
Kürekcı nd. Kabağaç	"	6419
Hanya	"	6679
Boyan		
Dere		
Kayalu	"	5600
Ümmet nd. Çenge	"	3000
Efendi İli	"	9402
Beyler İli	"	7806
Boyalu		
Olgar	"	6149
Belenlü (Hali)		
Kuzum Ali	"	4000
Deli Demürciler	"	3304
Göcekler	"	2500
İdrisler	"	2650
Börüz	"	6400
Armudlu	"	2000
İnekler	"	4600
Karaca Aliler	"	3646
Mezra Mustafalı	"	1500
Çiftlikler	"	1500
Toplam		294512

Tablo 12: 1575'te Gördüs Kazasında Dirliklere Ait Veriler

Köy	Buğday			Arpa			Yulaf		
	Müd	Kile	Kıymet	Müd	Kile	Kıymet	Müd	Kile	Kıymet
Kuzum Ali	4,5	-	720	3,5	-	350	-	-	-
Kıranı	5	-	800	3	-	300	1	-	60
Karaca Bayramlı									
Görke	2,5	-	400	1,5	-	150	-	4	12
Karaca Aliler	7,5	-	1200	2	-	200	-	-	-
Dargıl	4,5	-	720	3,5	1	354	-	2	6
Şeyhler									
Milas	3,5	-	560	2	-	200	-	5	15
Evciler	4	-	640	2	-	200	-	2	6
Hanya	6	-	960	4	-	400	-	-	-
Depe									
Boyan									
Olğar	12	-	2052	8	-	800	-	-	-
Kara Belenlü									
Yalvaç	5	-	800	2,5	-	250	-	-	-
Urumtaş	5	-	800	4	-	400	-	-	-
Beyel	3	2	496	3,5	-	350	-	2	6
Beylü	1,5	-	240	3	-	300	-	-	-
Boyalı									
Çam	5	-	800	3,5	-	350	-	-	-
Mahmudlu									
Melek Paşa	7	-	1120	7	7	737	-	-	-
Öztemur	10,5	8	1744	7	5	725	-	-	-
Umurhanlı nd. Ata Alanı	3	-	480	4	7	435	-	-	-
Kabakoz	4	7	696	3	3	315	-	-	-
Danişmendlü									
Kuşlar İli	9	-	1440	4,5	-	450	2	-	120
Küçük Oba									
Beyler	12,5	-	2000	12	-	1200	-	8	24
Depelü									
Receblü	4	-	640	3	-	300	-	12	36
Severlü									
Danişmend Mahmud nd. Oğlak Hisar	2	-	320	3	-	300	-	5	15
Delü Demürciler	3,5	-	560	2,5	-	250	-	-	-
Boyalı	3	-	480	2	-	200	-	-	-
Yaya Kırıldığu	4,5	-	720	5,5	-	550	1,5	-	90
Damlaluca									
Kürekcı nd. Kabağaç	6,5	3	1064	4,5	-	450	-	-	-
Kayalı	8	-	1280	7	-	700	-	5	15
Efendi İli	9	-	1440	5	-	500	-	10	30
Çiftlik	2,5	-	400	3	-	300	-	3	9

Salur	12,5	-	2400	12	-	1200	-	3	9
Çiğiller	3	-	480	11,5	-	1150	-	5	15
Mustafalu (Hali)	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Yaka	-	10	75	1,5	-	150	-	-	-
Gülyan nd. Divdalı	-	4	32	3	-	300	-	-	-
Depecik	1,5	-	200	4	2	410	-	-	-
İnekler	7	-	1120	3	-	300	-	-	-
İdrisler	4	-	640	2	-	200	-	-	-
Osmanlı ve Karaağaç	15	-	2400	10	-	1000	1	2	66
Eğriyat	8,5	-	360	4	-	400	-	5	15
Çenge nd. Ümmet	5	-	800	2,5	-	250	-	-	-
Dere	8	-	1240	5	-	500	-	-	-
Armutlu	2	-	320	-	16	80	-	6	18
Baş Karaca	1,5	-	240	1	-	100	-	15	45
Ahiler									
Göcekler	2	-	320	2	5,5	229	-	3	9
Mermerecik	15	7	2456	6	-	600	-	-	-
Danda									
Dutluca	6	-	960	5	-	500	-	5	15
Börüz	5	2	816	2	-	200	-	-	-
Toplam	254	43	40431	193,5	46,5	19585	5,5	102	636

Tablo 13: 1531'de Görös Kazasında Buğday-Arpa-Yulaf Üretimine Ait Veriler

Yer	Burçak			Darı			Çavdar			Çeltik
	Müd	Kile	Kıymet	Müd	Kile	Kıymet	Müd	Kile	Kıymet	Kıymet
Kuzum Ali	-	8	40	1	-	100	-	-	-	-
Kıranı	-	11	55	-	5	25	-	-	-	-
Karaca Bayramlı										
Görke	-	15	75	-	-	-	-	-	-	-
Karaca Aliler	-	2	10	-	10	50	1	3	115	
Dargıl	-	11	55	-	8	40	-	-	-	127
Şeyhler										
Milas	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Evciler	-	7	35	-	10	50	-	-	-	310
Hanya	-	5	25	1	7	135	4	-	400	-
Depe										
Boyan										
Olgar	-	3	15	2,5	-	250	1,5	-	150	-
Kara Belenlü										
Yalvaç	-	1	5	-	4	20	1	-	100	-
Urumtaş	-	5	25	1	-	100	1	-	100	
Beyel	-	5	25	-	-	-	-	-	-	-
Beylü	-	2	10	-	8	40	4	-	400	-
Boyalı										
Çam	-	3	15	-	10	50	-	-	-	-
Mahmutlu										

Melek Paşa	-	15	75	-	5	25	-	-	-	-
Öztemür	1,5	-	150	-	10	50	-	-	-	-
Umurhanlı nd. Ata Alanı	-	1,5	7	-	-	-	1	3	115	-
Kabakoz	-	17	85	-	2	10	-	-	-	-
Danişmendlü	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Kuşlar İli	-	13	65	-	-	-	-	-	-	-
Küçük Oba	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Beyler	1,5	4	170	-	9	45	-	-	-	-
Depelü	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Receblü	-	10	50	-	4	20	-	-	-	-
Severlü	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Danişmend Mah- mud nd. Oğlak Hisar	-	8	40	-	-	-	-	-	-	-
Delü Demürciler	-	10	50	-	5	25	-	-	-	-
Boyalı	-	5	55	-	3	15	-	-	-	-
Yaya Kırıldığu	-	2	10	-	6	30	-	-	-	-
Damlaluca	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Kürekci nd. Ka- baağaç	1	-	100	-	-	-	-	-	-	-
Kayalı	1	-	100	-	6	30	-	-	-	-
Efendi İli	-	13	65	-	5	25	-	-	-	-
Çiftlik	-	10	50	-	-	-	-	-	-	-
Salur	-	10	50	-	-	-	-	-	-	-
Çiğiller	1	5	125	-	-	-	-	-	-	-
Mustafalı (Hali)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Yaka	-	15	75	-	-	-	-	-	-	-
Gülyan nd. Div- dalu	1	-	100	-	-	-	-	-	-	-
Depecik	1,5	-	150	-	-	-	-	-	-	-
İnekler	-	12	60	-	-	-	-	-	-	-
İdrisler	1	-	100	-	-	-	-	-	-	-
Osmanlı ve Ka- raağaç	1	-	100	1	-	100	-	-	-	-
Eğriyat	-	15	75	-	-	-	-	-	-	-
Çenge nd. Ümmet	-	14	70	-	-	-	-	-	-	-
Dere	1	-	100	-	-	-	-	-	-	-
Armudlu	-	5	25	-	-	-	-	-	-	-
Baş Karaca	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Ahiler	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Göcekler	-	5	25	-	-	-	-	-	-	-
Mermerecik	1	6	130	-	1,5	7,5	-	-	-	-
Danda	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Dutluca	-	12	60	-	-	-	-	-	-	-
Börüz	-	9	45	-	2	10	-	-	-	-
Toplam	12,5	294,5	2752	6,5	120,5	1252,5	13,5	6	1380	437

Tablo 14: 1531'de Gördüs Kazasında Burçak-Darı-Çavdar-Çeltik Üretimine Ait Verile

Yer	Buğday			Arpa			Yulaf		
	Müd	Kile	Kıymet	Müd	Kile	Kıymet	Müd	Kile	Kıymet
Beyler	9	-	1800	9	-	1080	3	-	240
Dinler									
Yalvaç	7	-	1400	7	-	840	-	-	-
Yaka	-	5	50	1	-	120	-	-	-
Depecik	1	-	200	4	-	480	-	-	-
Gülyan nd. Divdalı	1	-	200	1	-	120	-	-	-
Çiftlik	3	-	600	3	-	360	-	6	24
Salur									
Receblü	7	-	1400	5	-	600	1	-	80
Severlü									
Milas	-	4	40	-	2	12	-	1	4
Depe	18	-	3600	12	-	1440	-	-	-
Danışmend Mahmud nd. Oğlak Hisarı	3	-	600	4	-	480	-	10	40
Görke	10	-	2000	5	-	600	1	-	80
Baş Karaca	3	-	600	2,5	-	300	1,5	-	120
Ahiler									
Çiğiller	5,5	-	1100	13	-	1560	-	10	40
Öztemur	5	-	1000	4	-	480	-	-	-
Kabakoz	4	-	800	3,5	-	420	-	-	-
Danışmendlü									
Kıranı	11	-	2200	8	-	960	2	-	160
Karaca Bayramlı									
Kuşlu	10	-	2000	10	-	1200	3	-	240
Küçük Oba									
Çam	12	-	3200	18	-	2160	-	-	-
Mahmutlar									
Melek Paşa	7	-	1400	5	-	600	-	-	-
Beyel	6	-	1200	4	-	480	1	-	80
Osmanlar	12	-	2400	10	-	1200	-	5	20
Dargıl	10	-	2000	8	-	960	-	5	20
Şeyhler									
Rumtaş	15	-	2000	6	-	720	-	-	-
Evciler	8	-	1600	5	-	600	-	6	24
Dutluca	10	-	2000	7	-	840	-	5	20
Umurhanlı nd. Ata Alanı	4	-	800	3	-	360	-	-	-
Eğriyat	25	-	5000	30	-	2760	-	3	12
Yaya Kırıldığu	12	-	2400	10	-	1200	-	10	40
Damlaluca									
Boyalı	9	-	1800	8	-	960	-	-	-
Mermerecik ve Danda	24	-	5600	12	-	1440	-	-	-
Kürekcı nd. Kabağaç	13	-	2600	11,5	-	1620	-	-	-

Gördüs Kazasında Tarım

Hanya	10	-	2000	12	-	960	-	-	-
Boyan									
Dere									
Kayalu	8	-	1600	9	-	1080	-	10	40
Ümmet nd. Çenge	6	-	1200	4	-	480	-	-	-
Efendi İli	15	-	3000	10	-	1200	1	-	80
Beyler İli	14	-	3800	9	-	1080	-	-	-
Boyalu									
Olgar	15	-	3000	10	-	1200	-	-	-
Belenlü (Hali)									
Kuzum Ali	6	-	1200	3	-	360	-	-	-
Deli Demürçiler	5	-	1000	6	-	720	-	-	-
Göcekler	4	-	800	4	-	480	-	6	24
İdrisler	3	10	700	4	-	480	-	-	-
Börüz	10	-	2000	12	-	1560	-	-	-
Armudlu	4	-	800	1	-	120	-	7	28
İnekler	15	-	3000	7	-	840	-	-	-
Karaca Aliler	8	-	1600	2,5	-	300	-	-	-
Toplam	387,5	19	79290	323	2	37812	13,5	84	1416

Tablo 15: 1575'te Gördüs Kazasında Buğday-Arpa-Yulaf Üretimine Ait Veriler

Yer	Burçak			Darı			Çavdar			Çeltik
	Müd	Kile	Kıymet	Müd	Kile	Kıymet	Müd	Kile	Kıymet	Kıymet
Beyler	1	-	120	-	8	48	-	-	-	-
Dinler										
Yalvaç	-	1	6	1	-	120	3	-	360	-
Yaka	-	5	30	-	-	-	-	-	-	-
Depecik	1	18	328	-	-	-	-	-	-	-
Gülyan nd. Divdalı	-	4	24	-	-	-	-	-	-	-
Çiftlik	-	5	30	-	-	-	-	-	-	-
Salur										
Receblü	-	11	66	-	4	24	-	-	-	-
Severlü										
Milas	-	1	6	-	0,5	3	-	-	-	-
Depe	2	-	240	-	-	-	2	-	240	-
Danişmend Mahmud nd. Oğlak Hisarı	1	-	120	-	5	30	-	-	-	-
Görke	1,5	-	160	2,5	-	300				
Baş Karaca	-	-	-	1	-	120	-	-	-	-
Ahiler										
Çiğiller	1,5	-	180	-	5	30	-	-	-	-
Öztemur	1,5	-	160	-	10	60	-	-	-	-
Kabakoz	1	-	120	-	2	12	-	-	-	-
Danişmendlü										

Kadir Adamaz

Kıranı	1	-	120	-	10	60	-	-	-	-
Karaca Bayramlı										
Kuşlu	-	1	6	-	2	12	-	4,5	32	-
Küçük Oba										
Çam	1	-	120	1	-	120	-	2,5	18	-
Mahmudlar										
Melek Paşa	-	12	74	-	13	80	-	-	-	-
Beyel	-	2	12	1	-	120	-	-	-	-
Osmanlar	-	18	110	2	-	240	-	-	-	-
Dargıl	1	-	120	-	10	60	1	-	120	150
Şeyhler										
Rumtaş	-	5	32	-	2	12	-	2	12	-
Evciler	-	4	24	-	5	32	-	5	32	316
Dutluca	1	-	120	-	-	-	-	-	-	-
Umurhanlı nd. Ata Alanı	-	2	12	-	3	18	-	8	50	-
Eğriyat	1	-	120	-	-	-	-	-	-	-
Yaya Kırıldığu	-	10	120	4	-	480	-	-	-	-
Damlaluca										
Boyalı	1	-	120	1	-	120	-	-	-	-
Mermerecik ve Danda	1	-	120	-	5	30	-	-	-	-
Kürekçi nd. Kabağaç	-	10	60	1	-	120	4	-	480	-
Hanya	1	-	120	8	-	965	2	-	240	
Boyan										
Dere										
Kayalu	2	-	240	2	-	240	-	-	-	-
Ümmet nd. Çenge	1	-	120	2	-	240	-	-	-	-
Efendi İli	1	-	120	3	-	360	-	-	-	-
Beyler İli	-	3	18	7	-	840	4	-	480	-
Boyalı										
Olgar	-	2,5	15	4	5	510	1	5	150	-
Belenlü (Hali)										
Kuzum Ali	-	10	60	2	-	240	1	-	120	-
Deli Demürciler	-	9	54	-	4	24	-	-	-	-
Göcekler	-	10	60	-	-	-	-	-	-	-
İdrisler	1	-	120	2	-	240	-	-	-	-
Börüz	-	10	60	1	4	144	-	-	-	-
Armudlu	-	5	30	-	-	-	-	-	-	-
İnekler	-	10	60	-	-	-	-	-	-	-
Karaca Aliler	-	-	-	2	-	240	-	3	18	-
Toplam	23,5	168,5	3957	47,5	97,5	6294	18	30	2352	466

Tablo 16: 1575'te Gördüs Kazasında Burçak-Darı-Çavdar-Çeltik Üretimine Ait Veriler

Yer	Nohut			Börülce			Bakla			Mercimek		
	Müd	Kile	Kıymet	Müd	Kile	Kıymet	Müd	Kile	Kıymet	Müd	Kile	Kıymet
Kuzum Ali	-	10	80	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Kıranı	-	7	56	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Karaca Bayramlı	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Görke	-	10	80	-	1	8	-	-	-	-	-	-
Karaca Aliler	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Dargıl	-	10	80	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Şeyhler	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Milas	-	6	48	-	-	-	-	2	16	-	-	-
Evciler	-	5	40	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Hanya	-	2	16	-	1	8	-	-	-	-	-	-
Depe	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Boyan	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Olgar	-	1	8	-	1	8	-	-	-	-	-	-
Kara Belenlü	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Yalvaç	-	1	8	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Urumtaş	-	-	-	-	2	16	-	1	8	-	-	-
Beyel	-	3	24	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Beylü	-	-	-	-	0,5	4	-	-	-	-	-	-
Boyalu	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Çam	-	4	32	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Mahmudlu	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Melek Paşa	-	10	80	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Öztemur	1	-	160	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Umurhanlı nd. Ata Alanı	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Kabakoz	-	4	32	-	-	-	-	1	8	-	-	-
Danışmendlü	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Kuşlar İli	-	5	40	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Küçük Oba	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Beyler	1	3	184	-	1	8	-	1	96	-	1	8
Depelü	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-	-
Receblü	-	2	16	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Severlü	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Danışmend Mahmud nd. Oğ- lak Hisar	-	3	24	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Delü Demürciler	-	3	24	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Boyalı	-	3	24	-	1,5	12	-	-	-	-	-	-
Yaya Kırıldığu	-	10	80	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Damlaluca	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Kürekci nd. Kabağaç	-	4	32	-	-	-	-	3	24	-	-	-
Kayalı	1	-	160	-	1	8	-	-	-	-	-	-
Efendi İli	-	9	72	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Çiftlik	1	5	200	-	-	-	-	-	-	-	-	-

Salur	-	5	40	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Çiğiller	-	8	64	-	-	-	-	1	8	-	2	16
Mustafalu (Hali)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Yaka	-	5	40	-	1	8	-	-	-	-	0,5	4
Gülyan nd. Divdalı	-	10	80	-	3	24	-	4	32	-	2	16
Depecik	1	-	160	-	2,5	20	-	5	40	-	2	16
İnekler	-	7	56	-	1	8	-	1	8	-	0,5	4
İdrisler	-	10	80	-	2	16	-	-	-	-	1	8
Osmanlı ve Karaağaç	-	10	80	-	-	-	-	1	80	-	2	16
Eğriyat	-	7	56	-	-	-	-	8	64	-	-	-
Çenge nd. Ümmet	-	6	48	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Dere				-	2	16	-	1	80	-	0,5	4
Armutlu	-	3	24	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Baş Karaca	-	8	66	-	-	-	-	5	40	-	-	-
Ahiler				-	-	-	-	-	-	-	-	-
Göcekler	-	6	48	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Mermerecik	-	13	104	-	1,5	12	-	-	-	-	1	8
Danda												
Dutluca	-	5	40	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Börüz	-	2	16	-	-	-	-	1	8	-	-	-
Toplam	5	22	2602	-	22	17	-	6	51	-	12,	100
		5				6		4	2		5	

Tablo 17: 1531’de Gördüs Kazasında Bakliyat Üretimine Ait Veriler

Yer	Nohut			Börülce			Bakla			Mercimek		
	Müd	Kile	Kıymet	Müd	Kile	Kıymet	Müd	Kile	Kıymet	Müd	Kile	Kıymet
Beyler	0,5	-	100	-	1	10	-	9	90	-	1	10
Dinler												
Yalvaç	-	1	10	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Yaka	-	5	50	-	1	10	-	-	-	-	1	10
Depecik	-	1	10	-	1	10	-	1	10	-	1	10
Gülyan nd. Divdalı	-	4	40	-	4	40	-	4	40	-	4	40
Çiftlik	-	2	20	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Salur												
Receblü	-	1	10	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Severlü												
Milas	-	0,5	5	-	-	-	-	0,5	5	-	-	-
Depe	-	18	180	-	8	80	-	10	100	-	-	-
Danişmend Mahmud nd. Oğlak Hisarı	-	5	50	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Görke	1	-	200	-	2	20	-	-	-	-	-	-
Baş Karaca	-	10	100	-	-	-	-	5	50	-	-	-
Ahiler												

Gördüs Kazasında Tarım

Çiğiller	-	10	100	-	-	-	-	2	20	-	4	40
Öztemür	-	15	150	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Kabakoz	-	4	40	-	-	-	-	1	10	-	1	10
Danişmendlü												
Kıranı	-	10	100	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Karaca Bayramlı												
Kuşlu	-	1	10	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Küçük Oba												
Çam	-	15	150	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Mahmutlar												
Melek Paşa	-	1	10	-	-	-	-	-	-	-	2	20
Beyel	-	10	100	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Osmanlar	-	13	130	-	-	-	-	10	100	-	2	20
Dargıl	-	10	100	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Şeyhler												
Rumtaş	-	-	-	-	5	50	-	2	20	-	-	-
Evciler	-	2	20	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Dutluca	-	10	100	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Umurhanlı nd. Ata Alanı	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Eğriyat	-	10	100	-	3	30	-	6	60	-	-	-
Yaya Kırıldığu	-	10	100	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Damlaluca												
Boyalu	-	10	100	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Mermerecik ve Danda	1	-	200	-	4	40	-	8	80	-	-	-
Kürekcü nd. Kabağağaç	-	2	20	-	-	-	-	2	20	-	-	-
Hanya	-	8	80	-	3	30	-	-	-	-	-	-
Boyan												
Dere												
Kayalu	-	-	-	2	-	400	-	-	-	-	-	-
Ümmet nd. Çenge	-	10	100	-	-	-	-	5	50	-	-	-
Efendi İli	-	14	140	-	-	-	-	-	-	-	1	10
Beyler İli	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	10
Boyalu												
Olgar	-	1,5	15	-	-	-	-	1,5	15	-	-	-
Belenlü (Hali)												
Kuzum Ali	-	10	100	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Deli Demürciler	-	5	50	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Göcekler	-	10	100	-	-	-	-	-	-	-	-	-
İdrisler	-	10	100	-	-	-	-	-	-	1	-	200
Börüz	-	2	20	-	-	-	-	2	20	-	-	-
Armutlu	-	3	30	-	-	-	-	3	30	-	-	-
İnekler	-	5	50	-	-	-	-	2	20	-	1	10
Karaca Aliler	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Toplam	2,5	259	3090	2	32	720	-	74	740	1	19	390

Tablo 18: 1575'te Gördüs Kazasında Bakliyat Üretimine Ait Veriler

Yer	Penbe		Susam		Palamut	Boya	Kıtan	Kendir	Esrar	Sumak	Heşer	Berg-i Dut
	Kıyye	Kıymet	Kile	Kıymet								
Kuzum Ali	5	15	-	-	-	70	-	-	-	-	-	-
Kıranı	-	50	-	-	-	50	-	-	30	-	-	-
Karaca Bayramlı												
Görke	10	30	-	-	-		-	-	-	-	-	-
Karaca Aliler			-	-	-		-	-	-	-	-	-
Dargıl	10	30	-	-	-	25	-	-	-	-	-	-
Şeyhler												
Milas	5	15	-	-	-	17	-	-	15	-	-	-
Evciler	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Hanya	-	-	-	-	-	-	13	-	-	-	-	-
Depe												
Boyan												
Olgar	-	-	-	-	-	-	15	-	15	-	-	-
Kara Belenlü												
Yalvaç	-	-	-	-	-	-	30	-	-	-	-	-
Urumtaş	-	-	-	-	-	-		10	-	-	-	-
Beyel	-	-	-	-	-	60	5		10		-	
Beylü	-	-	-	-	-	-	38	-	-	-	-	-
Boyalu												
Çam	5	15	-	-	-	50	-	20	-	-	-	10
Mahmutlu												
Melek Paşa	20	60	-	-	-	50	-	-	-	-	-	-
Öztemur	10	30	-	-	-	60	-	-	-	-	-	-
Umurhanlı nd. Ata Alanı			-	-	-		-	-	-	-	-	-
Kabakoz			-	-	-	30	-	-	-	-	-	-
Danışmendlü												
Kuşlar İli	15	45	-	-	-	30	-	-	-	-	17	-
Küçük Oba												
Beyler	19	57	-	-	-	60	-	5	-	-	-	-
Depelü												
Receblü	-	150	-	-	-	50	-	20	-	-	-	-
Severlü												
Danışmend Mahmud nd. Oğlak Hisar	5	15	-	-	-	129	-	-	50		-	
Delü Demürçiler	-	-	-	-	-	-	10	-	-	-	-	-
Boyalı	80	240	1	10	-	-	-	-	-	-	-	-
Yaya Kırıldığu	80	240	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Damlaluca												
Küreki nd. Ka-bağaç	-	10	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

Kayalı	-	40	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Efendi İli	-	25	-	-	-	25	-	-	-	-	-	-
Çiftlik	-	50	-	-	-	-	-	-	150	-	-	-
Salur	-	50	-	-	-	250	-	-	30	-	-	-
Çiğiller	50	150	-	-	-	100	-	-	-	-	-	-
Mustafalu (Hali)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Yaka	40	120	-	-	-	80	-	-	-	10	-	-
Gülyan nd. Div-dalu	5	15	-	-	-	10	-	-	-	-	-	-
Depecik	50	150	-	-	10	5	-	-	-	-	-	-
İnekler			-	-	5		-	-	-	-	-	-
İdrisler	5	15	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Osmanlu ve Karaağaç	50	150	-	-	-	40	-	20	-	-	-	-
Eğriyat	5	15	-	-	-	-	-	13	-	-	-	-
Çenge nd. Üm-met	6	18	-	-	-	-	-	20	-	-	-	-
Dere	15	45	-	-	-	100	-	15	-	-	-	-
Armutlu	12	36	-	-	-	20	-	-	-	-	-	-
Baş Karaca	15	45	-	-	-	50	-	-	-	-	-	-
Ahiler												
Göcekler	8	24	-	-	20	5	-	-	-	-	-	-
Mermerecik	70	210	-	-	-	20	-	-	-	-	-	-
Danda												
Dutluca	-	-	-	-	-	80	-	-	10	-	-	-
Börüz	-	-	-	-	-	-	-	-	25	-	-	-
Toplam	720⁵	2160	1	10	35	1466	111	123	335	10	17	10

Tablo 19: 1531'de Gördüs Kazasında Sanayi Bitkileri Üretimine Ait Veriler

Yer	Penbe		Susam			Palamut	Sumak	Boya	Kendir	Kıtan	Esrar	Haşheş	Berg-i Dut
	Kıyye	Kıymet	Müd	Kile	Kıymet								
Beyler	9	36	-	-	-	-	-	50	5	-	-	-	-
Dinler													
Yalvaç	-	-	-	-	-	-	-	-	30	-	-	-	-
Yaka	20	80	-	-	-	-	10	60	-	-	-	-	-
Depecik	45	180	-	-	-	10	10	12	-	-	-	-	-
Gülyan nd. Div-dalu	10	40	-	-	-	-	5		-	-	-	-	-
Çiftlik	10	40	-	-	-	-	-	120		9	127	-	-
Salur													
Receblü	-	50	-	-	-	8	-	100	10	-	-	-	-
Severlü													

⁵ Kıymet miktarı 1 kıyye değeri 3 akçeye bölünerek bulunmuştur.

Kadir Adamaz

Milas	2	8	-	-	-	-	-	20	-	-	11	-	-
Depe	42	166	-	-	-	-	34	55	15	-	-	-	-
Danişmend Mahmud nd. Oğlak Hisarı	-	32	-	-	-	-	-	149	-	-	50	-	-
Görke	-	52	-	-	-	-	-	400	-	-	-	-	-
Baş Karaca	-	87	-	2	20	-	-	50	-	-	-	-	-
Ahiler	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Çiğiller	225	900	-	-	-	-	50	100	-	-	-	-	-
Öztemur	-	40	-	-	-	2	-	61	-	-	-	-	-
Kabakoz	-	-	-	-	-	-	-	72	-	12	-	-	-
Danişmendlü	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Kıranı	-	50	-	-	-	-	-	450	-	32	30	-	-
Karaca Bay- ramlı	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Kuşlu	39	155	-	-	-	-	-	10	-	17	-	17	-
Küçük Oba	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Çam	25	150	-	-	-	-	-	170	20	24	-	-	10
Mahmudlar	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Melek Paşa	10	40	-	-	-	-	-	10	-	-	-	-	-
Beyel	-	-	-	-	-	-	-	151	-	11	10	-	-
Osmanlar	47	188	-	-	-	5	-	40	20	-	-	-	-
Dargıl	-	60	-	-	-	-	-	260	-	25	-	-	-
Şeyhler	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Rumtaş	-	-	-	-	-	-	-	-	10	-	-	-	-
Evciler	-	-	-	-	-	-	-	-	-	16	-	-	-
Dutluca	-	-	-	-	-	-	-	80	-	-	10	-	-
Umurhanlı nd. Ata Alanı	-	-	-	-	-	-	-	-	-	24	-	-	-
Eğriyat	29	116	-	-	-	31	-	-	33	-	-	-	-
Yaya Kırıldığu	100	400	-	-	-	85	-	-	50	-	-	-	-
Damlaluca	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Boyalu	50	200	1	-	200	9	25	177	-	-	-	-	-
Mermerecik ve Danda	100	400	-	-	-	14	-	20	-	-	-	-	-
Kürekçi nd. Ka- baağaç	10	40	-	-	-	-	-	6	-	-	-	-	-
Hanya	-	-	-	-	-	-	-	-	-	44	-	-	-
Boyan	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Dere	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Kayalu	90	360	-	-	-	-	-	2	-	-	-	-	-
Ümmet nd. Çenge	40	160	-	-	-	30	-	-	20	-	-	-	-
Efendi İli	-	25	-	-	-	-	-	84	-	-	-	-	-
Beyler İli	-	-	-	-	-	-	-	-	-	38	-	-	-
Boyalu	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Olgar	-	-	-	-	-	-	-	-	-	24	15	-	-
Belenlü (Hali)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

Kuzum Ali	100	400	-	-	-	-	-	70	-	-	-	-	-
Deli Demürçiler	-	-	-	-	-	-	-	-	-	20	-	-	-
Göcekler	15	60	-	-	-	20	-	9	-	-	-	-	-
İdrisler	50	200	-	-	-	-	22	-	-	-	-	-	-
Börüz	-	-	-	-	-	-	-	152	-	31	12	-	-
Armutlu	20	80	-	-	-	-	-	24	-	-	-	-	-
İnekler	-	-	-	-	-	5	-	-	-	-	-	-	-
Karaca Aliler	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Toplam	1198,75⁶	4795	1	2	220							17	10
						219	156	2964	213	327	265		

Tablo 20: 1575'te Gördüs Kazasında Sanayi Bitkileri Üretimine Ait Veriler

Yer	Üzüm	Bostan	Kesik	Armut	İğde	Kiraz	Badem	İncir	Ceviz		Soğan- Sarımsak		
									Kile	Kıymet	Müd	Kile	Kıymet
Kuzum Ali	400	10	-	15	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Kıranı	650	30	-	20	3	20	-	-	-	2	-	-	22
Karaca Bayramlı													
Görke	1200	-	-	30	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Karaca Aliler	310	10	10		-	-	-	-	-	-	-	-	-
Dargıl	550	-	-	-	-	-	-	-	-	20	-	3	15
Şeyhler													
Milas	155	20	-	-	-	-	-	-	-	10	-	-	10
Evciler	106		-	30	-	-	-	-	-	-	-	-	
Hanya	100	20	-	6	-	-	-	-	-	-	-	-	5
Depe													
Boyan													
Olgar	-	35	200	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Kara Belenlü													
Yalvaç	120	40		5	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Urumtaş	360	10		15	-	-	-	-	-	-	-	-	12
Beyel	150	13	5		-	-	-	-	-	5	-	-	-
Beylü	155	50	6	100	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Boyalı													
Çam	500	50	-	40	-	-	-	-	-	-	-	-	30
Mahmutlu													
Melek Paşa	530	75	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Öztemur	550	100	-	-	-	-	40	-	-	20	-	-	-

⁶ Kıymet miktarı 1 kıyye değeri 4 akçeye bölünerek bulunmuştur.

Umurhanlı nd. Ata Alanı	850	50	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Kabakoz	250	10	-	10	-	-	-	-	-	58	-	-	10
Danişmendli													
Kuşlar İli	731	35	-	15	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Küçük Oba													
Beyler	300	360	-		-	-	-	-	-	-	-	-	10
Depelü													
Receblü	100	50	-	40	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Severlü													
Danişmend Mahmud nd. Oğlak Hisar	1220	25	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	5
Delü Demürçiler	120	30	-	-	-	3	-	-	-	-	-	-	10
Boyalı	700	30	-	10	10	-	-	-	-	-	-	-	-
Yaya Kırıldığu	200	20	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	50
Damlaluca													
Küreki nd. Kabaağaç	83	25	5	90	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Kayalı	85	35	-	50	-	-	-	-	-	-	-	-	5
Efendi İli	840	15	-	20	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Çiftlik	2000	25	-		-	-	-	-	-	-	-	-	-
Salur	2500	10	-	100	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Çiğiller	914	30	-	50	-	-	-	-	-	-	-	-	15
Mustafalı (Hali)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Yaka	100	40	-	60	-	-	-	-	-	-	-	-	10
Gülyan nd. Divdalı	50	27	-	10	-	-	-	-	-	-	-	-	25
Depecik	100	10	-	10	-	-	-	-	-	-	-	-	20
İnekler		10	-	20	-	-	-	-	-	-	-	-	8
İdrisler	15	10	-	15	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Osmanlı ve Karaağaç	644	50	-	150	-	-	-	-	-	10	-	-	10
Eğriyat	180	35	-	50	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Çenge nd. Ümmet	60	40	-	60	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Dere	500	150	-	200	-	-	-	-	-	-	-	-	10
Armutlu	225	20	-		-	-	-	-	-	-	-	4	12
Baş Karaca	45	40	-	15	-	-	-	-	-	-	1	-	400
Ahiler													
Göcekler	75	5	121	-	-	-	-	-	-	-	-	-	60
Mermerecik	410	16	-	12	-	-	-	10	-	-	-	-	-
Danda													
Dutluca	-	-	-	-	-	-	-	-	5	50	-	-	-
Börüz	867	120	-	-	5	-	-	-	-	10	-	-	50
Toplam	20000	1786	347	1248	18	23	40	10	5	185	1	-	804

Tablo 21: 1531'de Gördüs Kazasında Meyve-Sebze Üretimine Ait Veriler

Yer	Üzüm	Bostan	Kesik	Armut	İğde	Kiraz	Ceviz	Badem	İncir	Soğan ve Sarımsak
Beyler	500	400	-	50	4	-	-	-	-	10
Dinler										
Yalvaç	161	19	-	54	-	-	-	-	-	-
Yaka	200	7	-	30	-	-	-	-	-	40
Depecik	200	10	-	20	-	-	-	-	-	10
Gülyan nd. Divdalı	100	27	-	30	-	-	-	-	-	20
Çiftlik	8000	33	-	5	-	-	-	-	-	9
Salur										
Receblü	4000	36	-	40	-	-	-	-	-	-
Severlü										
Milas	155	10	-	-	-	-	10	-	-	10
Depe	1792	57	-	300						48
Danişmend Mahmud nd. Oğlak Hisarı	1149	35	-	-	-	-	-	-	-	5
Görke	787	14	-	230	-	-	-	-	-	-
Baş Karaca	-	40	-	15	-	-	-	-	-	488
Ahiler										
Çiğiller	2363	100	-	90	-	-	-	-	-	15
Öztemur	1541	100	-	-	-	-	20	28	-	2
Kabakoz	550	10	-	10	-	-	48	-	-	10
Daniş- mendlü										
Kıranı	656	55	-	20	3	44	-	-	-	28
Karaca Bay- ramlı										
Kuşlu	2000	22	-	15	-	-	-	-	-	18
Küçük Oba										
Çam	1858	57	-	40	-	-	-	-	-	30
Mahmudlar										
Melek Paşa	817	14	-	37	-	-	-	57	-	8
Beyel	1050	11	-	-	-	10	-	-	-	-
Osmanlar	899	70	-	90	-	-	10	-	-	25
Dargıl	1791	60	-	-	-	-	20	-	-	20
Şeyhler										
Rumtaş	1054	5	-	15	-	-	-	-	-	12
Evciler	351	35	-	30	-	-	-	-	-	-
Dutluca	-	-	-	-	-	-	50	-	-	-
Umurhanlı nd.	1572	13	-	-	-	-	-	-	-	16

Ata Alanı										
Eğriyat	298	35	-	50	-	-	-	-	-	-
Yaya Kırıl- duğu	257	120	-	15	-	-	-	-	-	130
Damlaluca	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Boyalu	122	30	-	10	18	-	15	-	-	-
Mermerecik ve Danda	287	16	-	80	-	-	-	-	8	32
Kürekçi nd. Kabağağaç	97	68	-	70+20	-	-	-	-	-	103
Hanya	100	26	-	6	-	-	100	-	-	5
Boyan										
Dere										
Kayalu	611	44	-	120	-	-	-	-	-	5
Ümmet nd. Çenge	-	40	-	45	-	-	-	-	-	-
Efendi İli	3115	15	-	20	-	-	-	-	-	-
Beyler İli	766	35	-	50	-	-	-	-	-	-
Boyalu										
Olgar	19	34	-	4	-	-	-	-	-	-
Belenlü (Hali)										
Kuzum Ali	516	20	-	15	-	-	-	-	-	-
Deli Demür- ciler	531	24	-	19	-	3	-	-	-	24
Göcekler	-	9	177	-	-	-	-	-	-	90
İdrisler	-	11	-	134	-	4	-	-	-	-
Börüz	870	30	-	-	5	65	36	-	-	50
Armudlu	190	20	-	20	-	-	-	-	-	60
İnekler	-	19	-	30	-	-	-	-	-	8
Karaca Ali- ler	432	18	10	-	-	-	-	-	-	8
Toplam	41757	1854	187	1829	30	126	309	85	8	1339

Tablo 22: 1575'te Gördüs Kazasında Meyve-Sebze Üretimine Ait Veriler

TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE BİR KAVRAM KARŞILAMA YÖNTEMİ: EMİR KİPİYLE KURULAN BİRLEŞİKLER

Menşure AŞCI*

ÖZ

Birleştirme, genellikle iki veya ikiden daha çok sözün biçim birimi ve söz dizimi kalıpları kullanılarak yeni anlamlı birtakım sözcükler oluşturulması şeklinde ortaya çıkmaktadır. Bu yöntemle türetilen sözcükler *birleşik sözcükler*, *birleşikler* olarak adlandırılır.

Bu çalışmada, Türkiye Türkçesinde söz birleştirme yöntemiyle oluşturulmuş *emir kipiyle kurulan birleşikler* incelenmiştir. Bu gruba giren birleşikler şimdiye kadar bir araştırmada topluca ele alınmamış, konu etraflıca incelenmemiş ve bütün örnekler bir arada gösterilmemiştir. Bu çalışmanın amacı, Türkiye Türkçesinde kullanılan, aslen bir emir cümlesinin çeşitli şekillerde kısaltılmasıyla kurulmuş birleşik sözleri tespit etmek ve yapısal yönden sınıflandırmaktır.

Söz konusu birleşiklerin tespiti için Türk Dil Kurumunun 2023'te basılan *Türkçe Sözlük*'ü ve kurumun güncel elektronik yayını olan <https://sozluk.gov.tr/> tarandı. Ayrıca yayımlanmış çeşitli kaynaklardan (*kitap, dergi, makale, gazete* gibi) ve elektronik yayınlardan araştırmamızın konusuna uyan örnekler derlendi. *Türkçe Sözlük*'te ve diğer basılı yayınlarda geçmeyen ama konuyla ilgili bir makalede teklif edilen (Şenel, 2009) uygun örnekler de bu araştırmaya alındı.

Kaynakların taranması sonucunda *emir kipiyle kurulan birleşiklerin* günümüz Türkiye Türkçesindeki toplam sayısının yüz beş (105) olduğu; birleşik fiil yapımına katkılarına da eklersek yüz otuz iki (132) yeni söze doğrudan veya dolaylı etki ettikleri belirlenmiştir. Bu durum, Türkçenin sözcük türetme gücünün ne denli çeşitli, zengin ve sınırsız olduğunun açık bir delilidir.

Anahtar Kelimeler: Türkiye Türkçesi, söz yapımı, birleşikler, emir kipiyle kurulan birleşikler

A METHOD OF COMPRESSING A CONCEPT IN TURKISH: COMPOUNDS ESTABLISHED WITH THE IMPERATIVE MODE

ABSTRACT

Compounding usually occurs when two or more than two words are used with morphemes and syntax patterns to form new meaningful words. Words derived by this method are called "compound words, compounds".

In this study, compounds formed with the imperative mode derived by the word compounding method in Turkish are analyzed. The compounds in this group have not been analyzed collectively in a research until now, the subject has not been examined in detail and all examples have not been shown together. The aim of this study is to identify and structurally classify the compound words used in modern Turkish, which were originally formed by abbreviating an imperative sentence in various ways.

In order to identify the compounds, the Turkish Dictionary of the Turkish Language Association (2021) and the Association's current electronic publication <https://sozluk.gov.tr/> were scanned. In addition, examples from various published sources (such as books, magazines, articles, newspapers) and electronic publications that fit the subject of our research were compiled. Appropriate examples that were not mentioned in the Turkish Dictionary and other printed publications but were proposed in an article on the subject (Şenel, 2009) were also included in this research.

As a result of the review of the sources, it was determined that the total number of compounds formed with the imperative mode in modern Turkish is one hundred and ten (110); and if we add their contributions to compound verb formation, they directly or indirectly affect one hundred and thirty-nine (139) new words. This is a clear evidence of how diverse, rich and unlimited the derivation power of Turkish is.

Gönderilme Tarihi: 30 Ağustos 2024

Kabul Tarihi: 11 Eylül 2024

* Dr. Öğretim Üyesi, Selçuk Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türkçe ve Sosyal Bilgiler Öğretmenliği Bölümü, men-suasci@selcuk.edu.tr, ORCID: 0000-0002-3938-4828.

Keywords: Turkish, Word Formation, Compounds, Compounds formed with the imperative mode.

I. Giriş

Dil, canlı ve üretken bir varlıktır ve her unsuru dinamik bir yapıya sahiptir. Ortaya çıktığı andan itibaren, varlığını koruduğu sürece, sürekli kendini değiştirir ve geliştirir. Değişen dünya şartlarına bağlı olarak kendini yenileyen ve yeni şartlara uyum sağlayan dil, insanların hayatına giren yeniliklere de kayıtsız kalmaz ve hemen uyum sağlar.

İnsanlar, dili iletişim aracı olarak kullanmaya başladıkları andan itibaren kendilerini ifade etmek ve hayatlarına giren yenilikleri, değişimleri çeşitli şekillerde adlandırmak için yeni sözcüklere ihtiyaç duyarlar. Bazen de var olan sözcükler, yeni ve farklı bir sözcüğün kullanımıyla yahut değişen şartlar, durumlar nedeniyle kullanılmazlar, zamanla unutulurlar ve tabiri caizse ölürlür.

İnsanların uygarlığı gelişip çeşitlendikçe yeni toplumlar meydana gelmiş, toplumlar arası kültürel alışverişler artmış; insanlık için yeni ve yabancı nesnelere, kavramlara, terimlere karşılık bulma gereksinimi ortaya çıkmıştır. Bu nedenle insanlar, yeni ve yabancı şeylere ad vermek için sözcük türetmeye başlamışlar; hatta bu iş için her toplum kendi dil yapısına uygun bir şekilde *sözcük türetme yollarını* çeşitlendirmiştir. Her dil için sözcük türetme şekli özeldir. Dillerin yapıları ve sözcük türetme yöntemlerinden yola çıkılarak köken birlikleri ve bir dilin hangi dil ailesine ait olduğu sonucuna varılabilir. Bu özellik yardımıyla dillerin akrabalıklarını, benzerliklerini veya farklılıklarını belirlemek daha kolaydır (Nalbant, 2017, s. 59).

Dünya tarihinde önemli bir yeri olan Türkler ve konuştukları dil olan Türkçe, diğer dillere nazaran çok geniş bir coğrafyaya yayılmış; bütün eski dünya milletleriyle iletişimde bulunmuş ve sayısız yenilikler, değişimler ve hatta büyük olaylar, devrimler yaşamıştır. Bütün Avrasya ve Kuzey Afrika milletleriyle doğrudan ilişkileri olan Türklerde ve Türkçede, doğal olarak çok fazla yenilik, farklılık, değişim ve gelişim meydana gelmiştir. Türkiye Türkçesinde kullanılan yabancı kelimelerin milliyet çeşitliliği ve Türkçe kelimelerin başka milletlerde kullanımı¹ göz önüne alındığında, yukarıda değindiğimiz durumun somut verileri açıkça görülebilir.

Düşünce zenginliğimizi artırmak, yeni sözcük ve kavramları somut bir şekilde ifade etmek, güçlü, güzel, sağlam bir dil anlatımı geliştirmek ve sözlüğümüze yeni kelimeler kazandırmak amacıyla kendi dilimizin kuralları, şartları ve imkânları doğrultusunda dilimize yeni sözcükler girmiştir.

Bir dilin kendi imkânlarıyla yeni kelimelerin yapılması, diğer seçeneklere göre tercih edilmesi gereken bir durumdur. Bazen var olan biçimlerden ya da biçimbirimlerden yararlanılarak da kavramlar oluşturulabilir.

I.1. Türkçede Kavram Karşılama Yolları

Türkçede kavram karşılama yolları kaynaklarda farklı şekillerde ele alınmıştır. Ancak çalışmaların çok azında bu konu, ayrı bir başlık altında incelenmiştir.

Ergin, varlıkları, kavramları karşılamak için dilde şu yöntemlerin var olduğunu belirtmiştir: *alıntı sözcük alma, sözcük grubu yapma, sözcük diriltme, sözcük derleme, sözcük yapma, eklerle yeni sözcük türetme* (2013, s. 147-149).

Banguoğlu, bir dilde kelime yapma, yaratma işleyişinin iki şekilde oluştuğunu belirtir. Bunlardan ilki, halkın pratik ihtiyaçlarıyla dilin yapısına uygun türetilen yeni sözcüklerdir.

¹ Günümüzde Türkçenin kelime alışverişi yaptığı dil sayısı yirmi beşin üzerindedir (bk. TDK Türkçe Sözlük (2021); Günay Karaağaç (2021). *Türkçe Verintiler Sözlüğü*. Ankara: TDK yayınları).

Bu tür türetmeye *halkça yapım (formation populaire)* denir. İkincisi ise bilim, din, sanat hayatının gerektirdiği yeni kavram karşılıklarıdır ki yine dilin yapısına uygun olarak ilgili aydınlarca kurulan yeni sözcüklerdir. Bu yöntemde de *bilgece yapım (formation savante)* denir. Banguoğlu, sözcük oluşturma yöntemini ise iki gruba ayırır: *üretim* ve *birleşim* (1986, s. 155).

Sözcük türetme yöntemleri konusunda benzer görüşleri olan Ahanov (2008, s. 303-313) ve Karaağaç (2013, s. 251-253), bu yöntemleri şu şekilde sıralamıştır: *ekleme, bükün, yineleme, birleştirme, yardımcı sözler, yer düzeni ve vurgu yöntemi*.

Yıldız, Türkçede sözcük oluşturma yollarını şu ana başlıklara ayırmış ve değerlendirmiştir:

a. Türkçede başlangıçtan beri sistemli kelime yapma yolu; *türetme* ve *birleştirme yöntemi*.

b. İngilizce gibi başka dillerde alternatif kelime yapma yolu olarak görülen, Türkçede eskiden beri kullanılan ancak Türkçe gramer kitaplarında kelime yapma başlığında yer almayan kelime yapma yolları; *yansıma ve ikileme yöntemi*.

c. Halkın ve bazı kurumların katkısıyla ortaya çıkan Türkçede alternatif kelime yapma yolları: kısaltmalar: *kırpma, harmanlama ve akronim*; aktarmalar: *kişi isimleri ve ürün isimleri* (2010, s. 1034-1035).

Demir ve Yılmaz, Türkçede kelime yapma yollarını *türeme, birleştirme, kısaltma, kopyalama* olmak üzere dört başlık altında ele almışlardır (2014, s. 193- 200).

Sarı, Türkçede on dört farklı kelime yapma şekli olduğunu söylemiş ve bunları şu şekilde sıralamıştır: *türetme, kırpma, eksiltme, karma, baş harfleştirme, geri oluşum, işlev değiştirme, genelleme, ikileme, birleştirme, kopyalama, yansıma, uydurma, eşleştirme* (2015, s. 44).

Hazar, konu üzerine daha önce yapılan çalışmalardan derlediği bilgilerle, Türkçede otuz üç farklı kelime türetme yolu olduğunu göstermiştir: 1. *Eklerle (affixation)* 2. *Anlam etkilenmesi* 3. *Birleştirme ~ naht (compounding)* 4. *Cümle tipinde sözcük türetme (word reproduction type in sentence)* 5. *Çeviri yoluyla aktarma (transfer by translation)* 6. *Çok parçalı "birkaç dilden kelime ve ek alarak oluşan" sözcükler (multipart)* 7. *Çözümleyici yolla fiil türetme "ol-yardımcı fiiliyle oluşan dolaylamalı filler"* 8. *Derleme (compiling)* 9. *Eksiltme (ellipsis)* 10. *Genelleşme (genaralization)* 11. *Hece kesbirleme yoluyla kelime türetme* 12. *İkilemeler (duplucation)* 13. *Örnekseme (analogy)* 14. *Öykünme ~ geri oluşum (backformation)* 15. *Kalp "hecelerin yerini değiştirerek kelime türetme"* 16. *Karma (blending)* 17. *Kelime diriltme (resurrection)* 18. *Kırpma (clipping)* 19. *Kısaltma (acronym)* 20. *Kopyalama (copy)* 21. *Ödünçleme (browwing)* 22. *Örtmece ~ dolaylama (euphemism)* 23. *Özel adların genel ad olması ~ genelleşme (common name)* 24. *Tarama (scan)* 25. *Tamlama yapma yolu (determinative group) ve kelime grupları* 26. *Titreleme (intonation)* 27. *Tür değiştirme ~ evrişim (conversion)* 28. *Uydurma ~ kasıtlı yaratma ~ yenicilik (coinage ~ neologism)* 29. *Yeni anlam yükleme (new meaning installation)* 30. *Yerel sözcük türetme (domestic invented words)* 31. *Vezin ~ bükün ~ ıstikak (prosody) kalıplarıyla türetme* 32. *Sözcük görevini yitirmiş ikinci derece kelimelerden oluşan türler - edatlar "bağlaç, ünlem, ses taklitleri" ve biçimbirimler- (atrophy)* 33. *Sözcük ifade eden işaretler (signs)* (2015, s. 1651).

Alibekiroğlu, sözlük hazinesini zenginleştirme ve sözcük türetme yollarını iki grupta değerlendirmiştir: a. Zenginleştirme yöntemleri: *türetme, birleştirme, derleme ve tarama, örnekseme, ödünçleme, eğretileme, özel adların varlık ya da kavram adı olarak kullanılması, kısaltma*; b. Türetme yöntemleri: *türetme, birleştirme, örnekseme, ses değiştirme yöntemi* (2017, s. 38).

Eker, bütün dillerde söz varlığını geliştirmenin üç ana başlık altında toplanabileceğini belirtmiştir: *a. Türetme, birleştirme veya ödünçleme yapma, b. Sözcüklerin sınıfını değiştirme, c. Anlam değişiklikleri yapma*. Sözcük türetme yollarını da şu şekilde sıralamıştır: *birleştirme, türetme, kalıplaşma, örnekseme, kırpma, karma, kısaltma, kasıtlı yaratma, ters türetme, derleme, tarama, genelleşme, kopyalama* (2018, s. 107-110). Eker, bir yıl sonra yayımladığı eserinde, sözcük yapma yollarına beş yöntem daha eklemiştir: *anlam kayması, adlaşma, eylemleşme, uydurma ve ödünçleme* (2019, s. 326- 327).

Özkan, Toker ve Aşcı, Türkçede yeni bir kavram, nesne ve hareket adı karşılamak için dokuz farklı yöntem sıralamışlardır: *türetme, birleştirme, canlandırma, genel dilden yararlanma, halk ağızlarından yararlanma, kalıplaşma ve deyimleşme, örnekseme, yansıma sözcüklerden yararlanma, yabancı dillerden yararlanma* (2020: 46).

Kalaycı, Türkçede otuzu aşan kelime yapma yolu olduğuna işaret etmiş; Türkçede en eski sözcük oluşturma yöntemlerinin *ekleme ve kelimeleri birleştirme* olduğunu belirtmiştir. Zamanla ve değişen şartlar doğrultusunda sözcük oluşturmada yeni adlandırmalara gidildiğini, buna bağlı olarak da yeni yöntemler geliştirildiğini söylemiştir (2021, s. 156).

Kumanlı, Türkçede en sık başvurulan sözcük oluşturma yolunun ekleme olduğunu belirtir. Öte yandan, Türkçede sözcük oluşturma yönteminin sadece “ekleme” başlığına hapsedilmesinin dilin diğer sözcük oluşturma becerisinin araştırılmasını engellediğini, halbuki dilimizde ekleme dışında kavram karşılama yöntemlerinin hayli fazla olduğunu belirtir. Ona göre ekleme dışında dilimizde sözcük oluşturma yöntemleri şunlardır: *birleştirme (compounding), başharfleştirme, kısaltma-karma, ödünçleme, yerileştirme, örnekseme, tür değiştirme, ikileme, uydurma-yeni öge, titremleme, genelleşme, eksiltme, derleme ve tarama, geri oluşum* (2021, s. 22).

I.2.Birleştirme Yöntemiyle Kavram Karşılama

Birleştirme, Eski Türkçe döneminden beri kavram karşılamada başvurulan yöntemlerden biridir. Birleştirme, genellikle iki veya ikiden daha çok sözün biçim birimi ve söz dizimi kalıpları kullanılarak yeni anlamlı birtakım sözcükler oluşturulması şeklinde ortaya çıkmaktadır. Bu yöntemle meydana getirilen sözcükler *birleşik sözcükler, birleşikler* olarak adlandırılır.

Yeni birleşik sözcükler oluşturulurken, birleşik sözcüğü oluşturan sözcükler bazen gerçek anlamlarından tamamen uzaklaşmalarına rağmen bazen anlamsal açıdan gerçek anlamlarını yitirmezler. Birleşigi oluşturan kelimeler bitişik veya ayrı yazılabilir. Bu yöntemle oluşturulan kelimeler *asıl unsur + asıl unsur* ya da *yardımcı unsur + asıl unsur* şeklinde birleşirler. Birleşik sözcükler anlamsal açıdan sadece bir kavramı karşıladıklarından dolayı tek sözcük hüviyeti taşırlar ve böylece kullanılırlar.

Dilimizde birleşik sözler meydana gelirken anlam kayması, ses kayması veya sözcük türünün kayması yoluyla bu yapılar oluşturulur. Anlam kayması yoluyla oluşturulan birleşik sözlerin sözcüğü oluşturan iki sözden birinin veya her ikisinin gerçek anlamlarını kaybettiğini (*devetabanı, denizaltı, hanımeli, kuşpalazı, akciğer, karafatma* gibi), ses kayması şeklinde oluşan birleşik sözlerde *ses düşmesi, hece düşmesi, kaynaşma* gibi ses olayları sonucunda ortaya çıktığını (*cumartesi, pazartesi, kahvaltı, peki* gibi), sözcük türünün kayması yoluyla oluşan birleşik sözlerin ise birleşen ögeler, birleşik söz konumuna evrildiklerinde önceden hangi sözcük türünden olurlarsa olsunlar, isim soylu söze dönüştüğünü (*kaptıkaçtı, külbasti, mirasyedi, örtbas, sıkboğaz, alaşağı, ateşkes, giderayak, bilirkışı, vatansever, hacıyatmaz*, gibi) söyleyebiliriz.

Türkçede birleştirme yöntemiyle çok fazla kavram karşılanmıştır. Birleşik kelimeyi oluşturan sözcükler bir kavramı karşıladıkları için sözcükler arasına başka unsurlar giremez: *Kadıköy, bakar kör, gökdelen, çekyat, albastı, alnı açık, cana yakın, imambayıldı, Van kedisi* gibi.

Korkmaz, Türkçede söz yapma yollarından birinin de birleşikler olduğunu, özellikle birleşik isimlerin (kişi, yer ve bazı cins isimlerin) bu yöntemle türetildiğini belirtir. İsimler yapan birleşiklerin kimi zaman her iki ögesinin asıl anlamlarını muhafaza ettiğini, bazen de asıl anlamlarının dışında farklı bir anlam edindiklerini açıklar. Bu birleşiklerin bir sözcükten oluşan isimler kabul edildiğini, yapım ve çekim ekleri de alabildiklerini izah eder (2003, s. 235-246).

Korkmaz eserinde, emir kipiyle yapılan birleşiklere -örnekler de dâhil- değinmemiştir. O, niteliklerine göre birleşik sözcükleri ikiye ayırır: a. anlamlarını muhafaza ederek yeni bir kavramı karşılayan birleşikler (*belirtisiz isim tamlaması, sıfat tamlaması, isnat grubu, edat grubu, zarf grubu, ikileme grubu ve birleşik fiil grubu*) b. Sözcüklerden birinin veya her ikisinin anlam yahut şekil değiştirerek yeni bir kavramı karşılayan birleşikler (*bitişik yazılırlar ve diğer gruba göre sayıları daha azdır*) (2003, s. 139-145).

Hatipoğlu, insanları birleşik kelime yapmaya zorlayan şeyin *tek bir anlama tek bir kelime bulma ihtiyacı* olduğunu vurgulamış ve tek bir kelime ile karşılanamayan kavramların iki ve daha fazla kelime ile karşılandığını söylemiştir. Türkiye Türkçesinde bileşik kelimenin üç yolla yapıldığını belirten Hatipoğlu bunları şu şekilde sıralamıştır: *anlam kayması yolu ile birleşik kelime yapma, ses kaynaşması yolu ile birleşik kelime yapma, kelime sınıfı kayması yolu ile birleşik kelime yapma*. O, bütün birleşik kelimelerin, bu üç yoldan biri ile kurulduğunu, yani birleşik kelimelerin yapısının bu üç esasa dayandığını dile getirmektedir. Bunlar dışında kalan, çoğu iki veya daha çok kelime ile kurulmuş bulunan terimlerin de birleşik kelime sayıldığını belirten Hatipoğlu, bu nedenle onların da bitişik yazılmalarının doğru olduğunu söyler (1963, s. 205-206).

Çalışmamızın konusu olan emir kipinin çekimiyle meydana gelmiş olan birleşik sözcükleri Hatipoğlu üçüncü gruba dâhil eder ve bu yolla meydana getirilen sözcüklerin sayısının gittikçe arttığını dile getirir. Bunların bir kısmının *şuhudi mazi* (görülen geçmiş zaman) ile kurulan bileşik sözcükler (*kaptıkaçtı, külbastı, mirasyedi, olupbitti, dedikodu, hünkârbeğendi, albastı, gecekonda, imambayıldı, serdengeçti, toprakbastı, mumsöndü, çıtkırıldım, vurdumduymaz* gibi), bir diğerinin emir kipinden kaymış birleşik sözcükler olduğunu dile getirir. Bunların ise ya yardımcı fiillerle isim gibi kullandığını ya da başka isimlerle tamlamalar yaptığını söyler (*örtbas, sıkboğaz, alaşağı (etmek), durdinlen (yok), ateşkes (anlaşması), kaçgöç, kapkaççı* gibi). Bir kısmı da *ortaçlarla* (participum) oluşturulan birleşik sözcükler olduğunu belirtir (*giderayak, bilirkışı, akarsu, yurtsever, vatansever, barışsever, sanatsever, biçerbağlar, hacıyatmaz, uyurgezer, ağaçkesen, çöpçatan, cankurtaran, günebakan* gibi). Bunlar dışında, çeşitli fiil şekillerinden kayarak birleşik sözcük olan pek çok kelime olduğunu da söyler (*elverişli, rasgele, alabildiğine, üstünkörü, albeni, birdirbir, çalçene, çalyaka, sallabaş, sallasirt* gibi) (1963, s. 210-211).

Vardar, birleşikleri, “İki ya da daha çok sözcüğün (bağımsız biçimin) kaynaşıp kalıplaşmasıyla oluşan ve anlamlı tek bir sözlük birimi işlevi gören sözcük.” şeklinde açıklar (1980, s. 41).

Bauer, sözcükleri dilin ve konuşmanın temel parçası olarak ele almış, sözcüklerin yapısal, anlamsal, vurgusal ve söz dizimsel açıdan özellikleri olduğunu dile getirmiştir. Sözcüklerin, yapısal olarak bir ana vurguya sahip aynı zamanda anlamsal açıdan da bölünemez birimler olduklarını belirtmiş (1983, s. 9); birleşikleri ise *dış merkezli* ve *iç merkezli* olarak sınıflandırmıştır (1983, s. 201-216).

Bloomfield İngilizcedeki birleşikleri yapı bakımından iki gruba ayırmıştır: 1. Sözdizimsel (syntactic) birleşikler, 2. Sözdizim dışı (asyntactic) birleşikler (1984, s. 233).

Tekin, birleşikleri “İki ya da daha çok sözcüğün dilin sözdizimi kurallarına uygun ya da aykırı olarak kaynaşıp kalıplaşmasıyla oluşan ve anlamlı tek bir sözlük birimi işlevi gören sözcük.” olarak tanımlar ve birleşikleri şu şekilde gruplandırır: 1. Sözdizim dışı birleşikler (*Topkapı, sacayak; açık göz, kılkuş, kılkuş* gibi), 2. Sözdizimsel birleşikler (*baykuş, sütlaç, karnıyarık* gibi), 3. Sözlük anlamını koruyan birleşikler (*ak kelebek, sakız ağacı, Şile bezi* gibi). Tekin, emir kipiyle kurulan birleşiklere ayrı bir başlık ayırmamış, sözdizimsel birleşikler bölümünde “cümle türündeki birleşikler” başlığında *gelberi, vargel, gelgit* örneklerini göstermiştir (2013, s. 341-350).

Lieber, ekleme yoluyla sözcük yapımı haricinde şu yöntemlerle de söz türetildiğini belirtmiştir: *birleştirme (compounding), başharfleştirme, kısaltma-karma, ödünçleme, yerleştirme, örneksene, tür değiştirme, ikileme, uydurma-yeni öge, titremleme, genelleşme, eksiltme, derleme ve tarama, geri oluşum* (2005, s. 375). Lieber bunlara ilaveten, birleşikleri *iç merkezli (endocentric), dış merkezli (exocentric) ve çift merkezli (copulative) birleşikler* olarak sınıflandırmıştır. İç merkezli birleşiklerin genelde *isim + isim* yapısında olduğunu, dış merkezli birleşiklerin ise *sıfat + isim* yapısındaki birleşikler olduğunu söyler. Çift merkezli birleşikleri de birleşikteki her bir ögeye eşit ağırlık verilen birleşikler şeklinde tanımlar (2005, s. 378).

Şenel, birleşik sözcükleri dört başlık altında sınıflandırmıştır:

a) *Anlam kayması yolu ile kurulan birleşik sözcükler*: Bu grupta yer alan ve birleşigi oluşturan sözcüklerin birinin ya da her ikisinin anlamını yitirmesiyle meydana gelen yapılar olduğunu söyleyen Şenel, birleşigi oluşturan sözcüklerin birincisinin anlamını yitirmesine *sigaraböreği, dereotu, ateşböceği, dededeni*; birleşigi oluşturan sözcüklerden ikincisinin anlamını yitirmesine *yerelması, rüzgargülü, basımevi, atlıkarınca*; birleşigi oluşturan sözcüklerin her ikisinin de anlamını yitirdiği sözcüklere *hanımeli, aslanagızı, devetabanı demirbaş* gibi örnekleri verir.

b) *Ses kayması yolu ile kurulan birleşik sözcükler*: Şenel, bu şekilde kurulan birleşik sözcüklerin, birleşigi oluşturan birinci sözcüğün son sesi ya da ikinci sözcüğün ön seslerinin kaybolduğunu ve kaynaştığını belirtir (*cuma ertesi > cumartesi, pazar ertesi > pazartesi, kahve altı > kahvaltı, pek iyi > peki* gibi).

c) *Sözcük türleri kayması yolu ile kurulan birleşik sözcükler*: Şenel, bu yöntemle meydana gelen birleşik sözcüklerin türünün değiştiğini ve bunların bir bölümünün öğrenilen geçmiş zamanlı eylemlerle kurulduğunu söyler (*kaptıkaçtı, külbastı, mirasyedi, olupbitti, dedikodu, şıpsıvdi, serdengeçti* gibi).

d) *Bir veya iki ögesi emir kipiyle kurulan kalıplaşmış birleşik kelimeler*: Makalemizin konusu olan, bir veya iki ögesi emir kipiyle kurulan kalıplaşmış birleşiklerin bitişik yazıldığını vurgulayan Şenel *alaşağı, albeni, ateşkes, çalçene, çalyaka, dön baba, gelberi, incitmebeni, sallabaş, sallasirt, sıkboğaz, unutmabeni; çekyat, geçgeç, kaçgöç, kapkaç, örtbas, seçal, veryansın, yapboz, yazboz tahtası* gibi birleşikleri Türk Dil Kurumunun, *iki ögesi de emir kipiyle kurulan kalıplaşmış birleşik kelimeler* olarak adlandırdığını belirtir ve iki ögesi emir kipiyle kurulan kalıplaşmış birleşik sözcüklerin çoğunun aslında iki ayrı sözcüğün birleşmesinden oluştuğunu söyler (*belgit, kazıkazan, bilsat, örtbas, çekyat, seçal, geçgeç, sürgit, gelgeç, geçici verkaç, gelgit, vurtut, kaçgöç, yapboz, kapkaç* gibi).

Şenel ayrıca, iki kelimenin kısaltılması yoluyla da birleşik kelimeler oluştuğunu, bunların içerisinde *fiil + fiil, isim + isim, isim + fiil* şeklinde oluşumların var olduğunu ve *fiil + fiil* şeklinde oluşturulan yeni birleşiklerin, kelimelerin ilk heceleri alınarak türetildiği için emir kipinde görüldüğünü söyler. Bu yapıların yapım ekleriyle yeni kelimeler türetilirken gövde

şeklinde kullanılmakta olduğunu da vurgular (*kaptı kaçtı* <kap- +kaç- <kapkaç+cı +lık gibi). *İsim + fiil* şeklinde türetilen yeni kelimelerin de ilk heceleri alınırken, sadece ikinci kelime emir kipinde olduğunu ayrıca dile getirir (*belgegeçer* <bel + geç- <belgeç, *tutulu satış* <tut + sat- <tutsat, *kes + kopyala + yapıştır* <keskopyap gibi). Söz varlığımızı genişletmek ve zenginleştirmek için başvurulan bu yöntemle bir ad vermek gerektiğini, bu yöntemle de yeni bir kavramı karşılanmanın doğru olacağını söyleyen Şenel, kelimeleri türetme mantığından yola çıkarak (*kısaltma + birleştirme* <kısbir, *kesip + birleştirme* <kesbir, *kes + kopyala + yapıştır* <keskopyap böl + yapıştır <bölyap, *parçala + yapıştır* <paryap, *bölme + birleştirme* <bölbir, *parçalama + birleştirme* <parbir, *kopyala + yapıştır* <kopyap gibi) yeni kelimelerin oluşturulmasında heceleri kısaltma ve birleştirme yoluna sıklıkla başvurulduğunu ve bu yapıları adlandırmada *hece kesbirleme yoluyla kelime türetimi* ifadesinin kullanımının doğru ve daha net adlandırma olabileceğini teklif eder (2009, s. 103-108).

İmer, Kocaman ve Özsoy birleşikleri, *başka durumlarda bağımsız işlevi de olan aynı ya da değişik sözcük sınıfından iki ya da daha çok sözcüğün yeni bir kavramı adlandırmak için yan yana getirilmesi işi olarak söz yapma yolu* şeklinde tanımlamışlardır (2013, s. 58).

Paylan, Türkçede iki yahut ikiden fazla sözcüğün birleşip yeni bir kavramı karşılaması şeklinde açıkladığı *birleşme* yönteminin ekleme yönteminden sonra en fazla müracaat edilen sözcük yapma yöntemi olduğunu belirtir ve bu yönteminin kolay ve hızlı bir yöntem olduğundan insanların söz birleştirme yoluna sıklıkla müracaat ettiğini açıklar. Ayrıca, birleşikleri oluşturan sözcüklerin yerli olabileceği gibi *yerli / yabancı, yabancı / yerli, yabancı / yabancı* şeklinde yapıldığını da izah eder (2015, s. 31-33).

Sarı, Türkçede *birleştirme* yöntemiyle sözcük türetmenin *ekleme* yöntemi gibi işlek ve yaygın olduğunu belirtir. Birleştirme yönteminin bu denli yaygın olmasının nedenini de “insan zihninin kolayca üstesinden gelebileceği bir süreç” olarak açıklar. Sarı ayrıca, birleştirme mekanizmasının farklı mekanizmalarla etkileşim içerisinde bulunabileceğini söyler ve buna örnek olarak iki fiilin kök hâlde bir arada kullanılıp isim sınıfından bir birleşik ortaya çıkarılmasının sadece birleştirme ile açıklanamayacağını, bu tür durumlarda işlev değiştirme mekanizmasının da devreye girdiğini söyler (*kap-* fiil + *kaç-* fiil = *kapkaç* veya *çek-* fiil + *yat-* fiil = *çekyat* gibi). Bazen çekimli fiillerin de işlev değişimine uğrayarak isim sınıfından birleşiklerin oluşmasına zemin hazırladığını (*ol-du* “fiil” + *bit-ti* “fiil” > *oldubitti* “isim”, *biç-er* “fiil” + *döv-er* “fiil” > *biçerdöver* “isim” gibi) ve bu tür işlev değişimine uğramış birleşiklerin belirgin herhangi bir baş öge barındırmadıkları için *başsız birleşikler* olarak değerlendirilebileceğini ifade eder. İlaveten, bu tür birleşiklerin birden fazla baş ögeye sahip olduklarının da düşünülebileceğini, ilgili birleşiklerin anlamının, kendilerini oluşturan öğelerin ayrı ayrı anlamlarının bütününe eşit olduğunu ve anlamı tamamlayıcı nitelikte olduklarını belirtir (2016, s. 200).

Sarı, Türkiye Türkçesindeki birleşiklerin sınıflandırılması konusunda meydana getirilen birleşiklerin *iç merkezli, dış merkezli, yarı merkezli, eş merkezli* olarak sınıflandırılması önerisinde de bulunmuştur (2016: 208). Baş ögenin belirginliğini kaybedip yeni yapının anlamsal özelliklerinin ileri derece değiştiği birleşikler *dış merkezli (exocentric)*, bir başın mevcut olduğu ve anlamsal özelliklerin korunduğu birleşikler ise *iç merkezli (endocentric)* olarak tanımlandığını da belirtir. Bunlardan dış merkezli olanlarının sözlükselleşerek sözvarlığında yer aldığını, iç merkezli birleşiklerde çoğu durumda morfofonetik değişimler görülmezken, sözlükselleşmiş dış merkezli birleşiklerde bu türden değişiklikler ortaya çıkabildiğini de vurgular (2015, s. 74-78).

Alyılmaz, birleşiklerle ilgili önceden yapılmış çalışmaları ve tasnifleri değerlendirerek Türkçede *sentaktik / söz dizimsel* yöntemle oluşturulmuş kavram işaretlerini şu şekilde sınıflandırır:

- a. Belirtisiz ad tamlaması yapısındaki kavram işaretleri
- b. Sıfat tamlaması yapısındaki genel anlamalı kavram işaretleri
- c. Birleşik eylem yapısındaki kavram işaretleri
- d.1. Ad + eylemden oluşan kavram işaretleri
- d.2. Eylem-bağ-fiil/ulaç eki + eylem yapısından oluşan kavram işaretleri
- e. Belirteç + eylem yapısından oluşan kavram işaretleri
- f. Nesne + eylem yapısından oluşan kavram işaretleri
- g. Tekrar gruplarından / ikilemelerden oluşan kavram işaretleri
- h. Diğer sözcük gruplarından oluşan kavram işaretleri
- ı. Cümlelerden oluşan kavram işaretleri (2018, s. 12-17).

Şimdiye kadar yapılmış araştırmalarda, birleşik olarak kabul edilecek sözlerin hangileri olabileceğine dair farklı görüşler ileri sürülmüştür. Birleşikleri diğer sözlerden ayırmanın zorluğuna işaret eden Marchand (1969), Levi (1978), Bauer (1983) ve Lieber (1992) gibi araştırmacılar, bu ayırım için *vurgu, yazım, sözlüksel anlam, çekim, yineleme, eş uyum (co-ordination)* gibi donelerin göz önünde bulundurulmasını ve birleşik bir söze başka bir sözcüğün eklenmemesi gerektiğini belirtmişlerdir. Bu donelerden en belirgin olanının *ayrılmazlık (inseparability)* ilkesi olduğunu da ayrıca vurgulamışlardır (Kumanlı, 2021, s. 26-27).

Malkoç, birleşik kelimeyi iki veya ikiden çok sözcüğün aralarına ek veya herhangi bir kelime giremeyecek kadar donmuş olması, kalıplaşması suretiyle meydana gelen yapılar olarak tanımlar. Bu çeşit kelimelerin tam bir kalıplaşmaya uğramış olduklarını, dil bilgisinde tek bir sözcük gibi işlem gördüklerini ve hepsinin isim soylu kelime olduğunu söyler (2022, s. 28-29).

Budak, bileşikleri *birleşik isim grubu* şeklinde değerlendirir. Bunların bir varlığı, nesneyi, kavramı karşılayan, dil bilgisi kuralları çerçevesinde birleşen sözcüklerden meydana getirildiğini ifade eder (*hanımeli, gecekondü, aslanağzı, vurdumduymaz, bilgisayar* gibi). Bu tür isim gruplarının morfolojide *birleşik isim* olan yapıların söz dizimsel karşılığı olduğunu belirtir. Budak ayrıca, çeşitli kelime grupları şeklinde bir araya gelip kalıplaşarak bir varlık, nesne veya kavrama karşılık gelen yapıların *isim + isim, sıfat + isim, isim + fiilimsi, isim + çekimli fiil, çekimli fiil + çekimli fiil* gibi çok değişik şekillerde kurulduğuna değinir (*hanımeli, aslanağzı, sivrisinek, gelgit, biçerdöver, gecekondü, indibindi* gibi). Bu kelime gruplarını oluşturan sözcüklerin *isim, sıfat, zamir, zarf* gibi isim soylu kelimeler olabileceği gibi *fiilimsi, çekimli fiil* hatta *cümle* şeklinde de olabileceğini de söyler (*dedikodu, biçerdöver, yanardöner, çekyat, kapkaç, imambayıldı* gibi) (2022, s. 917).

Eyi, birleşikleri *iki yahut ikiden çok sözün birleşmesiyle oluşmuş söz öbekleri* şeklinde açıklar ve bunları beş gruba ayırır: *isim tamlaması biçiminde kurulu birleşik isimler, sıfat tamlaması biçiminde kurulu birleşik isimler, yüklemleme biçiminde kurulu birleşik isimler, sözcük türleri kayması yoluyla oluşan birleşik isimler ve ses değişikliği sonucunda oluşmuş birleşik isimler.* (2024, s. 214).

II. Amaç ve Yöntem

Türkçede *kavram karşılama yolları ve birleştirme* yöntemine dair bilimsel yayınlar incelendiğinde, *emir kipiyle kurulan birleşiklerin* bir araştırmada topluca ele alınmadığı, konunun etraflıca incelenmediği ve konuyla ilgili Türkiye Türkçesindeki bütün örneklerin bir

arada gösterilmediği tespit edilmiştir. Bu araştırmanın amacı, günümüz Türkiye Türkçesinde kullanılan, aslen bir emir cümlesinin çeşitli şekillerde kısaltılmasıyla kurulan ve *emir kipiyle kurulan birleşikler* adını verdiğimiz bütün birleşikleri tespit edip sınıflandırmaktır.

Hatipoğlu (1963), Şenel (2009) ve Sarı (2016) birer paragrafta kısa açıklamalarla, birkaç örnekle bahsini ettiği *emir kipiyle kurulan birleşiklerin* tespiti için önce Türk Dil Kurumunun 2023'te basılan *Türkçe Sözlük*'ü ve bu sözlüğün en güncel elektronik yayını olan sozluk.gov.tr/tarandı. *Türkçe Sözlük* dışında basılmış çeşitli kaynaklardan (*kitap, dergi, makale, gazete* gibi) ve elektronik yayınlardan araştırmamızın konusuna uyan örnekler derlendi. *Türkçe Sözlük*'te ve diğer basılı yayınlarda geçmeyen ama konuyla ilgili bir makalede teklif edilen (Şenel, 2009) uygun örnekler de bu araştırmaya alındı. Sözlü kaynaklardan duyulan örnekler -yaygın kullanılmadıkları ve kaynakların şüpheli olması nedeniyle- araştırmaya dâhil edilmedi. Derlenen birleşikler, yapısal olarak sınıflandırıldı. Birleşikleri oluşturan sözcüklerin kökeni parantez içinde (<Far. +T.) verildi. *TDK Türkçe Sözlük*'den alınan örneklerin sonuna hangi sayfada geçtikleri belirtildi (s. 344 gibi). *TDK Türkçe Sözlük*'te olmayan, diğer kaynaklardan tespit ettiğimiz sözcüklerin nereden alındığı ayrıca gösterildi. TDK'nin basılı sözlüğünde olmayan ama sanal sözlüğünde var olan sözcüklerin nereden alındığı *sozluk.gov.tr* (2024) şeklinde gösterildi.

III. İnceleme

Bu makalenin konuyla ilgili önceden yapılmış çalışmalardan farkı, *emir kipleriyle kurulan birleşikler* konusunun dil bilgisi çalışmalarında ayrı bir başlık hâlinde ele alınmamış olmasıdır. Bazı araştırmacılar benzer şekillerde nesne, kavram karşılayan birleşiklere değinmiş fakat konuyla ilgili çok az örnek gösterip *emir kipiyle kurulan birleşiklere* özel bir bölüm açıp incelememişlerdir. Çalışmamızın önemi, *emir kipleriyle kurulan birleşiklerin* ilk kez diğer birleşiklerden ayrılıp incelenmiş olmasıdır.

Çeşitli basılı ve elektronik kaynaklardan derlenen *emir kipiyle kurulan birleşikler*, yapısal olarak ele alınıp sınıflandırılmıştır. Bu birleşiklerin yapısında genellikle fiilin ikinci teklik şahıs (olumlu / olumsuz) çekiminin kullanıldığı görülmektedir. Emir kipinin diğer şahıs çekimleriyle oluşturuluş iki birleşik örneğine rastlanmıştır.

Bu çalışmada, Türkiye Türkçesinin *Güncel Türkçe Sözlüğü*'nde geçen ve sözlükte yer almayan, çeşitli yayın organlarından tespit edebildiğimiz bütün örneklerle yer verilmiştir. Elbette ki gözümüzden kaçan örnekler de olabilir.

III.1. İki Parçası da Emir Kipiyle Kurulan Birleşikler (Fiil + Fiil)

Bu gruba giren birleşiklerin her iki parçası da fiilin emir ikinci teklik şahıs çekimiyle kurulmuştur. Fiillerin yalın şekilleriyle oluşturulan bu birleşikler, emir kipiyle oluşturulmuş birleşikler içerisinde en çok kullanılan söz yapma yöntemidir. Bu grup kendi içinde dört bölüme ayrılır:

- İki parçası da basit fiilden kurulan birleşikler (fiil + fiil),
- Parçalardan biri basit diğeri türemiş fiilden kurulan birleşikler (fiil + fiil),
- İki parçası da türemiş fiilden kurulan birleşikler (fiil + fiil),
- İlk parçası emrin ikinci teklik şahıs çekimiyle, ikinci parçası emrin diğer şahıs çekimleriyle oluşan birleşikler (fiil + fiil),
- Hece kesbirlleme yoluyla kurulan birleşikler (fiil / isim + fiil).

III.1.1. İki Parçası da Basit Fiilden Kurulan Birleşikler (Fiil +Fiil)

Bu gruba giren birleşiklerin her iki parçası da emir kipinin ikinci teklik şahıs çekimi yapısındadır, yani fiilin yalın şeklindedir. Örnekler alfabetik sırayla aşağıda gösterilmiştir.

Batçık a. "Alt geçit." (s. 282).

Bultak /-ğı a. "Bir ile üç yaş grubu için oluşturulmuş, üzerinde çeşitli biçimlerin ve uygun parçalarının bulunduğu zekâ oyunu." (s. 410).

Çekçek /-ği a. "Kişileri taşımak için kullanılan, insan gücüyle işleyen iki tekerlekli araç." (s. 509).

Çekyat a. "Gerektiğinde açılıp yatak durumuna getirilebilen koltuk, kanepeler." (s. 516).

Delgeç a. "Mukavva, kâğıt, kayış, maden ve benzerinde delik açmaya yarayan araç, delcek, zimba." (s. 614).

Döngel a. hlk. "Muşmula ağacının olgunlaşıp yumuşadıktan sonra yenilebilen, yuvarlak, mayhoş, buruk ve beş çekirdekli meyvesi, muşmula, beşbıyık." (s. 713).

Geçgeç /-ci (yapmak) a. "Seyredilecek uygun bir program aramak amacıyla televizyon kanallarını tarama." (s. 914).

Gelgeç sf. mec. "1. Geçici 2. Hercai." (s. 921).

Gelgel a. "1. Başa takılan elmas veya altın iğne 2. mec. Çekicilik." (s. 921).

Gelgit a. "1. Boşuna gidip gelme 2. coğ. Ay ve Güneş'in yer yuvarlağı üzerindeki çekim güçleri sebebiyle deniz yüzünde, özellikle ana denizlerde su düzeyinin alçalması, kabarması olayı, medcezir." (s. 921).

Gitgel a. (<İng. *crisscross* sözünden) "Konut ve işyeri arasında ve bunu yaparken meskûn mahal sınırını aşan seyahat; bazen işle ilgisi olmasa bile yerler arasında düzenli veya sık sık tekrarlanan seyahat." (tureng.com 2024).

Kaçgöç a. "Dinî bir anlayışla Müslüman kadınların erkeklere görünmemeleri, bir arada oturup konuşmaktan kaçınmaları." (s. 1254).

Kapkaç a. "Kapıp kaçmak yoluyla yapılan bir hırsızlık türü." (s. 1309).

Kaykaç /-cı a. sp. "Özel olarak yapılmış ayakkabıların altına yerleştirilmiş krampona benzeyen bir dizi tekerlekle kayılarak yapılan bir spor dalı." (s. 1366).

Kaykay a. "Türlü maddelerden yapılmış, altında tekerlekler bulunan, üzerinde kayılan alet." (s. 1366).

Kesyap a. "Kumaş, tahta vb. malzemelerle yapılan, kâğıt veya kartona yapıştırılan resim, kolaj." (s. 1401).

Örtbas a. "Bir durumun, bir olayın duyulmamasını, yayılmamasını sağlayan önlemler almak anlamındaki örtbas etmek ve 'bir durum, bir olay duyulmamak, yayılmamak' anlamındaki örtbas olmak deyimlerinde geçer." (s. 1859).

Seçal a. "Kafeterya, lokanta, büyük mağaza vb. yerlerde yemeği alma, parayı kasaya ödeme gibi bazı hizmetlerin alıcı tarafından yerine getirilmesi." (s. 2053).

Sürgit zf. "İlelebet." (s. 2184).

Tutçek /-ği a. tıp. "Doğacak çocuğu ana rahminden çekmeye yarayan alet, lavtai forseps." (s. 2390).

Tutkal a. "Deri, kıkırdak vb. hayvansal maddelerden elde edilen, katılaşmış sertleşme özelliği ile tahta, kâğıt vb. yapıştırılmaya yarayan madde; mec. Sırnaşık ve yapışkan, tutkal gibi (kimse)." (s. 2390).

Tutsat a. tic. "Bir taşınmazın ipotek edilmek suretiyle uzun vadeli krediyle satın alınması, tutulu satış." (s. 2392).

Vargel a. "Herhangi bir makinenin bir doğrultuda gidip gelerek iş gören parçası." (s. 2469).

Verkaç a. sp. "Futbol, hentbol ve basketbolda topa sahip oyuncunun yakındaki bir arkadaşına pas verip boş bir alana kaçarak tekrar topu alması." (s. 2481).

Vurkaç a. "Birden saldırıp hemen kaybolma." (s. 2491).

Vurtut a. "1. Silahla yaratılan kargaşalık. 2. zf. uzun uzun çekişerek, sıkı pazarlık ederek." (s. 2492).

Yapboz a. "Kesilmiş resim parçacıklarını birbirine uygun duruma getirerek resmi yeniden oluşturmaya dayanan bir tür çocuk oyunu." (s. 2526).

Yapsat a. "Bina yapıp satma işi." (s. 2531).

Yazboz a. "İskambil, okey vb. oyunlarda sonuçların yazıldığı kâğıt." (s. 2559).

III.1.2. Parçalardan Biri Basit Diğeri Türemiş Fiilden Kurulan Birleşikler (Fiil + Fiil)

Baskonuş (tuşu) "Özellikle sabit telefonlarda bulunan bir tuşa verilen addır." Technopat.net (2024).

Bölyönet a. "Bir ulusun veya topluluğun birliğini bozmak üzere içeriden veya dışarıdan yapılan müdahale" (s. 399).

Durdinlen a. "Mola, ara verme" (Hatipoğlu, 1963).

Eklesil a. "Üniversitelerde öğrencilerin ders seçme veya bırakma işlemi." (s.767).

Gergevşet a. sp. "Birbirine yaklaşık bükülü vücut bölümlerini, gerici kasların çalışmasıyla birbirinden iyice uzaklaştırma." sf. 933

Kesyapıştır a. l. "Bilgisayar yazılımlarında seçilen bir metni veya nesneyi bir yerden yok edip başka bir yere taşıma işlemi." (s. 1401).

Ödegeç a. "Belli bir miktara kadar yapılacak ödemelerde imza ve şifre gerektirmeden kartla ödeme yapma işlemi." (s. 1836).

III.1.3. İki Parçası da Türemiş Fiilden Kurulan Birleşikler (Fiil + Fiil)

Doldurboşalt a. sp. "1. Oyunun son dakikalarında galip olan takım tarafından oyalama amacıyla topu uzun paslarla rakip kale önüne gönderme. 2. ask. Nöbet sonrası namluda merminin kalıp kalmadığını denetlemek için verilen komut." (s. 700).

Kazıkazan a. "1. Kart kazındığında aynı tutardan üçünü bir arada bulma esasına dayalı bir tür talih oyunu 2. Kart kazındığında üzerinde yazılı olan ödülü kazanmaya dayalı bir tür talih oyunu." (s. 1373).

Kopyalayapıştır a. bl. "Bilgisayar yazılımlarında seçilen bir metni veya nesneyi bir yerden kopyalayıp başka bir yerde de bulunmasını sağlama işi." (s. 1481).

III.1.4. İlk Parçası Emrin İkinci Teklik Şahıs Çekimiyle, İkinci Parçası Emrin Diğer Şahıs Çekimleriyle Oluşan Birleşikler (Fiil + Fiil)

Birleşikleri oluşturan parçalardan biri emir kipinde olan diğeri ise çekimli fiil şeklindeki iki fiil parçasından oluşan bu birleşiklere çekimli birleşik adı verilmektedir.

Gelgelelim bağ. mec. "Ne var ki" (s. 921).

Veryansın a. “Acımadan, hiçbir şey düşünmeden saldırmak, yok etmek, bol bol harcamak veya acımasızca söylemek anlamlarındaki veryansın etmek deyiminde geçer.” (s. 2482).

III.1.5. Hece Kesbirleme Yoluyla Kurulan Birleşikler (Fiil + Fiil / İsim + Fiil)

Bu grubu oluşturan birleşikler, bir örnek dışında (belgeç) her iki parçası da emir kipiyle kurulan yapıların kısaltmalarıdır. Sadece bir örnekte üç parçadan oluşan birleşik tespit edilmiştir (keskopyap). Hece kesbirleme yoluyla kurulan birleşik örneklerinin çoğu Şenel (2009)'in çalışmasından alınmış, bazıları aktif olarak kullanılan bazıları da teklif durumundaki örneklerdir. Şenel çalışmasında, heceleri kısaltma ve birleştirme yoluyla Türkçede pek çok kavram, nesne karşılandığını belirtir. Bu yöntemle kavram karşılamaya ise *hece kesbirleme yoluyla söz türetme* adını verir (2009, s. 103-108).

Belgeç a. (bel+ geç- <belgegeçer) “Yazılı, bilgi ve belgelerin telefon sistemi vasıtasıyla bir yerden bir yere iletilmesini anında sağlayan araç; belgeç, faks.” (s. 300).

Belgit a. (bel+ git- <belge gitti) “Elektronik ortamda gönderilen herhangi bir belge, belge gitti cümlesinin kısaltması.” (Şenel, 2009).

Bilsat a. (bil+ sat- <bilgi satma) “Kuruluşlar, şirketler arasında bilgi satma; bilgileşim.” (s. 344).

Bölbir a. “Böl ve birleştir cümlesinin kısaltması.” (Şenel, 2009).

Bölyap a. “Böl ve yapıştır cümlesinin kısaltması.” (Şenel, 2009).

Kesbir a. “Kes ve birleştir cümlesinin kısaltması.” (Şenel, 2009).

Kesyap a. “Kumaş, tahta vb. malzemelerle yapılan, kâğıt veya kartona yapıştırılan resim, kolaj.” (s.1401).

Keskopyap a. “Kes, kopyala ve yapıştır cümlesinin kısaltması” (Şenel, 2009).

Kısbir a. “Kes ve birleştir cümlesinin kısaltması” (Şenel, 2009).

Kopyap a. “Kopyala ve yapıştır cümlesinin kısaltması” (Şenel, 2009).

Paryap a. “Parçala yapıştır cümlesinin kısaltması” (Şenel, 2009).

III.2. Parçalarından Biri Emir Kipli Yüklem, Diğeri Nesne veya Özne ile Kurulan Birleşikler (Fiil + İsim/ İsim+ Fiil)

Bu grubu oluşturan birleşikler, aslen bir cümleden kısaltılmış, kavram karşılayan bir söz hâline getirilmiş yapılardır. *Albeni* örneğinde, “Sen beni al.” cümlesinden oluşturulmuş bir birleşik kurulduğu görülmektedir. Sarı (2016) bu tür birleşikler için *nesne + yüklem veya özne + yüklem yapısında kurulan birleşikler* terimini kullanmıştır.

III.2.1. Emir Kipli Yüklem + Nesnelere Kurulan Birleşikler (Fiil + İsim)

Bu gruba giren birleşiklerin bazıları bitişik bazıları ise ayrı yazılmaktadır.

Albeni a. mec. “Çekicilik” (s. 85).

Ateşkes a. ask. (<Far. + T.) “Savaşan iki kuvvetin karşılıklı olarak savaşı durdurması, bırakışma, mütareke. (s. 183).

Çalçene sf. “Durup dinlenmeden konuşan, çenesi düşük (kimse), geveze.” (s. 485).

Çalyaka zf. “Yakasına yapışıp sıkıca tutarak” (s. 489).

Çek valf / -fi a. (<T. + Fr.) “1. Depodaki suyun geri kaçmasını önlemek için kullanılan araç, çek vana. 2. İçinden gaz, buhar ve yakıt akışının geçmesine bir yönde izin veren, ters yönde akışımı otomatik olarak kapayan ve durduran vana, çek vana.” (s. 515).

Çek vana a. (<T. + İt.) “Çek valf.” (s. 516).

Daluyku a. “Derin uyku.” (s. 587).

İncitmebeni a. hlk. “Bir organ veya dokudaki hücrelerin kontrolsüz olarak bölünüp çoğalmasına bağlı olarak dokulara yayılmasına veya uzak dokulara sıçramasıyla beliren hastalık; amansız hastalık, dokunmabana, kanser” (s. 1190).

Merkezkaç sf. (<Ar. + T.) “Merkezden uzaklaşan, santrifüj.” (s. 1659).

Sallabaş sf. “1. Başı sürekli sallanan. 2. *mec.* Her sözü düşünmeden onaylayan.” (s. 2020).

Sallapati sf. “1. Düşünmeden veya saygısızca davranan. 2. Özensiz, dikkatsiz ve kaba saba yapılmış. 3. *zf.* düşüncesizce, saygısızca ve patavatsız bir biçimde.” (s. 2020).

Sallasırt a. hlk. “Ağır bir nesneyi araç kullanmaksızın elle başka bir yere atma veya aktarma.” (s. 2020).

Sıkboğaz a. mec. “Bir şey yaptırmak için ‘birini zorlamak, baskı yapmak’ anlamlarına gelen *sıkboğaz etmek* deyiminde geçen bir söz.” (s. 2091).

Unutmabeni a. “bit. b. İki çeneklilerden, küçük mavi çiçekler açan bir bitki.” (s. 2418).

III.2.2. Emir Kipli Yüklem + Öznelerden Kurulan Birleşikler (Fiil + İsim)

Bu birleşiklerdeki “baba” ve “birader” sözcükleri aslında cümle dışı öge kabul edilir. Öte yandan, bu sözcükler cümlede “seslenmeli özne” olarak da tanımlanabilir.

Dönbaba a. bit. “Sardunyagillerden, tohumlarının ucunda turna gagasına benzer ince uzun bir uç bulunan, yaprakları güzel kokulu bir bitki; turnagagası, geranium robertianum.” (s. 712).

Kızmbirader a. (<T.+ Far.) “Zarla oynanan, karelerle taş yürütüp çeşitli engellerle dolu karelerden oluşan yolu bir an önce bitirmeye dayanan bir oyun türü.” (s. 1438).

III.3. Emir Kipli Yüklem + Zarflardan Kurulan Birleşikler (Fiil + Zarf)

Emir kipiyle çekimlenmiş bir fiil ile zarflar birleşerek genellikle zarf görevinde kullanılan birleşikler meydana getirmektedirler. Tespit edilen sözcükler aşağıda verilmiştir.

Alaşağı zf. “1. Aşağıya doğru. 2. Yere doğru.” (sozluk.gov.tr 2024).

Çekberi a. “Harman yerinde yığınları çekmeye yarayan alet, gelberi” (s. 509).

Gelberi a. “1. Büyük ocaklardan ateşi dışarı çekmek için kullanılan uzun saplı demir araç 2. Tırmık 3. Harman döküntülerini toplamaya yarayan araç 4. Ağaç dallarını budamak için kullanılan eğri demir.” (s. 919).

Gitgide zf. “Zaman ilerledikçe, giderek, gittikçe, ileride.” (s. 948).

Suspuz zf. “Susmuş, sinmiş bir biçimde.” (s. 2175).

III.4. Emir Kipli Yüklem + Yer Tamlayıcısı Yapısında Kurulan Birleşikler (Fiil + İsim)

Emir kipinde (olumlu/ olumsuz) çekimlenmiş fiille cümlede yer tamlayıcısı durumunda olan isim soylu sözcüğün birleşiminden oluşturulan birleşikler de vardır. Tespit ettiğimiz örnekler aşağıdadır:

Dokunmabana a. hlk. “Bir organ veya dokudaki hücrelerin kontrolsüz olarak bölünüp çoğalmasına bağlı olarak dokulara yayılmasına veya uzak dokulara sıçramasıyla beliren hastalık; amansız hastalık, incitmebeni, kanser” (s. 695).

Sil baştan sf. mec. “Önceden yapılanlar göz önüne alınmadan, yeniden.” (s. 2111).

III. 5. Emir Kipiyle Kurulan Birleşiklerden Türeyen İsimler ve Sıfatlar

Emir kipiyle kurulan kimi birleşikler, *+CI, +IX, +sXz, +IXk* isimden isim ve sıfat yapma ekleriyle yeni sözcükler türetmektedirler. Bu yapıda oluşmuş tespit edilen sözcükler şunlardır:

Albenili sf. “Alımlı” (s. 85).

Albenisiz sf. “Alımsız” (s. 85).

Albenisizlik -ği sf. “Alımsızlık” (s. 85).

Çalçenelik a. “Çalçene olma durumu” (s. 485).

Delgeççi a. “Mukavva, kâğıt, kayış, maden ve benzerinde delik açmaya yarayan aracı, zımbayı kullanan kişi” (s. 614).

Gelgeççi sf. “Gelip geçici, sebatkâr olmayan (kimse)” (s. 921).

Gelgelli sf. “Gelgeli olan, alımlı.” (s. 921).

Kapkaççı a. “1. Kapıp kaçmak yoluyla hırsızlık yapan kimse 2. sf. mec. Üstünkörü, gereken önem verilmeyen, baştan savma alelade.” (s. 1309).

Kapkaççılık /-ği a. “Kapkaççı olma durumu.” (s. 1309).

Yapsatçı a. “Bina yapıp satan kimse.” (s. 2531).

Yapsatçılık / -ği a. “Yapsatçının işi veya mesleği.” (s. 2531).

Sallapatilik / -ği a. “1. Sallapati olma durumu. 2. Ciddiyetsizlik.” (s. 2020).

III.6. Tamlama Yapısında Kullanılan Birleşikler

Emir kipiyle kurulan birleşikler, başka bir isim soylu sözcükle tamlama oluşturarak bir nesneyi, kavramı karşılayabilirler. Oluşturulan tamlamalardaki birleşikler bazen sıfat bazen de isim durumundadırlar. Bu tamlamalar iki türdür: *isim tamlaması, sıfat tamlaması.*

III.6.1. Sıfat Tamlaması Yapısında Kullanılan Birleşikler

Merkezkaç kuvvet a. fiz. (<Ar. + T. + Ar.) “Bir merkez çevresinde dönen bir cismi merkezden uzaklaştıran kuvvet.” (s. 1659).

İnce tutkal a. “Uygun sıvılardan akıcılığı artırılmış sıvı tutkal.” (s. 1189).

Plastik tutkal a. (<Fr. + T.) “Mobilyacılıkta kullanılan ağaç yapıştırıcı.” (s. 1933).

III.6.2. İsim Tamlaması Yapısında Kullanılan Birleşikler

Baskonuş tuşu a. “Özellikle sabit telefonlarda bulunan bir tuşa verilen addır.” (technopat.net 2024).

Çöz yağı a. “Karın boşluğundaki sindirim organları üzerinde bulunan ve onların üzerinden sıyrılarak veya kesilerek alınan yağ.” (s. 569).

Don yağı a. “1. Normal sıcaklıkta katı durumlarda bulunan ve içyağlarının eritilmesiyle elde edilen hayvansal yağ. 2. sf. mec. Soğuk ve sevimsiz (kimse), don yağı gibi duran, konuşmayan, hareketsiz (kimse), don yağının tortusu gibi kalmak (veya oturmak), çevresindekiyle iletişim kurmadan ilgisiz ve donuk kalmak.” (s. 706).

Döngel orucu a. "Sürekli olarak aç kalma hâli." (s. 713).

Kalk borusu a. ask. ve den. "Bir kıtayı veya bir gemideki tayfaları uyandırmak için belirli saatte boru ile verilen işaret." (s. 1282).

Sus payı a. huk. "Susması, karşı gelmemesi veya bildiği bir sırrı yaymaması için birine verilen para vb. şey, susmalık, hakkısükût, sükût hakkı." (s. 2175).

Tutkal şerbeti a. (<T. + Ar.) "İçine çok az eritilmiş tutkal katılan ılık su." (s. 2390).

Balık tutkalı a. "Balık endüstrisi artıklarından üretilen, yavaş kuruyan fakat bağlama gücü yüksek yapıştırıcı." (s. 245).

Boncuk tutkalı a. "Boncuk biçiminde glüten tutkalı." (s. 377).

Glüten tutkalı a. (<Fr. + T.) "Hayvanları deri, kemik, sinir vb. artıklarından elde edilen, genellikle sıcak olarak kullanılan bir yapıştırıcı türü." (s. 952).

Kaurit tutkalı a. (<İng. + T.) "Yapay reçine verniği ve tutkalı üretiminde kullanılan temel gereçlerden beyaz, billursu toz; kaurit tutkalı, üre." (s. 1355).

Kazein tutkalı a. (<Fr. + T.) "Ekşi süttten kireç yardımı ile üretilen ve soğuk olarak kullanılan ağaç yapıştırıcısı." (s. 1373).

Lastik tutkalı a. (<Fr. + T.) "Lastiklerin kasnağa yapıştırılmasını sağlayan madde." (s. 1577).

Vargel tezgâhi a. tek. (<T. + Far.) "Madenî parçaların üzerindeki kabalıkları almak için kullanılan makine." (s. 2469).

Yat borusu a. "Yatma saatini bildiren boru." (s. 2550).

Yazboz tahtası a. esk. (<T. + Far.) "Okullarda dışarı çıkan çocuğun dönüp dönmediğinin anlaşılması için girip çıkarken işaretlenen tahta yazboz tahtasına çevrilmek (veya döndürmek) bir konuda art arda birbirini tutmayan kararlar alınmak." (s. 2559).

IV. Emir Kipiyle Kurulan ve Birleşik Fiil Yapısında Kullanılan Birleşikler (İsim + Yardımcı Fiil)

Emir kipiyle kurulan birleşikler, yardımcı fiillerle bir birleşik fiil oluşturabilirler. Bu konu her ne kadar çalışmamızın ana konusuna dâhil olmasa da bu tür birleşikler yardımıyla Türkçenin zenginleşmesine sunulan katkıya işaret edilmek istenmiştir. Bu gruba dâhil tespit edilen birleşik fiiller şunlardır:

Alaşağı etmek 1. yetkilerini elinden alıp birini yerinden uzaklaştırmak, atmak, kovmak. 2. kapıp yere vurmak. 3. bir şeyi veya bir kimseyi güç kullanarak devirmek, 4. mec. kötölemek, değersiz göstermek." (Sözlük.gov.tr 2024).

Albeni vermek "Çekiciliği arttırmak, ilgi toplamak, hoş ve güzel göstermek" (s. 85).

Albenisi olmak "çekiciliği bulunmak." (s. 85).

Don yağı gibi konuşmak "don yağı gibi sessiz kalmak, konuşmamak" (s. 706)

Don yağının tortusu gibi kalmak veya oturmak "çevresindekilerle iletişim kurmadan ilgisiz ve donuk kalmak." (s. 706).

Çalyaka etmek "Yakasına yapışıp sıkıca tutmak" (s. 489).

Geçgeç yapmak "Uzaktan kumandayla televizyon kanallarını gezmek, geçgeçlemek" (s. 914).

Gelberi etmek "Argoda aşırarak, çalmak, kendine mal etmek" (s. 919).

Gitgelyapmak “Konut ve işyeri arasında ve bunu yaparken meskûn mahal sınırını aşan seyahat yapmak; bazen işle ilgisi olmasa bile yerler arasında düzenli veya sık sık tekrarlanan seyahatler yapmak.” (tureng.com 2024).

Gitgeller yaşamak “Zihinde geçmiş ve bugün arasında gidip gelmek.” (tureng.com 2024).

Örtbas etmek / olmak “Bir durumun, bir olayın duyulmamasını, yayılmamasını sağlayan önlemler almak anlamındaki *örtbas etmek* ve ‘bir durum, bir olay duyulmamak, yayılmamak’ anlamındaki *örtbas olmak* deyimlerinde geçer.” (s. 1859).

Sallasırt etmek “Sırtına almak, yüklenmek.” (s. 2020).

Sıkboğaz etmek mec. “Bir şey yaptırmak için ‘birini zorlamak, baskı yapmak’ anlamına gelen *sıkboğaz etmek* deyiminde geçen bir söz.” (s. 2091).

Suspus etmek “Susturmak.” (s. 2175).

Suspus olmak “Susmak, sinmek, sesini hiç çıkarmamak.” (s. 2175).

Sürgit yapmak “İş için uzatmak, sürdürüp durmak.” (s. 2184).

Veryansın etmek “Acımadan, hiçbir şey düşünmeden saldırmak, yok etmek, bol bol harcamak veya acımasızca söylemek anlamlarındaki *veryansın etmek* deyiminde geçer.” (s. 2482).

Yazboz tahtasına çevirmek / döndürmek “Bir konuda art arda birbirini tutmayan kararlar alınmak.” (s. 2559).

SONUÇ

Taranılan kaynaklarda tespit dilen örnekler içinde her *iki parçası da emir kipiyle kurulan birleşiklerin sayısı* elli bir (51)’dir. Bunlar içinde *iki parçası da basit fiille kurulan birleşiklerin sayısı* yirmi sekiz (28), *iki parçası da türemiş fiillerden kurulan birleşiklerin sayısı* üç (3), *parçalardan biri basit diğeri türemiş fiilden kurulan birleşiklerin sayısı* yedi (7), *İlk parçası emrin ikinci teklik şahıs çekimiyle, ikinci parçası emrin diğeri şahıs çekimleriyle oluşan birleşiklerin sayısı* iki (2), *hece kesbirleme yoluyla kurulan birleşiklerin sayısı* on bir (11)’dir.

Parçalardan biri emir kipiyle diğeri nesne veya özneye kurulan birleşiklerin toplam sayısı on altı (16)’dır. Bunlardan *emir kipi + nesneden kurulan birleşiklerin sayısı* on dört (14), *emir kip + öznenen kurulan birleşiklerin sayısı* iki (2)’dir.

Emir kipi ve zarf yapısında kurulan birleşiklerin sayısı beş (5), *emir kipi ve yer tamlayıcısı yapısında kurulan birleşiklerin sayısı* iki (2)’dir. *Emir kipiyle kurulan birleşiklerden türeyen isimler ve sıfatların sayısı* ise on iki (12)’dir.

Emir kipiyle kurulan birleşiklerin tamlama yapısında kullanılmasıyla meydana gelen birleşik sayısı on dokuz (19)’dur. Bunların üç (3)’ü sıfat tamlamasında, on altı (16)’sı isim tamlamasında kullanılmıştır.

Emir kipiyle kurulan ve birleşik fiil yapısında kullanılan birleşiklerin (isim + yardımcı fiil) sayısı da yirmi yedi (27)’dir.

Emir kipiyle oluşturulan birleşiklerin çoğunluğu tekrar yapısındadır. Bu yapıda olanların bir kısmı isim ve sıfat tamlaması içerisinde bir kısmı ise birleşik fiillerde kullanılabilir. Yukarıda ayrıntılı olarak verdiğimiz sayısal değerler ışığında, *emir kipiyle kurulan birleşiklerin* günümüz Türkiye Türkçesindeki toplam sayısının yüz beş (105) olduğu görülmektedir. Söz konusu birleşiklerin, birleşik fiil yapımına katkılarını da eklersek yüz otuz iki (132) yeni söze doğrudan veya dolaylı etki ettikleri görülmektedir. Aslen bir emir cümlesinin kısaltılmasıyla bir nesnenin, kavramın karşılanması ve bu yöntemle yüz on -tespit edilen

sayı budur- yeni sözcük türetilmesi, Türkçenin türetme gücünün ne denli çeşitli, zengin ve sınırsız olduğunun açık bir delilidir.

KISALTMALAR

a. isim, ad.	vol.	Cilt (volume)	
Ar.	Arapça	zf.	Zar
Ask.	Askerî terim		
bağ.	Bağlaç		
bit.b.	Bitki bilimi terimi		
bk.	Bakınız.		
C	Cilt		
coğ.	Coğrafi terim		
çev.	Çeviren		
den.	Denizcilik terimi		
ed.	Editör		
esk.	Eski dilde, eskimiş söz, arkaik söz		
Far.	Farsça		
fiz.	Fizik terimi		
Fr.	Fransızca		
Haz.	Hazırlayan		
hlk.	Halk ağzında kullanılan söz		
huk.	Hukuk terimi		
İng.	İngilizce		
İt.	İtalyanca		
mec.	Mecaz anlam		
S	Sayı		
s.	Sayfa		
sf.	Sıfat		
sp.	Spor terimi		
ss.	Sayfa sayısı		
T.	Türkçe		
TDK	Türk Dil Kurumu		
tek.	Teknoloji terimi		
tıp.	Tıp terimi		
Tic.	Ticari terim		
vb.	ve benzeri		

KAYNAKÇA

- AHANOV, K. (2008). *Dil Biliminin Esasları*. (çev. Murat Ceritoğlu). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ALİBEKİROĞLU, S. (2017). "Türkçede Sözcük Türetme Yolları (Methods of Word Derivation in Turkish)". *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi 2017, C. 16 – S. 1*: 35-46.
- ALYILMAZ, S. (2018). "Türkçede Birden Fazla Anlam Ögesiyle (Sentaktik Yolla) Kavramların İşaretlemesi". *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi, C. 3, S. 1*: 11-26.
- BANGUOĞLU, T. (1986). *Türkçenin Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- BAUER, L. (1983). *English Word-formation*. Cambridge: Cambridge University Press.
- BAUER, L. (2003). *Morphological Productivity*, Cambridge: Cambridge University Press.
- BLOOMFIELD, L. (1984). *Language*. Chicago and London: The University of Chicago Press.
- BUDAK, Ş. (2022). "Türkiye Türkçesinde Yok Sayılan Bir Kelime Grubu: Birleşik İsim Grubu (An Ignored Word Group in Turkey Turkish: Compound Noun Group)", *International Journal Of Social, Humanities And Administrative Sciences (JOSHAS JOURNAL) Vol: 8 Issue: 54, JULY*: 907-919.
- DEMİR, N. - YILMAZ E. (2014). *Türk Dili El Kitabı*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- DEMİRCAN, Ömer (1977). "Bileşik Sözcük ve Bileşik Sözcüklerde Vurgu", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- EKER, S. (2018). "Dördüncü Ünite". *Türk Dili 1*. (ed. Muhsin Macit, Serap Cavkaytar). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- EKER, S. (2019). *Çağdaş Türk Dili*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- ERGİN, M. (2013). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak Yayım Tanıtım.
- EYİ, E. (2024). "Türkiye Türkçesi Ağzlarında Birleşik İsim". *Humanitas - Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi - International Journal of Social Sciences 2024, 12(23)*: 212-228.
- HATİPOĞLU, V. (1963). "Kelime Grupları ve Kuralları". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*: 203-244.
- HAZAR, M. (2015). "Türkçede Fono-Semantik ve Morfo-Fonolojik Yolla Sözcük Türetme". *IJLET*: 1648-1669.
- İMER, K. vd. (2013). *Dilbilim Sözlüğü*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
- KALAYCI, Ü. (2021). "Yeni Örneklerle Beşinci Tip Karma Kelimeler". *Karadeniz Araştırmaları, XVIII/69*: 155-162.
- KARAAĞAÇ, G. (2013). *Türkçenin Dilbilgisi*. Ankara: Akçağ Yayınevi.
- KARAAĞAÇ, G (2021). *Türkçe Verintiler Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KORKMAZ, Zeynep (1994). "Birleşik Kelimeler ve Yazılışları Üzerine", *Türk Dili, S. 501*: 180-186.
- KORKMAZ, Z. (2003). *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- KUMANLI, M. S. (2021). "TDK Türkçe Sözlük'te "Hlk." Etiketli Sözlükbirimlerin Söz Yapım Yollarının İncelenmesi: A Maddebaşı Örneği". *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Güz*: 21-38.

- LİEBER, R. (1992). *Deconstructing Morphology, Word Formation in Syntactic Theory*. Chicago and London: University of Chicago Press.
- LİEBER, R. (2005). *English Word-Formation Process*. (Ed. P. Štekauer ve R. Lieber), *Handbook of word-formation* içinde ss. 375-422: Springer Science & Business Media.
- MALKOÇ, M. (2022). "Türkçede Birleşik İsim Tipleri". *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (27): 23-31.
- NALBANT, M. V. (2017). "Türkçede Bir Sözcük Türü ve Sözcük Türetme Yolu Olarak Karma Sözcükler". *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi (Türklad) C. 1, S. 1, 2017*: 59-66.
- PAYLAN, K. (2015). *Türkçede Kelime Türetme Yollarına Genel Bir Bakış*. Denizli: Pamukkale Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- ÖZKAN, M. (1996). "Yapılış, Yazılış ve Kullanılışları Bakımından Birleşik Kelimeler", *İlmi Araştırmalar 2*: 95-110.
- ÖZKAN, A. TOKER, M. AŞCI, U.D. (2020). *Türkiye Türkçesi Söz Dizimi*. Konya: Palet Yayınları.
- ÖZKAN, A. TOKER, M. AŞCI, U.D. (2013). *Türk Dili, Dil ve Anlatım*. Konya: Palet Yayınları.
- SARI, İ. (2015). *Türkçede Ekleşme Dışı Sözcük Yapımı ve Sözlükselleşme* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Türk Dili Bilim Dalı, Ankara.
- SARI, İ. (2016). "Türkiye Türkçesindeki Birleşik Sözcüklerin Merkezlilik Odağında Sınıflandırılması, The Classification of Compounds in Turkish within the Framework of Centricity." *Dil Araştırmaları, Bahar 2016/18*: 199-217.
- Sozluk.gov.tr (2024). "Alaşağı" Maddesi". Erişim Tarihi: 23.08.2024 <https://sozluk.gov.tr/>
- ŞENEL, M. (2009). "Kes-Kopyala-Yapıştır; Yeni Kelime Türet", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 57(2009/1)*: 99-109.
- Technopat.net (2024). "Varolant baskonuş tuşu değişmiyor" Erişim Tarihi: 23.8.2024 <https://www.technopat.net/sosyal/konu/valorant-bas-konus-tusu-degismiyor>."
- TEKİN, T. (2013). "Birleşiklerin Tanımı ve Yazımları", *Makaleler 3: Çağdaş Türk Dilleri*, (Haz. Emine Yılmaz, Nurettin Demir). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 343-350.
- Tureng.com (2024). "Gitgel Maddesi". Erişim Tarihi: 23.08.2024 <https://tureng.com/tr/turkce-ingilizce/gitgel>
- Türkçe Sözlük* (2023). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- VARDAR, B. (1980). *Dilbilim ve Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- YILDIZ, H. (2010). "Halkın Dile Katkısına Örnek Olarak Türkçede Kelime Yapmanın Alternatif Yolları Üzerine". *Dünya Dili Türkçe Sempozyumu (16-18 Aralık 2010)*. İzmir: 1033-1042.
- ZÜLFİKAR, H. (1991). *Terim Sorunları ve Terim Yapma Yolları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

EXTENDED ABSTRACT

Turkish, an agglutinative language, has been a language that generally derives words from suffixes since its first written sources. Word formation methods have diversified and increased in the development process of the language. In recent years, it has been determined that there are nearly forty word formation methods in Turkish. One of the most commonly used of these methods is the word compounding method.

Compounding usually occurs when two or more than two words are used with morphemes and syntax patterns to form new meaningful words. Words derived by this method are called "compound words, compounds".

When deriving new compound words, the words that make up the compound word sometimes completely deviate from their real meanings, but sometimes they do not lose their real meanings. The words that make up the compound can be written together or separately. The words created with this method combine as main element + main element or auxiliary element + main element. Since compound words only correspond to one concept in terms of meaning, they are single words and are used in this way.

In this study, compounds formed with the imperative mode derived by the word compounding method in Turkish are analyzed. The compounds in this group have not been analyzed collectively in a research until now, the subject has not been examined in detail and all examples have not been shown together. The aim of this study is to identify and structurally classify the compound words used in modern Turkish, which were originally formed by abbreviating an imperative sentence in various ways.

The importance of our study is that compounds formed with imperative mode are separated and examined from other compounds for the first time.

The structural classification of the detected compounds is as follows:

1. Compounds with both parts formed with the imperative mode (verb + verb): The examples in this group are divided into the following subgroups according to their structures:

1.a. Compounds with both parts formed with simple verbs (verb + verb),

1.b. Compounds with one part formed with a simple verb and the other with a derived verb (verb + verb),

1.c. Compounds with both parts formed with derived verbs (verb + verb),

1.d. Compounds with the first part formed with the second person singular conjugation of the imperative and the second part formed with the other person conjugations of the imperative (verb + verb),

1.e. Compounds formed by syllable conjunction (verb + verb / noun + verb).

2. Compounds with one part formed with the imperative mode and the other with the object or subject (Verb + Noun / Noun + Verb). The examples in this group are divided into two:

- 2.1. Compounds with the imperative mode + objects (verb + noun)
- 2.2. Compounds formed with imperative mode + subjects (verb + noun/ noun + verb)
3. Compounds formed with imperative mode + adverbs (verb + adverb)
4. Compounds formed with imperative mode + complement of place (verb + noun)
5. Nouns and adjectives derived from compounds formed with imperative mode
6. Compounds used in complement structure (noun + noun). Compounds forming complements with imperative mode are divided into two groups:
 - 6.1. Compounds used in adjective phrase structure (adjective + noun)
 - 6.2. Compounds used in noun phrase structure (noun + noun)
7. Compounds formed with imperative mood and used in compound verb structure (noun + auxiliary verb)

In order to identify the compounds, the Turkish Dictionary of the Turkish Language Association (2023) and the Association's current electronic publication <https://sozluk.gov.tr/> were scanned. In addition, examples from various published sources (such as books, magazines, articles, newspapers) and electronic publications that fit the subject of our research were compiled. Appropriate examples that were not mentioned in the Turkish Dictionary and other printed publications but were proposed in an article on the subject (Şenel, 2009) were also included in this research.

As a result of the review of the sources, it was determined that the total number of compounds formed with the imperative mode in modern Turkish is one hundred and five (105); and if we add their contributions to compound verb formation, they directly or indirectly affect one hundred and thirty-two (132) new words. This is a clear evidence of how diverse, rich and unlimited the derivation power of Turkish is.

ANTİK BATI KAYNAKLARI IŞIĞINDA PERS SARAY YAŞAMINDA CARIYELER

Serap ÖZKAN*

ÖZ

Harem teşkilatı Eski Yakın Doğu saray yaşamının önemli unsurlarından biridir. Yakın Doğu krallıklarını fetheden Persler çağdaşları Eski Mısır, Yeni Asur ve Yeni Babil saraylarının birçok uygulamasını devralmış; harem teşkilatının önemli bileşenlerinden biri olan cariyeler de Pers saray yaşamının bir parçası olmuştur. Cariyeler hakkında bilgi veren Pers kaynaklarının kısıtlı olması, konuyu Antik Batı kaynakları üzerinden değerlendirmeyi gerektirmiştir. Perslerin aksine, Antik Batı kaynakları saray yaşamından ve cariyelerden sıkça söz eder. Öte yandan, tek eşliliği kendi toplumunun ayırt edici özelliklerinden biri olarak kabul eden Hellenlerin konuya bakış açısı da önemlidir. Bu makalenin amacı, Herodotos başta olmak üzere Ksenophon, Ktesias, Dinon ve Herakleides gibi Hellen tarih yazarlarının yanı sıra Roma Dönemi'nde yaşamış Plutarkhos, Athenaios, Curtius Rufus, Claudius Aelianus, Strabon ve Pausanias gibi Hellen-Latin kökenli tarih ve coğrafya yazarlarının eserlerinden yararlanarak, cariyelerin Pers saray yaşamındaki yeri ve statüsünü ortaya koymaktır. Hellen kaynaklara göre, çok eşlilik Pers kral ve soyluların çok sayıda çocuk sahibi olmak ve soylarını güvence altına almak için uyguladığı yöntemlerden biridir. Meşru eşler ve cariyelerin farklı sözcüklerle adlandırılması, aralarındaki sosyal statü farkını vurgulamak için de kullanılmıştır. Saray hiyerarşisi içinde meşru eşlere göre daha alt basamaklarda yer alan cariyeler, kral soyunun devam etmesinden eşler kadar sorumlu tutulmuştur. Erkek çocuk doğurduktan sonra, kralın çocuğu kabul etmesiyle prestij kazanmış olsalar da sosyal ve hukuki açıdan daima meşru eşin altında yer almışlardır. Bu durumun altında Pers kral ve soyluları için düzenlenmiş geleneksel evlilik politikası yatmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Cariyeler, Antik Batı Kaynakları, Pers Saray Yaşamı, Çok Eşlilik

CONCUBINES IN THE PERSIAN ROYAL LIFE IN THE LIGHT OF THE ANCIENT WESTERN SOURCES

ABSTRACT

The Harem organization is one of the most significant elements of Ancient Near Eastern royal life. Having conquered the Near Eastern kingdoms, The Persians inherited many practices of their contemporaries, the court of Ancient Egypt, Neo-Assyria, and Neo-Babylon, and concubines, an important component of the harem organization, became part of The Persian court life. The limited of Persian sources providing information on concubines necessitated an evaluation of the subject through Ancient Western sources. Contrary to Persians, Ancient Western sources frequently mention court life and concubines. On the other hand, The Hellenic view of monogamy as one of the distinguishing features of their society was also significant. The article aims to reveal of the place and status of concubines in Persian court life by utilizing the works of Hellenic historians such as Ksenophan, Ktesias, Dinon and Herekleides, especially Herodotus as well as the origin of the Hellenic-Latin history and geography writers such as Plutarkhos, Athenaios, Curtius Rufus, Claudius Aelianus, Strabon and Pausanias who lived in the Roman period. According to the Hellenic sources, polygamy was one of the methods used by Persian kings and nobles to have many children and guarantee their lineage. Calling legitimate wives and concubines by different words was also used to emphasize the difference

Gönderilme Tarihi: 25 Haziran 2024

Kabul Tarihi: 9 Eylül 2024

*Dr. Öğr. Üyesi, Manisa Celal Bayar Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Es-kiçağ Tarihi Anabilim Dalı, MANİSA, ORCID ID: 0000-0003-2926-6358, e-posta: serapozkanki-lic@gmail.com.

in social status between them. Concubines who were lower in the court hierarchy than legitimate wives, were responsible for the continuation of the king's lineage as wives. After giving birth to a son, they gained prestige through the king's acceptance of the child, but socially and legally, concubines were eternally below the legitimate wife. Underlying this was the traditional marriage policy for Persian kings and nobles.

Keywords: Concubines, Ancient Western Sources, Persian Royal Life, Polygamy.

Giriş

Eski Yakın Doğu saray yaşamında, geçmişi İÖ III. Binyıla kadar uzanan harem teşkilatının (Çelik vd. 2022, s. 345) en önemli unsurlarından biri cariyelerdir. Pers kaynaklarına baktığımızda birkaç idari belgeyle birlikte mühürler, duvar halıları ve yüzük taşları gibi bazı nesnelere üzerindeki betimlemeler haricinde genel olarak kadınlar ya da cariyeler hakkında bilgi sahibi olmak pek mümkün değildir (Brosius, 1996, s. 3, s. 9-10, s. 84-87, s. 250-253; Brosius 2010, s. 141; Lerner, 2010, s. 153). Öte yandan, Antik Batı kaynakları Pers krallarının çok eşliliğinden ve cariyelerinden sıkça söz etmiştir. Konu hakkındaki bilgilerimiz genellikle Hellen ve Latin dilinde yazılmış edebi metinlere ve metin yazarlarının bakış açısına dayanmaktadır. Bu yüzden kaynakların bakış açısının da ayrıca değerlendirilmesi gerekmektedir.

Antik Batı kaynaklarına göre; Pers kralları çok eşlidir ve çok sayıda çocuk sahibi olabilmek için eşlerinin yanı sıra cariyeleri de bulunmaktadır. Tıpkı kral eşleri gibi cariyelerden de hanedan yararına hizmet etmeleri ve güvenli soy bağına sahip sağlıklı çocuklar doğurmaları beklenmektedir. Bu yüzden cariyelerin saray yaşamında sadece bir arzu nesnesi olarak bulunmadığını söyleyebiliriz. Pers kral ve soyluları daha fazla mirasçıya sahip olmak için meşru eşlerinin yanı sıra haremdeki cariyeler yoluyla da çocuk sayısını artırma yolunu seçmiştir. Haremdeki kadın sayısının fazlalığına rağmen bunların tek bir erkeğe bağımlı kılınmasıyla da özel yaşam tamamen Pers kralının tekeli altına alınmıştır.

Bu çalışma, Antik Batı kaynaklarının verdiği bilgilerden yola çıkarak Pers saray yaşamının önemli unsurlarından biri olan cariyeleri incelemeyi amaçlamaktadır. Cariyelerin saray yaşamındaki yeri ve sosyal statüsünü anlamak için Herodotos, Ksenophon, Ktesias, Dinon ve Herakleides gibi İÖ V-IV. yüzyılda yaşamış Hellen tarih yazarlarının yanı sıra Plutarkhos, Athenaios, Curtius Rufus, Claudius Aelianus, Strabon, Pausanias, Plutarhos gibi Roma Dönemi'nde yaşamış Hellen-Latin kökenli tarih ve coğrafya yazarlarının eserlerinden de yararlanılmıştır.

1. Meşru Eşler ve Cariyeler Arasındaki Ayrım

Perslerin çok eşliliği ve cariyelerinden bahseden en eski kaynaklardan biri Herodotos'un *Historiai* (Ἱστορίαι) adlı eseridir. Herodotos, Perslerin özel hayatıyla ilgili olarak Pers krallarının birkaç nikahlı karısı (meşru eşi) olmasına rağmen çok sayıda cariye edindiğinden de bahseder (Herodotos, 1975, I. 135). Pers krallarının eşleri ve cariyeleri arasında iki belirgin ortak özellik bulunmaktadır. Bunlardan ilki; bir erkeğe yani krala bağlı olmaları, ikincisi ise çok sayıda olmalarıdır. Herodotos'a göre çok eşlilik Pers İmparatorluğu'nda geleneksel bir uygulamadır ve Pers kralları hanedanın devamı için bu uygulamayı tercih etmiştir. Aslında meşru nesiller üretmek için birden fazla resmi eş ve çok sayıda cariyeye sahip olduklarını söylemek mümkündür. Herodotos'tan sonra Strabon da benzer bir ifade kullanmıştır (Strabon, 1949, XV. 3. 17). Hem Herodotos hem de sonrasındaki diğer Antik Batı kaynakları eşler ve cariyeleri farklı sözcüklerle tanımlayarak birbirinden ayırmışlardır. Resmi eş için γυνή, cariye için παλλακή veya παλλακαί sözcükleri kullanılmıştır. (Herodotos, 1975, I. 135; Strabon, 1949, XV. 3. 17). Bu ayrım nedeniyle her ikisine farklı statüler atfedildiğini söyleyebiliriz.

Herodotos cariyelerin Persler tarafından edinildiğinden/satın alındığından (κτῶνται) bahseder. Hellen dünyasında edinmek/satın almak sözcüğü kölelerle özdeş bir niteliklidir.¹ Benzer şekilde diğer Antik Batı kaynakları da cariyelerin köle olarak satın alınan veya hediye-haraç yoluyla kabul edilen güzel kızlardan oluştuğunu ifade etmektedir. Cariyeler, düzenlenen seferler sırasında savaş ganimeti olarak da ele geçirilmiştir. Herodotos, İÖ 499 yılında başlayan İonia İsyanı'nın bastırılmasından sonra en güzel kızların I. Dareios'un sarayına gönderildiğinden söz eder (Herodotos, 1975, VI. 32). Ancak esir kadınların tamamının haremde cariyeye olması mümkün değildir. Olasılıkla bir kısmı ev hizmetlerinde kullanılan kölelere dönüşmüş (Briant, 2002, s. 279) ve büyük bir kısmı da rakip kadınlarla dolu saray sistemi içerisinde yaşamlarını isimsiz varlıklar olarak sürdürmüştür (Brosius, 2011, s. 71).

Herodotos ve sonrasındaki kaynaklar Perslerin resmi eşlerinden doğan oğullarını meşru (γνήσιος-çoğulu γνήσιοι) cariyelerinden doğan oğulları ise gayri meşru (νόθος/çoğulu νόθοι) olarak da ayırmaktadır. Ayrıca Herodotos meşru bir oğul varken tahtın gayrimeşru bir oğula verilmesinin Pers geleneklerine uygun olmadığını belirtir (Herodotos, 1975, III. 2). Anlaşılan, Herodotos kralın oğulları arasında resmi eşlerinden olanların babalarının yerine tahta geçme önceliğine sahip olduğuna işaret etmektedir. Kralın eşleri ve cariyeleri arasında hiyerarşik düzenlemeye göre, cariyelerden doğan oğulların kral olması mümkün görünmese de yönetim ve orduda birtakım görevler üstlenerek babalarına hizmet etme şansına sahiplerdi (Llewellyn-Jones, 2013, s. 7). Pers İmparatorluğu'nda makam ve mevkilerin dağılımında etnik kökenin oynadığı rol göze alınacak olursa, kral kanından olanlar için bu durum doğal bir ayrıcalık haline dönüşmüş olmalıdır. Öte yandan Pausanias, I. Artakserkses'in ölümü üzerine Babil kökenli bir cariyeden doğan gayri meşru oğlun (νόθος) kralın meşru oğlu (γνήσιος) Sogdianos'u öldürüp Pers tahtına II. Dareios (Okhos) adıyla çıktığından bahseder (Pausanias, 1933, VI. 5. 7). Bu örnek, cariyelerin de yüksek sosyal statü kazanabileceğini hatta kral annesi olabileceğini göstermektedir. Savaşlar, salgın hastalıklar veya hanedan içindeki veraset mücadeleleri gibi olağanüstü durumlar cariyelerden doğan erkek çocukların tahta çıkmasına fırsat vermiş olmalıdır.

İÖ IV. yüzyıl yazarlarından Kymeli Herakleides ve çağdaşı Kolophonlu Dinon (Denion) da *Persika* (Περσικά) adlı eserlerinde meşru eş ve meşru olmayanlar (cariyeler) arasında benzer bir ayırım yapmaktadır (Brosius, 1996, s. 35-69). Kymeli Herakleides, Pers sarayındaki cariyeye sayısını 300, Dinon ve Plutarkhos ise bu sayıyı 360 olarak bildirmektedir. (FGrHist 689 F 1; FGrHist 690 F 27; Plutarkhos, 1968, XXVII. 2; Briant, 2002, s. 281). Herakleides, cariyelerin kraliyet avlarında gündüz krala eşlik ettiklerinden, geceleri ise şarkılar söyleyerek müzik eşliğinde kralın uykusunu koruduklarından bahseder (FGrHist 689 F 1). Brosius, Herakleides ve çağdaşı Dinon'un Pers krallarını zayıf ya da kadınsı göstermek için abartılı ve çarpık bir bakış

¹ παλλακαί sözcüğü her zaman köle anlamına gelmese de Hellenler tarafından genellikle düşük sosyal statüyü ifade etmek için kullanılmıştır. Bu nedenle Brosius παλλακαί sözcüğünün Pers cariyelerinin gerçek statüsünü küçültebileceğine dikkat çekmektedir (Brosius, 1996, s. 32-33). Kralların resmi eşleri soylu Pers ailelerinden gelmekle birlikte, Perslerin ele geçirdikleri ülkelerdeki kadınların bazılarını saraya cariyeye olarak getirdikleri bilinmektedir. Hatta yüksek sosyal statüye sahip yabancı kadınlar da kralın cariyesi olabiliyordu. Herodotos'un Mısır firavunu II. Amasis'in kızını Pers sarayında cariyeye olmasını istemediği için Kambyzes'e göndermemesine dair anlattığı hikâye de soylu yabancı kadınların Pers sarayında cariyeye olabileceğini doğrulamaktadır (Herodotos, 1975, III. 2).

açısı sunduklarını düşünmektedir. Öte yandan Herodotos'un da Pers sarayındaki cariyeleri bilmesine rağmen onlara etkin bir konum atfetmediğine dikkat çeker (Brosius, 1996, s. 31). Olmstead ise sarayda 360 cariyeye bulunmasının takvimdeki gün sayısı ile bağlantılı olabileceğini ileri sürmüştür. (Olmstead, 1948, s. 424). Kadınların yaşadığı düşünülen ve harem olarak tanımlanan alanla ilgili olarak da hala açıklanması gereken pek çok soru işareti mevcuttur. Örneğin; Persepolis'te yaptığı kazılar sonucunda Schmidt, sarayda çok sayıda kadın bulunduğuna dair bazı arkeolojik kanıtlar ortaya koymuş (Schmidt, 1953, s. 255-264), ardından Herzfeld, Kserkses'in sarayının Güneydoğu Binası'nı harem olarak tanımlamış ve sadece cariyeleri değil kraliyet kadınlarını da barındıran bir harem varlığını kabul etmiştir (Herzfeld, 1941, s. 236). Ancak, Margaret Root, harem tanımını kabul etmesine rağmen harem yapısının teras seviyesinin altında kalması ve batı uzantısında küçük bölmelerin bulunması gibi nedenlerden dolayı konuya ihtiyatla yaklaşmaktadır (Root, 1979, s. 101). Cariyelere dair kanıtların sınırlı olması, Pers sarayındaki geçmişleri ve sosyal statülerini anlamamızı güçleştirmektedir. Ancak Mısır firavunu II. Amasis'in kızıyla ilgili olarak Herodotos'un aktardığı hikâyeye cariyeler hakkında bazı fikirler sunabilir. Herodotos, Kambyses'in Mısır işgaline neden olan olayları anlatırken, Kambyses'in firavunun kızını istediğini ancak Amasis'in kendisinin selefi Apries'in kızı Neitetis'i öz kızıymış gibi Perslere yolladığını anlatır (Herodotos, 1975, III. 2; ayrıca bkz., Athenaios, 2010, XIII. 560 d-e). Firavunun buradaki çekincesi kendi kızının cariyeye olmasını istememesinden kaynaklanmaktadır. Amasis, muhtemelen kızının meşru eş olmasının mümkün olmadığını farkında olduğu için böyle bir davranış sergilemiştir. Ktesias da Mısır firavununun kızıyla ilgili olarak benzer bir olaydan bahseder (FGrHist 688 F 1). Brosius ise bu örneklerden yola çıkarak saraya getirilen yabancı esir kadınların çoğunun yüksek sosyal statüye sahip ailelerden geldiğini ileri sürmektedir (Brosius, 1996, s. 32). Meşru eşlerle cariyeleri tanımlamak için kullanılan farklı sözcükler dışında cariyelerin Pers saray yaşamındaki yeri ve sosyal statüsünü anlamak için daha fazla kanıt ihtiyacı vardır.

Aslında kraliyet gelenekleri dahilinde Pers kralları için resmi bir evlilik politikası belirlenmiş gibi görünüyor. Meşru eşler olasılıkla Pers soylu kadınları arasından seçilmekte ve bu kadınlardan doğan oğullar tahtın varisi olmaktadır. Kralların bazı evliliklerinin üvey kardeşlerle de yapıldığı bilinmesine rağmen tüm monarşilerde olduğu gibi kralî evlilikler genellikle siyasi amaçlara hizmet etmektedir. Hatta soylu Pers kadınlarının tahta talip olabilecek yabancılarla evlenmeleri de aile içi evlilikler (endogami) yoluyla engellemiştir (Briant, 2002, s. 93).

Antik Batı kaynaklarının verdiği bilgiler göz önünde bulundurulduğunda cariyelerin Pers saray yaşamının önemli bir parçası olduğu açıktır (Herodotos, 1975, IX. 76). Hem Pers kralları hem de Pers soylularının çok sayıda cariyesi bulunmaktadır. Örneğin; Herodotos Pers soylusu Pharandates'e ait Kos Adası'ndan getirilen bir cariyeden söz eder (Herodotos, 1975, IX. 76). Adadan kaçırılan kadın Perslerin Hellas'a saldırısı sırasında Pharandates'in yanındaydı ve Plataia'daki Pers yenilgisi üzerine Hellen kampına kaçıp Spartalı General Pausanias'a sığınmıştı. Hellen kökenli kadın olasılıkla sefer sırasında yakalanıp satrap sarayına götürülen kadınlardan biridir. Bu örnek aslında yabancı kadınların cariyeye alındığının kanıtıdır. Öte yandan Plutarkhos ise Atinalı Themistokles'in Sardeis satrabıyla yaşadığı bir sorunu bertaraf etmek için para ödeyerek cariyelerin gözüne girmeye çalıştığından bahseder (Plutarkhos, 1968, XXXI. 2). Themistokles'in satrapla olan sorununu çözmek için böyle bir yola başvurmuş olması, soylu

Pers kadınları olmasalar bile cariyelerin de nispeten yüksek bir sosyal statüye sahip olabileceğini düşündürmektedir.

Athenaios, meşru eşin çok sayıda cariyeye katlanmasını kralın üstün gücüne bağlamakla birlikte, Kolophonlu Dinon ise kralın meşru eşinin cariyeler tarafından saygıyla karşılandığından ve hatta onun önünde saygıyla eğildiklerinden bahsetmektedir (Athenaios, 2010, XIII. 556b; FGrHist 690 F 27). Bu anlatımlardan yola çıkarak cariyelerin hiyerarşik açıdan meşru eşle benzer bir statüye sahip olmadığını söyleyebiliriz. Bir diğer örnek de Kymeli Herakleides'in Pers kralının akşam yemeğine dair aktarımlarında karşımıza çıkar. Kralın akşam yemeğinde birçok kişi rütbesine veya kralın lütfuna göre hiyerarşik bir düzen içerisinde yer almaktadır. Herakleides, kralın resmi eşinin bazen kralla birlikte yemek yediğinden ve yemek boyunca cariyelerin şarkı söyleyip lyra (lir) çaldığından söz eder (FGrHist 689 F 2). Pers kralının eşleri ve cariyelerine dair Herakleides'in yaptığı bu ayırım da cariyelerin kralla olan ilişkilerindeki farkın açık bir göstergesidir. Plutarkhos da *Ethiká (Ἠθικά)* adlı eserinde; Pers krallarının akşam yemeğini meşru eşleriyle birlikte yediğini, fakat canları eğlenmek veya içki içmek istediğinde eşlerini gönderip müzisyen cariyelerini getirttiklerini aktarmaktadır (Plutarkhos, 1928, II. 140b). Aynı yazar *Paralel Yaşamlar (Βίοι Παράλληλοι)* adlı eserinde; Perslerin kadınlara karşı davranışlarında son derece katı, kıskanç ve şüpheli olmaları nedeniyle sadece eşlerini değil cariyelerini de yakinen koruduğundan ve yabancıların görmesine asla izin vermediğinden bahseder. Haremde yaşayan kadınlar, gündelik yaşamlarında genellikle evleri veya odalarında inzivaya çekilirler ve seyahat ettiklerinde de her tarafı perdelerle kapatılmış arabalarla taşınırlardı (Plutarkhos, 1968, XXVI. 5).

Eşler ve cariyeler arasındaki ayırım Pers kralının ordu maiyetinde de gözlenmektedir (Brosius, 1996, s. 88). Örneğin, III. Dareios'un sefer konvoyunda kralın annesi ve resmi eşi diğer kadınların önünde kendi arabalarında seyahat ederken, ardından kraliyet çocukları ve son olarak da cariyeler yer almıştır (Curtius Rufus, 1946, III. 3. 8-25). Farklı statüleri olmasına rağmen eşler ve cariyeler hem Pers haremünün hem de saraydaki özel yaşamın ayrılmaz birer parçasıdır.

Persler hakkında önemli çalışmaları olan Maria Brosius ve Pierre Briant gibi araştırmacılar da meşru eşler ve cariyeler arasındaki ayırma özellikle dikkat çekmektedir (Brosius, 1996, s. 32-33; Briant, 2002, s. 283-286). Kraliyet gelenekleri doğrultusunda belirlenen resmi evlilik politikası, meşru eşler ile cariyeler arasındaki ayırımın temel nedenlerinden biri olmalıdır. Meşruiyeti olmayan siyasal iktidarların varlığını sürdürmesi mümkün olmadığı için Pers krallarının iktidarı da doğal olarak kralın meşruiyetine dayanmaktadır. Her ne kadar Perslerin demografik yapıyı korumak için bilinçli bir evlilik politikası uyguladığını söyleyemesek de hanedan soyunun korunmasında ve meşruiyetin sağlanmasında bunu etkili bir yöntem olarak kullandıkları açıktır.

2. Kaynakların Bakış Açısı

Herodotos, Strabon ve Aelianus (Herodotos, 1975, I. 135; Strabon, 1949, XV. 3. 17; Aelianus, 1958, I. 14) gibi yazarlar, Pers toplumu için genelleme yaparken diğer Antik Batı kaynaklarında cariyeler, krallar, soylular ve satraplara atfedilmektedir. Satraplıklar aynı zamanda Pers İmparatorluğu'nu temsil ettiği için Pers sarayının bir aynasıdır. Bu yüzden satrap saraylarında da çok sayıda cariyeye bulunmaktadır (Llewellyn-Jones, 2013, s. 116). Yine Herodotos'a göre, Perslerin gözünde bir adamın değeri savaşta yitirdiğinden sonra çocuklarının sayısıyla

ölçülür ve en çok çocuğa sahip olanlar Pers kralı tarafından ödüllendirilirdi (Herodotos, 1975, I. 136). Bu pasaj ister kral ister halktan biri olsun çocuk sayısının Persler için önemli olduğunu göstermektedir.

Herodotos, Kserkses'in Hellas'a yaptığı seferi anlatırken Pharandates'in cariyesinin yanı sıra ölümsüzlerin cariyeleri ve konvoyda bulunan daha birçok cariyeden bahseder. (Herodotos, 1975, VII. 83, VII. 187, IX. 76). Anlaşılan o ki kraliyet kadınları (eşler ve cariyeler) bu seferlerde kral ve soylulara eşlik ediyorlardı. (Herodotos, 1975, VII. 184-187, IX. 76; Brosius, 1996, s. 93; Miller, 1997, s. 51). Herodotos'un Atinalılar tarafından kuşatılıp yenilgiye uğrayan Pers komutanı Boges'in çocukları, karısı, cariyeleri ve hizmetçilerini boğazlayarak ateşe atmasıyla ilgili olarak anlattığı hikâye de oldukça dikkat çekicidir (Herodotos, 1975, VII. 107). Benzer şekilde Ksenophon da Genç Kyros ve Pharnabazos gibi Pers soylularının cariyelerinden söz eder (Ksenophon, 1922, I. 10. 2-3; Ksenophon, 1961, III. 1. 10).

Kaynaklar, meşru eşlerin yemeklerde bulunduğunu doğrulamakla birlikte, Pers kralının canı eğlenmek veya içki içmek istediğinde cariyelerin onlara eşlik ettiğinden bahsetmektedir (Plutarkhos, 1928, II. 140 B; Plutarkhos, 1954, V. 3). İçki içilen ortamlarda cariyelerin bulunması olağan karşılanırken eşlerin bu ortamda yer alması uygunsuz bulunmuştur. Anlaşılan Hellas'ın bazı bölgelerinde olduğu gibi Eski Yakın Doğu'da da yüksek sosyal statüye sahip kadınların göz önünde olması istenmemektedir (Llewellyn-Jones, 2002, s. 155-214). Otorite ve saygınlığın temelinde kadınların ev yaşamının dışına çıkmaması ve yabancı gözlerden uzak durması yatıyordu. Olasılıkla yüksek sosyal statüye sahip Pers kadınlarının kamusal alandaki görünmezliği onurlarıyla eşdeğer tutulmuştur. Kadın onurunun görünmezlikle ilişkilendirilmesi, Pers İmparatorluğu'nun resmi sanatında kadınlara yer verilmeyişini de açıklamaktadır. Böylece tıpkı Pers kralı gibi kraliyet kadınlarının da yüksek sosyal statüsü vurgulanmış oluyordu. Eşler gibi cariyeler de bu görünmezlik alanına dahil edilmiştir. Plutarkhos, Perslerin özellikle aşk hayatında çok kıskanç olduğundan, bir erkeğin kraliyet cariyesine yaklaşması bir yana yolculuk esnasında cariyelerin taşındığı arabaların yanından geçmesinin bile ölümle sonuçlanacağından söz eder (Plutarkhos, 1954, XXVII. 1). Görünüşe göre, hadımlar, hizmetçiler, muhafızlar gibi görevlilerin dışında kraliyet kadınlarına erişim tamamen engellenmiştir.

Genel olarak değerlendirecek olursak, Perslerin cariyelerinden değil Pers kral ve soylularının cariyelerinden söz etmemiz gerekiyor. Cariyeler, Pers kral ve soyluları tarafından çok sayıda çocuk sahibi olmanın ve soylularını güvence altına almanın yolu olarak görülmüştür. Antik Batı kaynaklarının bu konudaki değer yargısı da son derece önemlidir. Çünkü tek eşlilik barbarların aksine Hellen toplumunun ayırt edici özelliklerinden biri olarak ortaya konmuştur (Méri-dier, 1989, s. 120, dipnot 1). Dolayısıyla, kaynakların kendi ahlaki değerleri doğrultusunda bir yaklaşım sergilemesi şaşırtıcı değildir. *Women in Ancient Persia* adlı kitabında Pers sarayındaki kadınların yaşam koşulları hakkında önemli bilgiler sunan Maria Brosius, Hellen toplumunda kabul görmeyen bu durumun "*Pers kralının canavarlığını, çöküşünü ve kadınlar tarafından tahakküm altına alındığını vurgulamak için*" kullanıldığını ve bazı yazarların bunun altında yatan siyasi motivasyonu anlamadığını iddia ederken (Brosius, 1996, s. 35); bir diğer araştırmacı Heleen Sancisi-Weerdenburg ise Pers haremine atfedilen olumsuz rollerin dönemin edebi yaklaşımının çok daha ötesinde olduğunu tartışmaktadır (Sancisi-Weerdenburg, 1987, s. 38, s. 43). Sancisi-Weerdenburg, kaynakların yorumlanmasındaki sorunu bir başka makalesinde de değerlendirmiş ve Pers kadınları hakkındaki batılı fikirlerin klasik kaynaklar tarafından çarpıtıldığını iddia etmiştir (Sancisi-Weerdenburg, 1993, s. 32-33). Özetle, Antik Batı kaynakları ister

meşru eş ister cariye olsun Pers sarayındaki kadınlar hakkında kendi bakış açısını yansıtmakla kalmamış, aynı zamanda Perslerin ötekileştirilmesine de hizmet etmiştir. İki yüzyıldan fazla hüküm süren Pers İmparatorluğu'na karşı duyulan endişe, Hellen sanatı ve edebiyatında kendine yer bulmuştur.

Sonuç

Eski Yakın Doğu'daki topraklarını hızla genişleten Persler, çağdaşları Eski Mısır, Yeni Asur, Yeni Babil saraylarını tanımış ve uygun bulduğu unsurları kendi kültürüyle harmanlayarak saray yaşamını biçimlendirmek ve saraylı kimliğini oluşturmak için kullanmıştır. Harem teşkilatı içinde yer alan cariyeler de bu düzenlemenin önemli bir parçasıdır. Siyaset ve bürokrasinin merkezindeki kraliyet sarayı, Pers toplum ve kültürünü birçok alanda etkilemiş olmalıdır. Çünkü kraliyet sarayı imparatorluk ideolojisinin hem yaratıldığı hem de yayıldığı bir merkez konumundadır. Pers sarayı tarafından organize edilen imparatorluk ideolojisi, bir yandan kralı tebaasından ayırmak diğer yandan onu göz önünde tutmak için özenle tasarlanmıştır.

Cariyeler, fahişeler ya da metresler gibi itibarsız kadınlar olarak algılanmamalıdır. Her ne kadar Pers kralının meşru eşiyle olan resmi evlilik bağına sahip olmasalar da doğurdukları çocuklar kral tarafından kabul edildiğinde harem içerisinde daha yüksek bir sosyal statüye sahip oldukları anlaşılmaktadır. Yabancı kadınlardan oluşan cariyelerin sosyal statüsü meşru eşlerden düşük olsa bile kral soyunun devamındaki sorumlulukları eşlerle bir tutulmuştur. Başka bir deyişle, cariyelerin kendileri için değil hanedana çocuk doğurmak için yaşamlarını sürdürdüklerini söyleyebiliriz. Çocuk doğurduklarında haremde belli bir prestij kazansalar da hiçbir zaman kralın meşru eşiyle benzer bir sosyal ve hukuki statüye sahip olamamışlardır. Ancak, II. Dareios (Okhos) örneğinde olduğu gibi veraset mücadelesi sırasında cariyeden doğan erkek çocuğun da Pers tahtına çıkabildiği görülmektedir.

Pers kraliyet kadınları, krala yakın hareket eden katı bir hiyerarşik yapının parçasıdır. Pers kralının annesi, meşru eşleri ve kızlarının sarayda önemli bir yeri olduğu açıktır. Kralın annesi ve meşru eşleri krala doğrudan erişebiliyor, kraliyet şenliklerine katılabiliyor hatta kralla birlikte yemek yiyebiliyorken; cariyeler kralın canı içki içmek veya eğlenmek istediğinde tercihine bağlı olarak bazı eğlence ortamlarında yer alabiliyordu. Anlaşılan, Pers kralının sarhoş veya kontrolsüz halini yalnızca cariyelerin görmesine izin verilmiştir.

Çok eşlilik uygulaması aynı zamanda Pers kral ve soylularının kendilerini diğerlerinden ayırt etmekte kullandığı yöntemlerden biridir. Böylece, olasılıkla tek eşli yaşam süren Pers halkının krallar ve soylularla arasındaki farka riayet etmesi de sağlanmış oluyordu. Ayrıca, Pers kralının otoritesini güçlendirmek ve imparatorluk topraklarını bir arada tutmak için de cariyelerden yararlanılmış olmalıdır. Çünkü cariyeler kral veya soyluların kanından (safkan) çocuklar doğuruyor ve sonrasında bu çocuklar satrap ya da komutan olarak üst düzey görevler alıp Pers İmparatorluğu'na hizmet ediyorlardı. Bunun yanı sıra yüksek rütbeli saray mensupları ya da yerel hanedanlarla evlendirilen kral ve soyluların kızları da siyasi ittifakların kurulmasında benzer bir rol oynuyordu. Pers krallarının saray mensupları ve kraliyet soyluları üzerindeki hakimiyetini kan bağı yoluyla güçlendirme isteği burada açıkça görülmektedir. Bu yüzden harem teşkilatı, Pers İmparatorluğu'nun bütünlleştirici politikasını yansıtan en önemli kurumlardan biri haline gelmiş ve hızla büyüyen imparatorlukla birlikte genişleyen aile bağları, "kraliyet ailesine bağlılık" fikri aracılığıyla Pers kralının otoritesini merkezileştirmesine hizmet etmiştir.

Ayrıca, kralın saraydaki çok sayıda kadın üzerindeki hakimiyetiyle Pers İmparatorluğu üzerindeki güç ve hakimiyeti de vurgulanmıştır.

KAYNAKÇA

- ATHENAIOS (2010). *The Learned Banqueters*, vol: VI, İngilizceye çev. S. Douglas Olson, Cambridge: Loeb Classical Library.
- BRIANT, P. (2002). *From Cyrus to Alexander: A History of the Persian Empire*, İngilizceye çev. Peter T. Daniels, Penn State University Press, Eisenbrauns.
- BROSIUS, M. (1996). *Women in Ancient Persia 559–331 BC*, Oxford: Clarendon Press.
- BROSIUS, M. (2010). “The Royal Audience Scene Reconsidered”, *The World of Achaemenid Persia*, (ed. John Curtis and St John Simpson), I.B. Tauris:141-152.
- BROSIUS, M. (2011). “Greeks at the Persian Court”, *Ktesias’ Welt/Ctesias’ World*, (ed. Wiesehöfer, R. Rollinger and G. Lanfranchi), Wiesbaden: 69–80.
- CLAUDIUS AELIANUS (1958). *On Animals*, vol: I, İngilizceye çev. Alwyn F. Scholfield, Cambridge: Loeb Classical Library.
- CURTIUS RUFUS (1946). *History of Alexander*, vol:I-II, İngilizceye çev. John C. Rolfe, Cambridge: The Loeb Classical Library.
- ÇELİK, H-KILIÇ, Y (2022). “Eski Doğu Toplumlarında Harem ve Hadımlık Müessesesinin Ortaya Çıkışı ve İşleyişi”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*. IX/2: 342-366.
- FGrHist. (1923-58). *Die Fragmente der griechischen Historiker*, (ed. F. Jakob), Berlin and Leiden.
- HERODOTOS (1975). *Historiae*, İngilizceye çev. Alfred Denis Godley, London, New York: The Loeb Classical Library.
- HERZFELD, E. (1941). *Iran in the Ancient East*, New York and London: Oxford University Press.
- KSENOPHON (1922). *Anabasis*, İngilizceye çev. Carleton L. Brownson, Cambridge: Loeb Classical Library.
- KSENOPHON (1961). *Hellenica*, İngilizceye çev. Carleton L. Brownson, Cambridge: Loeb Classical Library.
- LERNER, J. A. (2010). “An Achaemenid Cylinder Seal of a Woman Enthroned”, *The World of Achaemenid Persia*, (ed. John Curtis and St John Simpson), I.B. Tauris:153-164.
- LLEWELLYN-JONES L. (2003). *Aphrodite’s Tortoise. The Veiled Woman of Ancient Greece*, Swansea and London: Classical Press of Wales.
- LLEWELLYN-JONES L. (2013). *King and Court in Ancient Persia 559 to 331 BCE*, Edinburgh: Edinburgh University Press.
- MÉRIDIÉ, L. (1989). *Euripide Tome II*. Paris: Les Belles Lettres.
- MILLER, M. (1997). *Athens and Persia in the Fifth Century BC. A Study in Cultural Receptivity*. Cambridge: Cambridge University Press.
- OLMSTEAD, A. T. (1948). *History of the Persian Empire*. Chicago: The University of Chicago Press.

- PAUSANIAS (1933). *Description of Greece*, vol. III, Books 6-8.21. İngilizceye çev. W. H. S. Jones, Cambridge, MA: Harvard University Press.
- PLUTARKHOS (1928). *Ethika/Moralia*, vol. II: Index. İngilizceye çev. Frank Cole Babbitt, London: The Loeb Classical Library.
- PLUTARKHOS (1954). *Plurarch's Lives*, vol. XI: Aratus, Artaxerxes, Galba and Otho. İngilizceye çev. Bernadotte Perrin, London: The Loeb Classical Library.
- PLUTARKHOS (1968). *Plutarch Lives*, vol. II: Themistocles and Camillus. Aristides and Cato Major. Cimon and Lucullus, İngilizceye çev. Bernadotte Perrin, London: The Loeb Classical Library.
- ROOT, M. C. (1979). *The King and Kingship in Achaemenid Art: Essays on the Creation of an Iconography of Empire*, Acta Iranica XIX, Leiden: Brill.
- SANCISI-WEERDENBURG, H. (1987). "Decadence in the Empire or Decadence in the Sources? From Source to Synthesis: Ctesias", (ed. H. Sancisi-Weerdenburg), *Achaemenid History I. Sources, Structures and Synthesis*, Leiden: Nederlands Instituut Voor Het Nabije Oosten, 33-45.
- SANCISI-WEERDENBURG, H. (1993). "Exit Atossa: Images of Women in Greek Historiography on Persia", (ed. A. Cameron, A. Kuhrt), *Images of Women in Antiquity*, London: Routledge, 20-33.
- SCHMIDT, E. F. (1953). *Persepolis I. Structures, Reliefs, Inscriptions*. Chicago: The University of Chicago Press.
- STRABON (1949). *Geographika, The Georaphy of Strabo*, vol: I-VIII, İngilizceye çev. H. L. Jones, London-New York: The Loeb Classical Library.

EXTENDED ABSTRACT

Since there is limited information about concubines from the Persians' sources, this research on the status and place of concubines in court life is based mainly on the information provided by Ancient Western sources. For this reason, this study utilizes the works of the origin of Hellenic-Latin authors of history and geography. According to Ancient Western authors, especially Herodotus, also frequently mention polygamy and the concubines of the Persians. In addition, the sources distinguish between legitimate wives and concubines by using different words. Similarly, male children born to official wives and concubines were diverged into "legitimate" and "illegitimate". According to Persian custom, Herodotus stated that the King's sons born to official wives had priority to the throne. However, Dareios II ascended the Persian throne after killing Sogdianos, the official successor to the throne as a result of the struggle for the throne. Dareios II was the illegitimate son of Artaxerxes I, born to a Babylonian concubine.

A traditional formal marriage policy seem to have been determined for Persian kings and nobles. Accordingly, civil marriages were only to women of Persian nobility. But it is also clear that both Persian kings and Persian nobles had many concubines besides their official wives. Concubines, one of the indispensable elements of harem life, have a significant place in Persian court life. Kings and nobles used concubines as well as wives to produce legitimate offspring. Although the social status of concubines, foreign women, was lower than legitimate

wives, their responsibility for perpetuating the king's lineage was equivalent. Authors such as Herodotus, Strabon, and Aelianus generalize about Persian society, but other sources attribute concubines to kings and nobles. The Satrapal Palace were also designed as a reduced-size model of the Persian Empire and thus house great numbers of concubines.

Monogamy is one of the dinstinguishing features of the Hellenic society. Hence, it is inevitable that the Ancient Western sources from which we obtain information on the subject take an approach within the framework of their social value judgements. For this reason, it is necessary to be careful in accessing the Picture that emerges. The approach of many sources, especially Herodotus, is similar. Apprehension about the Persian Empire, rapidly expanding, was reflected in the art and literature of the Ancient West. Thus, by art and literature, one of the most influential means of expression in Hellenic society, the "othering Persians" was achieved.

Rapidly expanding their territory in the Ancien Near East, The Persians encountered the palaces of their contemporaries and formed their "courtly identity" by blending the elements of courtly life with their culture. Concubines in the harem organization were one of these element. Polygamy, consisting of official wives and concubines, was also one of the ways of Persian kings and nobles used to dinstinguish themselves from others. Porbably, it was in this way that the Persian subject, who lived a monogamous life respected the difference between king and nobles. In addition to legitimate wives, concubines also gave birth to children of the blood of kings and nobles, and these children served the Persian Empire in high-ranking positions. In this way, the Persian Empire, rapidly growing, was easily controlled through "blood ties" and "kingship ties". Hence, concubines, one of the indispensable elements of the harem organization, served both to strengthen the authority of the Persian king and to hold the imperial territory together.

HİNDİSTAN VE PAKİSTAN'IN GÜNEY KAFKASYA'DA JEOPOLİTİK DENGE ARAYIŞI (AZERBAYCAN VE ERMENİSTAN ENDEKSLİ DEĞERLENDİRME)

Nazrin ALİZADA*

ÖZ

Bölgenin coğrafi konumu, sahip olduğu doğal zenginlikleri, iklimi ve hatta büyüklüğü onun jeopolitik önemini belirleyen etkenlerdir. Bu açıdan milletlerarası mücadelede sözü geçen politik ve coğrafi temayülün sürekli kullanılması bölgeyi hem iç hem de dış güçler tarafından bir rekabet meydanına dönüştürmektedir. Böyle bir öneme haiz olan Güney Kafkasya 21. yüzyılda dünyanın dört yoluna dönüşmüş ve sadece coğrafi konum olarak sınırdaş devletlerin değil aynı zamanda Asya-Pasifik coğrafyasındaki nükleer güçlerin de dikkatini çekmiştir.

Özellikle bölgeye jeostratejik açıdan yaklaşan Hindistan ve Pakistan Güney Kafkasya'daki konumunu üç esas gerekçe üzerinden mutlaklaştırmaya çalışmıştır. Bunlardan birincisi Sovyetlerin dağılmasından sonra bölgede oluşan politik boşluğun doldurulması sürecinde yer alınması; ikincisi transit merkez olarak hizmet veren Güney Kafkasya enerji rotasından yararlanılması; üçüncüsü ve en önemlisi ise Hindistan ve Pakistan arasında uzun yıllardır süre gelen Keşmir sorunu ve bu sorunun çok daha uzak coğrafyada- Güney Kafkasya'da uzantısı olarak kabul edilen Karabağ meselesi bağlamında bölgede denge arayışıdır.

Çalışma kapsamında sonucu husus üzerinde özellikle durulmuştur. Bunun esas nedeni bu nüanstan kaynaklı Hindistan'ın Güney Kafkasya politikasını Ermenistan; Pakistan'ın söz konusu bölge politikasını Azerbaycan endeksli geliştirmeye çalışmasıdır. Ayrıca tümden varım ve dönemsel analiz yönteminin benimsendiği bu çalışmada zaman sınırlaması yoluna gidilmiş; özellikle 1990-2023 yılları arasında Hindistan-Pakistan ve Güney Kafkasya üçgeninde meydana gelen gelişmeler değerlendirilmeye tabi tutulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Güney Kafkasya, Keşmir, Karabağ, Jeopolitik Rekabet

INDIA AND PAKISTAN'S QUEST FOR GEOPOLITICAL BALANCE IN THE SOUTH CAUCASUS (ASSESSMENT INDEXED AZERBAIJAN AND ARMENIA)

ABSTRACT

The geographical location of the region, its natural sources, its climate and even its size are the factors that determine its geopolitical importance. In this respect, the South Caucasus, which has such importance, turned into one of the main roads of the world in the 21st century and attracted the attention of not only the geographically bordering states but also the nuclear-powered states in the Asia Pacific geography.

Especially India and Pakistan, which approach the region from a geostrategic perspective, have tried to absolutize their position in the South Caucasus on three main grounds. Firstly to take part in the process of filling the political vacuum in the region after the collapse of the Soviets; secondly, taking advantage of the South Caucasus energy route, which serves as a transit hub; The third and most important is the search for balance in the region in the context of the Kashmir issue, which has been going on for many years between India and Pakistan, and the Karabakh issue, which is considered an extension of this problem in a much more distant geography – so-called the South Caucasus.

Gönderilme Tarihi: 07 Temmuz 2024

Kabul Tarihi: 30 Eylül 2024

* Dr. Öğretim Üyesi, Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi, İİBF, Uluslararası İlişkiler Bölümü, HATAY.

ORCID: [0000-0002-6874-7712](https://orcid.org/0000-0002-6874-7712). E-posta: nazrin.alizada@mku.edu.tr

The last issue was particularly emphasized within the scope of the study. The main reason is that India's South Caucasus policy is based on Armenia; however, Pakistan is trying to develop its regional policy with Azerbaijan. In addition, in this study, in which the deductive and periodic analysis method was adopted, time limitation was evaluated, especially the developments that occurred in the IndiaPakistan and South Caucasus triangle between 1990-2023.

Keywords: South Caucasus, Kashmir, Karabakh, Geopolitical Competition

Giriş

Sovyetler Birliği'nin hinterlandı olarak görülen Güney Kafkasya bölgesinde Soğuk Savaş sonrası dönemde köklü siyasi değişimler yaşanmış, yeni bağımsız cumhuriyetlerin ortaya çıkmasıyla birlikte hem yerel halklar hem de diğer bölgesel ve bölge dışı aktörler yeni jeopolitik konjonktürle karşı karşıya kalmıştır. Bunun esas nedeni bir taraftan Güney Kafkasya devletlerinden Azerbaycan'ın başta petrol ve doğalgaz olmak üzere büyük doğal kaynaklara sahip olması; diğer taraftan söz konusu bölgenin her üç devletinde etnik çatışmalar olarak tanımlanan karmaşık duruma sahip olmasıdır.

Bu durumu fırsata dönüştürmeye çalışan bölge dışı aktörler Güney Kafkasya'da jeopolitik rekabet sürecine girmişler. Bununla da bu zamana kadar huzursuzluk ve çatışmalardan kaçınan ve bağımsızlığını kazanmış devletlerin yer aldığı Güney Kafkasya bölgesi yeniden dış güçler arasındaki rekabet meydanına dönüşmüştür. Yeni dönemde Güney Kafkasya'da ortaya çıkan yeni jeopolitik durumda artık alışılmadık dışındaki aktörlerin yer alması dikkat çekmiştir. Bu bağlamda, Güney Kafkasya bölgesi denilince Rusya'nın kırmızı çizgisinin olduğu bölge, Türkiye'nin Azerbaycan bağlamında daha çok ilgi odağında olan konjonktür, İran'ın ise kendi tarihi platosunun bir parçası olarak adlandırdığı coğrafya kastediliyordu. Ancak yeni dönemde bu devletlerin yanı sıra Güney Kafkasya'da Güney Asya devletlerinin adı geçmeye başlamıştır. Özellikle rakip olarak bilinen Hindistan ve Pakistan mevzu bahis bölgede bir rekabet içine girmiştir.

Çalışmanın hipotezi Güney Asya'nın iki nükleer gücü olan Hindistan ve Pakistan'ın ulusal güvenlik bağlamında Güney Kafkasya'da jeopolitik çıkarları üzerine kurulmuştur. Hedef bölge olarak Güney Kafkasya'nın tercih edilmesi ise kısa zaman önce çözüme kavuşturulmuş Karabağ sorunu ekseninde ortaya çıkan modeli İslamabad'ın Keşmir meselesinde yasal çerçeve; Hindistan'ın ise kalıcı tehlike olarak görmesinden kaynaklanmıştır.

Belirlenen hipotezin doğrulanması amacıyla çalışma kapsamında ilk önce Güney Kafkasya'nın arz ettiği öneme değinilecek, devamında ise Hindistan-Ermenistan ekseninde ulusal güvenlik bağlamında geliştirilen askeri iş birliği ve yumuşak güç bağlamında ise kültürel ilişkiler ele alınacaktır. Buna paralel olarak Pakistan-Azerbaycan arasında ulusal güvenlik ekseninde geliştirilen stratejik iş birliği, aynı etnik temelli çatışmanın iki farklı yüzü olarak Keşmir-Karabağ meselesi detaylandırılacaktır. Son olarak günümüzde Hindistan-Pakistan rekabetini Güney Kafkasya'da tetikleyen Azerbaycan-Türkiye-Pakistan üçlü iş birliği platformu meselesi değerlendirilmeye tabi tutulacaktır.

Aynı zamanda incelenen konunun karmaşık doğası göz önüne alındığında, amaca yönelik verilere ulaşılması adına eğilimlerin tanımlanması ve analizine dayalı niteliksel bir yöntem benimsenmiştir. Bu kapsamda makalede tümden varımsal bir yaklaşım kullanılmış; Hindistan ve Pakistan'ın Güney Kafkasya'ya yönelik yaklaşımındaki süreklilik ve değişim unsurlarını tespit etmek adına uygun bir model olarak dönemsel analiz yapılmıştır. Bu kapsamda ayrıca zaman sınırlaması yoluna gidilmiş, özellikle 1990-2023 yılları arasındaki zaman kesiminde Güney Kafkasya'da yaşanan olaylar ve bölgeye ilgi duyan söz konusu devletlerin geliştirdiği stratejiler incelenmiştir.

1. Hindistan-Pakistan Rekabetinde Güney Kafkasya

Güney Kafkasya bölgesinin jeopolitiği hem enerji potansiyeli hem de coğrafi konumu nedeniyle oldukça önemlidir. Bu bölge “dünyanın dört yolu” rolünü oynamaktadır. Güney Kafkasya'nın Kuzey ile Güney, Doğu ile Batı arasında bir koridor görevi gören, iki farklı kıtayı, Avrupa ve Asya'yı birleştiren ve aynı zamanda iki farklı medeniyeti de bir araya getiren bir bölge olması böyle bir tezin ileri sürülmesine sebebiyet vermektedir. (Sarıkaya, 2019, s.586) Aynı zamanda Güney Kafkasya bölgesinde yer alan devletlerin dış politikasının temel amacı, komşu ülkelerle iyi komşuluk ve karşılıklı yarara dayalı ilişkiler geliştirmek, bölgede güvenlik ve istikrarı güçlendirmek ve uluslararası kuruluşlara entegrasyondur (Abbasbeyli, 2017, s. 49). Bu da sadece bölgesel aktörlerin değil aynı zamanda bölge dışından olan dinamiklerin de burada nüfuz mücadelesi bağlamında rekabet içine girmesine neden olmaktadır.

Bilindiği üzere Güney Kafkasya her türlü değerli metal, petrol ve doğalgaz yatakları açısından zengin bir bölgedir. Bu gerçek, önemli faktörlerden biri olarak Güney Kafkasya'yı her zaman büyük güçlerin ilgi odağı haline getirmiştir (Georgescu vd. 2013, s. 123). Özellikle doğal kaynaklar söz konusu olunca bölgesel ve bölge dışı aktörlerin söz konusu coğrafyaya giriş kapısını Azerbaycan teşkil etmektedir. Bu çalışmada da değerlendirildiği üzere Pakistan'ın Güney Kafkasya'ya giriş kapısı daha çok Azerbaycan, Hindistan'ın ise Ermenistan üzerindedir.

Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra Güney Kafkasya'nın üç devleti farklı ilerleme yolu kaydederek (Wrobel, 2023, s. 5) bağımsızlığına tekrar kavuşmuş ve her bir devlet bölgesel entegrasyonun bir parçasına dönüşmeye çalışmıştır. Bu da söz konusu bölgede jeopolitik güç mücadelesinin meydana gelmesine ve aynı zamanda bölgedeki bu ortamı fırsata dönüştürmeye çalışan bölge dışı aktörlerin kendi çıkarları uğrunda bölgede etkinlik için rekabet içine girmesine neden olmuştur. Burada jeopolitik çıkarları olan devletleri, çıkarlarının kuruluş tarihine ve bölgeyle ilişkilerine göre iki gruba ayırmak mümkündür: Eski ve yeni aktörler.

Eski aktörler denildiği zaman Güney Kafkasya bölgesi ve ülkeleriyle kadim tarihi bağları olan devletler akıllara gelmektedir. Bu kategoriye giren devletler genellikle söz konusu bölgeye komşu olan devletlerdir. Bu kapsamda bölgedeki eski aktörlerden bahsedilince Rusya, İran ve Türkiye ön plana çıkmaktadır. (Wrobel, 2023, s.4-18) Yeni aktörler arasında Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından Güney Kafkasya bölgesinde jeopolitik çıkarları olan ve bu hedefe ulaşmak için yeni bir jeopolitik yönelim benimseyen devletler yer almaktadır. Bu kapsamda Asya-Pasifik ülkeleri Güney Kafkasya bölgesindeki jeopolitik mücadeledeki aktif politikalarıyla öne çıkmaktadır. Durum böyle olunca Sovyetler Birliği'nin çöküşünün ardından eski aktörlerin Güney Kafkasya bölgesine ilişkin jeopolitiği yeni bir aşamaya girmiş (Girgin, 2002, s. 17) ve buna paralel olarak söz konusu bölgede jeopolitik çıkarları olan yeni aktörlerin ortaya çıkma süreci başlamıştır. Bu da bölge için yeni bir jeopolitik mücadelenin başlangıcı anlamına gelmektedir. Böyle devletlerden biri Hindistan; diğeri de ona rakip devlet olan Pakistan'dır. Bu kapsamda hem Hindistan'ı hem de Pakistan'ı Güney Kafkasya'ya yönelten nedenlerin sıralanması yerinde olacaktır.

2. Ulusal Güvenlik Bağlamında Geliştirilen Hindistan-Ermenistan İlişkileri

Hindistan'ın Güney Kafkasya'daki angajmanına bakıldığında, Ermenistan'da "düşmanımın düşmanı dostumdur" sözünü çağrıştıran bir popüler kültür eğilimi olduğu ortaya çıkmaktadır. Kuşkusuz, Hintli güvenlik analistleri pan-Türkçülük ve pan-İslamcılığı Yeni Delhi'nin Avrasya'daki güvenlik gündemine zararlı olarak görmektedir. (Observer Research Foundation, 2022) Aynı zamanda Pakistan'ın Ermenistan'ı ya da Ermeni soykırımını tanımadığı ve başta Dağlık Karabağ sorunu olmak üzere BM (Birleşmiş Milletler) Genel Kurulu kararlarının neredeyse tamamında Azerbaycan ve Türkiye ile oy kullandığı da aşikardır. Bunun yanı sıra Azerbaycan ve Türkiye'nin de Keşmir konusunda tutumları nettir. Bu da Azerbaycan-Türkiye-Pakistan üçgeninde diplomatik kardeşliğin dışa vuruşu olarak algılanmaktadır. Bu bağlamda söz konusu üç devletin Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nin blok halinde tanınmasını düşünmesi de Hindistan diplomasisinin BM Genel Kurulu'nda Ermenistan'la koordinasyon kurarak aynı şekilde karşılık verme eğilimine doğru itmektedir.

Bu nedenle Hindistan özellikle Güney Kafkasya'da yaşanan son siyasi gerilimler ve değişen jeopolitik dengeler bağlamında Ermenistan ile kültürel ve özellikle de savunma alanında ilişkilerini daha da geliştirmeye çalışmaktadır.

2.1. Hindistan-Ermenistan Arasında Kültürel Etkileşim

Ermenistan Aralık 1991 yılında bağımsızlığını ilan etmesinin ardından, Ağustos 1992 tarihinde Hindistan ile diplomatik bağlamda ilişkiler kurmuştur. Eylül 1992 yılından itibaren ise Hindistan'ın Kiev (Ukrayna) Büyükelçisine Ermenistan'ın eş zamanlı sorumluluğu verilmiştir. (Ministry of External Affairs of India, 2024) Böylece Hindistan içinde ikamet eden Ermeni azınlıklardan dolayı aralarında kültürel anlamda bağlantı olan iki devlet arasında resmi kanallar vasıtasıyla da bağlantı kurulmuştur.

Bu zamana kadar Ermeni tüccarlar Kalküta ve Madras (şimdiki Chennai) gibi birkaç Hint şehrinde kendi yerleşim yerlerini kurmuş, burada kiliseler inşa etmiş, gazeteler çıkarmış ve ticaretle meşgul olmuşlardır. Böylece Hint toplumunun bir parçası haline gelen Ermeni azınlıklar taraflar arasında kültürel bağlamda ilişkilerin geliştirilmesinde önemli etkene dönüşmüştür. Bazı araştırmacılar Ermenilerin Hint topraklarına Safevi hükümdarı Şah Abbas döneminde göç ettiğini bildirmektedirler. Bu dönemde Safevilerle Osmanlı arasında meydana gelen savaştan sonra Ermenilerin büyük bir kısmı İran'a göç etmiş, daha sonra da ticari amaçlarla Hindistan'a kadar ulaşmışlardır. Sürgünden sonra Ermenilerin Hindistan'a yerleşimi daha da artmış ve uzak bir göç noktası olan Hindistan'da Ermeni varlığının oluşumu şekillenmiştir. (Çoruk, 2023, s. 89) Bir diğer kesim de Ermenilerin Hindistan'a yerleşmesini hızlandıran etkeninin Babür Şahı Ekber'in ticaret politikasına bağlı olduğunu ileri sürmüştür.

Bu konuya değinen Yeghia Tashjian'ın Armenian Weekly haber sitesinde yayınlanan yazısında Ermenilerin Hint yarımadasındaki varlığının Babür İmparator'u Ekber'in zamanına dayandığına, onun döneminde çok sayıda Ermeni'nin Agra şehrine yerleşmek için davet edildiğine ve hatta çalışma konusunda onlara dini ve mali ayrıcalıklar tanındığına değinerek taraflar arasındaki ilişkilerin tarihi boyutuna dikkat çekmeye çalışmıştır. Söz konusu yazıda daha Sovyet döneminde Hindistan Devlet Başkanı Sarvepalli Radhakrishnan ve Başbakan Indira Gandhi'nin sırasıyla 1964 ve 1976 yılında Sovyet Ermenistan'ını ziyaret ettiğine değinilmiş ve bu ziyaretlerin karşılığı Ermenistan bağımsız olduktan sonra verilmiş, Robert Kocharyan da 1995 ve 2003 yıllarında Hindistan'a resmi ziyarette bulunmuştur. (The Armenian Weekly, 2020)

Bu yıllar boyunca Hindistan ve Ermenistan, kültür, eğitim ve ticaret dahil olmak üzere çok çeşitli sektörlerde bağlarını güçlendirmek için çalışmış ve söz konusu sektörlerdeki ortaklıkları teşvik etmek adına birçok anlaşma imzalamıştır. Ancak taraflar arasında kültürel bağlamda ilişkilerin geliştirilmesinin dönüm noktasını 2010 yılı teşkil etmektedir. 2010 yılında Hindistan ve Ermenistan kültürel, eğitimsel ve bilimsel iş birliğine ilişkin bir Mutabakat Zaptı (MoU) imzalamıştır. Anlaşma, iki ülke arasındaki bağları güçlendirmeyi ve dil, edebiyat, sanat ve müzik alanlarında iş birliğini geliştirmeyi amaçlamaktadır. (Diplomatist, 2023)

Bu dönemden itibaren her iki ülke kültürel nitelikteki değişimleri ve etkileşimleri aktif olarak teşvik etmeye başlamış, 15 üyeli kültür topluluğu "Sugar N Spice", 16 Eylül 2013 tarihinde Bollywood dans gösterisi için Ermenistan'ı ziyaret etmiş (Ministry of External Affairs of India, 2024) ve Dünya Hintçe Günü dolayısıyla 2014 yılında Erivan Devlet Dilbilim Üniversitesi ortak etkinlik düzenlemiştir. Bunun yanı sıra Aralık 2014 tarihinde Ermenistan'da Hindistan Cumhuriyet Bayramı'nın 65. yıl dönümü anısına, Ermenistan Eğitim ve Bilim Bakanlığı ve TUMO Sanat Merkezi ortaklığıyla iki yaş grubu (12-14 ve 15-17 yaş) arasında "Ermenistan Kompozisyon ve Resim" yarışması düzenlenmiş ve birincilik kazanan yarışmacı ödül olarak Hindistan'a seyahat etmiştir. (Ministry of External Affairs of India, 2024) Ermeniler arasında yoganın faydaları konusunda farkındalık yaratan ilk Uluslararası Yoga Günü (IDY), 21 Haziran 2015 tarihinde Ermenistan'da farklı kesimlerden 300'ün üzerinde Ermeni'nin katılımıyla kutlanmıştır. Bu etkinlik sonraki yıllarda da devam ettirilmiş ve hatta 2018 yılında Ermenistan'ın üç şehrinde kutlanmıştır. Ayrıca Hindistan-Ermenistan diplomatik ilişkilerin kurulmasının 25. yıldönümü vesilesiyle 2017 yılında düzenlenen etkinlikler de kültürel iş birliğinin geliştirilmesinde önemli adım olmuştur. Bu kapsamda ortak posta pullarının yayınlanması ve klasik eserlerin birbirlerinin dillerine çevrilmesi kararlaştırılmıştır. (Indian Council of World Affairs, 2017) 2019 yılında Hindistan Büyükelçiliği, Ermenistan Hükümeti'nin iş birliğiyle Mahatma Gandhi'nin 150. doğum yıldönümünü kutlamıştır. Ayrıca yerel bir sivil toplum kuruluşu tarafından yönetilen Hint Kültür Merkezi olan Hindistan-Ermenistan Dostluk Derneği de Ermenistan'da Hint kültürünü tanıtmak için çeşitli faaliyetler yürütmüştür. Ancak Merkez, Şubat 2022 tarihinden bu yana Rusya-Ukrayna Savaşı'nın ardından Rus akınından dolayı emlak fiyatlarında ve kiralarda yaşanan büyük artış nedeniyle kapanmak zorunda kalmıştır. (Ministry of External Affairs of India, 2024)

2.2. Hindistan-Ermenistan İlişkilerinin Askeri ve Güvenlik Boyutu

Hindistan-Ermenistan arasındaki iş birliği, Ermenistan'ın gelişmiş demokrasilerle daha geniş ilişkilerinin önemli bir bileşeni olma potansiyeline sahiptir. Bu hedeflere ulaşmak için mükemmel bir stratejik diplomasinin uygulanması gerekmektedir. Hindistan Ermeni savunma personelinin çeşitli formatlarda eğitim alması ve hatta değişim programlarının uygulanması, aynı zamanda askeri mühimmat sağlanması hususunda Ermenistan'a yardımcı olabilir. Bu özellikle Eylül 2020 tarihinde Azerbaycan-Ermenistan arasında meydana gelen Karabağ savaşından sonra sıklıkla gündeme gelmeye başlamıştır. Bununla Azerbaycan-Pakistan ilişkileri stratejik partnerlik boyutuna yükselirken, Hindistan-Ermenistan ilişkilerinin ise askeri boyutu dönüm noktasına gelmiştir.

Aslında Azerbaycan-Pakistan stratejik iş birliğinin Karabağ savaşı dönemine indirgenmesi doğru değildir. Çünkü daha 2003 yılında Bakü ve İslamabad, Azerbaycan askeri personelinin, özellikle de özel kuvvet birimlerinin, Pakistan silahlı kuvvetleriyle yıllık askeri tatbikatlara katılmasına izin veren bir savunma anlaşması imzalamıştır. Anlaşmanın bir parçası olarak, Azerbaycan'ın deniz personeli, Mart 2013 tarihinde Umman Denizi'nde düzenlenen Pakistan

liderliğindeki en büyük çok uluslu tatbikat olan AMAN-2013'e katılım sağlamıştır. (Eurasian Times, 2020) Aynı zamanda Pakistan, Karabağ ihtilafı nedeniyle Ermenistan'ı bağımsız bir devlet olarak tanımayan ve Azerbaycan'ın pozisyonunu tam olarak destekleyen dünyadaki tek devlettir. Hindistan tarafı bu hususu göz önünde bulundurmakla beraber zaman zaman Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in Keşmir sorunu bağlamında BM Güvenlik Konseyi'nin (BM GK) ilgili kararlarına dayalı çözümü tam olarak desteklediğini dile getirmesini de dikkate alarak aşamalı olarak Ermenistan'la güvenlik ekseninde ilişkilerin geliştirilmesi için zemin hazırlamaya başlamıştır. Bu kapsamda yaşanan Karabağ savaşı söz konusu devlet için uygun ortamı hazırlamıştır. Özellikle savaş zamanı sadece Hindistanlı resmi makamlar değil aynı zamanda Hindistan halkı da Ermenileri destekleyen tutum içinde olmuştur. Hatta pek çok Hintliye göre Ermeniler aslında, Erdoğan'ın pan-Türkçü ve neo-Osmanlı projelerine karşı varlık mücadelesi vermekte ve Ermenistan'ı Türkiye'nin Uzak Doğu'ya yayılmasına karşı bir tampon duvar olarak görmektedirler. (The Armenian Weekly, 2020). O halde Hindistan'ın Ermenistan'a verdiği destek, Pakistan'ı Keşmir'de kontrol altında tutmaya yönelik bir ileri savunma taktiği olarak yorumlanabilir. Aynı zamanda Hindistan'ın Karabağ'a müdahil olması Yeni Delhi ile İran arasında daha yakın bağları da teşvik etmektedir. Bunun yanı sıra Hindistan devam eden jeopolitik huzursuzluğun ortasında ilişkilerinde ince bir çizgide ilerleyerek Ermenistan krizini bir fırsata dönüştürmeye çalışmıştır. Bu bağlamda bölgede Yeni Delhi'nin askeri-endüstriyel kompleksi devreye girebilir. Bununla da Hindistan'ın askeri mühimmatının alıcılık gücü artırılarak Kremlin'in Uganda ve Malezya'dan Venezuela'ya kadar uzanan coğrafyadaki iş ortaklarının mevzu bahis devlete çekilmesi imkânı ortaya çıkabilir. (OP India, 2022)

Hindistan açısından bakıldığında, Ermenistan gibi bir partner bölgedeki jeopolitik dengeyi değiştirecek unsur olmasa da Rus platformlarında yer almak isteyen Hindistan için yerel olarak konumunun mutlaklaştırılması ve bölgedeki etkisinin artırılması açısından doğru yönde atılmış bir adımdır. (Indian Council of World Affairs, 2017) Tüm bunları göz önünde bulunduran Hindistan, Ermenistan Devlet Başkanı Serz Sarkisyan'ın 2-4 Kasım 2017 tarihleri arasında Hindistan'a yaptığı ziyaret sırasında ikili ilişkilerin mevcut durumunu gözden geçirmiş ve siyaset, savunma, uzay, ticaret ve yatırım, bilim ve teknoloji, eğitim, kültür ve halklar arası temaslar dahil olmak üzere çeşitli alanlarda gelecekteki iş birliğini daha da güçlendirmenin yollarını müzakere etmiştir. (Malhotra, 2021, s. 128) Bunun üzerine taraflar arasında askeri alanda iş birliğinin daha da geliştirilmesi için önemli adımlar atılmış ve Ermenistan, Hindistan'ın Savunma Araştırma ve Geliştirme Örgütü (DRDO) tarafından geliştirilen dört Swathi¹ (Times Now News, 2020) Silah Tespit Radarının Ermenistan'a tedariki için 2020 yılında 40 milyon ABD doları tutarındaki bir savunma anlaşmasını imzalayan bölgedeki tek ülkeye dönüşmüştür. (Malhotra, 2021, c.129) Bu kapsamda Ermeni tarafı, Rusya ve Polonya tarafından sunulan sistemlerin detaylı denemelerini yaptıktan sonra, denenmiş ve test edilmiş Hint radar sistemine odaklanmıştır.

Hindistan'ın Ermenistan'a verdiği destek, 2022 yılının sonbaharında 245 milyon dolar değerinde Hint topçu sistemleri, tanksavar roketleri ve mühimmatın sağlanmasıyla daha da artmıştır. Bunun üzerine Mayıs 2023 tarihinde Erivan, Yeni Delhi'deki büyükelçiliğine ikili askeri iş birliğini derinleştirmekle görevli bir askeri ataşe ekleyeceğini duyurmuştur. (Eurasianet, 2023) Ayrıca Azerbaycan medyası Ermenistan tarafının Hindistan'dan Pinaka MBLRS tedarik

¹ Swathi Silah Tespit Radarı, topçu birimlerinin karşı eylemi için topçuları ve roket ateşini tespit etmek ve izlemek için tasarlanmış mobil topçu tespit aşamalı radardır.

ettiğini dile getirmiş ve bu konuyla ilgili 26 Temmuz 2023 tarihinde Azerbaycan Cumhurbaşkanı Yardımcısı Hikmet Hacıyev, Hindistan'ın Bakü Büyükelçisi Sridharan Madhusudhanan'ı çağırarak ve Erivan ile Yeni Delhi arasında derinleşen askeri iş birliğine ilişkin endişelerini dile getirerek, Bakü ile barış anlaşması müzakerelerine paralel olarak Ermenistan'a yapılan silah tedarikinin bu ülkeyi silahlandırdığını ve tüm Güney Kafkasya'nın güvenliğini tehdit ettiğini söylemiştir. (Dzen.ru, 2023) Hacıyev'in bu endişesini destekler nitelikte başka bir habere de Rus haber sitesinde yer verilmiştir. Haberde, araçların Nurduz sınır kapısı üzerinden İran'dan Ermenistan'a hareketini kaydeden görüntülere ulaşıldığı ve her ne kadar araçların içindekiler çadırı ile örtülse de taşınan kargonun askeri bir amacının olduğu vurgulanmıştır. (Dzen.ru, 2023) Azerbaycan'ın bu konudaki endişesini destekler nitelikte olan bir diğer bilgi de *Economic Times*'de 2022 yılın Eylül ayının sonunda Ermenistan ve Hindistan'ın silah tedarikine ilişkin bir dizi anlaşma imzalandığını içeren habere yer almaktadır. Bu habere göre, dört adet Pinaka MBLRS (Daiji World, 2023) ve savunma ekipmanı dahil olmak üzere taraflar arasında yapılan sözleşmelerin toplam değeri 245 milyon dolar civarında (FIP.am, 2023) olmuştur. Aynı zamanda Hindistan haber sitesi The Print'te yayınlanan habere de rakibi Azerbaycan'ı dengelemek için Ermenistan'ın Akash gibi orta menzilli karadan havaya füze (SAM) sisteminin tedarik edilmesinde istekli olduğu bildirilmiştir. (The Print, 2022)

3. Ulusal Güvenlik Bağlamında Pakistan-Azerbaycan İlişkileri

Devletler arası ilişkilerin geliştirilmesi için siyasi, diplomatik, stratejik ve ekonomik etkenlerin karşılıklı olarak birbirine ihtiyaç duyması gerekmektedir. Bu bağlamda ikili ilişkilerin eksenini bazen bu etkenlerin neredeyse hepsi belirlerken bazen de spesifik konulara odaklanılması söz konusu olmaktadır. Yani, devletler arasında ilişkilerin geliştirilmesi sürecinde her ne kadar siyasi ve ekonomik etkenler ön plana çıkarılsa da örneğin savunma veya da güvenlik bağlamında ilişkilerin geliştirilmesi öncelikli alanlar sırasında yer alabilmektedir. Pakistan ve Azerbaycan arasındaki ilişkiler de gözden geçirildiğinde taraflar arasında artan siyasi-askeri iş birliğinin özel sektör alanı da dahil olmak üzere, her iki ülke arasındaki ekonomik bağların gelişmesine yol açtığı gözlemlenmiştir. (Sarma, 2019, s. 2) Bundan kaynaklıdır ki siyasi, ekonomik ve kültürel bağlamda karşılıklı etkileşim söz konusu olsa da savunma alanındaki iş birliğinin her geçen gün stratejik boyut alması söz konusu ilişkileri olağan kılmaktadır. Yani, askeri ve savunma alanındaki iş birliğinin adı geçen devletler arasındaki ilişkilerin ana arterini oluşturduğu söylenebilir.

3.1. Pakistan-Azerbaycan İlişkilerinin Stratejik-Askeri Boyutu

Azerbaycan Sovyetlerin dağılmasından sonra bağımsızlığına yeniden kavuşmuş ve bu süreçte söz konusu devletin bağımsızlığını Türkiye'den sonra 12 Aralık 1991 tarihinde ikinci tanıyan Müslüman devlet Pakistan olmuştur. İki ülke arasında diplomatik ilişkiler ise 9 Haziran 1992 tarihinde tesis edilmiştir. (Embassy of Azerbaijan to the Islamic Republic of Pakistan, 2024) Sonraki süreçte Pakistan ve Azerbaycan Cumhurbaşkanı sırasıyla 1995 ve 1996 yıllarında karşılıklı resmi ziyarette bulunmuş, taraflar arasında savunma alanında askeri iş birliğinin yasal temeli Eylül 2002 tarihinde Karaçi şehrinde Savunma ve Askeri İş Birliği Anlaşması'nın imzalanmasıyla atılmıştır (Bağırova, 2019, s. 2080). Azerbaycan'ın Pakistan'la askeri-teknik işbirliğine ilgisi yalnızca iki ülke arasındaki yakın dostane ilişkilerle değil, aynı zamanda birçok diğer faktörlerle de açıklanabilmektedir. Bunlar aşağıdaki gibi sıralanabilir:

- Pakistan, savunma sanayisinin modernizasyonu ve yabancı ülkelerle aktif iş birliği sayesinde oldukça güçlü ordu kurmayı başarmış bir ülkedir. Söz konusu ülkenin füze kuvvetleri ve topçuları ağırlıklı olarak Çin yapımı sistemlerle donatılmıştır. Bunun istisnası,

Sovyet BM-21'in Kuzey Kore kopyası temel alınarak oluşturulan KRL-122 MLRS'dir. Aynı zamanda Pakistan Ordusu Havaçılığının farklı sınıflarında çeşitli İHA türleri vardır. Bu ekipmanın çoğu bağımsız olarak veya Çin'in yardımıyla oluşturulmuştur. Buna paralel olarak, Pakistan dış yardım olmadan, artık stratejik silah olarak kullanılan kendi balistik ve seyir füzelerinden birkaçını kendisi üretmeyi de başarmıştır. (Topwar.ru, 2019) Böyle askeri teçhizata sahip olan bir devletin desteğinin kazanılması ve Hindistan-Ermenistan ve dolayısıyla ABD ekseninin Pakistan-Çin-Türkiye bağlamında dengelenmesi Azerbaycan için stratejik önem arz etmektedir.

- İslamabad'ın Çin askeri-endüstriyel kompleksiyle uzun süredir devam eden yakın bağlarının olması onun elini güçlendirmektedir. Dolayısıyla yukarıda da belirtildiği üzere önemli silahların üretiminde Çin desteği bariz ortadadır. Yani Azerbaycan, Hindistan-Ermenistan askeri ortaklığını dengelemek için en iyiyi seçmekte ve aynı zamanda sadece Pakistan'ın askeri endüstriyel kompleksiyle değil, dünyanın süper gücü Çin ile de temaslarını güçlendirmektedir. (Armiya.az, 2019)
- Bu uzak Asya ülkesi Azerbaycan'a Karabağ konusunda kardeş ülke muamelesi yapmakta ve İslamabad, Ermeni saldırganlığına karşı Azerbaycan'ı özverili bir şekilde desteklemektedir. Hatta birinci Karabağ savaşı zamanı Pakistan, ekonomik ve sosyal açıdan sorunlar yaşayan Azerbaycan'a mültecilere yardım sağlayarak, siyasi açıklamalar yaparak ve Ermenistan'ın işgal politikasını açıkça kınayarak söz konusu devletin yanında olduğunu göstermiştir. Yani, bu iki ülkeyi birbiriyle partnerliğe doğru iten bir diğer önemli neden de taraflar arasındaki ortak manevi değerlerdir.

Buradan anlaşıldığı üzere Azerbaycan'ın Pakistan'la askeri alanda iş birliğini geliştirmek istemesi onun ulusal çıkarlarına ilişkindir. Bu durumda şu sorunun cevaplanması gerekliliği de ortaya çıkmaktadır: Peki Pakistan neden Azerbaycan'ın güvenlik çıkarlarını bu kadar şevkle savunmaktadır ve karşılığında ne alacaktır? Aslında bu soru genel çerçevede cevaplandırıldığında akıllara ilk gelen taraflar arasında hem tarihi² (Muslim Institute, 2024) hem de dini³ bağlamda yakınlığın olmasıdır. Ancak soruya stratejik olarak bakıldığında ise bu durumun bazı etkenlerden kaynaklandığı söylenebilir:

- Sovyetlerin dağılmasından sonra Güney Kafkasya'da siyasi bir boşluk oluşmuş ve bunu avantaja dönüştürmeye çalışan Hindistan'a karşı Pakistan da Azerbaycan üzerinden onu dengelemeye çalışmaktadır.
- Güney Kafkasya'nın hem yerleştiği jeopolitik konum hem de sahip olduğu doğal kaynaklar bölgeyi Pakistan için cazip kılmakta ve oluşturulması planlanan doğalgaz boru hattı projelerinde etkin olarak yer almak istemektedir.
- Azerbaycan'ın Türkiye ile mevcut olan stratejik partnerliğini avantaja dönüştürmek isteyen Pakistan yeni üçlü iş birliği formunu (Azerbaycan-Türkiye-Pakistan İş Birliği Formu) taraflar arasındaki her alanda etkin kılmak istemektedir.

Yani, yukarıda söylenenlerden de anlaşıldığı üzere hem Azerbaycan hem de Pakistan tarafı bir taraftan tarihi bağlar diğer taraftansa ulusal çıkarlar zemininde savunma alanında iş birliğinin genişletilmesinden yanadır. Bu kapsamda taraflar arasında 2004 yılı sonuna gelindiğinde

² Örneğin, Azerbaycan'da Multan Kervansarayı, Multan'dan Azerbaycan'ı ziyaret eden tüccarları barındırmak için inşa edilmiştir.

³ Her iki ülkede Şii nüfusundan dolayı aynı dini bayramlar ve etkinlikler düzenlenmektedir.

askeri alanda iş birliğinin hızı o kadar güçlü hale gelmiştir ki, Pakistan'ın Azerbaycan Büyükelçisi M. Hafız açıkça şunları söylemiştir: “İlişkilerimizin tüm iş birliği alanlarına yayılmasını sağlamaya çalışıyoruz. Ve bunun sadece askeri alanla sınırlı kalmasını istemiyoruz.” (Niyazov, 2011, s. 107)

Nisan 2007 tarihinde ise Azerbaycan Savunma Bakanı S. Abiyev ve meslektaşı Savunma Sanayii Bakanı Y. Jamalov'un “Pakistan'ı ziyaret edecekleri ve bu sırada sahada iş birliği konusunda görüşmelerde bulunacakları” bilgisini kamuoyuna açıklanmış ve Azerbaycan savunma sanayisinin Çin ve Pakistan'ın ortaklaşa geliştirip ürettiği JF-17 çok amaçlı savaş uçağının yanı sıra küçük kalibreli silahlar ve Pakistan yapımı tanklarla da ilgilenmeye başladığı kaydedilmiştir. (Niyazov, 2011, s. 107)

Bunun üzerine taraflar arasındaki politik temaslar ilerleyen zaman dilimlerinde de sürdürülmüş ve 19 Mayıs 2009 tarihine geldiğinde Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev, Pakistan İslam Cumhuriyeti Federal Savunma Sanayii Bakanı Abdul Gayoom Khan Jatoi'yi kabul etmiştir. Azerbaycan'ın Pakistan için dost ve kardeş bir ülke olduğunu vurgulayan Khan Jatoi, Azerbaycan'a yaptığı ziyaretin, başkanlığını yaptığı bakanlık ile Azerbaycan Savunma Sanayii Bakanlığı arasında gelecekteki iş birliğine ilişkin görüşmeler için iyi bir fırsat yarattığının altını çizmiştir. Bunun üzerine 22 Nisan 2010 tarihinde Cumhurbaşkanı Aliyev, Azerbaycan'ı ziyaret eden Pakistan Savunma Bakanı Said Athar Ali'yi kabul etmiş, 26 Ocak 2011 tarihinde ise Davos'ta Pakistan İslam Cumhuriyeti Başbakanı Yusuf Rıza Gilani ile görüşmüştür. Her iki görüşme zamanı taraflar arasında mevcut olan iş birliğini ileriye taşıma olanakları karşılıklı olarak müzakere edilmiştir. (Madatli, 2022, s. 5)

Aynı zamanda Azerbaycan deniz kuvvetleri, taraflar arasında Mayıs 2003 tarihinde imzalanan savunma anlaşmasının bir parçası olarak Mart 2013 tarihinde Umman Denizi'nde düzenlenen Pakistan liderliğindeki en büyük çok uluslu tatbikat olan AMAN-2013'e katılım sağlamıştır. (Eurasian Times, 2020) Bunun ötesinde, iki ülke üst düzey toplantılarda sürekli diyalog halinde olmuş, hatta Azerbaycan Savunma Bakanlığı basın servisi, Azerbaycan-Pakistan Askeri İş Birliği Çalışma Grubu'nun İslamabad'da 2014 yılında düzenlenen 5. toplantısı zamanı söz konusu ülkeler arasında ikili askeri iş birliği anlaşması imzaladığını duyurmuştur. Toplantı zamanı iki ülke arasındaki askeri iş birliği, Azerbaycan-Pakistan Askeri İş Birliği Çalışma Grubu'nun 4. toplantısında alınan kararların uygulanması ve ileriye dönük iş birliği alanlarının ele alınması kararlaştırılmıştır. (The Nation, 2012) Aslında taraflar arasında böyle bir anlaşma imzalanacağına sinyali daha önceden verilmiştir. Nitekim Azerbaycan Savunma Bakanı Z. Hasanov, ilk Azerbaycan Uluslararası Savunma Sanayii Fuarı ADEX 2014'ü ziyaret eden Ulusal Mühendislik ve Bilim Komisyonu Başkanı Muhammed İrfan Burney ile bir araya geldiğinde Azerbaycan'ın Pakistan ile askeri iş birliğinden memnun olduğunu dile getirerek yeni iş birliği olanaklarına yeşil ışık yakmıştır. (The Azerbaijan State News Agency, 2014) Buna paralel olarak 2015 yılında Pakistan Cumhurbaşkanı Azerbaycan'ı ziyaret ettiğinde Pakistan ve Azerbaycan devlet başkanları tarafından stratejik ortaklığa ilişkin ortak deklarasyon imzalanmış ve taraflar arasındaki ilişkilerin güncel durumu Cumhurbaşkanı Aliyev tarafından “gerçek destek sembolü” olarak nitelendirilmiştir. (Azernews, 2015)

Genel olarak, Azerbaycan-Pakistan ikili ilişkilerinin askeri iş birliği alanında genişletilmesi açısından 2016 yılının oldukça verimli geçtiğinin belirtilmesi gerekmektedir. Zira 016 yılında Cumhurbaşkanı Aliyev, Pakistan İslam Cumhuriyeti Deniz Kuvvetleri Komutanı Muhammed Za-

kaullah'la bir araya gelmiş ve yapılan bu toplantıda iki ülke arasındaki ilişkilerin daha da genişlemesine katkı sağlayacağına olan güven dile getirilmiştir. (President.az, 2016) Daha sonra aynı yılın Ekim ayında Aliyev ve Pakistan Başbakanı Muhammed Nawaz bir araya gelerek basın açıklaması yapmış, her iki yetkili taraflar arasında mevcut olan kültürel, siyasi ve ekonomik ilişkilerin boyutuna değindikten sonra öncelikli hedeflerinin askeri alanda iş birliğini geliştirmek olduğunu altını çizmiştir. Söz konusu toplantıda Aliyev, 2012 yılında Pakistan Senatosu'nun Hocalı'da gerçekleşenleri resmen soykırım olarak tanımasını özel olarak vurgulamış ve bunun taraflar arasındaki dostluğun ve ortaklığın bir başka göstergesi olduğuna dikkat çekerek Azerbaycan halkının Pakistan'ı sevdiğini ve mevzubahis ülkeyle her alanda ilişkilerin geliştirilmesinden yana olduğunu söylemiştir. (President.az, 2016)

Aynı zamanda Azerbaycan, Türkiye ve Gürcistan savunma bakanları arasında varılan anlaşmaya göre, üç ülkenin özel kuvvetlerinin katılımıyla Bakü'de "Kafkas Kartalı- 2019" ortak tatbikatı düzenlenmiştir. Konvansiyonel bir hedefin imhası, rehinelerin serbest bırakılması, yaralıların tahliyesi ve hava bileşenlerinin kullanıldığı diğer görevleri içeren bu tatbikatta 1 Ekim tarihine kadar Pakistan askeri personeli gözlemci olarak katılım sağlamıştır. (Ministry of Defence of Azerbaijan, 2019) Bunun daha öncesinde ise Haziran 2019 tarihinde Pakistan Hava Harp Okulu'ndan bir heyet Azerbaycan'ı ziyaret etmiş ve bu esnada Tuğgeneral Muhammad Jamal Arshad, ilgili devlet kurumları ve eğitim kurumlarında iş birliği kapsamında görüşmeler yapmıştır. (Ministry of Defence of Azerbaijan, 2019)

Bundan sonraki süreç Azerbaycan'ın bölgesel dinamikleri değişmesi açısından önem arz etmektedir. Eylül 2020 tarihinde Ermenistan tarafının ateşkesi ihlal etmesi sonucunda Azerbaycan meşru müdafaa hakkını kullanarak karşı hamle yapmış ve bununla da taraflar arasında 44 günlük savaş meydana gelmiştir. (Mustafayev, 2023: 57) Savaş sonucunda 30 yıllık işgale son verilmiş ve bununla da Karabağ sorunu çözüme kavuşturulmuştur. Savaş sırasında Azerbaycan'a koşulsuz destek olan devletlerden biri de Pakistan olmuş ve bu dönemden itibaren üç kardeşin iş birliği meselesi daha çok siyaset gündeminde tartışılan konulardan birine dönüşmüştür.

3.2. Karabağ Meselesi ve Keşmir Sorunu Arasındaki Bağlantı

Kalıcı rekabetler, bir nesil veya daha fazla uzun bir süreye yayılan ve birden fazla kriz ve savaşa sahip stratejik rekabetlerle karakterize edilmektedir. Bu türden rekabet Güney Kafkasya'da Azerbaycan-Ermenistan, Güney Asya'da ise Hindistan-Pakistan örneğinde somutlaştırılabilir. Söz konusu devletler arasında mevcut olan sorunlar bu devletleri karşı tarafın müttefikleriyle ilişkilerini geliştirmeye doğru itmiştir. Bu da uluslararası ilişkiler kapsamında olağan bir durumdur. Bunda hem tarafların ulusal çıkarlarını göz önünde bulundurmasının hem de sahip oldukları etnik ve dini bağların büyük etkisi olduğu söylenebilir. Tüm bunlar göz önünde bulundurulduğunda ezeli rakipler olan Hindistan ve Pakistan'ın ihtilafli komşular olan Ermenistan ve Azerbaycan'la neden bu kadar yakın ilişkiler içinde olduğu anlaşılmaktadır.

Bu kapsamda Karabağ savaşı ile Keşmir meselesi arasındaki bağlantının kurulması adına ilk önce her iki soruna kısaca değinilmesi gerekmektedir. İhtilafa taraf devletler arasında anlaşmazlığa neden olan her savaşın bir tarihi geçmişi bulunmaktadır. Karabağ Savaşı da bazı kaynaklarda dondurulmuş ihtilaf, bazı kaynaklarda etnik anlaşmazlık olarak ele alınmıştır. Bu zamana kadar taraflar arasında üç büyük savaş vuku bulmuş, aynı zamanda bunun dışında da küçük çaplı sınır ihtilafı zaman zaman devam etmiştir.

Genel olarak Ermenilerin Güney Kafkasya'ya göç ettirilmesi 19. yüzyılın başlarına tesadüf etmektedir. Osmanlı-İran-Rusya üçgeninde gelişen rekabet ve savaşlardan Rusya İmparatorluğunun galip çıkması Güney Kafkasya bölgesindeki demografik yapının ciddi boyutta dönüştürülmesine yol açmıştır. (Asker, 2021, s.99-118) Akabinde 1828 yılında imzalanan Türkmençay anlaşmasıyla Azerbaycan topraklarının Ermenileştirilmesi süreci başlamıştır. Bu zamandan itibaren Ermeniler iskân ettirildikleri topraklar üzerinde hak iddia etmeye başlamış, bunun ilk adımları daha 1918-1920'li yıllarda atılmıştır. Ancak onların örgütlenerek devlet destekli Azerbaycan topraklarına yönelik hak iddia etmesi 1980'li yılların sonuna dayanmaktadır.

Sovyetler Birliği'nin dağılma sürecine girmesiyle Ermeniler Azerbaycan'a yönelik toprak iddialarının gündeme getirme fırsatını yakalamışlardır. Bununla da Azerbaycan ile Ermenistan arasında I. Karabağ savaşı patlak vermiştir. Taraflar arasındaki savaş 1990 yılında Azerbaycan'ın Karabağ bölgesinin önemli mevkiilerinin kaybedilmesiyle sonuçlanmış ve 1994 yılında ise ateşkes anlaşması imzalanmıştır. Bundan sonraki süreçte sorunun barışçıl yöntemlerle çözüme kavuşturulması için ileri sürülen planlar ve teklifler tarafların kabul etmemesi üzerine sekteye uğramıştır. Bu süre zarfında Azerbaycan'ın uluslararası belirlenen sınırlarını tanımayan Ermenistan tarafı zaman zaman sınır ihlalleri yapmıştır.

Taraflar arasında 2016 yılında ikinci büyük çaplı savaş ortaya çıkmıştır. Birçok kaynakta göz ardı edilen bu savaşın önemli sonuçları da olmuş, Ermeni işgalinde olan küçük bir bölge işgalden kurtarılmıştır. (Sarıkaya, 2021, s.86) Bazı kaynaklarda kasıtsız askeri hareket, bazılarında da kasıtlı provokasyon (Cavanaugh, 2017, s. 2) olarak nitelendirilen bu savaş Ermenistan'ın Azerbaycan sınırlarını ihlal etmesi üzerine patlak vermiş ve Azerbaycan Silahlı Birlikleri Seysulan ve Leletepe yüksekliğini işgalden kurtarmıştır. (Ministry of Defence of Azerbaijan, 2018) Aslında bu savaşla Azerbaycan tarafı barışçıl yöntemlerle geri alamadığı topraklarını askeri güçle alma iktidarında olduğunu göstermiştir. Bu minvalde 2016 yılında gerçekleşen savaşın, Vatan Savaşı'nın zeminini hazırlayan olay olarak değerlendirilmesi doğru olacaktır.

Vatan Savaşı 27 Eylül 2020 yılında meydana gelmiş ve ortaya çıkardığı sonuçlarıyla uluslararası medyanın gündeminde olan bir olaya dönüşmüştür. Bu savaşla Azerbaycan tarafı BM GK'nin Karabağ meselesinin çözümüne ilişkin kabul ettiği, ancak uygulanmayan 822, 853, 874, 884 sayılı kararlarını (Archive of US Department of State, 2024) kendi askeri gücüyle uygulamıştır. Azerbaycan Silahlı Kuvvetleri tarafından 8 Kasım 2020 yılında Karabağ'ın incisi olan Şuşa şehri işgalden kurtarıldıktan sonra (Shafiyev, 2021, s. 12) 10 Kasım'da Rusya'nın arabuluculuğuyla Ermenistan tarafı anlaşmadan yana olduğunu dile getirmiştir. Bu bağlamda soruna taraf olan devletlerin resmi yetkilileri ve Rusya Federasyonu Başkanı Vladimir Putin tarafından anlaşma şartları beyan edilmiştir. Böylelikle, Azerbaycan, yeterli askeri gücü ve yoğun diplomatik çabaları sayesinde topraklarını işgalden kurtarmış, dış baskılar karşısında kararlı duruş sergilemiş, ordunun ve halkın moralinin ve zafere olan inancını diri tutmuş, Ermenistan'a yenilgi gerçeğini kabul ettirmiştir. (Asker, 2021, s.99)

Keşmir meselesi ele alındığında da sorunun kısaca tarihine değinilmesi gerekmektedir. 1947 yılında İngiliz mandasında olan Hint imparatorluğunun ikiye bölünmesi sonucunda Hindistan ve Pakistan gibi bağımsız iki devlet ortaya çıkmış ve Müslüman çoğunluklu bölgelerin Pakistan'ı, gayrimüslim çoğunluklu bölgelerin ise Hindistan'ı oluşturması kararlaştırılmıştır. (Mangrio, 2012: 255) Ağırlıklı olarak Müslüman nüfuslu Jammu ve Keşmir bölgesi, yapılan bu bölünmeden sonra hem Hindistan hem de Pakistan tarafından talep edilen bir bölgeye dönüşmüştür.

Keşmir'deki temel çatışma iki yönlüdür: Hindistan ile Pakistan arasında Keşmir konusunda yaşanan toprak anlaşmazlığı ve Keşmir'de Hindistan devletine karşı bir iç meydan okuma. 1948 yılından itibaren hem Hindistan hem de Pakistan tarafı Keşmir meselesini BM GK önünde müzakereye çıkarmış; Pakistan tarafı Keşmir'in Hindistan yönetimi altında kalmasının yasal olmadığını dile getirirken; Hindistan da Pakistan destekli grupların Jammu ve Keşmir bölgesinde illegal eylemlerde bulunduğunu iddia etmiştir. Daha sonra Pakistan BM GK'ye şikâyetle bulunmuş ve Hindistan'ın illegal halk oylamasıyla Keşmir'i mevzubahis devlete ilhak eden anayasa hazırlığında olduğunu esas getirmiştir (Bennelt vd. 2021, s. 156-157). Daha sonra söz konusu mesele 1960'lı yıllar boyunca defalarca BM GK tarafından gündeme alınmış, ancak çözüm eksenli nihai sonuca varılması mümkün olmamıştır. Çünkü bu süreçte taraflar tekrardan savaşın eşiğine gelmiştir.

Kısaca Hindistan-Pakistan arasında meydana gelen bu savaşın tarihsel arka planına baktığımızda 1947 yılında Britanya Hindistan'ının bölünmesi zamanı Pakistan'ın kendi içinde de ikiye (Doğu ve Batı) ayrılması söz konusu olmuştur. Özellikle eski doğu Pakistan toprakları üzerinde ikamet eden Bengali nüfusu uzun süre bölgesel özerklik talep etmiş ve Pakistan'dan kurtulmaya çalışmıştır. Bu, hatta söz konusu bölgeyi terk eden Bengalilerin Hindistan anakarasına büyük bir akın etmesine neden olmuştur. Durum böyle olunca 1971 yılında gerçekleşen ve Pakistan yenilene kadar toplam 13 gün süren yeni bir Hindistan-Pakistan çatışması tetiklenmiştir. (Epoch-magazin, 2020) Bengal milliyetçileri, bağımsız bir devlet kurma hedeflerinde başarılı olmak için Hindistan'ın askeri gücüne ihtiyaç duymuş ve Hindistan tarafı da bu durumu fırsata dönüştürmeye çalışmıştır. Çünkü böylece Hindistan, gelecekteki anlaşmazlıklarda Pakistan ile iki cephede (Doğu ve Batı Pakistan) savaşmak zorunda kalmayacak ve aynı zamanda mülteci kriziyle uğraşmaktansa savaş daha az maliyetli olacaktır. Yani yaranan durumu Hindistan bir fırsata dönüştürmekte başarılı olmuş ve Pakistan bu savaştan yenilerek ayrılmıştır. (Smithsonian-mag, 2016)

Durum böyle olunca Temmuz 1972 tarihinde Hindistan Başbakanı Indira Gandhi ve Pakistan Devlet Başkanı Z.A. Butto, Simla Anlaşması'nı imzalamıştır. (Habibullah, 2020, s. 20) Yapılan bu anlaşma uyarınca bölgenin neredeyse üçte ikisi Hindistan'ın kontrolüne bırakılmıştır. (Radio Free Europe Radio Liberty, 2021) Geçen süre zarfında taraflar arasında defalarca ateşkes ihlal edilmiş ve BM GK her iki tarafa kalıcı ateşkes çağrısında bulunmuştur. 2000'li yıllarda da ihtilafli bölge olarak kalan Keşmir meselesindeki anlaşmazlık devam etmiş ve 2019 yılında Güney Asya'nın nükleer silahlı rakipleri Hindistan ve Pakistan yeniden karşı karşıya gelmiştir.

Bu minvalde Hindistan Başbakanı Narendra Modi'nin Hindu milliyetçi hükümeti, bölgeyi yarı özerk statüsünden çıkararak anayasasını iptal etmiş ve iki federal birime bölmüştür. Hindistan hükümetinin ağustos ayında Keşmir'e ilişkin aldığı karar Keşmir'de pek beğenilmese de Hindistan genelinde coşkuyla karşılanmıştır. Ağustos 2019 tarihinden bu yana Yeni Delhi, Pakistan tarafından yönetilen Keşmir'in statüsünü tartışmak dışında, Keşmir sorunu konusunda Pakistan'la görüşme yapmayacağını defalarca duyurmuş, aynı zamanda Pakistan da Keşmir'in yenilenen statüsünün kabul edilemez olduğunu dile getirmiştir. (Jacob, 2020, s. 13)

Bu durum Güney Kafkasya ekseninde Azerbaycan-Ermenistan arasında yeni çözüme kavuşturulmuş Karabağ meselesiyle benzerlik teşkil etmektedir. Buradan hareketle her iki sorun arasındaki benzerliklerin aşağıdaki gibi sıralanması mümkündür:

1. Özellikle 2016 yılının Nisan ayında Azerbaycan-Ermenistan arasında meydana gelen dört günlük savaştan sonra taraflar arasında ateşkes anlaşması imzalanırsa da sözde Artsakh Cumhuriyeti tarafından yeni anayasa kabul edilmiş ve söz konusu bölgenin statüsünün değerlendirilmesi meselesi gündeme getirilmiştir. (Cavanaugh, 2017, s. 4) Bununla da Azerbaycan tarafı yeni bir savaşa tahrik edilmiştir. Ancak, resmi Bakü bu zaman İslamabad'la aynı tutum içinde olmuş; Karabağ'ın statüsünün müzakereye açık bir konu olmadığı ve Azerbaycan tarafının bunu hiçbir zaman kabul etmeyeceği yinelenmiştir. Yani hem Pakistan hem de Azerbaycan tarafı soruna ilişkin statü meselesinin gündeme bile getirilmeyeceği konusunda ortak paydada birleşmektedir.
2. Her iki sorun milliyetçilik kaynaklı sorun kapsamında ortaya çıkan çatışma doğrultusunda meydana gelmiştir. Bu kendini Karabağ bağlamında Ermenistan'ın "Türksüz Karabağ" stratejisi ekseninde gösterirken; Keşmir bağlamında ise Hindu çoğunluğun yönetimi altında kalan Müslümanların baskı altına alınacağı inancı üzerine kurulmuştur. (Chenoy, 2006, s. 24)
3. Hem Keşmir sorununun hem de Karabağ meselesinin çözümünde BM GK başarısız olmuştur. Zira BM GK tarafından Keşmir sorununa ilişkin ihtilafli bölgeye barışı koruma gücü gönderilse de taraflar arasında arabuluculuk yapılamamış ve sorunun çözümü için BM tarafından ileri sürülen halk oylaması (plebisit) teklifi de uygulanamamıştır. (UN Security Council, 2024) Benzer şekilde Karabağ meselesine ilişkin BM GK tarafından 822, 853, 874 ve 884 sayılı işgalin durdurulmasına ilişkin kararlar (US Department of State, 2024) alınmasına rağmen barış yoluyla bu sorunun çözüme kavuşturulması mümkün olmamış, Ermenistan'ın ateşkesi ihlal etmesi sonucu Azerbaycan meşru müdafaa hakkını kullanarak askeri müdahale yoluyla adaleti sağlamıştır.
4. Hindistan Keşmir meselesinin çözümünün üçlü ekseninde müzakere edilmesinden yanadır. Dolayısıyla Keşmir de ayrıca bir taraf olarak Hindistan tarafından kabul edilirken, (Khan vd. 2021, s. 671) Pakistan ise Keşmir'in ayrıca bir taraf olmadığını ve sorunun çözümü için BM tarafından sunulan halk oylamasında iki taraf devletin yer alması gerektiğini savunmaktadır. Bu bağlamda Hindistan'ın tutumu Ermenistan'ın tutumuyla benzerlik arz etmektedir. Çünkü Karabağ'ın statüsünün belirlenmesi iddiasında bulunurken Ermenistan tarafı üçüncü bir taraf devlet olarak Artsakh'ı göstermeye çalışmış ve bu Azerbaycan tarafından kabul edilmemiştir. Ancak 2020 yılında çözüme kavuşturulan Karabağ sorunuyla birlikte statünün belirlenmesi gibi iddialar da gündemden kaldırılmıştır. Bundan dolayı Hindistan tarafı Karabağ'ın Keşmir meselesine rol modeli oynayacağından endişe etmekte ve bölgedeki varlığını somutlaştırmayı Ermenistan üzerinden planlamaktadır. (Pakistan Today, 2023)
4. **Güney Kafkasya'da Hindistan-Pakistan Rekabetini Tetikleyen Dinamik: Azerbaycan-Türkiye-Pakistan Üçlü İş Birliği Platformu**

Azerbaycan tarafı Güney Kafkasya'da stratejik dengenin kurulmasında giriş kartına dönüşmek, Türkiye söz konusu bölgede konumunu mutlaklaştırmak, Pakistan tarafı ise coğrafi olarak çok uzağında yerleşen coğrafyada söz sahibi olarak kendine jeopolitik destek kazanmak için yeni bir iş birliği platformunun geliştirilmesi yönünde ortak paydada birleşmiştir. Mevzu bahis her üç devleti böyle dengeleme stratejisine doğru iten temel gereksinimler ise yabancı destekli terör ve siber saldırılara, dezenformasyon kampanyalarına ve diğer birçok güvenlik

meselelerine ilişkin iş birliğini genişletmek isteğine bağlıdır. Bu da aslında ulusal çıkarlar zemininde bölge ile bağlarını güçlendirmeye çalışan Hindistan'la Pakistan'ın Güney Kafkasya ekseninde jeopolitik rekabetinin temel anahtarını teşkil etmektedir.

Karabağ savaşı zamanı zaten stratejik partner olan Azerbaycan ve Türkiye dostluğu imzalanan Şuşa beyannamesiyle bir adım daha öteye taşınmış, aynı zamanda daha önce mevcut olan Azerbaycan-Türkiye-İran, Azerbaycan-Türkiye-Gürcistan platformlarında Azerbaycan iş birliğini teşvik etmeye çalışan ve taraflar arasında aktif rol üstlenen devlet olmuştur. Benzeri şekilde Azerbaycan-Türkiye-Pakistan ekseninin de aynı düzeye çıkarılması için bir ortaklık anlaşmasının imzalanmasına ihtiyaç duyulmuştur. Aslında her ne kadar bu yeni üçlü iş birliği platformu 2020 yılında meydana gelen sonuncu Karabağ savaşından sonra dillendirilse de taraflar arasında bu konuya ilişkin üç taraflı görüşmeler 2017 yılından itibaren yapılmaktadır.

Bu minvalde 30 Kasım 2017 yılında dönemin Azerbaycan, Türkiye ve Pakistan Dışişleri Bakanları Elmar Mammadyarov, Mevlüt Çavuşoğlu ve Khawaja Muhammad Asif Bakü'de bir araya gelmiş ve ilk üçlü toplantının bildiri metni açıklanmıştır. Belgede bakanların, ülkeleri arasında stratejik ortaklığa, karşılıklı saygıya ve güvene dayalı mevcut ikili iş birliğinden duydukları memnuniyet ifade edilirken; aynı zamanda Azerbaycan, Pakistan ve Türkiye'nin kendi bölgelerindeki stratejik rolüne vurgu yapılmış, üç ülke arasındaki ilişkilerin taraflar arasında karşılıklı yarar sağlayan iş birliği için muazzam bir potansiyel oluşturduğuna dikkat çekilmiştir. Aynı zamanda bölgede istikrarın, güvenliğin ve refahın artırılması için devletlerin bağımsızlığına, egemenliğine, toprak bütünlüğüne ve uluslararası sınırlarının dokunulmazlığına karşılıklı saygı göstermek koşuluyla stratejik iş birliğinin geliştirilmesi için her alanda çalışmalar yapılması önerilmiştir. (Embassy of Azerbaijan to the Islamic Republic of Pakistan, 2017)

Bunu takiben taraflar arasındaki diğer görüşme Karabağ savaşından sonraki döneme denk gelmiş ve Azerbaycan, Pakistan ve Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlarının 2. Üçlü Toplantısı 13 Ocak 2021 tarihinde gerçekleşmiştir. Bu defa Pakistan Dışişleri Bakanı Mahdum Şah Mahmood Kureş'inin daveti üzerine İslamabad'da bir araya gelen Dışişleri bakanları 2017 yılında tarafların dile getirdikleri siyasi, ekonomik ve stratejik alanlardaki ortak çıkarlara yeniden dikkat çekmiş ve Pakistan, Türkiye ve Azerbaycan'ın kendi bölgelerinde barış, istikrar ve kalkınmanın teşviki için attıkları önemli adımlarının göz ardı edilmemesi gerektiğine değinilmiştir. Bu görüşme sonucunda taraflar arasındaki üçlü iş birliğini teşvik eden İslamabad Deklarasyonu imzalanmıştır. Bu belgeye göre üçlü toplantıların alfabetik sıraya göre yıllık bazda düzenli olarak yapılması; toplantıların üçüncü oturumunun 2022 yılında karşılıklı mutabakata varılan tarihlerde Türkiye'de gerçekleştirilmesi kararlaştırılmıştır. (Ministry of Foreign Affairs of Azerbaijan, 2021) Özellikle Karabağ savaşından sonra gerçekleştirilen bu üçlü toplantıların ikincisi tarafların birbirlerinin toprak bütünlüğüne verdikleri destek ve diğer ülkelerle yaşanan çatışmalardaki konumları çok daha açık bir şekilde ifade etmesinden dolayı daha çok önem arz etmektedir.

Daha sonra taraflar arasındaki görüşmelerin ekseni genişletilmiş ve her üç tarafın parlamento başkanlarının da katılımıyla üçlü formatta tarafların bir araya gelmesi söz konusu olmuştur. Bu bağlamda Temmuz 2022 tarihinde İstanbul'da bir araya gelerek İstanbul Deklarasyonu'nu imzalayan parlamento başkanları bunu üç ülke arasındaki güçlü kültürel ve tarihi bağların sonucu olarak değerlendirmiştir. Bildirgede, üç ülkenin parlamentolar arası diyalogu derinleştirme konusunda mutabakata vararak tüm alanlarda birlikte çalışmaya devam edeceği

vurgulanmış, diplomasi, diyalog ve iş birliğinin önemine vurgu yapılmış, bölgesel istikrar, güvenlik ve refahın artırılması amacıyla Türkiye, Azerbaycan ve Pakistan arasında kapsamlı iş birliğinin önemine dikkat çekilmiştir. (Daily Sabah, 2022)

Yapılan bu görüşmelerin ardından ortaya çıkan bu bölgesel teşviki kötümser açıdan değerlendiren Hindistan ve müttefiki Ermenistan için mevzubahis iş birliği Güney Kafkasya'nın güvenliğini tehdit eden askeri bir platform olarak görülmüştür. Konuya iyimser açıdan bakanlar ise Türkiye-Azerbaycan-Pakistan iş birliği platformunu söz konusu devletlerin Güney Kafkasya'da birlik ve güvenliğin sağlanması yolunda geliştirmeye çalıştıkları bir barış eksenini olarak değerlendirmektedirler. (Akar, 2021)

Objektif olarak değerlendirildiğinde ise bu üç devlet arasında açıkça büyüyen iş birliği platformu, ortak rakipleri İran'a yönelik olduğu kadar, söz konusu her bir devletin de ulusal çıkarları bağlamında kendi gündemlerini desteklemesinin bir aracına dönüşebilir. Devletler açısından ele alındığında bu platform Türkiye'nin Orta Doğu'daki nüfuzunu artırması, Azerbaycan ve Türkiye'nin Kafkasya'daki konumunun güçlendirilmesi ve Pakistan'ın ise Hindistan'a karşı müttefikler bulması ve Afganistan'dan kaynaklanan tehdidin yönetilmesine yardım edilmesi konusunda hassasiyetler içermektedir. Dolayısıyla büyük bir ekonomik şok yaşanmadığı takdirde bu ittifakın bölgesel gelişmeleri kalıcı olarak etkileme potansiyeli bulunmaktadır. (The European Institute of International Law and International Relations, 2021)

Sonuç

Hindistan ve Pakistan'ın Güney Kafkasya açılımları incelendiği zaman aslında mevzubahis devletlerin ezeli rakipler olarak bölgenin birbirine düşman olan devletlerine yöneldiği ve uygulamaya çalıştıkları bölgesel stratejilerini bu ekseninde şekillendirdikleri ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda çalışmanın başında da belirtildiği üzere Hindistan Güney Kafkasya politikasını Ermenistan; Pakistan ise Azerbaycan üzerinden somutlaştırarak bölgeye giriş kartı elde etmiştir. Bu da söz konusu devletlerin ulusal ve bölgesel çıkarlarına yönelik adımlar atmasına neden olmuştur. Yani, aslında Hindistan Ermenistan'da bir nevi Rusya'nın yerini almaya çalışmış ve bunu özellikle askeri-stratejik iş birliği alanında mutlaklaştırmak istemiştir. Çünkü sömürgecilik sonrası güvenlik stratejisini geliştirmeye çalışan Yeni Delhi, dışarıdan aldığı silahların ortak üretim hakları konusunda ısrarcı olmaya başlamış ve bununla da söz konusu devlet küresel askeri tedarik pazarının yüzde onuna hâkim olmuştur. Bu kapsamda özellikle Ukrayna'daki savaştan sonra Rusya artık silah tedarik edemediğinden Moskova'nın müşterileri boşluğu doldurmak için Hindistan'a yönelmeye başlamıştır. Aynı durumu Hindistan Güney Kafkasya'da da mevcut karmaşık ortamdan yararlanarak fırsata dönüştürmeye çalışmıştır. Azerbaycan-Ermenistan arasında meydana gelen Karabağ savaşından sonra Ermenistan, Yeni Delhi'nin askeri teçhizat alanında müşterisine dönüşmüştür. Bununla da Hindistan Doğu Avrupa'da denge arayışını Ukrayna savaşıyla, Güney Kafkasya'daki söz konusu durumu ise Ermenistan vasıtasıyla somutlaştırmaya çalışmıştır. Sovyet sonrası Güney Kafkasya'da benzeri bir durum Azerbaycan için geçerli olmuştur. Çünkü Rusya Azerbaycan'ın önde gelen silah tedarikçisi olma rolünü kaybederken, Türkiye stratejik ortağına silah, danışmanlık ve eğitim vererek konumunu güçlendirmiş ve aynı zamanda Pakistan'la da stratejik askeri iş birliği olanaklarını genişletmiştir. Buradan şöyle bir kaniya varılması mümkündür: Pakistan Güney Kafkasya stratejisini Azerbaycan ve onun müttefiki Türkiye üzerinden somutlaştırmaya çalışmaktadır.

Bu minvalde Pakistan'ı Güney Kafkasya stratejisini geliştirmeye yönelten nedenlere bakılması gerekmektedir. İlk önce bağımsızlığına yeniden kavuşan Güney Kafkasya devletlerinin

ulusal güvenlik planlamasının diğer devletleri nasıl etkilediği meselesi önem arz etmektedir. Azerbaycan ve Ermenistan arasında mevcut olan Karabağ meselesinin uzun yıllar ciddi bir güvenlik planlaması gerektiren sorunlardan biri olduğu göz önünde bulundurulduğunda Pakistan tarafı Keşmir meselesinden dolayı bu konuda Azerbaycan'ın yanında yer almıştır. Diğer önemli neden ekonomik kaygılara ilişkindir ki bu zaman çerçevesinde Güney Kafkasya'da geleneksel eski aktörlere paralel olarak bölge dışı açılım stratejisi benimsenmiş ve bu da yeni dış dinamiklerle ticari olanakları beraberinde getirmiştir. Durum böyle olunca Pakistan için de Güney Kafkasya'da ekonomik olanaklar ortaya çıkmıştır. Sonucu husus ise stratejik dinamikler bağlamındadır. Bu noktada Güney Kafkasya'nın stratejik olarak bir kavşak noktasında bulunduğu göz önünde bulundurulduğunda bölgelerarası dinamiklerin geliştirilmesi söz konusudur ki bu da daha geniş Avrasya/Asya bağlamında anlaşılmaktadır.

Bu nedenler ışığında bölgedeki varlığını somutlaştırmaya çalışan Pakistan Azerbaycan-Türkiye istikametindeki ilişkilere ivme kazandırmak istemektedir. Aslında bu üç devletin oluşturduğu üçgen coğrafi olarak birbirinden uzak olsa da onlar arasında tarihi ve kültürel bağların ötesinde, yalnızca Asya değil, Afrika ve Avrupa değerlerini de içeren aynı medeniyet mevcuttur. Bu ortak medeniyet kurgusu, bu üç ülkeyi bir araya getirecek, sözde evrensel değerlerin yozlaşmaya başladığı bir yerde alternatif bir yol açacak motivasyona ve ahlaki değer kapasitesine sahiptir. Dolayısıyla Türkiye, Pakistan ve Azerbaycan'ın bu duruşu bugün "üç ülke, tek millet" olarak adlandırdığımız konunun etkinliğinin artırılması ve yaygınlaştırılması açısından ilgililer tarafından dikkatle incelenmesi gerekmektedir.

Bu bağlamda uluslararası arenada yaşanan jeopolitik gelişmeler, Türkiye, Pakistan ve Azerbaycan arasında kademeli olarak ittifak kurulmasının ardındaki saiklere ışık tutmaktadır. Aynı zamanda Pakistan savunma ve güvenlik teşkilatı kaynaklarına göre Türkiye-Pakistan-Azerbaycan ilişkileri giderek hem ekonomik hem de askeri düzeyde derinleşmektedir. Bunun yanı sıra Türkiye askeri teçhizat desteği ve eğitimiyle Güney Kafkasya'da nüfuzunu arttırırken, Pakistan da bu eksende gücünü pekiştirme eğilimi içindedir. Dolayısıyla Güney Kafkasya bölgesinde Pakistan-Türkiye-Azerbaycan üçgeninin birleştirici unsuru bölgede yeni platformun öncüsü olabilir. Ancak buna karşın Güney Kafkasya'da denge arayışında olan Hindistan da İran-Ermenistan tarafının aktifliğini artırabilir. Bununla da Karabağ savaşından sonra jeopolitik mimarisi yeniden inşa edilen Güney Kafkasya'nın Azerbaycan-Türkiye-Pakistan ve Ermenistan-İran-Hindistan ekseninde jeopolitik rekabet platformlarına bölünmesi muhtemeldir ki bu da bölgede yeni değişimleri kaçınılmaz kılacaktır.

KAYNAKÇA

- ABBASBEYLİ, A. (2017). Caucasus in the World Politics. *Akademik Bakış Dergisi*, 64, 48-56.
- ASKER, Ali. (2021). Güney Kafkasya'nın Güvenliği ve 2. Karabağ Savaşı'nın Düşündürdükleri, *İstanbul Rumeli Üniversitesi Uluslararası Güvenlik Sempozyumu Tam Metin ve Özet Kitabı*, 98-102.
- ASKER, Ali. (2021). "İki Yüzyıl Devam Eden Kıyım, Sürgün ve Baskı: Kafkasya'da Türk Nüfus Alanının Daralması", içinde: *Türk Dünyası ve Göç (Vatandan Yeni Vatanlara)*, der. Yesevi, Ç.G., İstanbul: Küre Yayınları.
- Azerbaijan State News Agency. (2014). Azerbaijani Defence Minister Hails Military Cooperation with Pakistan. Erişim Tarihi: 23.01.2024. https://azertag.az/en/xeber/azerbaijani_defence_minister_hails_military_cooperation_with_pakistan-794582.

- Axar.az. (2021). An hour with Ambassador- Interview with Mr. Bilal Hayee. Erişim Tarihi: 23.01.2024. <https://en.axar.az/news/interview/530233.html>.
- Armiya.az. (2019). Pakistan – Azerbaydzhan: Cherez Dvustoronniye Otnosheniya k Peredovym Voyennym Tekhnologiyam Kitaya. Erişim Tarihi: 20.03.2024. <https://armiya.az/ru/news/144211/>.
- Archive of US State of Department. (2024). UN Resolutions. Erişim Tarihi: 26.05.2024. <https://2001-2009.state.gov/p/eur/rls/or/13508.htm>.
- Azernews. (2015). Azerbaijan, Pakistan to Create New Collaboration Format. Erişim Tarihi: 23.01.2024. <https://www.azernews.az/nation/78983.html>.
- BAĞIROVA, G. (2019). Voyennoye Sotrudnichestvo Azerbaydzhanskoj Respubliki s Islamskoj Respublikoj Pakistan. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 6(4), 2077-2092.
- BENNETT, A. L.; OLIVER, J.K. (2021). *Uluslararası Örgütler*, çev. Uslu, N., 2. Baskı, Serbest Akademi.
- CAVANAUGH, C. (2017). Renewed Conflict over Nagorno-Karabakh. *Contingency Planning Memorandum*, 30, 1- 17.
- CHENOY, K. (2006). Contending Nationalisms: Kashmir and the Prospects for Peace. *Harvard International Review*, 28(3), 24-27.
- ÇORUK, F. J. G. (2023). Indian Armenians from the Past to the Present. *Review of Armenian Studies*, (48), 85- 108.
- Daiji World. (2023). India's Pinaka Rockets: A Controversial Factor in Armenia-Azerbaijan Conflict. Erişim Tarihi:19.02.2024. <https://www.daijiworld.com/chan/exclusiveDisplay?articlesID=6161#:~:text=India's%20Pinaka%20Rockets%3A%20A%20Controversial%20Factor%20in%20Armenia%2DAzerbaijan%20Conflict,-Fri%2C%20Aug%2004&text=According%20to%20Azerbaijani%20media%20outlets,via%20road%20transportation%20through%20Iran>.
- Daily Sabah. (2022). Turkey, Azerbaijan, Pakistan Sign Istanbul Declaration. Erişim Tarihi: 19.02. 2024. <https://www.dailysabah.com/politics/diplomacy/turkey-azerbaijan-pakistan-sign-istanbul-declaration>.
- Diplomatist. (2023). India-Armenia Relations: An Appraisal. Erişim Tarihi: 15.02.2024. <https://diplomatist.com/2023/05/12/indiaarmenia-relations-an-appraisal/>.
- Dzen.ru. (2023). SMI: Indiya Postavlyayet Vooruzheniyye v Armeniyu Cherez Iran. Erişim Tarihi: 19.01.2024. <https://dzen.ru/a/ZMFhZL5dkyPDUt3v>.
- Eurasian Times. (2020). Pakistan-Turkey-Azerbaijan Trilateral Partnership Emerges as a Big Threat to Armenia. Erişim Tarihi: 16.02.2024. <https://www.eurasiantimes.com/pakistan-turkey-azerbaijan-trilateral-partnership-emerges-as-a-bigthreat-to-armenia/>.
- Eurasianet. (2023). Perspectives: Pakistan and India wage proxy struggle in Nagorno-Karabakh. Erişim Tarihi: 10.03.2024. <https://eurasianet.org/perspectives-pakistan-and-india-wage-proxy-struggle-in-nagorno-karabakh>.
- Embassy of Azerbaijan to the Islamic Republic of Pakistan. (2024). Erişim Tarihi: 19.03.2024. Bilateral Relations. <https://islamabad.mfa.gov.az/en/content/3/bilateral-relations>.
- Embassy of Azerbaijan to the Islamic Republic of Pakistan. (2017). Baku Declaration of Azerbaijani, Turkish and Pakistani Foreign Ministers. Erişim Tarihi: 01.03. 2024. <https://islamabad.mfa.gov.az/en/news/3227/baku-declaration-ofazerbaijani-turkish-and-pakistani-foreign-ministers-full-text>.
- Epoch-magazine. (2020). Contested Kashmir: A Brief History. Erişim Tarihi: 01.06. 2024. <https://www.epoch-magazine.com/post/contested-kashmir-a-brief-history>.

- FIP.am. (2023). Armenian orders for Indian weapons: Brief Overview. Erişim Tarihi:19.01.2024. <https://fip.am/en/22072>.
- GİRGİN, K. (2002). *21.Yüzyıl Perspektifinde Dünya Siyaseti*. İstanbul: Okumuş Adam Yayıncılık.
- GEORGESCU, S; GARAYEV, T. (2013). Geopolitical Changes in Caucasus After 1991. *Journal of Institute of Social Sciences of Karabuk University*, 3(2), 123-151.
- Indian Council of World Affairs. (2017). Erişim Tarihi: 16.01.2024. India-Armenia Relations: Vistas for Increasing Engagement. https://www.icwa.in/show_content.php?lang=1&level=3&ls_id=1758&lid=758.
- Indian Council of World Affairs. (2017). India Is an Ideal Candidate for Improving Armenia's Su-30 Fighter Jets. Erişim Tarihi: 15.01.2024. <https://www.forbes.com/sites/paulidondon/2023/01/11/india-is-an-ideal-candidate-for-improving-armenias-su-30-fighter-jets/?sh=4ae2a5c3403a>.
- JACOB, H. (2020). Toward a Kashmir Endgame? How India and Pakistan Could Negotiate a Lasting Solution. *US Institute of Peace Special Report*, (474), 3-24.
- HABİBULLAH, W. (2020). Kashmir: The Tragedy. *Social Scientist*, 48(7/8),1-28.
- KHAN, I.; SYED, K.H. (2021). Pakistan Relations with Azerbaijan in 21st Century. *Pakistan Social Sciences Review*, 5(1), 667-679.
- MADATLI, E. (2022). Azerbaycan-Pakistan: Barış ve İstikrara Hizmet Eden 30 Yıllık Diplomatik İlişkiler. *Halk Gazetesi*, (120).
- MANGRİO, N. (2012). A Historical and Political Perspective of Kashmir Issue. *The Dialogue*, 7(3), 255-264.
- MALHOTRA ACHAL K. (2021). India's Links with and Footprints in South Caucasus. *Indian Foreign Affairs Journal*, 16(2), 121-133.
- Ministry of External Affairs of India. (2024). Bilateral Brief on India- Armenia Relations. Erişim Tarihi: 12.01.2024. https://www.mea.gov.in/Portal/ForeignRelation/India_-_Armenia_Bilateral_Brief_-_Dec_2018.pdf.
- Ministry of External Affairs of India. (2024). Bilateral Brief on India- Armenia Relations. Erişim Tarihi: 16.01.2024. <https://www.mea.gov.in/Portal/ForeignRelation/Armenia-2023.pdf>.
- Muslim Institute. (2024). Azerbaijan-Pakistan Relations. Erişim Tarihi: 20.03.2024. <https://www.muslim-institute.org/azerbaijan-pakistan-relations.pdf>.
- Ministry of Foreign Affairs of Azerbaijan. (2021). Islamabad Declaration of the 2nd Trilateral Meeting of the Ministers for Foreign Affairs of the Republic of Azerbaijan, the Islamic Republic of Pakistan and the Republic of Türkiye. Erişim Tarihi: 21.03. 2024. <https://mfa.gov.az/en/news/no00621-islamabad-declaration-of-the-2nd-trilateral-meeting-of-the-ministers-for-foreign-affairs-of-the-republic-of-azerbaijan-the-islamic-republic-of-pakistan-and-the-republic-of-turkey>.
- Ministry of Defence of Azerbaijan. (2019). "Kafkas Kartalı – 2019" Ortak Eğitim Açılış Töreni Bakü'de Gerçekleşti. Erişim Tarihi:24.03.2024. <https://mod.gov.az/az/news/bakida-qafqaz-qartali-2019-birge-telimin-in-acilis-merasimi%02olub-video-28611.html>.
- Ministry of Defence of Azerbaijan. (2019). Pakistan Hava Harp Okulu Heyeti Azerbaycan'ı Ziyaret Etti. Erişim Tarihi: 24.03.2024. <https://mod.gov.az/az/news/pakistanin-herbi-hava-quvveleri-akademiyasinin-numayende-heyeti-azerbaycanda-seferde-olub-27342.html>.
- Ministry of Defence of Azerbaijan. (2018). Nisan Çatışması- Büyük Zaferin Başlangıcı. Erişim Tarihi: 21.03. 2024. <https://mod.gov.az/az/pre/21662.html>.

- MUSTAFAYEV, U. (2023). The end of the 44-Day War and the Armenia-Azerbaijan Conflict. *Politikus*, 4, 56-60.
- NİYAZOV, N.S. (2011). Razvitiye Azerbaydzhanu-Pakistanskikh Svyazey V Voyennoy Oblasti V 1994–2010 Godakh. *Vestnik Volgu*, 4(1), 104-110.
- Observer Research Foundation. (2022). India's PINAKA Export to Armenia Positions it against pan-Turkism. Erişim Tarihi: 12.01.2024. <https://www.orfonline.org/expert-speak/indias-pinaka-export-to-armenia-positions-it-against-pan-turkism>.
- OP India. (2022). Russia Asks Indian Companies to Provide Parts and Services to Their Defence Equipment Customers amid Ukraine Crisis and Sanctions: Report. Erişim Tarihi: 15.01.2024. <https://www.opindia.com/2022/08/russia-asks-indian-defence-companies-for-spare-parts-and-servicing-help/>.
- UN Security Council. (2024). UN Documents for Jammu and Kashmir: Security Council Resolutions. Erişim Tarihi: 01.04. 2024. https://www.securitycouncilreport.org/un_documents_type/security-council-resolutions/?ctype=Jammu%20and%20Kashmir&cbtype=jammu-and-kashmir.
- US Department of State. (2024). 1993 UN Security Council Resolutions on Nagorno-Karabakh. Erişim Tarihi: 05.01. 2024. <https://2001-2009.state.gov/p/eur/rls/or/13508.htm>.
- Pakistan Today. (2023). Why Karabakh model only way to resolve Kashmir? Erişim Tarihi: 05.06. 2024. <https://ijosper.uk/index.php/i/article/view/107/131>.
- President.az. (2016). İlham Aliyev Pakistan Askeri Deniz Kuvvetleri Komutanını Kabul Etti. Erişim Tarihi: 23.01.2024. <https://president.az/az/articles/view/17464>.
- President.az. (2016). İlham Aliyev ve Başbakan Muhammed Navaz Şerif Basına Açıklamalarda Bulundu. Erişim Tarihi: 24.01.2024. <https://president.az/az/articles/view/21382>.
- Radio Free Europe Radio Liberty. (2021). Armenia Reaffirms Support for India over Its Territorial Dispute with Pakistan. Erişim Tarihi: 01.04. 2024. <https://www.rferl.org/a/armenia-kashmir-nagorno-karabakh/31412485.html>.
- Smithsonianmag. (2016). The Genocide the U.S. Can't Remember, But Bangladesh Can't Forget. Erişim Tarihi: 01.06. 2024. <https://www.smithsonianmag.com/history/genocide-us-cant-remember-bangladesh-cant-forget-180961490/>.
- SHAFİYEV, F. (2021). The Paramount Significance of Shusha, içinde "*Liberated Karabakh*". Ed. Ismailzade F; Miskovic D.K. Baku: ADA University Press.
- SARMA, H. Ch. (2019). Azerbaijan: Pakistan's Newfound Strategic Partner in the Caucasus. *SADF Comment*, 131, 1-4.
- SARIKAYA, Y. (2021). "İran'ın İkinci Karabağ Savaşı Tutumu: Takke Düştü Kel Göründü", *Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 7(1), 84-103.
- SARIKAYA, Y. (2019). "Türkiye-Gürcistan-Azerbaycan Üçlü İlişkilerinin Savunma İşbirliği Boyutu", *Karadeniz Araştırmaları*, 16(64), 585-597.
- Times Now News. (2020). India bags US\$ 40 Million Defence Deal to Supply 4 Radar Systems to Armenia. Erişim Tarihi: 15.01.2024. <https://www.timesnownews.com/india/article/india-bags-us-40-million-defence-deal-to-supply-four-radar-systems-to-armenia/559596>.
- The Armenian Weekly. (2020). Prospects for Future Armenian Indian Security Cooperation. Erişim Tarihi: 15.01.2024. <https://armenianweekly.com/2020/11/08/prospects-for-future-armenian-indian-security-cooperation/>.
- The Print. (2022). Armenia Eyes Akash Missile, Loitering Munitions from India amid Conflict with Azerbaijan. Erişim Tarihi: 19.01.2024. <https://theprint.in/defence/armenia-eyes>

- akash-missile-loitering-munitions-from-india-amid-conflict-with-azerbaijan/1173468/.
- The Nation. (2012). Azerbaijan, Pakistan Sign Military Cooperation Agreement. Erişim Tarihi: 23.01.2024. <https://www.nation.com.pk/13-Feb-2014/azerbaijan-pakistan-sign-military-cooperation-agreement>.
- The European Institute of International Law and International Relations. (2021). A new geopolitical formation in Asia, The triangle Pakistan – Turkey – Azerbaijan. Erişim Tarihi: 23.01.2024. <https://www.eiir.eu/international-relations/asia/a-new-geopolitical-formation-in-asia-the-triangle-pakistan-turkey-azerbaijan/>.
- Topwar.ru. (2019). Perevooruzheniye Pakistana: Sobstvennyye Sily i Zavisimost ot Importa. Erişim Tarihi: 23.03.2024. <https://topwar.ru/158495-perevooruzhenie-pakistana-svoiy-sily-i-zavisimost-ot-importa.html>.
- WROBEL, R. (2023). The changing geopolitics in the South Caucasus during the War in Ukraine: Chances and Risks for the Region, *Ordnungspolitische Diskurse*, (2), 2-34.

EXTENDED ABSTRACT

Radical political changes took place in the South Caucasus region, which was seen as the hinterland of the Soviet Union, in the post-Cold War period. With the independence of the states, both local people and other regional and non-regional actors were faced with a new geopolitical conjuncture. In fact, Azerbaijan is one of the South Caucasus states, has had huge natural resources, especially oil and natural gas and there has been a complex situation defined as ethnic conflicts in the states of the region in question.

Trying to turn this situation into an opportunity, non-regional actors have sought geopolitical balance in the South Caucasus. With this, the states that have regained their independence have again become the arena of competition between various external powers. Thus, in the new geopolitical order that emerged in the South Caucasus, other regional actors began to be mentioned.

When we say the South Caucasus region, we mean the region where Russia has a red line, the conjuncture that is more at the center of attention in the context of Turkey's Azerbaijan, and the geography that Iran calls a part of its historical plateau. However, with the new era, in addition to these states, the name of the South-East Asian states in the South Caucasus began to disappear. India and Pakistan, known as historical rivals, have entered a competitive conflict in the region.

The hypothesis of the study is based on the efforts of India and Pakistan, the two nuclear powers of South-East Asia, to create geopolitical balance in the South Caucasus in the context of national security. The choice of the South Caucasus as the target region is based on the model that emerged around the recently resolved Karabakh issue and Islamabad's legal framework on the Kashmir issue focusing that India sees it as a permanent danger.

To prove the determined hypothesis, the importance of the South Caucasus will first be touched within the scope of the study. In the following, military cooperation developed in the context of national security in the axis of India-Armenia and cultural relations developed in the context of soft power will be discussed. In parallel, the strategic cooperation developed between Pakistan and Azerbaijan on the axis of national security and the Kashmir-Karabakh issue will be discussed as two different faces of the same ethnic-based conflict. Finally, the issue of the

Azerbaijan-Türkiye-Pakistan tripartite cooperation platform, which has dynamized the India-Pakistan rivalry in the South Caucasus, will be evaluated.

At the same time, considering the complex nature of the subject, a qualitative method based on the identification and analysis of trends was adopted in order to reach related and focused data. In this context, a deductive approach was used in the article; A periodic analysis was conducted as a suitable model to identify the elements of continuity and change in India and Pakistan's approach towards the South Caucasus. In this context, a time limitation was also used, and especially the events that occurred in the context of the South Caucasus in the period between 1990 and 2023 and the strategies developed by the states interested in the region were examined.

As a result, while investigating India and Pakistan's initiatives in the South Caucasus, it becomes clear that the states in question, as arch-rivals, turned towards the hostile states of the region and shaped the regional strategies they tried to implement on this axis. Parallel to this, as stated at the beginning of the study, India gained an entry card to the region by concretizing its South Caucasus policy through Armenia and Pakistan through Azerbaijan. This has caused these states to take steps towards their national and regional interests. So, in fact, India tried to take Russia's place in Armenia and wanted to absolutize this, especially in the field of military-strategic cooperation. Because New Delhi, following a policy of post-colonial self-reliance, started to insist on joint production rights for the weapons it purchased and constituted ten percent of the global military supply market. In this context, especially after the war in Ukraine, due to Russia not supplying weapons, Moscow's customers began to turn to India to fill the gap. India tried to turn the same situation into an opportunity by taking advantage of the complex environment in the South Caucasus. After the Karabakh war between Azerbaijan and Armenia, Armenia became New Delhi's customer in the field of military equipment. With this, India tried to concretize its search for balance in Eastern Europe through the Ukraine war, and the situation in the South Caucasus through Armenia.

A similar situation was also valid for Azerbaijan in the post-Soviet South Caucasus. Namely, while Russia lost its role as Azerbaijan's leading arms supplier, Turkey strengthened its position by providing weapons, consultancy and training to its strategic partner, and at the same time, strategic military cooperation opportunities with Pakistan were expanded. From here, it is possible to conclude that Pakistan is trying to increase its role in the South Caucasus by further developing its ties with Azerbaijan and its strategic ally, Turkey. In fact, although the triangle formed by these three states is geographically far from each other, beyond the historical and cultural ties, there is the same civilization between them, which includes not only Asian but also African and European values. This common civilization fiction has the motivation and moral value capacity to bring these three countries together and open an alternative path in a place where so-called universal values have begun to degenerate. Therefore, this stance of Turkey, Pakistan and Azerbaijan needs to be carefully examined by those concerned to increase the effectiveness and popularize the issue we call "three countries, one nation" today.

In this context, geopolitical developments in the international arena shed light on the motives behind the gradual establishment of an alliance between Turkey, Pakistan and Azerbaijan. At the same time, according to sources from Pakistan's defense and security organization, Turkish-Pakistan-Azerbaijani relations are gradually deepening at both economic and military levels. In addition, while Turkey increases its influence in the South Caucasus with military equipment support and training, Pakistan also tends to consolidate its power in this axis. Therefore, the unifying element of the Pakistan-Türkiye-Azerbaijan triangle in the South Caucasus

region may be the pioneer of a new platform in the region. However, India, which is seeking balance in the South Caucasus, may also increase the activity of the Iran-Armenia side. With this, the South Caucasus, whose geopolitical architecture was rebuilt after the Karabakh war, may be divided into geopolitical competition platforms on the Azerbaijan-Turkey-Pakistan and Armenia-Iran-India axis, which will make new changes inevitable in the region.

MEKÂN-KİMLİK BAĞLAMINDA YER ADLARI OLUŞUMUNA BİR ÖRNEK: KARACASU (ERZURUM)*

Nilgün AYDIN**

ÖZ

İnsanoğlu, hayatın bir getirisi olarak varlık alanına dair tüm unsur ve kavramların yanı sıra yaşadığı yerlere de ad vermiştir. Başta dilsel bir gösterge olan bu adların yapısal özellikleri bir yana nasıl ortaya çıktığı yahut neye göre verildiği o dilsel göstergenin derin yapısına nüfuz edildiğinde ortaya çıkmaktadır. Ad biliminin inceleme alanına giren yer adları, coğrafi ve tarihî bağlamlarla ilişkili olarak mekânın kimliğini ve toplumsal hafızasını yansıttığından yerleşim yerlerinin tarihini ve kültürel kimliğini anlamak için bir anahtar işlevi görmektedir. Dolayısıyla adların oluşumu ve verildiği bağlamı anlamak için sosyokültürel, tarihî ve coğrafi etmenlerin göz önünde bulundurulması önem arz etmektedir. Türklerin tarih boyunca çeşitli nedenlerle yerleştikleri mekânlara verdikleri adlar, bir isimden öte geçmişten bugüne yaşadıkları coğrafyalar, inanç dünyaları, oluşturdukları sözel edebiyat ve tarih temelinde hatırlamayı sağlayan bir kimliği ifade etmektedir. Bu bağlamda çalışmada Erzurum ilinin Olur ilçesine bağlı ortak isim ile Karacasu olan Aşağıkaracasu ve Yukarıkaracasu adları verilmiş iki köy ele alınarak bu iki köyün tarihî süreçteki durumlarına değinilmiş ve ad almalarına kaynaklık eden tarafımızca derlenmiş "Karacaoğlan" adı etrafında oluşmuş efsane metinlerinden hareketle çeşitli değerlendirmelerde bulunulmuştur. Köylerin adlarının kökeni ve ad verilmişindeki tarihî, sosyokültürel etkenler ele alınarak Devletin uluslaşma sürecinin devamı niteliğindeki politikaları neticesinde ad vermede, Karacaoğlan adı etrafında oluşmuş efsaneler incelenmiş ve halk biliminin bu süreçteki rolü vurgulanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Karacasu, Karacaoğlan, kültürel bellek, efsane, kült.

AN EXAMPLE OF THE FORMATION OF PLACE NAMES IN THE CONTEXT OF SPACE-IDENTITY: KARACASU (ERZURUM)

ABSTRACT

As a result of life, human beings have named all the elements and concepts related to the field of existence as well as the places where they live. Apart from the structural features of these names, which are primarily a linguistic indicator, how they arise or what they are given according to, is revealed when the deep structure of that linguistic indicator is penetrated. Place names, which fall within the field of study of the science of names, function as a key to understanding the history and cultural identity of settlements as they reflect the identity and social memory of the place in relation to geographical and historical contexts. Therefore, it is important to consider sociocultural, historical and geographical factors in order to understand the formation of names and the context in which they are given. The names that Turks have given to the places where they have settled for various reasons throughout history express an identity that enables remembering on the basis of the geographies, belief worlds, verbal literature and history they have created from past to present. In this context, in this study, two villages named Aşağıkaracasu and Yukarıkaracasu, which are named Karacasu with the common name of Karacasu in Olur district of Erzurum province, are discussed, the situation of these two villages in the historical process is mentioned, and various evaluations are made

Gönderilme Tarihi: 18 Ağustos 2024

Kabul Tarihi: 25 Eylül 2024

* Bu makale, 4-7 Temmuz 2023 tarihleri arasında Almatı'da (Kazakistan) düzenlenmiş olan Altay Toplulukları Sempozyumu-XI'de sunulmuş, basılı olmayan bildirinin genişletilmiş şeklidir.

** Dr. Öğr. Üyesi, Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, KONYA;

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4444-6461>, E-posta: nilaydin1923@gmail.com

based on the legend texts formed around the name 'Karacaoğlan' compiled by us, which are the source of their naming. The origin of the names of the villages and the historical and sociocultural factors in the naming of the villages are discussed, and the policy of the State as a continuation of the nation-building process is analysed.

Keywords: Karacasu, Karacaoğlan, cultural memory, legend, cult.

Giriş

İnsan doğduğu andan itibaren 'kültürleme'¹ ile karşılaşmakta ve dolayısıyla dâhil olduğu toplumla aidiyet bağı geliştirmektedir. Bu bağ, kişinin kültürel örüntüsünü oluşturan, kimliğini şekillendiren çeşitli unsurlarla kurulmuş bir yapı arz etmektedir. Dil, din, gelenekler, giyim tarzı, yaşam tarzı gibi etmenlerin bulunduğu bu yapıda kültürel kimliği oluşturan en önemli unsurlardan biri mekândır. Bireyin doğduğu, büyüdüğü veya yaşadığı coğrafi alanı ifade eden mekân, kişinin kimlik oluşumunda önemli bir role sahiptir. Kişi, mekâna bağlı olarak belirli bir kültürün içinde büyüüp gelişirken burada paylaşılan deneyimler; dil, gelenekler ve ritüeller yoluyla bireyden topluma, toplumdan bireye intikal ederek toplumun kültürel birliğini güçlendirir. Mekânın kültürel kimliğe olan etkisi sadece tek yönlü değildir. Kültürel kimlik de mekânın şekillenmesinde etkilidir. İnsanlar, hayatın bir getirisi olarak varlık alanına dair tüm unsur ve kavramlara ad vermenin yanı sıra yaşadıkları mekânları kendi kültürel kimliklerine uygun hâle getirerek bu yerlerdeki dağlara, tepelere, akarsu vb. yerlere ad verir. En başta dilsel bir gösterge olan bu adların yapısal özellikleri bir yana nasıl ortaya çıktığı yahut neye göre verildiği o dilsel göstergenin derin yapısına nüfuz edildiğinde ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla bu yapıyı anlamak için, adların verildiği kişi, yer, olay, durum fark etmeksizin o adın var olduğu sosyokültürel bağlamın, tarihî dokunun, coğrafyanın özelliklerinin birlikte düşünüldüğü bir çerçeveden sözel kültür ve edebiyat geleneğine, ürünlerine bakmak önem taşımaktadır.

Tarih boyunca savaş, göç gibi çeşitli sebeplerle Türkistan'dan çeşitli coğrafyalara açılıp yurt tutan Türklerin yerleştikleri mekânlara verdikleri adlar soyut bir kavramdan öte bir kimlik mahiyetindedir. Duruma, tarih boyunca pek çok kültüre, medeniyete ev sahipliği yapmış Anadolu sahası açısından bakıldığında ad vermelerin, farklı bir zamanlama ile temelde aynı dinamiklerin olduğu bir süreç ve bu sürecin, örnekleriyle karşılaşmaktadır. Devletin Türkçeleştirme politikasına kadar yabancı kökenli yer adlarının geniş şekilde kullanıldığı, Osmanlı Tahrir defterlerinden, çeşitli kayıtlardan ve bu eski adların sözel hafızalarda hâlâ yer tutmasından anlaşılmaktadır. Dolayısıyla Türkçe ad verilmesi sırasında bu durumun göz önünde bulundurularak çift katmanlı bir incelemenin yapılması gerektiği düşünülmektedir. Bu bağlamda Erzurum ilinin Olur ilçesine bağlı Karacasu adı etrafında Aşağıkaracasu ve Yukarıkaracasu olmak üzere ad verilmiş iki köy dikkat çekicidir. Çalışmada bu iki köyün tarihi süreçteki durumlarına değinilerek ad almalarına kaynaklık eden "Karacaoğlan" adı etrafında oluşmuş efsane metinlerinden hareketle çeşitli değerlendirmelerde bulunulmuş ve Devletin uluslaşma sürecinin devamı niteliğindeki politikaları neticesinde Türkçe ad vermede halk bilimi unsurlarının ne denli önemli taşıdığı tespit edilmeye çalışılmıştır.

¹ "Kişinin doğduğu andan itibaren içine doğduğu kültür tara findan, o kültürün değer, anlam ve normlarıyla öğretilmesi süreci. Bu süreç ölüme kadar devam eder ve doğumdan itibaren çeşitli toplum sal/kültürel çevreler ve ortamlarda işler. (...). Kültürleme süreci, bir tür uyarlanma sürecidir" (Emiroğlu-Aydın, 2003, s. 536-537)

1. Yer Adları Bilimi (Toponimi) Bağlamında Türkiye’de Yer Adları ile İlgili Bazı Hususlar

Ad biliminin inceleme alanlarından “*yer adları bilimi* ya da *yeradibilim (toponymie, toponymy, toponymie)*” şeklinde adlandırılan *toponimi*, dünya ad bilim çalışmalarında üzerinde en çok araştırma yapılan alanlardan biridir. Çünkü yer adı bilimi sadece yer adının dilsel bir gösterge olarak incelenmesi değil aynı zamanda geçmiş, dil tarihi, yerleşme tarihi, etnik yapı gibi önemli hususları da inceleyerek tespit eden bir alandır (Aksan, 2003, s. 100-101). Dolayısıyla bu alana dair yapılan çalışmalar; dil, coğrafya, tarih verileri ve sosyokültürel doku tespitiyle anlamlı olacağından her ülke özelinde ülkelerin kendi iç dinamikleri ve araştırılan adın etrafında ortaya çıkarılan tüm hususlar büyük önem taşımaktadır². Bundan dolayı konu üzerinde Türkiye sahasında yahut Türkiye dışındaki yer ad bilimi çalışmalarına bakıldığında araştırmacıların odaklandıkları konu ve eldeki verilere göre araştırmalarını derinleştirdikleri görülmektedir.

Türkiye’de yer adı biliminin ilk çalışmalarının Anadolu’ya yerleşmiş Türk boylarının yayılma alanlarının ve yerleştikleri yerlerin ele alındığı *etnotoponimi* odaklı olduğu anlaşılmaktadır (İnan, 1945; Durgunay, 2018, s. 78). Bu bağlamda Köprülü’nün “Oğuz Etnolojisine Dair Tarihî Notlar” (1925, s. 185-211) başlıklı yazısı başta olmak üzere, Ahmet Naci ve Hüseyin Nihal’in birlikte hazırladıkları “Anadolu’da Türklere Ait Yer İsimleri” (1926) adlı çalışma ile Ahmet Refik’in *Anadolu’da Türk Aşiretleri (966-1200)* (1930) başlıklı eseri zikredilebilir. Bu araştırmaların yanı sıra 1928 yılında T.C. Dâhiliye Vekâleti tarafından kurulan komisyonun hazırladığı “Son Teşkilat-ı Mülkiyede Köylerimizin Adları” adlı çalışma da Türkiye Cumhuriyeti Devleti kurulduktan sonra, devlet tarafından hazırlanması hasebiyle, ilk olması bakımından önem arz etmektedir.

Yer adları ile ilgili devlet politikası olarak 1940 yılı sonlarında İçişleri Bakanlığı tarafından hazırlanan *8589 Sayılı Genelge* ile resmileşerek “yabancı dil ve köklerden gelen ve kullanılmasında büyük karışıklığa yol açan yerleşme yerleri ile tabii yer adlarının Türkçe adlarla değiştirilmesi” kararı alınmıştır. Dolayısıyla yer adlarının değiştirilmesi hususunda başlayan süreç bir yandan ulus devletin politikası olarak ilerlerken bir yandan da bu sürece ilmi araştırmalar eşlik etmiştir. Nitekim 1984 yılında Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından ilk kez düzenlenen “Türk Yer Adları Sempozyumu” o güne kadar olan sürecin devlet yetkilileri ve bilim insanları

² Literatürde yer alan Türkiye sahası ve Türkiye dışında yapılmış çalışmalar, incelemenin yapıldığı yer etrafındaki tüm verilerin toplanıp değerlendirilmesi sonucunda oluşturulduğu için bu tasniflerin her yer için genel geçer bir sınıflandırma olması mümkün değildir. Çünkü araştırmanın yapıldığı sahanın dil, tarih, folklor, inanç, sosyokültürel ve sosyoekonomik yapılarına kadar geniş yelpazede pek çok veri değerlendirildiğinden araştırmacıların üzerinde çalıştıkları sahanın özellikleri ve elde edilen veriler nispetince değerlendirme biçimleri geliştirdikleri, çeşitli tasnifler yapıldığı görülmektedir. Konunun sınırlarını aşmamak adına çalışmada tasniflere yer verilmemiştir. Bununla birlikte Türkiye ve Türkiye dışında kabul görmüş yer adı bilimi tasnif çalışmaları ve tasnifler üzerindeki sorunlar hakkında ayrıntılı bilgi için bk. (Yılmaz, 2021). Ayrıca Türkiye’de yer adı bilimi üzerine yapılmış çalışmalar hakkında kitap, makale, lisansüstü ve lisans tezleri ve bildiriler şeklinde tasnif edilerek hazırlanmış kaynakça denemesi için bk. (Tapar, 2023).

tarafından birçok açıdan değerlendirilmesine olanak sağlamıştır.³ 1978 yılına kadar “Ad Değiş-tirme İhtisas Kurulları”nda 35.000 köy adı incelenerek 14.819 köyün adı ve incelenen 39.000 ‘köy bağılı’sından da 12.884’ünün adı değiştirilmiştir (1984, s. 3)⁴.

Köy adlarının değiştirilmesi ile ilgili olarak Mehmet Şakir’in “Sinop ve Muhitinde Oğuz-larla Diğer Türk Zümrelerine Ait Köy Adları” (1928) yazısı ile S. Sırrı Üçer ve Mesud Kodaman’ın birlikte hazırladıkları *Konya İli: Köy ve Yer Adları Üzerine Bir Deneme* (1945) başlıklı eser ilk çalışmalar arasında zikredilebilir. Bununla birlikte ad değiştirmelerin devlet politikası olarak kabulü ile ilmi çalışmaların yapıldığı süreçte konuyla ilgili pek çok çalışma yapılmıştır. Bu çalış-mada, halk bilimi penceresinden konuya bakıldığından odak noktası ad vermede folklorik me-tinlerin tesiri hususu olmuştur. Özellikle adların değiştirilmesi konusunda yapılan çalışmalarda yer adları ve köy adlarının veriliş sahası ve sebepleri üzerinde durularak çeşitli tasnifler ortaya konulmuştur⁵. Bununla birlikte çalışmada Karacasu adının verilişi ile ilgili olarak konu gereği bir tasnife bağlı kalınmamış yahut tasnif odaklı bir değerlendirme yapılmamıştır. Fakat konu-nun ad vermelerde kullanılan tasniflerden Gülensoy’un tasnifinde yer alan “Çevreyle İlgili Ola-rak Tabiat ve Fizik Koşullarına Dayanan Adlar” “İnsanlara ve Toplumlara Dayanan Adlar” “Ki-şilerin Varlıkları ile İlgili Adlar” (1998, s. 45-49) ana başlıkları altında yer alan birçok hususla ilgili olduğu düşünülmektedir.

2. Tarihi Süreçte Karacasu (Aşağıkaracasu-Yukarıkaracasu)

Ortak adıyla Karacasu olup *Aşağıkaracasu* ve *Yukarıkaracasu* adlı iki köy, Erzurum ilinin kuzeydoğusunda 1958’e kadar Oltu’ya bağlı bir bucak olup (1928, s. 24) 1958’de ilçe statüsüne getirilen Olur’a bağlanmıştır.

³ Sempozyumun açış konuşmalarından ilki İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürü Fikri Gökçeer tarafından yapılmış olup Gökçeer süreçle ilgili olarak “1940’lı yıllarda konunun millî varlığımız ile yakın ilgisi görülmüş ve meskûn yer adları ile tabii yer adlarının Türkçe adlarla değiştirilmesi bir Devlet politi-kası olarak benimsenmiştir. Aynı yıllarda Bakanlığımızca yapılan bir genelge ile yabancı dil ve köklerden gelen yer adlarının belirlenmesi ve düzenlenecek dosyaların Bakanlığa gönderilmesi Valiliklerden isten-miştir. 1942 yılından itibaren illerden gelen dosyalar incelenmeye başlamış, ancak İkinci Dünya Sa-vaşı’nın yarattığı güçlükler ve karışıklıklar nedeni ile 1956 yılına kadar ad değiştirilmesi yapılamamış-tır. 10 Haziran 1949 gün ve 5442 Sayılı İl İdaresi Kanunu yürürlüğe girene kadar İçişleri Bakanlığının yer adlarını değiştirmesi konusunda yasal bir yetkisi de bulunmamakta idi. İl İdaresi Kanununun 2’nci mad-desi Bakanlığımıza bu konuda yasal olarak görev ve yetki vermiştir. (...). 1956 yılında Dil ve Tarih Coğ-rafiya Fakültesi, Millî Savunma, Millî Eğitim, Bayındırlık Bakanlıkları, Tapu Kadastro ve Vakıflar Genel Mü-dürlükleri ile Türk Dil Kurumu temsilcileri toplanarak, Bakanlığımız yetkili uzmanlarından oluşan “Ad Değiş-tirme İhtisas Kurulu” kurulmuş ve bu kurul 19/10/1957 gün ve 4/9595 sayılı Bakanlar Kurulu Ka-rarı gereğince 1/3/1957 tarihinden itibaren çalışmalarına başlamıştır.” bilgisini vermiştir. Ayrıca bu ku-rulun çalışmalarının 1/12/1970 tarihinde durduğu ve bu tarihten sonra dosyaların birikmiş olmasından ötürü 1973 yılında özel bir komisyon kurulması suretiyle tekrar çalışmalara başlanmış fakat çalışmalar 1978’de durdurulmuştur.

⁴ Bakanlığın uzamanlardan oluşan kurulların görüşünü alarak belirlediği ilkeler için bk. (1984, s. 4-5).

⁵ Köy adlarının tasnifi ile ilgili olarak bk. Özcan Başkan’ın “Türkiye Köy Adları Üzerine Bir Deneme” (1970) başlıklı çalışmasının ardından, Aksan’ın “Anadolu Yer Adları Üzerine En Yeni Araştırmalar” (1974) başlıklı çalışma öncü çalışmalardan olup Tuncer Gülensoy bu çalışmalarla birlikte kendi hazırla-dığı Anadolu Türk Yer Adları Kılavuzu (1994) eserini de değerlendirerek “Anadolu Yer Adlarına Genel Bir Bakış” (1998) başlıklı yazısında yeni bir tasnif denemesi yapmıştır.

Olur, günümüzde Erzurum'un Tortum, Narman, Oltu ilçeleriyle birlikte ve Artvin'in Merkez, Yusufeli ve Şavşat ilçelerini kapsayan tarihî *Tao* bölgesi içinde yer almaktadır. İki farklı coğrafi bölgeden oluşan *Tao-Klarceti* tarihin ilk dönemlerinden itibaren önemli yerleşim yerlerinden biri olmuştur. Pek çok uygarlığın hâkimiyet alanına girip çeşitli mücadelelere sahne olan bölgeyle ilgili ilk bilgilere Urartu kaynaklarında tesadüf edilmektedir. Yedi krallık tarafından yönetilmiş bölge Urartu sınırlarına kadar yayılmıştır. Kür Nehri ve Çıldır Gölü'nün çevresinde Urartuların *Diauehi (Diaohi)*, Yunanların *Taokhoi (Tayk-Tao)* şeklinde adlandırdığı Tao, Çoruh Nehri ile Kür Nehri arasında Klarceti'nin güneyinde, Tortum ve Oltu nehirleri arasında kalan vadileri kapsayan bölge olarak da tarif edilmektedir (Subaşı, 2013, s. 706-707). Gürcü bölgesi serhaddinde bulunan Oltu ve çevresi, Doğu Roma'nın önemli kentlerinden Theodosiopolis'e yakınlığı dolayısıyla stratejik açıdan öneme sahip olup (İnbaşı, 2021, s. 1594) XI. yüzyılda Türk hâkimiyetine girmiştir (Subaşı, 2013). Saltuklu, Gürcü ve Selçuklu hâkimiyeti altındaki bölge, Moğol istilasına uğramış, ardından Karakoyunlu ve Akkoyunluların sonrasında ise Şah İsmail'in yönetimine geçmiştir (İnbaşı, 2013, s. 521- 522).

Tao'nun Türkleşmesi Gürcü kralı IV. David'in Selçuklu akınlarının önüne geçmek için Kıpçak Türklerini buralara yerleştirmesi sonucu olmuştur. Kıpçaklarla Gürcülerin ilk temasları 1095-1106 tarihleri arasında Kıpçak Saruhan oğlu Atrak Han öncülüğünde Kıpçaklardan ayrılan bir bölüğün Osetlerin (Alanlar) yanına gitmesiyle gerçekleşmiştir (Alasania, 2002, s. 1398). Gürcü tarihçi Guili Alasania'ya göre Kıpçakların Gürcistan'a hangi tarihte geldiklerine dair net bir kayıt bulunmamakla birlikte 1118-1120 tarihleri arasında geldikleri kabul edilmektedir (2002, s. 1400; Kıldıroğlu, 2020, s. 231). Fakat Kıpçakların Anadolu'nun fethinden çok önce ve 11. yüzyılın başlarından itibaren Erzurum üzerinden geçerek yörede ve Anadolu'da varlık gösterdikleri bilinmektedir (Kaya, 2014, s. 211-232).

Türklerin İslâmiyet'i kabul etmesinin ardından Selçuklular, Harzemşahlar ve Ahlatşahlar döneminde de Gürcistan'a yapılan Türk akınları devam etmiştir (Bala, 1997, s. 837). Aynı süreçte Selçukluların Gürcistan topraklarına yaptığı seferler, Gürcülerin hâkimiyetinde bulunan bazı yerleri ele geçirip ordularına ciddi ölçüde zaiyat vermesi (Tellioğlu, 2018, s. 153), Kral IV. David'in Selçuklulara karşı güçlü bir ordu oluşturmak, onlara karşı başarı elde etmek ve içte hep sorun oluşturan derebeylerin gücünü zayıflatmak için Kıpçaklarla ilişki kurması, bu durumu lehine dönüştürmesiyle sonuçlanmıştır. Atrak'ın kızıyla evli olan kral, kayınbabasından yardım isteyerek Selçuklu akınlarına karşı Kıpçaklarla anlaşmıştır ve kaynaklara göre Atrak bu talebi kabul ederek 40 bin seçkin savaşçısını Gürcü Kralının himayesine vermiştir (Brosset, I, 1849, s. 363'den aktaran Kıldıroğlu, 2020, s. 232). Kuzey Kafkasya'da kalan Kıpçaklar ise Altın Ordu Devleti kurulmasının ardından onların hâkimiyeti altında girmişlerdir. IV. David Alanlardan izin alarak Kıpçakların Kafkasların güneyine geçmelerini sağlamış ve Daryal Geçidi'ni geçerek Gürcistan'a gelen Kıpçaklar (Brosset, I, 1849, s. 362'den aktaran Kırzioğlu, 1992, s. 107), Osman Turan'ın Gürcü kaynaklarından aktardığına göre 1118'den 1120 yılına kadar süren bu göç sonucunda büyük bir kısmı Çoruh boyları ile Tao bölgesi içinden anılan Ardahan'dan başlayıp Göle, Oltu, Tortum, Erzurum ve İspir'e kadar uzanan bölgeye yerleşmişlerdir (2003, s. 232).

Kıpçak savaşçıların katılmasıyla güçlenen Gürcistan, Selçuklulardan Tiflis'i geri almış ve topraklarını Erzurum'a kadar genişletmiştir. Gürcistan'da süreç içinde Kıpçak/Kuman unsuru artmış, bu topraklara yerleşen ve Gürcülerle din birliği bulunan Kıpçak Türkleri, devletin askerî, siyasi ve ekonomik yapısında etkin bir konuma gelmişlerdir. Bu güç doğrultusunda Kıpçak

Atabekleri, 1267 yılında Tiflis yönetimine baş kaldırarak bağımsızlık mücadelesi vermiş, mücadeleleri İlhanlı hükümdarı Abaka Han tarafından da desteklenmiştir (Zeyrek 2001, s. 12-14). Kıpçakların birleşerek Gürcü krallığına başkaldırıp bağımsızlık ilan etmeleriyle “Atabekler Hükümeti” kurulmuştur. Kırzioğlu, Zeki Velidi Togan (1970) ve Akdes Nimet Kurat’ın (1972a, 1972b) da konu ile ilgili görüşlerine dikkat çekerek “Atabekler Hükümeti” “Çaldır/Çıldır Atabegleri” adlandırmasının çok yerinde ve ilmî olduğunu belirtmiştir. *Ahıska-Ardahan-Artvin ve Oltu’da Hristiyan Atabekler Hükümeti* (1268-1578) Gürcü kaynaklarında, bu Kıpçaklı Atabeglerin Yukarı Kür ve Çoruh ırmakları dolaylarındaki ülkesi, *Sa-Atabago* yani *Atabeg Yurdu* onalarak zikredilmektedir⁶ (Kırzioğlu, 12).

Atabegler ile Osmanlı arasındaki ilişkiler Yavuz Sultan Selim’in Çaldıran seferi ile başlamış, Atabeg Mirza Çabuk bu sefer sırasında Osmanlılar ile yakın münasebetler kurmuştur (Kırzioğlu, 1993, s. 101-103; Kılıç, 2008, s. 116). Oltu bölgesi, 1537 yılında Kanuni Sultan Süleyman zamanında Osmanlı topraklarına katılmıştır (Aydın, 1998, s. 256- 257). 1578 Çıldır muharebesinin ardından ise *Atabegler Yurdu* tamamen Osmanlıların eline geçmiştir. Kıpçak Atabegi Minuçehr Müslüman olup Mustafa adını almış ve Osmanlı’ya itaatini bildirmiştir. Bunun sonucunda Mustafa Bey Çıldır Beylerbeyliği’ne, kardeşi Kuarkuare (Gorgora) ise Oltu Sancakbeyliğine atanmış, böylelikle 300 yıl boyunca ayakta kalan “Sa-Atabego” yahut Atabegler Yurdu olarak bilinen Kıpçak Beyliği sona ermiştir (Kütükoğlu, 1962, s. 53, 69; Emecen, 1993: s. 300; Aydın, 1998, s. 256-257; İnbaşı, 2006, s. 78; İnbaşı, 2021, s. 1595). Oltu Sancakbeyliği’nin Atabeglere verilmesiyle birlikte Oltu Sancağı uzun bir dönem Atabegler tarafından yönetilmiştir (İnbaşı, 2021, s. 1595). Dolayısıyla Kıpçak Türklerinden oluşan Aşağıkaracasu ve Yukarıkaracasu köyleri de Osmanlı Devleti idaresi altına geçmiştir.

Osmanlı idaresi altında uzun süre kalan Panaskerti, *Osmanlı-Rus Harbi’nde* (1877-1878) Ruslar tarafından ele geçirmiş, 40 sene Rus hâkimiyetinde kalan köyler Kars oblastında Oltu sancağına bağlı “*Tausker* kazasında (uçastok) yer almıştır. Rus nüfus sayımlarına göre Yukarı Panaskerti’de (Верхний Панаскерт) 1886’da 307, 1896’da 527, 1906’da 494 kişi; Aşağı Panaskerti’de (Нижний Панаскерт) 1886’da 597, 1896’da 728, 1906’da 673 kişi yaşamaktadır. İki köyün nüfusunun tamamı Türk olarak kaydedilmiştir.” (Badem, 2018, s. 2022).

II. Panaskerti’den Penesgirt’e Penesgirt’den Karacasu’ya Efsane’nin Mekâna Kimlik Vurması

Tarihî süreçte Tao’da yer alan ve Gürcü kralı tarafından bu bölgeye getirilen Hristiyan Kıpçak Türklerinin kurduğu Atabek Yurdu olarak anılan bölgede bulunan Aşağıkaracasu ve Yukarıkaracasu köylerinin eski ismi Gürcüce *Panaskerti* olup Osmanlı mufassal defterinde (1595) *Panaskerd* şeklinde kaydedilmiştir (Çikia, 1958, s. 581).

Defter-i Mufassal-i Vilayet-i Gürcistan (1595) adlı Osmanlı tahrir defterinde *Panaskerd* şeklinde geçen köy, *Panaskerd-i Rabat* ve *Panaskerd-i Ulya* adları verilmiş iki köyden oluşmaktadır (1928, s. 225). Bu köyler *Panaki* [Penek] livasına bağlı *Panaskerti nahiyesinde* bulunmaktadır.

1928 tarihinde yayımlanan köy adlarının bulunduğu listede *Beneskerd-i Süfla* olarak geçen Aşağı Panaskert ve *Beneskerd-i Ulya* şeklinde geçen Yukarıkaracasu köyleri, o dönemde

⁶ http://www.ahıska.org.tr/wp_pdf/sayi10/parcali/14_sirali-1.pdf. Yazıda “Bu makale, 15 Ocak 1988 tarihinde Ankara’da Türk Tarih Kurumunda verilmiş bir konferansın daktilo edilmiş metni olup ilk defa burada yayımlanmaktadır” şeklinde dipnot bulunmaktadır.

Oltu kazasının Olur nahiyesine bağlı bulunmaktadır. 1940 yılında yapılan genel nüfus sayımında köy “Aşağı Peneskirt” ve “Yukarı Peneskirt” adıyla kaydedilmiştir (1944). Peneskirt ‘yabancı kökten geldiği için’ köylerin adı 1959 yılında *7267 Sayılı Kanunla Aşağıkaracasu ve Yukarıkaracasu olarak değiştirilmiş* ve İçişleri Bakanlığı tarafından “Köylerimiz” başlıklı yayında zikredilmiştir (1968, s. 608).

Aşağıkaracasu ve Yukarıkaracasu köyü sakinleri yanı sıra Olur ilçesine bağlı diğer köylerde yaşayan kişilerle yapılan görüşmelerde halkın köylerin eski adlarını bilmeleri, hâlâ kullanmaları ve buna rağmen bu eski adların nereden geldiği ve yaşadıkları yerlerin tarihi hakkında konuya meraklı kişiler dışında kimsenin pek bilgisinin olmaması dikkati çekmiştir. Karacasu adının nereden geldiği sorusuna istinasız herkes Karacaoğlan Dağı’ndan geldiği yanıtını vermiştir. Köyde bulunan ve Gürcü Krallığı döneminde büyük önem taşıdığı anlaşılan kale ile ilgili de Selçuklu zamanında Tuğrul ve Çağrı Beyler döneminde gözetleme kalesi olarak kullanıldığını, Kor [Kör] Hüseyin Paşa tarafından yapıldığını, kalenin yapımında kullanılan taşların köyün altından geçen çaydan toplandığını ve sıva için de köyün üst tarafında sağılan sütlerle bir harç oluşturularak yapıldığına dair bilgi vermişlerdir (KK3, KK4, KK5, KK6, KK7). Dolayısıyla sözel hafızanın mekâna kendi kimliğini vururken yeniden bir sözel tarih oluşturmada hâlihazırda bulunan bir formun, var olan epizotların kahraman kalıbı etrafından anlatı halkasına dönüştürülürcesine, işlenmesi dikkate değerdir. Ayrıca burada vurgulanması gereken diğer bir husus ise yerel halkın bambaşka bir yere yerleşmiş olma hissi olmaksızın anlatımlarında Türk vurgusu yapmasıdır. Bu da kültürel belleğin aslında Anadolu’nun Türkleşmesinden önce gelip o bölgeye yerleşmiş Kıpçak Türklerinin varlığını hatırlamasından ileri geldiğini düşündürmektedir. Oradan birileri -Ermeniler, Ruslar- bir dönem gelip geçmiştir ama Gürcü varlığından söz edilmemektedir. Nitekim aşağıda yer alan kilise örneklerinde de aslında somut unsurların bulunmasına ve 16. yüzyılda Osmanlı Devletine katılana kadar Hristiyan kalan Kıpçak Türklerinin ataları olmasına rağmen çok uzak geçmişten kaldığı algısı da bunu göstermektedir.

Eskiden Panaskerti’de varlığı bilinen beş kiliseden dördü Aşağıkaracasu köyündedir. Bu kiliselerden birinin yeri bugün bir evin bahçesi olup kiliseden bir kalıntı bile bulunmamaktadır. Köyün güneydoğusunda bulunan bir tepede yer aldığı bilinen ikinci kilise de tamamen yıkılmış durumdadır. Daha geç tarihte yapılmış üç apsizli kilise de camiye çevrilmiştir⁷. Aşağıkaracasu köyündeki kiliselerden dördüncüsü köy merkezine 6 km mesafede, şimdiki köy mezarlığının yakınındadır. Kiliselerden başka Panaskerti’de iki kale olduğu bilinmektedir. Kireç harcıyla kullanılarak yapılmış olan kale köyün batısındaki bir tepenin üzerinde bulunmaktadır. Ortaçağda Tao-Klarceti bölgesinin önemli idari ve siyasi merkezlerden biri olan kale büyük ölçüde yıkılmış, geriye birkaç sur kalmıştır. Eski kilise ve kalenin taşları bölge sakinleri tarafından kullanılarak cami ve bina onarımında kullanılmıştır (Takaisvili, 1938, s. 70-71).

Yukarıda köyün adının nereden geldiğine dair sorulan sorularda Karacaoğlan Dağı’ndan bahsedilmişti. Bunun yanı sıra köyün kalesi ile ilgili anlatılanlar da eklemlenince, bu soruya verilen yanıtın efsane, sözlü tarih, mit, memorat vd. sözel edebiyat türlerinden oluşması adın ve-

⁷ Kaynak kişilerin aktardığına göre köy sakinlerinin bazıları mahiyetini bilmemekle birlikte buradaki kilisenin varlığından haberdarlar. Hatta son yıllara kadar her yıl yaz aylarında jandarma eşliğinde bir minibüsle Gürcülerin gelerek kalenin ve bu camiye çevrilmiş kilisenin, köylüler tarafından üzeri kapatılmadan evvel de kilisenin duvarındaki yazının fotoğraflarını çekip uzun uzun çevreyi gezdikleri bilgisini aktarmışlardır (KK3, KK5, KK7).

rildiği yere ve yerleşimcilere/kimliğe dair pek çok veri sağlaması mekâna kimlik vurmada anlatının gücünü ortaya koymaktadır. Dolayısıyla mekân-kimlik ve ad vermede efsanelerin önemli bir yere sahip olduğu düşünülmektedir.

Türk dünyasının hemen hemen benzer şekilde tanımlanan *efsane* terimi, bazı coğrafyalarda *rivayet* ve *hikâye* kelimeleri ile ifade edilmektedir. Anonim halk nesri içinde ele alınan efsaneler, kısa ve etkili hikâye ediş üslubu, hem anlatıcı hem de dinleyicinin gerçeklik ekseninde yaklaştığı, taşıdığı motifler ve işlevleriyle geçmişle bugün arasında toplumun inanç kalıplarından muhayyilesine tesir eden pek çok unsuru tespit edebilme kapasitesine sahiptir. Efsanelerin özelliklerini şu şekilde sıralamak mümkündür:

“ 1. Şahıs, yer ve hadiseler hakkında anlatılırlar.

1.Anlatılanların inandırıcılık vasfı vardır.

2.Umumiyetle şahıs ve hadiselerle tabiatüstü olma vasfı görülür.

3.Efsanelerin belirli bir şekli yoktur, kısa konuşma diline yer veren bir anlatımdır.” (Sakaoğlu, 1980, s. 5-6).

Boratav, efsane tanımında “Efsanenin başlıca niteliği, inanış konusu olmasıdır. Onun anlattığı şeyler doğru, gerçekten olmuş diye kabul edilir. (...) Efsane, kendisine özgü bir üslubu, kalıplaşmış kuralları, biçimleri olmayan, düz konuşma dili ile bildirilen, bir anlatım türüdür.” (1969, s. 106) şeklinde tanımlarken; Bilge Seyidoğlu ise *Erzurum Efsaneleri* adlı eserinde, “Efsaneler tarihi devirler içinde teşekkül etmişlerdir. Konusu bir olay, tarihi veya dinî bir şahsiyet yahut bir yer olabilir. Tarihi devirler içinde teşekkül ettikleri için efsaneler mitlerden bu konuda ayrılırlar. Mitlerde zaman başlangıç zamanıdır. Mitlerin kahramanları tanrılar ve yarı tanrılardır. Efsanelerde (legend) kahramanların olağanüstü güçleri vardır; fakat tanrı veya yarı tanrı değildirler. Mitolojiler ilkel dönemlerin ve ilkel kültürlerin mahsulleri oldukları halde efsaneler günümüzde oluşabilir ve tarih sahnesine çıkabilirler.” (1997, s. 13) şeklinde efsane ve mitoloji arasındaki farka değinmiştir. Seyidoğlu'na göre efsanelerin toplumsal işlevleri şunlardır: “1-Gelenek ve görenekleri koruyucu oluşları, 2-Efsaneler topluma yön verir, onlara iyi olmayı, nelerin yapıp nelerin yapılmayacağını telkin eder, 3-Teşekkül ettikleri yere mânâ kazandırır, 4-Koruyucu ve tedavi edici rolleri vardır (1985, s. 330-331).

Yer adı verilisinde, genellikle o yerle ilgili hikâyeler ve efsanelerden türetildiği yahut yerin efsaneye/anlatıya dayandırıldığı görülmektedir. Bu nedenle, yer adlarının efsanelere dayanması, o yerin kültürel önemini ve toplumun sözlü geleneklerini yansıtmayı sağlar.

Efsanelerin yer adlarına yansımaları, bir toplumun geçmişini hatırlaması ve aktarması için önemli bir araçtır. Toplumsal bellek bu “bağlayıcı yapı” ile hatırlama ve yaşatma işlevini diri tutmaktadır. Yer adları, toplumun kimliği, coğrafi bölgesel aidiyeti ve tarihiyle bağlantılı olduğu için yer adlarına bağlı oluşmuş efsaneler bir yerin kutsal veya mitolojik niteliklerini vurgulayarak kültürel düzlemde taşıdığı derin yapıyı göstermektedir. Bu bağlamda eski adı Penesgirt olan Aşağıkaracasu ve Yukarıkaracasu köylerinin adlarının, ortak ad ile “Karacasu”nun nasıl verildiği konusunda adeta iç içe geçmiş iki efsane, bu efsanelerin etrafında oluşmuş kültürler dikkat çekicidir.

Karacasu adının nereden geldiği sorulduğunda yöre halkından hemen herkes efsane metnini bilmeseydi bile “Karacaoğlan”dan gelmiştir şeklinde cevap vermiştir. Yukarıkaracasu'dan

geçilerek gidilen iki köyün eteğine kurulduğu dağın adı Karacaoğlan'dır. Halk arasında Karacaoğlan Tepesi yahut Ziyaret de denilmektedir. Bu dağ aslında Zamp Dağı'nın uzantısı olup yöre halkı bu bilgiyi bilmemekte veya kullanmaktadır.

Karacaoğlan Efsanesi

1. Anlatı: "Tarihi bilinmiyor ama rivayete göre Karacaoğlan köyümüzde bir ağanın çobanıdır. Ağa o zaman at devri deve devri her neyse Hacca gidiyor. Hacda görevini ifa ederken aklına hanımının helvası geliyor. Keşke hanımının helvası olsa da yesem diyor. Karacaoğlan da ağanın çobanıdır, ona ayan olur. Akşam Ağa'nın hanımının yanına gider Karacaoğlan. "Hanımım Ağa helva istiyor." Der. Ağanın hanımı da herhal diyor çocuk helva istedi yazık yapayım da yesin. Bir kâse yapıp veriyor. Tabii Karacaoğlan kerâmet sahibi anlık Hacca gidiyor, Ağa orada, Kabe'de namaz kılarken Ağa'nın yanına koyup anlık geri geliyor. Ağa selam verince bakıyor ki evinin taşı, hanımının yaptığı helva. Hac bitiyor tabii meraktan da çatlıyor. Şu an Aşağıkaracasu'nun üstünde bulunan Koratlar mevkiine geliyor. Köy ahali duyan hacıyı karşılamaya, el öpmeye gidiyorlar. Hacı'nın ilk sorduğu şey: "O helvayı bana kim gönderdi?" "Hayırdır Ağam kim helva göndermiş sana" filan derken eşine soruyor. Eşi de diyor ki "Sadece benden Karacaoğlan helva istedi, sen istemişsin demişti." "O zaman benim elimi öpmeyin asıl hacı Karacaoğlandır." diyor. Karacaoğlan'ın yerini soruyor. O da diyor ki: "hayvanların peşine davarları otlatmaya gitti." Geliyorlar köye arıyorlar arıyorlar ki şu gördüğünüz [Karacaoğlan Tepesi'nin zirvesindeki uçurumu işaret ediyor.] uçurumdan aşağı düşmüş keçinin peşine giderken. Keçi de ölmüş Karacaoğlan da ölmüş. Karacaoğlan'ı alıyor burada defnediyorlar. Tam mezar yeri buradaydı -zirveyi işaret ediyor- keçiyi de buraya gömmüşler. Keçiye de ulvi bir şey katmışlar. Ama şu an tahrip edilmiş durumda" (KK1, KK2, KK4, KK5).

Efsane metnine bakıldığında Karacaoğlan'ın halk şairi Karacaoğlan olduğuna dair bir veri bulunmamaktadır. Yöre halkı ile yapılan görüşmelerde kaynak kişilerden birinin "Karacaoğlan'ın doğduğu, yaşadığı ve öldüğü yerlerle ilgili çok çeşitli rivayetlere rastlamak mümkündür. Hatta çeşitli kaynaklara göre bu öykünün Kozan'a bağlı Feka İlçesi'nin "Gökçe" köyünde, 'Mamalı' da, 'Binboğa'da, 'Erzurum'da, 'Zobular'da, 'Gökçeli'de, 'Varsak'da hatta 'Belgrad'da doğduğu öne sürülmüştür. Bu kaynaklarda adı geçen Erzurum yöresi, Doğu Anadolu Bölgesinde yer alan Erzurum-Olur ilçesi Yukarıkaracasu köyü olarak bilinir. Zaten aralarında beş kilometre mesafe olan Aşağıkaracasu ve Yukarıkaracasu Köylerinin adlarının da Karacaoğlan (türbesi-ziyareti) tepesinden aldığı rivayet edilir." (KK1) ifadesinin dışında diğer kişiler konuyla ilgili bilgilerinin olmadığını, saz çalma durumunu duymadıklarını belirtmişlerdir. Halk şairi "Karacaoğlan" kişi değil de geleneğin temsilcisi olarak "olgu"⁸ etrafında düşünüldüğünde halk tarafından çok sevilmiş olması ile makamının bulunabilmesi ve dip katman olarak ele alınabilmesi mümkündür. Fakat bu konuda net bir çıkarım yapılamamaktadır. Karacaoğlan adının verildiği kişinin kutsi kişiliğe büründürülmesi, evliya olarak anılması, efsane metnine bakıldığında "veli" hüviyetine getirilmesi, efsanede "tayyi zaman, tayyi mekân" ve "Hacdaki ağasına helva götürme motifleri"⁹ ile kız kardeşinin bulunması, Sarıbaşak köyüne, köyde bulunan Sarıbaba Dağı'na ad veren Sarı Baba ile kardeş olduğuna dair anlatılanlar bu ihtimali uzak kılmıştır. Bununla birlikte Karacaoğlan'ın Erzurum'a geldiği rivayetleri, bölgenin âşıklık geleneği açısından önemli bir yer

⁸ Âşık tarzı kültür ve şiir geleneğinde 'olgu' kavramı için bk. (Görkem, 2006); (Esen, 2021).

⁹ "Hacca giden ağasına helva götürme motifi" ile ilgili bk. (Alptekin, 2012, s. 114) ve efsane türü üzerinden tayyi zaman, tayyi mekân bağlamında konu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. (Demirtaş, 2022).

olması ya da şöhretinin, anlatılarının gelmiş olması ihtimali de göz önüne alınarak anlatının dip katmanında tesir ettiği söylenebilir.

Bu efsanede Karacaoğlan'ın ölümü ve keçisiyle birlikte dağın zirvesine gömüldüğü anlaşılmaktadır. Burada ad verme bakımından katmanlı bir yapı ile karşılaşılmaktadır.

1. Karacaoğlan'ın adı, dağa ad olarak verilmiştir.
2. Köye ad olarak verilmiştir.

Köyün adının Karacasu olması ile ilgili kaynak kişiler "Karacaoğlan Dağı'nın zirvesinden köyün bir yanından geçerek, Oltu Çayı'na oradan Çoruh'a dökülen alabalık çayının çıktığını diğer yanından da Dağın diğer uzantısından Soğuk Göze köyünden başka bir su çıktığını, köy iki çayın arasında kaldığı için de 'su' kelimesinin eklenerek Karacasu şeklinde belirlendiğini bildiklerini söylemişlerdir."

Karacaoğlan'ın Ziyaret de denilen dağın zirvesindeki mezarı şu an defineciler tarafından tahrip edilmiş olsa da yine de yeri belirgin bir şekilde durmaktadır. Mezarla ilgili Tahsin Akçay, çocukken zorlu bir tırmanışla birbirlerine tutunarak halkın zirveye çıktığını, adak kurbanını götürdüklerini, mezarın etrafında üç kere döndüklerini, büyüklerin ağzına mezardan toprak verip yutmasını söylediğini fakat küçük olduğu için yutamayıp tükürdüğünü ve sonra kurbanın kesildiğini aktarmıştır (KK7). Diğer kaynaklar ise mezardan toprak almayı hatırlamadıklarını fakat kurban kesip yağmur duasına çıktığını anlatmışlardır (KK2, KK3, KK4, KK5, KK6). Türk Şamanizminin ve eski Türk inanç ve uygulamalarının izleri görülen bu bilginin tarih folklor ilişkisi açısından da önem taşıdığı düşünülmektedir. Çünkü köylerin adının Türkçe olmadığı için başkaca milletlerin varlığının iddia edilmesine karşılık bu bilgi bölgedeki Türk varlığın net bir şekilde gösterir mahiyettedir.

2.Anlatı : Başka bir efsaneye göre; "Karacaoğlan'ın kız kardeşi evlenir. Karacaoğlan Tepesinin tam karşısında ata benzer üç dört çam var oradan yukarıya doğru kız kardeşinin düğün alayı gider. Kız kardeşinin düğün alayı giderken Karacaoğlan buradan görür ki artık eşkiyalar mı dersiniz o zaman düşman askerleri mi dersiniz önlerini kesiyorlar. Karacaoğlan buradan bağırır çağırır olmaz. Eline aldığı yaklaşık bir küçük oda büyüklüğündeki taşları atmaya başlar. Taşlar aşağıda görünen yerin 500 m 1 km yukarıda dere var Üçtaşlar mevkiine kadar üç taşı atar, tam derenin ortasına denk gelir. Şu anda Üçtaşların ikisi hâlen daha mevcut birinin üzerinde el izleri var¹⁰. Karacaoğlan'ın attığına inanılır. Karacaoğlan taşları yetiştiremeyince dua eder. "Yarabbi benim kardeşimi düşmanlara bırakma" der. "Onları orada kuru ağaç eyle!" der. Rivayet odur ki onlar, oradaki düğün alayının tamamı ağaç olur, yeşerir, ormana dönüşür. Hikâye bundan ibarettir." (KK1, KK2, KK3, KK4, KK5).

2.1. Anlatının başka bir varyantında ise şekil değiştirme ile ilgili kısım, "Karacaoğlan sesini duyuramayıp taşları yetiştiremeyince kız kardeşi: Yarabbi! Beni bunların eline düşüreceğine burada ağaç eyle!" diye dua etmiştir." şeklindedir (KK1, KK2, KK4, KK5).

Kaynak kişiler, orada bulunan ormanın bu ağaçlardan türediği bilgisini vermiştir. Hatta hepsinin ortak olarak anlattığı "Yine anlatılanlara göre: 'Düğün alayı bu vahşeti [eşkiyaların düğün alayını basması hadisesi] yaşamamak için Allah'tan ağaç olmaları yönünde duada bulunmuşlar ve önde gelin at üstünde, arkasında düğün alayı ve en arkada gelinin eşyalarını taşıyan kağrı arabası ağaç olmuştur. Uzaktan bakıldığında dağın tepesinde aynen böyle bir görüntü

¹⁰ Taşlardaki el izleriyle ilgili anlatılan efsaneler hakkında bk.(Alptekin, 2012, s. 124-126).

mevcuttur. Hatta bir köylü bu bir hurafe inançtır deyip bu inancı kırmak için bu ağaçların birisini kesmek istemiş ama baltayı ağaca vurunca ağaçtan kan aktığını gördüğünü iddia etmiş.”¹¹(KK1, KK4, KK5, KK6, KK7).

Türk mitolojik sisteminde ağaç ve orman kültürünü hatırlatan bu ifadeler dikkat çekicidir. Türk efsanelerinde ‘şekil değiştirme’ motifinin burada düşmanın eline geçmektense dua edilmesi sonucu “ağaca dönme” şeklinde gerçekleştiği görülmektedir. Halkın batıl inanç olduğu iddiası ile ağacı kesmeye gittiklerinde kan akması ise ağaç kültü etrafında oluşmuş totem neticesinde ağacın, ormanın korunmasını oluşturan sağlayan Eski Türk inanç sisteminin varlığına işaret etmektedir. Burada anlatının varlığının geçmiş inanç kalıplarını yansıtmaya bakımından kültürel belleğin zamanın ötesinde farklı coğrafyalarda benzer ürünleri ortaya çıkarması, aynı kültürlerin varlığını devam ettirdiğini gözlemlenmesi açısından önem taşımaktadır.

Sonuç

1913 yılında başlayan yerleşim yerlerinin adlarının Türkçeleştirilmesi politikası Cumhuriyet döneminde olgunlaştırılarak uygulanmaya devam edilmiş, 14.819 köyün adı farklı zaman dilimlerinde değiştirilmiştir. Cumhuriyet dönemi politikalarının temelinde takip edilen ve önemli bir yeri olan folklor disiplinin uluslaşma sürecinde Herder’in paralelinde Ziya Gökalp’ın Türkiye’de uygulayıcısı olduğu *halka doğru* hareketinin ‘Türkçü’ ve ‘Sentezci’ devrelerde Devlet eliyle yapılan derleme faaliyetlerinin ve bu bağlamda dil-kültür-folklor temelli araştırma komisyonlarının kurularak yer adlarının verilmesinde o bölgenin folklor unsurlarının, sosyokültürel dokusunun göz önüne alınarak yapılması folklorik ürünlerin kültürel kimliğin taşıyıp korunması ve oluşturulmasında büyük önem taşıdığını göstermektedir. Dolayısıyla çok eski bir yerleşim yeri olan ve yakın zamana kadar “Penesgirt” ortak adıyla Aşağıpenesgirt, Yukarıpenesgirt olan köy adlarının değiştirilmesinde, mekâna kimliği vermede “Karacaoğlan” adı etrafında oluşmuş efsane, mezar ve bu mezarın halk arasında bir ritüel alanı olarak kutsallaştırarak eski Türk inanışları ve mitik tefekkürle bağlantı kurması kimliğin mekâna, mekânın da kimliğe karşılıklı tesir ettiğinin çok somut bir göstergesidir. Söz konusu iki köyün adlarının Türkçeleştirilmesi 1959 yılında olmuş iken köylülerin tarihî süreçteki Panaskerti’nin konumunu bilmesinden çok Karacaoğlan’la, efsane, mit, kült, inanış ve uygulamalarla hafızalarda yer etmiş bir Türk yerleşim yeri olarak asırlardır bu adla anılıyormuş gibi içselleştirmeleri yine sözel kültür geleneğinin tesir gücünü göstermektedir. Bu bağlamda Karacasu köyleri örnekleminden tarihî, sosyokültürel bir okuma yapıldığında görünenin salt bir ad olmadığından hareketle konu üzerine daha çok eğilerek çalışmalar yapılması ve envanter çıkarılmasının büyük önem taşıdığı düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

Basılı Kaynaklar

AHMET REFİK (1930), *Anadolu’da Türk Aşiretleri (966-1200)*, İstanbul: Devlet Matbaası.

AKSAN, D. (1974). “Anadolu Yer Adları Üzerine En Yeni Araştırmalar”. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, 21-22/1973-1974): 185-193.

¹¹ Bu anlatıda yer alan ağaçla ilgili şekil değiştirmeye dair “Bitkiye dönme” başlığı altında ele alınan konu hakkında (bk. Ergun, 1997, s. 180-188, 324); “şekil değiştirme ya da bitkilerin kökenleriyle ilgili mitlerde ağaç/ağaç ruhu tanrılar” konusu ile ilgili olarak ayrıntılı bilgi için bk. (Ergun, 2017, s. 80-102).

- AKSAN, D. (2003). *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ALASANIA, G. (2002) "Gürcistan Kıpçakları". *Türkler Ansiklopedisi*. Yeni Türkiye Yayınları, Ankara , II/793-797.
- ALPTEKİN, A. B. (2012). "Efsane ve Motifleri Üzerine". Ankara: Akçağ Yayınevi.
- AYDIN, A. (2006). "Çoruh Vadisi (Tao) ve Oltu'nun Osmanlı Hâkimiyetine Girmesi". *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 7/1: 205-221.
- BADEM, C. (2018). *Çarlık Yönetiminde Kars, Ardahan, Artvin*. İstanbul: Aras Yayıncılık.
- BAŞKAN, Ö. (1970). "Türkiye Köy Adları Üzerine Bir Deneme". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 18: 237-251.
- BORATAV, P. N. (1969). *100 Soruda Türk Halk Edebiyatı*. İstanbul: Gerçek Yay.
- BROSSET, M. F. (1849). *Histoire de la Géorgie, depuis de l'antiquité jusqu'au XIX siècle*, I, S-Petersburg.
- CİVELEK, G. (2023). "Osmanlı İdaresinde Oltu Kazasında Gayrimüslimler (1599-1656)". *Turcology Research*. 76: 81-88.
- CİKİA, Sergi (1947-1958). *Defter-i Mufassal-i Vilayet-i Gürcistan (Osmanlıca ve Gürcüce)*, Tiflis, 1947-1958, 3 cilt.
- DEMİRTAŞ, S. (2022). *Türk Efsanelerinde Tayyimekân ve Tayyizaman Olgusu*. Konya: Palet Yayınları.
- DURGUNAY, B. (2018). "Seydişehir İlçesinin Köy Adları Üzerine Bir İnceleme". *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*. 43: 77-104
- EMECEN, F. (1993). "Çıldır Eyaleti". *İslam Ansiklopedisi*. c. VIII/ 300-301.
- EMİROĞLU, K. - S. AYDIN (2003). *Antropoloji Sözlüğü*. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- ERGUN, M. (1997). *Türk Dünyası Efsanelerinde Değişme Motifi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ERGUN, P. (2017). *Türk Kültüründe Ağaç Kültü*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- ESEN, A. Ş. (2016). *Anadolu Âşıkları -I Karacaoğlan (Haz. İsmail Görkem)*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- GÖRKEM, İ. (2006). *Yeni Bilgiler Işığında Dadaloğlu Bütün Şiirleri*. İstanbul: e Yayınları.
- İNAN, A. (1945). "Anadolu'nun Toponimisi ve Türk Boylarının Adları Meselesi". *Türk Dili Belleten*. 3/(1-3): 66-68.
- İNBAŞI, M. (2021). Oltu Sancağının İdarî Yapısı (1750-1820). *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 25 (4): 1593-1608.
- GUGUSHVİLİ, A., (1936). "Ethnographical And Historical Division Of Georgia". *A Journal Of Georgian And Caucasian Studies*. 1/2-3: 67.
- GÜLENSOY, T. (1998). "Anadolu Yer Adlarına Genel Bir Bakış". *Dursun Yıldırım Armağanı*. Ankara: Akçağ Yayınları.

- GÜLENSOY, T. (1995). *Türkçe Yer Adları Kılavuzu*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınevi.
- Hüseyin Nihal, Ahmed Naci (1926). "Anadolu'da Türklere Aid Yer İsimleri". *Türkiyat Mecmuası*, II: 243-260.
- KAYA, A. (2014). "Başlangıcından 1071'e kadar Türklerin Anadolu'ya Akınları Hakkında Bir Değerlendirme". *Ekev Akademi Dergisi*; 59: 211-232.
- KILDIROĞLU, M. (2020). "XII. Yüzyıldan Osmanlı Hâkimiyetine Kadar Gürcistan Kıpçakları" *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 41: 228-245.
- KIRZIOĞLU, M. F. (1970). "Ahıska Bölgesi ve Türklük". *Türk Kültürü Dergisi*. 87: 35-38.
- KIRZIOĞLU, M. F. (1976). *Osmanlılar'ın Kafkas – Elleri Fethi (1451–1590)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- KIRZIOĞLU, M. F. (1992). *Yukarı-Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- KURAT, A. N. (1972a), *IV-XVIII. Yüzyıllarda Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları.
- KURAT, A. N. (1972b), *İdil Boyu ve Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*. Ankara. (1928). *Son Teşkilat-i Mülkiyede Köylerimizin Adları*, İstanbul.
- (1968). *Köylerimiz*. Ankara: (Yayımlayan) İçişleri Bakanlığı.
- KÖPRÜLÜZADE, M. F. (1925). "Oğuz Etnolojisine Dair Tarihî Notlar". *Türkiyat Mecmuası*. 1/185-211.
- MIRZA B. (1997). "Gürcistan". *İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: MEB Yayınevi. IV/ 841-845.
- SAKAOĞLU, S. (1980). *Anadolu-Türk Efsanelerinde Taş Kesilme Motifi ve Bu Efsanelerin Tip Kataloğu*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- SEYİDOĞLU, B. (1985). *Erzurum Efsaneleri*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- SUBAŞI, Ö. (2013). "XI. Yüzyılda Tao-Klarceti Bölgesinde Türk Hâkimiyeti" *International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 8/5 Spring*. p. 705-731.
- ŞAKİR, M. (1928), "Sinop ve Muhitinde Oğuzlarla Diğer Türk Zümrelerine Ait Köy Adları". *Halkbilgisi Mecmuası*. 1(1), 30-35.
- TAPAR, D. (2023). "Türkiye'de Yer Adları Bilimi Hakkında Yapılmış Çalışmalar Üzerine Kaynakça Denemesi". *Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi*. 11: 1101-1121.
- TAKAİŞVİLİ, E. (1938). *1907 Yılı Kola-Oltisi ve Çangli'de Arkeolojik Araştırmalar Gezisi (Gürcüce)*, Paris.
- TOGAN, Z. V. (1970). *Umumî Türk Tarihine Giriş*, İstanbul: İstanbul Üni. Edebiyat Fakültesi Yayınları.

Mekân-Kimlik Bağlamında Yer Adları Oluşumuna Bir Örnek: Karacasu (Erzurum)

- (1944). *Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü Genel Nüfus Sayımı Vilâyet, 20 İlkteşrin 1940: Vilâyet, Kaza, Nahiye, Köyler İtibarile Nüfus*. Ankara: Ankara Yeni Cezaevi.
- (1984). *Türk Yer Adları Sempozyumu Bildirileri (11-13 Eylül 1984)*. Kültür ve Turizm Bakanlığı Millî Folklor Araştırma Dairesi Yayınları: 60, Seminer Kongre Bildirileri Dizisi: 17 Ankara: Başbakanlık Basımevi.
- ÜÇER, S. S. - M. KOMAN (1945). *Konya İli Köy ve Yer Adları Üzerinde Bir Deneme*, Konya: Konya Halkevi Tarih, Müze Komitesi Yayınları.
- YILMAZ, S. T. (2021). "Türkiye Toponimi Çalışmalarında Semantik Tasnif Sorunu Üzerine Bir Değerlendirme". *Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*. 61/2; 1123-1161.
- ZEYREK, Y. (2001). *Ahıska Bölgesi ve Ahıska Türkleri*. Ankara.

Elektronik Ortam Kaynakları

<https://taoklarceti.home.blog/2020/03/11/panaskerti/> E.T.: 30.06.2023

KIRZIOĞLU, Fahreddin (1988). "Ahıska-Ardahan-Artvin ve Oltu'da Hristiyan Atabekler Hükûmeti-I (1268-1578)". http://www.ahıska.org.tr/wp_pdf/sayi10/parcali/14_sirali-1.pdf E.T.: 24.06.2023.

Sözlü Kaynaklar¹²

- KK1: Ahmet IŞIK, 1960, Erzurum/Yukarıkaracasu doğumlu, doktora, akademisyen, e-posta yoluyla, 28.01.2019.
- KK2: Bekir AKÇAY, 1983, Erzurum/Olur doğumlu, lisans mezunu, memur, Ankara, 16.09.2018
- KK3: Hikmet AYDIN, 1959 Erzurum/Aşağıkaracasu doğumlu, lisans mezunu, memur, Ankara, 16.09.2018
- KK4: Rûveyde ŞİMŞEK, 1940 Erzurum/Aşağıkaracasu doğumlu, ilkokul mezunu, ev hanımı, Aşağıkaracasu, 20.07.2019.
- KK5: Selami TOSUN, 1987 Erzurum/Olur doğumlu, önlisans mezunu, Aşağıkaracasu, 19.07.2019
- KK6: Şevket UĞURLU, 1953 Erzurum/Aşağıkaracasu doğumlu, ilkokul mezunu, çiftçi. Aşağıkaracasu 21.07.2019
- KK7: Tahsin AKÇAY, 1946, Erzurum/Aşağıkaracasu doğumlu, ortaokul mezunu, emekli, Ankara, 16.09.2018.

EXTENDED ABSTRACT

In this structure, which includes factors such as language, religion, traditions, clothing style, lifestyle, one of the most important elements that constitute cultural identity is place. Place, which refers to the geographical area where an individual was born, grew up or lived, has an important role in the formation of identity. While the individual grows and develops in a

¹² Kaynak kişilerle ilgili bilgiler şu sırayla verilmiştir: Adı, soyadı, doğum yılı, doğum yeri, eğitim durumu, mesleği, derlemenin yapıldığı yer ve tarih.

certain culture depending on the place, the experiences shared here strengthen the cultural unity of the society by transferring from individual to society and from society to individual through language, traditions and rituals.

The effect of space on cultural identity is not only unidirectional. Cultural identity is also effective in shaping the space. In addition to naming all elements and concepts related to the field of existence as a result of life, people name the places where they live in accordance with their cultural identity and name the mountains, hills, rivers, etc. in these places. Apart from the structural features of these names, which are primarily linguistic indicators, how they arise or what they are given according to is revealed when the deep structure of that linguistic indicator is penetrated. Therefore, in order to understand this structure, it is important to look at the oral culture and literature tradition and products from a framework in which the characteristics of the sociocultural context, historical texture and geography in which the name exists, regardless of the person, place, event or situation in which the name is given, are considered together.

The two villages, *Aşağıkaracasu* and *Yukarıkaracasu*, with the common name Karacasu, were a district of Oltu in the north-east of Erzurum province until 1958 and were connected to Olur, which became a district in 1958.

Today, Olur is located in the historical Tao region, which includes the Tortum, Narman, Oltu districts of Erzurum and the central, Yusufeli and Şavşat districts of Artvin.

The Turkification of Tao was the result of the Georgian king David IV's settlement of Kipchak Turks in order to prevent Seljuk raids. The first contact between the Kipchaks and Georgians took place between 1095-1106 when a company of Kipchaks led by Atrak Khan, son of Kipchak Saruhan, went to the Ossetians (Alans).

King David IV established relations with the Kipchaks and asked for their help in order to create a strong army against the Seljuks, to achieve success against them and to weaken the power of the feudal lords who had always been a problem at home. Atrak accepted this request and gave 40 thousand elite warriors under the protection of the Georgian King.

The Kipchaks settled in the region starting from Ardahan, which is referred to as Tao region, and extending to Göle, Oltu, Tortum, Erzurum and İspir. In the process, the 'Atabekler Government' was established in 1268 when they rebelled against the Georgian kingdom and declared independence. In 1578, Oltu region was annexed to the Ottoman Empire.

The village, formerly known as Panaskerti, was recorded as 'Aşağı Peneskirt' and 'Yukarı Peneskirt' in the 1940 census. In 1959, it is understood that the Republic of Turkey started to work with scientists to change the place names from foreign roots as a nation-state policy of the Republic of Turkey and in this context, commissions were established and studies were carried out in order to give the name appropriate to the socio-cultural texture of the places to be renamed. In this context, the legend texts narrated around 'Karacaoğlan' and 'Karacaoğlan Mountain' in Aşağıkaracasu and Yukarıkaracasu villages where Kipchak Turks settle are important. In the interviews with the villagers, when asked where the name of the village came from, everyone said that it came from Karacaoğlan. Therefore, the legend formed around the name 'Karacaoğlan', the grave and the connection of this grave with old Turkish beliefs and mythic contemplation by sanctifying this grave as a ritual area among the people and establishing a connection with old Turkish beliefs and mythic contemplation is a very concrete indicator of

Mekân-Kimlik Bağlamında Yer Adları Oluşumuna Bir Örnek: Karacasu (Erzurum)

the mutual influence of identity on space and space on identity in changing the names of the villages, which are a very old settlement and until recently were Aşağıpenesgirt and Yukarıpenesgirt with the common name 'Penesgirt'. In this context, when a historical and sociocultural reading is made from the sample of Karacasu villages, it is thought that it is of great importance to carry out studies and inventory by focusing more on the subject, considering that what appears is not just a name.

11. DÖNEM TBMM'DEKİ YASAMA FAALİYETLERİ VE ETKİN ŞAHSİYETLER ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Cengiz SUNAY*
Bilal TUNÇ**

ÖZ

1946'dan 1960'a kadar on dört yıl boyunca varlık gösteren Demokrat Parti (DP), Türk siyasi tarihinde derin izler bırakmış bir siyasi kuruluştur. 1946'da kurulan ve dört yıl boyunca muhalefette kalan DP, 14 Mayıs 1950 seçimleriyle iktidara gelmiş ve sırasıyla yapılan 1954 ve 1957 seçimlerini de kazanarak on yıl boyunca iktidarda kalmayı başarmıştır. Başta Celal Bayar olmak üzere Adnan Menderes, Refik Koraltan ve Fuat Köprülü tarafından kurulan DP'nin tarihinde 1957 seçimleri son derece önemlidir. Zira bu seçimler, bahsi geçen partinin sonunun başlangıcını oluşturmuştur. Esasında DP, iktidara gelmesinin ardından 1950-1954 yılları arasında ülkeye ekonomik ve siyasal anlamda büyük katkılar sağlamış ve bundan dolayı da 1954 genel seçimlerini de büyük bir çoğunlukla kazanmıştır. Ancak 1955'ten sonra başta siyasi ve ekonomik sorunlar olmak üzere birçok etken, DP'ye karşı halktan ve muhalefet partilerinden büyük tepkilerin oluşmasına ortam hazırlamıştır. Bu süreçte söz konusu sorunlardan ötürü hem muhalefetten hem de halktan tepki alan DP, baskıcı mahiyette kanunlar çıkararak tepkilerin önüne geçmek istemiş ve bunun bir adımı olarak da 1958'de yapılması gereken genel seçimleri bir yıl erkene almıştır. Bu bağlamda 27 Ekim 1957'de yapılan seçimler neticesinde TBMM'de 11. Dönem yasama dönemi başlamış oluyordu. Yukarıda izah olunduğu üzere 1957 seçimleri DP'nin son derece zorlu bir döneminde yapılmıştır. Haliyle de böyle zorlu bir süreçte oluşturulan yeni Meclis'te iktidar ve muhalefet partileri arasında büyük tartışmalar yaşanmış ve bu zorlu süreç, Türkiye Cumhuriyeti'ni 27 Mayıs 1960 Askeri Darbesini yaşamasına ortam hazırlamıştır. Bu çalışmanın hazırlanmasındaki temel amaç ve hedef, DP'nin çok zor şartlar altında kazandığı ve yeniden iktidar geldiği 1957 seçimlerinden sonra TBMM'de nasıl bir ortamın oluştuğunu ve bu tartışma ortamlarında önemli kişilerin rollerini ve etkilerini ortaya çıkarmaktır. Bu amaç ve hedef doğrultusunda, tarafımızdan hazırlanan çalışma telif eserlerden istifade edilerek oluşturulmuştur. Son olarak, bu makale nitel bir çalışma olup; burada doküman analizi tekniği kullanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Adnan Menderes, Cumhuriyet Halk Partisi, Demokrat Parti, 1957 Seçimleri, 11. Dönem TBMM.

AN EVALUATION ON LEGISLATIVE ACTIVITIES AND INFLUENTIAL PERSONALITIES IN THE 11TH TERM PARLIAMENT

ABSTRACT

The Democrat Party (DP), which existed for fourteen years from 1946 to 1960, is a political organization that left a deep mark on Turkish political history. The DP, which was founded in 1946 and remained in the opposition for four years, came to power with the elections of May 14, 1950 and managed to stay in power for ten years by winning the

Gönderilme Tarihi: 25 Haziran 2024

Kabul Tarihi: 9 Eylül 2024

* Doç. Dr., Yalova Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, Yalova, ORCID: 0000-0001-8205-7518, e-posta: cengizsunay@hotmail.com

** Prof. Dr., Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, ORCID: 0000-0001-5361-8494, e-posta: btunc@agri.edu.tr

elections of 1954 and 1957 respectively. The 1957 elections were extremely important in the history of the DP founded by Celal Bayar, Adnan Menderes, Refik Koraltan, and Fuat Köprülü. Because these elections were the beginning of the end of the party in question. In fact, after coming to power, the DP made great economic and political contributions to the country between 1950 and 1954, and therefore won the 1954 general elections with a large majority. However, after 1955, many factors, especially political and economic problems, created an environment for major reactions against the DP from the public and opposition parties. In this process, the DP, which received reactions from both the opposition and the public due to the aforementioned problems, wanted to prevent the reactions by enacting repressive laws, and as a step to this end, the general elections that should have been held in 1958 were postponed one year earlier. In this context, as a result of the elections held on October 27, 1957, the 11th term of the legislative session of the Turkish Grand National Assembly had begun. As explained above, the 1957 elections were held during a very challenging period for the DP. Naturally, there were great debates between the ruling and opposition parties in the new Parliament, which was formed in such a difficult process, and this difficult process prepared the environment for the Republic of Turkey to experience the Military Coup of May 27, 1960. The main purpose and goal of preparing this study is to reveal the environment that was created in the Turkish Grand National Assembly after the 1957 elections, which the DP won under very difficult conditions and came to power again, and the roles and influences of important people in these discussion environments. In this context, the main purpose of this article is to reveal how important developments in the country after the 1957 elections affected Turkish politics in the light of scientific data. In line with this aim and objective, this study was created by making use of copyrighted works. Finally, this article is a qualitative study; document analysis technique was used here.

Keywords: Adnan Menderes, Republican People's Party, Democrat Party, 1957 Elections, 11th Term Turkish Grand National Assembly.

Giriş

Türk siyasi tarihinde Demokrat Parti'yi doğuran süreç, aynı zamanda Türkiye'de çok partili yaşamı da başlatmıştır. Çok partili yaşama geçiş sürecinde Cumhuriyet Halk Partisi'nden (CHP) istifalar artmış ve istifa eden teşkilatlar, yer yer ve çoğunlukla toplu bir şekilde DP'ye geçmişlerdir. Bu gelişme karşısında CHP'de, yeni partiye katılanlara yönelik baskılar arttırılmıştır. Tüm bu baskılar; DP'ye katılımları engellememiş, tam tersine arttırmış ve partinin halk nezdinde teveccüh görmesine ve kitle partisi olmasına, istenmese de katkı sağlamıştır. Kısa zamanda büyük kitlelere ulaşan bir siyasal parti haline gelen DP, 14 Mayıs 1950 Milletvekili Genel Seçimlerini kazanarak iktidara gelmiştir. On yıl iktidarda kalan DP, 1950 ve 1957'de yapılan genel seçimlerde rekor seviyede oy oranlarına ve dolayısıyla seçmen desteğine sahip olmuştur (Tunç ve Şahin, 2015: 31-69). DP'nin Türk Demokrasi Tarihi'nde bu kadar önemli bir yere sahip olmasında, CHP ile girmiş olduğu siyasal mücadelede; bu zamana kadar temsil edilmeyen geniş kitlenin sıkıntı ve ihtiyaçlarını doğru tespit edip, doğru müdahaleler yapmasının büyük bir rolü olduğu söylenebilir.

Yukarıda izah olunduğu üzere Türkiye'nin çok partili siyasal yaşamında önemli bir yer edinen DP, kuruluşunun üzerinden henüz dört yıl geçmişken, 1950 seçimleriyle iktidara gelmiş ve 1954 ile 1957'de yapılan seçimleri de kazanarak iktidarda kalmaya devam etmiştir. Dönem, Türk siyasî tarihinde "DP dönemi" olarak adlandırılmaktadır. Bu süreç içerisinde demokrasinin yerleşmesine yönelik beklenti düzeyinin yüksek, ancak söz konusu beklentinin gerçekleşme ihtimalinin zayıf olduğu söylenebilir. Zira DP döneminde uygulanan bazı politikalar, muhalefet tarafından ciddi anlamda eleştirilmiş ve bu durum iktidar ile muhalefet arasında mevcut sorunların daha da artmasına zemin hazırlamıştır (Tunç-Akarça 2022: 1546-1547). CHP'nin yer yer militarist muhalefetle yürüttüğü yıkıcı iş birliği karşısında girişilecek bir darbenin yarattığı endişenin bertarafına yönelik; tedbir kabilinden girişilen: "Vatan Cephesi" ve "Tahkikat Komisyonu" gibi moral ve fiili yapılanmalar; muhalefetin kullanacağı propaganda kozlarına dönüştürülmüş; DP'nin, CHP'nin geleneksel müttefikleri olarak gördüğü, yargı ve orduya yönelik bazı

uygulamaları ve bu kesimlerin toplumsal pastadan aldıkları paydaki düşüşle, ekonomide istikrarın temin edilememesi, muhalefetin dozunu arttırmıştır. İktidarla muhalefet arasındaki çatışma, 27 Mayıs darbesiyle sonuçlanan bir evreye girmiştir.

Çalışmanın ana ekseninde bulunan; 1957 sonrası parlamentosu, aynı yıl yapılan erken genel seçimler sonucunda oluşan ve ancak üç yıl yasama faaliyeti sürdürebilen bir meclistir ve 27 Mayıs darbesi neticesinde feshedilmiştir. Türk siyasi tarihinde önemli gelişmelerin yaşandığı, iktidarla muhalefet arasında demokratik tartışma boyutunu aşarak ciddi çatışma boyutunda münakaşaların yaşandığı bu dönem parlamentosunun üyeleri, cumhuriyet tarihindeki ilk askeri darbeye maruz kalmışlardı. Zira bu darbe neticesinde, seçmenin meşru çoğunluğunun iradesiyle iktidara gelmiş olan Cumhurbaşkanı Celal Bayar, Başbakan Adnan Menderes, Maliye Bakanı Hasan Polatkan ve Dışişleri Bakanı Fatin Rüştü Zorlu başta olmak üzere; bütün DP'li mebuslar, darbeyi yapan Milli Birlik Komitesince oluşturulmuş olan Yüksek Adalet Divanı'nda yargılanarak ağır cezalara çarptırılmışlardır (Tunç 2020: 366-367; Sunay ve Tunç 2021: 3908-3909; Tunç 2020: 665).

1957-1960 döneminde 11. Dönem TBMM'nin yasama faaliyetleri ise ayrı bir önem taşımaktadır. Bir kere, 27 Ekim 1957'de yapılan seçim, Türkiye Cumhuriyeti tarihinin, 1946 seçimleri sayılmazsa, vaktinden evvel yapılan ilk seçim, yani bir erken seçimdir. 14 Mayıs 1950 seçimleriyle birlikte başlayan DP iktidarı yıllarının; biraz da tatbik edilen liste usulü seçim sistemi nedeniyle, ezici meclis üstünlüğünün azalsa da sürdüğü; ancak oy yüzdesi bakımından ilk kez ülke genelindeki seçmen sayısının yarısından çoğunu yitirdiği bir seçimdir. 1950 ve özellikle 1954 seçimleri sonrasında meclis içinde sayıca çok az, cılız muhalefetin yerine bir önceki iki döneme kıyasla, oldukça fazla sandalye sayısına ulaşan muhalefetin sesinin daha gür çıkmaya başlaması açısından da önemlidir (Sunay 2002, ss.129-134).

1957 Milletvekili Genel Seçimlerinden sonra yasama faaliyetlerinin yürütülmeye başlandığı 11. Dönem TBMM'sinde hemen her meclis oturumunda ve komisyonlarda iktidarla muhalefet arasında sert tartışmalar olmuş ve aralarında neredeyse hiçbir konuda görüş birliği tesis edilememiştir (Tunç 2020 (a): 366-367; Sunay ve Tunç 2021: 3908-3909; Tunç 2020 (b): 665; Tunç, 2020 (c): 445-446). Bu çerçevede, TBMM'deki muhalefetin yanı sıra DP grubunun da kaynakıldığı, parti içi muhalefetin günden güne kabinedeki kimi bakanlar nezdinde gösterdiği tepkilerin, gittikçe bakan düşürme boyutuna dönüşmesi söz konusudur. Bu da dönem itibarıyla, TBMM'nin nasıl bir durumda olduğunu ve yasama faaliyetlerinin ne derece kötü şartlar altında yapıldığını göstermesi bakımından son derece önemlidir.

11. TBMM Yasama Dönemi üzerinde ciddiyetle durulması hususundaki hassasiyetin ihmal edildiği aşikâr ve bu dönemde cereyan eden: 27 Mayıs 1960 Askeri Darbesinin gelmekte olduğunun ilk belirtisi olan 9 Subay Olayı da son derece önemlidir. Irak'ta meydana gelen darbeye birlikte uluslararası sistemin bölgeyi yeniden tasarılma sürecini başlatması; Kıbrıs meselesinin, gelecekte Türkiye'nin yapacağı askerî harekâta hukuki dayanak sağlayacak garantörlüğün gerçekleştirilmesi boyutunu da içerecek şekilde bir anlaşmaya bağlanması, yine bu dönem içinde meydana gelen mühim gelişmelerdir. Darbenin en temel meşruiyet gerekçelerinden biri olan ve yanlıları tarafından adeta bardağı taşıran son damla olarak takdim edilen ünlü Tahkikat Komisyonu ve raporuyla darbenin bir başka istismar konusu yaptığı, Nisan ayının sonu ile Mayıs başlarına sıkıştırılmış olan öğrenci olayları, hep bu dönemdedir (Kirişçiöğlü

1973: 1-207). Yukarıda da izah olunduğu üzere doküman analiz tekniği kullanılarak kaleme alınan bu makaleyle, yakın dönem Türk siyasal hayatı ve özellikle de DP dönemini çalışan araştırmacılara ve literatüre katkı sunulması hedeflenmektedir.

1. 1957-1960 Döneminin Sosyoekonomik Dinamikler Bağlamı Siyasi Gündemi ve TBMM'nin Durumu

İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesinden sonra yeniden kurulan dünyada; Türkiye'nin uluslararası sistem içindeki yerinin nerede olacağı, merak konusuydu. Savaş müddetince Türkiye tarafından izlenen tartışmalı tarafsızlık siyaseti; ülkeye, savaşan taraflar arasındaki çelişkilerden yararlanma olanağı sağlamış hem faşist Almanya'dan hem de İngiltere ve ABD'den elverişli koşullarda silah ve borç alınmıştı (Tayanç 1973: 144). Özellikle Almanya'ya yapılan krom, bakır filizleri, pamuk, yün, deri, tütün ve tahıl ihracı o kadar elverişli koşullarda yapılıyordu ki; 1938 yılında açık veren dış ticaret dengesi yerine oturtulduğu gibi, elde hatırı sayılır miktarda altın rezervi de birikmişti. 1950'de yaşanan iktidar değişiminden sonra; Marshall Yardımıyla birlikte akan sıcak para, yeni girişimler için de finansman demekti. Diğer taraftan, senelerce eksikliği giderilememiş altyapı yatırımları için de önemli bir kaynak meydana gelmişti (Glasneck tarihsiz: 63-89).

DP'li yılların başarılı evresi sayılabilecek olan: 14 Mayıs 1950 ile 27 Ekim 1957 yılları arasında gerçekten de kitlelerin demokratik hayatı teneffüs etmesiyle birlikte, özellikle, yukarıda bahsi geçen kaynağın yarattığı imkânlarla, tarımsal mekanizasyonun ülkeye girişi, bunun sonucunda verim artışının beraberinde getirdiği; bilhassa kırsaldaki refah seviyesinin yükselişi gerçekleşmişti. Tarımdaki mekanizasyonun ilk neticesi olarak: Emek yoğun üretimden çıkışla, önemli miktardaki işgücünün, kentlerdeki sermayenin talep ettiği emeğe dönüşmesi, bunun sonucunda da iç göçün tetiklenmesi şeklinde gözlenmektedir (Kıray, 2006: 160-162).

1957-1960 yılları arasındaki dönem, iç siyasette tam anlamıyla gerilimin tırmandığı yıllardı. Ülke ekonomisinde kritik bir devre yaşanmaya başlanmıştı. Artan yatırım hamleleri, iç piyasada başlayan bir mal darlığı yaratmış; enflasyon oranındaki yükseliş, geniş bir kitleyi çok olumsuz etkilemeye başlamıştı. Özellikle sabit gelirli kamu çalışanları ve bu kesimin içinde yer alan üst statü grubundaki; bürokratlar ve subaylar iktidara karşı bilenmekteydiler. Enflasyon hızla yükselirken, bilhassa sabit gelirli kesimlerdeki, düşen alım gücünden kaynaklanan rahatsızlık, iktidara karşı zaten geleneksel olan muhalefeti tırmandırıyor; çok zor koşullar altında kenar ve gecekondular mahallelerinde yaşayan ordunun alt rütbeli subaylarının tepkisini gün geçtikçe arttırıyordu (Ünsaldı 2008: 64-65). DP'nin Atatürk devrimlerini tutan ve tutmayan devrimler şeklinde tasnife tabi tutması üniversite ve aydınları iyiden iyiye iktidarın karşısına dikmişti (Arcayürek 1985: 216). DP ile mürteci güçler arasında bir rabitanın bulunduğu yönündeki eleştiriler; 1947'den itibaren CHP hükümetleri tarafından sergilenen, bu istikametteki tavrı özendiren politikalar görmezden gelinerek (Yetkin 2014: 436 vd) gün geçtikçe muhalif basının gündeminde ve iktidar aleyhinde daha fazla yer alıyor; aslında bunların hepsi, tepkinin ekonomi politik boyutu karşısında perde vazifesi görüyordu.

Tek partili yılları yaşamış olan kitlenin 1950 sonrasında yaşadığı nispi rahatlama; altyapı yatırımlarının tükettiği döviz tedarikindeki sıkıntının yarattığı, ithal girdideki azalmayla başlayan darlıklarla birlikte irtifa kaybetmeye başladığında, artık yeni iktidarın kredisi de tükenmeye başlıyordu. Basında, 1946'da filiz veren DP yanlısı tutum değişmeye başlamıştı. İnönü ve CHP etrafında toplanan askeri-sivil bürokrasi ve üniversite, Atatürkçülüğe karşı ihanet slo-

ganı etrafında geliştirdiği muhalefetini inatla sürdürüyordu. İktidarın karşı tutumu ise: Tek partili yıllara nazaran yumuşak olsa da yeni dönemin vadettiği hoşgörünün uzağındaydı. Basına sınırlamalar getirildi. Meclis içindeki çoğunluğa referans veren bir egemenlik söylemi geliştirildi; meclis disiplin mekanizmaları katı bir biçimde uygulanarak başta İnönü olmak üzere, muhalefetin önde gelen birçok ismine, oturumlara katılmama cezaları verildi (Topuz, 1996: 107-120).

Muhalef basınının karşısına; muhalefetin taktığı isimle, besleme bir iktidar basını çıkarıldı. Zafer, İstanbul Ekspres gibi gazetelere, İslami Büyük Doğu gibi dergilere, devlet menfaati için kullanılmak üzere Başbakanlığa tahsis edilen örtülü ödenekten (Tahsisat-ı Mesture), bu amaç dışında paralar verildiği iddia edildi (Turgut 1995: 161-164; İleri 1996: 71 vd). Basının önde gelen kalemleri tutuklandı, hüküm giydi. DP içinde, daha kuruluş dönemlerinde baş gösteren aykırı sesler, yeniden nüksetmeye başlayınca, yeni ihraçlar gündeme geldi (Burçak 1976: 11-33; Özdağ 1997: 95). Bu koşullar eşliğinde gidilen seçimlerde DP aslında, yine birinci partiydi ancak ilk kez oyların yarısından daha azını alarak düşüşe geçerken; CHP seçmen nezdinde, yükselişe geçmeye başlıyordu.

TBMM'nin 11. dönemi olarak tesmiye edilen 1957-1960 devresi üç yasama yılından müteşekkildir. 1. Yasama Yılı: 1 Kasım 1957'de başlayıp 21 Ağustos 1958'de sona ermiştir. 2. Yasama Yılı'nın başlangıç ve bitiş tarihleri ise 1 Kasım 1958 ile 20 Temmuz 1959 yıllarını kapsamaktadır. Meclis 3. Yasama Yılına, mutad olduğu üzere yine 1 Kasım 1959'da başlamış; 27 Mayıs darbesinden iki gün önce; 25 Mayıs 1960'ta, yasama yılı son bulmuştur. Bu son buluş, olağan yasama yılının hitamına denk gelen bir kapanış değildi; nitekim 25 Mayıs 1960 tarihli birleşim, 20 Haziran 1960 Pazartesi günü saat 15'te toplanmak üzere inikada son verildi cümlesiyle yapılmıyordu; ancak o tarih daha gelmeden yönetim, 27 Mayıs itibarıyla artık Milli Birlik Komitesi'nin eline geçmişti (TBMMZC 1960: 580; Sunay 2017: 155-167).

1924 Anayasası'nın yürürlükte olduğu bu dönemin siyasal sistemi de anayasa gereği; yasama, yürütme ve yargı kuvvetlerinin ayrılığı üzerine temellenmiştir. Yasama, eski tabirle teşrii salâhiyeti, TBMM'nindir. Özellikle 27 Mayıs sonrası Yassıada duruşmalarında en fazla üzerinde durulan ve idam taleplerine mesnet yapılan: Anayasaya aykırı kanun yapmak suretiyle anayasayı ihlal iddialarına rağmen, anayasa mahkemesinin bulunmadığı bir sistemde; meclisin asla anayasaya aykırı kanun yapamayacağı şeklindeki düstur uyarınca, meclis hâlâ kuvvetli bir uzuv halindedir. Dönemin TBMM, liste usulü çoğunluk sistemine göre seçilen vekillerden; vekiller içinden seçilmiş başkanlık divanından oluşuyordu (Özbudun 2012: 13-33).

1924 Anayasası, yürütme yetkisini de TBMM'ne vermiştir; ancak meclisin yasama yetkisinin aksine bu yetkiyi bizzat değil, anayasadaki tam tabirle: "*icra salâhiyetini, kendi tarafından müntehap Reisicumhûr ve onun tâyin edeceği bir İcrâ Vekilleri Heyeti marifetiyle istimal eder*" (m.7). Seçilmiş cumhurbaşkanı bir seçim devresi içindir ve tekrar seçilebilir. Başbakan ise: "*Reisicumhûr canibinden ve Meclis âzâsı meyanından tâyin olunur. Sair Vekiller Başvekil tarafından, Meclis âzâsı arasından intihap olunarak Hey'et-i umûmîyesi Reisicumhûrun tasdikile Meclise arz olunur*". Bakanlar Kurulu, hükümetin genel siyasetinden müştereken sorumludur ayrıca bakanlar, kendi yetki dairesindeki icraattan münferiden sorumludur.

Görüldüğü gibi 1924 Anayasası, meclis hükümeti sistemiyle parlamenter sistem arasında karma bir hükümet sistemi kurmuştur. Meclis her zaman hükümeti denetleyebilir ya da düşürebilir; oysa hükümetin meclisi fesih yetkisi yoktur. Yine de meclis teorik olarak yürütme yetkisine sahiptir; ancak bu fonksiyonunu bizzat yerine getiremez. Dönemin anayasal manada

karma sistem kurduğu; bu sistemin ise kuvvetler birliği ve görevler ayrılığı sistemi olarak isimlendirildiği söylenebilir (Gözler 2018: 57 vd). Dönemin askeri bir darbeye kapanmasının ardından, “*anayasayı ihlal eden bir iktidar meclis grubu*” suçlamasına muhatap olan vekillerin sorumlu tutulamayacağı, böylesine güçlü bir parlamento olgusu düşünüldüğünde rahatlıkla söylenebilir (Ünlü Fransız anayasa hukukçusu Maurice Garçon’un mütalâası da olay sıcaklığına rağmen tam da bu istikamettir, bkz. Ilıcak 1978: 674-675). Nitekim bu anayasa ile sadece 1950-1960 yılları arasında ülke yönetilmemiştir; tek partili yılların büyük bir kısmı da yine bu anayasanın cari olduğu yıllarda yaşanmıştır.

27 Ekim 1957 seçimleri neticeleri; milletvekili sayıları etrafında, daha da sadeleştirildiğinde arz ettiği manzara, aşağıdaki tabloda görülmektedir. Tabloda belirtilmese de 1957 seçimleri, 1950’de 3; 1954’te 4 olan kadın milletvekili sayısının, 8 olarak yansıdığı bir seçim olarak, dönemi için bir ilerlemeyi temsil etse de kadın temsilinin içler acısı halini ortaya koymaktadır (Topçu 2019: 143-162). Böylece, toplam 610 adet milletvekilinin 602’sinin; yani, yüzde 98,7’sinin erkek; sadece yüzde 1,3’ünün kadın olduğu gerçeğiyle karşılaşmaktadır. Kadın milletvekilleri şunlardı: Emine Piraye Levent (Aydın), Ahsen Aral (Hatay), Ayşe Günel, Arife Necla Tekinel, Hatice Nazlı Tlabar (İstanbul), Nimet Perihan Arıburun, Nuriye Pınar Erdem (İzmir), Hilal Ülman (Bursa).

Tablo 1. 1957 Milletvekili Genel Seçimleri Sonuçlarına Göre Partilerin Sandalye Dağılımı

Partiler	MV Sayısı	Aldığı Oy Oranı (%)	Meclisteki Oranı (%)
Demokrat Parti	424	48,6	69,5
Cumhuriyet Halk Partisi	178	41,4	29,1
Cumhuriyetçi Millet Partisi	4	6,5	0,65
Hürriyet Partisi	4	3,5	0,65

Kaynak: Zühtü Arslan, *Türk Parlamento Tarihi [TBMM-XI. Dönem 1957-1960]*, I. Cilt, Ankara: TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları No: 156, 2009, s.14.

1 Kasım 1957’den 25 Mayıs 1960’a kadar devam eden TBMM 11. Dönemi, iç ve dış siyasetin yanı sıra iktidar-muhalefet ilişkilerinin sıkça tartışıldığı bir dönem olmuştur. İç politikaya dair münakaşaların başlangıcı, seçimler ve neticeleriyle birlikte; seçim öncesinde, esnasında ve sonrasında; iktidar partisinin devletin bütün imkânlarını, başta propaganda imkânının en önemli aracı olan radyo (Aksoy 1960: 136-172) olmak üzere, kullanmak suretiyle; seçimin sıhhatine ve meşruiyetine gölge düşürdüğü noktasındaki muhalefetin iddialarıydı. Diğerleri ise ünlü Tahkikat Komisyonu kurulmasına dair münakaşalardı.

Dış politikaya dair olan tartışmaların ilkiyse; Bağdat Pakti’nin akıbetini etkileyen, memleket içinde de muhalefetin iktidar partisi ve liderine telmihte bulundurduğu Irak’taki darbe ile Kral Faysal ve Nuri Sait Paşa’nın katli olayıdır (Erhan ve Kürkcüoğlu 2009: 632-633). Muhalefetin iddiası: Hükümetin maceracı bir siyaseti takiben; henüz üstünden bir yıl geçmiş olan Suriye krizinde yaşandığı gibi, sonu askeri bir harekâta gidebilecek hamleler içine girme temayü-

lünde olduğu yönündedir. Meclisi olağanüstü gündemle toplamaya gayret eden muhalefet sonunda bunu başarmış ancak toplanan mecliste sadece açılış anonsu dinlemiş, kendisine söz hakkı verilmemiştir.

İkinci önemli konu ise Kıbrıs meselesinin halli noktasındaki çabaların dönem içindeki nihai halkası olan Londra ve Zürih Anlaşmalarıdır (Çeçen 2005: 240 vd). Yapılan anlaşmanın Türkiye'nin çok da uzun süreler içinde sayılamayacak müddet zarfında birkaç kez değişen Kıbrıs politikalarına muhalefet tarafından getirilen eleştirileri kapsarken; mevcut anlaşmanın ENOSİS'i engelleyecek hükümler içermediği, dolayısıyla eksik olduğu doğrultusundadır. Muhalefet anlaşmanın meclis onayı aşamasına ret oyu vermiştir (Erim 1975: 169-205).

2. XI. Dönem TBMM'sindeki Yasama Faaliyetleri

Döneme ilişkin olarak yapılan faaliyetlerden ilki: Muhalefetin yoğun tepkileriyle karşılanan Denizli Mebusu Baha Akşit ve 11 arkadaşının, Dâhilî Nizamnamenin bazı maddelerinin tadili hakkındaki teklifi; yani, TBMM İçtüzüğü değişikliğine ilişkindi. Meclisin; denetim yetkisindeki kısıtlılıklarını ileri süren muhalefet, iktidarın yapmak istediği değişikliklerle iyice denetimsiz kalma azminde olduğunu iddia ediyordu. İktidar tarafındansa: Muhalefet tarafından icranın faaliyetlerini yavaşlatma amacıyla yasama faaliyetlerini dolambaçlı yollara sokma gayretinin önüne geçmek olduğu ifade edilmiştir. İçtüzük değişikliği teklifinin oya sunulmasının ardından oylamaya katılan 548 kişinin 381'inin kabul oyuyla, söz konusu değişiklik gerçekleştirilmiştir (TBMMZC 1957: 231-310). Dönem içinde yapılan kanunlarsa; altı başlık altında toplanabilir (Arslan 2009: 93-286): İktisadi ve mali sahadaki kanunlar (8 adet); merkezi ve mahalli idarelere dair kanunlar (3 adet); güvenlik ve savunmayla ilgili kanunlar (7 adet); eğitim ve araştırma ile ilgili kanunlar (6 adet); af kanunları (3 adet); son olarak, bu konuların haricinde kalan diğer kanunlar (5 adet).

27 Ekim 1957 seçimleri sonrasında ortaya çıkan sonuçla birlikte muhalefet, iktidar partisinin mâni olduğu güç birliğini imkânsız kılan düzenleme ve söz konusu düzenleme yapılmadığı takdirde, seçimlerde ortaya çıkan muhalefetin yüzde 52'lik oy toplamının iktidara gelişi sağlayabileceği öngörüsünün gerçekliği karşısında, derin bir hayal kırıklığına uğramıştı. 1954 seçimleriyle, meclisteki mevcudu 31 milletvekilliğine kadar düşmüş olan CHP açısından 1957 seçimleri, kazanılan 178 milletvekilliğiyle birlikte başarı sayılırdı ama partide, iktidarın kıl payı kaçırıldığına ilişkin inanç egemendi (Sunay 2022: 129-134). Yeni dönemde her iki partinin önde gelen hatipleri mecliste karşılıklı söz düellosuna girmişlerdi ancak burada, lider düzeyinde mecliste sarf edilen sözler üzerinde durulması daha uygun olacaktır.

CHP lideri İsmet İnönü'nün meclis konuşmalarının ana ekseninin: Her eleştirisi sonrası yapılan tek partili yıllara ilişkin olarak gündeme getirilen faaliyetler hakkında, söz konusu uygulamaların dönemi içinde değerlendirilmesi gerektiği yönünde açık bir savunma biçiminde olduğu gözlemlenmektedir. Başbakan Adnan Menderes ise; muhalefetin, bir zamanların otoriter tek partili yılların bütün olumsuzluklarını görmezden gelmelerine yönelik mukayeselerle cevaplar vermektedir.

Hükümetin dış politikası hakkındaki eleştirilerini, özellikle Arap coğrafyasına ilişkin boyutu ekseninde eleştiren İnönü; bilhassa, NATO ittifakı yükümlülükleri dışına çıkılarak, ittifakın ana politikası haricinde sorumluluk almanın yaratacağı yalnızlaşma tehlikesine dikkat çekmektedir. Hâkim teminatını zedeleyen; 25 senelik hizmetini doldurmuş hâkimlerin görülen lüzum

üzerine emekliye sevkiyle birlikte, yargıya yapılan yürütme müdahalesinden şikâyetle; Kırşehir'in kazaya dönüştürülmesinin açıkça kitlesel bir cezalandırma olduğu hususunu gündeme getiriyordu. İnönü'nün tüm bu şikâyetleri genel kurulda, 1946 seçimleri hatırlatılarak karşılanıyordu (TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları 1993:244).

Radyonun açıkça partizanlığa alet edildiğini yönelik şikâyetler bir başka konu başlığıydı. Basın kanununun ağırlaştırılması, toplantı hürriyetinin sınırlandırılarak muhalefet partilerinin kitleyle temasının güçleştirilmesi, müşteki olunan diğer konulardandı. Özellikle ana muhalefet partisinin sorumluluk mevkiinde olanlarının, seyahat hürriyetlerinin kısıtlandığı meselesi; Kars ve Malatya valilerinin tutumları örnek gösterilerek, İnönü tarafından meclis kürsüsündeki konuşmaların ana mevzularından biriydi. İktidar partisi örgütlerinin, CHP'ye yönelik olarak dinsizlik iftirasını bizzat yürüttüğü de ifade edilen şikâyetlerden biriydi. İnönü; bu propagandaları: Türkçe ezan, satılan ve tahrip edilen cami gibi misaller eşliğinde yayan, iktidar partisinin en önemli iki şahsı olan Bayar'ın, CHP'li eski bir başvekil ve parti genel başkan vekili; Menderes'in ise parti müfettişi, yüksek idare üyesi ve uzun devreler mebusu olduğunu hatırlatıyordu (TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları 1993: 250-251).

Konuyu sıkça 1957 seçimlerine getiren İnönü: "*Seçim günü, 27 Ekim 1957 ilk saatlerden itibaren yeni bir durum görüldü. Her taraftan şikâyetler geliyordu. Kaymakamlar, nahiye müdürleri seçim sandıklarına emir veriyorlar, tasnif işleriyle alâkadar oluyorlardı. (Soldan, "Ne müna-sebet?" sesleri) (Yalan, sesleri)*" şeklindeki sözleri, DP sıralarından yükselen: "*Paşanın kafasında 1946 seçimlerindeki hareketler kalmış*", sesleriyle yankı buluyordu (TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları 1993 251). Diğer taraftan oy vermek üzere sandık başına giden CHP'li seçmenlerin, ellerinde seçmen kartı oldukları halde listelerden isimlerinin silinmiş olduğunu görerek geri döndükleri; oysa iktidar partisinin yeni seçmenler icat ettiği iddiası da İnönü'nün sarf ettiği cümleler arasındaydı. Bu nedenle oy kullanma imkânı ellerinden alınmış vatandaş sayısının sadece İstanbul'da 170 bin olduğu, yine İnönü tarafından iddia edilmekteydi. Seçim kanunları hilafına, henüz oy verme işlemleri sürerken radyonun yayın yapmak suretiyle seçimlerin DP tarafından kazanılmaya doğru gittiği, İnönü'nün ağzından; sahte, yenilgiyi kabul ettiği haberleri, belediye hoparlörleri vasıtasıyla alenen ahaliye anons edildiği iddiası da konuşma içeriğinde mevcut olan hususlardandı. İnönü'nün konuşmasına göre; Gaziantep, Giresun, Kırkağaç, Başkale, İstanbul ve muhtelif Ege kentlerinden CHP'lilere saldırı haberleri gelirken; Mersin'den gelen haber, bu saldırıların ölümle neticelendiği doğrultusundaydı.

İnönü konuşmasının sonlarına doğru: "*Demokrat iktidar, 4 403 000 oy almış, muhalefet 424 000 fazlası ile 4 827 000 almıştır. (Soldan, Halk Partisi kaç aldı sesleri) Vatandaşın %52 den fazlasını yüzde 47 idare edecektir. İktidar, azlıkta olduğunu hiç unutmadan idare ederse, güçlükler büyük olmaz. Yüzde 47 oy, seçim sistemi neticesi, yüzde 70'e yakın çokluk veriyor. Seçim sistemi değişmeden bu neticeler muhtemeldir. Vatandaş bunu kolaylıkla anlar. Vatandaş anlayınca, meriyette bulunan kanunların hukuki değeri üzerinde haklı tereddüt olmazsa, daha ehemmiyetlisi, meriyette olan kanunlara riayet olunursa, yani seçim dürüst ise, yüzde 47'den daha az kazanarak memleketi idare etmek ihtilaflı bir mesele değildir*". (TBMMZC, Devre: XI, Cilt: 1, 1 Kasım 1957: 78). Sözlerine tüm bu usulsüzlerin iktidar partisi oylarından haksızlıkla kesbedilmiş yüzde 5-10'a balığ olduğu düşünüldüğünde, İnönü'nün, iktidarın gasp edildiği iddiasını örtülü olarak ileri sürdüğü söylenebilmektedir.

11. Dönem Tbbm'deki Yasama Faaliyetleri ve Etkin Şahsiyetler Üzerine...

İnönü; konuşmasının bir yerinde, kendisi ve partisi aleyhine ihtilal teşvikçiliği suçlamasına karşı: "Bu isnat, hakikatlerin tam tersine çevrilmesidir. (Sağdan, alkışlar) Bugünkü seçim ıstırapı ve umumi ıstırap sakın işliyorsa, bu yalnız ve münhasıran muhalefetin vatanseverliği ve her ne pahasına olursa olsun vatandaşı taşkınlık hevesinden alıkoymak istemesi ile mümkün oluyor". (TBMMZC, Devre: XI, Cilt: 1, 1 Kasım 1957: 78). Sözlerini sarf ederken iktidarı, kitlelerin baskıya karşı direnme haklarının olduğunu İnsan Hakları Evrensel Beyannamesince tanınmış bir hak olduğu hatırlatmasıyla ikaz ediyordu. İnönü'nün sözleriyle: "İnsanın istibdat ve baskıya karşı son çare olarak ayaklanmaya mecbur kalmaması için, insan haklarının bir hukuk rejimi ile korunması esaslı bir zarurettir." (TBMMZC, Devre: XI, Cilt: 1, 1 Kasım 1957: 78).

Eşit, serbest ve dürüst seçim vurgusu yapan İnönü; hükümet programına ilişkin konuşmasında, sürekli sadede gelmesi hususunda oturumu yöneten Reis vekili Fikri Apaydın'ın davetine icabetle, iktisadi ve mali politika hakkındaki eleştirilerini sıralamaya başlıyordu. Borçlardaki artış ve mal kıtlıkları konusundaki eleştirilerin yanı sıra "Hükümetin grup konuşmalarında Büyük Meclisin devre müddetinin 6 seneye çıkarılacağından bahsolunduğu işitilmiştir. Gizli toplantıların memleket kaderi ile ilgili olan ehemmiyetli kararlarından haber almak milletin hakkı olduğunu zannediyoruz." (TBMMZC, Devre: XI, Cilt: 1, 1 Kasım 1957: 80). Cümleleriyle, gelecekte darbecilerin, seçimle geldiler; ancak seçimle gitmemekte kararlılar şeklindeki gerekçelerinin belki de ilk zan belirtilerini meclis kürsüsünden dile getirmiş oluyordu.

Bir başka vesileyle kürsüye gelen İsmet İnönü, meclisin çalıştırılmadığı; yasamanın yürütme organını denetleme yolları olarak sayılmış taktırir, istizah taktıriri gibi mekanizmaların çalıştırılmadığından şikâyetle: "Gensoru, Meclis tahkikatı, soru, Büyük Millet Meclisinin salâhiyetleri cümlesindedir. Bu salâhiyetleri hiçkimse tahdit edemez, savsaklayamaz, tehir edemez. Riyaset Divanı 5 Marttan beri bu meseleleri gündeme almamak salâhiyetini kimden alıyor? Kanunların hangi maddesinden alıyor? Lütfen izah etsinler" demektedir (TBMMZC, Devre: XI Cilt: 4 İçtima, 4 Mayıs 1958: 316).

İnönü'nün çizdiği tablo karşısında Başbakan Menderes'in verdiği cevaplar ve bu cevapları verdiği esnada muhalif milletvekillerinin gösterdikleri reaksiyonlar da çok ilginçtir. Menderes, dünün muktedirlerinin eski devirlerindeki iktidar performansları ortadayken karanlık bir manzara tasvirlerinin hilaf-ı hakikat olduğundan bahisle, rakamlar eşliğinde, muhalefetin tezlerini çürütmeye çalışıyordu. Menderes'in deyimiyle: Her şeyden önce seçimler, 1946'da aslında seçilmeden reis-i cumhurluk yapmış İnönü'nün iddialarının aksine tam bir adalet, huzur ve sükûnetle yapılmıştır. Muhalefetin sandıkta halkın teveccühünü alamamanın acısını, seçim usulsüzlükleri bahanesiyle iktidara yıkması durumu söz konusudur (TBMMZC, Devre: XI Cilt:2 İçtima: 1, 20 Şubat 1958: 239 vd.)

Hükümetin mali siyasetine karşı konuşan İsmail Rüştü Aksal'ın özellikle son CHP hükümetinden kalan altın stokunun erimesiyle ilgili açıklamalar yapıyor; milletin ihtiyaçlarının temini noktasında, sarfiyatın yapılmasından daha doğal ne olabilir? Mealinde cümleler sarf ediyordu. Memleketin uzun yıllar mahrumiyetlerden ibaret bir hayat yaşamasının, kısır bir iktisadi hayata mahkûm edilmiş olmasının neticesi olarak birikmiş altın bahis konusudur diyen Menderes; üstelik 1945 yılı itibarıyla 212 ton olan altın rezervinin 85 tonluk bir sarfiyatla 127 ton olarak DP hükümetine devrinin söz konusu olduğunu belirtiyordu (TBMMZC, Devre: XI Cilt:2 İçtima: 1, 20 Şubat 1958: 239 vd.). Menderes, hiç de söz edildiği gibi bir stok değil, 85 tonluk bir erimeyle intikal eden 127 ton altından söz ediyordu. Nitekim araştırmalar, 27 Mayıs sonrasındaki iddiaların aksine 28 Mayıs sabahındaki altın miktarının devralınan 122 ton 840 kg sonrası

118 ton; milletin altınının çarçur edildiği propagandasının dezenformatik olduğu (Demirer 2012: 352) iddiasına haklılık kazandırmaktadır.

Yaşanan kıtlıkların sebebinin, ekonomik izahını yapmakta mahir olduğu gözlenen Menderes; eskiye kıyasla üretimin ve doğal olarak tüketme yönündeki talebin arttığını, rakamlarla izah ediyor. Buna göre; nüfustaki artışla açıklanamayacak bir talepkârlık söz konusudur. Çimentodan, şekere, petrolden ete kadar vatandaş eskiye nispetle en az üçten en çok beş misline kadar daha çok tüketmek istiyor. İktidar ise darlığı çekilen mal ve hizmetler ;eskiye nazaran beş misli artmışsa, üretimi veya tedariki dört misli arttırabildiği için belki başarısız sayılabilir ancak bardağın boş kısmı doluya nispetle o kadar azdır ki ancak niyeti kötü olanlar bedbince konuşabilir (TBMMZC, Devre: XI Cilt: 2 İçtima: 1, 22 Şubat 1958: 338 vd.).

Menderes, memlekette, tek partili yılların kat edildiği 27 yıllık devrede yapılan her şeyin birkaç mislinin sadece 7 yıllık süre içinde yapıldığını yine rakamlarla izah ediyor. Yatırımlar yapmadan kalıcı bir üretici olunamayacağı gerçeğiyle yüzleşme davetini sürdüren Menderes, memleketin yıllarca ihmal edilmiş altyapı yatırımlarının çok maliyetli uzun verimli olacağı gerçeğinden hareketle, bir bakkal dükkânının açılışı ve para kazanmaya başlaması arasında geçecek süreyle; yol, baraj, santral, liman gibi yatırımların vereceği semerenin kıyas kabili olmadığını anlatıyor. Bugünün fetret, kendi dönemlerinin altın devreler olduğu iddiasındaki muhalefete yine rakamlarla, yaşanmışlıklarla örnekler veriyor (TBMMZC, Devre: XI Cilt: 2 İçtima: 1,], 22 Şubat 1958, s.340).

Ülkenin ekonomik vaziyeti hakkında muhalefetin, özellikle dış piyasalarda ülkenin itibarını zedelediğinden bahseden Menderes; bilhassa muhalefetin, sanki memlekette bir rejim meselesi varmış gibi propaganda yaptığını; bunu, gündem olsun olmasın farklı mevzular konuşulurken sürekli işlediğini öne sürüyor. Menderes ekliyor: *“1950 yılının 10 Mayıs’ında Sayın Halk Partisi Reisi bir nutuk söylüyor; seçim sonu nutku, 1950 seçim kampanyasının son nutku. Bu nutukta başlıca noktalar ufak tefek cümlelerle bir siperin arkasında gizlendirilmek suretiyle söylenmek istenilen hakikatler nelerdir? Üniversiteleri tedib edeceğiz. Antidemokratik kanunlar mevcut değildir. Masuniyeti teşriye eski bir müessesedir, ıslahı lâzım gelir. Anayasaya aykırı kanunlar mevcut olamaz. Türkiye henüz demokratik gelişmenin iptidalarındadır. Binaenaleyh yıkıcı, iptidai bir politikanın tesirlerine 1950 Türkiye’sinin mukavemet edebileceğini düşünmek, farz etmek tehlikeli bir hayal olur, hüsran yolu açar. Bu 10 Mayıs 1950 de söylenen bir nutuk...”*

Bir de 30 Haziran 1950 de söylenen bir nutuk var. İlk nutuktan 40 gün sonra söylenen bir nutuk. Bugün iç politikada, dış politikada, maarif politikasında her mevzuda, her vesile ve münasebetle tıpkı bir reçete bir liste gibi tekrar edilen neler varsa bunların hepsi 30 Haziran 1950 nutkunda ve onu takibeden belediye seçimleri dolayısıyla söylenen nutuklarda vardır. Bakınız orada Halk Partisi Başkanı ne diyor: *“Muhalefet yapmak çok güç hattâ gayrimümkündür. Hürriyetler kısılmıştır. Demokrat Parti vaatlerini yerine getirmemiştir. Ne oldu vaatleri? Vergi dahi toplayamıyorlar, elbette. Onlar Devlet olmanın usulünü ve âdabını bilmezler. Bütün bunlar 1950 yılının Temmuz’unda söylendi. Erzurum’da cevap verdim, iktidara geleli daha 3 ay oldu dedim. Biraz sabretsizler muhalefet yaparken acz içindeyiz, çünkü bizim yaptığımız Matbuat Kanununun bir sürü hükümleri ortada kaldı, diyorlar. Hâlbuki biz daha ilk zamanlarda Matbuat Kanununun çok ağır bir hükmünü ortadan kaldırdık ve Af Kanunu çıkardık. Matbuat Kanununun sadece bir maddesi vardı. Bu maddeyi dahi kaldırmış olmak, bir inkılâp sayılırdı. Biz 1950 Mayıs’ında iktidara geldiğimizde bir gazeteci aleyhine bir dâva açıldığı zaman mahkemenin mevkûfen cereyan etmesi esastı. Bunun kaldırılmasının hürriyet hayatında ne büyük bir fark yaratacağını izah*

11. Dönem Tbbm'deki Yasama Faaliyetleri ve Etkin Şahsiyetler Üzerine...

etmeye lüzum yoktur. Bu ve bunun gibi birçok maddeleri kaldırarak bir mesuliyetsizlik rejimi yarattığımız halde, 1950'nin temmuz ayında, adalet yok, mahkemelerde sürünüyoruz, iddiasında idiler. Adalet yok demek, adli teminat yok demektir. 1950'deki nutuklara bakınız; göreceksiniz ki, mesele falan kanunun falan sene çıkmış olmasında değildir" (TBMMZC, Devre: XI Cilt: 2 İçtima: 1, 27 Şubat 1958: 913).

Yaklaşık 27 yıllık bir tek parti iktidarının ardından 14 Mayıs 1950'de beklenen yenilgisini alan İnönü ve CHP; 2 Ekim 1954'te hezimet; 27 Ekim 1957'de ise yeniden iktidara gelme umudunun yeşermesini yaşıyordu. Bu süreçte, meclis içindeki faaliyetlerin takibi burada özetlenemeyecek kadar zengin bilgiler içeriyor. Zabıt ceridelerinin yıllardır erişime açık oluşu, meclis açısından çok yararlı bir faaliyet; son olarak, Menderes'in çok anlamlı bir serzenişini daha burada belirtmenin tam yeridir. Menderes, CHP ile güç birliği yapma noktasında irade ve faaliyet ortaya koyan Cumhuriyetçi Millet Partisi lideri Osman Bölükbaşı ve etrafına manalı bir dokundurma yapmadan geçemiyor (Neziroğlu ve Yılmaz, 2014: 839). Yola çıkarken 1946'da beraber oldukları Bölükbaşı ve arkadaşlarının İsmet Paşa'ya ram olup muvazaa suçlamaları yaparak, Millet Partisi'ni kurmaları ve şimdi İsmet Paşacı olmaları arasındaki çelişki konusunda izahtan istiyor.

Devletlerin kimi zaman; dost ya da dünyanın en baskın memleketlerinin devlet başkanı, başbakan yahut bakanlarına ülke parlamentosunda konuşma yaptırdıkları biliniyor. 11. Dönem TBMM'de de iki yabancı devlet adamının konuşma yaptıklarına tesadüf edilmektedir (Yılmaz, 2012:9-21). Bunlardan ilki: 1 Kasım 1958'de konuşan İran Mebusan heyeti Reisi Serdar Fahir Hikmat; diğeri ise: Endonezya Reiscumhuru Ahmet Sukarno'dur.

3. XI. Dönem TBMM'sinde Öne Çıkan İsimler

TBMM'sinin 11. Döneminde öne çıkan isimler şeklindeki bir tasnifin subjektif bir değerlendirme olacağı söylenebilir. Burada etkin kimi şahsiyetler dendiğinde; özellikle, iktidar-muhalefet ilişkilerinin parlamento boyutundaki isimler arasında, en dikkat çekenler zikredilecektir. Basında ve asker-sivil bürokraside de birçok ismin gündemde olduğu biliniyor. Parlametoda gerek DP gerek CHP gerek HP ve gerekse CMP'de temayüz eden şahısların başlıcaları; bilhassa, Yassıada duruşmalarında görülen *anayasayı ihlal davasında*; sanık, mağdur yahut tanık olarak adları en fazla geçenler veya DP'nin kuruluş ve yükseliş döneminde partili; sonrasında, müstafi ya da müşteki isimlerle sınırlandırılabilir.¹ 1957 ve sonrası gerçekten birçok ismin tebarüz ettiği bir süreci ihtiva ediyor. Değişik kesimlerden politize olmuş; politikacı, öğrenci, öğretim elemanının isimleri bu dönemde sıkça zikredilir olmuştur. Dönemin en gözde isminin Adnan Menderes olduğunda kuşku bulunmuyor; İsmet İnönü, ardındaki koskoca bir kariyerle seveni ve sevmeyenin bolluğuyla dikkat çekiyor. Atatürk'ün son başvekili Celal Bayar, şöhretini İstiklal Savaşı'nın Galip Hocası, (Orhan 2019: 7-23) İş Bankası kurucusu, devletçiliğe geçiş sonrasında İktisat Vekili ve tabii ki on yıllık cumhurbaşkanlığıyla mümeyyizdir. 27 Mayısçıların nazarındaysa; azmi, boyun eğmezliği ve direnciyle bütün fenalıkların (!) merkezinde bulunan şahıs olarak takdim ediliyor.

Unutulmazlardan: Osman Bölükbaşı, Ahmet Tahtakılıç. DP ve CHP içinde sivrilen gözde isimler de zikredilmeye değer; dönemin önemli DP'lilerinden biri Fevzi Lütfü Karaosmanoğlu, sonradan Hürriyet Partisi (HP) genel başkanı olmasına rağmen Menderes'in yerine Celal Bayar'dan boşalan parti genel başkanlığını kıl payı kaçırmış biridir (Baban 1970: 362) ve tabii

¹ Bu noktada bkz. (YAD Kararları, 2007)

yanı başında, sonradan Anavatan Partili olacak, 1989'da yapılan cumhurbaşkanlığı seçiminde, muhalefetin boykotu karşısında; parti içinden, Turgut Özal'ın yalnız yarışmaması için aday yapılan Fethi Çelikbaş (Akın, 2009: 140).

DP'nin ve dönemin siyasetinin isimleri en çok işitilenleri: Refik Koraltan, Fatin Rüştü Zorlu,² Hasan Polatkan, Samet Ağaoğlu, Mükerrer Sarol, Rifki Salim Burçak, Emin Kalafat, Agâh Erozan, Nusret Kirişçiöğlü,³ Sıtkı Yırcalı, Esat Budakoğlu, Mekki Sait Esen, Kasım Küfrevi, Celal Yardımcı, Ahmet Hamdi Sancar, Zeki Erataman, Osman Turan, Baha Akşit, Hayrettin Erkmen, Sebati Ataman, Bahadır Dülger. Ethem Menderes, Şem'i Ergin, Said Bilgiç, Faruk Nafiz Çamlıbel, İbrahim Kirazoğlu, Atıf Benderliçoğlu, Nedim Ökmen, Kemal Zeytinoğlu, Mithat Perin,⁴ Tahsin Yazıcı, Perihan Arıburun, Nazlı Tlabar, Muammer Çavuşoğlu, Selim Ragıp Emeç, Osman Kapani, Raif Onursal, Behçet Uz, Turgut Göle, Münif İslamoğlu, Himmet Ölçmen, Halil Özyörük, Ahmet İhsan Gürsoy, Hikmet Bayur, Dilaver Argun, Burhan Belge, Nuri Özsan, Medeni Berk, Namık Gedik, Zuhuri Danışman, İsmail Hakkı Tunaboşlu isimleri sıkça duyulanlardandı (Evren, 1990: 98).

CHP'li ancak Menderes'le yakın ilişki kuranlardan: 12 Mart'ın ilk başbakanı Nihat Erim; Ecevit'le birlikte yola devam eden, Kıbrıs Savaşı döneminin dışişleri bakanı Turan Güneş⁵ gibi, isimleri sıkça işitilen iki kandıralı. İnönü'nün pek hazzetmediği ancak senelerce o ünlü Amerikanvari seçim kampanyalarıyla genel sekreterliği kimseye kaptırmayan Kasım Gülek; İnönü'nün adeta sağ kolu ve Gülek'in halefi: İsmail Rüştü Aksal. Nüvit Yetkin, Orhan Birgit,⁶ Faik Ahmet Barutçu, Kemal Satır, Suphi Baykam; nabza göre şerbet vermeyin deyip Mülkiye dekanlığından ayrılmak zorunda bırakılan ancak ortanın solu hareketine karşı bayrak açıp Güven Partisi'ni kuran: Turhan Feyzioğlu. Cemil Sait Barlas, Sırrı Atalay, Bülent Ecevit, Hıfzı Oğuz Bekata, Kâmil Kırıkoğlu,⁷ Ferda Güley,⁸ Esat Mahmut Karakurt, Abdülhakim Arvas, Ferit Melen; döneme ilişkin kaleme alınan eserlerde, en azından bu satırların yazarları tarafından isimlerine sıkça rastlananlardan ya da sanat, edebiyat veya basında önemli geçmişleri nedeniyle meclise girenlerden.

1957-1960 senelerini kapsayan TBMM 11. Dönemde başkanlık makamında bulunan isim: Dörtlü Takrir 'de imzası bulunanlardan biri olan Refik Koraltan'dır (Yıldırım, 2017: 1-3). 1 Kasım 1957 tarihli birinci inikadının ilk celsesinde, en yaşlı üye Ali Fuat Cebesoy başkanlığında toplanan mecliste; önce seçilmiş üyelerinin yemin etmeleriyle birlikte reis seçimi başlamıştır. 413 milletvekilinin katıldığı oylama neticesinde Koraltan oyların, 404'ünü almak suretiyle meclis başkanı, o zamanki tabirle TBMM Reis'i seçilmiştir. Seçimin ardından başkanlık divanı seçimlerine geçilmiştir. Meclis başkanı ve başkanlık divanı seçimlerinin tamamlanmasının ardından, cumhurbaşkanlığı seçimine geçilmiş ve Celal Bayar, oylamaya katılan 413 vekilin

² Adı geçen hakkında bkz. (Fersoy, 1979; Günver, 1985).

³ Eli kalem tutanlardandır bkz. (Kirişçiöğlü, 1968, 1971 ve 1973).

⁴ 27 Mayıs ve sonrasında, DP'lilerin maruz kaldıkları fena muameleler hakkındaki tanıklığı için bkz. (Perin, 1970 ve 1990),

⁵ Biyografisi için bkz. (Simav, 1975).

⁶ Hatırat bırakanlardandır, bkz. (Birgit, 2005).

⁷ Biyografisinde 27 Mayıs ve 12 Mart dönemi CHP'si hakkında, çok ilginç bilgiler verir bkz. (Cılızoğlu, 1997),

⁸ Hatıratını kaleme almıştır bkz. (Güley, 1990),

tamamının oyunu almak suretiyle yeniden cumhurbaşkanlığına seçilmiştir (TBMMZC, Devre: XI Cilt: 1 İçtima: 1, 1 Kasım 1957: 2-6).

Dönem gerek meclis kürsüsünde gerekse miting meydanlarında, bir kısım DP'li ve CHP'li açısından ise Yassıada yargılamalarında; sergilenen tavır ve gösterilen performans açısından birçok renkli simanın, müspet ya da menfi temayüz ettiği bir dönem olarak ortaya çıkıyordu. Celal Bayar kuşkusuz bu dönemin en sıra dışı özelliklerini gösteren siyasal sima olarak, öngörü ve uyanıklığı ancak bunun yanı sıra, yalnızlığı temsil ediyordu. Bayar, Atatürk'ün son başvekili ve onun ölümüne kadar en sadık sırdaşı olmasına rağmen en hücum edilenidir de. Çankaya Köşkü'nde (Küçük, 2008: 97-102) darbe gecesi tek başına Muhafız Alay Kumandanı Kur. Alb. Osman Köksal'a karşı sergilediği direniş ve boyun eğmezliği; Yassıada duruşmalarındaki dik tavrıyla, haysiyeti rencide edildiğinde yaşamayı bile değersiz saymasıyla bilinir. Yassıada'da metanetini kaybetmeyen, hiç ölmeyecekmiş gibi kendisine iyi bakmaya gayret eden ancak yaşamayı da fetişleştirmeyen bir halet-i ruhiyeye sahiptir (Güryay 1971: 105). Uzun ömrünü belki de "yaşayabildikçe yaşa, gerekiyorsa da gözünü kırpmadan öl" ilkesine borçludur.

İnönü ve Menderes de bir o kadar iki renkli isim olarak temayüz eden şahsiyetlerdir tabii ki. İnönü, uzaktan gözlendiğinde; alelade, kulakları ağır işiten, ufak tefek eski bir Osmanlı paşası görüntüsündedir. Kendine has özellikleri vardır; kızdığına söylediği maskara deyimile ünlüdür. İlerlemiş yaşına rağmen sıkı sigara tiryakisidir ama mutat olarak her yıl bir ay sigarayı bırakır ve tekrar başlar; sigarayı bıraktığı anlarda karşısındakine ikram edip, dumanı yüzüne üflettiği söylenir (1962 Türkiye Yıllığı, 1963: 229). İyi ata biner, klasik müzik dinlemeyi ve satranç oynamayı çok sever. Gençliğinde sürekli geliştirmeye çalıştığı Almanca ve Fransızcasına, ilerlemiş yaşlarında İngilizceyi de eklemeye gayret etmesiyle bilinir. Denize girmeyi ve yüksekten ayaküstü denize atlayışlarına verilen isimle ünlü *çivilemeler*yle meşhurdur. Kafasını yastığa koyar koymaz uyuması, öğle yemeğinden sonraki bir saatlik *şekerleme* diye tabir ettiği uykularıyla bilinir. Menderes'in hitabet sanatındaki gücü, kadife gibi sesi ve nezaketi eşsizdir.⁹ Saatlerce yürümeyi, kamu yatırımları inşaatlarını bizzat gezerek denetlemesi ve şefkatiyle ünlüdür. Kendisini günahsız yere ipe gönderenlere bile dargınlık, küskünlük içinde değildir. Meclis konuşmalarında, miting meydanlarındaki hitabetlerin son derece mantıklı ve rasyonel kurduğu cümleleriyle kırmadan, dökmeden muhaliflerine bile kendini dinletir. Belgeli, ispatlı ve rakamlı konuşmayı sever, mukayese kabiliyeti eşsizdir (Bozdağ, 1997).

Sonuç ve Değerlendirme

1957-1960 yılları arasında cereyan eden 11. Dönem TBMM, Türk siyasal hayatının ilk askeri darbesiyle neticelenen bir zaman kesitine tekabül ediyor. Önceki iki partinin aksine (TCF ve SCF) aksine DP, iktidara gelmiş; üç dönem boyunca seçimleri kazanmış ancak seçimle değil, içinde sivil uzantılarının da oldukça baskın olduğu; askeri bir darbeye işbaşından uzaklaştırılmıştır. 27 Mayıs 1960'ta meydana gelen darbe ve sonrasında ihdas edilen anayasa ile Türkiye'nin yeni bir döneme girdiği tezi, darbenin hemen iki ve üç yıl sonrasında meydana gelen iki askeri darbe teşebbüsüyle (22 Şubat 1962 ve 21 Mayıs 1963 Aydemir İsyancıları) geçersizleşmiş gibi görünüyor. Yürütmenin çok güçlü olacağı bir sisteme sahip olan ülkede, yönetimde istikrarın temsilde adaletin önüne konulduğu 1950-1960 arası, alınan oyla mütenasip olmayan

⁹ Menderes'in kabiliyetleri hakkında bkz. (Göktürk, vd. 1955; Kocamemi, 1958; Menderes, 1990).

bir parlamento aritmetiğini de ortaya koyuyordu. Anayasal sistem içine sokuşturulan, o dönemdeki ünlü isimlendirmeye: *Zinde Güçler*; siyasal hayatın hemen her boyutunda etkin kılınmış oluyordu.

1961 Anayasası ile tek başına iktidar olmaya çok az imkân tanıyan, nispi temsil sistemine geçiş, yürütmenin yasama ve yargının aksine sadece görev fonksiyonunu haiz kılınması gibi değişiklikler, bir önceki döneme olan tepkinin ürünüydü. Aldığı oyla orantısız olarak yasama organında yer alacak bir partinin anayasaya aykırı uygulamalar içine girebilmesinin önünü kesmek için ihdas edilen yeni kurumlar, ilerleyen dönemde bu kez, payanda olarak takdim edilmeye başlanacaktı. 12 Eylül darbesine kadar giden süreçte, 12 Mart Muhtırası sonrası yapılan anayasa değişiklikleri dışında; 1957-1960 tecrübesinin ortaya koyduğu tedbirlerin şekillendirdiği yasama, yürütme ve yargı güçleri arasındaki ilişki biçimi, 12 Eylül darbesine kadar devam etti.

11. Dönem TBMM'si tıpkı 9 ve 10. Dönemdeki çok partili siyasal hayatın renkli tartışmalarını içeren bir görüntüdeydi. Milletvekili listelerinin CHP Umumi Riyaset Divanı (Cumhurbaşkanı, Başbakan ve İçişleri Bakanı) tespit edilip, ikinci seçmenlere onaylatıldığı, atanmışlardan oluşan, ömründe görmediği bir ilden milletvekili atanan mebuslardan müteşekkil olmayan bir meclisti. Müstakil Grup adı altında, sözüm ona muhalefet ihdasının çok ötesinde, hareketli bir görünüme sahipti. Meclis Zabıt Cerideleri 'ne şöyle bir göz gezdirmek bile bu hükme varmanın zor olmadığını göstermektedir. Tek partili yıllarda, kürsüde konuşan başvekilin hitabına karşılık milletvekili sıralarından: *Bravo, sürekli alkışlar* şeklindeki parantez içi ifadelerin bolluğu bile, bu kanaatin sıhhati hakkında doğru bir fikir verebilir.

KAYNAKLAR

Zabıt Cerideleri

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: XI Cilt: 1 İçtima: 1, 1 Kasım 1957.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: XI Cilt: 1 İçtima: 1, 1 Aralık 1957.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: XI Cilt: 1 İçtima: 1, 25 Aralık 1957.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: XI Cilt:2 İçtima: 1, 20 Şubat 1958.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: XI Cilt: 2 İçtima: 1, 22 Şubat 1958.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: XI Cilt: 2 İçtima: 1, 27 Şubat 1958.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: XI Cilt: 4 İçtima: 1, 4 Haziran 1958.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: XI Cilt: 13 İçtima: 3, 25 Mayıs 1960.

Telif Eserler

AKIN, R. (2009). *Gazi'den Günümüze Cumhurbaşkanlığı 1923-2007*. İstanbul: İş Bankası Yayınları.

AKSOY, M. (1960). *Partizan Radyo ve D. P.* Ankara: Forum Yayınları.

ARCAYÜREK, C. (1985). *Demokrasinin İlk Yılları 1947-1951* [Cüneyt Arcayürek Açıklıyor-1]. İstanbul: Bilgi Yayınevi.

11. Dönem Tbbm'deki Yasama Faaliyetleri ve Etkin Şahsiyetler Üzerine...

- ARSLAN, Z. (2009). *Türk Parlamento Tarihi [TBMM-XI. Dönem 1957-1960]*. I. Cilt, Ankara: TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları.
- BABAN, C. (1970). *Politika Galerisi, [Büstler ve Portreler]*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- BİRGİT, O. (2005). *Evvvel Zaman İçinde*. İstanbul: Doğan Kitap.
- 1962 Türkiye Yıllığı. (1963). İstanbul: Ercan Matbaası.
- BOZDAĞ, İ. (1997). *Menderes... Menderes...* İstanbul: Emre Yayınları.
- BURÇAK, R.S. (1976). *Yassıada ve Öncesi*. Ankara: Çam Matbaası.
- ÇEÇEN, A. (2005). *Kıbrıs Çıkmazı*. İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları.
- DEMİRER, M. A. (2012). *27 Mayıs [Masallar ve Gerçekler]*. İstanbul: Toplumsal Yayıncılık.
- ERHAN, Ç. (2009). "Arap Olmayan Devletlerle İlişkiler", ORAN, B. [Editör]. (2009). *Türk Dış Politikası, Cilt I 1919-1980*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- ERİM, N. (1975). *Bildiğim ve Gördüğüm Ölçüler İçinde Kıbrıs*. Ankara: Ajans Türk Matbaacılık Sanayi.
- EVREN, K. (1990). *Kenan Evren'in Anıları-1*. İstanbul: Milliyet Yayınları.
- FERSOY, O.C. (1979). *Fatin Rüştü Zorlu [Devlet ve Hizmet Adamı]*. İstanbul: Hun Yayınları.
- GLASNECK, J. (tarihsiz). *Türkiye'de Faşist Alman Propagandası*, çev. Arif Gelen. Ankara: Onur Yayınları.
- GÖKTÜRK, İ., PARSADAN, S., HUNCA, C. (1955). *Adnan Menderes: Siyasî Hayatı ve Nutukları*. Ankara: Türk Basın Ajansı Neşriyatı.
- GÖZLER, K. (2018). *Türk Anayasa Hukuku*. Bursa: Ekin Kitabevi.
- GÜNVER, S. (1985). *Fatin Rüştü Zorlu'nun Öyküsü [Z "Zorro" Gibi]*. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- GÜRYAY, T. (1971). *Bir İktidar Yargılanıyor*. İstanbul: Cem Yayınevi.
- ILICAK, N. (1978). *15 Yıl Sonra 27 Mayıs Yargılanıyor, Cilt 2*. İstanbul: Kervan Yayınları.
- İLERİ, R. N. (1996). *Örtülü Ödenek [27 Mayıs Menderes'in Dramı]*. İstanbul: Scala Yayıncılık.
- KIRAY, K. (2006). *Toplumsal Yapı Toplumsal Değişme*. İstanbul: Bağlam Yayınları.
- KİRİŞÇİOĞLU, N. (1968). *Kayseri Cezaevinde Bir Yıldönümü (Yassıada-İmralı-Kayseri Gerçekleri-1)*. İstanbul: Baha Matbaası.
- KİRİŞÇİOĞLU, N. (1971). *Yassıada Kumandanına Cevap (Yassıada-İmralı-Kayseri Gerçekleri-2)*. İstanbul: Baha Matbaası.

- KİRİŞÇİOĞLU, N. (1973). *12 Mart, İnönü-Ecevit ve Tahkikat Encümeni Raporum*. İstanbul: Baha Matbaası.
- KOCAMEMİ, K. (1958). *DP'nin Muhteşem Zaferi [Adnan Menderes'in 1957 Seçim Nutukları ile Paris NATO Konferansındaki Tarihi Hitabesi]*. İstanbul: Beyoğlu Kalite Matbaası.
- KÜÇÜK, S. (2008). *Rumeli'den 27 Mayıs'a [İhtilalin Kaderini Belirleyen Köşk Harekâtı]*. İstanbul: Mikado Yayınları.
- MENDERES, A. (1990). *Bir Devre Damgasını Vuran Nutuklar-1*. İstanbul: Mesafe Yayıncılık.
- NEZİROĞLU, İ. ve YILMAZ, T. (2014). *Başbakanlarımız ve Genel Kurul Konuşmaları [Cumhuriyet Hükümetleri Dönemi/Adnan Menderes]*. Ankara: TBMM Basımevi.
- ORHAN, M. C. (2019). *Celal Bayar'ın Siyasi Hayatı: Cumhuriyet Sağının İlk Lideri*. Yayınlanmamış YL Tezi: İstanbul: Gelişim Üniversitesi SBE.
- ÖZBUDUN, E. (2012). *1924 Anayasası*. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- ÖZDAĞ, Ü. (1997). *Menderes Döneminde Ordu-Siyaset İlişkileri ve 27 Mayıs İhtilali*. İstanbul: Boyut Yayınları.
- PERİN, M. (1990). *Yassıada Faciası (27 Mayıs Darbesinden İdamlara Kadar İşkence Altında Ezilenlerin Dramı)*. I. Cilt. İstanbul: Dem Yayınları.
- PERİN, M. (1970). *Yassıada ve İnfazların İçyüzü*. İstanbul: M. Çevik Matbaası.
- SİMAV, A. (1975). *Turan Güneş'in Siyasal Kavgaaları*. İzmir: İstiklal Matbaası.
- SUNAY, C. & TUNÇ, B. (2021). "Elli Yıl Sonra 12 Mart Muhtırasına Yeniden Bakmak". *Tarih Okulu Dergisi*. 14 (57): 3904-3936.
- SUNAY, C. (2017). "27 Mayıs'tan 13 Kasım'a Milli Birlik Komitesi". *Second Mediterranean International Social Sciences Congress (MECAS II, 2017)*. International Vision University, Ohrid. 155-167.
- SUNAY, C. (2022). *Türk Siyasal Hayatı [Tanzimat'tan Bugüne]*. Ankara: Orion Kitabevi.
- ŞAHİN, E. & TUNÇ, B. (2015). "Demokrat Parti'nin Kuruluş Süreci ve DP – CHP Siyasî Mücadelesi (1945-1947)". *Sosyal Ve Kültürel Araştırmalar Dergisi*.1(2): 31-69.
- TAYANÇ, T. (1973). *Sanayileşme Sürecinde 50 Yıl*. İstanbul: Milliyet Yayınları.
- TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu. (1993). *İsmet İnönü'nün TBMM'deki Konuşmaları 1920-1973 (1939-1960)*. II. Cilt. TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları.

- TOPÇU, İ. (2019). "Demokrat Parti'li Kadın Milletvekilleri ve Meclisteki Faaliyetleri (1950-1960)". *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 19: 143-162.
- TOPUZ, H. (1996). *Türk Basın Tarihi*. İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- TUNÇ, B. & AKARÇAY, E. (2022). 12 Mart Muhtırası Sonrası 1961 Anayasası'nda Yapılan Değişiklikler Üzerine Bir Değerlendirme. *İnsan Ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 11(3): 1543-1571.
- TUNÇ, B. (2020) (a). "Demokrat Parti Kocaeli Milletvekili Nüzhet Unat'ın Siyasi Hayatı ve Yassıada Mahkemelerindeki Yargılanma Süreci (1954-1961)". *Karadeniz Araştırmaları*, 17(66): 365-384.
- TUNÇ, B. (2020) (b). "Türk Anayasa Tarihinde 1961 Anayasası'nın Yeri ve Önemi". *Karadeniz Araştırmaları*, 17(67): 657-692.
- TUNÇ, B. (2020). (c). *Demokrat Parti Döneminde Kocaeli (1950-1960)*. Konya: Eğitim Yayınevi.
- TURGUT, H. (1995). *Türkes'in Anıları [Şahinlerin Dansı]*: İstanbul: ABC Basın Ajansı Yayınları.
- ÜNSALDI, L. (2008). *Türkiye'de Asker ve Siyaset*, çev. Orçun Türkay. İstanbul: Kitap Yayınevi.
- YÜKSEK ADALET DİVANI KARARLARI (2007). [İstanbul-Yassıada 14 Ekim 1960-15 Eylül 1961], (TSK Foto Film Merkezi Eski Komutanı Emekli Muhabere Kıdemli Albay Nusret Eraslan'a duruşmalar sonunda teslim edilen kopyadan aynen basılmıştır), (İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- YETKİN, Ç. (2014). *Karşı Devrim 1945-1950*. Ankara: Kilit Yayınları.
- YILDIRIM, Ö. (2017). Bir Siyaset Adamı Portresi: Refik Koraltan, (Danışman: Prof. Dr. Necdet Hayta. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- YILMAZ, H. (Editör). (2012). *Yabancı Devlet Adamlarının Genel Kurul Konuşmaları [Tarihe Düşülen Notlar-2]*. Ankara: TBMM Başkanlığı Yayınları.

EXTENDED ABSTRACT

In the period from October 27, 1957 to May 27, 1960, corresponding to two years and seven months, the 11th Term of the Turkish Grand National Assembly was a parliament in which the main opposition party, which had 31 seats, won 178 seats this time and its voice was louder compared to the previous term. The morale of the ruling party was very low and the anxiety experienced on election night was at a very high level, especially recorded in the memoirs of the names involved. For the first time, the DP was in power with less than half of the

electorate; However, thanks to the electoral system, it won two-thirds of the seats in parliament. The cadre of the ruling party in the parliament was still in place with its main body; but the member profile of the opposition had changed quite a lot. Many important and influential figures who were opponents of the DP and who were members of the extra-parliamentary opposition, or in the fashionable expression of the period, the “Vigorous Forces”, for the previous seven years, were now in parliament on the benches of the main opposition.

The 1957-1960 period, which can be considered as the long eve of the May 27 coup d'état, is remembered as the years when the relations between the government and the opposition were quite tense. The military coup carried out by opposition elements outside parliament was justified by the belief that the parliament, which was the place where legitimate politics could be conducted, no longer had this opportunity. The first two years of the 11th Parliament were relatively calm compared to the last two, but the nine years of DP rule were no longer compared to the suffocating atmosphere of the single-party years, but to the prosperous years of 1950-1954. However, after 1958, it was known that committees were established to overthrow the government, even before any of the reasons cited as the reason for the overthrow of the DP government were present. This means that the motivation, the plan for staging a coup to overthrow the government and the potential for the division of labor of certain elements in this planning were always present. Indeed, just before and after the coup, while none of the propaganda, which was overwhelmingly disinformation, about why the Menderes regime was illegitimate and why May 27 was a white revolution, was present in the first two legislative terms, the coup was a plan B for seizing power if it would not happen through elections, with the active elements of the press, army and CHP of the period.

One of the most important features of the 11th term of the parliament, when compared to other legislative periods in the history of the Turkish parliament, was that almost all of its members who were members of the ruling party were tried as defendants in a system in which one of the universal principles of law, the right to be tried in an ordinary court, was violated. The so-called constitutional violation trial, which carries the death penalty: The parliamentarians were put on trial for voting in favor of unconstitutional laws in the legislative parliament. In fact, some members by the chief prosecutor of the court; Although they proved that they did not vote, they were accused that if they had been found, they would have voted for acceptance. The recorded speeches in the Parliamentary Records show that during the negotiations taking place in the parliament regarding the period, the ruling party leaders were able to remain extremely calm against accusations that far exceeded the limits of criticism by the opposition, and gave reasonable and logical answers. At this point, some monographs state that members of the government made verbal and physical attacks against the opposition, violated the parliamentary immunity, and prevented the parliamentary debates from being conveyed to the public. Apart from this, no censorship was applied to the voicing and recording of even the harshest of the opposition's criticisms.

The legislature of the process leading up to May 27; Compared to the previous two periods, it is seen that it was a parliament in which the opposition were more represented in terms of quantity.

11. Dönem Tbm̄m'deki Yasama Faaliyetleri ve Etkin Şahsiyetler Üzerine...

The most vocal and responsive initiative of the parliament of the period was to bring a council consisting of members who would work as a Parliamentary Investigation Commission into the body. In this study, the legislative activities of the 11th Term Turkish Grand National Assembly before and after, and especially the economic and political developments that were effective in the lead up to May 27, as well as some prominent figures were emphasized.

İNGİLİZ İSTİHBARAT RAPORLARINA GÖRE İSTATİSTİKLERLE I. DÜNYA HARBİ (1914-1918)

Ferdi ERTEKİN*

ÖZ

Birinci Dünya Harbi (1914-1918), 20. yüzyıl boyunca uluslararası güç dengelerini yeniden şekillendiren ve İkinci Dünya Savaşı (1939-1945) ile Soğuk Savaş'ın (1947-1991) ilk tohumlarını eken son derece önemli bir olaydır. Bu harp sonucunda milyonlarca asker hayatını kaybetmiş, dünyadaki erkek nüfusu azalmış, köklü monarşiler dağılmış ve jeopolitik dengeler alt üst olmuştur. Bu askeri olay dünya siyasetini, ekonomisini, demografisini ve silah teknolojilerini köklü bir dönüşüme uğratmıştır. Birinci Dünya Harbi üzerine çok sayıda tez, makale ve kitap yazılmış olmasına rağmen, bu çalışmaların çoğu savaşı istatistik boyutlardan ziyade politik, askeri, ekonomik ve tarihi bağlamlarda analiz etmiştir. Bu makale, İngiliz Genelkurmay Başkanlığı, Savaş Bakanlığı, Askeri İstihbarat Müdürlüğü ve özellikle Savaş Komitesi, Çanakkale Komitesi, İmparatorluk Müdafaa Komitesi, Düşman Personel Komitesi ve Kabine İnsan Gücü Komitesi tarafından hazırlanan raporları merkeze alarak I. Dünya Harbi'ni istatistik perspektiften ele alma denemesidir. Bununla birlikte, Osmanlı İmparatorluğu ile ilgili bölümler yerli ve yabancı literatürdeki güncel bilgilerle karşılaştırmalı olarak farklı parametreler merkezinde analiz edilmiştir. İngiliz raporlarında ortaya konan temel parametrelerin eleştirel analizinin yapıldığı makalede, Osmanlı ordusunun toplam nüfusu, seferber edilebilir insan gücü, askeri kuvvet mevcudu ve - Çanakkale cephesi başta olmak üzere- Kasım 1914-Ekim 1918 arasında verdiği toplam zayıyat miktarlarına ilişkin muhtelif yeni tahmin denemelerine yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: I. Dünya Harbi, İstatistik, Çanakkale Komitesi, Düşman Personeli Komitesi, Kabine İnsan Gücü Komitesi, Osmanlı Ordusu.

ACCORDING TO BRITISH INTELLIGENCE REPORTS WORLD WAR I WITH STATISTICS (1914-1918)

ABSTRACT

The First World War (1914-1918) was a pivotal event that reshaped the international balance of power throughout the 20th century and sowed the seeds of the Second World War (1939-1945) and the Cold War (1947-1991). As a result of this war, millions of soldiers lost their lives, the world's male population declined, long-established monarchies collapsed and geopolitical balances were upset. This military event radically changed world politics, economics, demography and weapons technology. Although numerous dissertations, articles and books have been written on the First World War, most of these studies have analysed the war in political, military, economic and historical contexts rather than in statistical dimensions. This article is an attempt to examine the Great War from a statistical perspective, focusing on the reports of the British General Staff, the War Office, the Director of Military Intelligence and, in particular, the War Committee, the Committee of Imperial Defence, the Dardanelles Committee, the Enemy Personnel Committee and the Cabinet Committee on Man-Power. In addition, the chapters on the Ottoman Empire have been analysed in comparison with the current information in the domestic and foreign literature and analysed on different parameters. The article critically analyses the main parameters presented in the British reports and also includes various new estimates of the total population, mobilisable manpower, military strength and total casualties (especially on the Gallipoli front) of the Ottoman army between November 1914 and October 1918.

Keywords: World War I, Statistic, Dardanelles Committee, Enemy Personnel Committee, Cabinet Committee on Man-Power, Ottoman Army.

Gönderilme Tarihi: 27 Haziran 2024

Kabul Tarihi: 19 Eylül 2024

* Dr. Arş. Gör., Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, eposta: ferdiertekin@gmail.com, ORCID: 0000-0003-3142-9996.

Giriş

Tarihin en yıkıcı ve karmaşık çatışmalarından biri olan I. Dünya Harbi (1914-1918), 20. yüzyıl boyunca uluslararası güç dengesini yeniden şekillendiren ve II. Dünya Savaşı (1939-1945) ile Soğuk Savaş'ın (1947-1991) ilk tohumlarını eken son derece önemli bir olaydır. Bu harp sonucunda, muhtelif cephelerde milyonlarca asker hayatını kaybetmiş, dünyadaki erkek nüfusu azalmış, imparatorluklar dağılmış, köklü hanedanlar tarihe gömülmüş ve jeopolitik dengeler alt üst olmuştur. Bu askeri olay, dünya politikasını, ekonomisini, demografisini, silah teknolojisini köklü bir dönüşüme uğratmıştır.

28 Haziran 1914'te Avusturya-Macaristan veliahdı ve eşinin Saraybosna'da bir Sırp milliyetçisi tarafından öldürülmesi, birbiri ardına bir dizi harp ilanını tetiklemiştir. Avusturya-Macaristan, 28 Temmuz 1914'te Sırbistan'a harp ilan ettikten sonra, Almanya sırayla Rusya'ya (1 Ağustos 1914), Fransa'ya (3 Ağustos 1914), Belçika'ya (4 Ağustos 1914) ilan-ı harp etmiştir. İngiltere 4 Ağustos 1914'te Almanya'ya savaş ilan ederek Birinci Dünya Harbi'nin başlamasına neden olmuştur. Daha sonra Japonya, Osmanlı İmparatorluğu, İtalya, Bulgaristan, Romanya, Amerika Birleşik Devletleri ve Yunanistan da harbe dâhil olmuştur (Kuran, 1992, s. 196).

I. Dünya Harbi (1914-1918), *İtilâf* devletleri (*Allies*) ve İttifak (Central Powers) devletleri olmak üzere iki blok arasında gerçekleşti. Avusturya-Macaristan (Temmuz 1914), Almanya (Ağustos 1914), Osmanlı İmparatorluğu (Kasım 1914) ve Bulgaristan (Ekim 1915) *İttifak* devletlerini meydana getirirken; Sırbistan (Temmuz 1914), Britanya (Ağustos 1914), Fransa (Ağustos 1914), Rusya (Ağustos 1914), Belçika (Ağustos 1914), Japonya (Ağustos 1914), Karadağ (Ağustos 1914), İtalya (Mayıs 1915), Portekiz (Mart 1916'da), Romanya (Ağustos 1916), Amerika Birleşik Devletleri (Nisan 1917), Yunanistan (Haziran 1917), Çin (Ağustos 1917'de), Brezilya (Ekim 1917'de) *İtilâf* bloğunu oluşturdu.

Birinci Dünya Savaşı üzerine çok sayıda tez, makale ve kitap yazılmış olmasına rağmen, bu çalışmaların çoğu savaşı istatistiksi boyutlardan ziyade siyasi, askeri, ekonomik ve tarihi bağlamlarda analiz etmektedir. Bunun en önemli nedenlerinden biri, harp boyunca hedef ülkeden güvenilir istihbarat elde etmenin son derece güç olmasıdır. Harp ilânından itibaren ülkelerin istihbarat şebekelerini oluşturan, konsololar, elçiler, askeri ataşeler başta olmak üzere resmi ve gayri resmi tüm istihbarat unsurları kendi ülkelerine dönmek zorunda kaldığından, bloklar 1914-1918 arasında, 'düşman devletler' hakkında güvenilir istihbarat temin etmekte güçlük çekmişlerdir. Devletler bu boşluğu, hedef ülkeler hakkında 1914 öncesi toplanan istihbarat, müttefik devletlerin istihbarat teşkilatlarından alınan güncel veriler, cephedeki keşif erlerinin (scout) çabaları ve ele geçirilen savaş esirlerinin sorgulanmasıyla elde edilen malumatlar, muharebe alanlarında görev yapan komutanlardan gelen raporlar, ülkelerin yayımladığı açık kaynaklardan temin edilen bilgiler, hava araçlarından çekilen fotoğraflar, düşman devletlerin içine sızmış ajan/muhbirler ve tarafsız ülkelerin istihbarat unsurlarından temin edilen bilgilerle telafi etmeye çalışmışlardır.

Britanya özelindeyse düşman devletler hakkındaki istihbaratın toplanması, analizi, tasnifi ve değerlendirilmesinde I. Dünya Harbi arifesinde ve esnasında teşkil edilen komiteler önemli rol oynamıştır. Bunlar arasında Savaş Komitesi, Çanakkale Komitesi, İmparatorluk Müdafaa Komitesi, Düşman Personeli Komitesi ve Kabine İnsan Gücü Komitesi başta gelmektedir. Bahsi geçen komitelerin raporları arasında sadece İttifak devletlerinin değil aynı zamanda *İtilâf* devletlerinin de istatistikleri bulunmaktadır. Komiteler bu istatistikleri hazırlarken, yukarıda

belirtilen istihbarat kaynaklarının yanı sıra, İngiliz, Fransız, Rus ve İtalyan genelkurmaylarından, savaş bakanlıklarından ve askeri ataşeliklerinden alınan istihbaratı, İngiliz Askeri İstihbarat Müdürlüğü'nün geçmiş raporlarını hatta savaştan önce Amerikan konsoloslarından elde edilen bilgileri dahi dikkate almışlar ve temin edilen yeni bilgiler çerçevesinde raporlarını güncellemişlerdir. Fakat komitelerin bunca istihbarata rağmen ülkeler, ordular ve kayıplar hakkında oluşturdukları istatistiklerin yine de *tahmini, ortalama* yahut *yaklaşık* sayılardan oluşup oluşup olmadığını belirtmek gerekmektedir.

Bu makale genel itibariyle İngiliz Genelkurmay Başkanlığı, İngiliz Savaş Bakanlığı, İngiliz Askeri İstihbarat Başkanlığı ve özellikle Çanakkale Komitesi, Düşman Personeli Komitesi ve Kabine İnsan Gücü Komitesi tarafından hazırlanan raporlara dayanmakta ancak Osmanlı İmparatorluğu ile alakalı kısımlar yerli ve yabancı literatürdeki güncel bilgilerle mukayeseli olarak eleştirel bağlamda ele alınmaktadır. Makalede, ayrıca 1914-1918 yılları arasında Osmanlı ordusunun askeri kuvvet mevcudu ve zayıtı hakkında sadece İngiliz raporlarında verilen tahminlerle yetinilmemekte, belli başlı parametreler üzerinden muhtelif tahmin denemelerine girişilmektedir.

1. Batı Cephesi: Fransa (1914-1915)

İngiliz Milli Arşivi'nde CAB tasnifinde yer alan, bu tarihte Savaş Bakanı olan Lord Kitchener (1914-1916) imzası taşıyan bir belgede, Ağustos 1914 ile Mayıs 1915 arasında vuku bulan olaylar ana hatlarıyla ele alınmaktadır. İngiltere 4 Ağustos 1914'te resmen savaşa dâhil olmuş, 6 Ağustos'ta 4 tümen İngiltere'den ayrılmış ve bu tümenler 22 Ağustos'ta Belçika'daki Mons'a doğru hareket etmişti. Lakin İngiliz birlikleri ilerlerken karşısına çıkan Alman birlikleri, onları Paris istikametine ricata zorlamıştı. 23 Ağustos'ta ise beşinci İngiliz tümeni Paris'e geri çekilen 4 tümene katılmıştı. Alman birlikleri süratli bir takip sonucu Paris civarında toplanmışsa da 6 Eylül'de İngiliz birliklerini destekleyen bir Fransız tümeninin bölgeye intikali olayların gidişatını değiştirmişti. Alman birlikleri Paris'in doğusundaki Marne'a doğru geri püskürtülmüşse de peşi sıra 12 Eylül'de Paris'in kuzeydoğusundaki Aisne'de konuşlanmayı başarabilmişti. Eylül ortasından Ekim başına kadar yaşanan çatışmalarda İngiliz ve Fransızlar, çoğunluğu subay olmak üzere ağır kayıplar vermişti. 15 Eylül'e kadar İngilizlerin toplam zayıtı 900 subay, 21.000 asker, 58 top, 30 makineli tüfek ve 20.000 tüfektir. Bu ağır kayıp sonrası 6 Piyade tümeni ve 1 süvari tümeninden müteşekkil 160.000 civarındaki sefer kuvveti, Mayıs 1915 sonuna kadar tahkim edilerek 600.000 kişiye ulaşmıştı.

İngiliz ve Fransız sefer kuvveti Batı cephesinde 15 Eylül 1914'te Aisne'deki muharebede 163.897 kişiyken 15 Kasım 1914'te Ypres muharebesinden sonra 224.647'ye, 26 Aralık 1914'te 245.197'ye, 31 Ocak 1915'te 347.384'e, 27 Şubat 1915'te 407.347'ye, 2 Mayıs 1915'te 522.315'e Mayıs 1915 sonunda ise 601.000'e yükselmişti (TNA, CAB 37/128/30).

2. Çanakkale Cephesi (1915-1916)

Britanya, Osmanlı İmparatorluğu'na 5 Kasım 1914'te resmen harp ilan etmiş, Osmanlı da bu ilana 11 Kasım 1914'teki harp ilanı ve 14 Kasım 1914'te cihat ilânıyla yanıt vermişti (TNA, CAB 37/128/30; Arı, 1997, s. 72). Osmanlı İmparatorluğu'nun Kasım 1914'te Almanya'nın yanında harbe dâhil olması müttefikler arasındaki muhabere/iletişim hatlarının kesilmesine neden oldu. İstanbul ve Çanakkale boğazlarının kapatılması Rusya'nın tahıl ihraç edip silah ve mühimmat ithal edebilmesinin önünde en büyük engeldi (Kennedy, 1988, s. 256). Osmanlı orduları İtilâf birliklerinin Kafkasya ve Mısır'a yönelik harekâtlarını savuşturmayı başarınca, işgalciler

Rusya ile kara ve deniz bağlantısını kurabilmek adına gözlerini Çanakkale'ye çevirdi (Cruttwell, 2007, s. 120-121). Bu tarihte Mısır, İngiliz birliklerinin Doğu'da yürütülecek harekâtları için son derece hayati bir üs konumundaydı. İngiliz birlikleri Çanakkale/Gelibolu Yarımadası'na çıkarma yapmadan önce Mısır'ı bir askeri üs olarak kullanmış ve Çanakkale'ye sevk edilen askerlerini burada teşkilatlandırmıştı. 1914'te Mısır'daki İngiliz garnizonu, birkaç gönüllü süvari (Yeomanry) alayı ile Doğu Lancashire tümeninden müteşekkildi. Fransa'ya gidecek olan Hint birliklerinin çoğunluğu ise çoktan Süveyş Kanalı'nı geçmişti. Aralık 1914 ortası ile Mart 1915 arasında Mısır garnizonu, kabaca 4 tümene eşdeğer bir kuvvetten müteşekkildi.

Başta Winston Churchill olmak üzere İngiliz Donanma otoriteleri, -yaklaşık 75.000 askerle- gemilerin Boğazları geçebileceği ve tabyaları top ateşiyle etkisiz hale getirebileceği inancına sahip olduklarından 19 Şubat'ta Çanakkale deniz harekâtını başlatmıştı. Fakat *İtilâf* donanması Çanakkale Boğazı'nı geçme teşebbüsünü hayata geçirdikten kısa süre sonra, gemilerin geçişlerine yardımcı olmak amacıyla tabya ve istihkâmları etkisiz hale getirecek bazı birliklerin karaya çıkarılmasının gerekliliği çabucak anlaşılmıştı.¹ Yoğun çabalardan sonra *İtilâf* donanmasının bu işin altından tek başına kalkamayacağı anlaşılmış, Marmara Denizi ve İstanbul kıyılarına çıkarma yapmak amacıyla Gelibolu Yarımadası'ndaki tabya ve istihkâmları etkisiz hale getirmek için Boğaz'dan gelecek bir Rus kolordusuyla birlikte hareket etme kararı alınmıştı.

Mayıs 1915'te Britanya'nın sahada bulunan muharip kuvveti, Batı cephesinde John French'in idaresinde 601.000 ve Çanakkale cephesinde 125.000 olmak üzere toplam 725.000 kişiden müteşekkildi. Mayıs 1915'te Britanya'nın yurt müdafaasıyla görevlendirilen muvazzaf ve yedek birliklerinin toplam miktarı yaklaşık 1.518.000 kişiydi. Dolayısıyla Mayıs 1915'e kadar Britanya'nın muvazzaf ve yedek birlikleri toplamda 2.244.000 kişiden ibaretti. Ayrıca Mayıs 1915 itibarıyla Britanya'nın Mısır ve Çanakkale'de 30.000 binek hayvanı (at ve katır) vardı. Harbin başlangıcından Mayıs 1915'e kadar cepheye sevk edilen takviye süvari, piyade ve topçu birliklerinin toplam sayısı ise 256.000'di. Britanya'nın, muharebelerin sürdüğü 10 ay boyunca (Ağustos 1914-Mayıs 1915), Fransa ve Çanakkale'deki zayıtı, 244.358'i ölü, 128.256'sı hasta olmak üzere toplam 372.614'tü (TNA CAB 37/128/30).

Çanakkale deniz muharebelerinin 18 Mart'ta son bulduğu ve kara muharebelerinin 25 Nisan'da başladığı hatırlanacak olursa yukarıda verilen toplam zayıtın 31 Mayıs'a kadar sadece deniz muharebeleri ile sınırlı olduğu ve bu toplam zayıt miktarının büyük çoğunluğunun harbin başlarında ağır zayıtlar verilen Fransa cephesinde vuku bulduğu ortadadır.

Üyeleri arasında Winston Churchill, Lord Curzon, Lord Kitchener, David Lloyd George, Lord Crewe, A. J. Balfour, Bonar Law'ın yer aldığı Çanakkale Komitesi'nin *Ağustos 1915* tarihli toplantı tutanaklarını ihtiva eden ve İmparatorluk Müdafa Komitesi tarafından Ağustos 1916'da basılan bir rapora göre, işgal kuvvetleri kumandanı Ian Hamilton, 28 Haziran 1915'ten 2 Temmuz 1915'e kadarki Türk zayıtının 5.150 ölü ve 15.000 yaralı olduğunu tahmin etmekteydi. Buna karşın 25 Nisan'dan 3 Temmuz'a kadar Çanakkale cephesindeki toplam İngiliz zayıtı ise 1.823 subay ve 39.621 askerdirdi. Savaş Bakanı Lord Kitchener, 5. tümen hariç, Gelibolu Yarımadası'ndaki İngiliz birliklerin toplam sayılarının 156.190 olduğunu, bu sayıya Fransız tü-

¹ Haddizatında bu amfibi harekâtın planları daha 1906'da oluşturulmuş ve en son 1914'te son haline kavuşmuştu. İngilizlerin 1906'da, Gelibolu'yu işgal edip İstanbul'u ele geçirme tasarısının detayları için bkz. Ertekin, 2024a, s. 119-155.

menleri de dâhil edildiğinde *İtilâf* devletlerinin Gelibolu Yarımadası'ndaki toplam asker sayısının *Temmuz 1915 itibarıyla 220.000* civarında olduğunu belirtmekteydi. Kitchener ayrıca 4. ve 5. tümenler Çanakkale'ye gönderildiği takdirde, Donanma Tümeni haricinde, Britanya'nın Gelibolu'da toplam 10 tümeni olacağını ve 1916 Nisan ayına kadar Britanya'nın tüm muharebe alanlarında tam teşekküllü 70 tümene, yani 1.400.000 ilâ 1.500.000 askere *ulaşmayı hedeflediğini* ifade etmekteydi (TNA, CAB 42/3/7).

Ekim 1915 tarihli bir başka rapora göre İngiltere'nin bu tarihte Çanakkale cephesinde 8 tümeni bulunmaktaydı (TNA, CAB 42/4/8). Bütün bu bilgiler bir araya getirildiğinde Kitchener'in bir İngiliz tümeninin ortalama kuvvet mevcudunun 20.000 ila 21.000 arasında olduğu sonucuna ulaşmak mümkündür.

İngiliz Başbakanı David Lloyd George, *Temmuz 1915* tarihli raporda Çanakkale'de *İtilâf* devletlerinin *karşısına çıkabilecek 400.000 civarında Türk askeri* olduğunu, bunların üstesinden nasıl gelebileceklerini ön göremediğini belirtince Lord Kitchener, 'Gelibolu'nun zaten ele geçirilmiş' olduğunu, 'birlikler İstanbul'a ulaştığında Türk direnişinin çökeceğini' ifade etmişti. Bunun üzerine Churchill de 'Kilitbahir platosu zapt edildiğinde Gelibolu'daki Osmanlı ordusunun teslim olmak zorunda kalacağını' belirterek Kitchener'e destek çıkmıştı. Fakat tüm bu ifadelere rağmen Lloyd George, *düşman kuvvetinden daha az sayıda bir orduyla* Gelibolu Yarımadası'nı nasıl zapt edeceklerini anlamadığını ifade etmişti (TNA, CAB 42/3/7). Öte yandan Çanakkale Komitesi'nin *21 Ekim 1915* tarihli toplantı tutanaklarına göre Ekim ayında Osmanlı İmparatorluğu'nun Gelibolu'da yaklaşık 130.000 askeri bulunmaktaydı (TNA, CAB 42/4/15). Hal böyleyken Lloyd George'un *Temmuz 1915'te Çanakkale cephesinde İngilizlerin karşısına çıkabilecek 400.000 civarında Türk askeri olabileceği* yönündeki endişesi ile kara muharebelerinin tüm şiddetiyle devam ettiği Ekim 1915'te, Çanakkale Komitesi'nin Çanakkale cephesinde 130.000 Türk askeri bulunduğu yönündeki kaydı birbiriyle örtüşmemektedir. Çünkü her iki tahmin de doğru kabul edildiğinde Osmanlı ordusu Temmuz ile Ekim arasındaki üç ayda yaklaşık 250.000 ilâ 270.000 civarında zayıyat vermiş olmalıdır ki, bu -ilerleyen kısımlarda ortaya konulacağı üzere- mümkün görünmemektedir.

Öte yandan toplam tümen sayısı ve bir tümenin ortalama kuvvet mevcudu gibi verilere dayalı olarak Osmanlı ordusunun toplam muharip kuvveti ve Çanakkale cephesinde bulunan birliklerin sayısı hakkında bazı tahminler yapmak mümkündür. Örneğin Edward J. Erickson'a göre Osmanlı İmparatorluğu 1914'te, -Kafkasya'da 9 piyade tümeni, Sina'da 3 piyade tümeni- *36 piyade* tümeninden oluşmaktaydı (Erickson, 2001, s. 51). Türk Genelkurmayı'na göre ise 1914'te Osmanlı ordusu 38 piyade tümeni ve 4 süvari tümeninden müteşekkildi (Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi V. Cilt Çanakkale Cephesi Harekâtı, 1997, s. 10). 1915-1916'da Osmanlı ordusunun 17 tümeni Çanakkale cephesinde görev aldı (Uyar Erickson, 2017, s. 515). Gelibolu muharebesinin kaderini değiştiren kritik tümenlerden biri, Yarbay Mustafa Kemal idaresindeki 19. Tümen'di. 19. Piyade Tümeni (57'nci, 72'nci ve 77'nci Alaylar), 25 Nisan 1915'te başlayan kara muharebelerine 249 subay ve 13.476 asker olmak üzere toplamda 13.725 kişilik kuvvetle girmişti (Türkmen, 2024). Çanakkale cephesinde toplam 17 tümenin görev yaptığı ve 19. Piyade Tümeni'nin kuvvet mevcudunun kara muharebelerinin başında 13.725 kişi olduğu göz önüne alındığında, muharebelerin sürdüğü 8,5-9 ay boyunca Osmanlı ordusunun bu cepheye yaklaşık toplam 233.325 muvazzaf asker yığmış olduğu ileri sürülebilir. Aradan geçen süre zarfında tahmini asgari 80.000 ilâ 100.000 askerin silahaltına alınmış olduğu varsayıldığı takdirde eldeki toplam sayı 313.325 ilâ 333.325 civarında olmaktadır. Ayrıca Gelibolu'daki 19. Tümen'in

toplam kuvvet mevcudu temel alınarak 1914-1915'te Osmanlı ordusunun toplam muharip kuvveti (42 tümen) hakkında da bir takım tahminler yapılabilir. Buna göre Osmanlı ordusunun 42 tümeden müteşekkil olduğu ve ordunun Kasım 1914-Ekim 1915 arasında ortalama asgari 80.000 azami 130.000 askeri silahaltına alındığı varsayıldığında muvazzaf ordunun toplam muharip kuvvet miktarının asgari 656.450 azami 706.450 civarında olması gerekir. Elbette tüm bu tahminler Osmanlı ordusunun toplam tümen sayısının 42, her bir tümenin toplam kuvvet mevcudunun 13.725 kişiden müteşekkil olduğu varsayımına dayalıdır. İleride görüleceği üzere İngiliz istihbaratının ve Düşman Personeli Komitesi üyelerinin Osmanlı ordusunun toplam tümen sayısı hakkında farklı tahminleri de söz konusudur.

Çanakkale Komitesi, Ekim 1915 tarihli raporuna göre, Osmanlı ordusunun toplam muharip kuvveti 634.000 kişiydi. Bu tahmine göre Gelibolu'da 130.000, Trakya'da 150.000, Batı Anadolu'da 75.000, Konya, İzmir, Adana ve Karadeniz kıyısında 50.000, Suriye ve Filistin'de 47.000, Kafkasya'da 145.000, Mezopotamya'da 9.000, Hicaz, Asir ve Aden bölgesinde ise 28.000 asker mevcuttu (TNA, CAB 42/4/15). Bu tahmine göre Çanakkale'de kara muharebelerinin devam ettiği Ekim ayında Osmanlı birlikleri Gelibolu, Trakya, Kafkasya'ya daha fazla asker yığmış görünmektedir. Trakya'ya bu denli asker yığılmasında, İtilâf ordularının Çanakkale'yi geçemeyince Trakya üzerinden İstanbul'a ilerleme ihtimali göz önünde bulundurulmuş olmalıdır.

3. İtilâf ve İttifak Devletleri'nin Toplam Tümen ve Kuvvet Mevcutları (Ağustos-Ekim 1915)

12 Ekim 1915 tarihli Kabine Komitesi tarafından hazırlanan bir raporda bu tarihte Osmanlı İmparatorluğu'nun toplam nüfusu ve muharip kuvvet miktarı hakkında öngörülerde bulunmanın oldukça güç olduğu belirtilmekteydi. Rapora göre, 1915 Ekim'inde Almanya'nın 170 tümeni, 3.000.000 muvazzaf ve 1.400.000 ihtiyat askeri mevcuttu. Avusturya-Macaristan'ın 69 tümeni, 1.500.000 muvazzaf ve 650.000 ihtiyat askeri mevcuttu. İngiliz askeri yetkililerinin tahminlerine göre, Rusya'nın 106 tümeni ve cephede 1.500.000 askeri bulunmaktaydı. Fransa ise 100 tümen/1.800.000 asker ve 1.000.000 ihtiyat askerine sahipti.

Fransa'nın Ekim 1915'e kadar tahmini zayıyatı 600.000 civarındaydı. İtalya'nın 35 tümeni, 650.000 muvazzaf ve 850.000 ihtiyat askeri vardı. 1915'te İttifak devletlerinin 5.000.000 -İngiltere hariç- İtilâf devletlerinin 5.300.000 askeri cephede savaşa devam etmekteydi. İngilizlerin Batı cephesi, Mısır ve Çanakkale'de, 39 tümeni ve 700.000 muvazzaf, 1.600.000 ihtiyat askeri mevcuttu².

İngiliz raporlarında Rusya'nın kuvvet mevcudu hakkındaki tahminler, ülkedeki tüfek sayısına göre hesaplanmıştı. Öte yandan Lloyd George, tüfek sayısına bakarak asker sayısını tahmin etmenin her zaman doğru sonuçlar vermediğini ancak illâki bu tip bir karşılaştırma yapılacaksa bunun için en doğru ölçütün 60 tüfeğe 100 asker olduğunu düşünmekteydi. İngiliz Savaş Bakanlığı'nın tahminine göre Nisan 1916'da Rusya'nın 1.750.100 modern tüfeğe sahip olacağı öngörülmüyordu. Çanakkale geçilir ve Rusya'ya gerekli yardım sevk edilebilirse 200.000'i Kafkasya'da olmak üzere, toplam 2.300.000 kişilik bir ordu teşkil edilebilirdi (TNA CAB 37/128/30: TNA, CAB 42/4/8).

² Bu tahmini istatistiklere bakarak orduların tümen kuvvetlerini hesaplamak mümkündür. Buna göre Almanya ordusunda bir tümenin kuvvet mevcudu 17.650, Avusturya-Macaristan ordusunda 21.700, Rus ordusunda 14.150, Fransız ordusunda 18.000, İtalyan ordusunda 18.500'dür.

İngiliz İstihbarat Raporlarına Göre İstatistiklerle I. Dünya Harbi (1914-1918)

Winston Churchill'in talebi üzerine Eylül 1915'te İngiliz Askeri Harekât ve İstihbarat Müdürü Tümgeneral Charles Edward Callwell (1859-1928)³ tarafından hazırlanan ve İngiliz İmparatorluk Müdafaa Komitesi tarafından basılan raporda *İtilâf* ve İttifak devletlerinin kuvvet mevcutlarını gösteren istatistikler mevcuttu. Aşağıda görüleceği üzere Callwell bu istatistikleri ortaya koyarken -ufak tefek farklar haricinde- büyük oranda Kabine Komitesi tarafından hazırlanan 12 Ekim 1915 tarihli rapordan istifade etmişti. Buna göre Ağustos 1915'te Çanakkale dâhil toplam tümen sayılarını gösteren tablo aşağıdaki gibiydi.

(Tablo A)

<i>İtilâf Devletleri</i>	Tümen Sayıları	<i>İttifak Devletleri</i>	Tümen Sayıları
Britanya (Hindistan ve diğer dominyon/sömürge tümenleri dâhil)	39	Almanya	167
Fransa	100	Avusturya-Macaristan	69
Rusya	119	Osmanlı İmparatorluğu	42 ⁴
İtalya	35		
Toplam	293	Toplam	278

Ağustos 1915'te cephede bulunan muvazzaf/aktif asker mevcutları aşağıdaki gibiydi:

³ 1859 Londra doğumlu Charles Edward Callwell, Woolwich Kraliyet Askeri Akademisi'nden mezun oldu. 1878'de topçu teğmeni olarak orduda göreve başladı. Hindistan'da ve Güney Afrika'da görev yaptı. Mart 1886'da yüzbaşığa terfi etti. Ekim 1887'de, yabancı diller ve ülkeler hakkındaki engin bilgisi nedeniyle kurmay yüzbaşı olarak Londra'daki Savaş Bakanlığı İstihbarat Dairesi'ne atandı. İngiliz İstihbaratı'nın Avusturya-Macaristan, Balkanlar, Osmanlı İmparatorluğu, Mısır ve bağımsız Afrika devletlerinden sorumlu *E kısmında* görev yaptı ve 1892'ye kadar bu görevi sürdürdü. Ayrıca istihbarat toplamak amacıyla Türkiye, Yunanistan, Cezayir, Fas ve Avrupa'ya birkaç seyahat gerçekleştirdi. Callwell, Osmanlı ordusu hakkındaki *handbook* (el kitabı) geleneğinin 1892 tarihli ilk örneklerinden birinin oluşturulmasına da büyük katkı sağladı. 1897'de patlak veren Osmanlı-Yunan harbine Yunan ordusu safında askeri gözlemci (askeri ataşenin öncüsü) katıldı ve Dömeke Muharebesi'ni bizzat gözlemledi. Kasım 1900'de yarbaylığa terfi etti. 1903 sonrası Savaş Bakanlığı'nın seferberlik şubesinde, imparatorluk müdafaaasının genel meseleleriyle alakadar olan strateji kısmına Levazımat Dairesi Başkan Yardımcısı Vekili olarak atandı. Ekim 1904'te albaylığa terfi etti. Savaş Bakanlığı'ndaki görevi 1907'de sona erince *The Morning Post* gazetesinde çalışmaya başladı. 1909'da ise aktif hizmetten emekli oldu. Askeri tarih konusunda uzman Callwell, Ağustos 1914'te I. Dünya Harbi'nin patlak vermesi üzerine aktif hizmete geri çağrıldı ve tümgeneral rütbesiyle Savaş Bakanlığı'na bağlı Askeri Harekât ve Askeri İstihbarat Müdürlüğü'ne tayin edildi. Callwell, başarısızlığından kısmen de olsa sorumlu olduğu Çanakkale harekâtının planlanmasında rol oynadı. Ocak 1916'ya kadar Savaş Bakanlığı'nda kaldı. İngiliz Askeri İstihbarat Müdürlüğü görevine onun yerine 3 Ocak 1916'da Tümgeneral George Mark Watson Macdonogh tayin edildi. Callwell, Ocak-Şubat ve Mart-Mayıs 1916'da mühimmat tedariki hakkında görüşmeler yapmak üzere iki kere Rusya'ya gönderildi. 1916 sonbaharında İngiltere'ye geri döndü. Mayıs-Haziran 1917'de çok kısa bir süreliğine Genelkurmay Başkan Yardımcılığı görevine vekâlet etti. Callwell, I. Dünya Harbi'nin sona ermesinin ardından gazetecilik ve yazarlık kariyerine geri döndü. Aralarında 1915 Çanakkale Harbi'nin de bulunduğu çok sayıda kitap kaleme aldı (*Oxford Dictionary of National Biography*, 2004, s. 557-558; Ertekin, 2022, s. 80).

⁴ Raporda Osmanlı ordusunun tümen sayısı hakkında bir bilgi yoktur. Ancak Türkçe kaynaklarda bu tarihte Osmanlı ordusunun 42 tümeni olduğu belirtilmektedir. (Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi V. Cilt, 1997, s. 10)

(Tablo B)

İtilâf Devletleri	Kuvvet Mevcudu	İttifak Devletleri	Kuvvet Mevcudu
Britanya (Hindistan ve diğer sömürge tümenleri dâhil)	700.000	Almanya	3.000.000
Fransa	1.800.000	Avusturya-Macaristan	1.500.000
Rusya	1.500.000	Osmanlı İmparatorluğu	634.000 ⁵
İtalya	650.000		
Toplam	4.650.000	Toplam	5.134.000

Ağustos-Ekim 1915'te *İtilâf* devletlerinin 4.650.000 ilâ 5.300.000, İttifak devletlerinin ise 5.000.00 ilâ 5.134.000 civarında askeri cepheye bulunmaktaydı (TNA, CAB 42/18/2).

4. Balkan Cephesi (1915-1916)

İngilizler, Temmuz 1915'te hala tarafsızlığı koruyan Bulgaristan'ı kendi saflarına çekmek için 300.000 asker yardımının yanı sıra Rusya ile iş birliği yapması halinde Tekirdağ'ı vaat etme müzakereleri yürüttükleri esnada Bulgaristan, *İtilâf* devletlerinin Çanakkale cephesinde almış olduğu mağlubiyet üzerine 12 Ekim 1915'te Sırbistan'a harp ilân ederek savaşa dâhil oldu (TNA, CAB 42/3/7; Başkaya, 2015, s. 58).

12 Ekim 1915 tarihli rapora göre Balkanlar'daki Avusturya-Alman birliklerinin toplam sayısı 200.000 civarındaydı. Bulgaristan'ın harbe dâhil olmasıyla İttifak devletlerinin Balkanlar'daki toplam kuvvetinin 500.000'e yükselebileceği öngörülmekteydi. Bu tarihte Yunanistan hala harbe dâhil olmuş değildi⁶ ve İttifak devletlerinin yaklaşık 150.000 askerle Selanik'e yürüme ihtimali söz konusuydu. *İtilâf* devletleri Bulgaristan'ın harbe dahilyle birlikte Sırbistan'a destek olmak için Gelibolu'daki birlikleri Balkanlar'a sevk etmeyi dahi gündemine almış böylece Bulgaristan'ın harbe girişi Gelibolu ve Balkanlar'daki dengeleri değiştirmişti. Gelibolu'daki İşgal Kuvvetleri Komutanı Ian Hamilton'un ifadelerine göre, Bulgaristan'ın savaşa dâhil olmasından sonra Gelibolu'daki Türk birliklerinin moral ve motivasyonunun arttığı, işgal kuvvetleri için ise işlerin daha kötüye gittiği anlaşılmaktadır. Ian Hamilton 24 Eylül 1915'te çektiği telgrafta derhal 60.000 askere ve her ay düzenli olarak cepheye sevk edilecek 20.000 takviyeye ihtiyaç duyduğunu bildirmekteydi. Hamilton ayrıca *Gelibolu'da haftada yaklaşık 3.500 civarında zayıf ver-*

⁵ Calwell'in raporda Osmanlı ordusunun kuvvet mevcuduna dair bilgi yoktur. Metne eklenen sayı, Çanakkale Komitesi'nin yakın tarihli bir başka raporundan alınmadır (TNA, CAB 42/4/15).

⁶ Yunanistan I. Dünya Harbi'ne Venezilos Hükûmeti'nin iktidara gelmesi sonrası Haziran 1917'de dâhil oldu.

diklerini de belirtmekteydi. Kumandana göre takviye kuvvetlerin bölgeye intikalinin 1 ay gecikmesi demek, işgal kuvvetlerinin her ay 15.000 kişi eksilmesi demekti (TNA, CAB 37/135/23).

Sırbistan'ı Balkanlar'da kendi kaderine terk etmek Britanya'nın itibarı açısından feci sonuçlar doğurabilirdi. Britanya, Sırbistan'ı kurtarmak adına elinden geleni yapmak zorundaydı. Kaldı ki bu aynı zamanda, tüm dünyada Almanya'yla baş edilmez olduğu ve Britanya'nın gücünün Almanların gazabına uğramış milletleri korumaya yetmediği algısını daha da derinleştirebilirdi. Zira bu algı, ilk kez İngilizlerin Belçika'yı korumada başarısız olmasıyla ile zihinlere girmiş, Rusya'ya destek ulaştırılamaması ile doruğa ulaşmıştı. Sırbistan'ın da kendi kaderine terk edilmesi bu algının dünyanın zihninde kalıcı olarak yer edinmesine neden olabilirdi. Böyle bir fikrin yayılmasının Doğu'daki akislerinin ne olacağı ise tahmin dahi edilmezdi. İngiliz Genelkurmay Başkanlığı, Balkanlardaki harekâta katılan Alman ve Avusturya ordularının toplam 200.000 kişi, Bulgarların ise 300.000 kişi olduğunu tahmin etmekteydi. Dolayısıyla Balkanlar'da İngilizlerin baş etmesi gereken toplam 500.000 kişilik bir kuvvet bulunmaktayken Sırbistan sadece 300.000 kişilik orduya sahipti. Öte yandan Sırp, 1914'te Avusturya birliklerini bir kez mağlup etmişlerdi, cesur askerlere sahiplerdi ve kendi coğrafyalarında savaşmaktalardı. İngilizler bir taraftan Türk kuvvetlerini Gelibolu'da meşgul ederken öte yandan Yunanistan ve Romanya'yı *İtilâf* devletleri safında harbe sokma hazırlıkları yapmaktaydı. Yunanistan, Romanya ve Sırbistan ittifak kurduğu takdirde *İtilâf* devletleri Balkanlar'da 1 milyona yakın bir orduya sahip olabilirdi (TNA, CAB 37/136/9).

5. İngiliz Genelkurmay Başkanlığı Raporuna Göre 1916-1917'da Genel Durum

1916-1918 tarihleri arasında İngiliz Genelkurmay Başkanlığı görevini yürüten Mareşal William Robert Robertson (1860-1933) tarafından, İngiliz Savaş Komitesi'ne hitaben yazılan Kasım 1916 tarihli memoranduma göre, I. Dünya Harbi'nde Mezopotamya'daki İngiliz kuvvetlerinin temel görevi, İran petrol yataklarını ve boru hattını korumak, Basra'yı kontrol altına almak, düşmanların Basra Körfezi ve Güney İran'a erişmesini engellemektir. İngilizler açısından Mezopotamya'da nehir ve demiryolu ulaşımını kontrol altına almak son derece stratejik bir hamle idi. Öte yandan Robertson'a göre Balkanlar/Makedonya'da muhabere imkânları sınırlı olduğundan bu bölgede gerekli büyüklükte bir ordunun başarılı bir harekât yürütebilmesi oldukça zordu. Balkanlarda düşman kuvvetlerine karşı istikrarlı bir harekât ancak kış mevsiminde gerçekleştirilebilirdi. Ayrıca bu harekât Rusya'nın -Ağustos 1916'da harbe dâhil olan Romanya'ya verebileceği desteğin derecesine bağlıydı.

1916'da, İngiliz Genelkurmay Başkanlığı, Fransız ve Rus yetkililerin yoğun talepleri üzerine -Batı cephesinden bir tümen de dâhil olmak üzere- toplam 39.000 tüfeğe sahip takviye kuvvetin Balkanlar'a gönderilmesine karar verdi. İngiliz Genelkurmay Başkanı Robertson, müttefiklerin ısrarları üzerine Balkanlar'a gönderilen tümenin batı cephesindeki kuvvetlerin dağılmasına ve cephenin genişlemesine neden olacağı kanaatindeydi. Robertson'a göre, 'düşman orduları' Batı cephesinde askeri kuvvet, uçak, top ve mühimmat tedariki açısından *İtilâf* ordularından daha yetersiz durumdaydı. Bu genel yetersizlik, 1 Temmuz 1916'dan beri yürütülen tarruzlarla, düşman mevzilerinin birbiri ardına *İtilâf* devletlerinin eline geçmesine neden olmaktaydı. Üst üste kaybedilen mevziler düşman piyadesinin cesaret ve direncini kırmakta buna karşı *İtilâf* hücumları taze birliklerle kesintisiz devam etmekteydi. İttifak devletleri, Batı cephesinde sürekli geri çekilmekte, mevzileri işgal edilmekte ve muhabere/iletişim hatları kesilmekte ve ulakları/habercileri yakalanıp öldürülmekteydi. Robertson'a göre, Temmuz 1916

sonrası batı cephesinde müdafaa pozisyonunda olan İttifak kuvvetleri, bir sonraki taarruzun nereye yapılacağı konusundaki istihbaratı bir türlü edinemediği için büyük bir dezavantaj yaşamaktaydı. Bu durum birlikler ve üst komuta heyetinde genel bir tedirginlik ve endişeye neden olmaktaydı. Almanların batı cephesindeki karargâhlara, -gerçekte böyle bir şey olmadığı halde- *İtilâf* taarruzlarının geri püskürtüldüğünden bahsettiği bildiriler dağıtarak propaganda yapması, bu tedirginliğin en açık alametlerinden biriydi. Robertson, 1916 yılının ikinci yarısında Almanların içinde bulunduğu moral bozukluğunu İngiliz ordusunun *1914 baharı ve kışında*⁷ yaşadığı moral ve motivasyon kaybına benzetmekteydi. Her hâlükârda 1916 Temmuz'undan sonra Batı cephesinde maddi ve moral üstünlük Britanya'nın başını çektiği *İtilâf* devletlerinin eline geçmiş durumdaydı. Bu durumdan tamamen faydalanmak adına 'düşman'a *İtilâf* taarruzlarından kurtulma imkânı verilmemesi hayati önem taşımaktaydı. Robertson'a göre, düşmana yapılan baskının hafifletilmesi, sadece çok daha güçlü müdafaa hatlarının teşkiline zemin hazırlamakla kalmayacak aynı zamanda İttifak ordularının bir dizi mağlubiyetlerle sarsılan moral ve direncini yeniden kazanmasına neden olabilirdi. Üstelik Batı cephesinde baskının devam ettirilmesi 'düşman'ın, Batı cephesinden Doğu cephesine hatırı sayılır miktarda birlikler sevk etmesine de engel olacaktı (TNA, CAB 42/22/05).

Almanların Haziran 1916'da cephede 169 tümeni bulunmaktayken *Ekim 1916* itibarıyla bu sayı 197'ye çıkarılmıştı. Alman tümenlerinin doğu ve batı cephelerindeki sayısal dağılımı şöyleydi:

Cephe	1 Haziran 1916	1 Temmuz 1916	24 Ekim 1916
Batı Cephesi	122 tümen	119,5 tümen	127 tümen
Doğu Cephesi	47,5 tümen	51,5 tümen	70 tümen
Toplam	169,5 tümen	171 tümen	197 tümen

Robertson'a göre, bu yeni tümenlerin büyük çoğunluğu, mevcut tümenlerin ortalama kuvvet sayısının azaltılmasıyla teşkil edilmişti. Bu yüzden doğu ve batı cephelerindeki tümen sayısındaki göreceli artışın daha gerçekçi bir tahlilini yapabilmek için toplam tabur sayılarına bakılması gerekmektedir:

Cephe	1 Haziran 1916	1 Temmuz 1916	24 Ekim 1916	Toplam
Batı Cephesi	1.373 tabur	1.334 tabur	1.299 tabur	4.006 tabur
Doğu Cephesi	600 tabur	639 tabur	821 tabur	2.006 tabur
Toplam	1.973 tabur	2.012 tabur	2.120 tabur	6.012 tabur

1916 yılının ikinci yarısında cephedeki Alman birliklerinin (6.012 tabur) üçte ikisi (4.006 tabur) Batı cephesindeydi. Robertson'a göre bu tarihe kadar Almanlara karşı kazanılmış tek başarının batı cephesinde gerçekleşmesi de oldukça dikkat çekiciydi.

⁷ Robertson'un bu tespitine 1915-1916'da Çanakkale'de yaşanan moral bozukluğunu da eklemek gerekir.

İngiliz Savaş Komitesi, 28 Aralık 1915 tarihli toplantısında Fransa ve Flandre'nin I. Dünya Harbi'nin ana harekât bölgeleri olduğuna karar vermişti. İngiliz Genelkurmayı, Savaş Komitesi ve Fransız askeri otoriteleri, 1916 sonbaharı ve kışı boyunca, Batı cephesinde, *hazır düşmanın moral ve motivasyonu zayıflamışken toparlanmasına imkân vermeden baskıya devam etmek* düsturuna dayalı *taarruz stratejisinin sürdürülmesi gerektiği* konusunda hemfikirdi. Üstelik eldeki maddi imkânlar da buna gayet elverişli durumdaydı. 1 Ocak 1916'da İngilizlerin Fransa'da 1.938 sahra topu, 785 obüsü ile ağır topu vardı. Kasım 1916'ya gelindiğinde bu sayı 3.060 sahra topu, 1.879 obüs ve ağır topa ulaşmıştı. Fransa'da imâl edilen *günlük* ortalama mühimmat miktarı 1916 Ocak'ı başlarında *30.000 mermi* iken Kasım 1916'da bu sayı *210.000 mermiye* çıkarılmıştı. İngiliz Genelkurmay Başkanı, Savaş Komitesi'ne şunları belirtmekteydi: "*Komite, taarruzu genişletme gücünün esas itibariyle cephedeki top sayısına ve mühimmat tedarikine bağlı olduğunu anlayacaktır. Fransa'da konuştuğum tüm komutanlar, 'geniş bir cepheye taarruza geçmemizi sağlayacak yeterli top ve mühimmatımız olsaydı, düşman hatlarını çoktan yarıp geçmiştik' diye düşünmekte bu yüzden gerekli toplara sahip olacakları anı büyük bir sabırsızlıkla beklemektedir. Bununla birlikte, Ordu Konseyi (Army Council)'nin üzerinde özellikle durulmasını istediği bir diğer çok önemli husus da insan meselesidir. Hâlihazırda Fransa'daki ordumuz teşkilinden yaklaşık 80.000 kişi eksiktir: bu eksikliğin mümkün olan en kısa sürede telafi edilmesi gerekmektedir ve 1917 baharına kadar Fransa'daki kuvvetlerimizi arttırmak için her türlü çaba sarf edilmelidir. Bu nedenle Britanya'nın insan kaynağından azami derecede istifade ederek Batı cephesini takviye etmesi son derece hayattır*" (TNA, CAB 42/22/05).

İttifak devletleri, coğrafi konumları itibariyle *İtilâf* devletlerine nazaran önemli bir avantajı, yani karadan bağlantı ve sevk avantajına sahipti. Üstelik bu avantajı merkezi kontrol ile daha büyük bir avantaja dönüştürmüştü. Dolayısıyla İttifak devletleri duruma göre, bir harekât alanından diğerine asker ve mühimmat sevk edebilmekte ve ortak bir plana göre hareket edebilmekteydi. Buna karşın *İtilâf* devletleri, Doğu cephesindeki noksanları Batı cephesinden ikmal etmeyi ya da Fransa'nın azalan ordularını Rusya'nın sahip olduğu muazzam insan kaynağı ile takviye etmeyi neredeyse imkânsız hale getiren kopuk muhabere/iletişim hattından mustarıptı. İngiliz Genelkurmay Başkanı'na bakılırsa hiçbir *İtilâf* devleti, Almanya'nın müttefiklerine yaptığı gibi, kendi iradesini diğerlerine dayatamamaktaydı⁸. Her ne kadar Fransa ve İngiltere Batı cephesinde son derece uyumlu bir şekilde hareket ediyor olsalar da, İtalyanların operasyonları ile İngiliz ve Fransızlarınkiler arasında gerçek bir işbirliği mevcut değildi. Üstelik çok sayıdaki İtalyan birliklerinin İtalya sınırlarından Fransız cephesine sevk edilme imkânı da yoktu. Robertson'a göre merkezi bir otoritenin olmaması yüzünden *İtilâf* devletleri sahip olduğu üstün askeri kapasitesini lâıkiyle kullanamamaktaydı. *İtilâf* orduları, İttifak ordularından *41,5 milyon kişi daha fazlaydı* ancak bu kuvvetler arasında savaşma kapasitesi oldukça düşük yaklaşık 1 milyon Rumen, Belçikalı, Sırp ve Portekizli bulunmaktaydı. Üstelik 5 milyon Rus, silah ve mühimmat açısından yetersiz durumdaydı. Robertson'a göre *zafere giden yol sadece insan kaynağına değil aynı zamanda liderlik ve silahlanmaya bağlıydı*. Örneğin Romanya, beceriksiz bir lider idaresinde güçlerini heba etmişti. *Özellikle Ruslar ve Rumenler, harp materyali açısından büyük eksiklik çekmekteydi. İki yıllık (1914-1916) çabaya rağmen Batılı devletler Rusya'ya ihtiyaç duyduğu ağır topların onda birini dahi gönderememişti. Üstelik 1916'da kışın*

⁸ I. Dünya Harbi esnasında Alman Askeri Misyon Heyet Liman von Sanders'e bakılırsa durum hiç de İngiliz Genelkurmay Başkanı'nın tahmin ettiği gibi değildi. "Osmanlı Devleti'ndeki Alman otoriteleri birlikte uyum içinde hareket edememiş, imparatorluk topraklarında görevlendirilen Almanlar birbirlerinin hilafına çalışarak telafisi imkânsız zararlara neden olmuştu (Ertekin, 2024c, s. 115-116).

yaklaşması, Alman denizaltılarının (u-bot) etkin faaliyeti nedeniyle artan muhabere/iletişim zorlukları, bu eksikliğin giderilme imkânını daha da güçleştirmişti (TNA, CAB 42/22/05).

Mayıs 1916 tarihli bir başka İngiliz raporuna yansıyanlar Rusya'ya gönderilemeyen yardımın boyutlarına ışık tutması açısından kayda değerdir. Rusya bahsi geçen tarihte İtilâf devletlerinden toplamda 59.000.000 Sterlin değerinde yardım talep etmişti. İngiliz Savaş Bakanlığı kayıtlarına göre Rusya'nın, üniforma imali için kumaş ve muhtelif kimyevi maddelerin yanı sıra 2.000.000 tüfeğe ve 2.000.000.000 fişeğe ihtiyacı vardı (TNA, CAB 37/147/6). Osmanlı İmparatorluğu'nun Kasım 1914'te Almanya'nın yanında harbe dâhil olması müttefikler arasındaki muhabere/iletişim hatlarının kesilmesine neden oldu. İstanbul ve Çanakkale boğazlarının kapatılması Rusya'nın tahıl ihraç edip silah ve mühimmat ithal edebilmesinin önünde en büyük engeldi (Kennedy, 1988, s. 256).

İngiliz Genelkurmay Başkanı Robertson yukarıda anılan raporunda her ne kadar doğrudan bu meseleye değinmese de Çanakkale cephesinin geçilememesi Rusya ile iletişimin kurulmaması anlamına gelmekteydi. Nitekim İngiliz Genelkurmay Başkanlığı bu meseleyi bir başka stratejik değerlendirme raporunda şöyle izah etmekteydi: *Britanya'nın Çanakkale'deki başarısızlığı Rusya'daki devrimin ana nedenlerinden biridir. devletleri Karadeniz üzerinden Rusya ile iletişimi devam ettirebilseydi Rus İmparatorluğu muhtemelen hiç çökmeyecek ve hâlihazırda devasa bir güce dönüşecekti* (TBL, IOR/L/PS/10/623).

Kasım 1916'da harp, tüm cephelerde bütün şiddetiyle devam etmekteydi. Mareşal Robertson'a göre, *bu savaştan çıkarılacak en açık ders, en cesur birliklerin dahi etkin bir şekilde karşı koymayı başaramadıkları düşman ağır toplarıyla karşılaştıklarında, ya çok az ilerleme kaydedebildikleri ya da hiç ilerleme kaydedemedikleriydi. Piyade birlikleri ağır toplar karşısında çaresiz kalmaktaydı. Doğu cephesinde İttifak devletlerinin tesis ettiği moral üstünlük Alman ağır topçularının üstün ateş gücü sayesinde mümkün olabilmisti*.

İtilâf devletlerinin sahip olduğu 9.000.000 yedek/ihtiyat askerin sadece küçük bir kısmı derhal istifade edilebilir durumdaydı. 400.000 Rumen, Belçikalı ve Sırp pek az muharip değere sahipti. 5.000.000 milyon Rus, silah, tüfek ve teçhizat eksikliği çekmekteydi ve 1.250.000 İtalyan askeri kendi topraklarına mihlanmış vaziyetteydi. Buna karşın 2.000.000 Alman ve 800.000 Avusturyalı istifade ve sevk edilebilir haldeydi. Bu nedenle *İtilâf* devletlerinin 9.000.000 yedek askeri ile İttifak devletlerinin 3.250.000 yedek askeri arasındaki eşitsizlik, fiili olmaktan ziyade sadece kâğıt üzerindeydi (TNA, CAB 42/22/05).

İngiliz Genelkurmay Başkanı, Osmanlı İmparatorluğu hakkında ise şu yorumda bulunmaktaydı: *"Pek çok şey Almanya ve müttefiklerinin direnme gücüne bağlıdır. Osmanlı İmparatorluğu'nda tükenmişlik alametleri mevcuttur. Osmanlı ordusunun Kafkasya'da gerçekleştirdiği son yeniden yapılanma, asker sıkıntısı çektiklerine işaret ediyor gibi görünmektedir. Yaklaşık bir yıldır stratejik ihtiyat olarak elde tutulan kuvvetlerden 6 tümenin Avrupa'da istihdam edilmesi ve diğer tümenlerin Kafkasya ordularına katılması, Osmanlı'nın 1917 ilkbaharında Doğu sınırlarında güçlü bir harekât yürütme kapasitesini olumsuz etkileyebilir. Bu nedenle, Rusların Kafkasya'da önemli başarılar elde etmeleri, Dicle'ye ulaşmaları ya da Diyarbakır üzerinden Bağdat Demiryolu'na ilerlemeleri halinde, Mezopotamya ve İran'da bir Osmanlı ordusunun varlığını sürdürmesini güçleştirebilir"* (TNA, CAB 42/22/05).

Robertson'a göre, Bulgaristan 1912-1913 Balkan harpleri nedeniyle uzun süreli yıpratıcı bir taarruzun yol açacağı kayıpları karşılayabilecek yedek asker havuzuna sahip değildi ve barış

zamanı geldiğinde Balkanlar'daki nüfuzunu korumak adına eldeki erkek nüfusu mümkün olduğunca muhafaza etmek isteyebilirdi. Almanya ise adeta azalmayan bir kuvvetle savaşa devam etmekteydi. Üç ay içinde 27 yeni tümen teşkil etmiş ve harp kuvvetine 300.000 kişi daha eklemiştir. Almanya'nın, Batı cephesinde hala 1 ilâ 2 milyon civarında askeri vardı ve bu direnç savaşın daha da uzayacağına alametti. Öte yandan Almanya'nın ekonomik durumunun altı ay içinde daha da kötüleşmesi muhtemeldi. Zirai hasat, başta tahmin edildiği kadar iyi olmamıştı ve özellikle patates kıtlığı, hem yoksullar hem de hayvancılıkla uğraşanlar tarafından çok fazla hissedilecekti. Ülkede süt ve tereyağı başta olmak üzere her nevi yağ eksikti. 1915'te büyük miktarlarda tahıl ve yağ ithal ettiği Romanya pazarının kapanması ve giderek artan abluka, 1917 baharında Almanya'daki yaşam koşullarını neredeyse dayanılmaz hale getirebilirdi. İngiliz Genelkurmay Başkanı'na göre harbin ne zaman sona ereceğini öngörmeye çalışmak beyhudedeydi. Şu durumda söylenebilecek tek şey vardı: 1916 senesinin ikinci yarısı itibariyle 'düşman'ın askeri gücü kırılmaktan çok uzaktı ve *İtilâf* devletleri politikalarından vazgeçmediği takdirde kesinlikle sonuna kadar savaşmaya devam edeceklerdi. İtilâf devletleri kesin bir zafer kazanmak istiyorsa tüm taarruz ve müdafa kaynaklarını sonuna kadar kullanmaya devam etmeli, düşman kıyılarını en sıkı şekilde abluka altına almalıydı. Ayrıca donanma, mümkün olan en fazla sayıda askerin cepheye sevk edilmesi için orduya destek vermeli, seferber edilmeye müsait tüm erkekler harbe hazır hale getirilmeliydi (TNA, CAB 42/22/05).

18 Ekim 1916 itibariyle *İtilâf* devletlerinin Batı cephesinde 4.544.000, doğu cephesinde 4.701.000, güney cephesinde 1.595.600, Balkanlar'da 696.800, Ortadoğu'da 635.000, Yurt müdafaasında 1.665.000 olmak üzere toplamda 13.837.400 muvazzaf/aktif ve 8.937.000 ihtiyat/yedek kuvveti vardı⁹.

18 Ekim 1916 tarihi itibariyle İttifak devletlerinin Batı cephesinde 3.150.000, doğu cephesinde 3.325.000, güney cephesinde 795.000, Balkanlar'da 517.000, Ortadoğu'da 435.000, Yurt müdafaasında 898.000 ve toplamda 9.120.000 muvazzaf ve 3.212.000 ihtiyat/yedek kuvveti mevcuttu. Raporda Osmanlı ordusunun *muvazzaf (500.000) ve ihtiyat (300.000)* kuvvetlerinin toplam miktarı ise 800.000 olarak verilmişti (TNA, CAB 42/22/05).

Rapordaki istatistiklere göre Kasım 1916 itibariyle *İtilâf* devletlerinin toplam asker sayısı (aktif/muvazzaf ve yedek kuvvetler dâhil) 22.774.400 iken, İttifak devletlerinin toplam asker sayısı (aktif/muvazzaf ve yedek kuvvetler dâhil) 12.332.000'di. Bu istatistikler 1916 senesinin ikinci yarısında *İtilâf* devletlerinin cephede sayısal üstünlüğe sahip olduğunu göstermektedir. Bu verilere bakarak *İtilâf* devletlerinin daha geniş bir askeri kapasiteye sahip olduğu ve stratejik olarak Batı cephesine daha fazla önem verdiği anlaşılmaktadır. Buna karşın İttifak devletleri ise eldeki asker havuzunu Doğu ve Batı cephelerine daha dengeli dağıtmış görünmektedir.

6. Düşman Personeli Komitesi ve Almanya'nın Durumu (1914-1917)

İngiliz Savaş Komitesi'nin 10 Mayıs 1916 Çarşamba günü Downing Street'te gerçekleştirdiği toplantıda, düşmanın muhtemel personel kaynaklarını incelemek ve raporlamak amacıyla bir komite oluşturulmasına karar verildi. Bu doğrultuda Birinci Dünya Harbi esnasında Düşman

⁹ Bu dağılım, *İtilâf* devletleri askerlerinin genellikle Batı ve Doğu cephelerine yoğunlaştığını göstermektedir. Bahsi geçen iki cephede *İtilâf* devletlerinin toplamda yaklaşık 9.245.000 askeri bulunmaktaydı ki bu, toplam aktif kuvvetlerin yaklaşık %67'sini oluşturmaktaydı. İttifak devletlerinin güney cephesi, Balkanlar ve Ortadoğu'da ise daha az sayıda askeri bulunmaktaydı.

Personeli Komitesi (Enemy Personnel Committee) adıyla bir birim teşkil edildi. Bu komite İmparatorluk Müdafaa Komitesi'ne bağlı olarak çalışmakta ve düşman personel mevcutlarının değerlendirilmesi, takibi ve ilgili stratejilerin oluşturulması ile meşgul olacaktı. Düşman Personeli Komitesi, Almanya, Avusturya-Macaristan, Osmanlı ve Bulgaristan personeli hakkında iki rapor hazırladı. Bu raporlarda bahsi geçen ülkelerin toplam nüfusu, toplam nüfus içinde seferberlik yaş aralığındaki erkeklerin sayısı, ordunun muvazzaf ve yedek asker miktarı, cephede yaşanan kayıplar vs. hakkında muhtelif tahminler ortaya konulmaktaydı.

Düşman Personeli Komitesi'nin ilk raporundaki tüm istatistikler İngiliz Askeri İstihbarat Müdürlüğü, İngiliz Savaş Bakanlığı ve Britanya'nın muhtelif birimlerinden toplanan istihbaratın yanı sıra Fransız Savaş Bakanlığı'nın 15 Mart 1916 tarihli gizli raporundaki bilgiler ile açık ve gizli kaynaklardan toplanan bilgilere göre şekillendirilmişti. Fakat raporda verilen istatistikler ancak 'tahmini' rakamları ortaya koymaktaydı. İngiliz istihbaratı bu tahminlerini, ülkeler arasındaki farklılıkları gözeterek, Fransa'nın nüfus ve ordu kapasitesini merkeze alarak oluşturmuştu. Buna göre Fransa ve Almanya'da seferberlik yaşı 19-47 yaş aralığını kapsamaktaydı. Fransa, harbin başlamasından Eylül 1916'ya kadar 6.000.000 civarında erkeği seferber etmişti. Fakat komitenin elinde Almanya'nın bahsi geçen tarihe kadar kaç kişiyi silahaltına almış olduğuna dair güvenilir istihbarat yoktu. Bu yüzden Almanya'nın seferber ettiği asker sayısına yönelik tahminler, 1 Aralık 1910 tarihli Alman resmi nüfus sayımı sonuçları ile 1909-1912 yılları arasında Almanya'daki doğum ve ölüm oranları dikkate alınarak yapılmıştı. Yapılan hesaplara göre 1 Aralık 1915 itibariyle *Almanya'da 17-55 yaş aralığında toplam 17.800.000 civarında erkek vardı. 18-47 yaş arası erkek nüfusu 14.200.000 civarındaydı ve bu sayı toplam erkek nüfusunun %76'sına denk gelmekteydi.* İngiliz ve Fransız Savaş bakanlıklarının tahminlerine göre 1915'te Almanya'nın seferber edebileceği erkek nüfusu 13.000.000 civarındaydı. İngiliz askeri İstihbaratının tahminlerine göre ise bu sayı 11.200.000 civarındaydı. Bu 11.200.000 kişiden 4.000.000'u cephede, 1.000.000'u muhabere/iletişim hatlarında, 1.000.000'u askeri talimde, 200.000'i ise donanmada hizmet uygundu.

Komite üyeleri ayrıca Alman resmi zayıat listelerini de yakından takip etmekteydi. Bu resmi listelerde zayıat miktarları hakkında ayrıntılı bilgiler mevcuttu. Bu resmi Alman listelerine göre savaşın ilk yıllarında Alman zayıat miktarları şöyleydi:

1914	Zayıat
Ağustos	9.213
Eylül	125.423
Ekim	279.753
Kasım	235.285
Aralık	201.952
1914 Ağustos-Aralık Toplam	851.626
1915	Zayıat

İngiliz İstihbarat Raporlarına Göre İstatistiklerle I. Dünya Harbi (1914-1918)

Ocak	163.801
Şubat	96.241
Mart	135.742
1915 Ocak-Mart Toplam	395.784

1 Kasım 1914'ten Şubat 1915 sonuna kadar yayımlanan Alman resmi zayıat sayılarında sürekli bir düşüş göze çarpmaktaydı. Üstelik Alman ordusu bu zayıat miktarlarını telafi etmek adına Ekim 1914'te 13 adet ve Ocak 1915'te ise 9 adet yeni tümen teşkil etmişti. I. Dünya Harbi'nin ilk 18 ayında (Ocak 1916 sonuna kadar) Almanya 800.000 ölü ve ağır yaralı, 180.000 esir ve 1.122.000'i kalıcı kayıp olmak üzere toplamda yaklaşık 2.102.000 zayıat vermişti. Komitenin tahminlerine göre Almanya I. Dünya Harbi'nin ilk 18 ayında *her ay ortalama 116.750* askerini kaybetmişti. Şubat, Mart, Nisan ve Mayıs aylarındaki kayıpların tüm savaşın ortalamasına eşit olduğu varsayıldığında, 31 Mayıs 1915'e kadar Almanya'nın toplam zayıatının 2.600.000'e çıkacağı öngörülmekteydi. Ayrıca bunlara ilaveten 700.000 geçici kayıp söz konusuydu.

31 Aralık 1915 itibariyle *18-47 yaş aralığında* (1889-1917 tertipleri dâhil) Alman personele dair genel bilanço şöyleydi:

Cephede	4.000.000
Muhabere/İletişim hatlarında	1.000.000
Almanya'daki karargâhlarda	1.000.000
Donanmada	200.000
Daimi Zayıat	2.600.000
Geçici Zayıat	700.000
Seferber edilebilir olup mutlaka sanayide tutulması gereken erkekler (en az)	1.000.000
Endüstride istihdam edilen ancak vazgeçilmez olmayan seferber edilebilir erkekler (en fazla)	700.000
Çoğunlukla askerliğe elverişli olmadığı için seferber edilemeyen erkekler	3.000.000
Toplam	14.200.000 (TNA, CAB 42/19/4)

Raporda 4.000.000 olarak verilen cephede bulunan asker sayısı muvazzaf ve yedek birliklerin toplamından oluşmaktaydı.

Düşman Personeli Komitesi'nin 30 Nisan 1917 tarihini taşıyan ve Eylül 1917'de basılan güncellenmiş ikinci raporuna göre, Almanya'nın 18-48 yaş aralığındaki erkek nüfusunun 14.801.000 civarında olduğu tahmin edilmekteydi. Bu sayı, 1889-1918 tertipli erkek nüfusu kapsamaktaydı. Ancak Alman askerlerinin toplam sayısı bundan biraz daha fazlaydı, çünkü buradaki sayılar, harbin başlangıcından bu yana hayatını kaybetmiş olanları kapsamamaktaydı.

Komite, ilk raporunda Fransız ordusunun seferberlik ilkelerini esas alarak diğer orduları analiz etme yolunu tutmuştu. Bunu yaparken, 18-48 yaş arası erkeklerin yaklaşık % 20 ila 25'inin askeri hizmete uygun olmadığına yönelik önceki tecrübeleri göz önünde bulundurmuştu. Oysa edinilen yeni bilgiler, özellikle ele geçirilen savaş esirlerinin yaş aralığının daha düşük olması I. Dünya Harbi'nde seferberlik yaş marjının daha da geniş olduğunu ortaya koymuştu. Bu kanıt komite üyelerini I. Dünya Harbi'ndeki uygulamaların hiçbir şekilde daha önceki harp tecrübelerine dayandırılmayacağı sonucuna götürmüştü.

Komite, Nisan 1917 itibarıyla Almanya'da mühimmat üretiminde 1.000.000, kömür, demir ve çelik üretiminde 350.000, demiryollarında 500.000 olmak üzere belli başlı endüstri kollarında yaklaşık *asgari* 1.850.000 kişinin istihdam edildiği kanaatindeydi. Raporunda ayrıca Almanya'nın nakliye, gemi inşası, postane, tarım gibi alanlarda kaç kişiyi (kadın, erkek, genç kız, genç erkek, esir vs.) istihdam etmiş olabileceğine dair istatistikler yer almaktaydı.

Raporunda *meslekler* başlığı altında ilginç bilgiler de vardı. Örneğin Ağustos 1915'te Berlin Mimarlar Birliği'nin 3.000 üyesinden 1.000'i cepheye sevk edilmişti. Prusya Eğitim Bakanı, 29 Ocak 1917'ye kadar 10.950 ilk ve ortaokul öğretmeninin savaşta hayatını kaybettiğini bildirmişti. Komite'ye göre bu resmi açıklama, bu rakamın sadece Prusyalılar için geçerli olduğunu ve tüm Almanya nazarı dikkate alındığında savaşta hayatını kaybeden öğretmen sayısının son derece yüksek olduğunu ortaya koymaktaydı. 12 Temmuz 1916 tarihli *Berliner Tageblatt* gazetesinde, Prusya Temel Eğitim Dairesi Başkanı, cephede görev yapan Prusyalı öğretmen sayısının 40.000 ilâ 50.000 arasında olduğunu ve savaşta ölenlerin sayısının ise 4.000 olduğunu beyan edilmişti. Bu bilgilere göre cephedeki Prusyalı öğretmen zayıtı, Temmuz 1916'daki 4.000 sayısından Ocak 1917'ye gelindiğinde 10,950'ye yükselmişti. Alman Öğretmenler Birliği, 15 Mayıs 1915'e kadar orduda göreve çağrılan toplam öğretmen sayısının 64.501 olduğunu, bu sayının imparatorluktaki toplam öğretmen sayısının (187.557) % 34,39'una tekabül ettiğini açıklamıştı.

Alman resmi makamlarının 8 Mayıs 1917'ye kadar yayımladığı zayıt listelerindeki ölü, esir ve kayıpların toplamı 1.625.537'di. Komite üyeleri, geç yayımlanmaları nedeniyle, bu listelerin Almanların cephedeki zayıtlarını tam manasıyla yansıtmadığı görüşündeydi. Mart 1917 sonuna kadar *İtilâf* devletleri tarafından ele geçirilen Alman esirlerinin sayısı 380.000 civarındaydı. Bu sayı düşüldüğünde, savaşın ilk 32 ayında Almanlar tarafından resmen açıklanan ölüm sayısı 1.295.000 olmaktaydı. *Alman resmi rakamlarına göre harbin başlangıcından bu yana bildirilen ölüm sayısı ayda ortalama 40.000 civarındaydı.* Buna Nisan 1917'deki ağır çatışmalar esnasında hayatını kaybeden 40.000 civarındaki kalıcı zayıt da eklendiğinde toplam rakam 1.335.000 olmaktaydı. Fakat Alman zayıt listeleri yaralanma yahut hastalık nedeniyle kalıcı olarak sakat kalan askerlerin sayısı hakkında bilgi vermemekteydi. Fakat İngiliz deneyimine göre cepheye kaybolan ya da kalıcı olarak sakat kalan askerlerin, toplam kalıcı zayıta oranı 1'e 1'di. Buna göre 30 Nisan 1917'de genel manzara şöyleydi:

Harbin Başlangıcından Nisan 1917'ye kadar toplam Alman zayıyatı:

Ölüler	1.335.000
Kalıcı olarak askerliğe elverişsiz hale gelenler	1.335.000
Esirler	380.000
Toplam	3.050.000

16 Mart 1916 tarihli Fransız Genelkurmay raporu, *kusurlu* olduğunu kabul ettiği verilere dayanarak bu oranı 100 ölüye karşılık 59 iş göremez şeklinde tahmin etmekteydi. Bu yüzden komite üyeleri, cephede *hizmete elverişsiz* kategorisine ayrılan askerlerin ölümlere oranının Alman ordusunda biraz daha düşük olabileceğini varsıymaktaydı. Bu nedenle, komite sadece Alman resmi zayıyat listelerinden yola çıkarak kalıcı kayıpların 3.000.000'a yakın olduğu sonucuna varmıştı.

Seferber edilebilecek toplam asker sayısının 11.000.000 civarında olduğu tahmin edildiğine göre (Berlin'deki son Amerika Birleşik Devletleri Büyükelçisi, bu sayının 12.000.000 olduğunu bildirmişti), toplam ölü sayısı yaklaşık 1.700.000, toplam kalıcı zayıyat ise 3.5-4 milyon civarındaydı. Komite, Nisan 1917'ye kadar gerçekleşen geçici zayıyatın ise 500.000 civarında olduğu kanaatindeydi (TNA, CAB 24/3/24).

6.1. Almanya'nın Tüm Cephelerdeki Kuvvet Miktarı (Nisan 1917)

30 Nisan 1917 itibarıyla Almanya'nın cephede, 4 müstakil Landwehr (ihtiyat) tugayı dâhil toplam *232 tümeni* mevcuttu. Tüm cephelerde fiili olarak görev yapan piyade taburlarının sayısı ise 2.262 idi. Bütün bunların yanı sıra Almanya 298 Landsturm (müstahfız) piyade taburuna sahipti. Makineli tüfek bölükleri haricinde, tüm *piyade taburlarının 1000 kişilik kuvvet mevcudu*, yeni asker bulmada yaşanan sıkıntılar yüzünden 750 kişiye düşürülmüştü. Ayrıca Almanya'nın vasıflı işgücü, tarım, madencilik, mühimmat üretimi ve demiryolu atölyelerine kaydırılmaktaydı. Alman nüfusunun yaklaşık 4/1'i tarımda istihdam edilmekteydi ve bunların büyük kısmı harp esnasında silahaltına alınmış durumdaydı.

30 Nisan 1917'de Almanya'nın silahaltında bulunan muvazzaf ve yedek askerlerinin sayısı şöyleydi:

Muharebe alanında: sınır hattında, piyade taburları, Jäger taburları, Landsturm taburları, makineli tüfek birlikleri ve atsız süvari	2.204.000
Ordunun diğer şubeleri	2.570.000
Cephe karargâhlarında talim gören acemiler	224.000
TOPLAM	4.998.000

Ferdi Ertekin

Almanya'da silahaltında olanlar (yeni teşkil edilen birliklerde ve karargâhlarda bulunan askerler hariç)	645.000
Yeni teşkil edilen birlikler	200.000
Karargâhlarda bulunanlar (1919 tertibi hariç)	420.000
ALMANYA'DAKİ TOPLAM ASKER SAYISI	1.265.000
SİLAHALTINDA OLAN GENEL ASKER SAYISI (1919 TERTİBİ HARIÇ)	6.263.000

Fransız Genelkurmay Başkanlığı tarafından yapılan müstakil bir tahmine göre Almanya'nın silahaltındaki toplam asker sayısı 6.315.000'di ve bu rakam komitenin hesabından sadece 52.000 fazlaydı.

30 Nisan 1917 tarihli Alman personeline ilişkin (1889-1919 tertipleri dâhil) genel tablo şöyle verilmekteydi:

(1889-1918 tertipleri dâhil) Kara ordusunda silahaltındaki personel	6.263.000
(1889-1918 tertipleri dâhil) donanmada silahaltındaki personel	175.000
1919 tertibi (1917'de silahaltına alınabilecek acemiler)	500.000
Kalıcı Zayıat	3.800.000
Geçici yaralanma ve sakatlıklar yüzünden askerliğe elverişsiz hale gelenler	500.000
Donanmadaki zayıatlar	35.000
Seferber edilebilir olduğu halde sivil hizmette tutulan personel	3.000.000
1919 tertibinde askerliğe elverişli olmayan erkekler	150.000
Yukarıdaki kategorilerden bağımsız fiziki olarak askerliğe elverişli olmayanlar	500.000
Kayıplar, kendilerinden haber alınamayanlar	627.000
TOPLAM	15.550.000

Almanya'nın 15.550.000 kişilik erkek nüfusunun 14.900.000'i 1889-1918 tertiplerindedi. 650.000 kişi ise 1919 tertibine ait asker sayısıydı. Düşman Personeli Komitesi bir önceki rapor ile ikinci rapor arasındaki farkı fiziki olarak askerliğe elverişli olmayanların dahi silahaltına alınmasına bağlamaktaydı. Ayrıca 1917'de, 18 yaşına giren 1919 tertipleri de silahaltına alınmıştı. Almanya'nın silahaltındaki 6.263.000 askerine ilaveten henüz cepheye sürülmemiş 620.000 kişilik landwehr/ihtiyat birliği mevcuttu. Komite üyeleri, tüm cepheelerde savaşın 1916'daki gibi devam etmesi halinde, Almanya'nın temel gıda tedarikini feda etmeksizin mühimmat üretiminden orduya daha fazla asker kaydıramayacağı görüşündeydi (TNA, CAB 24/3/24).

6.2. İngiltere, Fransa, İtalya ve Almanya'nın Mühimmat Üretim Miktarları (1917)

Harbin başlarında (1913-1914) Avusturya-Macaristan ve Almanya, dünyadaki toplam endüstriyel üretimin %19.2'sini; Fransa, Rusya ve Britanya ise %27.9'unu karşılamaktaydı. Avusturya-Macaristan ve Almanya'nın yıllık enerji tüketimi 236.4; Fransa, Rusya ve Britanya'nın enerji tüketimi ise 311.8 milyon ton kömüre eşdeğerdi. Avusturya-Macaristan ve Almanya'nın yıllık çelik üretimi 20.2; Fransa, Rusya ve Britanya'nın çelik tüketimi ise 17.1 milyon tondu. (Kennedy, 1988, s. 258). 1917'ye gelindiğinde üretim süreçleri daha da hızlanmış ve ülkelerin insan kaynakları ağırlıklı olarak silah endüstrisine kaydırılmıştı.

1917'de *İtilâf* devletlerinin mühimmat sayısı ve üretimine ilişkin bilgileri derlemekle görevli Paris'teki uluslararası bir ofis tarafından hazırlanan bir tabloda İngiltere, Fransa, İtalya ve Almanya'nın mühimmat üretim miktarları ortaya konulmaktaydı. Bu tabloda silah ve mühimmatlar dört kategoriye ayrılmaktaydı: 1. *kategori* sahra, dağ ve uçaksavar silahlarını; 2. *kategori* 4.5 inçlik obüsleri ve 5 inçlik topları; 3. *kategori* 6 inçlik topları ve obüsleri; 4. *kategori* 8 inç, 9.2 inç, 12 inç ve 15 inçlik obüsler ile 9.2 ve 12 inçlik topları ihtiva etmekteydi.

Rapora göre Ekim-Aralık 1916 tarihleri arasındaki günlük ortalama üretim miktarları şöyleydi:

Kategori	Büyük Britanya	Fransa	İtalya
1.	151.533	212.506	62.573
2.	43.347	24.650	2.890
3.	16.233	30.403	4.719
4.	10.079	3.984	772
TOPLAM	221.192	271.543	70.954

Ocak-Temmuz 1917 tarihleri arasındaki günlük ortalama üretim miktarları ise şöyleydi:

Kategori	Büyük Britanya	Fransa	İtalya
1.	180.233	207.433	72.534
2.	55.767	42.385	3.904
3.	28.576	42.185	5.508
4.	14.480	6.938	1.189
TOPLAM	279.056	298.941	83.135

Ferdi Ertekin

Tabloya göre İngiltere ve Fransa'nın mühimmat üretim miktarları birbirilerine denk olmasına rağmen İtalya'nın üretimi Fransa ya da İngiltere'nin üretim miktarının ancak 4/1'i civarındaydı.

İngiliz Askeri İstihbarat Müdürlüğü'nün tahinlerine göre *Almanya*'nın günlük mühimmat üretim miktarı ise şöyleydi:

Kategori	-	Top Sayısı	Haftalık Mermi Üretimi	
			Top Başına	Toplam
1.	77 mm'lik top	6.200	179.4	1.112.280
	90 mm'lik top	450	150	67.500
Toplam				1.179.780
2.	105 mm'lik obüs	3.100	142.7	442.370
	100 mm'lik top	450	140	63.000
	120 mm'lik top	350	120	42.000
	130 mm'lik top	250	120	30.000
Toplam				577.370
3.	140 mm'lik obüs	4.200	125.2	525.840
	140 mm'lik top	360	60	21.600
Toplam				547.440
4.	210 mm'lik top	40	20	800
	210 mm'lik obüs ve üzeri	1.800	140	252.000
Toplam				252.800 (TNA, CAB 24/3/24)

Tabloda ortaya konan verilere göre İngiltere, Fransa ve İtalya'nın mühimmat üretimi 1917'nin ilk yarısında artış göstermişti. İngiltere'nin toplam günlük üretimi 1917'de %26 artarak 221.192'den 279.056'ya; Fransa'nın üretimi %10 artarak 271.543'ten 298.941'e, İtalya'nın üretimi %17 artarak 70.954'ten 83.135'e yükselmişti. Tüm bu artış, İngiliz Genelkurmay Başkanı Robertson'ın bir önceki raporda Savaş Komitesi'ne sunduğu, cephedeki maddi güçlerin arttırılmasının önemine ilişkin tavsiyelerinin dikkate alındığını ortaya koyması açısından kayda değerdir. Rapordaki verilerden de anlaşıldığı üzere Almanya'nın mühimmat üretimi İngiltere,

Fransa ve İtalya'ya kıyasla oldukça yüksek seviyededir. Eldeki veriler, Almanya'nın sahada daha fazla küçük ve orta kalibreli silah kullandığını göstermektedir.

7. Düşman Personeli Komitesi Raporlarında Avusturya-Macaristan (1915-1917)

Komite, Aralık 1915 itibariyle Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun 18-47 yaş arası askerliğe elverişli erkek nüfusunun 11.200.000 civarında olduğu tahmin edilmekteydi. Harbin başlangıcından 31 Mart 1916'a kadar İngiliz Savaş Bakanlığı'nın Avusturya-Macaristan'ın zayıflıklarına ilişkin tahmini ise 2.860.000'di. Bunların yaklaşık 1.100.000'i Rusların eline esir düşmüştü. Esirler düşüldüğünde Avusturya-Macaristan'ın toplam *kahcı zayıatı* 1.760.000 kalmaktaydı. Avusturya-Macaristan ordusu Alman ordusunun dörtte üçü kadar dahi bir kuvvete sahip değildi. Alman ordusunun 4.000.000 kişilik kuvvet mevcuduna karşın Avusturya-Macaristan ordusunun cephedeki toplam kuvveti 2.250.000'di. Harbin ilk 18 ayı boyunca Avusturya-Macaristan ordusundaki *geçici zayıatın* 400.000 civarında olduğu tahmin edilmekteydi.

İngiliz Askeri İstihbarat Müdürlüğü'nün tahminine göre Avusturya-Macaristan'ın 17-50 yaş aralığında *askere alınmaya müsait* 11.680.000 erkek nüfusu vardı. Düşman Personeli Komitesi'nin ilk raporunda Avusturya-Macaristan hakkındaki genel tablo şöyleydi:

Cephedeki kuvvetler	2.250.000
Muhabere hatlarında	550.000
Karargâhta talimde	600.000
Donanmada	50.000
Kalıcı Zayıat (ölü, kalıcı sakat, esir ve kayıp)	2.860.000
Geçici zayıat	400.000
Endüstride istihdam edilen seferber edilebilir erkek nüfus	2.220.000
Seferber edilmeye elverişli olmayan erkek nüfus	2.750.000
Toplam	11.680.000

Avusturya-Macaristan 1917'de, -1886-1918 tertipleri dâhil- askerliğe elverişli tüm erkekleri seferber etmişti. Avusturya-Macaristan'da endüstride hizmet veren seferber edilebilir erkeklerin sayısı Almanya ile karşılaştırıldığında daha büyüktü. Buna karşın Avusturya-Macaristan'ın mühimmat üretimi nüfus oranına kıyasla Almanya'nın üretiminden daha düşüktü. Avusturya-Macaristan'da endüstri, Almanya'ya nazaran daha az organizeydi ve nüfusun tarımla meşgul olan kesimi Almanya ile mukayese edildiğinde daha fazlaydı. Askerliğe elverişli olmayan erkek nüfusu Almanya'da %21.8 civarındayken Avusturya-Macaristan'da bu oran %24.8'di.

31 Mayıs 1916 itibariyle Avusturya-Macaristan ordusunun 12 ay içinde seferber edebileceği yedek askerlerin 457.000 kişi civarındaydı. Mayıs 1916'da Avusturya-Macaristan'ın cepheye sürmesi muhtemel asker kaynağının *asgari* 750.000 *azami* 1.250.000 kişi olduğu tahmin

edilmekteydi. İngiliz Askeri İstihbarat Müdürlüğü'ne göre, 1916 Haziran ayı boyunca Avusturya-Macaristan'ın Rusya ve İtalya cephelerindeki kalıcı zayıtı, yaklaşık 400.000 kişiydi. Harbin başından itibaren aylık ortalama kalıcı zayıt miktarının (kalıcı, geçici zayıtlar ve esirler dâhil) ise 142.000 civarında olduğu tahmin edilmekteydi. Komiye üyelerine göre, cephede silahaltında ya da karargâhta talim görmekte olan askerlerin 31 Mayıs 1916'daki sayısı kesindi ancak bahsi geçen tarihe kadar gerçekleşen zayıt sayısı şüpheliydi (TNA, CAB 42/19/4).

1 Haziran 1917 tarihini taşıyan ve Eylül 1917'de basılan gözden geçirilmiş ikinci raporda Düşman Personeli Komitesi üyeleri Avusturya-Macaristan'ın askerlik çağına girmiş seferber edilebilir erkek nüfusunu tekrar masaya yatırmıştı. 28 Temmuz 1916 tarihli ilk raporda 17-50 yaş aralığındaki erkek sayısının 11.680.000 kişi olduğu tahmin edilmişken 31 Aralık 1916 itibarıyla bu sayı 11.756.000 ilâ 12.000.000 olarak güncellenmişti. İlk raporda, İngiliz Askeri İstihbarat Müdürlüğü, Avusturya-Macaristan'ın cephede silahaltında bulunan personel sayısının 2.250.000 kişi olduğu tahmininde bulunmuştu. İkinci rapora göre 1917 Haziran ayı başı itibarıyla cephedeki asker sayısı 1.872.000 kişiydi. Bu da aradan geçen süre zarfında 378.000'lik bir düşüş/zayıt yaşandığı anlamına gelmekteydi. Cephedeki tümenlerin sayısı 79'dan 80,5'a, piyade taburlarının sayısı 997'den 1.003'e yükselmişti ancak ortalama tabur kuvvetinin aradan geçen yıl boyunca azaldığına dair kanıtlar vardı. Nitekim sorgulanan esirlerden alınan istihbarata göre 1917 Mayıs ve Haziran aylarında tam teşekküllü bölük kuvveti mevcudu 250 olması gerekirken 161'e düşmüştü. Ayrıca 19 Şubat 1917 tarihli bir Rus Genelkurmay raporunda 'aktif alaylardaki bölüklerin resmi kuvvetinin 160 ilâ 180 arasında' olduğu belirtilmekteydi. Bu kanıt, yakın zamanda İtalya'da ele geçirilen ve 16. Tümen'e bağlı 2. Alay'ın 1., 2. ve 3. taburlarının kuvvet mevcudunu gösteren bir belge ile de teyit edilmişti. Bu bağlamda, İngiliz Savaş Bakanlığı'nın 1916'da 900 olarak tahmin ettiği Avusturya-Macaristan'ın cephedeki *ortalama tabur kuvveti 1917'de 760'a düşmüştü*. Buna göre cephedeki muvazzaf piyadelerin toplam kuvvetine ilişkin tahmin, bir önceki tahmine nazaran 145.050'lik bir azalmayla 752.250'ye inmişti. İkinci raporda muhabere/iletişim hatlarındaki asker sayısı 1916'daki rakamla aynı, yani 550.000 olarak kalmıştı. Ancak karargâhlarda talim gören asker sayısı 1916'da 600.000 iken 1917'de 515.000'e düşmüştü (TNA, CAB 24/3/24).

7.1. Avusturya-Macaristan Zayıtları (1917)

Komitenin ilk raporunda Avusturya-Macaristan ordusunun harbin ilk 22 ayı boyunca (31 Mayıs 1916'ya kadar) *ayda ortalama 80.000* olmak üzere, 22 ayda toplam *1.760.000* zayıt vermiş olduğu kaydedilmişti. Bunlara, o tarihte, *İtilâf* devletlerinin elinde bulunan 1.100.000 savaş esiri de eklendiğinde toplam zayıt *2.860.000'e* yükselmekteydi.

Raporda, *Haziran-Eylül 1916* arasında, İngiliz Askeri İstihbarat Müdürlüğü tarafından daha önce ileri sürülen kalıcı zayıt oranının (esirler hariç ayda 80.000) *geçerli* olduğu belirtilmekte ve harbin başlangıcından Eylül 1916 sonuna kadarki 26 aylık toplam zayıtın 2.080.000 civarına çıktığı tahmin edilmekteydi. Eylül 1916-Mayıs 1917 arasında geçen sekiz ay boyunca Avusturya-Macaristan ordusunun kayıpları nispeten azalmıştı. Ağırlıklı olarak siper savaşının devam ettiği bu zaman diliminde, İngiliz Askeri İstihbarat Müdürlüğü tarafından hesaplanan kalıcı zayıt miktarı -esirler hariç- 225.000 kişiydi. Böylece Komite üyelerine göre Avusturya-Macaristan'ın toplam zayıt miktarı yuvarlak hesapla *2.300.000* civarındaydı. Bu kayıplara, -1917 Mayıs ayı sonunda *İtilâf* devletlerinin elinde bulunan, İtalyanların Mayıs ayındaki taarruzlarda ele geçirdiği esirler haricinde- 1.800.000 esir daha ilave edildiğinde savaşın başından

İngiliz İstihbarat Raporlarına Göre İstatistiklerle I. Dünya Harbi (1914-1918)

1917 Mayıs ayı sonuna kadar Avusturya-Macaristan'ın kalıcı zayıat miktarı 4.100.000'e çıkmaktaydı. Ayrıca ikinci raporda, geçici zayıat miktarı -önceki raporda belirtildiği gibi- 400.000 olarak kayda geçmişti (TNA, CAB 24/3/24).

Avusturya-Macaristan'ın sahip olduğu 12.000.000 civarında seferber edilebilir erkeğin genel dağılımı şöyleydi:

Cephe deki kuvvetler	1.872.000
Muhabere/iletişim hatları	550.000
Karargâhta talim görenler	515.000
Donanma (muvazzaf ve ihtiyat)	50.000
Savaşta esir olanlar	1.800.000
Kalıcı zayıatlar (ölü, ağır yaralı, ağır hasta, kayıp)	2.300.000
Geçici zayıatlar (Hafif yaralı, hafif hasta)	400.000
Sivilde kalanlar	4.513.000
TOPLAM	12.000.000

Komite'ye göre, eldeki tahmini rakamlar çerçevesinde Avusturya-Macaristan'ın insan kaynağı her geçen gün tükenmekteydi. Avusturya-Macaristan giderek tükenmekte olan erkek kaynağını, seferberlik uygulamalarını daha katı ve sıkı yöntemler kullanarak telafi etme yoluna girmişti. Avusturya-Macaristan'da seferber edilebilir askerlik yaş marjı, savaşa katılan diğer başlıca ülkelere nazaran daha geniş bir aralığı kapsamaktaydı. *Almanya'da 48 olan üst limit, Avusturya'da 50'yd.* Üstelik 50-52 yaş arası erkekler de askeri hizmetten tamamen muaf değildi. Şubat 1917'de askere çağırılan 1919 tertibinin yaş ortalaması 17.5'un biraz üzerindeydi. Oysa aynı yılın Mayıs ayında Fransa daha ancak 1918 tertibini silah altına almıştı (TNA, CAB 24/3/24).

8. Düşman Personeli Komitesi raporlarında Osmanlı İmparatorluğu (1905-1917)

Düşman Personeli Komitesi'nin 28 Temmuz 1916 tarihli ilk raporuna göre, Osmanlı İmparatorluğu'nun personel kaynakları hakkında güvenilir bilgiler vermek oldukça güçtü. Çünkü İngilizler ne ülkenin nüfusu ne de bu nüfusun askeri hizmete elverişli oranı hakkında sağlam bilgilere sahipti. Osmanlı İmparatorluğu hakkında farklı gözlemciler tarafından yapılan çeşitli tahminler de kendi aralarında önemli ölçüde değişiklik göstermekteydi. Osmanlı İmparatorluğu'nun toplam nüfusu hakkında 1905-1906'da gerçekleştirilen bir sayım vardı ancak sonuçlar 1916'a gelindiğinde resmi olarak yayımlanmamıştı¹⁰. Düşman Personeli Komitesi eldeki veriler doğrultusunda Türk nüfusunun Balkan harplerinden önce 25.000.000 civarında olduğunu

¹⁰ Osmanlı İmparatorluğu'nda modern olarak kabul edilebilecek ilk nüfus sayımının 1831 yılında II. Mahmud devrinde yapıldığı kabul edilmektedir. Fakat 1831 sayımı sadece erkekleri dikkate almasının yanı sıra imparatorluğun

varsaymaktaydı. *Almanach de Gotha* verilerine göre, Osmanlı nüfusu Balkan harplerinden önce 23.000.000'di. Albay Tyrrell'in Ekim 1911 tarihli raporuna göre ise 25.000.000'du. Savaşlar nedeniyle sürekli toprak kaybedildiğinden toplam nüfusun yaklaşık 20.000.000 ya da biraz daha fazla olduğu kabul edilmekteydi (TNA, CAB 42/19/4). İngiliz İstihbaratı tarafından Şubat 1916'da Kahire'de basılan *Handbook of the Turkish Army* adlı eserde her haneye 5 kişi düşecek biçimde hesaplanan nüfus oranlarına göre toplam Osmanlı nüfusunun 20.000.000 olduğu tahmin edilmekteydi. Bu nüfusun 2.000.000'u (750.000'i Hristiyan) Rumeli'de, 18.000.000'u (3.240.000'i Hristiyan) ise Anadolu ve Asya'da yaşamaktaydı (*Handbook of the Turkish Army*, 1916, s. 5). *Almanac de Gotha* verilerine göre, 1916'da Osmanlı nüfusu 20.600.000, *Statesman's Yearbook* verilerine göre ise 21.273.900'dü. Komite üyeleri bu hususta kesin verilere ulaşamadığı için Osmanlı nüfusunu ortalama 20 milyon olarak varsaymaya karar vermişti (TNA, CAB 42/19/4).

Düşman Personeli Komitesi ve İngiliz istihbaratı bu dönemde Osmanlı resmi nüfus verilerine erişememiş olsa da Stanford J. Shaw'ın tetkiklerine göre, I. Dünya Harbi arifesinde Osmanlı İmparatorluğu'nun toplam nüfusu 15.044.846'sı Müslüman ve 3.475.170'i Gayrimüslim olmak üzere toplamda 18.520.016 kişiydi (Shaw, 1978, s. 334). Fakat bu nüfusun tamamı askere alınmaya müsait değildi. İmparatorluğun Gayrimüslim unsurlarından *çok azının* orduda hizmete alındığı bilinmekteydi¹¹. İmparatorluk gayrimüslimlerinden kaçının orduda istihdam edildiği meselesi hakkında komite üyelerinin elinde kesin ve güvenilir veriler yoktu. Ancak Kasım 1914'ten Mart 1916'ya kadar gayrimüslimlerin nakliye ve benzeri geri hizmetler için askere alındığı bilinmekteydi. Esas muharip unsurlar ise Osmanlı'nın Müslüman tebaasıydı. Bu bağlamda komite üyeleri Osmanlı ordusunun muharip gücünü hesaplarken sadece savaşıma elverişli Müslüman erkek nüfusu dikkate alma eğilimindeydi. Düşman Personeli Komitesi'nin tahminlerine göre imparatorluktaki toplam Müslüman erkek nüfusun da *ancak %16'sı* silahlata alınmaya müsaitti (TNA, CAB 42/19/4).

tümünü kapsamamaktadır. 1831 sonuçlarına göre Rumeli'de 1.334.691, Anadolu'da 2.170.847, Kıbrıs ve Adalar'da 110.152 olmak üzere 3.615.330 kişilik erkek nüfus mevcuttur. Bu üç buçuk milyon erkek nüfusu kapsayan sayım sonucu büyük bir oranda eksiktir. Dolayısıyla, bu sayı gerçek nüfus rakamlarının epey altındadır. Nitekim 1831 sayımından az bir süre sonra yapılan bir başka sayım girişiminde imparatorluk nüfusunun 35.000.000 kişi civarında olduğu ortaya çıkmıştır (Behar, 2000, s. 69). Geç Osmanlı döneminin en önemli iki nüfus sayımı 1885 ve 1905-1906 tarihlerinde yapılmıştır. 1905-1906 sayımı I. Dünya Harbi öncesi yapılan son resmi nüfus sayımıdır. Bu iki nüfus sayımı tüm Osmanlı tarihinin en ayrıntılı nüfus sayımlarıdır ve bu sayımlarda, nüfusun yaşa, cinsiyete, medeni duruma, etnik/dini cemaate, mesleğe, doğum yerine vs. göre dağılımları verilmiştir. 1906 sayımına göre imparatorluğun toplam nüfusu 20.897.617 kişidir (*Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Nüfusu 1500-1927*, 1996, s. XIX; Karpas, 2003, s. 155; Elibol, 2007, s. 75).

¹¹ Osmanlı İmparatorluğu'nda II. Meşrutiyet'in ilanı ve II. Abdülhamid'in tahtan indirilmesinden sonra iktidarda sözcü sahibi olan İttihat ve Terakki Cemiyeti Osmanlılık ülküsünü benimsedi ve imparatorluktaki Müslim ve Gayrimüslim tüm unsurları hukukun üstünlüğü ilkesine dayalı olarak tek bir çatı altında birleştirme yolunu tuttu. Bu bağlamda 7 Ağustos 1909'da çıkarılan bir kanunla eskiden beri 'istisna mahaller' olarak kabul edilen 'İstanbul ve bilâd-ı selase' (Galata, Eyüp, Üsküdar) halkının yanı sıra gayrimüslimler de zorunlu askerlik hizmetiyle mükellef hale geldiyse de Balkan harpleri (1912-1913) sonrası İttihat ve Terakki Cemiyeti Osmanlılık ülküsünü terk edip Türkçülük ülküsüne yaslandı. Her ne kadar 1909'da tüm Osmanlı vatandaşlarının orduda istihdam edilmesi kararı alındıysa da Osmanlı İmparatorluğu orduda ve cephede tabiiyetindeki Gayrimüslim nüfusundan Müslüman nüfus kadar istifade edemedi (Ertekin, 2024b, s. 154).

1889-1896 tarihleri arasında İstanbul'da askeri ataşelik yapmış olan Herbert Charles Chermshire'in¹² raporuna göre 1891'de Osmanlı ordusunun kuvvet mevcudu 1.300.000 kişiydi (TNA, CAB 42/19/4). Chermshire, Temmuz 1891 tarihli raporunda Osmanlı İmparatorluğu'nun toplam nüfusu hakkında da bilgiler vermekteydi. Chermshire'a göre, 1891'de imparatorlukta 2.250.000'i Rumeli'de; 11.125.000'i Anadolu ve Asya'da; 1.125.000'i Afrika'da olmak üzere toplam 14.500.000 Müslüman nüfus bulunmaktaydı. İmparatorluğun -Mısır hariç- toplam nüfusu ise 18.666.000 civarındaydı (TNA, FO 195-2346, s. 7). Öte yandan Stanford J. Shaw, 1891'de Osmanlı'nın toplam nüfusunun, 13.411.354'ü Müslüman, 4.734.376'i Gayrimüslim olmak üzere toplamda 18.145.730 olduğunu belirtmekteydi (Shaw, 1978, s. 334).

İngiliz Savaş Bakanlığı, Amerikan resmi yayınına dayalı olarak 1897'de Osmanlı ordusunun toplam kuvvetinin 1.580.000 kişi olduğu tahminine önem vermekteydi. General Milne'nin raporuna göre, 1905'te Osmanlı ordusu 1.100.000 kişilik kuvvete sahipti. İngiliz Askeri Ataşesi Conyers Surtees'e göre, Osmanlı ordusu 1906'da yaklaşık 1.000.000 kişiden müteşekkildi. Von der Goltz Paşa'ya göre, ordu 1910'da 1.250.000 kişilik kuvvete sahipti. İngiliz Savaş Bakanlığı'nın tahminine göre ise 1910'da Osmanlı ordusunun harp zamanı kuvvet mevcudu 1.140.000 kişiydi. I. Dünya Harbi'nin patlak verdiği esnada İstanbul'da askeri ataşe olarak görev yapmakta olan Albay Cunliffe Owen, 1912 tarihli raporunda 'Osmanlı'nın, seferberlik kuvvetini 1.500.000 ve daha fazlasına çıkarmak için yeterli askeri kolaylıkla temin edebileceği'ni belirtmekteydi. Elbette Owen'ın bu tahmini, gayrimüslimlerin de askere alınmasını hesaba katmaktaydı. Komite üyeleri Osmanlı ordusunun kuvvet mevcudu ile alakalı İngiliz Savaş Bakanlığı'nın 1.200.000 tahminini kabul etme taraftarıydı. Bu sayı, 19-45 yaş arası sağlıklı Müslüman erkek nüfusu kapsamaktaydı ve Avrupa ordularının yaptığı gibi daha genç yaştaki erkeklerin seferber edilmesiyle 1.500.000'a çıkarılabilirdi. Raporda ayrıca Türk çocuklarının erken olgunlaştığı ve 14 yaşına geldiğinde askerlik yapabilecek yeterli güce sahip olduğu vurgulanmaktaydı. *Düşman Personeli Komitesi'ne göre, Osmanlı ordusunun kuvvet mevcudu ile alakalı bütün tahminler, imparatorlukta toplam Müslüman nüfus miktarına nispetle oldukça düşük görünmekteydi. Osmanlı'nın seferber edilebilir kuvvet miktarının sahip olduğu nüfusa oranla bu kadar düşük olmasının nedeni raporda, Osmanlı Hükümeti'nin tebaasının büyük bir kısmı üzerinde otorite sahibi olamamasına bağlanmaktaydı. Bazı vilayetlerde sakat bırakan salgın hastalıklar, özellikle de frenginin yaygınlığı, son harplerdeki zayıflar (Yemen, 90.000; Balkan harpleri, 80.000¹³) ve Türk köylüsünün ortalama bir Avrupalıdan daha hızlı yaşlanması da asker kaynağının az olmasına neden olan diğer faktörler arasında anılmaktaydı. Ayrıca imparatorluğun, Arap nüfusun çoğunlukta olduğu güney kesimi üzerindeki hâkimiyeti oldukça zayıftı. Osmanlı ordusunda esas*

¹² Chermshire askeri ataşelik görevinden önce Anadolu'nun muhtelif bölgelerinde konsolos vekili olarak hizmet vermiş ve bu görevleri esnasında da Osmanlı ordusu ve topografyası ile alakalı birçok rapor kaleme almıştır. Örneğin Osmanlı ordusunun 1880-1881 yılları arasında gerçekleştirdiği yeniden teşkilatlanma şeması hakkındaki rapor için bkz. Ertekin, 2023, s. 30-31.

¹³ I. Dünya Harbi'nin ortasında Şubat 1916'da Kahire'de basılan *Handbook of the Turkish Army* adlı esere bakılırsa Yemen'e düzenlenen seferler (1894-1911) Türklere yılda ortalama 5.000 ölü ya da mâlûle mâl olmuştu. Yemen'deki bu 90.000 zayıata, 1897-1912 yılları arasında Makedonya ve Yunanistan'da kaybedilen muhtemelen bir o kadar zayıat daha (90.000) eklenmeliydi. Türklere, 1897'deki kısa seferde 2.000'den az zayıat (ölü ve sakat/malul) vermişti ancak salgın hastalıklardan ötürü 25.000'den fazla kişi ya ölmüş ya da sürekli sakat kalmıştı. Osmanlı ordusunun Balkan harplerindeki zayıatları da oldukça ağırdı, muhtemelen 80.000 kişi ya cepheye yahut salgın hastalıklardan hayatını kaybetmiş ya da kalıcı olarak sakat kalmıştı. Osmanlı ordusunun tüm bu harplerindeki toplam zayıatı yaklaşık 260.000 kişiydi (Handbook of the Turkish Army, 1916, s. 9). Düşman Personeli Komitesi üyeleri bu istatistiği *Handbook of the Turkish Army* adlı esere dayalı olarak vermekteydi. Edward J. Erickson göre ise Osmanlı İmparatorluğu sadece Balkan harplerinde yaklaşık 250.000 zayıat vermişti (Erickson, 2001, s. 10).

seferber edilebilir insan kaynağı merkezi Anadolu'ydu. Kaldı ki Rumeli'deki seferberlik yüzdelere yalnızca Küçük Asya ve Balkanlardaki Müslüman nüfus ile sınırlı olması da kuvvetle muhtemeldi. Öte yandan Albay Tyrrell'in verdiği bilgiye göre, Küçük Asya ve Balkanlardaki Müslüman nüfus bile tümüyle hükümet otoritesine tabi değildi. Komiteye göre, öyle olsaydı Osmanlı İmparatorluğu'nun 1.250.000 ila 1.500.000 arasında olduğu tahmin edilen toplam *seferber edilebilir kuvvet miktarından* daha fazla askeri olması gerekirdi (TNA, CAB 42/19/4).

İngiliz Askeri İstihbarat Müdürlüğü, Temmuz 1916'ya kadar Osmanlı ordusunda gerçekleşen kalıcı zayıyatın (ölü, kayıp, ağır yaralı) aşağıdaki gibi olduğunu tahmin etmekteydi:

Çanakkale	250.000
Kafkasya	150.000
Sina Yarımadası	1.800
Hicaz	3.000
Yemen	1.500
Mezopotamya	77.400
İran sınırı	2.500
TOPLAM	486.200

Komite'ye göre, Kafkasya'daki zayıyat tahmini, en ağır koşullar altında gerçekleşen uzun süreli ve ağır çatışmalar göz önüne alındığında oldukça 'ılımlı' görünmekteydi ancak bu bilgi Rus Genelkurmayı'ndan alınan istihbarata dayanmaktaydı. *Rusya'nın tamamen bağımsız kaynaklardan temin ettiği istihbarata göre, Osmanlı ordusunun Temmuz 1916'ya kadar cephedeki toplam zayıyatı 360.000 kişi civarındaydı.* Komite üyeleri, oldukça sınırlı olan değerlendirme imkânları çerçevesinde hâlihazırda tedavi gören hasta ve yaralılar ile firar nedeniyle gerçekleşen kayıplar da dâhil olmak üzere Osmanlı ordusunda gerçekleşen ortalama kalıcı zayıyat miktarının Temmuz 1916'ya değin *500.000 civarında* olduğunu tahmin etmekteydi.

Osmanlı İmparatorluğu'nun yıllık seferber edilebilir erkek miktarının -16 milyonluk Müslüman nüfus arasında- *azami 130.000* kişi, İngiliz Savaş Bakanlığı'nın tahminine göre *asgari 80.000* civarında olduğu tahmin edilmekteydi. Rapora göre, Osmanlı ordusu hâlihazırda silahlarda olan *her biri 10.000 civarında ya da biraz daha az sayıda* kuvvete sahip toplamda *52 tümene*¹⁴ sahipti.

Komite'nin ilk raporundaki tahminlerine göre Osmanlı ordusunun Temmuz-Eylül 1916'daki genel vaziyeti şöyleydi: Seferber edilebilir toplam Müslüman erkek nüfusu 1.200.000 kişiydi. Harbin başından itibaren aradan geçen 2 yılda, *asgari 160.000, azami 260.000* asker

¹⁴ Esasında ilk raporda Osmanlı ordusunun toplam 50 tümeni ve yaklaşık 500.000 kişilik muharip kuvveti olduğu belirtilmesine rağmen gözden geçirilmiş ikinci raporda tümen sayısı 52 olarak güncellenmişti. Bu yüzden bu makalede gözden geçirilmiş ikinci rapordaki 52 tümen sayısı dikkate alınmıştır.

daha silahaltına alınmıştı. Osmanlı donanmasında ise 12.000 civarında personel mevcuttu. Çoğu talimli ihtiyat askeri sayısı ise 348.000 civarındaydı. İngiliz istihbaratı, harbin başlangıcından 28 Temmuz 1916'ya kadar Osmanlı ordusundaki toplam zayıtın 500.000 civarında olduğunu, Rus Genelkurmay Başkanlığı ise kalıcı zayıtın 360.000 civarında olduğunu tahmin etmekteydi. Cephede yaşanan *zayıtlar yılda 300.000 nispetinde devam ettiği takdirde*, Osmanlı ordusunun mevcut kuvvetiyle 1,5 ila 2 yıldan daha fazla dayanması mümkün değildi. Ancak 1898 doğumlular (1916'da 18 yaşını dolduran gençler) fiilen celp edilmiş durumdaydı. İlave 300.000 kişinin daha askere alınması mümkündü ki bu da savaşı, ilaveten en fazla 1 yıl daha uzatabilirdi (TNA, CAB 42/19/4).

Düşman Personeli Komitesi'nin Osmanlı İmparatorluğu ile alakalı ikinci raporu, 25 Ocak 1917 tarihinde yeniden gözden geçirilerek Eylül 1917'de basılmıştı. İkinci rapora göre, 28 Temmuz 1916 tarihli ilk rapordan bu yana Osmanlı ordusunun muharebe alanındaki askeri kuvvetlerini azami ölçüde arttırmak için büyük çaba sarf ettiğini gösteren kanıtlar mevcuttu. İkinci raporda, Osmanlı ordusunun kuvvet mevcudu 590.000 olarak güncellenmişti. 20.000 civarındaki *kurmay subay kadrosu* bu rakamdan çıkarıldığında geriye cephede 570.000 asker kalmaktaydı. İlk raporda İngiliz Askeri İstihbarat Müdürlüğü'nün Osmanlı ordusunun toplam 50 tümenen müteşekkil olduğu yönündeki tahmini, ikinci raporda 52 tümen olarak güncellenmişti. Kafkasya'da görev yapan -II. Meşrutiyet'in bânisi ve muhafızı- III. Ordu'ya bağlı zayıf birliklerin birleştirilmesi sonucunda, toplam tümen sayısı 52'den 44'e düşmüş ancak sahra ordusunun kuvvet mevcudu, azalan tümen sayısına rağmen aynı kalmıştı. Buna göre İtalyan Donanma İstihbarat Dairesi'nden alınan 23 Kasım tarihli bir istihbarat raporuna göre, 1915'te Osmanlı İmparatorluğu'nun toplam nüfusu 21.450.000'di. Bu istihbarat, Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Riyaseti ile bağlantılı güvenilir bir muhbirden alınmıştı. İmparatorluk sınırları içinde yaşayan Hıristiyanların yaklaşık 4 milyon ve Yahudilerin ise yarım milyondan biraz daha az olduğu düşünüldüğünde geriye *17.000.000 Müslüman nüfus* kalmaktaydı. Komite üyeleri, bu 17.000.000 Müslüman'dan Arap ve Kürtlerden müteşekkil yaklaşık 3.200.000 civarında nüfusun silahaltına alınmayacağı kanaatindeydi. Komite üyeleri, Alman vesayeti altında giderek katılaştıran idari denetim mekanizması nedeniyle, geriye kalan 13.800.000 kişi arasından son rapor esnasında tahmin ettiklerinden çok daha yüksek miktarda askerin seferber edilebileceği kanaatine varmıştı. Komite üyeleri ayrıca I. Dünya Harbi'nin başında Müslüman-Türk nüfusunun asker üretme kapasitesinin, -önceki savaşlarda çok sayıda erkek kaybedilmesi yüzünden- ortalamanın altına düştüğü ve bunun da Osmanlı demografik yapısında kadınların önemli bir ağırlığa sahip olmasına neden olduğu görüşündeydi.¹⁵

Komite, ikinci raporunda da her yıl *80.000* askerin celp edildiği tahminini muhafaza etmekteydi. İlk raporda *fırarlar da dâhil olmak üzere* Osmanlı ordusundaki kalıcı zayıtın (ölü, ağır yaralı, kayıp dâhil) 500.000 civarında olduğu tahmin edilmişken (Rus tahminine göre 360.000) ikinci raporda bu tahmin *625.000* olarak güncellenmişti. Bunlara ilaveten *dizanteri, tifüs, kolera* ve *sıtma* gibi salgın hastalıklar yüzünden hem genel nüfus hem de silahaltındaki birlikler ağır etkilenmişlerdi. Komite üyeleri salgın hastalıklardan kaynaklanan zayıt oranını

¹⁵ Osmanlı İmparatorluğu için I. Dünya Harbi'nin, -bu raporun *basıldığı* tarihten itibaren- tam 1 yıl daha sürdüğü (30 Ekim 1918) ve ardından yaklaşık üç yıl da Türk İstiklâl Harbi'nin (1919-1922) devam ettiği göz önüne alındığında komite üyelerinin bu görüşüne katılmamak mümkün değildir. Bu bağlamda Mustafa Kemal Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti'nin, mazideki uzun ve yıpratıcı harpler yüzünden açılan yaraları süratli bir biçimde sarabilmek adına 'kadın'ı kamusal yaşama dâhil etme stratejisini benimsemesinde bu gerçeğin de büyük payı olduğu ortadadır.

tespit etmenin son derece güç olduğunu belirtse de bir fikir vermesi açısından 1897'deki Osmanlı-Yunan Harbi'ni örnek vermekteydi. II. Abdülhamid devrinde gerçekleşen 1897'deki harpte toplamda 2.000'den az ölü ve sakat asker varken hastalık nedeniyle 25.000'den fazla kişi ya ölmüş yahut sakat kalmıştı.

Komitenin elinde Osmanlı İmparatorluğu'nun personel kaynaklarının tam bir dökümünü oluşturmak adına yeterli istihbarat yoktu. Fakat Osmanlı Hükûmeti'nin temel politikasının mümkün olan her erkeği mümkün olan en kısa sürede orduya kazandırma prensibi üzerine kurulu olduğuna hiç şüphe yoktu. 1917 yılı itibariyle 1919 tertibi (1917'de 18 yaşında olanlar) talim için karargâhlara çağrılmıştı. 1918 tertibi ise hâlihazırda birliklerine katılmaktaydı. 29 Ekim 1916 tarihli (Rumi, 16 Teşrin-i evvel 1332) *Takvim-i Vekâyi'*de, askerlik çağına gelmiş genç erkeklere ilişkin geçici bir yasa yayınlanmıştı: Buna göre, resmi nüfus kayıtlarına göre henüz zorunlu askerlik yaşını doldurmayan ancak askerlik şubesi başkanlarının sağlık ve fiziki gelişim açısından askeri hizmete uygun bulunduğu erkekler talimgâha gönderilecekti. Komiteye göre, böyle giderse gelecekte Türkiye'de zorunlu askeri hizmet için neredeyse hiçbir alt yaş sınırı kalmayacaktı. Osmanlı İmparatorluğu'nda erkekler, seferberlik halinde -45 yaşından sonra daha ziyade kıyı müdafaasında ve amele taburlarında istihdam edileceklerine inanılsa da -50 yaşına kadar zorunlu askeri hizmet mükellefi haline gelmişti ve 1916'ya kadar hizmetten muaf olan 45-50 yaşındaki erkekler bundan böyle iç güvenliği sağlamaktan sorumlu tutulmuştu (TNA, CAB 24/3/24).

Komite üyelerinin yukarıda bahsi geçen *müstehzi* yorumu *son derece abartılı* olmakla birlikte tümünden temelsiz de değildi. Osmanlı ordusunda askeri hizmet mükellefiyeti yaş aralığı zaman içinde sürekli değişti. III. Selim (1789-1808) ile başlayıp II. Mahmud (1808-1839) ile devam eden orduyu modernleştirme çabaları Sultan Abdülmecid (1839-1861) döneminde devam etti. 1839'da ilân edilen Gülhane Hatt-ı Hümayunu/Tanzimat Fermanı'nda Müslim yahut Gayrimüslim ayırt etmeksizin tüm Osmanlı tebaasının *muhafaza-i vatan için askerlik görevini ifa etmesi icâb-ı halin gerekleri* arasında girdi. Tanzimat Fermanı ile birlikte askerlik hizmetine girenlerin bundan böyle orduda *ilâ-nihâyeti'l-ömr değil yalnızca 4 yahut 5 sene müddetince istihdam edilecekleri* de ilân edilerek askeri hizmet mükellefiyeti *belirli bir süreye* bağlandı. Tanzimat ile başlayan süreçte dört defa (1846, 1870, 1886 ve 1914 tarihlerinde) kur'a kanunu hazırlandı. Bu kanunlar askerlik hizmetini tüm tebaa için zorunlu hale getirmekle birlikte aynı zamanda bedelli askerlik (bedel-i nakdî, bedel-i şahsi) hizmetinin de yolunu açtı. Bedelli askerlik, özellikle ticaret ve ziraat ile uğraşanlar ve yerine işlerini yürütecek kimsesi olmayanlar için çıkarılmışsa da zaman içinde ordunun temel finans kaynaklarından biri haline aldı. Üstelik bu imkândan gayrimüslimler kadar imparatorluğun servet sahibi Müslüman tebaası da faydalandı (Kara, 2017, s. 355-371). Tanzimat sonrası Osmanlı ordusunda askeri hizmetle mükellef olup bedelli askerlik hizmetinden faydalanamayanlar daha ziyade sağlıklı Müslüman kırsal nüfustu. Fermanın ilânından sonra 1837, 1845, 1847, 1851 ve 1852'de Gayrimüslim tebaadan *kısmî gönüllü* askere almalar olduysa da bu uygulama sadece donanma ile sınırlı kaldı. Tanzimat sonrası gayrimüslimlerin de askeri hizmetle mükellef olması fakat orduda istihdamlarının son derece sınırlı tutulmasından kaynaklanan belirsizlik, 1856'da giderildi. Islahat Fermanı'nın 25. maddesi ile gayrimüslimler, *bedel-i askeriye* vergisi karşılığında askerlik hizmetinden muaf tutuldu (Ertekin, 2023, s. 34; Ertekin, 2024b, s. 146-147).

Zorunlu askerlik alım sürecini belirleyen ilk kur'a kanunu 1846'ta, Prusyalı subayların nezaretinde hazırlandı. 1846'teki bu kanundan önce askere alınanların standart bir terhis süresi

bulunmamaktaydı. 1846'daki kanunla askerî mükellefiyet süresi 5 yıl muvazzaf, 7 yıl redif olmak üzere toplamda 12 yıl olarak belirlendi. 8 Mart 1870 tarihi kur'a kanunnamesinde askerlik süresi 3 yıl muvazzaf, 2 yıl ihtiyat, 6 yıl redif, 8 yıl müstahfız olmak üzere toplamda 20 yıl olarak belirlendi. Piyadeler için ilk muvazzaflık hizmet süresi 2 yıl, kara ordusunun diğer sınıfları için 3 yıl, donanmada ise bu süre 5 yıl olarak kabul edildi. 1886'da Von der Goltz Paşa'nın teklifi üzerine çıkarılan yeni bir askere alma (ahz-ı asker) kanunu ile zorunlu askeri hizmet mükellefiyeti piyadeler için 3 yıl muvazzaf, 3 yıl ihtiyat, 6 yıl aktif hizmetten sonra, 6 yıl redif, 8 yıl da müstahfız kategorisine olmak üzere toplam 20 yıldır (Ayın, 1994, s. 7-44; Çöklü, 2010, s. 201-202)

1906'da yapılan başka bir değişiklikle zorunlu askeri hizmet mükellefiyeti toplamda 28 yıla çıkarıldı. Fakat bu imparatorluğun Avrupa'da bulunan I, II. ve III. ordularına mahsus olup diğer ordu bölgelerini kapsamamaktaydı. Rumeli'ye mahsus askeri mükellefiyet yaşı geçici olarak 20'den 17'ye düşürüldü. Rumeli'nin sağlıklı Müslüman erkek nüfusu 17-20 yaş arası ilk/mukaddem *müstahfız*, 20-23 yaş arası *muvazzaf*, 23-29 yaş arası *ihhtiyat*, 29-37 yaş arası *redif*, 37-45 yaş arası ikinci/*tali müstahfız* kategorisine dâhil edildi (Ertekin, 2022, s. 154, 383-384). 1909'da çıkarılan askere alma kanunu ile bedel-i askeriye vergisi kaldırıldı ve Osmanlı gayrimüslimleri de zorunlu askeri hizmetten mükellef hale geldi. Ayrıca aynı kanunla öteden beri 'istisna mahaller' olarak kabul edilen 'İstanbul ve bilâd-ı selase' (Galata, Eyüp, Üsküdar) halkı da askeri mükellefiyet altına alındı (Ayın, 1994, s. 44).

1909'da ilk üç orduyu kapsayan bir değişiklik gerçekleştirildi. Askerlik hizmeti eskiden olduğu gibi yine 20 yaşında başlayacak ve 38 yaşında redifliğe kadar devam edecekti. Fakat Rumeli'deki Müslümanlar için askerlik yükümlülüğü, bu kez 20'den 18'e indirildi. Fakat bahsi geçen değişiklikler yalnızca ilk üç ordu (I, II. ve III. ordular) için geçerliydi.

Yaş	Kategori	Yıl
18-20	Mustahfız (Sadece Müslümanlar)	2
20-38	Nizam+İhtiyat+Redif	18
38-43	Müstahfız	5
Toplam		25 (TNA, FO 195-2346)

1912'deki Balkan harbi esnasında hazırlanan Müstahfız Kıtaatı Talimatı'na göre, müstahfız kategorisinde bulunan 18 ilâ 20 yaş aralığındaki erkeklerden gönüllü olmak isteyenler ile 38-45 yaş aralığında seferberlik meşakkatine katlanabilecek kadar tahammül sahibi olanlardan gönüllü müstahfız taburları oluşturulması ile alakalı bir irâde-i seniyye çıkarıldı. Buna göre 18-20 yaş arası askeri hizmet mükellefiyeti, gönüllülük esasına bağlanarak tüm imparatorluğa teşmil edildi. Bunun haricinde 1886-1914 arası dönemde, askere alma ile ilgili olarak genel bir değişikliğe gidilmedi. 1914'e kadar 1886 askere alma kanunu yürürlükte kaldı (Ayın, 1994, s. 45-47).

Osmanlı ordusu 1914'te de aktif-muharip-muvazzaf kuvvetler –nizam/nizamiye-, yedek birlikler –ihtiyat/redif- ve bölgesel kuvvetler –müstahfız- olmak üzere 3 temel kategoriden müteşekkildi. Aktif birlikler imparatorluğun en genç ve dinamik unsurlarından oluşmaktaydı, yedek birlikler olan ihtiyatlar aktif ordudan bir miktar daha yaşlı lakin talimliydi, bölgesel kuvveleri oluşturan müstahfızlar ise genellikle görece en yaşlı erkeklerden oluşmaktaydı. Kökleri II. Mahmud devrine değin uzanan önceki yedek asker sistemi olan *rediflik* 1913'te sonlandırıldı. Diğer tüm büyük Avrupa güçlerinin aksine, Osmanlı İmparatorluğu'nun yedek tümenlerden müteşekkil sağlam yedek kolorduları sahaya sürebilecek büyük bir yedek askeri sistemi yoktu. Erickson'a bakılırsa, Ağustos 1914'ten sonra seferber edilen Türk tümenlerinin İngiliz istihbaratı tarafından 'ihtiyat tümenleri' olarak tanımlanması oldukça hatalıydı. Bu hatanın nedeni 1913'te redif kategorisinin nasıl bir biçim aldığına doğru anlaşılammamasıydı (Erickson, 2001, s. 8-9, 51). İhtiyat kuvvetleri, imparatorluğun dört bir yanına dağıtılmıştı ve nizami/muvazzaf kuvvetleri takviye etmek için devreye sokulan bir yedek insan havuzu oluşturmaktaydı.

Osmanlı ordusunda askeri seferberlik yaş marjı 1906 ve 1909'da - Rumeli'deki ilk üç orduya mahsus olmak kaydıyla- genişletilmiş, 1912'de 'gönüllülük' esasına dayalı olarak tüm imparatorluğa teşmil edilmiş, 1916'ya gelindiğinde artan erkek zayıyatı Osmanlı Hükûmeti'ni yaş marjını daha da genişletmek zorunda bırakmıştı. Her hâlükârda Osmanlı ordusunda zorunlu askeri hizmet mükellefiyeti yaş marjı, 1846-1916 tarihleri arasında, savaşlar ve iç isyanlar yüzünden, zaman zaman konjonktürel olarak genişletilmek durumunda kalmıştı. Bu bağlamda 1916'da müstahfızlık hizmet süresinin 45'ten 50'ye çıkarılması ve 45-50 yaş aralığındaki erkeklerin iç güvenlikten sorumlu tutulmasının I. Dünya Harbi'nde yaşanan ağır zayıyatlar nedeniyle alınmış olağanüstü bir tedbir olduğu ortadadır. Üstelik bu tedbire, hızla tükenen insan kaynağını telafi edebilmek adına sadece Osmanlı'nın değil diğer devletlerin de başvurmuş olduğu unutulmamalıdır.

Komite raporuna göre, 1915-1916'da bedelli askerlik kanunu hakkındaki tüm muafiyetler en azından kâğıt üzerinde kaldırılmıştı. Ancak komite üyelerine göre, şimdiye kadar bedelli askerlik sayesinde askeri hizmetten muaf tutulan çok sayıda kişinin, nüfuzlarını kullanarak hizmetten kaçmaya devam etmesi pekâlâ mümkündü. Bu bağlamda Rumlar ve diğer Gayrimüslim tebaa da dâhil olmak üzere göçmen ve muhacirler askere çağrılmış ve Sırlara, Osmanlı ordusuna katılmaları için teşvikler sunulmuştu. Osmanlı Hükûmeti, asker alma konusunda zorluklar yaşadığı Arap, Kürt ve Dürzilere daha fazla baskı uygulamaya başlamıştı. Ancak Hıristiyanlar ve Yahudiler, 1916'da muhtemelen askere çağrılısalar da, hala çoğu askeri talim görmüş değildi. Daha önce bahsi geçtiği üzere komite üyeleri Osmanlı'nın Gayrimüslim tebaasından daha ziyade geri hizmette faydalandığı görüşündeydi. Osmanlı'nın Rumeli'de kaybettiği birçok vilayetteki Müslüman erkek nüfus orduya alınmak üzere Türkiye'ye çağrılmaktaydı. Bu çağrı, Bulgaristan sınırları içinde bulunan ve Bulgar ordusunda hizmet etmek zorunda kalan 100.000'den fazla askerlik çağındaki Müslüman için değil Bosna-Hersek ve Makedonya ve Dobruca nüfusu için geçerliydi. 15 Ekim'de İstanbul'dan ayrılan bir muhbir, Makedonya ve Dobruca'dan bir dizi tren dolusu erkeğin Edirne yönünden İstanbul'a gelmekte olduğunu bildirmişti. Ayrıca 24 Ekim tarihli Bulgar gazetesi *Balkanska Pošta*'da, Bosna-Hersek'teki 18-42 yaşındaki tüm Türklerin, orduda hizmete çağrıldığı, 80.000'inin ise orduda istihdam edildiği belirtilmekteydi. Komite üyeleri -Bulgaristan hariç- Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'da kaybettiği vilayetlerinden elde edilebilecek toplam asker sayının 100.000 civarında olduğu kanaatindeydi. Komite üyeleri,

bu bilgilere dayalı olarak Osmanlı ordusunun sahadaki toplam kuvvet miktarının 590.000 civarında olduğunu tahmin etmekteydi. Ayrıca bu sayıya ilaveten eldeki ihtiyat birliklerine dair istatistikler ise aşağıdaki gibiydi:

Karargâhlarda askeri talim gören erkekler	50.000
1918 tertibi	80.000
1919 tertibi	80.000
Bosna-Hersek ve diğer yerlerden gelenler	100.000
Bedelli askerlik uygulamasının kaldırılması ve zorunlu askeri hizmete yanaşmayan gruplar üzerindeki baskının arttırılmasından gelebilecek asker sayısı (tamamen spekülatif)	200.000
Toplam	510.000

Komite, bedelli askerlik uygulamasının kaldırılmasından sonra - kahir ekseriyeti geri hizmete alınacak- yaklaşık 150.000 Gayrimüslim olacağını tahmin etmekteydi. Kürtler ve Araplar üzerindeki artan baskı, büyük ölçüde, muharebe alanında faydaları çok sınırlı olan düzensiz birliklerin sayısında bir artışa neden olacaktı. Komite üyeleri, tam tarihini vermese de bütün bu değişikliklerin I. Dünya Harbi esnasında hayata geçirilen yeni askere alma mevzuatıyla (1915-1916¹⁶) ilişkili olduğunu ifade etmekteydi.

Sonuçta raporun hazırlanma tarihi olan Ocak-Eylül 1917 arasında Osmanlı ordusunun tüm cephelerde –muvazzaf ve ihtiyat birlikleri dâhil- 1.100.000 civarında askeri mevcuttu. Bunların arasında, hâlihazırda askeri talim görmekte olan üç yedek birlik (1918, 1919 tertipleri ile 1916'da talim görenler) haricinde yaklaşık 720.000'i talimliydi (TNA, CAB 24/3/24).

Tam bu noktada Edward J. Erickson'un redif teşkilatı hakkındaki tespitleri hatırlanacak olursa, İngiliz belgelerinde *ihtiyat kuvveti olarak anılan* bu birliklerin de pekâlâ muharip ordu kuvvetine dâhil edilmesi ihtimalini göz önünde bulundurmak gerekir. Zira harbin ortasında, bedelli askerlik uygulaması ilga edilmiş ve askeri mükellefiyet yaş marjı genişletilmişken Osmanlı ordusunun 720.000'i talim görmüş asker arasından neden 590.000'lik bir muharip kuvvete sahip olduğu sorusunun cevabını komite üyelerinin raporunda bulmak ne yazık ki mümkün değildir. Hal böyleyken 1917 senesi başlarında Osmanlı İmparatorluğu'nun *asgari* 720.000, *azami* 1.100.000 kişilik muharip kuvvete sahip olabileceği ihtimali de göz önünde bulundurulmalıdır.

Ayrıca Komite'nin ilk raporunda, yukarıda anılanlar haricinde başka abartı ve eksikler de göze çarpmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu ile alakalı ilk raporda Osmanlı ordusunda bir tümenin ortalama 10.000 ya da biraz daha az bir kuvvetten müteşekkil olduğu belirtilmiştir. Bu bilgiye dayalı olarak Osmanlı ordusunun toplam tümen sayısı 50, muharip kuvvet mevcudu ise 500.000 olarak verilmiştir. İkinci raporda tümen sayısı 52 olarak güncellenmişse de 1917'de Yıldırım Ordular Grubu'nun teşkil edilmesi sonrasında tümen sayısının -kuvvet mevcudu aynı

¹⁶ Komite üyeleri bu kanunun ne zaman çıkarıldığı hakkında herhangi bir tarih vermemektedir.

kalmakla birlikte- 44'e düştüğü belirtilmiş ve bu parametre merkeze alınarak Osmanlı ordusunun toplam muharip kuvvet miktarı 590.000 olarak belirlenmiştir. Bu tahminlere dayalı olarak, Osmanlı ordusunun 1916-1917 arasında 52 tümene sahip olduğu varsayıldığında 1 tümenin ortalama kuvvet mevcudu yaklaşık 11.350 kişi olmaktadır. Üstelik hem bu bilgi hem de Zeke-riya Türkmen'in 19. Tümen'in kuvvet mevcudu hakkındaki tespitleri göz önüne alındığında Düşman Personeli Komitesi'nin ilk raporunda geçen Osmanlı ordusunda bir tümenin ortalama kuvvet mevcudunun 10 bin ya da 10 binden daha az sayıda olduğu yönündeki tahmini isabet-sizdir. Ayrıca Düşman Personeli Komite üyeleri, Osmanlı ordusunun toplam kuvvet mevcudu hakkındaki bilgileri derlerken 1909-1913 yılları arasında İstanbul'da askeri ataşe olarak görev yapmış olan Albay Tyrrell'in 1910 yılı ataşe raporlarına bakmayı ihmal etmiştir. Albay Tyrrell'in çıkardığı şablona göre, Osmanlı ordusu 1909'da 4 bölük=1 tabur, 4 tabur=1 alay, 2 alay= 1 tu-gay, 2 tugay= 1 tümen formunda teşkilatlanmıştır. Tyrrell'in bu tespitlerine bakıldığında 1909'da Osmanlı ordusunda *1 tümen 16 taburdan* müteşekkildir.¹⁷

Osmanlı ordusunun 1909'daki ortalama harp/savaş ve barış kuvveti aşağıdaki gibiydi:

Osmanlı Devleti	Piyade	Süvari	Topçu		Diğer silah ve şubeler	Diğer ta-limli asker mevcudu	Toplam
			Asker	Top			
Barış	150.000	21.000	35.000	1.320	25.000	-	231.000
Harp	975.000	25.000	45.000	1.600	30.000	100.000	1.175.000

Tyrell'e göre, 1909'da Osmanlı ordusunun barış zamanı toplam 231.000, *savaş zamanı 1.175.000 askeri mevcuttu* (TNA, FO 195-2346). Nitekim Goltz Paşa'ya göre, Osmanlı Ordusu Balkan harpleri ile Trablusgarp Harbi'nden önce 1.250.000 kişilik harp kuvvetine sahipti. Osmanlı ordusunun harp kuvvetinin 1909'da 1.175.000 kişi, 1910'da 1.250.000 kişi olduğu ve Ye-men'de 90.000, Balkan harplerinde *azami* 250.000 zayıat vermiş olduğu varsayıldığında -Trab-lusgarp harbindeki zayıatlar hariç- 1914'te Osmanlı ordusunun *ortalama yaklaşık 850.000-890.000* kişilik muharip kuvvete sahip olabileceği ileri sürülebilir. *Handbok of the Turkish Army*'deki tahminlere dayalı olarak Osmanlı ordusunun 1894'ten bu yana giriştiği tüm sefer-lerde (Yemen, 1897 Türk-Yunan Harbi, Balkan harpleri) toplamda yaklaşık 260.000 zayıat ver-diği kabul edildiği takdirde 1914'te Osmanlı ordusunun yaklaşık 950.000-990.000 kişilik bir kuvvete sahip olması muhtemel görünmektedir.

Balkan mağlubiyetinden hemen sonra, Birinci Dünya Harbi öncesi gerçekleştirilen yeni-den teşkilatlanmaya göre Osmanlı kara kuvvetleri, Harbiye Nezareti'ne bağlı dört Ordu Müfet-tişliği (I. Ordu, II. Ordu, III. Ordu, IV. Ordu) hâlinde, -biri müstakil- 13 kolordu ve bunlara bağlı

¹⁷ Fakat 1915'te en azından 19. Piyade Tümeni'nin 4 değil 3 alaydan (57., 72. ve 77. Alaylar) müteşekkil olduğunu da hatırd tutmak gerekir (Türkmen, 2024).

İngiliz İstihbarat Raporlarına Göre İstatistiklerle I. Dünya Harbi (1914-1918)

-ikisi müstakil- 38 piyade ve 4 süvari tümeninden müteşekkil hale gelmiştir (Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi 1997, s. 10).

Buraya kadar İngiliz komite raporlarında geçen Osmanlı ordusunun toplam muharip kuvveti ile alakalı tahminleri -toplam 42 tümen veya 52 tümen- ayrı ayrı değerlendirilerek, Osmanlı ordusunda farklı parametreler çerçevesinde 1 tümenin ortalama kuvvet mevcudunu tahmin etmek mümkündür.

Tahminler	1915-1917 arasında Osmanlı ordusu muharip kuvveti	Toplam 42 Tümeneye göre 1 tümenin ortalama kuvvet mevcudu	Toplam 52 Tümeneye göre 1 tümenin ortalama kuvvet mevcudu
Ekim 1915'te Çanakkale Komitesi'nin Tahmini	634.000	15.095	12.192
18 Ekim 1916 Tarihli İngiliz İstihbarat Raporu Tahmini	500.000 (nizam) 300.000 (ihtiyat)	11.904	9.615
18 Ekim 1916 Tarihli İngiliz İstihbarat Raporundaki 300.000 ihtiyat askeri muharip kuvvete dâhil edildiğinde ortaya çıkan tahmin	800.000	19.050	15.380
Düşman Personeli Komitesi'nin 28 Temmuz 1916 tarihli ilk raporundaki tahmini	500.000	11.904	9.615
Düşman Personeli Komitesi'nin Ocak-Eylül 1917 tarihli ikinci raporundaki tahmini	590.000 (nizam) 510.000 (ihtiyat)	14.047	11.346
Düşman Personeli Komitesi'nin Ocak-Eylül 1917 tarihli ikinci raporundaki 510.000 ihtiyat askeri muharip kuvvete dâhil edildiğinde ortaya çıkan tahmin	1.100.000	26.190	21.153

Daha önce bahsi geçtiği üzere Çanakkale kara muharebeleri başladığında 19. Piyade Tümeni'nin toplam kuvvet miktarı (249 subay +13.476 asker) toplam 13.725 kişidir. 19. Tümen hakkındaki kuvvet mevcudu ölçü alınıp diğer tüm tümenlerin kuvvet mevcudunun da ortalama 13.725 kişiden müteşekkil olduğu varsayıldığı takdirde 1916'da Osmanlı ordusunun toplam kuvvet mevcudu hakkında bir takım tahminler ileri sürülebilir. Buna göre Osmanlı ordusu, Türk Genelkurmayı'na göre toplamda 42 tümeden müteşekkil ise 1915-1916'da 576.450 kişilik muharip kuvvete sahip demektir. İngiliz istihbaratına göre 52 tümeden müteşekkilse, şu halde

muharip kuvvet sayısı 713.700 kişi olmaktadır. 1917’de Yıldırım Ordular Grubu’nun teşkil edilmesi sonrası, -tümen kuvvetleri aynı kalmak şartıyla- toplam tümen sayısı 44’e düştüyse Osmanlı ordusunun ortalama kuvveti 603.900 civarındadır. Öte yandan Edward J. Erickson’un tespitlerinin doğru olduğu kabul edilip İngiliz raporlarında ihtiyat kuvveti sanılan birlikleri muharip ordu kuvvetine dâhil ettiğimizde ise Osmanlı ordusunun Ekim 1916’da 800.000, Ocak 1917’de ise 1.100.000 civarında askeri olduğu iddia edilebilir.

Ayrıca bu bilgiler ve tahminler çerçevesinde Düşman Personeli Komitesi’nin her iki raporunda da verilen toplam zayıat miktarları ile alakalı tahminlerin abartılı olduğu ortadadır. İlk raporda –sadece Çanakkale’de 250.000 kişi olmak üzere- tüm cephelerde toplam geçici ve kalıcı zayıat (ölü, hasta, ağır yaralı, kayıp, firari) miktarının 500.000 civarında olduğu belirtilmekteyken ikinci raporda bu sayı Ocak-Eylül 1917 itibarıyla 625.000’e çıkarılmıştır. Üstelik Türk kaynaklarının çoğunda da Çanakkale’deki toplam zayıat sayısı 250.000 olarak geçmektedir. Oysa Türk Genelkurmay kayıtlarına göre Çanakkale deniz ve kara muharebelerinde subay ve er toplam *şehit sayısı* 57.263’tür. Bu muharebeler boyunca verilen *toplam zayıat* (şehit, ağır yaralı, hafif yaralı, kayıp, esir vs.) 210.000-218.000 civarındadır (Birinci Dünya Harbi’nde Türk Harbi, 1997, s. 244). Mesut Uyar ve Edward J. Erickson’a göre ise Osmanlı ordusu Çanakkale cephesinde zafer elde edinceye değin 1.658’i subay olmak üzere toplamda 166.507 zayıat (şehit, yaralı ve hasta) vermiştir (Uyar Erickson, 2017, s. 515).

Buna karşın Türk Genelkurmay kayıtlarına göre Çanakkale’deki kara ve deniz muharebeleri sonucunda İngilizlerin yaklaşık 205.000, Fransızların ise 47.000 zayıatı vardır (Birinci Dünya Harbi’nde Türk Harbi, 1997, s. 232). Michael Clodfelter’a bakılırsa Çanakkale cephesinde Britanya’nın toplam zayıatı hastalar dâhil 198.340 kişidir. Sadece İngiliz 29. Piyade Tümeni’nden dahi toplam 34.012 kişi hayatını kaybetmiştir. Fransız ordusu Çanakkale’ye toplamda 79.000 asker sevk etmiş, muharebe sonunda 47.000 zayıat vermiştir (Clodfelter, 2017, s. 417).

Çanakkale deniz ve kara muharebeleri boyunca (19 Şubat 1915- 9 Ocak 1916) toplamda *asgari* 166.500 *azami* 218.000 zayıat verildiği tahmini ile I. Dünya Harbi’nde Alman askeri misyon heyeti başkanı olan Liman von Sanders’in sadece Sarıkamış (22 Aralık 1914 ve 6 Ocak 1915) harekâtında *azami* 80.000 civarında zayıat verilmiş olduğu yönündeki tahmini (Ertekin, 2024c s. 121) bir araya getirildiğinde, Osmanlı ordusunun 1914-1916 arasında sadece bahsi geçen *iki cephe*de toplamda *asgari* 246.500 *azami* 298.000 civarında zayıat (ölü, ağır hasta, kayıp, firari ve esir) vermiş olduğu ileri sürülebilir. Hal böyleyken Düşman Personeli Komitesi’nin ilk raporunda bahsi geçen, Osmanlı ordusunun Kasım 1914-Temmuz 1916 arasında tüm cephelerdeki toplam zayıatının 360.000 kişi civarında olduğu yönündeki Rus tahmini –her ne kadar gerçek sayı tam olarak bilinmese de- İngiliz istihbaratının 500.000 yahut 625.000 tahmininden daha makul görünmektedir. Harpte düşmanın gücünün hasıraltı edilip zafiyetlerinin ön plana çıkarılması (propaganda) yahut Kabine İnsan Gücü Komitesi üyelerinin itiraf ettiği üzere düşman tarafın zayıat miktarlarının olduğundan daha abartılı gösterilmesi hususundaki genel eğilimler bir tarafa bırakılıp Türk Genelkurmayı tarafından ileri sürülen tahmin ölçü kabul edildiğinde, *Osmanlı ordusunun sadece Çanakkale kara ve deniz muharebelerinde* (Şubat 1915-Ocak 1916 arasındaki toplam 11 aylık süre zarfında) *her ay ortalama 18.181 ilâ 19.818 arasında* zayıat vermiş olduğu ortadadır. Osmanlı ordusunun tüm cephelerdeki ortalama zayıat miktarının -son derece yoğun çatışmaların yaşandığı- Çanakkale cephesindeki zayıat miktarıyla *eşit* olduğu

varsayıldığında dahi harbin sürdüğü Kasım 1914-Ekim 1918 arasındaki toplam 47 aylık süre zarfında Osmanlı ordusu *azami* 854.507 ilâ 931.446 civarında zayıat vermiş olabilir.

9. Düşman Personeli Komitesi Raporlarında Bulgaristan (1910-1917)

31 Aralık 1910 tarihindeki son nüfus sayım verilerine göre Bulgaristan'ın 4.337.513 nüfusu bulunmaktaydı (TNA, CAB 42/19/4). Komite'nin andığı ancak detaylarını paylaşmadığı Bulgaristan'ın 1910 yılına ait ayrıntılı resmi nüfus verileri aşağıdaki gibiydi:

Cinsiyet	Ortodoks	Müslüman	Yahudi	Ermeni-Gregoryen	Katolik	Protestan	TOPLAM
Erkek	1.850.166	310.591	20.001	6.720	15.994	3.213	2.206.685
Kadın	1.794.401	291.597	20.075	5.552	16.161	3.042	2.130.828
TOPLAM	3.644.567	602.188	40.076	12.272	32.155	6.255	4.337.513

1910 resmi nüfus sayımına göre Bulgaristan Balkan harplerinden önce 602.188 Müslüman nüfusu sahipti (Yıldırım, 2020, s. 83).

Bulgaristan Nüfus Genel Müdürlüğü raporuna göre 1914 yılında Bulgar nüfusu 4.943.256 kişiydi. 1910-1913 yılları arasındaki artış, harplerle Rumeli'den alınan topraklarından kaynaklanmaktaydı. Bulgaristan'ın toplam tahmini nüfusu 1912'den 1913'e kadar 440.000 kişi arttığınan ve normal yıllık artış yaklaşık 60.000-70.000 civarında olduğundan, Balkan harplerinden elde edilen topraklardan kaynaklanan net nüfus artışı yaklaşık 375.000 civarındaydı. Bu rakamları esas alan komite üyeleri 1915 yılı sonunda Bulgaristan nüfusunun ortalama 5.040.000 olacağını tahmin etmekteydi.

Bulgar ordusunda askeri mükellefiyet yaşı 17-47 aralığını kapsamaktaydı. Bu yaş aralığındaki Hristiyan erkeklerin toplam nüfus içindeki oranı, eldeki en son güvenilir bilgi olan 1905 yılında % 19.4'tü. Bu yüzdenin aynı kaldığı varsayıldığı takdirde, askerlik çağındaki erkeklerin sayısının 1915 yılı sonunda 978.000 kişiye ulaşacağı tahmin edilmekteydi. Balkan harpleri esnasında Bulgaristan'ın kalıcı erkek zayıatı 35.000-40.000 arasındaydı. Bu harpler neticesinde bahsi geçenlerin tamamı hayatını kaybetmese de birçoğu askerliğe elverişsiz hale gelmişti. Neticte itibariyle Bulgaristan'da 17-47 yaş aralığında toplam 943.000 kişi vardı ve askerlik çağındaki toplam erkek sayısı 1.000.000'un biraz altındaydı. Bulgaristan'daki Müslüman nüfus, -birkaç istisna haricinde- [tıpkı Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimlere tatbik edilen uygulama gibi] muhtemelen geri hizmette kullanılmakta olduğundan, muharip kuvvetlerden ayrı ele alınmalıydı.

Bulgaristan'da Türkçe konuşan Müslüman nüfusun oranı, resmi 1910 yılı istatistiklerine göre, % 11.63'tü. Balkan harpleriyle işgal edilen topraklardaki 17-47 yaş arası Türkçe konuşan Müslüman erkeklerin sayısı yaklaşık 72.000 civarındaydı. Bu yüzden 72.000 sayısı genel toplamdan (943.000) çıkarıldığında Bulgaristan'ın erkek nüfusu 871.000 kişiye düşmekteydi. Bu rakamdan Bulgaristan'daki Müslüman erkek nüfus da (101.000) çıkarıldığında genel toplam 770.000 olmaktadır. Rumlar ve Türkler Bulgar nüfusunun ana unsurları arasındaydı ancak Selanik'ten yeni alınan istihbarata göre, Müslüman olmayan herkes askere çağrıldığından bu toplam sayıya büyük ölçüde Rumlar da dâhildi. Bulgaristan'daki Rum nüfustan 40.000 erkek elde edilebilirdi. Bu ilave ile birlikte 17-47 yaş arası toplam erkek sayısı 810.000'e çıkmaktaydı.

Aşağıdaki tablo 31 Aralık 1915'teki toplam nüfus tahminine (5.040.000) dayalı olarak oluşturulmuştur:

17-47 Yaş aralığındaki Hristiyan erkek nüfus= %19.4	978.000
1912-1913 Balkan harplerindeki tahmini zayıtlar	35.000
GERİYE KALAN	943.000
Yaşlı nüfus arasında Müslümanların oranı= %11.63	101.000
GERİYE KALAN	842.000
Balkan harplerinde işgal edilen topraklardaki tahmini Müslüman sayısı	32.000
KALAN TOPLAM ERKEK NÜFUSU	810.000 (TNA, CAB 42/19/4)

İngiliz Savaş Bakanlığı tahminlerine göre Ağustos-Eylül 1916'da Bulgaristan ordusunun muharip kuvvet miktarı, *azami 430.000* kişiydi. Balkan harpleri esnasında işgal edilen topraklardan gelen askerliğe elverişli 20.000 kadar Makedon- ki bunlar Makedonya tümenine sevk edilmişti- çıkarıldığında Bulgaristan'ın kendi öz kaynaklarıyla çıkarabileceği asker sayısı 410.000 olmaktaydı. İngiliz Savaş Bakanlığı, -harbe dâhil olduğu 12 Ekim 1915'ten Ağustos-Eylül 1916'ya değin- Bulgaristan ordusundaki kalıcı zayıt miktarının 90.000, geçici zayıt miktarının ise 50.000 kişi olduğunu tahmin etmekteydi. Mühimmat imalatı, demiryolları ve diğer sivil hizmetler için kullanılan insan kaynağı ise 60.000 civarındaydı.

Sonuç itibarıyla askerlik çağındaki 810.000 erkek nüfusun dağılımı şu şekildeydi:

Bulgar ordusu kuvvet mevcudu (talimli erkekler dâhil)	410.000
12 Ekim 1915'ten Ağustos-Eylül 1916 arası kalıcı Zayıt	80.000
12 Ekim 1915'ten Ağustos-Eylül 1916 arası Diğer yaralı ve geçici zayıt	50.000
Seferber edilir olan ancak endüstride kullanılması gereken erkek sayısı	60.000
Askerliğe elverişli olmayan erkek sayısı	140.000
TOPLAM	740.000 (TNA, CAB 42/19/4)

İngiliz İstihbarat Raporlarına Göre İstatistiklerle I. Dünya Harbi (1914-1918)

Raporda, 17-47 yaş arası 70.000 erkek ise komite üyelerince hesap dışı tutulmuştu. Ne-tice itibariyle ilk raporda Bulgar ordusunun kuvvet mevcudu, 1918 tertibi de dâhil edildiğinde, 430.000'di.

Komitenin Bulgaristan hakkındaki 31 Aralık 1916'da güncellenmiş raporu Eylül 1917'de basılmıştı. İkinci rapora göre, Bulgaristan'ın asker kaynağı her geçen asker kaynağının tüken-mekteydi. Bulgaristan'ın Balkan harpleri boyunca verdiği zayıat miktarı, bir önceki raporda 35-40 bin olarak verilmişken ikinci raporda 60.000 olarak güncellenmişti. Bir önceki raporda az sayıda askerin silahaltına alınacağı düşünülmesi için hariç tutulan Bulgaristan'daki Müslüman nüfus, 1916'da askerlik hizmetiyle mükellef hale getirilmişti. Ancak bu nüfustan ne kadar asker alındığı konusu, belirsizliğini tamamen muhafaza etmekteydi. Bulgaristan'da askerlik çağındaki (17-47 yaş) Müslüman nüfus bir önceki raporda 133.000 erkek olarak tahmin edilmişti. Komite üyeleri ikinci raporda 'Bulgaristan'daki Müslüman ve Hıristiyan nüfusun askerlik hizmetine ta-mamen uygun olduğunu varsayıp 1912-1913 Balkan harplerindeki kayıpları düştüğünde, 1916 yılı sonunda Bulgaristan'da 17-47 yaş arası erkek sayısının 945.000 kişi olduğunu sonucuna varmıştı. Bunların yaklaşık 165.000'i fiziki olarak askerliğe elverişsizdi. Bulgaristan'da askeri hizmete uygun yaş ve sağlıkta yaklaşık 780.000 erkek bulunmaktaydı.

Komite üyeleri, I. Dünya Harbi'nden önceki 1-2 yıllık süre zarfında her yıl orduya 42.000 asker katıldığı bilgisinden hareketle, Bulgaristan'ın, Balkan harpleri boyunca işgal ettiği toprak-lardan gelebilecek askerle birlikte 1915-1916 boyunca yıllık 55.000 civarında askeri silahaltına aldığı tahmin etmekteydi. İlk raporda 90.000 olarak tahmin edilen kalıcı zayıat, İngiliz Savaş Bakanlığı tarafından edilen yeni istihbarat doğrultusunda 1916 yılı sonunda 130.000 olarak güncellenmişti. Komitenin bu hususta elindeki yegâne güvenilir kanıt, 1916 Haziran ayında Sofya basınında yayımlanan ve ölü sayısının 37.000, diğer zayıatın ise 100.000 olduğu yönün-deki açıklamaydı. Fransız istihbaratının 14 Şubat 1917'ye kadar olan Bulgar kalıcı zayıat tah-mini de 132.000 civarındaydı.

1916 sonbaharında yaşanan ağır çatışmalar nedeniyle Bulgar ordusundaki geçici zayıat miktarı önceki 50.000 tahmini yerine 60.000 olarak güncellenmişti. Komite ikinci raporunda endüstride tutulan erkek sayısını da 60.000'den 70.000'e yükseltmişti. Komiteye göre, 1918 tertibinin dörtte üçünün muharebe alanına sevk edilmesi ve 1919 tertibinden bazı askerlerin askeri talim görmeye devam etmesi, Bulgaristan'ın yedek birliklerinin tükenmekte olduğunun işaretiydi.

Bulgar ordusunun sahadaki muharip kuvvet miktarı önceki raporda -1918 tertibi de dâhil- 430.000 olarak tahmin edilmiş ancak bu rakama, nakliye ve diğer muharip olmayan bir-liklerde hizmet veren Müslümanlar ve Makedonlar dâhil edilmemişti. İngiliz ve Fransız istihba-ratının ortak tahminine göre Bulgar ordusunun 31 Aralık 1916 itibariyle güncel vaziyeti şö-yleydi:

Güncel/İkinci Rapordaki İlaveler	
Makedon nakliye personeli	65.000
Askerliğe elverişli yaş ve fiziğe sahip Bulgar Müslümanları	110.000
1919 tertibi	55.000

TOPLAM	230.000
İlk rapordaki tahmin	430.000
Genel Toplam	660.000

Bu toplam mevcuttan, toplamı 80.000 olan ilave daimi zayıat (40.000), ilave geçici zayıat (10.000), endüstride istihdam edilen ilave işçiler (10.000), 1 Ocak 1916'da 46-47 yaşında olup da 1 Ocak 1917 itibariyle askeri mükellefiyet yaşını dolduran (20.000) erkekler çıkarıldığında geriye Nisan-Eylül 1917 arasında 580.000 kişilik bir muharip ordu kuvveti kalmaktaydı (TNA, CAB 24/3/24).

10. Kabine İnsan Gücü Komitesi'nin Mart 1918 Tarihli Nihai Taslak Raporu

Kabine İnsan Gücü Komitesi (Cabinet Committee on Man-Power) tarafından nihai bir taslak şeklinde hazırlanarak, İngiliz Kabinesi ve Başbakanı'na sunulan Mart 1918 tarihli rapora göre 'Rusya'nın çöküşü' *İtilâf* devletlerini sayısal açıdan en büyük insan gücü kaynağından mahrum bırakmıştı. Üstelik bu kayıp 1918 yılı boyunca Amerika Birleşik Devletleri'nden gelen insan gücüyle de telafi edilememişti (TNA, CAB 24/4/36). 21 Ocak 1918 tarihli bir başka raporda ise Rusya'da vuku bulan devrim, İstanbul'un İngilizlerin elinde kalmasını sağlamış¹⁸, Panturanizm'in genişlemesi ile İngiliz nüfuzunun Ukrayna'ya kadar yayılması ihtimalinin ise önünü açmıştı (TNA, CAB 25/43).

Kabine İnsan Gücü Komitesi üyelerine göre, ülkenin en sağlam erkek gücünün giderek tükenmesinin ekonomi üzerindeki olumsuz tesirleri hâlihazırda tüm savaşan ülkelerde olduğu gibi İngiltere'de de kendini hissettirmeye başlamıştı (TNA, CAB 24/4/36).

İngiliz Genelkurmayı tarafından gözden geçirilmiş versiyona göre, Aralık 1917'de Batı cephesinde *İtilâf* devletlerinin ve Almanya'nın askeri kuvvetleri aşağıdaki gibiydi:

Ülke	Tümen	Tabur	Tüfek	Muharip Kuvvet
İngiltere	57	742	574.000	1.288.000 (11.800 Hintli hariç)
Fransa	101	985	690.000	1.890.000
Belçika	6	108	74.000	120.000
Portekiz	2	24	25.000	37.000
Amerika	3,5	45	39.000	85.000

¹⁸ Zira Çanakkale muharebeleri devam etmekteyken Mart-Nisan 1915'te imzalanan İstanbul Antlaşması'na göre harbin galibiyetle sonuçlanması halinde, Çanakkale Boğazı, Marmara Denizi, İstanbul ve Midye-Enez hattına kadar Güney Trakya'nın Rusya'ya bırakılmasına karar verilmişti (TBL, IOR/L/PS/10/623, s. 2-3, 115, 225). Rusya'da devrim patlak verince *İtilâf* devletlerinin bu planları suya düşmüş ve İstanbul, İngiliz ve Fransızların insafına kalmıştı.

İngiliz İstihbarat Raporlarına Göre İstatistiklerle I. Dünya Harbi (1914-1918)

İTİLAFLAR DEVLETLERİ TOP-LAM	169,5	1.904	1.402.000	3.420.000
Almanya	151	1.383	1.047.000	2.536.000

Aralık 1917'de İtalya cephesinde İtilâf devletleri ile İttifak devletlerinin (Almanya ve Avusturya-Macaristan) askeri kuvvetleri aşağıdaki gibiydi:

Ülke	Tümen	Tabur	Tüfek	Muharip Kuvvet
İtalya	44 (Ayrıca 5,5 tümene eşit 11 müstakil tugay)	589	465.000	1.141.000
İngiltere	5	65	55.000	98.000
Fransa	6	54	47.000	85.000
İTİLAFLAR DEVLETLERİ TOP-LAM	55	708	567.000	1.324.000
Avusturya-Macaristan	42,5	564	423.500	89.000
Almanya	8	74	55.500	126.000
İTTİFAK DEVLETLERİ TOP-LAM	50,5	638	479.000	915.000

İtilâf devletleri Batı cephesinde 18,5 tümen, 884.000 asker gücü üstünlüğe sahip olmasına rağmen hâlâ Alman cephesini yarmayı başaramamıştı. İtilâf devletleri ayrıca İtalya cephesinde 11 tümen ve 409.000 askeri personel üstünlüğüne sahipti. 1918'deki insan gücü meselesinde en önemli faktör, İttifak devletlerinin Doğu'dan Batı'ya ve İtalya'ya ne kadar asker sevk edebileceği sorusu etrafında yoğunlaşmaktaydı. İngiliz Askeri İstihbarat Müdürü G. Macdonogh, Doğu cephesinde savaşa hazır aktif Alman tümenlerinin sayısını 38 ilâ 41 olarak tahmin etmekteydi. İttifak devletleri Batı cephesindeki kayıpları telafi etmek adına Doğu cephesinden Batı cephesine tümenler sevk etmekte, Doğu'daki boşlukları ise yeni celp edilen insan kaynağı ile telafi etmeye çalışmaktaydı. General Macdonogh, Almanların doğu cephesinde bulunan 38 ilâ 41 tümeninden en az 824.000'i muharip olmak üzere -1919 ve 1920 tertibi de dâhil- yaklaşık 920.000 kişiyi batı cephesine sevk edilebileceği kanaatindeydi. İngiliz Genelkurmay Başkanlığı ve komitenin tahminlerine göre Avusturya-Macaristan'ın muharip insan kaynağı da göz önüne alındığında Batı cephesindeki 'düşman' kuvvetine dâhil edilebilecek toplam kuvvet, 1.334.000 kişiydi.

İtilâf ve İttifak devletlerinin doğu, batı ve İtalyan cephelerindeki toplam top miktarlarını gösteren tablo ise şöyleydi:

İTİLAF DEVLETLERİ	Sahra Topları ve Obüs	Ağır toplar ve Obüs
Batı cephesi	8.988	6.187
İtalyan cephesi	3.314	1.325
TOPLAM	12.302	7.512
İTTİFAK DEVLETLERİ	Sahra Topları ve Obüs	Ağır Topları ve Obüs
Batı cephesi	7.352	5.412
İtalyan cephesi	3.066	1.609
Doğu cephesi	5.803	2.243
TOPLAM	16.221	9.264

Bu toplam sayıya ilaveten *İttifak* devletleri, batı cephesinde 4/1'i kullanıma hazır yaklaşık 2.500 civarında top ele geçirmişti. İttifak devletlerinin Doğu cephesindeki topları Batı ve İtalya cephelerine nakletmesi halinde, 'düşman' orduları 3.919 sahra topu ve 1.752 ağır top üstünlüğüne sahip olacaktı. Öte yandan, 'düşman'ın insan kaynağının tükenmesi, yetersiz beslenmenin etkileri ve hammadde konusunda yaşanan güçlükler, mühimmat stoklarını önemli ölçüde arttırmasının önüne geçebilirdi. *İtilâf* devletleri 1917'de İttifak devletlerine karşı belirgin bir sayısal üstünlük elde etmesine rağmen Batı cephesini yarmayı bir türlü başaramamıştı. 1918'de harbe dâhil olan Amerikan birlikleri, cephedeki dengeleri değiştirmeye değin *düşmanın* [İttifak orduları] batı cephesinde tutunması muhtemel görünmekteydi.

İtilâf devletleri İtalya'ya yalnızca asker değil aynı zamanda gemi, kömür, gıda, hammadde ve harp mühimmatı yardımında da bulunmuştu. 1918'de, harbin bu aşamasında İtalya'dan bu yardım karşılığında Fransa'da bulunan *İtilâf* ordusuna işçi/amele taburları temin etmesi ve batı cephesinde 'düşman' kuvvetlerin sayısının artması ihtimaline karşılık cepheye daha fazla ihtiyat birliği sevk etmesi istenmekteydi. Komite üyelerine göre, Amerika Birleşik Devletleri, Fransa'daki İngiliz seferi kuvvetlerinin her tugayına bir tabur ya da her taburuna bir bölük yerleştirmeyi kabul ederse, *İtilâf* devletlerinin insan kaynağı sorunu büyük ölçüde halledilmiş olacaktı. *İtilâf* devletlerinin; donanmada 90.000, ihtiyat kategorisinde 600.000, yurt müdafaasında -18 yaşında gençlerden müteşekkil- 240.000, kara ordusu ve hava kuvvetlerinde istihdam edilmek üzere, -daha düşük kategorilerde- 320.000 olmak üzere, toplamda 1.250.000 askere ihtiyacı vardı. *İtilâf* devletleri, 1918'de tükenmekte olan donanma personeli hususunda Amerikan donanmasından yardım talep etmiş ancak Amerikan Donanması'nın en yetkili resmi ağzından (First Lord of the Admiralty), 'Birleşik Devletler Donanması'nın bu işe tahsis edebilecek kadar deniz personeli olmadığı, kendi deniz ve nakliye hizmetleri için gerekli mürettebatı bulmakta dahi zorlandığı' yanıtını almıştı.

İngiliz İstihbarat Raporlarına Göre İstatistiklerle I. Dünya Harbi (1914-1918)

1918'de Batı cephesinde, eldeki mevcut yedek asker kaynakları tükenmeye başladığından cephedeki eksiklerin sivillerle telafi edilmesi gündeme gelmişti. Sivillerden temin edilmesi gereken 600.000 kişilik ihtiyat birliklerinin 250.000'inin 18 yaşında ya da 18 yaşından büyük olması gerekmektedir. İtilâf devletlerinin Batı cephesinde en geniş çaplı kaybı, piyadeydi.

1 Ocak 1917'den 30 Kasım 1917'ye kadar İngiliz ve Almanların -hastalar hariç- cephedeki ölü, yaralı ve kayıpları aşağıdaki gibiydi:

Ülke	Batı cephesi	Tüm Muharebe Alanı
Britanya	531.441	572.594
Britanya Dominyonları	147.059	150.784
Britanya Toplam	678.500	723.378 (Buna ilaveten 17.362 Hintli)
Almanya	976.000	2.000.000

Almanya'nın tüm cephelerdeki toplam zıyatı, İngiliz Genelkurmayı'na göre 2.000.000 civarındayken Fransız Genelkurmayı'na göre 2.250.000 civarındaydı. Komite üyeleri hazırladıkları raporda ayrıca *her harpte, tarafların düşmanın kayıplarını abartma eğiliminde olduğunu ve bu eğilimin bu savaş için de geçerli bulunduğunu* hassaten belirtmekteydi.

Fransa, bir süredir büyük bir insan gücü sorunuyla karşı karşıyaydı. Fransız Genel Karargâhı'ndan iki temsilci, Albay Duffieux ve Binbaşı Serot'a göre, Fransız ordusu 1918'deki zıyat tahminlerini 1917'deki tecrübelerine dayanarak hesaplamaktaydı. Bu hesaba göre 1918 yılı boyunca Fransız ordusunun toplam zıyatının *ayda 75.000 kişi* olacağı varsayılmaktaydı.

Ölü, kayıp, yaralı ve hastaların net sayısı *ayda 35.000 ilâ 40.000* arasındaydı. Cephelerden geri dönen hasta ve yaralılara ilaveten *yılda yaklaşık 450.000 zıyatın* telafi edilmesi gerekmektedir. Ağır zıyatlar vermeden düşmanı yıpratmanın imkânsız olduğu inancında olan Fransız Kurmay Albay Duffieux, tıpkı Almanların 1916'da Verdun'da ve Somme'da yaptığı gibi *sürekli ricat stratejisinin* düşmana daha fazla zıyat verdirdiği kanaatindeydi.

Komitenin, İngiliz ve Fransızların Batı ve İtalyan cephelerindeki vermiş olduğu zıyat miktarları hakkındaki tahminleri ise şöyleydi:

Ülke	Net Zıyat Tahmini	Muharip Kuvvet	Muhariplerin net zıyat yüzdesi (%)
Britanya (dominyonlar dâhil)	706.200	1.288.000	55
Fransa	450.000	1.890.000 ¹⁹	24-25

¹⁹ Bu tahmin İngiliz Askeri İstihbarat Müdürlüğü'nün tahminine dayanmaktaydı. Fransız Genelkurmayı'na göre Fransa'nın net muharip zıyatı 1.838.534'tü. Komite üyelerine göre, aradaki fark, yüzdeler açısından sadece bir kesir meselesiydi. Ayrıca Fransız Askeri Ataşesi tarafından üçüncü bir tahmine göre bu sayı 1.778.900 kişiydi. Bu yüzden yüzdeler dilim oranı 24-25 olarak kayda geçmişti (TNA, CAB 24/4/36).

İngilizlerin muharebe alanında vermiş olduğu toplam zayıat Fransızlarınkinden 2 kat fazlaydı. İngiliz Ordu Konseyi (Army Council)'ne göre İngiliz ordusu 1917 yılı boyunca neredeyse sürekli taarruz etmişken, Fransız ordusu bahar taarruzundan bu yana bilinçli bir koruma stratejisi benimsemişti. Üstelik bu stratejiyi İngiliz taarruzları sayesinde sürdürebilmişti. Aradaki fark bundan kaynaklanmaktaydı. *İtilâf* devletlerinin ölümler, yaralanmalar ve esir düşmelerden kaynaklanan zayıatlarının yanı sıra hastalıktan kaynaklanan kalıcı zayıatları da söz konusuydu. Üstelik hastalıktan kaynaklanan zayıatlar -Batı cephesinde olduğu gibi- uzun ve zorlu operasyonlardan kaynaklanan bitkinlikten ötürü artış göstermişti. *Savaş Komitesi*, *İtilâf devletlerinin Batı cephesindeki ana stratejisinin, en azından 1918'in ilk yarısı için, müdafaada kalmak olduğuna karar vermişti*. Komite ayrıca muharebe alanında iki ya da üç kez ağır yaralanan askerlerin cepheye gönderilmesi uygulamasından vazgeçilmesi gerektiği konusunda da mutabakata varmıştı.

İtilâf devletleri harbin son senesinde, tükenen insan kaynağını sivillerle telafi etme ve ordu için mümkün olan en fazla askeri en kısa sürede silahaltına alma stratejisini benimsemek zorunda kalmıştı. Tahminlere göre, sivil hayatta askerlik çağında 3.500.000 erkek vardı. *İtilâf* devletlerinin acilen ilk aşamada 100.000, ardından 400.000 daha olmak üzere toplamda 500.000 askeri silahaltına almaya ihtiyacı vardı. Üstelik bunların 100.000 geri hizmette çalıştırılacak kadınlar olmalıydı. Komite ayrıca endüstride çalışan insan kaynağının daha az stratejik alanlardan daha stratejik alanlarına kaydırılması gerektiği görüşündeydi. Örneğin, pamuk fabrikalarının kısa zamanlı çalıştığı Lancashire'da bir uçak endüstrisi kurulabilirdi. Amerikan birliklerini Fransa'ya nakletmek için daha fazla gemiye ihtiyaç vardı. Bu bağlamda, savaş esirlerinin dahi Savaş Bakanlığı'ndan Milli Hizmet Bakanlığı'na (Minister of National Service) nakledilerek bunlardan işgücü olarak istifade edilmesini ayrıca İrlanda'nın da zorunlu askerlik sistemine dahil edilmesine yönelik bir yasa çıkarılmasını gündeme getirmişti. Bu sayede 150 bin ilâ 160 bin civarında asker silahaltına alınabilirdi. Zira İrlanda da bu harpten İngiltere kadar kazançlı çıkacaktı. Bu koşullar altında *fedakârlıkta eşitlik, adil olacaktı*. Ancak 1918'de hala böyle bir eşitlik söz konusu değildi. İrlandalılar harbe girmezken İngiliz halkından daha fazla fedakârlık yapmasını istemek haksızlıktı. İrlanda, I. Dünya Harbi'nde pasifist bir tutum benimsemişti ve Britanya'daki sendikalar da İrlanda'nın bu tutumunu desteklemekteydi. Büyük Britanya'da vicdani retçilere tanınan müsaadenin İrlanda'da tatbik edilmemesi mümkün dahi değildi. Ayrıca çok sayıda İngiliz, zorunlu askeri hizmet uygulamasından kaçmak için İrlanda'ya sığınmıştı. Komite'ye göre askeri hizmet mükellefiyet yaşının 41'den 45'e yükseltilmesi de ülkede oldukça güçlü bir muhalefete neden olabilirdi. Fakat bütün bu tedbirler en son çareler olarak devreye sokulmalıydı (TNA, CAB 63/24).

Sonuç itibarıyla Rusya'nın çöküşü, Doğu cephesindeki İttifak kuvvetlerini başka bölgelere sevk edebilmek açısından serbest hale getirmişti. Bu çöküş hakkında kesin olarak söylenebilecek tek şey, İttifak devletlerinin 1918'de Batı cephesinde, daha da güçleneceğiydi. Bu yüzden *İtilâf* devletleri hükûmetlerinin askeri danışmanları, en azından 1918'in ilk yarısı için, Batı cephesinde müdafaaya yönelik bir politika takip etme taraftarıydı. Bu koşullar altında, Amerikan kuvvetlerinin Batı cephesine nakli ile İttifak devletlerine karşı kesin sayısal üstünlük kurulacağı zamana kadar *İtilâf* ordularının direncinin muhafaza edilmesi gerekmekteydi. 1918 yılı boyunca, tarım, maden, endüstri ve diğer stratejik alanlarda hizmet veren çok sayıda sivilin askeri hizmete alınması harbi kaybettirebilirdi. Komite'nin tavsiyeleri şöyleydi: Kraliyet Donanması

ve Hava Kuvvetleri muharip personelinin ihtiyaçları diğer tüm birimlerden önce gelmeliydi. Bu öncelikten sonra gemi inşasına, gemi inşasından sonra ise uçak ve tank imaline öncelik verilmeliydi. Gıda ve kereste üretimi gemi inşası ile aynı kategoride değerlendirilmeliydi. Gemi inşası, gıda ve kereste üretimine tanınan öncelik, işgücü israfının önlenmesi için Milli Hizmet Bakanlığı'nın genel denetimine tabi olmalıydı. Amerikan birliklerinin İngiliz birliklerine katılması konusunda elden gelen her türlü çaba sarf edilmeliydi. İthalat kısıtlanmalı ve Amerikan birliklerinin Fransa'ya nakli hızlandırılmalıydı. İngiliz Başbakanı David Lloyd George (1916-1922), İtalyan Hükûmeti'ne, Fransa'daki İngiliz Seferi Kuvveti'nin geri hizmetinde kullanılmak üzere işçi taburları tedarik etmesi ve ihtiyaç halinde Batı cephesine nakledilebilecek seyyar bir ihtiyat birliği oluşturması için baskı yapmalıydı. İngiliz Başbakanı, Yüksek Savaş Konseyi'nin bir sonraki toplantısında, Fransız ve İtalyan hükûmetlerine, nakliye masraflarında tasarruf sağlamak amacıyla süvari tümenlerinin sayısını azaltmaları hususunda ısrar etmeliydi. Batı cephesindeki İngiliz süvari birlikleri, diğer birimlere personel tahsis edebilmek adına, büyük ölçüde azaltılmalıydı. Batı cephesinin tahkim edilmesi amacıyla, yurt müdafaasına tahsis edilen kuvvetler, İngiliz Deniz Kuvvetleri Komutanlığı, Savaş Bakanlığı ve Savaş Kabinesi'nin onayıyla, asgari ölçüde azaltılmalıydı. Birden fazla kez ağır yaralanmış olan askerler muharebe hattına geri gönderilmemeliydi. Savaş Bakanlığı ve Milli Hizmet Bakanlığı, terhis edilen askerlerin istihdamı hususunda iş birliği içinde olmalıydı. Savaş esirlerinin endüstride istihdamı Savaş Bakanlığı'ndan Milli Hizmet Bakanlığı'nın sorumluluğuna devredilmeliydi. Zorunlu askerlik hizmeti şimdilik İrlanda'da uygulanmamalıydı. İrlanda'ya sığınan İngilizleri askerlik hizmetine almak için her türlü çaba sarf edilmeli ve askeri mükellefiyet altında olan erkeklerin İrlanda'ya sığınmalarını engellemek için mümkün tüm tedbirler alınmalıydı (TNA, CAB 63/24).

1 Mart 1918 tarihli Kabine İnsan Gücü Komitesi raporunda 1918 yılının başlarına ait istatistikler yer almaktaydı. İngiliz Genelkurmay Başkanlığı'ndan alınan istihbarata dayalı olarak savaşan devletlerin hangi cephelerde ne kadar fiili kuvveti olduğunu gösteren istatistikler 1918'de -Rusya ve Romanya hariç-şöyleydi:

İngiltere'nin Fransa'da 1.288.000, İtalya'da 98.000, Balkanlar'da 97.000, Filistin ve Mısır'da 143.000, Mezopotamya'da 160.000 olmak üzere savaş alanında toplam 1.786.000 askeri bulunmaktaydı. Fransa'nın, Fransa'da 1.890.000, İtalya'da 85.000, Balkanlar'da 118.000, Filistin ve Mısır'da 2.000 olmak üzere toplamda 2.095.000 askeri mevcuttu. İtalya'nın İtalya'da 1.141.000, Balkanlar ve Arnavutluk'ta 80.000, Filistin ve Mısır'da 200, Libya'da 40.000 olmak üzere toplamda 1.261.200 askeri vardı. Amerika, Belçika, Portekiz, Sırbistan ve Yunanistan'ın muhtelif cephelerdeki fiili kuvvet miktarları ise şöyleydi:

Amerika'nın Fransa'da	85.000
Belçika'nın Fransa'da	120.000
Portekiz'in Fransa'da	37.000
Sırbistan'ın Balkanlar'da	78.000
Yunanistan'ın Balkanlar'da	25.000

İttifak devletlerinin 1918'de muhtelif cephelerdeki fiili kuvvet miktarları ise şöyleydi: Almanya'nın Fransa'da 2.104.000, İtalya'da 107.000, Balkanlar'da 54.000, Türkiye Asyası'nda 20.000, Rusya ve Romanya'da 1.145.000 olmak üzere toplamda 3.430.000 askeri mevcuttu. Avusturya-Macaristan'ın İtalya'da 704.000, Balkanlar'da 25.000, Türkiye Asyası'nda 1.000, Rusya ve Romanya'da 600.000 olmak üzere toplamda 1.330.000 askeri vardı. Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkanlar'da 1.800, Kafkasya dâhil Türkiye Asyası'nda 232.000, Rusya ve Romanya'da 13.000 olmak üzere toplamda 247.000 askeri bulunmaktaydı. Bulgaristan'ın Balkanlar'da 217.000, Rusya ve Romanya'da 62.000 olmak üzere toplamda 279.000 askeri mevcuttu (TNA, CAB 24/4/36).

1918 yılı başlarında *İtilâf* devletlerinin tüm muharebe alanlarında toplam fiili kuvvet miktarlarını gösteren tablo şöyleydi:

İngiltere	1.786.000
Fransa	2.095.000
İtalya	1.261.000
Amerika	85.000
Belçika	120.000
Portekiz	37.000
Sırbistan	78.000
Yunanistan	25.000
TOPLAM	5.487.000

1918 yılı başlarında İttifak devletlerinin tüm muharebe alanlarında toplam fiili kuvvet miktarları ise aşağıdaki gibiydi:

Almanya	3.430.000
Avusturya-Macaristan	1.330.000
Bulgaristan	279.000
Osmanlı	247.000
TOPLAM	5.286.000 (TNA, CAB 24/4/36)

İngiliz İstihbarat Raporlarına Göre İstatistiklerle I. Dünya Harbi (1914-1918)

1918 yılı başlarına ait bu istatistikler, I. Dünya Harbi'nin son yılında savaşan tarafların cephelerde artık iyice yıpranan ve tükenen askeri kuvvet dağılımına bakarak savaşın stratejik dengelerini anlamamıza imkân tanımaktadır. İstatistiklere göre *İtilâf* devletleri, tüm cephelerde toplamda 201.000 asker üstünlüğüne sahip görünmektedir. *İtilâf* devletlerinin 5.487.000'lik toplam kuvvetinin büyük kısmını İngiltere (1.786.000), Fransa (2.095.000) ve İtalya (1.261.000) oluştururken, Amerika'nın Fransa'daki 85.000 askeriyle harbe dâhil olmasının, savaşın gidişatını değiştirecek nitelikte bir destek olmadı açıktır. Daha küçük müttefikler olan Belçika, Portekiz, Sırbistan ve Yunanistan'ın katkıları ise toplamda 260.000 askerle sınırlı kalmış görünmektedir. Öte yandan, İttifak devletlerinin toplam asker sayısı 5.286.000'dir. Almanya'nın 3.430.000 askeriyle bu kuvvetin büyük kısmını oluşturması, ittifakın askeri yükünü büyük ölçüde bu devletin çektiğini göstermektedir. Avusturya-Macaristan 1.130.000 askerle Almanya'ya önemli bir destek sağlarken, Osmanlı İmparatorluğu ve Bulgaristan toplamda 526.000 askerle nispeten daha mütevazı bir katkı sunmaktaydı.

1918 yılı başlarındaki tahmini verilere göre genel manzara şöyleydi:

Muharebe Alanı	Devletlerinin Toplam Kuvveti	İttifak Devletlerinin Toplam Kuvveti	Fark
Fransa	3.420.000	2.104.000	1.316.000
İtalya	1.324.000	811.000	513.000
Balkanlar ve Arnavutluk	398.000	297.000	101.000
Türkiye Asyası	305.200	253.200	52.000
Doğu cephesi	-	1.820.000	1.820.000 (TNA, CAB 24/4/36)

Bu tahmini veriler, farklı cephelerdeki askeri kuvvetlerin dağılımına, harbin stratejik ve lojistik olarak nasıl idare edildiğine dair önemli ipuçları taşımaktadır. Komitenin ortaya koyduğu istatistiklerde *İtilâf* devletleri kuvvetlerinin tüm cephelerde -özellikle Fransa'da- belirgin bir sayısal üstünlüğe (1.280.000) sahip olduğu açıkça görülmektedir. İttifak Devletleri'nin Doğu cephesindeki askerlerini (1.820.000) diğer cephelere sevk etmesi halinde dahi tüm cephelerdeki sayısal üstünlük (1.946.000-1.820.000) 126.000 kişiyle *İtilâf* devletleri lehindedir²⁰. Elbette bütün bu tahminleri ortaya koyarken İttifak devletleri istihbaratının Osmanlı İmparator-

²⁰ Yabancı literatürdeki ikinci el kaynaklara göre 1914-1918 yılları arasında Britanya 9.5 milyon, Fransa 8.2 milyon, Rusya 13 milyon, İtalya 5.6 milyon, Amerika Birleşik Devletleri 3.8 milyon, diğer müttefikler 2.6 milyon olmak üzere *İtilâf* bloğu toplamda 40.7 milyon civarında asker seferber etmiştir. Buna karşın Almanya 13.25 milyon, Avusturya-Macaristan 9 milyon, Bulgaristan ve Türkiye 2.85 milyon olmak üzere İttifak devletlerinin seferber ettiği asker sayısı ise yaklaşık 25.10 milyon civarındadır (Kennedy, 1988, s. 274).

luğu ve Bulgaristan hakkındaki bilgilerinin, Almanya ve Avusturya-Macaristan örneklerinde olduğu gibi tam teşekküllü bir bilanço çıkarmaya yetecek düzeyde olmadığı gerçeğini de hatırd tutmak gerekmektedir.

Hatırlanacak olursa, Düşman Personeli Komitesi'nin ikinci raporunda Ocak-Eylül 1917 arasında Osmanlı ordusunun muharip/nizam kuvvetinin toplamda 590.000 kişi olduğu tahmin edilmişti. Kabine İnsan Gücü Komitesi'nin nihai raporuna bakılırsa 1918 yılı başında bu sayının 247.000'e düşmüş olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim 'Turkey and South Russia: report on the military and strategical situation' başlıklı bir başka İngiliz raporunda Ocak 1918'de Osmanlı ordusunun 46 piyade tümenine, 184.800 tüfeğe ve 259.500 kişilik muharip kuvvete sahip olduğu belirtilmektedir. Bahsi geçen raporda Osmanlı ordusunun dağılımı şöyle verilmiştir:

Bölge	Tüfek	Muharip kuvvet	Piyade Tümeni
Kafkasya	40.500	54.000	8
Mezopotamya	27.000	37.000	7
Filistin	24.300	43.000	11 (3 Alman grubu dâhil)
Hicaz Demiryolu	21.000	30.000	3
Kıyı müdafaası	31.000	41.500	7
Asir ve Yemen	6.500	8.500	3
Seyyar İhtiyat	34.500	45.500	7
TOPLAM	184.800	259.500	46 (TNA, CAB 25/43)

1918 Ocak ayı itibariyle Osmanlı ordusu daha ziyade Kafkasya, Mezopotamya ve Filistin bölgesinde yoğunlaşmış görünmektedir. Ayrıca İngiliz raporlarında verilen sayılara göre 1917'den 1918'e Osmanlı ordusunun muharip kuvvet miktarının dramatik bir şekilde düşmüş olduğu görülmektedir.

1918 başlarında Osmanlı ordusunun toplam tümen sayısı 46 tümen ise, 1 Mart 1918 tarihli Kabine İnsan Gücü Komitesi'nin tahminine göre (247.000) Osmanlı ordusunda 1 tümenin ortalama kuvvet mevcudu 5.369'a kadar inmiştir. 'Turkey and South Russia: report on the military and strategical situation' başlıklı rapordaki tahmine göre ise (259.500) Osmanlı ordusunda 1 tümenin ortalama kuvvet mevcudu 5.641 civarındadır. Bu da -toplam tümen sayısının 46 olması kaydıyla- 1918 Ocak ayında Osmanlı ordusunun ortalama tümen kuvvetinin yarıdan fazlasını kaybettiği anlamına gelmektedir.

Elbette tüm bu hesaplamalar bir takım parametre ve değişkenleri esas alarak elde edilen sınırlı bilgiler sonucunda oluşturulmuştur. Ne yazık ki elimizde 1914-1918 yılları arasında Osmanlı İmparatorluğu'nun resmi nüfus verileri, ordunun resmi kuvvet mevcutları, seferber edilebilir nüfusun toplam erkek nüfusuna oranı, imparatorluktaki Müslüm-Gayrimüslim erkek sayısının yaş oranlarına göre dağılımı, orduda ne kadar Müslim ve Gayrimüslim istihdam edildiği, bedelli askerlik uygulamasından kaç gayrimüslimin yararlandığı, bu uygulama ilga edildikten sonra orduda istihdam edilen gayrimüslimlerin miktarı, yıllık ne kadar askerin seferber edildiği vs. gibi birinci elden güvenilir bilgiler bulunmaması, bizi, bağlı bulunduğumuz pozitivist tarih yönteminin en temel prensiplerine (doğrulanabilirlik ya da yanlışılanabilirlik) sadakatten mahrum bırakmakta; bu da eldeki tahminler üzerinden spekülasyon yapmayı mümkün kılmaktadır. Şimdiye kadar ortaya Osmanlı ordusunun toplam muharip kuvvet mevcudu hakkında ortaya konan tahminler göz önüne alındığında şu sonuçlara ulaşmak mümkündür: ya ordunun toplam kuvvet mevcudu ile alakalı -bu makalede verilen- belli başlı parametreler (toplam tümen sayısının 42 ilâ 52 arasında olduğu) hatalıdır -ki bu hususta yerli ve yabancı kaynakların ortaya koyduğu sayılar arasında büyük bir fark göze çarpmamaktadır- ya toplam nüfus, seferber edilebilir toplam erkek nüfusu, her yıl orduya alınan asker miktarı gibi parametreler eksiktir yahut da bazı parametreler (orduda sadece Müslümanların istihdam edilmediği, gayrimüslimlerden asker istihdamının da tahmin edilenden fazla olması, İmparatorluğun daha fazla genç nüfusa sahip olması vs.) göz ardı edilmiştir.

Son olarak Bulgaristan'ın toplam nüfusu ile Osmanlı'nın toplam nüfusu ve bahsi geçen orduların harp kuvveti mevcutları hakkında ortaya konan tahminlerde de bir takım tutarsızlıklar söz konusudur. Bulgaristan 1915'te 5 milyon civarındaki toplam nüfusuyla 580.000 kişiden müteşekkil bir ordu kuvvetine sahipse Osmanlı'nın 16 milyon Müslüman ve 4 milyon Gayrimüslim nüfusla 1915'te 634.000, 1916 ve 1917'de 500.000 ilâ 590.000 ve 1918'de 247.000 ilâ 259.500 kişiden oluşan muharip kuvvete sahip olduğunun ileri sürülmesi pek makul görünmektedir.

Bu veriler çerçevesinde Osmanlı'nın 1914'te toplam nüfusunun 18 ilâ 20 milyon (15-16 milyon Müslüman, 3,5-4 milyon Gayrimüslim) arasında olduğu, bunların yarısının kadın olduğu (7,5-8 milyon Müslüman erkek, 1,75-2 milyon Gayrimüslim erkek), 17-45 yaş aralığında askeri hizmet mükellefi erkek nüfusun *asgari %20* (her 5 erkekten 1'i) olduğu varsayıldığında bile seferber edilebilir toplam insan kaynağının Müslümanlar için 1.500.000 ila 1.600.000 Gayrimüslimler için 350.000 ilâ 400.000 arasında olması gerekir. Kaldı ki 1909'da çıkarılan askere alma kanunu ile zorunlu askerlik hizmetinin -tüm imtiyazlar kaldırılarak- imparatorluğun Müslim-Gayrimüslim tüm tebaasına teşmil edildiği, 1915'te bedelli askerlik uygulamasının tümdevre dışı bırakıldığı ve aralarında İngiliz ataşemiliterlerin de bulunduğu yabancı askeri uzmanların Osmanlı Türklerinin doğuştan askerliğe yatkın, iyi bir muharip ruha ve olağanüstü durumlar karşısında son anda tedbir alabilme kabiliyetine sahip olduğu yönündeki tespitleri nazarıdikkate alındığında (Ertekin, 2022, s. 23, 152, 307) Osmanlı ordusunun I. Dünya Harbi'nde toplam muharip kuvvetinin İngiliz raporlarında verilen tahminlerin çok üzerinde olabileceğini hesaba katmak gerekmektedir.

Sonuç

İngiliz istihbarat ve komite raporlarında ortaya konan sayı ve istatistikler bütün olarak değerlendirildiğinde özellikle Almanya ile Avusturya-Macaristan hakkındaki istihbaratın Bulgaristan ve Osmanlı hakkındaki istihbarattan daha kapsamlı ve detaylı verilere dayalı olduğu ortadadır. İngilizler I. Dünya Harbi boyunca oluşturdukları raporlarda dikkatlerini Batı cephesinde daha ziyade Almanya ile Avusturya-Macaristan'a; Ege/Akdeniz, Doğu Akdeniz, Kafkasya ve Mezopotamya'da Osmanlı'ya; Balkanlar'da ise Bulgaristan'a teksif etmişlerdir. Bahsi geçen raporlarda Japonya, Çin gibi Uzakdoğu ülkeleriyle alakalı ise ne yazık ki hiçbir istatistik bulunmamaktadır.

I. Dünya Harbi sonunda Almanya ile 28 Haziran 1919'da Versay Antlaşması, Avusturya ile 10 Eylül 1919'da Saint-Germain Antlaşması, Bulgaristan ile 27 Kasım 1919'da Neuilly Antlaşması, Macaristan ile 4 Haziran 1920'de Trianon Antlaşması, Osmanlı İmparatorluğu ile 10 Ağustos 1920'de Sevr Antlaşması imzalanmıştır. Osmanlı ordusundan geriye kalanlar Sevr Antlaşması ile silah bırakıp dağıtılmış peşi sıra İzmir'in Yunan ordusu (15 Mayıs 1919), İstanbul'un İngiliz ve Fransız birlikleri tarafından işgali (13 Kasım 1918 ve 16 Mart 1920) gibi elim olaylar elde kalan az sayıdaki mektepli subay etrafında örgütlenen terhis edilmiş talimli askerlerin yanı sıra çoğunluğu gayrinizami (düzensiz/talimsiz yahut az talimli) unsurlardan müteşekkil milli hareketin uyanışına vesile olmuştur. Bütün bu süreç ise neticede Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuna doğru evrilmiştir.

I. Dünya Harbi, Habsburg, Romanov, Hohenzollern ve Osmanlı hanedanlarının sonunu getiren ortamı tesviye etmiştir. Harp, Rus, Alman ve Türk monarşilerini tarihe gömerken Avusturya, Almanya ve Osmanlı'ya cumhuriyet, Rusya'ya komünizm-sosyalizm getirmiştir. İnsanlık tarihinde ilk kez, -Karl Marx ve Friedrich Engels'in fikirlerine dayanan- komünizm-sosyalizm bir devletin resmi ideolojisi haline gelmiştir. İngiltere, Fransa ve Amerika Birleşik Devletleri başta olmak üzere birçok Batılı devletin benimsediği liberal-kapitalist ideoloji ile bu ideolojinin sosyo-politik ve sosyo-ekonomik olarak anti-tezi olan komünist-sosyalist ideoloji arasındaki çekişme dünyayı soğuk savaş konseptiyle tanıştırmıştır.

I. Dünya Harbi aynı zamanda Milletler Cemiyeti başta olmak üzere birçok uluslararası kurumun teşkiline ve II. Dünya Harbi'nin patlak vermesine neden olmuştur. II. Dünya Harbi, bir taraftan şifreli mesajları çözme tekniklerinin geliştirilmesi ile bilişim ve enformasyon çağının en önemli aletlerinden bilgisayarın icadını mümkün kılarken öte yandan nükleer silahların imali ile kullanımına neden olmuştur. II. Dünya Harbi sonrası birçok ülke, kapitalizmi temsil eden NATO ve komünizmi temsil eden Varşova Paktı gibi askeri-politik teşkilatlanmalar başta olmak üzere, silahlanma yarışından spora değin hemen birçok alanda, iki ana bloğa ayrılmıştır. Bütün bu olaylar zincirinin -dolaylı da olsa- ana tetikleyicilerinden biri ise -hiç şüphesiz- 1915-1916'da Britanya önderliğindeki *İtilâf* ordusunun Çanakkale'yi bir türlü geçememesi, Rusya'ya *zamanında* yardım ulaştırılamaması ve elbette 19. Tümen Komutanı Yarbay Mustafa Kemal başta olmak üzere yüz binlerce Türk askerinin canları pahasına dünya harp tarihine damgasını vuran olağanüstü bir nefsi müdafaa örneği sergilemesi olmuştur.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

The British Library (TBL)

India Office Records and Private Papers: IOR/L/PS/10/623. (1916-1919). 'Turkey: the future of Constantinople'.

The National Archives (TNA)

Cabinet Office Files (CAB) 24/3/24. (Eylül 1917). 'Enemy Personnel Committee. Inquiry regarding the probable Resources of the Enemy in Personnel at the present Stage of the War. Second Report'.

CAB 24/4/36. (1 Mart 1918). 'Final Revise of the Draft Report of the Cabinet Committee on Man- Power'.

CAB 25/43. Tarihsiz. 'Turkey and South Russia: report on the military and strategical situation: 1917-1919'.

CAB 37/128/30. (31 Mayıs 1915). 'The War (August 1914 to 31st May, 1915), Note by Secretary of State for War'.

CAB 37/135/23. (12 Ekim 1915). 'Decisions of the Dardanelles Committee'.

CAB 37/136/9. (14 Ekim 1915). 'The Balkan War: Need to secure the aid of Greece and Roumania'.

CAB 37/147/6. (2 Mayıs 1916). 'Russian Orders. (War Office figures)'.

CAB 42/4/8. (12 Ekim 1915). 'War Policy. Report and Supplementary Memoranda of a Cabinet Committee'.

CAB 42/19/4. (Eylül 1916). 'Enemy Personnel Committee. Report: Germany, Austria-Hungary, Turkey, Bulgaria'.

CAB 42/22/05. (Kasım 1916). 'A General Review of The Situation in All Theatres of War, Together with a Comparison of the Military Resources of the Entente and of the Central Powers'.

CAB 42/3/7. (5 Temmuz 1915). 'Minutes. (Small craft; Turkish morale; Casualties; Reinforcements; High-explosive shell; Turkish supplies of ammunition; Possible attack on Serbia; Bulgaria; The new armies; Forthcoming Anglo-French Conference'.

CAB 42/4/15. (21 Ekim 1915). 'Minutes, etc. (Mesopotamia)'.

CAB 63/24. (1918). 'Memoranda, etc. prepared for War Cabinet-with some correspondence'.

CAB 42/18/2. (Eylül 1915). 'Memorandum Prepared By Major-General C. E. Callwell, C.B., Director of Military Operations, War Office'.

Foreign Office (FO) 195/1759. (1891). *A Report of the Turkish Army*. London: War Office.

FO 195-2346. (17 Ocak 1910). No: 8, Tyrell'den Gerard Lowther'e.

Araştırma ve İnceleme Eserleri

ARI, K. (1997). *Birinci Dünya Savaşı Kronolojisi*. Ankara: Genelkurmay Basımevi.

- AYIN, F. (1994). *Tanzimat'tan Sonra Askeralma Kanunları (1839-1914)*. Ankara: Genelkurmay Basımevi.
- BAŞKAYA, M. (2015). "İngiliz Basınına Göre Bulgaristan'ın Birinci Dünya Savaşı'ndan Çekilişi ve Selanik Antlaşması", *Akademik İncelemeler Dergisi*, 10/1: 51-74.
- BEHAR, C. (2000). "Osmanlı Nüfus İstatistikleri ve 1831 Sonrası Modernleşmesi". *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik* (içinde), Der. Halil İnalçık, Şevket Pamuk. Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü.
- Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi V. Cilt Çanakkale Cephesi Harekâtı 1'nci, 2'nci ve 3'ncü Kitapların Özetlenmiş Tarihi (Haziran 1914-9 Ocak 1916)*. (1997). Ankara: Genelkurmay Basımevi.
- CLODFELTER, M. (2017). *Warfare and Armed Conflicts A Statistical Encyclopedia of Casualty and Other Figures, 1492–2015*. North Carolina: McFarland & Company, Inc., Publishers.
- CRUTTWELL, C.R.M.F. (2007). *A History of the Great War 1914-1918*, Chicago: Academy Chicago Publishers.
- ÇÖKLÜ, Ş. (2010). *I. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Asker Alma (Ahz-ı Asker) Usûlleri*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- ELİBOL, N. (2007). "Osmanlı İmparatorluğu'nda Nüfus Meselesi ve Demografi Araştırmaları", *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi*, 12/ 2: 135-160.
- ERICKSON, E. J. (2001). *Ordered to Die: A History of the Ottoman Army in the First World War*. United States of America: Greenwood Press.
- ERTEKİN, F. (2022). *İngiliz İstihbaratı ve Osmanlı İmparatorluğu*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- ERTEKİN, F. (2023). "Konsolos Vekili' Herbert Charles Chermside ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Yedi Ordusu (1880-1881)". *Osmanlı Tarihi Araştırma Merkezi/OTAM*, 54: 25-53.
- ERTEKİN, F. (2024a). "Tasarıdan Harekâta: İngiltere'nin 1906 Tarihli Gelibolu'yu İşgal Tasarısı ile 1915'teki Amfibi Harekâtı Arasındaki Münasebete Dair". *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*. 21/81: 119-155.
- ERTEKİN, F. (2024b). "Herbert Conyers Surtees'in Raporlarında Osmanlı Gayrimüslimlerinin 1909 Askere Alma Kanunu'na Yaklaşımları". Ed. Fahri Özsungur. *7th International Ubsder Scientific Research Congress* (içinde): 143-159.
- ERTEKİN, F. (2024c). "Otto Liman Von Sanders ve 'Osmanlı Devleti'nin Askeri Çöküşünün Nedenleri' Başlıklı Raporu Üzerine", *Milliyetçilik Araştırmaları Dergisi*, 6/1: 89-132.
- Handbook of the Turkish Army*. (1916). Kahire: Intelligence Section.
- KARA, H. (2017). "Osmanlı Devleti'nin Askere Alman Kanunlarında Bedelli Askerlik", *The Journal of Academic Social Science Studies*, 64: 355-371.

- KARPAT, K. H. (2003). *Osmanlı Nüfusu (1830-1914): Demografik ve Sosyal Özellikleri*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- KENNEDY, P. (1988). *The Rise and Fall of the Great Powers Economic Change and Military Conflict from 1500 to 2000*, London: Unwin Hyman Limited.
- KURAN, E. (1992). "Birinci Dünya Savaşı", *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. VI: 169-200.
- Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Nüfusu 1500-1927*. (1996). Tarihi İstatistikler Dizisi, Cilt 2. Haz. Cem Behar. Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü.
- Oxford Dictionary of National Biography*. (2004). *From the earliest times to the year 2000*. Ed. H. C. G. Matthew and Brian Harrison. Vol. 9. Oxford: Oxford University Press: 557-559.
- SHAW, S. J. (1978). "The Ottoman Census System and Population, 1831-1914". *International Journal of Middle East Studies*. 9/3: 325-338.
- TÜRKMEN, Z. (2024). "19'uncu Piyade Tümeni". Erişim Tarihi: 15. 06. 2024. <https://canak-kalesavaslariansiklopedisi.com/content/19uncu-piyade-tumeni/>
- UYAR, M. - ERICKSON E. J. (2017). *Osmanlı Askeri Tarihi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- YILDIRIM, B. (2020). *Bulgaristan'da Türk Varlığı ve Nüfusu (Bulgar İstatistik Kurumunun Verilerine Göre 1880-2011)*. İstanbul: Bilgi Kültür Sanat Yayıncılık.

EXTENDED ABSTRACT

The First World War (1914-1918), one of the most destructive and complex conflicts in history, was a pivotal event that reshaped the international balance of power throughout the 20th century and sowed the first seeds of the Second World War (1939-1945) and the Cold War (1947-1991). As a result of this war, millions of soldiers lost their lives on various fronts, the world's male population declined, empires collapsed, long-established dynasties disappeared and geopolitical balances were upset. This military event radically changed world politics, economics, demography and weapons technology.

Although numerous dissertations, articles and books have been written on the First World War, most of these studies have analysed the war in political, military, economic and historical contexts rather than in statistical dimensions. One of the main reasons for this is that it was extremely difficult to obtain reliable information from the target country throughout the war. Since all the official and unofficial intelligence elements, including consuls, ambassadors, military attachés, etc., who had formed the intelligence networks of the countries since the declaration of war, had to return to their home countries, the blocs had difficulties in obtaining reliable intelligence on 'enemy states' between 1914 and 1918. However, the states tried to fill this gap with information gathered on the target countries before 1914, up-to-date data from the intelligence services of the allied states, information obtained through the efforts of scouts at the front and the interrogation of captured prisoners of war, reports from commanders serving on the battlefields, information obtained from open sources published by the states, photographs taken from aircraft, agents/informants infiltrated in the enemy states and information obtained from the intelligence services of neutral countries.

This article is based on the reports of the British General Staff, the British War Office, the Director of Military Intelligence and especially the War Committee, Dardanelles Committee, Enemy Personnel Committee and the Cabinet Committee on Man-Power, but the parts related to the Ottoman Empire are critically evaluated in comparison with the current information in the domestic and foreign literature. Moreover, the article does not limit itself to the estimates given in the British reports on the military strength and casualties of the Ottoman army between 1914 and 1918, but tries to make different estimates based on certain parameters.

The First World War marked the end of the Habsburg, Romanov, Hohenzollern and Ottoman dynasties. The war brought republics to Austria, Germany and the Ottoman Empire and communist-socialism to Russia, while consigning the Russian, German and Turkish monarchies to history. For the first time in human history, communist-socialism - based on the ideas of Karl Marx and Friedrich Engels - became the official ideology of a state. The conflict between the liberal-capitalist ideology adopted by many Western states, especially Britain, France and the United States, and the communist-socialist ideology, which was its socio-political and socio-economic antithesis, introduced the world to the concept of the Cold War.

The First World War also led to the creation of many international organisations, notably the League of Nations, and the outbreak of the Second World War. The Second World War made possible the invention of the computer, one of the most important tools of the information age, with the development of techniques for decoding encrypted messages, and led to the production and use of nuclear weapons. After the Second World War, many countries were divided into two main blocs, with military-political organisations such as NATO representing capitalism and the Warsaw Pact representing communism, and in many other areas, from the arms race to sport. One of the main triggers of this chain of events, albeit indirect, was undoubtedly the failure of the British-led Entente army to cross the Dardanelles in 1915-1916, the inability to deliver aid to Russia in time, and the extraordinary self-defence of hundreds of thousands of Turkish soldiers, led by the commander of the 19th Division, Lieutenant-Colonel Mustafa Kemal, at the cost of their lives, which left its mark on the history of world warfare.

TANZİMAT DÖNEMİ MALİ İDARESİNDE KUMPANYA SARRAFLIĞI TEŞKİLATINA DAİR BİR İNCELEME (1842-1852)

Fatma AKIN*

ÖZ

1839'da ilan edilen Gülhane Hatt-ı Hümayunu ile mali sahada yeniliklerin yapılacağı ilan edilmişti. Vergilerin tayini için yeni sayım uygulamaları hayata geçirilirken iltizamın kaldırılması hedeflendi. Bu amaçla 1840'ta Tanzimat'ın uygulandığı yerlerde muhassıllık uygulaması başlatıldı. İstenilen başarıyı sağlayamayan muhassıllık sistemi 1842'de kaldırıldı, iltizama geri dönüldü. Mali anlamda önemli bir husus ise tahsil edilen vergilerin hızlı ve kolay bir şekilde merkeze ulaştırılmasıydı. Bu amaçla 1842'de İstanbul'un önde gelen sarraflarından 13 kişi seçilerek bir kumpanya kuruldu. Bahsedilen yeni kuruluşa Kumpanya Sarraflığı adı verildi. Yönetimi tek bir şirket olmakla birlikte sarrafların isteğiyle kumpanya, Anadolu ve Rumeli olarak ikiye bölündü. Kumpanyanın görevi, kendilerine tahsis edilen bölgelerde tahsil edilmiş olan vergiyi poliçe yoluyla ya da nakden merkeze ulaştırmaktı. Bunun karşılığında *masraf* adı altında her yüz kuruşta kırk beş para (sonradan elli) almaları kararlaştırıldı. Bu kumpanyaya 1846'da kumpanya bölgesindeki mal sandıklarının yönetimi de devredilerek şirketin yetkileri genişletildi. Ancak 1846'lardan sonra kumpanyanın aldığı masraf yeterli olmamaya başladı. Kumpanya yetkililerinin yerel idarecilerle yaşadıkları uyumsuzluklar nedeniyle merkeze sık sık sorunlar aksetti. Bunun üzerine 1852'de önce Anadolu Kumpanyası, ardından Rumeli Kumpanyası lağvedildi. Bu çalışmada daha önce derinlemesine incelenmemiş olan Kumpanya Sarraflığının örgütlenmesi, faaliyetleri ve kaldırılması ele alındı.

Anahtar Kelimeler: Tanzimat, maliye, sarraf, kumpanya, vergi.

IN THE FINANCIAL ADMINISTRATION OF THE TANZIMAT PERIOD A REVIEW ON THE ORGANIZATION OF THE COMMUNITY CONTROVERSY (1842-1852)

ABSTRACT

The Gülhane Hatt-ı Hümayunu, promulgated in 1839, urged financial reform. While new counting practices were implemented for the determination of taxes, the aim was to abolish tax farming. For this purpose, muhassıllık practice was started in 1840 in the places where Tanzimat was implemented. The *muhassıllık system*, which could not achieve the desired success, was abolished in 1842, and tax farming was returned. An important issue in financial terms was that the collected taxes were delivered to the center quickly and easily. For this purpose, a company was established in 1842 by selecting 13 people from the leading money changers in Istanbul. This new system was called Company of Moneylenders. Although the management was a single company, at the request of the moneychangers, the company was divided into two: Anatolia and Rumelia. The duty of the company was to deliver the tax collected in the regions allocated to them to the center by draft or in cash. In return, they claimed expenses equal to forty-five (later fifty) coins per hundred. In 1846, the company took charge of property chests in its territory, expanding its authority. However, after 1846, the expenses they claimed for their efforts were no longer sufficient. Conflicts with

Gönderilme Tarihi: 1 Temmuz 2024

Kabul Tarihi: 11 Eylül 2024

* Dr. Öğr. Üyesi., Hitit Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Çorum, ORCID: 0000-0001-6649-2026, E-Posta: fatmaakin@hitit.edu.tr.

local administrators were frequently brought to the attention of the central authorities. The Anatolian Company disbanded first, followed by the Rumeli Company in 1852. In this study, the organization, activities and abolition of the Kumpanya Moneybox, which has not been examined in depth before, are discussed.

Keywords: Tanzimat, finance, moneylender, company, tax.

Giriş

Sayraf, sayrafi veya nakkad kelimeleriyle de ifade edilen sarraf, sarf kökünden türemekte ve altını gümüş karşılığında satan kişi demektir. Sarraflar, çok eski dönemlerden beri altın ve gümüşün değerini iyi tespit edebilen, bunları tartarak değişimini yapan ve bunun karşılığında kendilerine kazanç sağlayan kimselerdir (Bozkurt, 2009, s. 162-163). Osmanlı İmparatorluğunda birden fazla paranın kullanılması paralar arasında bir alım-satım meselesinin ortaya çıkmasına yol açtı. Bu noktada paraların değiş-tokuşundan ortaya çıkan fiyat farkından yararlanarak kendilerine geçim kapısı elde eden sarraf sınıfı meydana geldi (Akyıldız, 2009, s. 163-165).

Sarraflar, ilk başlarda para alım ve satımında yer alırlarken, ilerleyen dönemlerde Osmanlı mali sisteminin ayrılmaz bir parçası haline geldiler. Zamanla hazineye borç para vermeye başladılar. Asıl güçlendikleri alan ise mukataa ve iltizam sistemi oldu. Sarraflar, mukataa eminine ve maden mukataalarında görevli olan kimselere sermaye sağladı. İltizam sisteminde ise mültezimin hazineye ödeyeceği peşinatı genellikle sarraflar ödedi. Mültezim veya malikane sahibi iltizam alırken bir sarrafi kendisine kefil göstermek zorundaydı (Akyıldız, 2009, s. 163-165). Dolayısıyla sarraflar bu rolleriyle Osmanlı İmparatorluğunda iç borçlanma alanında en önemli aktörler olarak yer aldılar. 17. yüzyılın sonlarında ise sarraflarla ilgili bir düzenleme ihtiyacı hissedildi.

Devlet adamlarına göre sarrafların faaliyetleri altının ve gümüşün değerini devamlı artırmakta, darphanenin kıymetli maden tedarikini güçleştirmekteydi. Bunu önlemek için sarrafların eylemlerine ve sayılarına müdahale edilmeliydi ki, Üsküdar, Galata ve Eyüp'te sarrafların sayısı bir hayli artmıştı. Sarrafların sayılarının azaltılması ve bir nizam verilmesi kararı alındı. Sarraf sayısı 12 olarak belirlendi. Bunların dışındaki kişilerin sarraflık yapması yasaklandı. 1691 yılında gerçekleştirilen bu nizamın ardından 1835'e kadar sarraf teşkilatı ile ilgili on dört kez düzenleme yapıldı. Bazen sarrafların sayısı azaltılırken zaman zaman da gedik sayısı artırıldı (Bölükbaşı, 2014, s. 32-33). Sarraflar böylece 17. yüzyılın sonunda bir lonca teşkilatı şeklinde örgütlenmiş oldular. Osmanlı mali sisteminin yeni bir dönüşüme girdiği 18. yüzyıldan itibaren ise sarrafların öneminin arttığı görülmektedir.

1760'lardan sonra mali durumu değişen Osmanlı İmparatorluğu, sarraflara daha fazla bağlamaya başladı. Sarraflar bu dönemlerden itibaren devlete doğrudan borç para vermenin ötesine geçerek, Avrupa finans çevreleriyle kurdukları bağlar aracılığıyla devlete, Avrupa piyasalarından kısa vadeli borçlar sağladılar. Böylece sarraflar, uluslararası bağlantılarla finans burjuvazisini kurarken, (Ünlü, 2020, s. 112) onların iç piyasadaki önemleri de arttı. Merkezi hükümet nakdi olarak tahsil edilmek üzere yeni vergiler getirince piyasada ciddi bir para dolaşımı başladı. Diğer tarafta finansal kurumlarda reformlar yapmaya başlayan Osmanlı Hükümeti, meydana gelen nakdi problemleri hızlı ve pratik bir şekilde çözmeyi amaçladı. Sarraflar, para piyasaları konusunda tecrübeli gruplar olduğundan hem Osmanlı toplumunda hem de devlet finansal yapısında işlevlerini artırdılar. Zamanla her devlet adamının özel bir sarrafi olmaya başladı. Bununla birlikte 19. yüzyılın başlarında sarrafların verdiği borçların faizlerinde çeşitli sebeplerle indirimlere gidildi. Bu ise sarrafların yüzyılın başlarında mağdur olmalarına yol açtı (Cezar, 2005, s. 61-76). 1839'da ilan edilen Tanzimat Fermanıyla iltizam sisteminin kaldırılması

sonrasında ise sarrafların durumunun daha ciddi bir hâl aldığı bilinmektedir (Şahiner, 1995, s. 46).

Tanzimat'ın hemen öncesinde başlayan mali sahadaki adımlar Ferman ile bir program haline getirildi, amaç ve hedefler ilan edildi. Tanzimat'ın temelini de büyük oranda mali sahada yapılacak olan islahatlar teşkil etmekteydi. Önemli olan, her türlü gelirin doğrudan merkezi hazineye ulaştırılmasıydı. İlk önce iltizam sistemi kaldırıldı ve yerine 1840'da muhassıllık teşkilatı kuruldu (Efe, 2002). İltizamın uygulanmasında aktif olarak yer alan sarrafların bundan olumsuz etkilenmesi kaçınılmazdı. Merkezi hükümet, sarrafların mağduriyetlerini önlemek maksadıyla 1840'da sarrafları İstanbul'a davet etti. Osmanlı yetkililerine borç verenlerin ücretleri kendilerine ödendi ve sözleşmelerinin iptal edildiği tebliğ edildi. Bu durum sarrafların zor durumda kalmalarına neden olduğundan bir müddet sonra onlar merkeze bir dilekçe sundular. Burada finansal zorluklarını dile getirip Bâb-ı Âlî'den yardım istediler. Merkezi hükümet ise sarrafların zaten var olan kendi ofislerinde işlerine devam etmelerine karar verdi. Ayrıca Bâb-ı Âlî, onların ödemelerini kolaylaştırmak amacıyla özel bir görevli atadı (Şahiner, 1995, s. 47).

Tanzimat Fermanı ile iltizamın kısa süreli kaldırılmasını, sarraflarla ilgili bir değişim ve dönüşüm dönemi olarak tanımlamak mümkündür. 1842'de muhassıllık teşkilatı kaldırılıp iltizama dönülünce, sarraflar mali yapıdaki işlevlerini yeniden artırdı. 1842'de Tanzimat'ın uygulandığı bölgelerde, tahsil edilmiş olan vergileri merkeze ulaştırmak için 13 sarraflın oluşturduğu Kumpanya Sarraflığı ihdas edildi. Yaklaşık on yıl devam eden Kumpanya Sarraflığından beklenen fayda sağlanamadığı için 1852'de bu uygulamaya son verildi. Kumpanya, yaşanan usulsüzlükler, etkili bir organizasyonun olmaması gibi nedenlerle on yıl içerisinde kaldırılmış olsa da sarraflığın bankerliğe evrilmesi noktasında önemli bir aşamayı (Ünlü, 2020, s. 115).

Tanzimat dönemi Osmanlı maliyesi ve sarraflara dair yapılan çalışmalar içerisinde Kumpanya Sarraflığı ile ilgili detaylı bir inceleme yapılmamıştır.¹ Bu çalışmada Kumpanya Sarraflığının kuruluşu, nizamı, işleyişi, yaşanan sorunlar ve kaldırılması süreçleri ele alınmaya çalışılmıştır. Böylece Tanzimat dönemi maliye çalışmalarında 1842-1852 arasında faaliyetlerini yürüten Kumpanya Sarraflığı kurumunun ortaya çıkarılması hedeflenmiştir. Bununla birlikte konu, bir makalenin sınırlarını aştığından bazı hususların derinlemesine incelenmesi mümkün olamamıştır.

¹ Abdüllatif Şener "Tanzimat ve Osmanlı Maliyesi" adlı makalesinde Kumpanya Sarrafları adıyla bir şirket kurulduğu bilgisini vermektedir (Şener, 1990, s. 56). Sarraflarla ilgili yapılan çalışmalarda da sarraflar tarafından merkezi hükümet ile bir anlaşma dahilinde kumpanya kurulduğu konusu yer almaktadır. Bu konuyla ilgili olarak Yavuz Cezar, "18. ve 19. yüzyılda Osmanlı Devlet'inde Sarraflar" adlı makalesinde, 13 Ermeni sarraflın merkez tarafından seçilerek bir kumpanya teşkil ettiklerinden bahsetmektedir. Cezar, konuyla ilgili çok az bilgi vermekte olup aslında böyle bir kurumun sadece varlığını bildirmektedir (Cezar, 1004, s. 188). Ertan Ünlü "18. Yüzyılın İkinci Yarısında Merkez-Taşra Bağlamında Sarrafların İlişki Ağları: Bir Sosyal Ağ Analizi Yöntemi Denemesi" adlı doktora tezinde 18. yüzyıl Osmanlı sarraflarını ele almakta olup yine kumpanyanın kurulmasına dair kısa bir bilgilendirme yapmaktadır ve ayrıntılı bilgi vermemektedir (Ünlü, 2020, s. 115). Araks Şahiner, "The Sarrafs of İstanbul: Financiers of The Empire" adlı yüksek lisans tezinde Kumpanya Sarraflığını, Anadolu ve Rumeli Kumpanyası şeklinde ele almaktadır. Şahiner, kumpanyanın kuruluş amacına ve işlevine kısaca değinmektedir (Şahiner, 1995, ss. 50-55). İstanbul'un Ermeni sarraflarını ele alan Hagop L. Barsoumian da eserinde, kumpanya sarraflarından bahsetmektedir (Barsoumian, 2013). Aynı şekilde Jamgoçyan da "Osmanlı İmparatorluğunda Sarraflık" başlıklı çalışmasında Kumpanya Sarraflığını ele almaktadır (Jamgoçyan, 2017).

Kumpanya Sarraflığı için Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi'nde detaylı bir araştırma yapıldı. Kumpanyanın kurulmasının ilk aşamasında yani 1842'de sarraflarla Meclisi-i Vâlâ'da yapılan görüşmeleri içeren tutanaklara ulaşıldı. Nizamname tarzında oluşturulmuş olan bu belgeden kumpanyanın nizamı ortaya çıkarıldı. Çok detaylı bir nizamname olmayan bu belgeden sonra ilerleyen yıllarda yaşanan sorunlar üzerinden yapılan düzenlemelere dair belgelere dayanarak Kumpanya Sarraflığı uygulamasının detayları belirlendi. Özellikle İrade, Cevdet-i Maliye, Maliye Masraf ve Maliyeden Müdevver Defterleri çalışmanın sınırlarının çizilmesi açısından faydalı oldu. Nitekim bahsedilen kuruluş belgesinde kumpanyanın hangi bölgeleri kapsayacağı açık bir şekilde yazılmamıştı. Bu tür bir bilgi ise kumpanyanın coğrafi sınırlarının çizilmesi açısından önemliydi. İlerleyen yıllarda sarrafların sunduğu ve maliye masraf ile maliyeden müdevver fonlarında bulunan masraf cetvellerinden kumpanyanın kapsadığı bölgeleri belirlemek mümkün oldu. Kumpanyayı kuran sarrafların isimleri, Osmanlı Arşiv belgelerinden müstakil bazı yazışmalarla tespit edildi. Çalışmada sarraflığın teşekkülü, nizamnamesi ve kurumsallaşması, kumpanyanın çalışması ve işleyiş şekli, kumpanyaya bağlı bölgeler ve kumpanyayı kuran sarraflar ele alınarak kurum ortaya çıkarılmaya çalışıldı. Daha sonra Kumpanya sarraflığının genişlemesi, mal sandıklarının sarraflara devredilmesi konusu ele alındı. 1846'da gerçekleştirilen bu uygulama kumpanyanın başarılı bir şekilde yürütüldüğünü ortaya koymaktaydı. Ancak çok geçmeden şirkette sorunlar ortaya çıkmaya başladı. Son olarak Kumpanya sarraflığında ortaya çıkan problemler ve kurumun kaldırılması ele alındı.

Kumpanya Sarraflığının Teşekkülü, Nizamnamesi ve Kurumsallaşması

Osmanlı İmparatorluğu mali sisteminde 18. yüzyılın sonlarından itibaren başlayan merkezleşme çabaları Tanzimat Fermanı ile hızlandı. Bu dönemde devletin mali politikası, gelirlerin mümkün olduğunca artırılması ve tek bir merkezden idare edilmesi şeklindeydi. Tanzimat'a dahil olan yerlerde muhassıllık uygulaması hayata geçirildi. Ancak beklenen fayda görülemedi. 1842'de sistem ilga edilerek iltizama geri dönüldü (Efe, 2002, ss. 109-111). Diğer tarafta verginin hazineye ulaştırılması için yeni yöntemler düşünülmeye devam edildi. Merkezi hükümetin hedefi, Anadolu ve Rumeli'de bulunan eyalet ve kazalardaki verginin kolaylıkla ve hızlıca hazineye ulaştırılmasıydı.

Tanzimat'a dahil olan yerlerde tahsil edilen vergilerin mahallerinden alınarak hazineye toplanması için bir kumpanya, yani şirket kurulması fikri ortaya atıldı. Şirketin Osmanlı tebaasından olan sarraflarca kurulması önemliydi. Bu bağlamda maliye nazırı, Darphane-i Amire nazırı ve gümrük emini toplanıp sarraf esnafı arasından 13 kişiyi Meclis-i Vâlâ'ya davet etti. Burada taşrada toplanan vergilerin hazineye ulaştırılması için düşünülen şirket mantığı sarraflara anlatıldı. Onların da görüş ve önerileri doğrultusunda bir nizam belirlenerek şirketin kurulması için ilk adım atıldı. Sarraflar, Anadolu ve Rumeli için iki ayrı şirket kurulmasını teklif etti. Bu konuya Meclis-i Vâlâ olumlu yaklaşmadı. Meclis, şirketin usulünün ve yönetiminin tek olması şartıyla kumpanyanın Anadolu ve Rumeli olarak iki şubeye ayrılmasını önerdi ve bu kabul edildi (Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı (BOA). İ.MSM, 18/421). Dolayısıyla tek bir şirket halinde ama Anadolu ve Rumeli şeklinde iki şubesi olan bir kumpanya kuruldu. Daha sonraki maddeler şirketin işleyişi ile ilgili olup altı maddeden oluşmaktadır. Bu maddelerin içeriğini analiz etmek yararlı olacaktır.

Nizamnamenin birinci maddesi, şirketin en önemli görevi olan vergilerin hazineye ulaştırılmasıyla ilgiliydi. Şirketi kuran sarraflar, vergilerin merkeze ulaştırılması için kendilerine ayrılan bölgelere adamlar tayin ederek nakliye işlemlerini gerçekleştirmekle yükümlüydü. Bu

aşamada öncelikli husus, eğer yerel idareci bölgesine ait olan vergiyi kendisi hazineye ulaştır- mak isterse, şirket görevlilerine vermeyip doğrudan nakletmek hakkına sahipti. Ancak mahalli görevli vergiyi şirket vasıtasıyla merkeze ulaştırmayı tercih ederse, parayı teslim ettiği şahıstan senet alarak bu senedi hemen hazineye ulaştırmalıydı. Çünkü teslim tarihinden itibaren hazine tarafından da senet verilmesi gerekmekteydi.

İkinci madde, vergilerin hangi usulle gönderileceğine ayrıldı. Şirket görevlilerin teslim aldığı meblağları poliçe yoluyla merkeze ulaştırması yöntemi kabul edildi. Bu noktada poliçe sis- teminin hazinece bir düzene konulmasının gerekliliği vurgulandı. Özellikle bölgelerin mevkile- rine göre senet vadelerinin düzenlenmesi gerektiği belirtildi. Ancak nizamnamede bu konuyla ilgili detaylı bilgi verilmemektedir.

Üçüncü madde, kumpanya tarafından verginin nakliyesi için eyaletlere gönderilecek olan memurların masraflarının kim tarafından karşılanacağı meselesi üzerineydi. Teslim alınan meblağı hazineye ulaştırmak gibi önemli bir görevi yerine getirecek olan bu kişilerin alacağı ücretin nasıl ve nereden karşılanacağı hususu tüm çabalara rağmen netleştirilemedi. İlerleyen yıllarda bununla ilgili ek düzenlemelerin yapıldığı görülmektedir. Örneğin ilerleyen zaman- larda merkezi hükümet, masraflar için her yüz kuruşta elli pare ödeme yapmayı kabul etmiştir.

Dördüncü madde, paranın “rayiç-i mukarreresine” dikkat edilmesi, özellikle kumpanya memuru aracılığıyla ve poliçe yoluyla tahsil edilecek akçenin rayiçlerinden fazlasına verilme- mesine dikkat edilmesi vurgulandı.

Beşinci madde, hazinenin yabancılardan aldığı yirmi bin kese akçe borç ile ilgiliydi. Buna göre, bahsedilen meblağ, kumpanya tarafından H. 1256-1257 seneleri için teslim alınan vergi- lerden karşılanacaktı.

Son madde de, vergilerin tahsili için sarraf esnafından kurulacak olan şirkete dair bahse- dilen nizamın bozulmaması adına birtakım tedbirler alındı. Öyle ki bundan sonra başka esnaf- lardan belirlenen şartlarla ve görevlerle şirket kurmak isteyenlerin taleplerinin Meclis-i Vâlâ’da değerlendirileceği belirtildi. Meclis-i Vâlâ’ca onaylanmadıkça şirket kurulmasına izin verilme- mesi hususu özellikle vurgulandı. Diğer tarafta 13 sarraf ile kurulmuş olan bu şirkete “Kum- panya Sarrafları” adının verilmesi uygun görüldü.

Nizamnamede vurgulanan başka bir husus ise kumpanyayı kuran sarrafların diğer sar- raflık faaliyetlerinin devam etmesi ile ilgiliydi. Merkezi hükümet kumpanyayı kuran sarrafların, sarraflık faaliyetlerine devam etmelerine izin verdi. Ancak merkezi hükümete göre, Kumpanya Sarraflığı ayrı ve özel bir kurumdu ve kumpanyayı kuran sarrafların diğer sarraflardan ayırt edilmesi gerekmekteydi. Bu nedenle birtakım kurumsal tedbirler alındı. Öncelikle içlerinden Uzunoğlu Artin, başsarraf seçildi, kendisine bir kıta da nişan verildi. İkinci olarak Kumpanya Sarraflarının fes takmaları uygun görüldü (BOA, İ. MSM, 18/421). Ancak diğer ahali de fes tak- tığından kumpanyaya dahil olan sarrafların feslerine bazı ayırıcı alametler eklenerek onların ayırt edici olması gerektiği emredildi (BOA, İ.DH, 55/2714).

Konu Maliye Nezareti, Darphane-i Amire ve Meclis-i Vâlâ arasında görüşülerek karara bağlandı. Buna göre, Kumpanya Sarraflarının feslerine kurdele takması, bunların dışında başka kimsenin fesinde kurdele kullanmaması şeklinde bir çözüm bulundu. Ücretleri kendileri tara- findan verilmek şartıyla kumpanya sarraflarının evlat ve kardeşleri ile, hizmetlerinde bulunan- ların da feslerine *alamet* takması uygun görüldü (BOA, İ.DH, 69/3407). Kumpanya adına resmi

yazışmalarda kullanılmak üzere mühür yaptırıldığı görülmektedir. Osmanlı Arşivinde yapılan taramada Rumeli Kumpanyasına ait olan mührü ulaşılmıştır (BOA, HR. MKT, 43/100).

Kumpanya-i Rumeli

Sarraflarla ilgili yapılan çalışmalarda Kumpanya Sarraflarının kendilerine vapur satın aldığına dair bir bilgi de bulunmaktadır. (Cezar, 2004, s. 188) Ancak bu çalışmalarda istifade edilip dayanak gösterilen belge incelendiğinde “vükela-yı fiham ve vüzera-yı izam” tarafından Üsküdar vapuruna benzer bir vapur satın alınarak ismine “kumpanya” adının verildiği görülmektedir. Belgenin sonunda verilen vapur hisseleri de vapurun vezir ve nazırlar tarafından satın alındığını göstermektedir (BOA, İ.DH, 54/2666). Söz konusu vapurun Kumpanya Sarrafları ile bir ilgisinin olmadığı sonucuna varmak mümkündür.

1842’deki bu düzenlemelerle Kumpanya Sarrafları adıyla bir kurum teşkil edildi. Merkezi hükümet kumpanyanın özellikle iki açıdan fayda sağlayacağını düşünmekteydi. Öncelikle hazineye para akışının daha hızlı olacağını beklemekteydi. Diğer yandan da ecnebi tüccarların kazanmakta olduğu paranın ilerleyen zamanlarda tebaa-i şahaneye geçeceği ümit edilmekteydi (BOA, İ.MSM, 18/421; Şahiner, 1995, ss. 50-55). Öyle ki kumpanyaya dahil olan yerlerde sarraflar tarafından gönderilen memurlar bulunduğu sürece, tahsil edilen meblağın kesinlikle ecnebi tüccarlara verilmeyerek kumpanyaya teslim edilmesi kumpanya nizamındandı. Kumpanya tarafından henüz bir memur gönderilmemiş ise meblağ, ecnebi tüccara verilmeyerek kefil gösterilmesi şartıyla yerli tüccara teslim edilmeliydi. (BOA, C.ML, 71/3269; BOA, C.ML, 502/20396).

1846’ya gelindiğinde Kumpanya usulünün hazine açısından durumu konusunda maliye nazırının görüşü alındı. Maliye Nezaretinde, Kumpanya Sarraflığı uygulamasında maliyece fayda görüldüğü, bundan sonra da fazlasıyla yararlı olacağı görüşü hakimdi. Bunun üzerine kumpanyanın devamı için yeni düzenlemelerin yapılmasına karar verildi. Sarraflar Meclis-i Vâlâ’ya davet edildiklerinde, özellikle masraflar konusunda memnuniyetsiz olduklarını dile getirdiler. Kumpanya, vergilerin merkeze naklinde “yüz kuruşta kırk beş para” masraf almaktaydı. Ancak bu paranın masraflar için yetersiz olduğunu sundukları masraf cetvelleriyle beyan ettiler. Bundan sonraki süreçte kumpanya usulü devam edecek olursa paranın artırılmasını talep ettiler. Yapılan pazarlıklar neticesinde 1847 mart ayından itibaren masrafa “beş para” ilave edilerek “yüz kuruşta elli para” masraf yardımı yapılması uygun bulundu (BOA, İ.MSM, 20/487). Böylece 1847’de yapılan düzenleme ile masraf konusu netleştirildi.

Başka bir düzenleme ise mal sandıkları ile ilgiliydi. 1826’dan sonraki yıllarda hem taşra maliyesinin merkezileştirilmesi hem de ayanların mali yapıdaki etkisinin ortadan kaldırılması amacıyla memleket sandıkları uygulaması ihdas edilmişti. Böylece taşradan toplanan vergilerin

bir sandıkta muhafaza edilmesi planlanmıştı. Sandıkların ise merkezi hükümet tarafından tayin edilen eminler tarafından idare edilmesi uygun görülmüştü. Bu uygulama önce sancak merkezlerinde başlatılmış, zamanla kazalara kadar yaygınlaşmıştı. Fakat ilerleyen zamanlarda sandıklarda bulunan paranın birtakım kişilere sermaye olarak verilmesi, eminlerin ahaliden fazla para talep etmesi gibi uygunsuzluklara sebep olmuştu. Bunun üzerine bir çözüm yolu olarak kumpanya dahilinde bulunan yerlerdeki sandıkların idaresi sarraflara devredilmiştir (Çadırcı, 2013, s. 166). Böylece kumpanya sarraflarının yetkisi ve işlevi genişletilmiştir.

Kumpanyanın İşleyişi ve Çalışma Yöntemi

Kumpanya Sarrafı olan 13 sarraf, İstanbul'da bulunan ileri gelen kimselerdi. Onların kendilerine tayin edilen bölgelerden vergiyi teslim alıp, nakletmesi buralara özel adamlarını göndermeleriyle mümkündü. Dolayısıyla Kumpanya Sarrafları, ilgili bölgelere vekiller tayin ederek kumpanyanın işleyişini sağladı. Örneğin Anadolu Kumpanyası tarafından Hamid sancağına David isimli kimse vekil olarak tayin edilmişti (BOA, A.MKT.DV, 58/57). Kumpanya tarafından görevlendirilen vekiller ise çoğu zaman bölgenin ileri gelen sarraflarındandı. Nitekim Kayseri bölgesinde kumpanya vekili olan kişi, bölgenin ileri gelen sarraflarından olan Manokoğlu Hoce Manok idi (BOA, A.MKT, 181/47). Vergi naklinin kumpanya vekilleri aracılığıyla yapılmasını merkezi hükümet de desteklemekteydi.

Merkezden ilgili yerlerin idarecilerine yazılar gönderilerek, kumpanya vekillerine gerekli kolaylığın gösterilmesi konusunda uyarılarda bulunuldu. Hatta kumpanya vekillerinin teslim alacakları meblağların emval-i miriyeden olmasından dolayı onlara öncelik verilmesine özen gösterilmesi istendi. Kütahya'ya gönderilen bir emirde, Anadolu Kumpanyası vergisinden kalan meblağları tahsil etmesi için kumpanya vekili Agob'a yardımcı olunması Kütahya kaymakamından istenmiştir. Kaymakam da gereğinin yapılacağını merkeze bildirmiştir (BOA. MKT.UM, 98/17). Vekilleri aracılığıyla tahsil edilen vergiler şirketin ilk kuruluş nizamında da belirtildiği üzere nakit ya da poliçe yoluyla merkeze ulaştırıldı.

Kumpanya nizamına göre, nakit bir şekilde verginin merkeze ulaştırılması sırasında paranın güvenliği, vergiyi taşıyan kişinin geçtiği bölgelerin yöneticilerine bırakıldı. Kumpanya tarafından atanan şahıs, İstanbul'a parayı getirirken hangi bölgelerden geçerse oraların idarecileri ve halkı tarafından gözetilmek zorundaydı. Şayet bu kişi gasp edilirse, olay hangi kaza bölgesinde meydana geldiyse orasının sorumlu olduğu ve tazmin etmesi gerektiği belirlenmişti. Örneğin Rumeli Kumpanyası tarafından Filibe'ye tayin edilen vekil Simon, bölgedeki Pazarcık bölgesinden 20.000 kuruşu bir adamı aracılığıyla tahsil etti. Para, Filibe'ye getirilmekte iken yolda gasp edilince Simon durumu kumpanyaya bildirdi. Bunun üzerine Rumeli Kumpanyası merkeze yazdığı arzuhalinde, kumpanya nizamı gereğince paranın ilgili kazadan tahsil edilmesini talep etti. Bunun üzerine Filibe'ye bir emir gönderilerek gasbı gerçekleştiren kişilerin bulunması emredildi (BOA, MVL, 249/27; HR.MKT, 43/100).

Dolayısıyla paranın naklinde tüm sorumluluk devlete yüklenmişti. O dönemin şartları düşünüldüğünde ise asayiş sorunlarının yaşanılması kaçınılmazdı. Bu nedenle aslında çoğu zaman poliçe sisteminin tercih edildiği tahmin edilmektedir. Aslında Osmanlı İmparatorluğunda poliçe, 17. yüzyılın sonlarından itibaren verginin merkeze ulaştırılmasında yaygın olarak kullanılmaktaydı. Yerel idareciler topladıkları vergiyi İstanbul'a transfer etmek için bölgesindeki yabancı tüccara müracaat ederek parayı ona teslim edip bu paranın karşılığını İstanbul'daki yabancı tüccar üzerinden merkezi hazineye ulaştırmaktaydı. Böylece emniyetsiz olabilecek kara veya deniz yolu kullanılmayarak daha güvenli bir şekilde para merkeze gönderilmekteydi. Bu

işi yapan tüccarlar da elbette hizmetlerinin karşılığında bir komisyon olarak kâr elde etmekteydi (Eldem, 1986, s. 1674).

Kumpanya sarraflarının poliçe sistemiyle ilişkisi devletin içinde bulunduğu durumla yakından ilgilidir. Zira 17. yüzyılın sonlarından itibaren girilen dönemde toprak kazanımlarının durması ve iktisadi, siyasi, askeri sorunların yaşanması fütuhat gelirlerini azalttığından, mevcut kamu gelirlerinin önemi arttı. Merkezde güçlü bir ordunun bulundurulması ihtiyacı da vergilerin artık doğrudan ve nakit bir şekilde merkezi hazineye aktarılmasını zorunlu hale getirdi. Vergi tahsilatında poliçe sisteminin önem kazanmasının en önemli nedeni aslında hazinenin bahsedilen sebeplerden ötürü nakit para ihtiyacının artmasıdır. Öte tarafta poliçe sistemi hızlı bir transfer sağlamaktaydı. Bunların etkisiyle sadece yabancı tüccarlar değil Osmanlı tebaası olan Ermeni, Yahudi ve Rum'lar da poliçe sektörüne girerek özellikle taşra vergilerini poliçe yoluyla merkeze ulaştırmaya başladı. Tanzimat ile birlikte getirilen muhassıllık sistemiyle bu işlemler kısa süreli bir duraksama yaşasa da Kumpanya Sarraflığının kurulmasıyla vergi naklinde poliçe sistemi daha da yaygınlaştı (Şenyurt, 2016, ss. 56-59).

Bunların yanında poliçe bedeli devlet ödemelerinde de kullanılmaktaydı (Şenyurt, 2016, s. 121). Kumpanya Sarraflarının teslim aldığı vergilerin büyük kısmının bir devlet harcamasına aktarıldığı görülmektedir. Örneğin, H.1263/1847 mali dönemine ait düzenlenen bir defterde, Kumpanya Sarraflığı bünyesinde Anadolu ve Rumeli Kumpanyasının aldığı vergilerden çeşitli harcamalar için kullandıkları poliçe bedelleri kayıtlıdır. Bu kapsamda mart ayında Mora muhacirlerinin hane kiraları için 1.080 kuruş, Tophane-i Amire'nin masrafları için 12.500 kuruş, Divan-ı Hümayun tercüme odası hulefalarının H. 1262 senesi şubat aylıkları için 70.858 kuruş Anadolu Kumpanyasından poliçe bedeli olarak alınmıştır (BOA, MAD. d., 11905, ss. 4-5). Mart ayında Anadolu Ordu-yu Hümayun müşiri tarafından bazı kişilere verilmek üzere alınacak olan eşyalar için Rumeli Kumpanyasından 250.000 kuruş poliçe edilmiştir. Maraşlı Mehmed Mesud Efendi'ye verilecek atıyye için Rumeli Kumpanyasından 3.000 kuruş poliçe yazılmıştır (BOA, MAD. d., 11905, s. 8).

Kumpanya Sarraflarının vekilleri vergiyi teslim aldıklarında kendilerine bir teslim makbuzu verilmekteydi. Verginin tamamı teslim alındıktan sonra kumpanyanın yetkilisi tarafından bir poliçe yazarak edilerek İstanbul'a bildirilmekte, orada bulunan ortağı (muhtemelen poliçede bu kişi muhatap olarak gösterilmekte) maliye hazinesine ödemeyi gerçekleştirmekteydi. Tüm bu işlem karşılığında sarrafa bir ücret ödenmekte ve "her yüz kuruşta elli para" ücret/masraf almaktaydılar (Şenyurt, 2016, s. 97).

Kumpanya, vergi nakli dışında bazı memleahaların idaresini de devr aldı. Örneğin Foça, İzmir, Çandarlı, Ayvalık ve buralara bağlı memleahaların idaresi Anadolu Kumpanyasındaydı (BOA, C.ML, 171/7246). Benzer şekilde Selanik memlehası da Anadolu Kumpanyası sarraflarına ihale edilmişti (BOA, C.ML, 686/28160). İnöz ve bağlı bulunan memleahalar Anadolu kumpanyasına ihale edilmişti. Ancak hâlâ eski idarecisi tarafından tuzun işletilmekte olmasından dolayı, kumpanya Başsarrafı Artin tarafından merkeze bir arzuhal sunulmuştur. Artin arzuhallinde, sorunun çözülmesi için merkezden bir mübaşir atanmasını istemiştir. Mübaşirin masraflarının yarısını devletin yarısını kumpanyanın karşılayabileceğini de beyan etmiştir. Bunun üzerine karmaşanın çözümü için iki mübaşir tayin edilmiştir (BOA, C.ML, 313/12837).

Kumpanyaya Bağlı Bölgeler

Kumpanya, yukarıda da belirtildiği üzere kendisine bağlı bulunan yerlerden gelirleri temin edip nakden veya polişe yoluyla merkezi hazineye göndermekle yükümlüydü (Lütfi Efendi, 1999, s. 1121). Cezar, kumpanyanın coğrafi olarak hangi bölgeleri kapsadığının net olarak bilinmediğini belirtmektedir (Cezar, 2004, s. 188). Aslında kumpanyanın nizamı belirlenirken hangi bölgelerden vergi nakledeceklerine dair bir liste bulunmamaktadır. Ancak kurulduktan sonraki yıllarda, özellikle masraflar konusunda çıkan sorunlardan ötürü yapılan yazışmalar içerisinde, kumpanyaya bağlı yerleri tespit etmek mümkün olabilmektedir. Buna göre H. 1258/59/60 yıllarına ait sunulan masraf cetvelinde Anadolu Kumpanyası, İzmir, Ankara, Kütahya, Bursa, Bolu, Konya, Balıkesir, Kayseri, Sivas, Bilecik ve Aydın bölgelerini kapsamaktadır (BOA, İ.MSM, 19/455). Rumeli kumpanyasının sahası ise H. 1261 yılı masraf defterine göre, Selanik, Siroz, Yenişehir, Filibe, Edirne, Varna, Şumnu ve Rusçuk'tan meydana gelmektedir (BOA, İ.MSM, 19/455). Defterler kumpanyanın kurulduğu yıllardan 1845'e kadarki masraflarını kapsadığı için 1842-1845 arasında kumpanyaya bağlı olan yerleri ifade etmektedir. Bu bölgeler Tanzimat'ın kademeli şekilde hayata geçirildiği ilk yerlerdendir. Zira Tanzimat her yerde aynı anda hayata geçirilememiştir (Çadircı, 2013; Ortaylı, 2011).

1847'de düzenlenen bir masraf cetvelinde kumpanyanın tahsil ettiği vergi bölgelerinin bir listesi sunulmaktadır. Bu listeye göre İzmir, Aydın, Saruhan, Kütahya, Bilecik, Bozok, Kayseri, Kocaeli, Ankara, Çankırı, Biga, Bursa, Karesi, Bolu, Kastamonu, Viranşehir, Sinop, Sivas, Amasya, Divriği, Konya, Hamid, Denizli, Menteşe, Karahisar-ı Sahip, Erdek, Teke, İçil, Alanya ve Nevşehir Kumpanya Sarraflığının vergi tahsil bölgeleridir (BOA, İ.MSM, 20/487). Burada Anadolu ve Rumeli ayrımı yapılmayarak şirkete ait toplam bir liste verilmiştir.

Kumpanyayı Kuran Sarraflar

Osmanlı sarrafları, çoğunlukla Rum, Ermeni ve Yahudi gibi gayrimüslim nüfustandı. Bunlar içerisinde Ermeni halkı, nüfus olarak hem daha fazla hem de en zengin azınlık durumundaydı. Öyle ki 17. yüzyılın sonlarında oluşturulan sarraflık teşkilatında Ermenilerin en fazla gediğe sahip oldukları görülmektedir (Bölükbaşı, 2014, ss. 32-33). 1762'de Darphane-i Amire'de ifrazcıbaşılık görevi Musevilerin elinden alınarak Düzoğullarına yani Ermenilere geçti. 19. yüzyılın başlarında ise ifrazcıbaşılık görevinde Kazaz Artin bulunmaktaydı (Bölükbaşı, 2013, s. 57). 1842'de kurulan Kumpanya Sarraflığına mensup olan sarrafların da çoğunluğunu Ermeniler teşkil etmektedir.

Kumpanya Sarraflığında yukarıda bahsedildiği üzere baş sarraf olarak Artin seçilmişti. Kumpanyayı kuran sarrafları ise Osmanlı Arşiv'indeki müstakil belgelerden tespit etmek mümkündür. Misak Amira Misakyan Anadolu Kumpanyasındadır. Kendisi çembersiz bir tuğra-yı hümayun ile taltif edilmiştir (BOA, A.MKT.MHM, 21/79). Yine Anadolu Kumpanyasında Mıgırdıç Amira Cezayirliyan bulunmaktadır. Onun hakkında daha fazla bilgiye ulaşmak mümkündür. Ataları Eğin'den gelme olup Cezayir ile yaptıkları ticaretten dolayı Cezayirliyan lakabını almışlardır. Mıgırdıç da ailesi gibi küçük yaşlardan itibaren ticaret yapmaya başlamıştır. 1835'lere gelindiğinde otuzlu yaşlarında olan Mıgırdıç, pek çok iltizam ihalesinin müteahhidiydi. Ermeni milletine özellikle eğitim anlamında verdiği destek ve Osmanlı hükümeti nezdinde kazandığı konumundan dolayı "amira" unvanını da aynı dönemlerde elde etmişti. Tanzimat Ferman'ından hemen önce de Mustafa Reşid Paşa'nın sarrafiydi. Bundan sonraki kariyerinde Mustafa Reşid Paşa'dan destek gördüğü anlaşılan Mıgırdıç'ın, Anadolu Kumpanyasına ciddi oranda bir sermaye ile katıldığı tahmin edilmektedir (Manav, 2019, ss. 33-50). Bununla birlikte Mıgırdıç

Amira'nın bir dönem elindeki nişanlarının alınarak kumpanyadan ihraç ile Bursa'ya sürüldüğü görülmektedir (BOA, MAD.d., 10557).

Rumeli Kumpanyasında ise Abraham isimli bir sarraf bulunmaktadır. Kendisi çembersiz bir tuğra-yı hümayun ile mükafatlandırılmıştır (BOA, A.MKT.MHM, 21/79). Yine Rumeli Kumpanyasından Hovannes Tıngıryan isimli sarrafın bulunduğu tespit edilmektedir. Nitekim Abraham, İnebolu kazası müdürüyle bir alacak-verecek sorunu yaşamış, bununla ilgili merkezi hükümete bir dilekçe yazmıştır. Abraham, paranın tahsil edilerek kendisine teslim edilmesini istemiştir (BOA, A.MKT, 147/25).

Barsoumian'ın verdiği listeye göre, Anadolu Kumpanyasını-Mıgırdıç Amira Cezayirliyan, Bedros Amira Kürkçühanlıyan, Misak Amira Misakyan, Bağdasar Amira Çarazyan (Çerezyan veya Çeraz), Boğos Amira Aşnanyan kurdu. Rumeli Kumpanyasını oluşturan sarraflar ise Canig Amira Papazyan (Simonyan), Harutyanyan Amira Gelgelyan, Abraham Allahverdiyan (Allahverdi), Hovhannes Tıngıryan (Tıngır), Hovsep Davidyan'dır (Barsoumian, 2013, s. 97). Barsoumian'ın verdiği bu bilgiler dışında Jamgoçyan da bir liste vermektedir. Jamgoçyan'ın listesinde diğerinden farklı olarak Rumeli kumpanyasından Maksud Sarımyan da bulunmaktadır (Jamgoçyan, 2017, s. 64).

Mevcut isimler üzerinden bakıldığında kumpanyayı kuran sarrafların içerisinde Ermenilerin olduğu görülmektedir. Komutan anlamına gelen "amir" den türeyen Amira, Ermeniler tarafından Müslüman valiler için kullanılmaktaydı. 18. yüzyılın sonlarından itibaren ise Ermeniler bu tabiri, milletin lideri olan ve Osmanlı Devleti'nin ayrıcalıklar tanıdığı saygın kimseleri tanımlamak için kullanmaya başladı. Diğerlerinden farklı olarak kürk manto giyme ve başlarına kavuk takma izni Osmanlı hükümeti tarafından Amira Ermenilerine verildi. Ata binme ve atlı bir maiyete sahip olma hakları da vardı. Ermeni milleti arasında zenginlik, sarayda elde edilen konum ve statüyü ifade eden Amira, özellikle 1800'den sonra özel bir unvandı. Amira olan Ermeniler bu unvanı kullanmak maksadıyla ilk adlarıyla anıldı (Barsoumian, 2013, ss. 59-78). Dolayısıyla kumpanya sarraflarının mali güçlerinin yanı sıra Ermeniler arasında nüfuz sahibi ve Osmanlı Devleti nazarında itibarlı kişilerden oluştuğunu belirtmek mümkündür. Kumpanya Sarraflarının çoğunluğunun sarraflar arasında birinci sınıfta olmaları da onların mali anlamda kudretli olduklarını göstermektedir.

Şöyle ki 19. yüzyılın başlarında Darphane-i Amire'ye bağlı yetmiş beş gedikli sarraf bulunurken ölüm, ihraç gibi nedenlerle sayılarının azalması üzerine başka meslek kollarından kimseler sarraflık işine girmeye başladı. Bunu önlemek maksadıyla 1835'te sarraflarla ilgili yeni bir düzenleme yapılarak gedikli sarraf sayısı yüze yükseltilirken sarraflar birinci ve ikinci sınıf olmak üzere ikiye ayrıldı. Hazine-i Şahaneye taahhütleri geçerli olan elli beş sarraf birinci sınıf, diğerleri ikinci sınıf olarak belirlendi (Köse, 2010, s. 18). Birinci sınıfta olanlar diğerlerine göre daha güçlü olup mültezim ve malikanecilere kefil olabilmekteydi. İkinci sınıfta bulunan sarraf, mültezime kefil olmak için birinci sınıftan bir sarrafi kendisine kefil göstermek zorundaydı. Mali olarak güçlenenler harç ödemek koşuluyla ikinci sınıftan birinci sınıfa yükselebilmekteydi (Bölükbaşı, 2014, ss.19-96). Kumpanyayı kuran sarrafların bir kısmının bu düzenleme içerisinde birinci sınıfta yer aldığı görülmektedir. Kumpanya başsarrafı olan Uzun oğlu Artin, Hovsep Davidyan, Bedros Küçükhanlıoğlu Yeni Han'da, Misakyan Kumrulu Han'da meskun olup birinci sınıf sarraftandır (Köse, 2010, ss. 18-20).

Kumpanya Sarraflığının Genişlemesi: Mal Sandıklarının Kumpanyaya Devredilmesi

II. Mahmud tahta geçtikten sonra taşrada merkezi otoriteyi artırmak için girişimlerde bulundu. Taşradaki merkezileşmenin önündeki önemli engellerden birisi, ayanlardı. Ayanlar, 1808 Sened-i İttifak ile güçlerini daha da pekiştirmekle birlikte Alemdar Mustafa Paşa'nın ölümüyle senet hükümsüz kalınca II. Mahmud, ayanların rolünü ortadan kaldırmak için ölen veya azledilen ayanların yerine yeni atamalar yapmadı. Onların yerine mahalle muhtarlıkları ya da sandık eminliklerinin kurulması yönünde bir politika izlemeye başladı (Mert, 1991, ss. 195-198).

Diğer taraftan vergi tahsilatı aşamasına geçilinceye kadar taşrada yapılan harcamalar için çoğu yerde yerel idareciler esnaftan ve sarraflardan yüksek faiz ile borç almaktaydı. Yüzde on hesabıyla yani her on kuruş için bir kuruş faiz ödemek şeklinde tezahür eden sistemde ahalinin ödemekle mükellef olduğu vergi yükü de artmaktaydı. Bölgede ayanların da rolünü artıran bu durumu ortadan kaldırmak ve taşra idaresinde faizle borç alınması geleneğine son vermek için II. Mahmud 1826'da bir uygulama başlattı. Her sancak merkezinde "memleket sandıkları" kurularak yönetimlerine de sandık eminleri atanmasına karar verildi. Dolayısıyla 1826'dan sonra yavaş yavaş yaygınlaştırılmaya başlanan sandık eminliği uygulamasında merkezi hükümetin ayanlığı tasfiye etmek dışında bir diğer amacı taşra gelirlerinin tek elde toplanması, giderlerin de bu şekilde belirlenmesiydi (Çadırcı, 2013, ss. 164-166).

Sandık eminleri, Tanzimat'ın hemen öncesinde taşrada kurulan meclislerin azaları arasından seçildi. Emin, sandığın muhafazasından sorumluydu. Sandık emininin en önemli yükümlülüklerinden birisi, sandıkta toplanan paradan memur maaşlarını ve diğer masrafları ödemektir. İkincisi kalan parayı polişe yoluyla ya da nakden hazineye göndermektir. Bölgenin büyüklüğüne göre aylık belirli miktar maaş alan sandık eminleri ilk başlarda sadece sancak merkezlerindeyken zamanla kazalara kadar atandı. Bununla birlikte sandıklarda bulunan paranın ileri gelen kimselere sermaye olarak verilmesi ve eminlerin ahalden fazla para tahsil etmesi gibi sorunlar da beraberinde geldi. Merkezi hükümet sandıklarda yaşanan usulsüzlükleri önlemek için çeşitli çözüm yolları denedi. Bunlardan birisi de sandıkların Kumpanya Sarrafları tarafından idare edilmesi fikridir (BOA, Ayniyat d., 399, ss. 89-90-91).

1846'da Kumpanya Sarrafları Meclis-i Vâlâ'ya davet edildi. Onlarla mecliste yapılan görüşmelerde, sandıkların idaresi kumpanya sarraflarına teklif edildi. Meclisin önerisine göre, sarraflar kendi gönderecekleri adamları vasıtasıyla sandıkları idare edeceklerdi. Kumpanyanın göndereceği bu görevlilerin maaşları ise eski sandık eminin maaşının yarısı olacaktı. Maaşın yarısı mahalli idare tarafından ödenecekti. Kalanını kumpanya ödeyecekti (BOA, Ayniyat d. 399, ss. 89-90-91). Görüşme sonunda Anadolu Kumpanyası teklifi kabul ederken Rumeli Kumpanyası güvenilir adamları olmadığı gerekçesiyle teklife itiraz etti. Bu nedenle yeni uygulama başlangıçta Anadolu Kumpanyası tarafında hayata geçirildi (BOA, MVL, 43/66).

Anadolu Kumpanyası sarraflarından alınan taahhütname ile sandık eminliği için "kumpanya usulü" denilen bir yöntem belirlendi. Buna göre, Kumpanya Sarrafları kendilerinin mali olarak yetkili oldukları bölgelerde bulunan mal sandıklarını kendi adamlarını göndererek idare ettirmekle yetkilendirildiler. Başka bölgelerden de talep olması halinde memur göndermelerine ruhsat verildi. Sandıkların eski hesaplarının kapatılması emredildi. Gönderecekleri memurların hesaplarında açık meydana gelirse bunun faiziyle birlikte karşılanması sorumluluğu

kumpanyaya verildi. Sandık memurlarından belirli aralıklarla poliçelerin alınması ve merkeze gönderilmesi istendi. Sandığa teslim edilen paraların senetlerinin memurlar tarafından muhakkak verilmesi, tahsil olunmayan paralar için teslim edilmiş gibi makbuz kesilmemesi ve buna itina gösterilmesi özellikle vurgulandı. Sandıkların güvenli bir yerde saklanması, bunun için gerekirse yerel idarecilerden yardım alınması uygun görüldü. İleride Rumeli Kumpanyası tarafının da bu nizamaya uygun olarak sandıkları devralması temenni edildi. Kumpanya memurları olan sarrafların maaşlarının yarısının mahalli emvalden karşılanması kararlaştırılarak kumpanya usulü ile mal sandıklarının idaresi belirlendi (BOA, MAD. d, 9061, s. 122). Bunlar aslında sandık eminliği uygulamasında da görülen benzer kurallardı. Buradaki en önemli farklılık ve “kumpanya usulü” olarak adlandırılan husus, kumpanya tarafından sandık idaresi için gönderilecek memurların hesaplarının ay ay yapılmasıdır (BOA, C.ML, 322/13288).

1846 tarihinde Anadolu Kumpanyası tarafından mal sandıklarının idaresi için memur gönderilen yerler, Aydın, Denizli, Manisa, Saruhan, İzmir, Karesi, Hüdavendigar, Bilecik, Erdek, Karahisar-ı Sahib, Kütahya, Konya, Hamid, Teke, Alaiyye, Nevşehir, İçil, Ankara, Çankırı, Kastamonu, Sinop, Bolu, Kocaeli, Viranşehir, Bozok, Biga, Suşehri, Amasya, Divriği ve Kayseri'dir. Diğer taraftan Meclis-i Vâlâ'nın teklifi sunduğu ilk anda, Rumeli Kumpanyası uygulamayı kabul etmemişti. Kayıtlardan anlaşıldığı üzere 1846'ya gelindiğinde Rumeli Kumpanyasının da sandık memuru görevlendirdiği görülmektedir. Rumeli Kumpanyasının sandık için görevli gönderdiği yerler, Edirne, Vidin, Filibe, Tekfurdağı, İslimiye, Selanik, Siroz, Drama, Niş, Samakov, Manastır, Ohri, Kesriye, Silistre, Varna, Tırnova, Tırhala, Üsküp, Prizren, Priştine, Sofya ve Köstendil'dir (BOA, ML.MSF.d.,7313).

Konuyla ilgili mevcut literatürde, ülkedeki tüm sandık emanetlerinin kumpanyaya devredildiği bilgisi yer almaktadır (Çadircı, 2013, s. 231). Sandıkların kumpanyaya devrinden hemen önce düzenlenen bir kayıta, ülkede sandık eminliğinin bulunduğu yerlerin bir listesi bulunmaktadır. Buna göre, 1845'te imparatorlukta Balıkesir, Karahisar-ı Sahip, Kütahya, Bilecik, Aydın, Menteşe, Saruhan, Denizli, Ankara, Çankırı, Bolu, Kastamonu, Kocaeli, Viranşehir, Sinop, Konya, Hamid, Nevşehir, Teke, Alaiyye, İçel, Amasya, Bozok, Biga, Diyarbakir, Malatya, Behisni, Arapgir, Maden-i Hümayun, Kırıkkilise, Filibe, Tekfurdağı, Tırhala, Siroz, Drama, Üsküp, Prizren, Priştine, Niş, Samakov, Manastır, Keserye, Vidin, Erdek, Silistre, Varna, Edirne, Selanik, İzmir, Tırnova, İmroz, Sakız, İstanköy, Kıbrıs, Kandiye, Hanya, Resmo, Şam-ı Şerif, Hama, Sayda, Akka, Trablusşam, Lazkiye, Nablus, Huneyn, Bağdat, Trablusgarb ve Yeniil'de sandık emaneti vardır (BOA, İ.MVL, 71/1336). Kumpanya tarafından sandık memuru gönderilen yerler ile karşılaştırıldığında, İmroz, Sakız, İstanköy, Kıbrıs, Kandiye, Hanya, Resmo, Şam-ı Şerif, Hama, Sayda, Akka, Trablusşam, Lazkiye, Nablus, Huneyn, Bağdat, Trablusgarb ve Yeniil sandıklarına kumpanya tarafından memur gönderilmediği görülmektedir. Çünkü bahsedilen bölgeler Kumpanya Sarraflığının sınırları dahilinde değillerdir.

Merkezi hükümet sandık idaresini kumpanyaya devrederken mali bir amaç gütmekteydi. Mal sandıklarının sandık eminleri aracılığıyla yönetilmesi halinde, bu kişilerin maaşlarının hepsi devlet tarafından ödenmekteydi. Kumpanya ile yapılan anlaşmaya göre ise eski eminlere ödenen maaşın sadece yarısı devlet tarafından ödenecekti, o da mahalli emvalinden karşılanacaktı. Yani aslında merkezi hükümet bu uygulama ile sandıkların idaresi için ödenen maaşlarda tasarruf yapmayı amaçlıyordu. 1846 mali yılına ait masraf defterinde sandıkların eski idareleri ile yeni yönetimi sırasında, eminlere ödenen maaşlar karşılaştırmalı olarak yazıldı. Eski sandık

idaresi için verilen toplam maaş 14.275 kuruş iken kumpanya idaresi altında tahsis edilen maaşın 15.665 kuruş olacağı hesaplandı (BOA, ML.MSF.d., 7313). Dolayısıyla eski usulde tamamı devlet tarafından ödenirken kumpanya sarrafları aracılığıyla söz konusu ödeneğin yarısı devlet tarafından tahsil edilecek böylece hazine kâr etmiş olacaktı.

Dolayısıyla 1846'dan itibaren isimleri verilen yerlerde bulunan sandıkların kumpanya usulü ile idaresi hayata geçirildi. Hatta ilerleyen yıllarda başka bölgelerdeki sandıkların idaresinin yeri geldikçe kumpanyaya devredilmesi, merkezi hükümet tarafından tercih edildi. Örneğin Trabzon için böyle bir karar alındı. Bunun en önemli nedeni, önceki sandık emini 1000 kuruş maaş alırken, sandığın kumpanya tarafından idaresi durumunda yeni görevliye sadece 345 kuruş maaş verilecek olmasıydı (BOA, C.ML, 157/6652; BOA, İ.DH, 196/11095).

Merkezi hükümet, bundan büyük bir kazanç elde etmeyi beklemekle birlikte çeşitli sorunlar meydana geldi. Kumpanya, istenilen her yere sandık görevlisi göndermedi. Örneğin Burdur sancağı sandığı için kumpanya tarafından birinin tayin edilmesi Anadolu Kumpanyasına yazıldı. Fakat kumpanya, bunun ciddi bir masrafa sebep olacağını beyan ederek kimseyi tayin etmedi (BOA, C.ML, 529/21692). Merkezi hükümet, maliyeden bir sandık emini tayin ederek konuya çözüm buldu (BOA, A.AMD, 27/32). Benzer bir sorun Kesriye, Ohri ve Manastır sancaklarında da yaşandı. Kumpanya, masrafları bahane ederek bölgelere sandık görevlisi göndermeyince eskisi gibi sandık eminiyle yönetilmesi istendi (BOA, A.MKT, 92/70). Bu tür sorunların dışında başka bir problem, sandıkların kumpanya tarafından gönderilecek kimselere devredilmesi meselesiydi.

Kumpanya usulüne göre, kumpanya idaresine geçen yerlerdeki eski sandık eminlerinin hesaplarının görülerek sandığın kumpanya memurlarına devrinin gerçekleştirilmesi gerekmekteydi. Örneğin Aydın sandık emini yeni karar gereğince azledilerek onun yerine kumpanya tarafından Hoca Murad sandık için görevlendirildi. Bunun için eski sandık emininin muhasebesi ayrıntılı olarak incelendi. Fakat yüklü miktarda zimmeti ortaya çıktı. Paranın nereye harcandığı ise belirsizdi. Önceki sandık eminin bu meblağı kumpanya sandık memuruna bir-iki ay içerisinde ödemesi ise imkansızdı. Buna rağmen eski sandık emini, parayı birkaç ay içerisinde ödeyeceğini beyan edince, kendisinden bunun için bir kefil istendi. Ancak o miktar paraya Aydın'da kefil olacak kimse bulunamadı (BOA, C.ML, 228/9543). Dolayısıyla Aydın'da sandığın kumpanyaya devredilmesi bir hayli meşakkatli olmuş görünmektedir. Sandıkların kumpanyaya devrinde bu tür meselelerin yaygın olarak yaşandığı tahmin edilmektedir.

Kumpanya Sarraflığında Yaşanan Sorunlar

Genel anlamda Kumpanya Sarraflığı uygulamasında yaşanan en temel sorun ve sistemi aslında çıkmaza sokan mesele masraf konusuydu. Kumpanya Sarraflığı 1842'de kurulurken, sarrafların masraflarını nereden karşılayacağı konusu belirsiz bırakılmıştı. Bunun üzerine sarraflar, 1846'da merkeze bir arzuhal sunmuşlardı. Kumpanya tarafından taşraya gönderilmesi gereken adamlarının aylık ödemelerinin ve zaruri masraflarının ortaya çıktığını belirtmişlerdi. Kumpanya sarraflarının isteği, her yüz kuruşta elli para masraf yardımının yapılmasıydı. Ancak merkezi hükümet bu meblağı oldukça fazla buldu. Bir anlaşma yapılabilmesi için sarraflar Meclis-i Vâlâ'ya davet edildi. Sarraflar, mecliste de elli para masraf ödenmesi konusunda ısrar edince, kendilerinden masraflarla ilgili ayrıntılı defterler hazırlayarak sunmaları istendi. Bunun üzerine onlar da kuruldukları yıldan itibaren dört senelik masraflarını yazdıkları defterleri düzenleyerek Meclis-i Vâlâ'ya takdim ettiler (BOA, İ.MSM, 19/455).

Bu cetveller incelendiğinde, Anadolu Kumpanyası tarafından İzmir, Ankara, Kütahya, Bursa, Bolu, Konya, Balıkesir, Kayseri, Sivas, Bilecik ve Aydın'a gönderilen nakliye, vapur ve sigorta masrafları 401.519 kuruştur. Bahsedilen bölgelere gönderilecek memurlar için yapılan aylık maaş harcamaları ise üç yılda yaklaşık 1.427.950 kuruştur. İstanbul'daki kumpanyanın yazıcılarının ve tahsildarlarının aylıkları, oda kirası, mektup ücretleri ve diğer başka ücretlerle 912.865,5 kuruş harcama yapıldığı görüldü. Rumeli Kumpanyası ise toplamda 1.099.376 kuruş masraf yapmıştı (BOA, İ.MSM, 19/455).

Masrafların sunulması üzerine konu padişaha sunuldu. Padişah ise kumpanyanın kurulmasından ve devamından doğacak faydalar ile ilgili bir malumatı olmadığını belirtti. Sistemin var olmasından hazine ne gibi faydalar sağlamıştı veya sağlayacaktı? bunların açıkça belirtilmesini istedi. Ayrıca Padişah'a göre, masraflar için istenilen ve kalemleri de sunulan miktarlar oldukça fazlaydı. Kumpanyadan önceki sistemde taşradan gelen vergilerin masrafı hesap edilerek ikisi arasında bir karşılaştırma yapılması, ona göre masraf konusunda bir karar verilmesi şeklinde Padişah iradesi çıktı (BOA, İ.MSM, 19/455). Bunun üzerine konu araştırıldı ve görüldü.

Merkezi hükümete göre kumpanya tarafından taşralara gönderilecek olan memurlar, vergileri polişe yöntemiyle sevk edeceklerdi. Bu nedenle yüz kuruşta elli para oldukça fazlaydı. Ancak bu sistemin yeni bir uygulama ve henüz oturmamış olması, bir müddet idare edilmedikçe faydasının görülemeyeceği göz önüne alındı. Buna binaen masraf sorununa şimdilik yüz kuruşta kırk beş para masraf tahsis olunarak çözüm bulundu. 1846 sonunda ise masraf konusunda yeniden inceleme yapılacağı ve çıkan sonuca göre masraf miktarının düşürülüp-artırılabilmesi planlanması yapıldı (BOA, MAD.d., 10557, s. 28).

1846'da bu karar alınmışken çok geçmeden masrafın yüz kuruşta elli paraya çıkarıldığı anlaşılmaktadır. Öyle ki Anadolu Kumpanyası 1847 yılına ait gönderdiği pusulasında, polişe vasıtasıyla maliye hazinesine 27 yük 59.227, 5 kuruş teslim ettiğini, her yüz kuruşta elli para usulüne uygun olarak 34.490 kuruş 39 akçe masraf verilmesini talep etmektedir (BOA, MAD.d., 10561, s. 25). Benzer şekilde Rumeli Kumpanyası da hazineye 56 yük 86.714,5 kuruş 21 akçe teslim ettiğini, yüz kuruşta elli para masraf uygulamasından dolayı da 71.083 kuruş masraf talep ettiğini belirtmektedir (BOA, MAD.d.,10561, s. 22). Neticede sarrafların ilk baştaki taleplerine de uygun olarak masraf konusunda yüz kuruşta elli para verildiği görülmektedir. Aslında bu durum Kumpanya Sarraflığı uygulamasının devamı için önemli bir adımdı. Merkezi hükümet, sarrafların yaşadığı başka sorunlarda da onların haklarını koruyacak yönde adımlar attı. Özellikle borç meselelerinde sarraflar lehine karar verdi.

Kumpanya Sarraflığı uygulaması ile ilgili özellikle 1849'lardan sonra görülmeye başlayan asıl mesele, birilerinin zimmetinde bırakılan emval-i miriyenin teslim alınamamasıdır. Kumpanyanın alacağı vergiler zaman zaman bölgenin ileri gelenlerinin zimmetinde kalmaktaydı. Örneğin Kumpanya Sarraflarından Hoca Misak'ın H. 1263/1847 senesi Karahisar-ı Sahip sancağı rüsumat bedelinden Mollazade Süleyman zimmetinde bir miktar parası kalmıştı. Mollazade ise vefat ettiği için paranın terekesinden tahsil edilmesi gerekmekteydi. Ancak ailesi buna muhalefet edince konu, kumpanya tarafından merkeze bildirildi. Merkezi hükümet, Karahisar-ı Sahip kaymakamına gönderdiği yazıda, paranın Mollazade'nin veresesinden alınmasını emretti (BOA, A.MKT, 215/56). Bu tür durumlarda kumpanyanın tahsil edeceği meblağlar emval-i miriyeden olduğundan, terekenin paylaşılması sırasında bu borca öncelik verilmesi temel

kuraldı. Örneğin, Tekfurdağı tüccarından olup vefat eden ve Rumeli Kumpanyasına 6.500 kuruş borcu olan Kamil Efendi'nin veresesinden bu borcun karşılanması emredildi (BOA, A.MKT.DV, 42/96).

Kumpanya Sarraflığı uygulamasında görülen başka bir sorun ise sarrafların sandıkların idaresinden dolayı yerel idarecilerle yaşadıkları meseleleridir. Sandıkların sarraflara devredilmesiyle belirlenen kumpanya usulünde, sandıktaki paranın yükümlülüğü kumpanyaya bırakılmıştı. Paranın eksilmesi, birilerine borç olarak verilmesinden sarraflar sorumluydu. Buna rağmen yerel idareciler, sandıkta toplanan parayı kumpanya usulüne aykırı bir şekilde zaman zaman bölgenin ileri gelenlerine borç olarak verdi. Örneğin, Anadolu Kumpanyası adına sandık emaneti memuriyeti için Sivas'ta bulunan Bogos adlı kişinin gönderdiği mektuba göre, liva defterdarı Esad Bey sandık malından 16.000 kuruşu kaza ileri gelenlerinden birine borç olarak vermişti. Defterdar yaptığı usulsüzlükte devam etmekte olduğundan Bogos, Esad Bey'in uyarılmasını istemiştir (BOA, C.DRB, 13/649). Böyle durumlarda kumpanya yetkilisi ile yerel idareciler arasında anlaşmazlıklar çıkmaktaydı.

Başka bir sorun ise yerel idarecilerin sandıktaki parayı zimmetine geçirmesidir. Paranın eksik olması halinde kumpanya yetkilileri durumu merkeze yansıtmıştır. Merkezi hükümet de yerel idarecileri sık sık uyardı, kumpanya usulünün sandık idaresinde korunması yolunda emirler göndermiştir. Mesela Çarpan kazasında eski müdür Bekir Ağa, sandıktan 113.000 kuruş zimmetine para geçirmişti. Bekir Ağa, bu parayı ödemediği görevden ayrılınca orada kumpanya vekili bulunan Evannes meblağı sandığa ödemek zorunda kaldı. Ancak Bekir Ağa'dan paranın tahsil edilerek Evannes'e teslim edilmesi merkezi hükümeti meşgul eden önemli bir konuydu (BOA, A.MKT.UM, 47/71). Sandık idaresinin kumpanya usulüyle yönetimde sorunlar sadece yerel idarecilerle alakalı olmamıştır.

Zaman zaman kumpanya tarafından gönderilen vekiller ile yerel idareciler ittifak yaparak emval-i miriyi ticaret yoluyla kullanma yoluna gitmişlerdir². Dolayısıyla sandık idaresi konusunda kumpanyanın, merkezi hükümeti hayal kırıklığına uğrattığı örnekler de yaşanmıştır. Başka bir deyişle eski sandık idaresinde yaşanan sorunlar kumpanya usulünde de yaşanabilmiştir. Kumpanya sarrafları, taşradaki meskukat konusunda da bazı uygunsuzluklara başvurmuştur. Kumpanya usulüne göre, sarraflar tarafından gönderilen adamlar, topladıkları meskukatları hazine-i celileye göndermekle yükümlüydü. Ancak sarraflar muhtemeldir ki topladıkları altın ve gümüşleri kendilerinde bırakarak, mağşuş gümüş ve bakır sikkeleri merkeze yollamayı tercih ettiler. Böylece değeri yüksek parayı düşük olanla değiştirerek akçe farkı elde etmiş olma ihtimalleri yüksektir. Bu konuda bir usulsüzlüğün merkezce anlaşılması üzerine maliye nazırı tarafından bir öneri sunuldu. Teklife göre, taşradaki altınlar teslim alındıktan sonra kumpanya memuru mührüyle mühürlenerek Darphane-i Amire'ye gönderilmeliydi. Altınlar, darphane tarafından onaylanmasının ardından hazineye sevk edilmeliydi (BOA, A.MKT.MHM, 16/57). Maliye Nazırı tarafından sunulan bu teklif merkezi hükümet tarafından kabul edildi. Taşra idarecilerine konu ile ilgili yazılar gönderildi.³

Kumpanya Sarraflığı ile ilgili bahsedilen sorunlar 1846'dan itibaren artmış görünmektedir. 1846'da masraflar için sarraflar tarafından talep edilen iane problemi kısa sürede çözüme

² Örnekler için bkz: (BOA, A.AMD, 21/81; BOA, A.MKT.UM, 41/72; BOA, A.MKT.UM, 42/11).

³ Ankara'ya gönderilmiştir (BOA, A.MKT.UM, 7/17). Daha sonra Rumeli'ye gönderilmiştir (BOA, A.MKT.UM, 7/14). Niş'e gönderilmiştir (BOA, A.MKT.UM, 7/16).

kavuşturuldu. Ancak 1849'dan sonra borçlanma, meskukat, yerel idarecilerle yaşanan sorunlar sonrasında kumpanyanın devlet için ne kadar faydalı olduğu sorgulanmaya başladı.

Kumpanya Sarraflığının Kaldırılması

Bahsedilen nedenlerin de etkisiyle kumpanya idaresinde bazı müşkülâtlar meydana geldiği gerekçesiyle 12 Mayıs 1852 tarihinde hazinenin bundan daha fazla zarar görmemesi için emval hazinesinden Anadolu Kumpanyası için poliçe kesilmemesi kararı alındı (BOA, C.ML, 244/10148). İlk başta sadece Anadolu Kumpanyası ilga edildi. Ancak üzerinden çok fazla zaman geçmeden Rumeli Kumpanyası ile ilgili de Meclis-i Vâlâ'da bir görüşme yapıldı. Buna göre, Rumeli emvalinin çoğu asker masraflarına ve diğer harcamalara gitmekte, kumpanyanın masraflarına dahi yetmemekteydi. Bu nedenle İstanbul'a gönderilecek meblağ azalmaktaydı. Anadolu Kumpanyasının kaldırılması neticesinde bir hayli tasarruf meydana geldiği göz önüne alınarak Rumeli tarafının da lağvedilmesi teklifi padişaha sunuldu ve 1 Haziran 1852 tarihli iradeyle Rumeli Kumpanyası da kaldırıldı (BOA, İ.MVL, 237/8417).

Bundan sonraki süreçte kumpanyanın bazı bölgelerde kalan alacaklarının tahsil edilmesi önemliydi. Çünkü sarraflar merkeze sundukları yazılarında borçlarının bir an önce tahsil edilmesini talep ettiler (BOA, A.MKT.UM, 107/12). Rumeli Kumpanyası, kendisine bağlı olan Drama, Gümölcine ve Yenice kazalarında bazı kimselerde külliyetli matlubları kalmasından dolayı ya paranın yerli birinden acilen tahsili ya da mallarının/emlaklarının satılarak karşılanması istemiştir. Benzer bir durum Varna kazasında yaşanmıştır. Rusçuk kazası için de Rumeli Kumpanyası kalan matlublarının tahsil edilmesini talep etmiştir (A.MKT.UM, 106/46).

Bu tür isteklerin artması üzerine konu, Meclis-i Vâlâ'da görüşüldü ve bir karar alındı. Buna göre, kumpanyaların alacağı olan kişilerden paranın talep edilmesi, alınamıyorsa yerli başka birinden alınması uygun görüldü. Ancak bu meblağların bir anda alınması mümkün olmadığından taksit yapılmasına imkan sağlanması kararlaştırıldı. Parayı ödemekte muhalefet eden olur ise mal ve eşyasının satılarak miktarın karşılanması emredildi (BOA, A.MKT.UM, 107/12). Böylece kumpanya lağvedildikten sonra sarrafların mağdur olmamaları için gerekli adımların merkezi hükümetçe atıldığı görülmektedir.

Sonuç

Osmanlı İmparatorluğu ekonomi tarihinde Tanzimat, maliyenin merkezileştirilmesi ve gelirlerin mümkün olduğunca artırılması yönünde önemli adımların atıldığı bir dönemin başlangıcıdır. Merkezi hükümet, bu algı ve anlayış ile hareket ederek çeşitli yöntemleri ve uygulamaları hayata geçirdi. İlk yıllarda muhassıllık sisteminin başarısız olması iltizama geri dönüşüyle sonuçlandı. Ülkenin birçok yerinde iltizam devam ettiyse de 1842'de belirli yerlerde Kumpanya Sarraflığı adıyla bir şirket kurularak yeni bir uygulama başlatıldı. Osmanlı tebaasından 13 sarraf tarafından kurulan bu şirketin, Anadolu ve Rumeli olarak iki şubesi vardı. Ancak şubeler çoğu zaman ayrı birer şirketmiş gibi hareket etmiştir. Mesela Rumeli Kumpanyasının ayrı bir mührü vardı. Sandıkların yönetimi kumpanyaya teklif edildiğinde Rumeli Kumpanyası ilk anda kabul etmemiş, uygulamaya daha sonra dahil olmuştur. Yine Kumpanya Sarraflığı kaldırılırken, ikisi aynı anda lağvedilmemiştir; önce Anadolu daha sonra Rumeli Kumpanyası kaldırılmıştır.

Kumpanya, kendilerine tahsis edilen bölgelerin vergilerini teslim aldıktan sonra bunu nakit veya poliçe yoluyla merkeze ulaştırmakla yükümlüydü. Karşılığında her yüz kuruşta kırk

beş-elli para masraf adı altında para almaktaydılar. Merkezi hükümet, bu şirketle verginin merkeze ulaştırılmasında aracı rolünde bulunan kişileri ortadan kaldırmayı amaçladı. Böylece hazineye gelecek olan verginin miktarı artacağı gibi tebaa-i şahaneden olmayan tüccar ve sarraf sınıfının aracı rolüyle kazandıkları para Osmanlı tebaasından kimselere gidecekti. Hatta bu amaçla kumpanyayı kuran sarrafların özellikle Osmanlı tebaasından olmasına dikkat edilmişti.

Muhassıllık sisteminde olduğu gibi Kumpanya Sarraflığı da ilk başta belirli yerlerde hayata geçirildi. Başarılı olması durumunda ülke genelinde genişletilmesi planlanmış olmalıdır. Önce sorumluluk alanlarında bir yeniliğe gidildi.1846'da yetkileri genişletildi, Anadolu ve Rumeli'deki mal sandıklarının idareleri kumpanyaya devredildi. Kumpanya usulü adıyla sandık yönetimi belirlendi. Sandık emînleri yerine kumpanya sarrafları gönderecekleri adamları vasıtasıyla mal sandıklarını yönetmeye başladı. Bu karar 1846'lı yıllarda aslında kumpanyanın başarılı bir uygulama olduğu izlenimini uyandırmaktadır.

Bununla birlikte kumpanya ile ilgili olumsuz düşüncelerin de bu yıllarda başladığı tespit olunmaktadır. Özellikle masraflar konusunda merkezi hükümet istemeyerek de olsa sarrafların istediğini yapmak zorunda kaldı; her yüz kuruşta elli para masraf vermeyi kabul etti. Ancak bu durum kumpanyanın devlete katkılarının sorgulanmasını da beraberinde getirdi. Padişah'ın bizzat verdiği irade, kumpanyadan önce verginin merkeze ulaştırılmasında harcanan para ile kumpanyadan sonraki harcamaların karşılaştırılması şeklindeydi. Üzerinden fazla zaman geçmeden 1849'lardan itibaren kumpanya ile ilgili başka sorunların da merkeze yoğun bir şekilde yansıdığı görülmektedir.

Muhassıllık uygulamasının kaldırılmasına giden sürece de benzer şekilde kumpanya memurları da gittikleri yerlerde yerel idareci veya ileri gelenlerle anlaşarak emval-i miriyeyi kullanma yoluna gitti. Meskukatı uygunsuz şekilde kullanarak kendilerine kazanç alanları sağlamaya çalıştılar. Diğer taraftan sarraflar da aslında bu sistemi yürütmekten yana değildi. Onlar, bu işten bir kazanç sağlayamadıklarını düşünmekteydi. Özellikle verginin merkeze ulaştırılması sırasında harcadıkları masraflardan sürekli dert yanmaktaydılar. Dolayısıyla 1852'ye gelindiğinde iki tarafın da memnuniyetsizliği söz konusuydu. Önce Anadolu Kumpanyası lağvedildi, hemen ardından Rumeli kaldırıldı, iltizam sistemine dönüldü.

Tanzimat ile birlikte iltizam sistemi kaldırılınca sarrafların mali anlamda bir çöküş dönemine girdiği yazılmıştır. Ancak iltizam sistemi ülkede çoğu yerde varlığını sürdürmeye devam etmiştir. Diğer tarafta kurulan bu kumpanya ile sarrafların maliyedeki önemi varlığını sürdürmüştür. Hatta kumpanyayı kuran sarraflar incelendiğinden bunların daha sonraki yıllarda kurulan bankaların da kurucuları oldukları dikkat çekmektedir. Dolayısıyla kumpanya sarraflığı, sarraflar için bir geçiş ve dönüşüm dönemidir.

Kaynaklar

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi

Bâb-ı Âlî Evrak Odası Ayniyat Defterleri (Ayniyat.d.), 399.

Bab-ı Asafî Mektubi Kalemi (A.MKT), 181/47; 147/25.

Cevdet-i Darphane (C.DRB), 13/649.

Cevdet-i Maliye (C.ML), 71/3269; 502/20396; 171/7246; 686/28160; 313/12837; 322/13288; 157/6652; 529/21692; 228/9548; 244/10148.

Hariciye Mektubi Kalemi (HR. MKT), 43/100.

İrade-i Dahiliye (İ.DH), 55/2714; 69/3407; 54/2666; 196/11095.

İrade-i Meclis-i Mahsus (İ.MSM), 18/421; 20/487; 19/455.

İrade-i Meclis-i Vâlâ (İ. MVL), 71/1336; 237/8417.

Maliye Masraf Defterleri (ML.MSF.d.), 7313.

Maliyeden Müdevver (MAD. d.), 11905; 9061; 10557; 10561.

Meclis-i Vâlâ Riyaseti (MVL), 249/27; 43/66.

Sadaret Amedi Kalemi (A.AMD), 27/32; 21/81.

Sadaret Mektubi Kalemi (A.MKT), 92/70; 215/56.

Sadaret Mektubi Kalemi Deavi (A.MKT.DV), 58/57; 42/96.

Sadaret Mektubi Kalemi Mühimme Odası (A.MKT.MHM), 16/57; 21/79.

Sadaret Mektubi Kalemi Umum Vilayet (A.MKT.UM), 98/17; 27/5; 47/71; 41/72; 7/17; 42/11; 7/14; 7/16; 107/12; 106/46.

Diğer Kaynaklar

Ahmet Lütfî Efendi. (1999). *Vakanüvis Ahmet Lütfî Efendi Tarihi 7* (Y. Demirel, çev.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

AKYILDIZ, A. (2009). "Sarraflık", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.36, İstanbul 2009.

BARSOUMİAN, H. L. (2013). İstanbul'un Ermeni Amiraller Sınıfı. (S. Solina, çev.). İstanbul: Aras Yayıncılık.

BOZKURT, N. (2009), "Sarraflık", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.36, İstanbul.

BÖLÜKBAŞI, Ö. F. (2013). 18. Yüzyılın İkinci Yarısında Darbhane-i Amire. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

BÖLÜKBAŞI, Ö. F. (2014). İstanbul Sarrafları (1691-1835). *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 30, 19-96.

- CEZAR, Y. (2005). The Role of the Sarrafs in Ottoman Finance and Economy in the Eighteenth and Nineteenth Centuries. *Frontiers of Ottoman Studies I*, (Colin İmber-Keiko Kiyotaki I.B.Tauris, ed) içinde (pp. 61-76) London-New York.
- CEZAR, Y. (2004). 18. ve 19. Yüzyılda Osmanlı Devlet'inde Sarraflar. Gülten Kazgan'a Armağan Türkiye Ekonomisi, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- EFE, A. (2002). Muhassıllık Teşkilatı. Basılmamış Doktora Tezi, Anadolu Üniversitesi, Eskişehir.
- ELDEM, E. (1986). XVIII. Yüzyılda İstanbul'da Poliçe Tedavülü ve Kambiyo Kurları Hakkında. X. Türk Tarih Kongresi.
- JAMGOÇYAN, O. (2017). Osmanlı İmparatorluğu'nda Sarraflık Rumlar, Museviler, Ermeniler (1650-1850), (E. Üyepazarıcı, çev.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- KÖSE, H. (2010). 140 Numaralı Darphane Defterine Göre (H.1251-1260/M. 1836-1845) Osmanlı Devlet'inde Sarraflar. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- MANAV, N. (2019). Zenginlikten İflasa Mustafa Reşid Paşa'nın Sarrafi Cezayirlioğlu Mıgırdıç, İstanbul: Libra Yayınevi.
- MERT, Ö. (1991). Ayanlık. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 4, 195-198.
- ŞAHİNER, A. (1995). The Sarrafs of İstanbul: Financiers of the Empire. Master of Arts in History, Boğaziçi University, İstanbul.
- ŞENER, A. (1990). Tanzimat ve Osmanlı Maliyesi. Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 8 (2), 56-80.
- ŞENYURT, A. (2016). 18. Ve 19. Yüzyıllarda Osmanlı Devlet'inde Poliçe Kullanımı ve Poliçeci Esnafı. Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- ÜNLÜ, E. (2020). 18. Yüzyılın İkinci Yarısında Merkez-Taşra Bağlamında Sarrafların İlişki Ağları: Bir Sosyal Ağ Analizi Yöntemi Denemesi. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara.

EXTENDED ABSTRACT

Efforts to centralize Ottoman finances began in the second half of the 18th century. With the proclamation of the Tanzimat Edict, both centralization and fair tax collection were an important issue. The other important issue was the delivery of the tax to the central treasury. For these purposes, the practice of *muhassıllık* was introduced in 1840. At first, it was initiated in the places where the Tanzimat was implemented. However, when it did not achieve the expected success, it was abolished in 1842. New methods of delivering the tax to the central treasury continued to be considered. The aim of the central government was to easily and quickly deliver the tax in the provinces and districts in Anatolia and Rumelia to the treasury. For this purpose, the idea of establishing a company in the places included in the Tanzimat, collecting the tax through this company and delivering it to the center was put forward. It was deemed appropriate for the moneychangers to establish the company. Thirteen moneychangers were invited to the *Meclis-i Vala*. The conditions related to the establishment and operation of the company were discussed. "Company Moneychange" was established. At the request of the moneychangers, it was divided into two branches, Anatolia and Rumelia.

The task of the company was to collect the tax from the places that depended on them and deliver it to the treasury. The moneychangers would hand over the tax to the center by way of policy. The costs of delivering the tax to the center were not discussed at first, but were left to the moneychangers. But then help was received from the state. An attempt was made to develop the company as a private institution. For this, a rule was introduced that no one from outside should be admitted to the company. Artin was elected chief goldsmith, he was presented with a medal. It was deemed appropriate for the moneychangers to wear a fez that was different from the others and had special markings only for the company. The company also had a seal made of its own.

Thus, the Company Moneychangership, which was established in 1842, was evaluated in the Assembly of Vala in 1846. It was concluded that it was beneficial in terms of finances. Therefore, it was decided to continue. In fact, it was agreed to help them with the costs incurred in delivering the tax to the center. In addition, the management of the ballot boxes in the places affiliated to the company was transferred to the moneychangers. Therefore, the powers of the company were expanded.

The company collected the tax and transported it to the center through the men it sent to the provinces. Most of the time, he carried out this business with local people. The places that are connected to the company are the places that were the first application area of the Tanzimat. Anadolu Kumpanyası covers Izmir, Ankara, Kütahya, Bursa, Bolu, Konya, Balıkesir, Kayseri, Sivas, Bilecik and Aydın regions. The territory of the Rumeli company is Syros, Yenişehir, Plovdiv, Edirne, Varna, Shumen and Ruse.

It is determined that the thirteen moneychangers who founded the company were Armenians. The Anatolian Company was founded by Mıgırđıç Amira Cezayirliyan, Bedros Amira Kurkcukhanlian, Misak Amira Misakyan, Baghdasar Amira Charazian (Cherezian or Cheraz), Boghos

Amira Ashnanian. The moneychangers who make up the Rumeli Company are Janig Amira Papazian (Semonian), Harutyun Amira Gelgelian, Abraham Allahverdian (Allahverdi), Hovhannes Tenguerian and Hovsep Davidian. Most of them are Amira, that is, rich and upper-class Armenian moneychangers.

While the company was progressing positively in the first years of its establishment, some basic problems continued to exist on the other side. For example, there was no agreement between the central government and the moneychangers on the costs for a long time. But in the end, the amount of expenses demanded by the moneychangers was approved by the center. Another problem was the money that the moneychangers could not collect. The central government has often taken steps to protect the rights of moneychangers in this regard. Despite all this, towards the 1850s, the problems of moneychangers and their officials with local administrators increased. Especially after the transfer of the ballot boxes to the company in 1846, complaints to the center increased. There were disputes over the administration of the ballot boxes. In 1852, it was decided to abolish the company.

SİLİFKE-TAŞUCU MEZARLIĞINDAKİ OSMANLI DÖNEMİ MEZAR TAŞLARI

Mehmet MUTLU*

ÖZ

Mezar taşları, geçmişin tarihsel anlamını kavrama ve önceki nesillerle kurulan bağları anlama çabalarında en önemli araçlardan birisi olarak değerlendirilmektedir. Silifke ve civarı, yaklaşık 1400 yıldır İslam kültürü etkisi altında bulunan bir yerleşim bölgesidir. Bu çalışma, ilçenin en eski yerleşim alanlarından birisi olan Taşucu mahallesinin mezarlığında bulunan Osmanlı dönemine ait mezar taşı örneklerini incelemeyi amaçlamaktadır. Daha önce hiçbir çalışmaya konu olmamış bu örnekler çalışma kapsamında ilk kez değerlendirilecektir. Bu amaçla mezarlık alanında bulunan mezar taşlarının tamamı taranmış ve çalışma kapsamına giren örnekler yerinde incelenmiş, ölçüleri alınarak detaylı fotoğrafları çekilmiş ve çizimleri yapılmıştır. Ayrıca kitabe çözümlenmeleri yapılarak çalışma içinde hem orijinal metni ve hem de Türkçe okunuşu verilmiştir. Of the approximately 30 gravestones identified, 18 samples with artistic features were included in the study. Son bölümde ise detaylı bir değerlendirme yapılarak incelenen örneklerin Türk sanatındaki yeri belirlenmeye çalışılmış ve Anadolu'daki farklı bölgelerde bulunan mezar taşı örnekleriyle karşılaştırmaları yapılmıştır. Çalışma sonucunda mezarlık alanında bulunan Osmanlı dönemi mezar taşı örneklerinde genel tipolojiye dahil 2 farklı mezar tipinin kullanıldığı görülmüş, bunlar içinde yaygın kullanılan biçimlerle beraber yöresel özellikleriyle ön plana çıkan, sadece bu alana özgün mezar taşı tiplerinin de bulunduğu tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Silifke, Taşucu, mezar taşı

OTTOMAN PERIOD GRAVESTONES IN SILIFKE-TASUCU CEMETERY

ABSTRACT

Gravestones are considered to be one of the most important tools in efforts to grasp the historical meaning of the past and to understand the ties established with previous generations. Silifke and its vicinity is a settlement area that has been under the influence of Islamic culture for about 1400 years. This study aims to examine examples of tombstones from the Ottoman period in the cemetery of Taşucu neighborhood, one of the oldest settlements in the district. These examples, which have never been the subject of any study before, will be evaluated for the first time within the scope of the study. For this purpose, all of the tombstones in the cemetery area were scanned and the samples within the scope of the study were examined on site, detailed photographs were taken and drawings were made. In addition, the inscriptions were analyzed and both the original text and the Turkish reading were given in the study. Of the approximately 30 gravestones identified, 18 examples with special features were included in the study. In the last section, a detailed evaluation was made to determine the place of the examined examples in Turkish art and comparisons were made with the tombstone examples found in different regions in Anatolia. As a result of the study, it was seen that 2 different grave types included in the general typology were used in the Ottoman period gravestone samples found in the cemetery area, and it was determined that there are also gravestone types unique to this area, which stand out with their local features along with the commonly used forms.

Keywords: Silifke, Taşucu, tombstone

Gönderilme Tarihi: 3 Mayıs 2024

Kabul Tarihi: 27 Eylül 2024

* Dr. Öğr. Üyesi, Karabük Üniversitesi, Safranbolu Başak Cengiz Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü, KARABÜK;
ORCID: 0000-0002-7351-0138, E-posta: mehmetmutlu@karabuk.edu.tr

1. Giriş

Türklerin İslam'ı benimsemesi, tarihlerinde yaşadıkları en önemli dönüm noktalarından biridir. İslam, ölümü bir yokluk durumu değil, yeni bir hayatın başlangıcı olarak gören bir inanç sistemidir. Bu anlayış, Türklerin mezarlık kültürünü doğrudan etkilemiştir. Mezarların üzerine dikilen, mezarda yatan kişinin kimliği, ölüm tarihi ve başarıları gibi yazıları üzerinde barındıran taşlara "mezar taşı" denilmektedir (Haseki, 1971, s. 5). Sanatı her türden faaliyette ustalıklı kullanan Türk kültürü, bu özelliğini mezar taşlarına da yansıtmiş ve sanat tarihi açısından şaheserler ortaya koymuşlardır.

Ölen bir bireyin defnedilmesi ve bu süreçte oluşturulan mezarlar, insanlık tarihinde ilk kez ortaya çıkan "ölüm", "ölümden sonraki yaşam", ve "ahiret" gibi kavramların varlığını gösteren bir kanıt olarak kabul edilir. Bu önemli düşünsel gelişme sonucunda, çeşitli kültürlerde farklı ölü gömme uygulamaları ortaya çıkmıştır. Bu çeşitlilik, dini, coğrafi ve etnik özelliklerin yanı sıra bireysel ve ailesel tercihlerin de etkili olduğu bir yelpazeyi içermektedir (Soysal, 1997, s. 1212).

Kur'an-ı Kerim'de somut bir ayet veya belirgin bir işaret bulunmasa da İslam inancı, süslenmiş ve dikkat çekici mezarların oluşturulmasına sıcak bakmamıştır (Karamağaralı, 1992, s. 1). Bu sebeple Müslümanların mezar kültürünü şekillendiren kaynak anlayış daha çok Hz. Muhammed'in hadisleri olmuştur. Hz. Peygamberin vefat eden sahabesi Osman b. Maz'un'un kabrinin başına taş diktiği (Bozkurt, 2004, s. 519) ve "*bununla kardeşimin kabrini tanır ve bulurum, ailemden ölenleri de yanına gömerim*" (Şener, 2001, s. 35) dediği rivayet edilmektedir. Bununla beraber, hicret sonrasında yaşanan hızlı yayılma süreci, İslam'ın diğer kültürlerle etkileşimde bulunma fırsatını arttırmış, bu durum bir taraftan birçok insanın İslamiyet'i benimsemesine vesile olurken, diğer taraftan ise başlangıçtaki sıkı kuralların katı bir şekilde uygulanmasını zorlaştırmıştır (Laqueur, 1997, s. 2).

İslam dininin farklı kültürler arasında yayılması, ölü gömme geleneklerinin özünde önemli bir değişikliğe yol açmasa da mezarlık ve mezar anlayışının çeşitli kültürlerde farklı şekillerde evrimleşmesine neden olmuştur. Bu bağlamda mezar taşları ve mezar kültürü, Türklerin İslam'ı benimsemelerinin ardından bile halen sürdürdükleri eski geleneklere açık bir referans olarak dikkati çekmektedir. İslam'ın kabulünden sonra da devam eden balbal geleneği, zaman içinde antropomorfik özelliklerini kaybederek, mezar taşı biçimini almıştır.

Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde bulunan mezarlıklar ve mezar taşları, Türk-İslam kültürü ve sanatında önemli bir değer taşımaktadır. Kökeni Orta Asya'ya uzanan bu geleneğin izleri, Selçuklu döneminde Anadolu'da başlamış ve Osmanlı zamanında daha da belirginleşmiştir. Bu süreçte, atalarımız ölümü "sevgiliye kavuşma" olarak görmüş ve bu anlayış doğrultusunda mezar taşlarıyla mezarlıkları yüksek bir kültür ve estetik anlayışla donatmışlardır. Bu taşlar, zengin bir kültürel mirasın ve estetik inceliğin ürünleri olarak kabul edilir (Top, 1999, s. 1291).

Mezar taşları, sadece defnedilen kişinin kimliğiyle ilgili bilgileri vermekle sınırlı kalmaz; aynı zamanda mezarı yapanların sosyal statülerini, estetik anlayışlarını, kültürel ve dini görüşlerini, yaşam tarzlarını, coğrafi bağlamlarını ve ölümü nasıl anladıklarını ve yorumladıklarını da gösterir. Bu taşlar, ölümün yarattığı acıdan ve kaybedilen kişiye duyulan sevgiden yola çıkarak, bu konuları yansıtan ve aynı zamanda geçmişe dair somut kanıtlar sunan belgelerdir (Elitez, 1996, s. 1). Mezar taşları, yalnızca bir milletin izini sürdüğü coğrafyalardaki kültürel ben-

zerlikleri açığa çıkarmakla kalmaz, aynı zamanda, çevrelerinde buldukları şehirlerin ve bölgelerin o milletin karakterini ve etkisini taşımalarını da sağlar. Bu durum, mezar taşlarının sadece kişisel değil, aynı zamanda toplumsal ve coğrafi bir kimlik belirleyicisi olduğunu gösterir (Karamağaralı, 1999, s. 34).

Mezar taşları muhteviyatları bakımından birçok bilim dalını aynı anda ilgilendirirler. Örneğin mimarileri, üzerinde taşıdıkları hat örnekleri, sahip oldukları geleneksel süsleme öğeleri gibi özellikleri ile mimarlık ve sanat tarihinin konusu iken; içerdikleri ikonografik anlamlarla da din ve mezhepler tarihinin konusudurlar. Öte yandan tüm dünyada farklı örneklerle sahip bu taşlar, antik kültürlerden başlayarak, biçimleri itibarıyla heykel sanatının ürünü olarak da değerlendirilebilirler (Sağiroğlu Aslan, 2017, s. 1924).

Mezar taşları, defnedilen kişilerin sosyal statülerini ve unvanlarını da yansıtarak bize aktarır. Şehzadeler, melikler, valiler, kadılar ve dönemin önde gelen kişiliklerine ait taşlar, kültürel tarihimizin farklı bir cephesini aydınlatır. Bu taşlar, o dönemdeki toplumsal hiyerarşiyi ve önemli figürleri belgeleyerek tarihsel bir izlenim sunarlar (Karamağaralı, 1999, s. 35).

Dinlere özgü farklı görüşler, ölümü bir geçiş noktası olarak algılayarak bireyleri doyurmak amacıyla çaba gösterirken, daha dünyevi bir bakış açısına sahip olan ikinci perspektif, insanın yok oluşunu kalıcı bir anıta, özellikle bir mezar taşıyla aşmaya çalışmıştır. Mezarların büyük taşlarla kapatılmasının temel amacı, istenmeyen müdahalelere karşı koruma sağlamak olmakla birlikte, bu koruyucu önlemlerin ötesinde, ölenin anısını yaşatma amacına dayalı bir çabadır. Bu çaba, insanlık tarihinin ilk dönemlerine kadar uzanmaktadır (Laqueur, 1997, s. 1).

Ölüm anından başlayarak, ölünün gömülmesini takiben devam eden bir dizi töreni içeren Türk mezar kültürü, İslam öncesi inançlarla Anadolu'nun yerel geleneklerinin bir sentezi niteliğindedir. Mezar taşları ve mezar yapıları da zaman içinde bu kültürün ayrılmaz bir parçası olarak evrim geçirmiştir.

Geçmiş çok eskilere dayanan Silifke yöresinde neolitik dönemde, M.Ö. 6000'li yıllara dayanan bir süreçte yerleşim bulunduğu belgelenmiştir. Dönem içinde Frigler, Kızvatna Krallığı, İyonlar, Kilikya Krallığı, Persler ve Makedonya Krallığı arasında yaşanan el değiştirmeler sonrasında Selekoslar döneminde bölge, önemli bir yerleşim yeri haline gelmiştir. Selekoslar'ın zayıflamasıyla birlikte korsan yatağı haline gelen Silifke, Roma İmparatorluğu ikiye ayrıldıktan sonra Doğu Roma'nın (Bizans) hakimiyeti altına girmiştir (Gürtürk, 1983, s. 20-305). Bu dönemde bölge, Silifke ve Taşucu yerleşimlerine yakın konumlanmış Azize Tekla ve Alahan Manastırları sebebiyle önemli bir hac merkezi olarak öne çıkmıştır (Aydın, 2007, s. 32).

Yaklaşık 250 yıl devam eden Bizans hakimiyetinin sonrasında bölge, Muaviye döneminde, 647 yılında İbni Keys'in Silifke'yi almasıyla Müslümanların hakimiyetine geçmiştir. Sonrasında Araplarla Bizanslılar arasında defalarca el değiştiren bu bölge, 1228 yılında Alaaddin Keykubat tarafından alınarak, Selçukluların hakimiyeti altına girmiştir. Beylikler döneminde Karamanoğulları Beyliğinin hakimiyetine geçen bölge, 1487 yılında, II. Bayezid döneminde Osmanlı toprağı haline gelmiştir (Gürtürk, 1983, s. 20-305). Cumhuriyetin ilanından sonra, 1933 yılına kadar farklı siyasi statülerle varlığını sürdüren Silifke, 1933 yılında ilçe statüsü verilerek Mersin iline bağlanmıştır.

Silifke merkezine yaklaşık 9 km. mesafede bulunan ve stratejik öneme sahip limanı ile uzunca bir dönem Silifke'nin Akdeniz'e açılan kapısı durumundaki Taşucu, 1955 yılı yerel se-

çimleriyle birlikte belde statüsü olarak, belediye olmuştur. 2014 yılına kadar belediye statüsünü koruyan Taşucu, 2014 yerel seçimleri ile yürürlüğe giren büyükşehir belediyesi yasası ile mahalle statüsüne dönüştürülmüştür. TÜİK'in 2021 yılı Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi verilerine göre (URL. 1) mahallenin nüfusu, 6901 erkek ve 6314 kadın olmak üzere toplam 13215 kişi olarak açıklanmıştır.

Taşucu mezarlığı resmi tapu kayıtlarına göre Gökboyun mevkiinde, 168 ada, 1 nolu parselde, 27.252,12 m²'lik bir alan üzerinde bulunmaktadır. Kuzeybatı tarafındaki yaklaşık 1484 m²'lik alanın fiili olarak mezarlığa ilave edilmesiyle mezarlık alanı yaklaşık 28.736 m²'lik bir alana yayılmıştır (Şekil 1). Alanın ne zamandan beri defin işlemlerine açık olduğu net olarak bilinmemekle beraber, çalışma kapsamında yaptığımız incelemelerde üzerinde tarih bulunan en erken tarihli örneğin h.1274 (m. 1857-58) tarihli olduğu bilgisinden hareketle 150 yıldan fazla bir süredir defin yapılmakta olduğunu kesin olarak söylemek mümkündür. Mezarlık alanı günümüzde halen defin işlemlerine açıktır (Şekil 2).

2. Mezarlıktaki Osmanlı Dönemi Mezar Taşları

Taşucu mezarlığında gerçekleştirilen yüzey araştırması sonucunda, tarihi nitelik taşıyan 30'a yakın mezar taşı tespit edilmiştir. Bunlardan bazıları, zaman içinde hava şartlarının etkisiyle tahribata uğradığından, kitabe ve süsleme özelliklerini incelemek mümkün olmamıştır. Bu nedenle, söz konusu örnekler çalışma kapsamı dışında tutulmuştur. Aynı şekilde, tarihi özellik taşıyor olmakla beraber, üzerinde tarih bilgisi bulunmayan birkaç örnek, tarihlendirme sorunu sebebiyle çalışmaya dahil edilmemiştir. Çalışma kapsamında belirlenen 18 örnek kronolojik sırayla incelenmiştir.

2.1. Hacı Osman Ağa'ya Ait Mezar Taşı

H. 1274 (M. 1857-58) senesinde vefat eden Hacı Osman Ağa'ya ait mezar, sandık mezar tipinde olup, baş ve ayak şahidelerinden oluşmaktadır. Hacı Osman Ağa'nın künyesi kitabede "*Çavuş Bucaklı Hacı Osman Ağa*" olarak zikredilmektedir. Baş şahidesi 99x32x12¹ cm. ölçülerindedir. Mezarlık alanındaki en eski mezardır. Prizmatik gövdeli baş şahidesinin tepeliği Mahmudî fes biçimlidir. Kitabesi, baş taşının dış yüzeyinde yer almaktadır. Sekiz satırlık kitabede bazı kartuşlar ikişer satır olarak düzenlenmiştir. Şahidenin başlık ile gövdesini birleştiren boyun kısmı üzerinde tarih bilgisi yer almaktadır.

Kitabe, Osmanlı Türkçesi ile, kırma talik hatla ve kabartma tekniği ile yazılmıştır. Dua ve niyaz içerikli kitabe günümüze sağlam bir şekilde ulaşmıştır. Kitabenin metni ve okunuşu şöyledir:

Metni	Okunuşu
١ - سنه ١٢٧٤	1- Sene 1274
٢ - يا الهي قيل عنايت قبرمي	2- Ya ilahi kıl inayet kabrimi
٣ - دار ايلمه كتابمي حسابمي	3- Dar eyleme kitabımı hesabımı
٤ - يرمي نار ايلمه	4- Yerimi nar eyleme
٥ - كلدي هاتفتن بر ندا	5- Geldi hatiften bir nida
٦ - ارجعي ...	6- İrci'î...
٧ - نوش ايدوب دست ...	7- Nûş idub dest-i ...
٨ - اجل شربتتي ... اولوب	8- Ecel şerbetini ... olup

¹ Bütün örneklerde ölçüler, Uzunluk x Genişlik x Yükseklik olarak verilmiştir.

- ۹ - ایلدی دار فنادن بقایه رحلتی 9- *Eyledi darı fenadan bekaya rihletini*
۱۰ - ترک ایدوب مال ملکی دولتی 10- *Terk edüp malı mülkü devleti*
۱۱ - هر کیم کلوب قبرمی زیارت ... اخوان 11- *Her kim gelip kabrimi ziyaret ...ihvan*
۱۲ - اوقوسنلر روحم ایچون قل هو الله ی 12- *Okusunlar ruhum için Kulhuvellahı*
۱۳ - المرحوم المغفور عن عصل جان 13- *El merhum el mağfur an asli cân?*
۱۵ - چاوش بجقلى الحاج عثمان اغا 14- *Çavuş Bucaklı el Hâc Osman Ağa*

Ayak şahidesi oldukça sade tutulmuş olup, üst kısmı üçgen tepelikle sonlanmaktadır. 88x31x9 cm. ölçülerinde olan ayak şahidesi, malzeme yıpranmışlığı olarak değerlendirildiğinde baş şahidesinden daha sonraki bir dönemde yapıldığı izlenimi vermektedir (Şekil 3).

Mezarın sandık kısmı 207x90x57 cm. ölçülerindedir. Kapak kısmı yanlardan bir miktar dışarı taşırılmıştır. Kapak kısmının ortasına iki parça halinde niteliksiz bir taş yerleştirilmiştir (Şekil 3).

2.2. İsimli 1. Mezara Ait Mezar Taşı

Baş şahidesinin iç yüzeyinde bulunan kitabesine göre H. 1275 (M. 1858-59) senesinde vefat ettiği anlaşılan kişinin ismine, çözümü yapılabilen satırlarda rastlanmamıştır. Şahide alt kısımda betonla kaplandığı için, görünmeyen kısımda bir ya da birkaç satır daha bulunduğu anlaşılmaktadır. Mezar sahibinin isminin, kitabenin çözümlenemeyen beşinci satırında da yazıyor olması muhtemeldir. Bununla beraber mezar taşının tipolojik özelliklerinden hareketle mezarın bir erkeğe ait olduğunu söylemek mümkündür.

Mezar, sandık mezar tipolojisinde olup, baş ve ayak şahidelerinden meydana gelmiştir. 81x30x15 cm. ölçülerinde, prizmatik bir gövdeye sahip baş şahidesi, Mahmudî fes biçimli başlıkla sonlanmaktadır (Şekil 4). İç yüzeyinde kitabe bulunan şahidenin boyun kısmında tarih bilgisi verilmiştir. Şahide gövdesinin köşeleri pahlanmış durumdadır. Görünen kısımlarıyla yedi satır olarak düzenlenen kitabe, Osmanlı Türkçesi ile, kabartma tekniğinde ve rika kırması hatla yazılmıştır. Kitabenin metni ve okunuşu şöyledir:

<i>Metni</i>	<i>Okunuşu</i>
۱ - فی تاریخ ۱۲۷۵	1- <i>Fî tarih 1275</i>
۲ - هو الخلاق الباقی	2- <i>Hüve'l hallâku'l-bâki</i>
۳ - زیارتدن مراد بر دعادر	3- <i>Ziyaretten murad bir duadır</i>
۴ - بو کون بنايسه یارن سنادر	4- <i>Bugün banaysa yarın sanadır</i>
۵ - ...	5- ...
۶ - اغلاما بکه بنی ان فاتحه ايله	6- <i>Ağlama bana beni an fâtiha ile</i>
۷ - ...	7- ...

Baş şahidesinin iç yüzeyi sade bırakılmıştır. Şahidenin her iki yanı, çerçeve içine alınmış zemine yerleştirilmiş bitkisel süsleme ihtiva etmektedir. Sol yan tarafın üst kısmında çerçeve ikiye bölünerek içerisine, bazı yeniçeri mezar taşlarında görülen (İşli vd., 2017, s. 299) bir işaret yerleştirilmiştir (Şekil 4).

Ayak şahidesi, 70x26x14 cm. ölçülerindedir. Prizmatik şahide, üçgen bir tepelikle sonlanmaktadır. Ayak şahidesinin iç yüzeyine bir hayat ağacı tasvir edilmiştir (Şekil 4).

Sandık mezar tipinde düzenlenen mezar bölümü 170x86x56 cm. ölçülerindedir. Kapak kısmı düzgün kesme taşlardan yapılmış olup, yanlardan harpuşa şeklinde bir miktar dışa taşırılmıştır. Kapak kısmının orta bölümü ise özgün halinde boş iken, sonradan beton malzeme ile kapatılmıştır.

2.3. Zeynep Kadın'a Ait Mezar Taşı

Ayak şahidesinin iç yüzeyinde bulunan kitabeden mezarın Zeynep Kadın'a ait olduğu anlaşılmaktadır. Mezar, baş ve ayak şahideleri ile sandık mezar tipolojisinde düzenlenmiştir. Zeynep Kadın'ın künyesi kitabe metninde "Ahmed Ağa'nın kerimesi muhtereme Zeyneb Kadın" olarak verilmiştir. Kitabesine göre Zeynep Kadın H. 1279 (M. 1862-63) senesinde vefat etmiştir.

Baş şahidesi, 105x35x9 cm. ölçülerindedir. Kaş kemer biçimli tepeliğe sahip baş şahidesi, alt kısma doğru daralmaktadır. Şahidenin iç yüzeyinde, üs kısımda serlevhanın altında bulunan altı satırlık metin, aşağıdan yukarıya eğimli olarak düzenlenmiş kartuşlar içine yazılmıştır. Eğimden kaynaklı sağ üstte oluşan üçgen alan bir çiçek kompozisyonuyla tezyin edilirken, sol altta oluşan üçgen alan içinde ise sene bilgisi verilmiştir (Şekil 5). Serlevhayla beraber yedi satır olarak düzenlenen kitabe, kabartma tekniğinde, Osmanlı Türkçesi ile ve sülüs kırması yazı ile hakkedilmiştir. Baş şahidesinin kitabesinin metni ve okunuşu şöyledir:

Baş Şahidesi İç Yüzü

Metni	Okunuşu
۱ - هو الباقي	1- Hüve'l bâki
۲ - هذا صاحب القبر خليل اغا ...	2- Hâzâ sahibu'l-kabr Halil Ağa...
۳ - يا رب سن قبرمی باغ جنان ایله احسانک اولسون	3- Ya Rabb sen kabrimi bâğ-ı cinân eyle ihsanın olsun
۴ - دنیاده کولمدي عقباده کولسون	4- Dünyada gülmedi ukbâda gülsün
۵ - اوغلی حسنی دنیاده بولمدي اخراده بولسون	5- oğlu Hüsnü dünyada bulmadı uhrâda bulsun
۶ - رو عبورك برر فاتحه حسان (?) اولسون	6- Rev abûrin birer fâtiha ihsan (?) olsun
۷ - سنه ۱۲۷۹	7- sene 1279

Ayak şahidesi 87x33x9 cm. ölçülerindedir. Ayak şahidesi, form olarak baş şahidesine benzerlik göstermektedir. Beş satır olarak düzenlenen kitabe, ayak şahidesinde olduğu gibi iç yüzeye, aşağıdan yukarıya doğru eğimli bir şekilde düzenlenmiştir. Burada da yine ilk satırda oluşan üçgen kısım serlevha ile birleştirilerek, içerisine çiçek motifi yerleştirilmiştir (Şekil 5). Son satır olarak değerlendirilen üçgen kartuş içerisinde de sene bilgisi verilmiştir. Ayak şahidesinin kitabesi de kabartma tekniğinde, Osmanlı Türkçesi ile ve yerel üslup özelliklerinin ağır bastığı sülüs kırması hat ile yazılmıştır. Kitabenin metni ve okunuşu şöyledir:

Ayak Şahidesi İç Yüzü

Metni	Okunuşu
۱ - هو الباقي	1- Hüve'l bâki
۲ - مرحومه مغفور لها کوفکلی زاده	2- Merhume mağfurun lehâ Küfeklizâde
۳ - احمد اغانک کریمه سی محترمه زینب	3- Ahmed Ağanın kerimesi muhtereme Zeyneb
۴ - قدین روحیجون فاتحه	4- Kadın ruhiçün fatiha
۵ - سنه ۱۲۷۹	5- Sene 1279

Sandık mezar tipinde düzenlenen mezar kısmı, 168x55x63 cm. ölçülerinde olup, kapak kısmı düzgün kesme taşlarla kaplanmıştır. Kaplama taşları yanlardan bir miktar dışa taşırılmıştır (Şekil 5).

Zeynep Kadın'ın mezarı, günümüze kadar sağlam bir şekilde ulaşmıştır. Mezarda dikkat çeken bir husus, Zeynep Hanım'ın isminin genelde olduğu gibi baş şahidesinin kitabesinde değil, ayak şahidesinin kitabesinde verilmiş olmasıdır. Baş şahidesinin kitabesi dua ve niyaz içerikli bir metin içerirken, ayak şahidesinin kitabesi ise mezar sahibesinin künyesini içermektedir.

2.4. Ebu Hânî'ye Ait Mezar Taşı

Kitabesinde Ebu Hânî'ye ait olduğu bilgisi bulunan mezar, sandık mezar tipinde yapılmış olup, baş ve ayak şahidelerinden meydana gelmektedir. Baş şahidesinin dış yüzünde yer alan kitabesinden, mezarın H. 1287 (M. 1870-71) tarihinde vefat eden Ebu Hânî'ye ait olduğu anlaşılmaktadır. 80x31x10 cm. ölçülere sahip baş şahidesinin üst bölümü kaş kemer biçiminde sonlanmaktadır (Şekil 6). Baş şahidesinin dış yüzeyinde dört satır halinde Osmanlı Türkçesi ile kabartma tekniğinde sülüs kırması hatla yazılmış olan kitabenin metni ve okunuşu şöyledir:

<i>Metni</i>	<i>Okunuşu</i>
١ - هو الخلاق الباقي	1- Hüve'l hallak'ul bâki
٢ - مرحوم و مغفور لهما	2- Merhum ve mağfura lehâ
٣ - أبوحانى روحيجون	3- Ebu Hânî ruhiyçün
٤ - فاتحة ١٢٨٧	4- Fâtîha 1287

Ayak şahidesi 78x27x8 cm. ölçülerindedir. Başlık kısmı üçgen biçimli şahide, yazı ve süsleme içermeyip tamamen sade tutulmuştur.

Sandık mezar tipli mezarın kapak kısmının orta bölümü dairesel bir sanduka tipindedir. Mezar kısmı 161x56x49 cm. ölçülere sahiptir. Günümüzde ayak şahidesi, sandık üzerine tespit edilmiş durumdayken, baş şahidesi ise doğrudan zemin üzerindedir (Şekil 6). Mezarın pehle kısmının baş şahidesine yakın bölümü tahrip olmuş ve sonradan yapılan gelişigüzel müdahalede baş şahidesi doğrudan zemine tespit edilmiştir.

Mezarlıkta bulunan benzer forma sahip şahideler kadın mezarlarında kullanıldığı halde, aynı formun erkek mezar taşlarında da kullanılmış olması dikkat çekici bir durumdur.

2.5. İsimsiz 2. Mezara Ait Mezar Taşı

Toprak mezar tipolojisindeki mezar baş ve ayak şahidelidir. Mezarın prizmatik baş şahidesi 75x22x12 cm. ölçülerindedir. Tamamen yöresel üslupta yazılmış kitabenin okunabilen kısımlarından mezarın sahibi ile ilgili bilgiye ulaşılamamıştır. Bununla beraber mezarlık alanındaki daha geç döneme ait aynı tipteki diğer iki örneğin (Şekil 19, 20) kadın mezarlarına ait olması, bu mezarın da kadın mezarı olma ihtimalini güçlendirmektedir. Kitabeden mezarın H. 1295 (M. 1878) tarihli olduğu anlaşılmaktadır.

Baş şahidesinin iç yüzeyinin başlık kısmında serlevha bulunmakta olup, başlık ile gövdenin birleştiği kısımda tarih bilgisi yer almaktadır. Şahidenin üst kısmı iç yüzeyde dairesel başlık biçiminde derin bir şekilde oyulmak suretiyle vurgulanmıştır (Şekil 7). Gövde kısmına ise sekiz satırlık kitabe hakkedilmiştir. Osmanlı Türkçesi ile kabartma tekniğinde ve sülüs kırması ile yazılmış olan kitabenin metni ve okunuşu şöyledir:

Metni	Okunuşu
١ - هو الخلاق الباقي	1- Hüve'l hallâku'l-bâki (?)
٢ - ١٢٩٥	2- 1295
٣ - نورسته جانم اوجدی	3- Nevreste canım uçtu
٤ - جنت باغنه	4- Cennet bağına
٥ - قالدی... والدسی...	5- Kaldı... validesi ...
٦ - قبری زیارت	6- ...kabrimi ziyaret
٧ - ایدن اخواندان	7- eden ihvandan
٨ - روحومه بر فاتحه	8- Ruhuma bir Fatiha
٩ - احسان	9- ihsan
١٠ - ...	10- ...

Ayak şahidesi 70x27x8 cm. ölçülerindedir. Sade biçimdeki ayak şahidesi başlık kısmında daralarak sonlanmaktadır. Mezar kısmı, baş ve ayak şahidesini de içine alacak şekilde dıştan büyük boyutlu taşlarla tek sıra örgüyle çerçeveye alınarak sınırlandırılmıştır (Şekil 7).

2.6. İsimsiz 3. Mezara Ait Mezar Taşı

Baş ve ayak şahidelerinden meydana gelen toprak mezar tipolojisindeki mezarın prizmatik baş şahidesi 60x26x10 cm. ölçülerindedir. Mezar kısmı, şahideleri de içine alacak şekilde dıştan iri taşlarla çevrilmiştir. Baş şahidesinin dış yüzeyindeki kitabesinden H. 1297 (M. 1879-80) tarihi okunmakta olup, tarih bilgisi, son üç rakam yazılarak ifade edilmiştir. Kitabenin top-rağa gömülü bulunan beşinci mısrası çözümlenememiş, çözümlenen kısımlarda ise mezar sahibinin ismine rastlanmamıştır.

Baş şahidesi üstte dairesel formda sonlanmakta olup, başlık ile gövde dışbükey bir formla birleştirilmek suretiyle başlık ön plana çıkartılmıştır. Şahide başlığı dış yüzeyinde, ortada daire içine alınmış altı yapraklı bir penç motifi ve bunun her iki tarafına asimetric olarak yerleştirilmiş bitkisel süsleme ile tezyin edilmiştir (Şekil 8). Alt bölümde ise, boyun kısmındaki serlevha ile birlikte altı satırlık kitabe yer almaktadır. Kitabe, Osmanlı Türkçesi ile kabartma tekniği kullanılarak ve sülüs kırmacı hat ile hakkedilmiştir. Kitabenin metni ve okunuşu şöyledir:

Metni	Okunuşu
١ - هو الخلاق الباقي	1- Hüve'l hallak'ul bâki
٢ - سنه ٢٩٧	2- Sene 297
٣ - يا الهي قيل عنايت	3- Ya ilahi kıl inayet
٤ - قبری دار ایلمه	4- Kabrimi dar eyleme
٥ - قبری جنتده ایله	5- Kabrimi cennette eyle
٦ - ...	6- ...

Üçgen tepeliğe sahip ayak şahidesi 57x24x6 cm. ölçülerinde olup, gövde aşağıya doğru daralmaktadır. Süsleme bakımından sade durumdaki ayak şahidesinin daha geç bir dönemde yapılmış olduğu anlaşılmaktadır (Şekil 8).

Mezar kısmı, şahideleri de içine alacak şekilde dıştan tek sıra halinde taş örgü ile çevrilmiştir.

2.7. Teslime'ye Ait Mezar Taşı

Teslime'ye ait mezar, baş ve ayak şahideli olarak sandık mezar tipinde yapılmış olup, baş şahidesi 117x26x8 cm. ölçülere sahiptir. Kitabesinde mezar sahibinin tam künyesi "Hacı Halil'in oğlu Hacı Ali'nin eşi" olarak verilmektedir. H. 1315 (M. 1897-98) tarihli mezarın yuvarlak başlığa sahip baş şahidesinde başlık kısmından gövde kısmına iç bükey bir profille geçiş sağlanmıştır. Şahide başlığının iç yüzeyinde, yuvarlak madalyon biçiminde bir kartuş oluşturulmuş ve bunun içine de serlevha yerleştirilmiştir. Şahide, serlevhayla birlikte sekiz kartuşa ayrılmış, ilk altı kartuş yazı ile, son iki kartuş ise süsleme alanı olarak değerlendirilmiştir (Şekil 9). Kitabe, kabartma tekniği kullanılarak, Osmanlı Türkçesi ile hakkedilmiş ve sülüs hat tercih edilmiştir. Süslemeye ayrılan alt kısım ise gösterişli bir vazodan oluşmaktadır. İçerisine buket halinde yerleştirilmiş bitkisel kompozisyon ile değerlendirilmiştir (Şekil 9). Kitabenin metni ve okunuşu şöyledir:

Metni	Okunuşu
١ - هو الحي الباقي	1- Hüve'l hayyül bâki
٢ - كر كناهم كوه قاف اولسه نه غامچر يا جليل	2- Ger günahım Kûh-i Kâf olsa ne gamdır yâ Celîl
٣ - رحمتك بحرینه نسبت انه شئ قليل	3- Rahmetin bahrine nisbet innehu şey'un kalîl
٤ - اسمها تسليمه زوجه حاجي علي	4- İsmuhâ Teslîme zevce-i Hacı Ali
٥ - ابن حاجي خليل روحنه فاتحة	5- ibn-i hacı Halil ruhuna fâtiha
٦ - سنه ١٣١٥	6- sene 1315

Mezara ait ayak şahidesi 113x31x9 cm. ölçülerindedir. Şahidenin başlık kısmı üçgen bir tepelik formunda sonlanmakta olup, bu bölüm tepe noktasında içbükey dairesel bir kavisle yuvarlatılmıştır. Ayak şahidesi sade bırakılmıştır (Şekil 9).

Mezarın sandık kısmı, 218x67x72 cm. ölçülerindedir. Kapak kısmı, yanlardan bir miktar dışa taşırılmış düzgün kesme taşlarla kaplanmıştır. Mezarın orta kısmı boş kalacak şekilde yapılmış kapak taşları, üzerlerine açılan yuvalara yerleştirilen metal kenetlerle birbirlerine bağlanarak sağlamlaştırılmıştır (Şekil 9).

2.8. Eşe (Aişe)'ye Ait Mezar Taşı

Hacı Mehmed'in eşi Eşe hanıma ait mezar, baş ve ayak şahideli olarak sandık mezar tipinde yapılmış olup, baş şahidesi 118x26x10 cm. ölçülerindedir. Kitabede Eşe (Aişe) isimli kadının tam künyesi "Hacı Halil'in oğlu, Hacı Mehmed'in eşi" olarak geçmektedir. Mezar, H. 1315 (M. 1897-98) tarihli olup, dairesel tepeliğe sahip baş kısmı içbükey geometrik bir profil ile gövde kısmına bağlanmaktadır. Başlığın orta kısmında dairesel kartuşun içerisine serlevha yerleştirilmiştir. Serlevha dahil altı kartuşlu baş şahidesinin ilk beş kartuşu kitabe metnine ayrılmışken, sonuncu kartuş ise tarih bilgisi ile beraber süsleme alanı olarak değerlendirilmiştir. Burada bir vazodan oluşmaktadır. İçerisinde tarih bilgisi verilmiş, vazodan her iki tarafında bulunan boşluklara ise bitkisel süslemeler yerleştirilmiştir (Şekil 10). Bitkisel form, aynı dal üzerinde üst kısımda lale motifi, alt kısımda ise palmet olarak ifade bulmuştur.

Osmanlı Türkçesi ile, sülüs hatlı olarak kabartma tekniğinde hakkedilen kitabenin metni ve okunuşu şöyledir:

Metni	Okunuşu
١ - هو الخلاق الباقي	1- Hüve'l hallak'ul bâki
٢ - كر كناهم كوه قاف اولسه نه غامدر يا جليل	2- Ger günahım Kûh-i Kâf olsa ne gamdır yâ Celîl
٣ - رحمتك بحرینه نسبت انه شئ قليل	3- Rahmetin bahrine nisbet innehu şey'un kalîl

- ٤- اسمها ائشه (عائشه) زوجة حاجى محمد ابن
حاجى خليل
٥- سنه
٦- ١٣١٥ 4- İsmüha Eşe (Aişe) zevce-i Hacı Mehmed ibn-i
Hacı Halîl
5- sene
6- 1315

Mezara ait ayak şahidesi 113x31x9 cm. ölçülerinde olup, başlık kısmı üçgen biçimli sonlanmakta ve aşağıya doğru daralmaktadır. Ayak şahidesinin üzerinde yazı ve süsleme bulunmamaktadır (Şekil 10).

Mezarın sandık kısmı, 218x67x72 cm. ölçülerindedir. Kapak kısmının şahideler arasındaki bölümü açık bırakılmış ve kapak taşları yanlarda bir miktar dışarıya taşırılmıştır.

2.9. Fatıma'ya Ait Mezar Taşı

H. 1316 (M. 1898-99) yılını veren mezar, baş ve ayak şahideli sandık tipli mezar biçiminde yapılmıştır. 117x30x8 cm. ölçülere sahip baş şahidesinin iç yüzeyinde kitabesi bulunmaktadır. Kitabede Fatıma'nın künyesi "Hacı Halil'in oğlu Hacı Ali'nin kızı Fatıma" olarak verilmektedir. Baş şahidesinin yuvarlak tepelikli olarak sonlanan başlık kısmı, profillendirilmiş içbükey bir boyun bölümü ile gövde kısmına bağlanmaktadır. Şahidenin başlık ve boyun kısmı iç yüzeyde dairesel madalyon biçiminde kartuşlanmış ve içine de serlevha yerleştirilmiştir. Baş şahidesinin serlevha ile birlikte altı satırlık kitabesi bulunmaktadır. Kitabenin hemen altında ise geometrik çerçeveli bölüm içerisinde kaideli ve çift kulplu bir vazo ve içerisine yerleştirilmiş bitkisel süsleme yer almaktadır (Şekil 11).

Mermer malzeme üzerine kabartma tekniğiyle Osmanlı Türkçesi kullanılarak ve sülüs hat ile yazılmış kitabenin metni ve okunuşu şöyledir:

Metni	Okunuşu
١ - هو الخلاق الباقي	1- Hüvel Hallakul baki
٢ - كر كناهم كوه قاف اولسه نه غامدر يا جليل	2- Ger günahım Kûh-i Kâf olsa ne gamdır yâ Celîl
٣ - رحمتك بحرینه نسبت انه شئ قليل	3- Rahmetin bahrine nisbet innehu şey'un kalîl
٤ - اسمها فاطمة بنت حاجى على بن حاجى خليل	4- İsmüha Fatıma binti Hacı Ali bin Hacı Halil
٥ - (روحنه فاتحه)	5- (Ruhuna Fatıha)
٦ - سنه ١٣١٢	6- Sene 1312

Ayak şahidesi 119x26x6 cm. ölçülerindedir. Üst kısmı üçgen formlu olarak sonlanan ayak şahidesinin genişliği aşağıya doğru azalmaktadır. Ayak şahidesinin üzerinde yazı ve süsleme bulunmamaktadır (Şekil 11).

Mezarın sandık kısmı 218x76x72 cm. ölçülerindedir. Kapak kısmı taş kaplanmış, ancak şahideler arasında kalan orta kısmı boş bırakılmıştır. Kapağı meydana getiren taşlar yanlarda dışa doğru bir miktar taşırılmıştır. Kapak taşları üzerlerine açılan yuvalara yerleştirilen metal kenetlerle birbirlerine bağlanak sağlamlaştırılmıştır. Ancak günümüzde bu bağlantı metallerinin tamamı yuvalarından çıkmış ve kaybolmuş durumdadır. Boş kalan bağlantı yuvalarının olduğu kısımlarda yer yer çatlama ve kırılmalar gözlenmektedir.

2.10. Halil Ağa'ya Ait Mezar Taşı

Halil Ağa'ya ait mezar Sandık mezar tipinde yapılmış olup, baş ve ayak şahidelerinden meydana gelmektedir. Kitabede Halil Ağa'nın künyesi "Hacı Ali Efendizâde Halil Ağa" olarak verilmektedir. H. 1317 (M. 1899-1900) tarihli mezarın baş şahidesi 115x27x10 cm. ölçülerindedir. Mermer malzemedenden yapılmış olan baş şahidesinin iç yüzeyinde kitabesi bulunmaktadır.

Hamidî fes biçimli başlığa sahip baş şahidesinin başlık ve gövde kısmı, boyun kısmıyla birbirine bağlanmaktadır (Şekil 12).

Baş şahidesinin gövde kısmının üst bölümüne dairesel bir zemin içine serlevha yerleştirilmiştir. Bu bölümle birlikte kitabe dokuz satırdan meydana gelmektedir. Kitabede dil olarak ilk beş satırda Arapça, son dört satırda ise Osmanlı Türkçesi kullanılmıştır. Kabartma tekniğinde hakkedilen kitabede sülüs hat tercih edilmiştir. Kitabenin metni ve okunuşu şöyledir:

Metni	Okunuşu
١ - هو الحي الذي لا يموت	1- Hüve'l hayyüllezi lâ yemût
٢ - الهى عبدك العاصي اناك	2- İlâhi abduke el-âsî etâke
٣ - مقرا بالذنوب فقد دعاك	3- Mukırran bi'z-zunûbî fekad deâke
٤ - فان تغفر فانك لذاك اهل	4- Fe in tağfir fe ente lizâke ehlün
٥ - و ان تطرد فمن یرحم سواك	5- ve in tetrud femen yerham sivâke
٦ - حاجي علي افندي زاده	6- Hacı Ali Efendi zâde
٧ - خليل اغانك روعي ايچون	7- Halil ağanın ruhuçün
٨ - فاتحة	8- Fatiha
٩ - سنه ١٣١٧	9- Sene 1317

Mezarın ayak şahidesi 73x22x7 cm. ölçülerindedir. Arka yüzeyi silmeli bir profile yuvarlatılmış olan ayak şahidesi, üst bölümde üçgen bir tepelikle sonlanmakta olup, süsleme açısından sade bırakılmıştır (Şekil 12).

Mezarın sandık kısmı, 220x77x70 cm. ölçülerindedir. Kapak kısmında şahideler arası boş bırakılmıştır. Dışa doğru bir miktar taşma yapacak şekilde konumlandırılan kapak taşları, üzerlerine açılan yuvalara yerleştirilen metal kenetlerle birbirlerine bağlanmak suretiyle sağlamlaştırılmıştır. Günümüzde metal kenetlerin bazıları yuvasından düşerek kaybolmuş durumdadır (Şekil 12).

2.11. Aişe Hanım'a Ait Mezar Taşı

Ayşe Hanım'a ait mezar, sandık mezar tipinde olup, baş ve ayak şahidelerinden meydana gelmektedir. Kitabede Aişe Hanım'ın künyesi "Hacı Mehmed Efendi'nin kerimesi Aişe Hanım" olarak zikredilmektedir. Mezar H. 1317 (M. 1899-1900) tarihlidir. Mermer malzemenin yapılmış olan baş şahidesinin yuvarlak tepelikli başlık kısmı içbükey bir geçişle gövde kısmına bağlanmaktadır. Baş şahidesi 84x26x6 cm. ölçülerine sahiptir. Şahidenin iç yüzünde, başlık ve boyun kısmını da kaplayacak şekilde yuvarlak bir zemin içine serlevha yerleştirilmiştir (Şekil 13).

Sekiz satırdan meydana gelen kitabe kısmının ilk üç satırında Arapça, diğer satırlarda ise Osmanlı Türkçesi kullanılmıştır. Her bir satır dikdörtgen formunda kartuş içine alınmışken, dördüncü satırda bulunan lafzatullah, ölçü ve biçim olarak diğerlerine göre farklı biçimde vurgulanmıştır. Kabartma tekniği ile hakkedilen kitabede sülüs hat tercih edilmiştir. Kitabenin metni ve okunuşu şöyledir:

Metni	Okunuşu
١ - هو الحي الباقي	1- Hüve'l hayyü'l bâki
٢ - غريق بحر عصيانم	2- Ğarîki bahri isyanem
٣ - دخيلك يا رسول	3- Dahîleke ya Rasûl
٤ - الله	4- Allah

- ٥ - حاجی محمد افند ینک 5- *Hacı Mehmed Efendi'nin*
٦ - کریمه سی عائشه خانمک 6- *Kerimesi Aişe Hanım'ın*
٧ - روحیچون 7- *Ruhuçün*
٨ - فاتحة سنه ١٣١٧ 8- *Fâtiha sene 1317*

2.12. Aişe'ye Ait Mezar Taşı

Kitabesinden Aişe isimli bir kadına ait olduğu anlaşılan mezarda mezar sahibinin tam künyesi, “*Kasab Muhammed Ağa'nın eşi, Halil Ağa'nın kızı*” olarak verilmektedir. Sandık mezar tipindeki mezar, baş ve ayak şahidelerinden meydana gelmektedir. Baş şahidesindeki kitabesinden Aişe'nin Rebi'ül Evvel 1318 (M. Haziran-Temmuz 1900) tarihinde vefat ettiği anlaşılmaktadır. 135x28x8 cm. ölçülere sahip baş şahidesi sağlam olmakla beraber, bulunduğu yuvadan çıkartılmış ve gelişigüzel bir şekilde mezarın üzerine bırakılmış durumdadır (Şekil 14). Dairesel formlu dilimli parçalardan meydana gelen başlık kısmı, profilli bir içbükey boyun ile gövde kısmına bağlanmaktadır. Başlık kısmı, özgün geometrik forma sahip bir zemin içine yerleştirilmiş serlevhayı içermektedir.

Serlevha ile birlikte altı satırlık kitabede ilk üç satır dikdörtgen biçimli, alta bulunan son iki satır ise kendine özgü geometrik şekliyle kartuş içine alınmıştır.

Kitabede, Osmanlı Türkçesi kullanılmıştır. Kabartma tekniği kullanılarak hakkedilen kitabe sülüs hat ile yazılmıştır. Kitabenin metni ve okunuşu şöyledir:

Metni	Okunuşu
١ - هو الحي الباقي	1- <i>Hüve'l hayyül bâki</i>
٢ - قصب محمد اغانك	2- <i>Kasab Muhammed Ağa'nın</i>
٣ - خليله سي عائشه بنت حاجي	3- <i>Halilesi Aişe bint-i Hacı</i>
٤ - خليل اغانك روحیچون	4- <i>Halil ağanın ruhiçün</i>
٥ - الفاتحة	5- <i>el fâtiha</i>
٦ - سنه ربيع الأول ١٣١٨	6- <i>Sene Rebi'ül evvel 1318</i>

Günümüzde ayak şahidesi yuvasında bulunmayıp, orta bölümünden kırılmış vaziyette, mezarın ayak ucuna dikey vaziyette bırakılmıştır. Mevcut haliyle 80x25x8,5 cm. ölçülere sahip ayak şahidesi süsleme ve yazı unsuru içermemektedir (Şekil 14).

218x81x57 cm. ölçülerindeki sandık kısmın üzeri düzgün kesme taşlarla kaplanmıştır. Üst kısımda şahidelerin arası boş bırakılmış, kapak taşları yanlardan bir miktar dışarı taşırılmıştır. Taşlar, üzerlerine açılan yuvalarla yerleştirilen metal kenetlerle birbirlerine bağlanmak suretiyle sağlamlaştırılmış olmakla beraber, günümüzde metal kenetler yuvalarından düşmüş ve kaybolmuş durumdadır (Şekil 14).

2.13. Aişe Hanım'a Ait Mezar Taşı

Aişe Hanım'a ait mezar, sandık mezar tipolojisinde olup, baş ve ayak şahidelerinden oluşmaktadır. Aişe Hanım'ın künyesi kitabede “*Gulâmzâde Mustafa Efendi'nin eşi Aişe*” olarak geçmektedir. Kitabede verilen bilgiye göre Aişe Hanım, H. 1330 (M. 1911-12) senesinde vefat etmiştir.

Kaş kemerli bir tepelikle sonlanan baş şahidesi, 104x22x9 cm. ölçülerindedir. Şahide aşağıya doğru daralmaktadır. Tepelik kısmı, içbükey bir boyun bölümüyle gövde kısmına bağlanmaktadır. Baş şahidesinin boyun kısmına serlevha yerleştirilmiştir. Tepelik kısmının içe bakan yüzünde ise yarım daire halinde şemse motifi yer almaktadır. Motifi oluşturan kolların uç

kısımları bir dairesel, bir üçgen olarak sonlanacak şekilde şaşırtmalı olarak yapılmıştır (Şekil 15).

Baş şahidesinin iç yüzünde 11 satırlık kitabe bulunmaktadır. Kabartma tekniği ile, Osmanlı Türkçesi kullanılarak hakkedilen kitabede sülüs hat tercih edilmiştir. Kitabenin metni ve okunuşu şöyledir:

Metni	Okunuşu
۱ - هو الباقي	1- Hüve'l bâki
۲ - بر مصنع قبردر که	2- Bir musanna' kabirdir ki (?)
۳ - عالم ایجره ویردی	3- Alem içre verdi (?)
۴ - شان پر شرف	4- Şan pür şeref
۵ - قیلدی جهانی	5- Kıldı cihamı
۶ - شاننده اولمز	6- Şanında olmaz (?)
۷ - بیان	7- beyan
۸ - غلامزاده مصطفی	8- Ğulâmzâde Mustafa
۹ - افندی کریمه سی عائشه	9- Efendi kerimesi Aişe
۱۰ - خانمک روحنه فاتحه	10- Hanım'ın ruhuna fâtiha
۱۱ - سنه ۱۳۳۰	11- sene 1330

Mezarın ayak şahidesi alt tarafa yakın kısmından kırılmış ve mezarın üzerine gelişigüzel bırakılmıştır. 90x24x9 cm. ölçülerindeki ayak şahidesi üçgen tepelikli olup, alt kısma doğru dalmaktadır. Mezarlıkta bulunan tarihi mezar taşlarının ayak şahideleri içerisinde en nitelikli örnek olarak dikkati çeken şahidenin yüzeyine boydan boya saksı içerisinde betimlenmiş hayat ağacı yerleştirilmiştir (Şekil 15).

Sandık mezar tipindeki mezarın sandık kısmı, 220x71x90 cm. ölçülerindedir. Kapak kısmı düzgün kesme taşlarla kaplanmıştır. Yanlarda dışa taşırılarak yapılan bu bölümün alt kısımları dairesel silmeli olarak profillendirilmiştir. Mezarın şahideler arasında kalan orta kısmı boş bırakılmıştır (Şekil 15).

2.14. Muhammed'e Ait Mezar Taşı

Muhammed'e ait mezar, baş ve ayak şahidesinden meydana gelmektedir. H. 1338 (M. 1919-20) tarihli mezarın baş şahidesinin iç yüzünde bulunan kitabesinde Muhammed'in künyesi "Süleyman oğlu Muhammed" olarak verilmektedir. Mezar, komşusu olan diğer mezarlarla birlikte üzeri beton hatıl ile korunmuş bir duvar ile çevrelenmiş ve iç kısmı da toprak doldurularak yükseltilmiştir (Şekil 16).

Hamidî fes biçimli tepeliğe sahip baş şahidesi, bir boyun geçişi ile gövdeye bağlanmaktadır. 42x16x12 cm. ölçülerine sahip şahidenin iç yüzünde kabartma tekniğinde, Osmanlı Türkçesi kullanılarak ve sülüs kırmısı hat ile yazılmış dört satırlık kitabesi bulunmaktadır. Kitabenin metni ve okunuşu şöyledir:

Metni	Okunuşu
۱ - هو الباقي	1- Hüve'l bâki
۲ - سليمان اوغلی	2- Süleyman oğlu
۳ - محمد روحينه	3- Muhammed ruhuna
۴ - فاتحه ۱۳۳۸	4- Fatiha 1338

Mezarın ayak şahidesi 39x15x11 cm. ölçülerinde olup, dairesel bir tepelikle sonlanmaktadır. Ayak şahidesi herhangi bir yazı ya da süsleme unsuru içermemektedir (Şekil 16).

2.15. Abdurrahman Efendi'ye Ait Mezar Taşı

Abdurrahman Efendi'ye ait mezar, toprak mezar tipolojisinde olup, baş ve ayak şahidelerinden meydana gelmektedir. H. 1339 (M. 1920-21) vefat ettiği anlaşılan Abdurrahman Efendi'nin künyesi mezar taşında "Emin Efendi oğlu Abdurrahman Efendi" olarak zikredilmektedir. 64x18x11 cm. ölçülerindeki baş şahidesi Hamidî fes biçimli başlığa sahiptir. Baş şahidesinin iç yüzünde sülüs kırması hatla, kabartma tekniğinde ve Osmanlı Türkçesi ile yazılmış, dokuz satırdan oluşan kitabesi bulunmaktadır (Şekil 17). Kitabenin metni ve okunuşu şöyledir:

Metni	Okunuşu
١ - هو الباقي	1- Hüve'l bâki
٢ - دنياده بنده...	2- Dünyada bende
٣ - لطفًا بر فاتحة	3- ... lütfen bir fatiha
٤ - ... الور...	4-... olur...
٥ - ... على زاده	5-... Ali Zâde
٦ - امين افندي	6- Emin Efendi
٧ - مخدومو عبد الرحمن	7- Mahdumu Abdurrahman
٨ - افندی روحنه	8- Efendi ruhuna
٩ - فاتحة ١٣٣٩	9- Fatiha 1339

Ayak şahidesi 74x18x10 cm. ölçülerinde olup üst kısımda üçgen bir tepelikle sonlanmaktadır. Yazı ve süsleme içermeyen ayak şahidesi sade görünümündedir (Şekil 17). Mezar, şahidelerini kuşatacak biçimde tek sıra taş dizisi ile çevrelenmiştir.

2.16. Muhammed Ağa'ya Ait Mezar Taşı

Mezar, baş ve ayak şahidesinden meydana gelmekte olup, toprak mezar tipolojisine sahiptir. Ayak şahidesi mezarlık alanının bakımsız bölümünde yoğunlaşan çalılıkların içinde kaldığı için incelenememiştir. Baş şahidesi, 64x18x11 cm. ölçülerinde olup, başlığı Hamidî fes şeklinde düzenlenmiştir. Başlık bir boyun geçişi ile gövdeye bağlanmaktadır. Kitabesi, Muhammed Ağa'nın ölüm tarihini günü gününe vermektedir. Buna göre Muhammed Ağa, H. 23 Şaban 1344 (M. 12 Eylül 1925) günü vefat etmiştir.

Altı satırlık kitabesi kabartma tekniğinde, Osmanlı Türkçesi ile ve sülüs kırması hatla hakkedilmiştir. Kitabenin metni ve okunuşu şöyledir:

Metni	Okunuşu
١ - هو الباقي	1- Hüve'l bâki
٢ - ...	2-
٣ - اوغلی محمد اغا	3- oğlu Muhammed Ağa
٤ - روحیجون	4- ruhiçün
٥ - ... ٢٣ شعبان	5- ... 23 Şaban
٦ - ١٣٤٤	6- 1344

2.17. Huriye'ye Ait Mezar Taşı

Toprak mezar tipolojisine sahip mezar, baş ve ayak şahidelerinden meydana gelmektedir. Kitabede Huriye'nin künyesi, "Halil Ağa'nın kızı Huriye ..." olarak geçmektedir. Baş şahidesi, 54x17x11 cm. ölçülerinde olup, iç yüzeyinde bulunan kitabesinde H. 1346 (M. 1927-28) tarihini

vermektedir. Yuvarlak başlıklı şahidenin başlık kısmının formu, dairesel tepeliğe sahip blok malzemenin dairesel formda derin bir şekilde oyulmasıyla verilmiştir (Şekil 19). Kitabesi, Osmanlı Türkçesi kullanılarak, celi sülüs kırması hatla kabartma tekniğinde yazılmıştır. Kitabenin metni ve okunuşu şöyledir:

<i>Metni</i>	<i>Okunuşu</i>
١ - هو الباقي	1- Hüve'l bâki
٢ - خليل اغا كريمه سي	2- Halil Ağa kerimesi
٣ - حورية ...	3- Huriye (?) ...
٤ - روحينه الفاتحة	4- Ruhuna fâtiha
٥ - ١٣٤٦	5- 1346

Mezarın ayak şahidesi üst kısımdan kırılmış durumdadır. Bu sebeple özgün durumunda nasıl bir tepeliğe sahip olduğu anlaşılamayan ayak şahidesi, mevcut haliyle 62x16x10 cm. ölçülerindedir. Ayak şahidesinde herhangi bir yazı ya da süsleme unsuru bulunmamaktadır (Şekil 19).

2.18. Elife Hanım'a Ait Mezar Taşı

Toprak mezar tipolojisindeki Elife Hanım'a ait mezar, baş ve ayak şahidelerinden oluşmaktadır. Elife Hanım'ın künyesi kitabede "*Hoca Muhammed'in kızı Elife Hanım*" olarak geçmektedir. Şahidenin dairesel başlığına şekil, yuvarlak tepelikli blok taşın üst kısmının dairesel formda ve derin bir şekilde oyulmasıyla verilmiştir (Şekil 20). 55x19x10 cm. ölçülerindeki kitabe, baş şahidesinin iç yüzeyinde yer almaktadır. Üç satırdan meydana gelen kitabe, kabartma tekniği ile, Osmanlı Türkçesi kullanılarak sülüs kırması hatla yazılmıştır. Kitabenin metni ve okunuşu şöyledir:

<i>Metni</i>	<i>Okunuşu</i>
١ - حوجه محمد كريمه سي	1- Hoca Muhammed kerîmesi
٢ - اليفة خانم روحيجون فاتحة	2- Elife Hanım ruhiyçün fâtiha
٣ - سنه ١٩٢٨	3- sene 1928

Mezarın ayak şahidesi, 57x18x10 cm. ölçülerinde olup, üçgen tepelikle sonlanmaktadır. Herhangi bir yazı da süsleme unsuru içermeyen ayak şahidesi, sade görünümde bırakılmıştır (Şekil 20). Mezar, baş ve ayak şahidelerini de içine alacak biçimde, dıştan bir sıra halinde iri taşla çevrilmiştir.

3. Değerlendirme ve Sonuç

Anadolu'da, İslami gelenekler çerçevesinde şekillenen ölü gömme biçimleri bölgelere göre çok az farklılıklar gösterse de mezarın toprak üstündeki mimarisinde çok farklı mezar tipleri uygulanmıştır. Osmanlı dönemine ait mezarları kapsayan tipolojisi çalışmalarında mezar tipleri genel olarak beş grupta incelenmiştir. Bunlar; Toprak mezar, Çerçeveli mezar, Kapak taşlı mezar, Sandukalı mezar ve Sandık (lahit) mezar tipleridir (Çal, 2015, s. 303-305).

Mezarların yerlerini ve sahibini belirtmek amacıyla en yaygın şekilde "şahide" olarak isimlendirilen (Sözen vd., 2010, s. 287) mezar taşları kullanılmıştır. Mezarın toprak üzerinde yükselen üst kısmı farklı biçimlerde yapılabilmekte, dikilen şahidelerle mezara kimlik kazandırılmaktadır. Kabrin baş kısmında yer alan taşta "baş şahidesi", ayak kısmında konumlananına ise "ayak şahidesi" adı verilmektedir. Mezarlar yalnızca baş şahideli ya da baş ve ayak şahideli de olabilir.

Taşucu mezarlığında değerlendirmeye aldığımız 18 adet mezar örneğinde, temelde iki farklı tipte mezar yapıldığı görülmektedir. Bu iki farklı tip, dönemlere göre farklılık göstermemiş, neredeyse eş zamanlı olarak kullanılagelmıştır. Bu tiplerden ilki sandık mezar tipidir. “Lahit” ya da “sembolik lahit” gibi isimler de verilen bu uygulamada mezarın dört tarafı da genellikle tek parça taştan yapılmaktadır. Türk kültüründe Göktürklerden beri uygulanagelen bu tip, Osmanlı döneminde de özellikle 18. ve 20. yüzyıl arasında çok fazla kullanılmıştır. Bu uygulamada üst kısım (kapak kısmı) açık olabildiği gibi kapalı olarak da yapılabilmekte, açık olanların içi toprakla doldurulurken kapalı tipte olanların içi ise genellikle boş bırakılmaktadır. Baş ve ayak şahideleri, kısa kenardaki taşların üzerine açılan yuvalara oturtularak sabitlenir. Anadolu’daki çoğu örnekte sandık tipli mezarın kısa kenarının, şahide ile birlikte yekpare malzemenen yapıldığı görülmekle beraber (Çal, 2015, s. 305), çalışmamızda incelediğimiz örneklerin tamamının sandık kısımlarının ayrı bir parça olarak yapıldığı tespit edilmiş, kısa kenar ile şahidenin yekpare malzemenen yapıldığı örneğe rastlanmamıştır. Alandaki çalışılan mezarlardan 11 tanesi sandık mezar tipolojisindedirler. Kendi içinde üç farklı uygulamasını gördüğümüz bu mezar tipinde, sekiz örnekte sandık kısmının üzeri, şahideler arası boş kalacak şekilde düzgün kesme taşlarla kaplanmış, sandık kısmının içi de toprakla doldurulmuştur. H. 1275 (M. 1858-59) senesine tarihlenen isimsiz 1. Mezar (Şekil 4), H. 1315 (M. 1897-98) tarihli Teslime’ye (Şekil 9), H. 1315 (M. 1897-98) tarihli Eşe (Aişe)’ye (Şekil 10), H. 1316 (M. 1898-99) tarihli Fatıma’ya (Şekil 11), H. 1317 (M. 1899-1900) tarihli Halil Ağa’ya (Şekil 12), H. 1317 (M. 1899-1900) tarihli Aişe Hanım’a (Şekil 13), Rebi’ül Evvel 1318 (M. Haziran-Temmuz 1900) tarihli Aişe’ye (Şekil 14) ve H. 1330 (M. 1911-12) tarihli Aişe Hanım’a (Şekil 15) ait mezarlar bu tipolojide yapılmıştır. Bu tipin benzer örneklerine Erzurum (Hanoğlu, 2006, s. 285, 287), Kayseri/Gesi (Şahin, 2023, s. 124), Karaman (Ünlerşen, 2023, s. 58) ve Balıkesir (Elmas, 2023, s. 1751, 1963) örneklerinde görüldüğü gibi Anadolu’nun farklı bölgelerinde fazlaca rastlamak mümkündür.

Bu tipin ikinci uygulamasında ise, yine kapak kısmı düzgün kesme taşlarla kaplanırken, önceki örnekte boş bırakıldığını anlattığımız orta kısım, birkaç parçadan meydana gelen taş malzemeye yükseltilmiştir. H. 1274 (M. 1857-58) yılına tarihlenen Hacı Osman Ağa’ya (Şekil 3) ve H. 1287 (M. 1870-71) yılına tarihlenen Ebu Hânî’ye (Şekil 6) ait mezarlar, bu tipin örnekleridir. Bu uygulamanın gerek nitelikli ve gerekse gelişigüzel yapılmış çok fazla türüne Kars ve Kayseri arasındaki köylerde yaygın olarak rastlamak mümkündür (Çal, 2015, s. 305). Bu taşların üzerinde yazı ve süsleme unsuru olarak hiçbir sanatsal öge bulunmamaktadır. Sandık mezar tipolojisine ait sonuncu örnek olan Zeynep Kadın’a ait (Şekil 5) mezarda ise, mezarın sandık kısmının üzeri tamamen kesme taşlarla kaplanmıştır. Bütün uygulamalarda kapak kısmındaki taşlar yanlardan bir miktar dışarı taşırılmıştır.

Çalışmamızda incelenen diğer mezarlar ise, Osmanlı mezar tipolojisinde “toprak mezar” olarak gruplandırılan, mezarın üzerinde yatay bir gövdenin bulunmadığı, baş ve ayak uçlarına dikilmiş iki şahidenin meydana getirdiği (Çal, 2015, s. 303) mezar örnekleridir. Mezarlıktaki yedi örnek, baş ve ayak şahideli toprak mezar tipolojisinde yapılmıştır. H. 1295 (M. 1878) tarihli İsimli 2. Mezar (Şekil 7), H. 1297 (M. 1879-80) tarihli İsimli 3. Mezar (Şekil 8), H. 1338 (M. 1919-20) tarihli Muhammed’e (Şekil 16), H. 1339 (M. 1920-21) tarihli Abdurrahman Efendi’ye (Şekil 17), H. 23 Şaban 1344 (M. 12 Eylül 1925) tarihini veren Muhammed Ağa’ya (Şekil 18), H. 1346 (M. 1927-28) tarihli Huriye’ye (Şekil 19) ve 1928 senesini veren Elife Hanım’a (Şekil 20) ait mezarlar bu tipolojide yapılmıştır. Bu mezarlardan Muhammed Ağa’ya ait mezar örneğinde olduğu gibi bazılarının gövde kısmının tamamen kaybolduğu görülürken; Huriye’ye ait mezar

örneğindeki gibi Selçuklu ve Beylikler döneminde karşılaşılan örneklerle benzer şekilde “çerçeveli mezar” tipinde (Çal, 2015, s. 300) yapıldıkları görülmektedir. Alanda, en erken tarihli olarak H. 1295 (M. 1878) tarihli İsimli 2. mezarda (Şekil 7) karşılaştığımız örnekten hareketle, bu mezar tipinin Taşucu mezarlığında çok önceden beri uygulanmakta olduğunu söylemek mümkündür.

Taşucu mezarlığında bulunan tarihi mezar taşlarının baş şahidelerinin başlıkları (serpuşlar), Osmanlı mezarlarının tipik bir uygulaması olarak ayak şahidelerine göre daha gösterişlidir. Baş şahidelerinde kullanılan başlıkları, fes biçimli, dairesel tepelikli, kaş kemerli ve oyma yuvarlak başlıklar olarak dört grupta toplamak mümkündür.

XVI. yüzyıldan itibaren, serpuşlu ve kısa içerikli mezar taşları, yaygın bir şekilde kullanılmaya başlanmıştır. Bu gelişme, mezar taşlarının dış görünüşüne bakıldığında cinsiyet farklılıklarının belirginleşmesine yol açmıştır. Günlük yaşam ve sosyal statüye uygun serpuşlar, mezar taşları üzerinde detaylı bir şekilde tasvir edilmiştir. XIX. yüzyıla başlayan Tanzimat dönemi, kıyafetlerde, resmi memuriyetlerde ve tarihlerde meydana gelen değişikliklerin yanı sıra, mezar taşı kültürünü de etkilemiştir. Sarıklı ve kavuklu serpuşlar genellikle ilmiye ve tarikat mensuplarına, fes ve benzeri başlıklar ise mezarın resmi görevleri olan bireylere ait olduğunu belirtmek için kullanılmıştır (Tüfekçioğlu, 2001, s. 91-92). Dönemin padişahının kullandığı fes tipi, kullanan padişahların adıyla anılmıştır (Arseven vd. 1952, s. 1531-1531). Fes, 2. Mahmut döneminde kullanılmaya başlanmıştır. Başlangıçta alt ve üst çapları birbirine yakın, hatta üst çapı alt çapından biraz daha geniş olan erken fes örnekleri Mahmudî fes olarak isimlendirilmektedir. Sonraki dönemlerde padişahların istekleri doğrultusunda şekil olarak bazı değişikliklere uğramış ve Abdülmecid döneminde küçülmeye başlayarak hemen hemen son zamanlardaki şeklini almıştır. Bu fesler Mecidiye kalıp ya da Mecidiye fesi olarak adlandırılmaktadır. Abdülaziz daha kısa ve yayvan bir fes tercih etmiş ve bu fes Aziziye kalıp ya da Aziziye fesi olarak isimlendirilmiştir. II. Abdülhamid ise daha dik bir fes kullanmayı tercih etmiş, bu feste Hamidiye fes ya da Hamidiye kalıp olarak adlandırılmıştır (Tezcan, 1995, s. 416).

Taşucu mezarlığında bulunan mezar taşlarından altı tanesi fes biçimli başlıklı olarak düzenlenmiştir. Bu başlıklardan iki tanesi Mahmudî, dört tanesi ise Hamidî tarzda feslerdir. Mezarlık alanında bulunan en erken tarihli iki örnekte Mahmudî fesli biçimli tepeliğe sahip şahide bulunmaktadır. Hacı Osman Ağa'ya ait mezarın (Şekil 3) baş şahidesi ve isimli 1. mezara ait baş şahidesinin (Şekil 4) başlık kısmındaki fes örnekleri, Mahmudî tarzda biçimlendirilmiştir. Mahmudî fesli başlıklara Erzurum (Hanoğlu, 2006, s. 297, 312, 359, 366) ve Balıkesir (Elmas, 2023, s. 1842) örneklerinde olduğu gibi Anadolu'nun farklı bölgelerinde rastlamak mümkündür. Halil Ağa'ya (Şekil 12), Muhammed'e (Şekil 16), Abdurrahman Efendi'ye (Şekil 17) ve Muhammed Ağa'ya (Şekil 18) ait mezarların baş şahidelerinin başlıkları ise Hamidî fes biçimindedir. Hamidî fesin örneklerini başta İstanbul (Açıkgöz, 2007, s. 9) olmak üzere, Bursa (Mermutlu vd., 2011, s. 326), İzmir (Bulut, 2020, s. 334, 335), Edirne (Arslan, 2007, s. 274, 275), Ordu, Perşembe (Üstün, 2003, s. 101, 143), Safranbolu Biçici, 2008, s. 300, 322), Erzurum (Hanoğlu, 2006, s. 263, 293), Kastamonu (Çal, 2008, s. 365), Ayancık (Karadağ, 2023, s. 32, 47), Kayseri, Gesi'de (Şahin, 2023, s. 57), Balıkesir (Elmas, 2023, s. 1762, 1804) ve Isparta (Gök, 2019, s. 84) örneklerinde olduğu gibi her bölgede çokça görmek mümkündür.

Mezar taşı başlıklarından nicelik olarak ikinci grubu dairesel tepelikli şahideler oluşturmaktadır. Alandaki örneklerin altı tanesinin başlık kısmı dairesel tepelikli olarak biçimlendirilmiş olup, bunlar; isimli 3. Mezara (Şekil 8), Teslime'ye (Şekil 9), Eşe (Aişe) Hanım'a (Şekil 10),

Fatıma'ya (Şekil 11), Hacı Mehmet Efendi'nin kızı Aişe Hanım'a (Şekil 13) ve Kasap Muhammed Ağa'nın eşi Aişe'ye (Şekil 14) ait mezar taşlarının baş şahidelerinin başlıklarıdır. Bunlardan sonuncu örnek, geometrik şekillerle dairesel form verilmiş uygulama olarak diğerlerinden ayrılmaktadır.

Baş şahidelerinin tepeliklerinden üç örnekte kaş kemer formu tepelik kullanılmıştır. Zeynep Kadın'a (Şekil 5), Ebu Hânî'ye (Şekil 6) ve Gulamzâde Mustafa Efendi'nin kızı Aişe'ye ait (Şekil 15) mezar taşlarının baş şahidelerinde kaş kemerli tepelik kullanılmış olup, bu örneklerden sonuncusu sivri kaş kemerli forma sahip olmasıyla diğer iki örnekten ayrılmaktadır. Sivri kaş kemerli tepeliğe sahip mezar taşı formu, Türk sanatında çok nadir kullanılmaktadır.

Mezarlık alanında görülen sonuncu tepelik uygulaması ise oyma yuvarlak tepelikli olarak tanımlanabilecek tepeliğe sahip örneklerdir. Bu uygulamada şahide dairesel tepelikli bir kütle iken, ön yüzü dairesel tepelik formunda derin bir şekilde oyularak başlık kısmı kütle içinde baskın hale getirilmiştir. Bu biçimlendirmenin bir sonucu olarak şahidenin ön ve arka yüzünün görünüşleri farklılık göstermektedir. Bu uygulama üç örnekte karşımıza çıkmakta olup, bunlar; isimsiz 2. mezara (Şekil 7), Huriye'ye (Şekil 19) ve Elife Hanım'a (Şekil 20) ait mezarların baş şahideleridir. Yaptığımız detaylı literatür taramasında bu tipin başka bölgelerde örneklerine rastlanmamıştır.

Kitabe ve süsleme özellikleri bakımından daha sade görünüme sahip ayak şahidelerinin başlıklarından Zeynep Kadın'a ait mezarın ayak şahidesi (Şekil 5) diğer örneklerden ayrılmaktadır. Bu örnekte şahide başlığı hem baş şahidesinde olduğu gibi kaş kemerli bir tepelikle sonlanmakta hem de şahide iç yüzeyinde kitabe bulunmaktadır. Üçgen başlıklar Ege bölgesindeki mezar taşı örneklerinde baş şahidelerinde fazlaca kullanılıyor olmalarına rağmen, Türkiye genelinde ayak şahidelerinde kullanımı daha fazladır (Çal, 2015, s. 307). Çalışma alanında bulunan mezarların ayak şahideleri çoğunlukla üçgen tepelikle sonlanmaktadır. Ancak diğer örneklerden farklı olarak isimsiz 2. Mezarda (Şekil 7) üçgenin sivri kısmı traşlanmak suretiyle tepelik olarak düzenlenmiştir. Muhammed'e ait mezarın ayak şahidesinin başlığı da (Şekil 16) dilimli dairesel formu ile diğer örneklerden ayrılmaktadır. Üçgen başlık uygulamalarını Erzurum (Hanoğlu, 2006, s. 274), Ayancık (Karadağ, 2023, s. 30, 34), Kayseri/Gesi (Şahin, 2023, s. 62), Karaman (Ünlüşen, 2023, s. 248) ve Isparta'da (Gök, 2019, s. 94) örneklerinde olduğu gibi Anadolu her bölgesinde çok fazla örnekte görmek mümkündür.

Mezarlıkta bulunan Osmanlı mezar örneklerinin tamamına yakını kitabeli örneklerdir. Kitabelerde yazı türü olarak, sülüs, rika ve talik yazı kullanılmıştır. Ancak talik ve rika'ya birer örnekte rastlanmış, kalanların tamamında sülüs yazı kullanıldığı görülmüştür. Yazıların uzaktan rahat bir şekilde görünüp okunabilmesi için iri biçimde yazılmaları "celî" olarak isimlendirilmektedir (Sözen vd., 2010, s. 67). Şahidelerdeki yazılar celî tarzda yazılmıştır. Mezarlık alanında incelediğimiz en erken tarihli örnek olan Hacı Osman Ağa'ya ait mezarın baş şahidesinde (Şekil 3) talik yazı kullanılmıştır. Alandaki en erken ikinci örnek olan, ismini tespit edemediğimiz için İsimli 1. mezar olarak adlandırdığımız mezarın baş şahidesindeki kitabede ise (Şekil 4), rika hat kullanıldığı görülmektedir. Bu örnekler, kuralları net olarak belirlenmiş olan yazı türlerini bütün özellikleriyle temsil eden örnekler değildir. Bu yüzden bu yazıları "talik kırması" ve "rika kırması" olarak isimlendirmek uygun olacaktır.

Osmanlıda, mimari başta olmak üzere diğer sanatlar içerisinde en çok kullanılan yazı çeşitlerinin başında gelen sülüs, Taşucu mezarlığında bulunan mezar taşlarının kitabelerinde en çok kullanılan yazı türü olarak karşımıza çıkmaktadır. Yukarıda verilen iki örnek haricinde,

mezarlık alanında bulunan mezar taşlarının tamamında sülüs hat kullanılmıştır. Bunlardan 19. yüzyıl sonu ile 20. yüzyıl başına tarihlenen yedi örnek, malzeme kalitesinin yanı sıra yazı kalitesi ve üslubu olarak da diğerlerinden ayrılmaktadır. Bu sebeple kronolojik sıra ile Teslime'ye (Şekil 9), Eşe (Aişe) Hanım'a (Şekil 10), Fatıma'ya (Şekil 11), Halil Ağa'ya (Şekil 12), Mehmed Efendi'nin kızı Aişe Hanım'a (Şekil 13), Kasap Muhammed Ağa'nın eşi Aişe'ye (Şekil 14) ve Gulamzâde Mustafa Efendi'nin eşi Aişe Hanım'a ait (Şekil 15) mezar taşları, kitabelerinde nitelikli sülüs yazı kullanılmış örnekler olarak dikkati çekmektedir.

Mezar taşı kitabeleri genellikle serlevha adı verilen bir bölümle başlar. Farsça da "baş" anlamına gelen "ser" kelimesi ile Arapça "levha" kelimelerinden oluşan ser-levha (Duran, 2009, s. 567), mezar taşı kitabelerinde başlık yazısı anlamında kullanılır. Kitabenin diğer bölümlerine göre genellikle daha farklı bir istifte yazılan serlevhalarda kullanılan ifadeler Anadolu tüm mezar taşı örnekleri için neredeyse kalıplaşmış durumdadır. İncelenen örneklerden en erken tarihli örnek olan H. 1274 (M. 1857-58) senesinde vefat eden Hacı Osman Ağa'ya ait mezarın (Şekil 3) baş şahidesindeki kitabesinde ve 1928 tarihi ile en geç tarihli örnek olan Elife Hanım'a ait (Şekil 20) mezarın şahidesinde serlevha kullanılmamıştır. Bu iki örnek dışındaki tüm mezarların baş şahidelerinde serlevha düzenlemesi bulunmaktadır. Serlevhalarda en çok "Hüve'l bâki" ve "Hüve'l hallak'ul bâki" ifadeleri karşımıza çıkmaktadır. Her iki ifade de altışar örnekte kullanılmıştır. En erken tarihli örnek, İsimsiz 1. Mezarda (Şekil 4) karşımıza çıkmaktadır. "O süreklî yaratandır, baki olandır" anlamına gelen "Hüve'l bâki" ifadesi, sırasıyla Ebu Hânî'ye ait mezar ile (Şekil 6), isimsiz 2. ve 3. mezarlarda (Şekil 7, 8), Eşe (Aişe) Hanım'a (Şekil 10) ve Fatıma'ya ait (Şekil 11) mezarlarda kullanılmıştır. Bu serlevha ifadesi Osmanlı mezar taşlarında en çok karşılaşılan ifadedir. İstanbul (Laqueur, 1997, s. 82), Samsun (Nefes, 2002, s. 203), Kastamonu (Çal, 2008, s. 371), Erzurum (Hanoğlu, 2006, s. 200), Giresun (Çal vd., 2011, s. 52) ve Trabzon'dan (Ölçay, 2004, s. 232) örnekleyebileceğimiz bu ifadenin, her bölgede çok sayıda örneğini görmek mümkündür.

En çok kullanılan ve "Ölümsüz ve ebedi olan sadece O'dur" anlamına gelen "Hüve'l hallak'ul bâki" ifadesi ise ilk olarak H. 1279 (M. 1862-63) senesinde vefat eden Zeynep Hanım'a ait mezarın baş şahidesinin kitabesinde (Şekil 5) karşımıza çıkmaktadır. Aynı ifade, kronolojik olarak Eşe (Aişe) Hanım'a (Şekil 10), Muhammed'e, (Şekil 16) Abdurrahman Efendi'ye (Şekil 17), Muhammed Ağa'ya (Şekil 18) ve Huriye'ye ait (Şekil 19) mezar taşlarında da kullanılmıştır. Osmanlı mezar taşlarının 19. ve 20. yüzyıla tarihlenen örnekleri içerisinde bu ifade çok yaygın değilken (Çal, 2015, s. 324), Taşucu mezarlığındaki örnekler arasında en çok kullanılan kalıp olması ilginçtir. Bu kalıbın farklı bölgelerde kullanımlarına Samsun (Nefes, 2002, s. 203) ve Giresun (Çal vd.r, 2011, s. 52) mezar taşları örneklerinde olduğu gibi farklı bölgelerde rastlamak mümkündür.

Taşucu mezarlığındaki örnekler içerisinde "Hüve'l hayyül bâki" ifadesi, üç örnekte karşımıza çıkmaktadır. "Her an canlı ve sonsuz olan O'dur" anlamına gelen bu ifadenin kullanıldığı en erken tarihli örnek, H. 1315 (M. 1897-98) senesinde vefat eden Teslime'ye ait mezarın (Şekil 9) baş şahidesidir. Sonrasında Aişe Hanım'a (Şekil 13) ve Kasap Muhammed Ağa'nın eşi Aişe'ye ait (Şekil 14) mezarların baş şahidelerinin serlevhalarında da aynı ifadeye yer verilmiştir. İlk iki kalıba göre sayıca daha az örnekte kullanılan bu kalıbın farklı bölgelerdeki kullanımlarına İstanbul (Yariş, 2018, s. 205, 206, 207), Isparta (Yaman, 2007, s. 176) ve Tokat (Hanoğlu, 2020, s. 175) mezarlıklarındaki örnekleri vermek mümkündür.

Alanda bulunan mezar taşları içerisinde sadece bir örnekte "O asla ölmeyen, diri olan-
dır" anlamına gelen "*Hüve'l hayyüllezi lâ yemût*" ifadesi bulunmaktadır. Bu ifadeye H. 1317 (M.
1899-1900) tarihli, Halil Ağa'ya ait mezarın (Şekil 12) baş şahidesinin serlevha bölümü dışında
başka örnekte rastlanmamıştır.

Mezar taşlarında kullanılan dil ne olursa olsun, serlevha kısmında kalıplaşmış Arapça
hitaplar kullanılması bir gelenek haline gelmiştir. Hatta günümüzde tamamen Türkçe metin içe-
ren modern mezar taşlarında bile bu geleneği yoğun olarak görmek mümkündür. Bu durumu
bir istisna olarak gördüğümüzde alanda bulunan tarihi mezar taşlarının kitabe metinlerinde,
bir örnek dışındaki tümünde dil olarak Osmanlı Türkçesi'nin kullanıldığı görülmektedir. Sadece
H. 1317 (M. 1899-1900) tarihli Halil Ağa'ya ait mezar taşının (Şekil 12) dokuz satırlık kitabesi-
nin ilk beş satırında Arapça kullanılmıştır. Diğer örneklerde zaman zaman metin içerisine ser-
piştirilmiş Arapça kelimeler ve künye ifadelerinde Arapça kalıpların kullanılması söz konusu
olsa da bunlar metnin anlaşılmasını etkileyecek yoğunlukta olmayıp, zaman zaman Osmanlı
Türkçesi metinlerde de kendine yer bulan "İrci'i", "bint-i", vb. kelimelerdir.

Mezar taşlarında genel olarak yakarış, kimlik, dua talebi ve tarih ile ilişkili bilgiler bulu-
nur. Ayrıca bunların dışında Ayet-i Kerimelere, Hadis-i Şeriflere, mezarda yatanın kişinin ölüm
sebebi gibi bilgilerle beraber çeşitli edebi şiirlere de rastlamak mümkündür (Mutlu, 2006, s.
126). Mezar taşlarında yapılan tarihlendirmelerle ilgili de farklı durumlar tespit edilmiştir. Me-
zar taşlarındaki tarih bilgisi, kitabe satırının ilk, ikinci ya da üçüncü satırlarında olabildiği gibi,
büyük çoğunlukla da son satırda verilmiştir. H. 1274 (M. 1857-58) senesinde vefat eden Hacı
Osman Ağa'ya ait mezar taşının kitabesinde (Şekil 3) ölüm tarihi kitabenin ilk satırında veril-
miştir. Yine isimsiz 1. mezarın (Şekil 4) sahibinin de kitabesinin ilk satırında verilen tarih bilgi-
sinden hareketle H. 1275 (M. 1858-59) senesinde vefat ettiği anlaşılmaktadır. İsimsiz 2. meza-
rın kitabesinde (Şekil 7) , ölüm senesi ikinci satırda verilmektedir. İsimsiz 3. mezarın (Şekil 8)
kitabesinde üçüncü satırda verilen ölüm yılı bilgisi, diğer tüm örneklerde kitabenin son satı-
rında verilmiştir. Mezar taşlarının tamamı mezar sahibinin ölüm tarihi bilgisini verirken, hiçbir
örnekte doğum tarihi ile ilgili bilgi bulunmamaktadır.

Mezar taşı kitabelerinde tarihlendirmelerde dönemin yaygın kullanılan takvimi olarak
hicri takvim kullanılmıştır. 26 Aralık 1925'te çıkarılan 698 sayılı kanunla resmî devlet takvimi
olarak miladi takvim kabul edilerek, ülke genelinde 1 Ocak 1926'dan itibaren miladi takvim
kullanılmaya başlanmıştır. Mezarlıkta bulunan örneklerden iki tanesi, resmi olarak miladi tak-
vimin kullanılmaya başlandığı dönem sonrasına ait olmakla beraber, H. 1346 (M. 1927-28) ta-
rihli Huriye'ye ait mezar taşının (Şekil 19) kitabesinde tarihlendirme hicri takvime göre yapılmıştır.
1928 senesinde vefat eden Elife Hanım'a ait mezar taşında ise ölüm yılı Arapça rakam-
larla, ancak miladi takvime göre verilmiştir.

Mezar taşlarında ölüm tarihi genellikle sene olarak verilirken, iki örnekte farklılık kar-
şımıza çıkmaktadır. Kasap Muhammed Ağa'nın eşi Aişe'ye ait mezar taşında (Şekil 14) , ölüm
tarihi olarak Rebiülevvel 1318 bilgisiyle, vefat yılı, vefat ettiği ay da belirtilerek verilmiştir.
Buna göre Aişe Hanım'ın 1900 yılının haziran ya da temmuz ayında vefat ettiği anlaşılmaktadır.
Bir diğer örnek olan Muhammed Ağa'ya ait mezar taşının (Şekil 18) kitabesinde ise vefat tarihi
hicri takvime göre, 23 Şaban 1344 tarihi ile gün belirtilerek verilmiştir. Buna göre Muhammed
Ağa'nın, miladi takvime göre 12 Eylül 1925 günü vefat ettiği anlaşılmaktadır.

Taşucu mezarlığında bulunan tarihi mezar taşlarının kitabeleri, genellikle sade bir dil
ve sade içerikte düzenlenmiştir. Ancak "*Ger günahım Kûh-i Kâf olsa ne gamdır yâ Celil; Rahmetin*

bahrine nisbet innehu şey'un kalîl" mısrası kronolojik olarak sıralanan üç mezarın kitabesinde de kullanılmıştır. Teslime'ye ait H. 1315 (M. 1897-98) tarihli (Şekil 9), Eşe (Aişe) Hanım'a ait H. 1315 (M. 1897-98) tarihli (Şekil 10) ve Fatıma'ya ait H. 1316 (M. 1898-99) tarihli (Şekil 11) mezarların kitabe metinleri, bu mısra ile zenginleştirilmiştir.

Taşucu mezarlığında bulunan tarihi mezar taşı örneklerinin kitabeleri genelde sade tutulmuş olmakla beraber, yer yer kitabe içine serpiştirilmiş süsleme öğelerine rastlamak mümkündür. Bu bağlamda beş örnek, yazı içerisinde ihtiva ettiği süsleme unsurlarıyla dikkati çekmektedir. Teslime'ye ait mezar taşının sene bilgisinin yer aldığı son satırında, "sene" kelimesinin son harfi olan "he" harfi, geometrik süsleme kompozisyonu olarak düzenlenmiştir. Aynı kartuş içerisinde düz bir çizgi halinde yazılan "sin" harfinin üzerinde de dal şeklinde küçük bir bitkisel süsleme bulunmaktadır. Fatma Hanım'a ait mezar taşında ve Eşe (Aişe) hanıma ait mezar taşının kitabe kısmının son satırında bulunan "sene" yazısında da aynı detayı görmek mümkündür. Aişe Hanım'a ait mezar taşının kitabesinin altıncı satırının sonunda kullanılan tirfil işareti, metinden bağımsız süslemeler olarak dikkati çekmektedir. Gulâmzâde Mustafa Efendi'nin eşi Aişe Hanım'a ait mezarın baş şahidesinde de altıncı satırın sonundaki benek ve yedinci satırın başında ve sonundaki boşluklarda kullanılan tirfiller de yazı içerisinde kullanılan süsleme örnekleri olarak dikkati çekmektedir.

Taşucu mezarlığında bulunan mezar taşları kendine has süsleme özellikleri ortaya koymaktadır. Alanda incelenen 18 mezardan 11 tanesinde süsleme bulunmamaktadır. Kalan yedi mezar örneği, baş ve/veya ayak şahidelerinde süsleme bulundurmaktadır. Mezarlık alanında incelenen örneklerden isimsiz 1. mezarın hem baş ve hem de ayak şahidelerinde süsleme yer almaktadır. Mezarın baş şahidesinin ön ve arka yüzeyleri süsleme açısından sade bırakılmışken şahide yanları ise süslemeyle zenginleştirilmiştir. Şahidenin her iki yanı, çerçeve içine alınmış bir şerit halinde bitkisel süsleme ihtiva etmektedir. Sağ taraftaki süsleme şeridi şahide boyunca devam ederken, sol tarafta ise, üst kısımda şerit küçük bir bölümle ayrılarak içerisine, sağa yakın şekilde yeniçeri mezarlarında kullanılan sürh (kırmızı) gönder (atik) işaretine benzer (İşli vd., 2017, s. 299) bir işaret yerleştirilmiştir (Şekil 4). Ayak şahidesinin iç yüzünde de tek bir daldan her iki yönde, aşağı ve yukarı yönelmiş biçimde yerleştirilmiş, en üstteki tek kademeli olmakla birlikte diğerleri çift kademeli işlenmiş filizlerden oluşan bitkisel süsleme bulunmaktadır.

Zeynep Kadın'a ait mezarın hem baş ve hem de ayak şahidesinde bitkisel süsleme yer almaktadır (Şekil 5). Şahidenin iç yüzünde eğimli kartuşlanan kitabe alanından kaynaklı üst kısımda oluşan üçgen alan, çiçek kompozisyonuyla tezyin edilmiştir. Ayak şahidesinde de aynı şekilde ilk satırda oluşan üçgen alan serlevha ile birleştirilerek, içerisine çiçek motifi yerleştirilmiştir.

Penç motifi de Osmanlı dönemi mezar taşlarında zaman zaman kullanılan bir süslemesidir. Bu motif beylikler dönemi mezar taşlarında da karşımıza çıkmaktadır (Başbay, 2021, s. 21). Taşucu mezarlığında, İsimsiz 3. mezarın baş şahidesinin başlık kısmının ortasında, daire içine alınmış altı kollu bir penç motifi ile bunun her iki tarafına asimetrik olarak yerleştirilmiş bitkisel süsleme ile tezyin edilmiştir (Şekil 8). Bu motifin kullanıldığı Anadolu'da diğer bölgelerde örnekler olarak Karaman (Ünlerşen, 2023, s. 280, 311), Balıkesir (Elmas, 2023, s. 1934) ve Mardin (Bodakçı, 2017, s. 350)'deki örnekleri sayabiliriz.

Taşucu mezarlığında bulunan Teslime'ye, Eşe (Aişe) Hanım'a (Şekil 10) ve Fatıma'ya (Şekil 11) ait mezarların baş şahideleri, birbirlerine benzeyen tarzda süslemeleriyle dikkati

çekmektedir. Teslime'ye ait mezarın baş şahidesinin kitabenin yer aldığı ön yüzeyinde (Şekil 9) son iki kartuş, süsleme alanı olarak değerlendirilmiştir. Bu kısımda çift kulplu ve kaideli gösterişli bir vazö betimlemesi içerisinde buket halinde yerleştirilmiş bitkisel kompozisyon yer almaktadır. Osmanlı mezar taşlarında vazö kullanımı 16. yüzyılda az ve sadedir. Ancak 18. ve 20. yüzyıl aralığına tarihlenen Osmanlı mezar taşlarında vazöler hem çeşitlenir ve hem de yaygınlaşır (Çal, 2015, s. 319). Bu yaygın kullanım, Taşucu mezarlığındaki bir grup mezar taşına da yansımıştır. Eşe (Aişe) Hanım'a ait mezarın baş şahidesinin ön yüzeyinde (Şekil 10), sonuncu kartuş yazı olarak tarih bilgisi içermesinin yanı sıra, daha çok süsleme alanı olarak değerlendirilmiştir. Bu bölümde, çift kulplu ve kaideli vazö'nün iç kısmına tarih bilgisi yerleştirilmiş, vazö'nün her iki tarafında bulunan boşluklara ise bitkisel süslemeler konumlandırılmıştır. Fatıma'ya ait mezarın baş şahidesinin ön yüzeyinde de kitabe kısmının altında kartuşlanmış geometrik çerçeveli bölüm içerisinde kaideli ve çift kulplu gösterişli bir vazö içerisinde yerleştirilmiş bitkisel süsleme betimlenmiştir (Şekil 11).

Alanda bulunan süslemeli son örnek ise, Gulamzâde Mustafa Efendi'nin eşi Aişe Hanım'a ait mezarın şahideleridir (Şekil 15). Baş şahidesinde, tepelik kısmının içe bakan yüzünde yarım daire şekilli güneş (şemse) motifi betimlemesi yer almaktadır. Şemse motifini oluşturan kolların uç kısımları, şaşırtmalı olarak bir dairesel, bir üçgen olarak sonlanacak şekilde sonlanmaktadır. Arapça kökenli "şems" (güneş) kelimesinden türeyen şemse, cilt, tezhip, minyatür, çini, porselen, cam, halı, kumaş, oymacılık, malakârî, edirnekârî gibi sanat disiplinlerinde ve mimaride sıklıkla kullanılan yuvarlak ve beyzî (elips) motifler içeren bir sanat türüdür (Bozkurt, 2010, s. 38-518). Buna benzer Balıkesir (Elmas, 2023, s. 1895) ve Isparta'da (Gök, 2019, s. 40) benzer örnekler bulunmakla beraber, Osmanlı mezar taşlarında daha çok tam daire şeklinde güneş motifi olarak betimlenmiş örneklerle karşılaşmaktadır. Güneş motifinin mezar taşları üzerinde bu şekilde uygulanmasının örnekleri olarak Kastamonu'daki (Çal, 2008, s. 364, 365), Bolu, Göynük'teki (Çal 2007, s. 300); Rize'deki (Hanoğlu vd., 2017, s. 300, 303), Ayancık ve bölgesindeki (Karadağ, 2023, s. 32, 49, 89, 105, 121) ve Balıkesir'deki (Elmas, 2023, s. 1785, 1877) örnekleri saymak mümkündür.

Mezarın ayak şahidesinin yüzeyinde de boydan boya bir saksı içine yerleştirilmiş hayat ağacı betimlemesi yer almaktadır (Şekil 15). Hayat ağacı, insanlık tarihi boyunca çeşitli dönemlerde ve kültürlerde en yaygın kullanılan sembollerden biridir. Birçok toplumun mitolojisi içerisinde farklı betimlemelerle kendine yer bulmuştur. Biçimsel özellikleriyle ilgili çeşitli yorumlar ortaya konmuş, zaman zaman evreni, zaman zaman yaşamı ya da ölümü simgelemek amacıyla tasvir edilmiştir (Direkli, 2019, s. 19). Hayat ağacı, çeşitli kültürlerde farklı bitki türlerini sembolize etmek amacıyla kullanılmıştır. Servi (servi), palmiye, hurma, zeytin, nar, incir, kayın ve meşe gibi ağaçlar, hayat ağacını temsil etmek için özel bir anlam içermektedir (Erbek, 1987, s. 49). Servi ağacının hayat ağacı ile özdeşleşmesi, mezarlık ve kutsal alanlara dikilme geleneği, bu ağacın doğaüstü güçlere sahip olduğuna dair bir inançla ilişkilidir. Servi odununun keskin kokulu asal yağları, kötülükleri uzak tuttuğu ve hatta ölünün kendi kokusunu bile ortamdaki uzaklaştırdığı düşünülmektedir. Bu nedenle, servi ağacının mezarlıklarda dikilmesiyle, öteki dünyaya güvenli bir geçişin sağlandığına inanılmaktadır. Buradaki örnekte de olduğu gibi, Osmanlı mezar taşlarında özellikle kadın mezarlarındaki ayaktaşı bölümünde sıkça servi motiflerine rastlanmaktadır (Kankal, 2016, s. 52). Hayat Ağacı motifinin bulunduğu mezar taşlarına Kastamonu'da (Çal, 2008, s. 364, 365), Rize'de (Hanoğlu vd., 2017, s. 300), Ayancık ve bölgesinde (Karadağ, 2023, s. 32, 63, 68), Karaman'da (Ünlerşen, 2023, s. 280, 530, 558), Balıkesir'de (Elmas, 2023, s. 1748, 1990) ve daha birçok bölgelerimizde sıklıkla rastlamak mümkündür.

Mezarlıkta bulunan tarihi mezar taşlarının çoğunluğunda yöresel taş malzeme kullanılmıştır. Ancak süsleme, yazı ve form açısından diğer örneklerden ayrılan bir grup mezar taşı, malzeme özelliği bakımından da diğer örneklerle göre farklılık ortaya koymaktadır. H. 1315 (M. 1897-98) ve H. 1330 (M. 1911-12) yılları arasında temsil eden tüm örnekler, malzeme olarak kaliteli mermer malzemenin kullanıldığı örneklerdir. Bunlar kronolojik sıra ile Teslime'ye, Eşe (Aişe) Hanım'a, Fatıma'ya, Halil Ağa'ya, Mehmed Efendi'nin eşi Aişe Hanım'a, Kasap Muhammed Ağa'nın eşi Aişe'ye ve Gulamzâde Mustafa Efendi'nin eşi Aişe Hanım'a ait mezar taşlarıdır. Bu örnekler gerek malzeme ve gerekse teknik özellik olarak başkent üslubunun özelliklerini taşıdığı için sipariş usulü dışarıya yaptırılmış mezar taşı örnekleri olmalıdır. Taşucu mezarlığında bulunan tüm mezar taşlarının kitabe ve süslemelerinde kabartma tekniği kullanılmıştır.

Her insanın mutlaka yolunun keşiştiği ölüm olgusu, hangi inanç ve kültürden olursa olsun insanlığın var olduğu her yerde yöresel kültürle harmanlanarak özel örnekler ortaya koymuştur. Bu açıdan değerlendirildiğinde Taşucu mezarlığında bulunan Osmanlı dönemi mezar taşları da yöresel kültürün etkisiyle kimlik kazanmış ilgi çekici örnekleri ihtiva etmektedir. Bu çalışma ile mezar taşı araştırmalarına yönelik yapılan çalışmalara katkıda bulunulmaya çalışılmıştır.

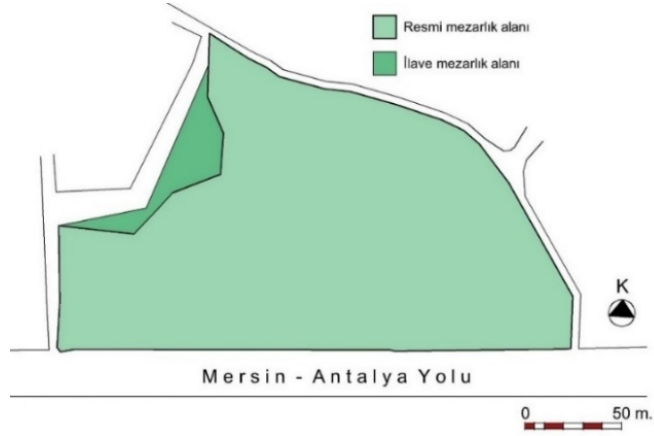
KAYNAKÇA

- AÇIKGÖZ, Y. (2007). *Anadoluhisarı Osmanlı Dönemi Mezar Taşları Kitabelerinin Dil İncelemesi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- ARSEVEN C. E. - H. ŞEHİSUVAROĞLU (1952). "Eski Erkek Baş Giyimleri". *Resimli Tarih Mecmuası*. III/30: 1528-1531.
- ARSLAN, A. (2007). *Edirne Üç Şerefeli Camii Haziresi Mezar Taşları*. Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- BAŞBAY, B. (2021). *Akşehir Nasreddin Hoca Mezarlığı'nda bulunan Beylikler Dönemi Mezar Taşları*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- BİÇİCİ, H. K. (2008). "Safranbolu Yörük Köyü Mezarlığında Bulunan Süslemeli Mezar Taşları", *Sosyal Bilimler Dergisi*. 20: 297-324.
- BODAKÇI, A. (2017). *Mardin Merkezde Bulunan Osmanlı Dönemi Mezar Taşları*. Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- BOZKURT, N. (2010). "Şemse", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXXVIII, 518.
- BULUT, F. (2010). *İzmir-Urla Merkezdeki Cami Hazirelerinde Bulunan Osmanlı Dönemi Mezar Taşları*. Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- ÇAL, H - G. İLTAR (2011). *Giresun İli Osmanlı Mezar Taşları*. Ankara: Giresun Valiliği Yayını.
- ÇAL, H. (2007). "Göynük (Bolu) Şehri Mezar Taşları, *Vakıflar Dergisi*". 30: 307-395.
- ÇAL, H. (2008). "Ah Mine'l-Mevt/Kastamonu Şehrindeki 14.-20. Yüzyıl Mezar ve Mezar Taşları". *Kastamonu: "Üsküdar'a Kadar"*. (Haz. Lütfü Seymen). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 353-373.

- ÇAL, H. (2015). "Türklerde Mezar-Mezar Taşları". *Aile Yazıları*, 8: 295-332.
- DİREKLİ, F. (2019). "Türk Motiflerinde Hayat Ağacı", *Folklor Halkbilim Dergisi*, 82: 19-25.
- DURAN, G. (2009). Serlevha, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, XXXVI, 567-569.
- ELİTEZ, N. G. (1996). *Türk Mezar Taşlarında Bitki Motifleri*. İstanbul: Mimar Sinan Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- ELMAS, E. (2023). *Balıkesir Kitabeleri ve Mezar Taşları*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- ERBEK, G. (1987). *Anatolian Motifs From Çatalhöyük To the Present*, Ankara: Yayınlayan belirtilmemiş.
- GÖK, N. N. (2019). *Isparta Merkezde Bulunan Mezar Taşları*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- HANOĞLU C. - A. A. BAYHAN (2017). "Rize Şehir Merkezinde Bulunan Osmanlı Dönemi Bezemeli Kadın Mezar Taşları". *International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, XII/3: 235-308.
- HANOĞLU, C. (2006). *Erzurum Merkezde Cami Hazirelerinde Bulunan XVIII.-XIX. YY. Mezar Taşları*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- HANOĞLU, C. (2020). "Tokat Mahmutpaşa Camii Haziresinde Bulunan Mezar Taşları". *EKEV Akademi Dergisi*, 84: 161-194.
- HASEKİ, M. (1977). *Plastik Açısından Türk Mezar Taşları*. İstanbul: İstanbul Devlet Güzel Sanatlar Akademisi Yayınları.
- İŞLİ, H. N. - M. KÖKREK (2017). *Yeniçeriler Remizleri ve Mezar Taşları*. İstanbul: Dergah Yayınları.
- KANKAL, R. (2016). "Türk Kültüründe Servi Ağacı", *TR Dergisi*, 11: 50-57.
- KARADAĞ, E. (2023). *Ayancık ve Çevresindeki Mezar Taşları*. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- KARAMAĞARALI, B. (1998). "Kültür Tarihimiz Bakımından Mezar Taşlarının Önemi ve İkonografisi". *Geçmişten Günümüze Mezarlık Kültürü ve İnsan Hayatına Etkileri Sempozyumu* (18-20 Aralık 1998), İstanbul: Mezarlıklar Vakfı Yayınları: 33-43.
- LAQUEUR, H. P. (1997). Hüve'l-Baki İstanbul'da Osmanlı Mezarlıkları ve Mezar Taşları, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.
- MERMUTLU, B. - H. B. ÖCALAN (2011). *Tarihi Bursa Mezar Taşları-1, Bursa Hazireleri*, Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları.
- MUTLU, M. (2006). *Siirt Mezar Taşları*. Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- NEFES, E. (2002). *Samsun Yöresinde Bulunan Mezar Taşları*. Samsun: Ondokuzmayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- ÖLÇAY, H. (2004). *Trabzon Sülüklü Şehir Mezarlığı 19. Yüzyıl Kadın Mezar Taşları*. Ankara: Gazi Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

- SAĞIROĞLU ARSLAN, A. (2017). “Taşlar Konuşur: Türk Mezar Taşlarının Biçim Dili”. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, VI/3: 1923-1937.
- SOYSAL, M. (1997). Mezar, Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi, II, 1212-1217.
- SÖZEN, M. – U. TANYELİ (2017). *Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- ŞAHİN, N. (2023). *Gesi Güney Mezarlığı Bezemeli Mezar Taşları*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- TEZCAN, H. (1995). Fes. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, XII, 415-416.
- TOP, M. (2002). “Hakkari’deki Osmanlı Devri Mezar Taşları”. XIII. Türk Tarih Kongresi (4-8 Ekim 1999). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları: 1291-1308.
- TÜFEKÇİOĞLU, A. (2001). *Erken Dönem Osmanlı Mimarisinde Yazı*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- URL 1: https://www.tuik.gov.tr/indir/duyuru/favori_raporlar.xlsx (Erişim tarihi: 05.01.2024).
- ÜNLERŞEN, H. (2023). *Karaman Cami Hazirelerinde ve Karaman Müzesi’nde Bulunan Mezar Taşları*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- ÜSTÜN, K. (2003). *Ordu Yöresi Osmanlı Dönemi Mezar Taşları: Perşembe Örneği*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- YAMAN, B. (2007). “Isparta Gülcü Mezarlığı Mezar Taşları”, *Erdem*, XVI/48: 169-202.
- YARIŞ, S. (2018). “Üsküdar Ayazma Camii Haziresindeki Mezar Taşları”. *Sanat Tarihi Dergisi*, XXVII/1: 197-249.

EKLER

Şekil 1: Taşucu Mezarlığı'nın Planı

(a) Mezarlığın Ana Cadde Girişi

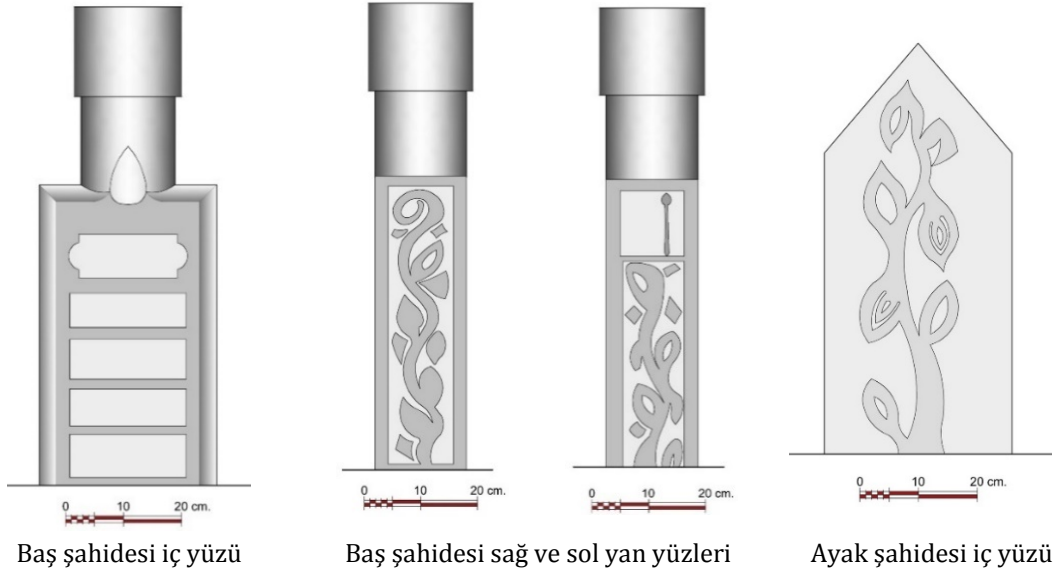

(b) Mezarlık Alanından Görünüm

Şekil 2: Taşucu Mezarlığı'nın Girişi (a) ve Mezarlıktan Genel Görünüm (b)

Şekil 3: Hacı Osman Ağa'ya Ait Mezarın Genel Görünümü ve Baş Şahidesi Dış Yüzü

Genel görünüm

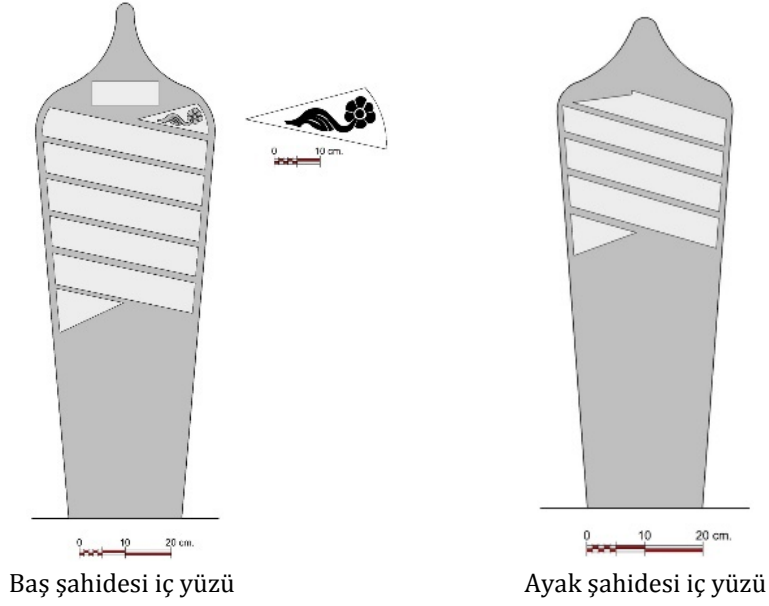

Baş şahidesi iç yüzü

Ayak şahidesi iç yüzü

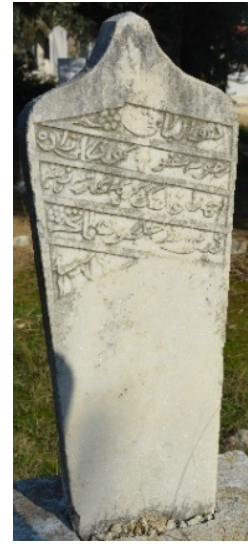
Şekil 4: İsimli 1. mezara ait taşın genel görünümü ve baş ve ayak şahideleri iç yüzleri

Genel görünüm

Baş şahidesi iç yüzü

Ayak şahidesi iç yüzü

Şekil 5: Zeynep Kadın'a ait mezarın genel, baş (iç) ve ayak (iç) şahideleri görünümleri

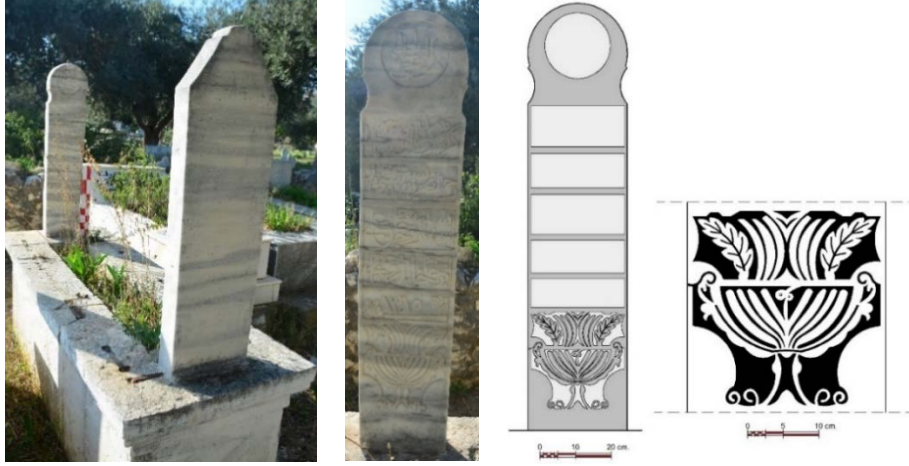
Şekil 6: Ebu Hânî'ye ait mezarın genel görünümü ve baş taşının dış yüzü

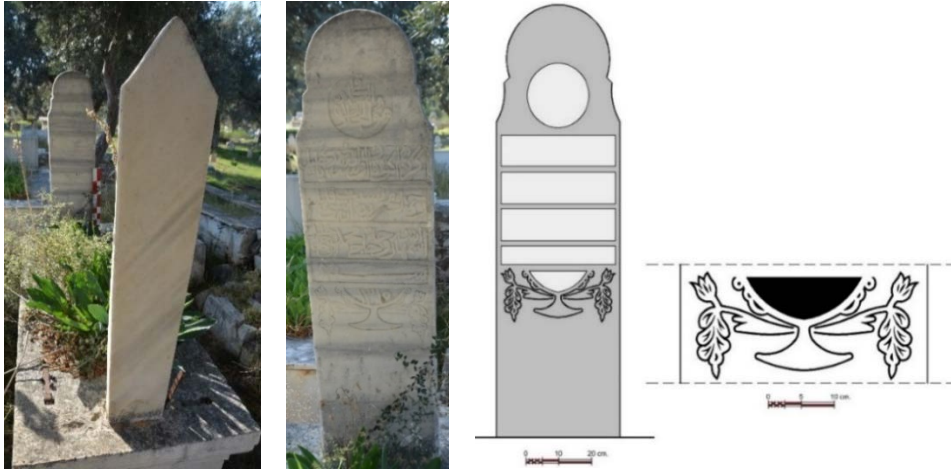
Şekil 7: İsimli 2. mezarın baş şahidesinin dış yüzü

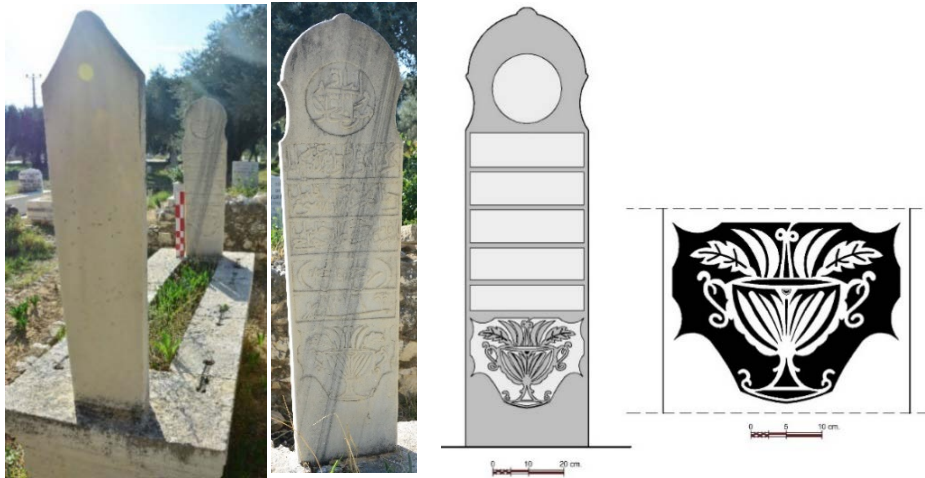
Şekil 8: İsimli 3. mezarın baş şahidesinin dış yüzü ve başlık süslemesi

Şekil 9: Teslime'ye ait mezar taşının genel görünümü ve baş şahidesinin iç yüzü

Şekil 10: Aişe hanıma ait mezar taşının genel görünümü ve baş şahidesi iç yüzü

Şekil 11: Fatıma'ya ait mezarın genel görünümü ve baş şahidesinin iç yüzü

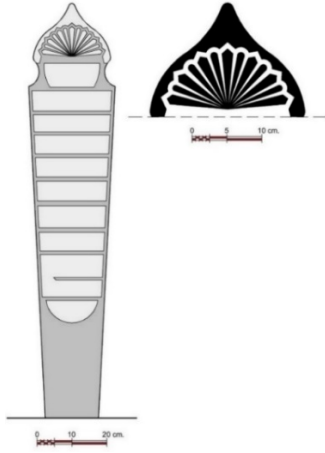
Şekil 12: Halil Ağa'ya ait mezar taşının genel görünümü ve baş şahidesi iç yüzü

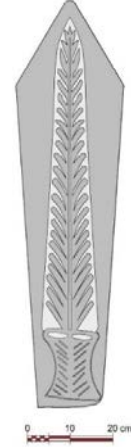
Şekil 13: Ayşe Hanım'a ait mezar taşının iç yüzü

Şekil 14: Aişe'ye ait mezarın genel ve baş şahidesinin görünümü

Baş şahidesi iç yüzü ve başlık detayı

Ayak şahidesi iç yüzü

Genel görünüm

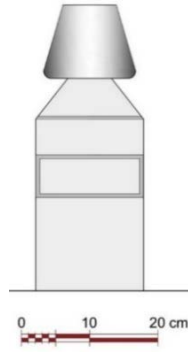

Baş şahidesi iç yüzü

Ayak şahidesi

Şekil 15: Aişe Hanım'a ait mezarın genel görünümü ve baş ve ayak şahideleri

Şekil 16: Muhammed'e ait mezarın genel görünüşü ve baş şahidesinin ön yüzü

Şekil 17: Abdurrahman Efendi'ye ait mezarın genel görünümü ve baş şahidesinin ön yüzü

Şekil 18: Muhammed Ağa'ya ait mezarın genel görünümü ve baş şahidesinin ön yüzü

Şekil 19: Huriye'ye ait mezarın genel görünümü ve baş şahidesinin ön yüzü

Şekil 20: Elife Hanım'a ait mezarın genel görünümü ve baş şahidesinin ön yüzü

EXTENDED ABSTRACT

Tombstones, which have their origins in the "kurgan-mezar" tradition in Central Asia and undertook the mission of being the seal of Turkish sovereignty in Anatolia, are one of the important cultural elements that attract attention in Anatolia, where this culture is dominant. It is possible to see the most perfect examples of tombstones, which incorporate elements of Turkish-Islamic culture as well as the local elements of the region they belong to, in almost every region of Anatolia. It is known that there is a settlement in Silifke region dating back to 6000 BC. Taşucu, which is about 9 km. away from the center of Silifke, was transformed into a neighborhood in 2014 while it had the status of "town". Taşucu cemetery in the settlement has been open for burials for about 150 years and contains qualified tombstone examples that have survived from the Ottoman period. The earliest dated example in the cemetery is the tombstones of Hacı Osman Ağa, who died in 1857-58, and the latest dated example is the tombstones of Elife Hanım dated 1928.

In the 18 grave samples we evaluated in Taşucu cemetery, it is seen that basically two different types of graves were built. These two different types did not differ according to the periods and were used almost simultaneously. The first of these types is the chest grave. In this practice, all four sides of the grave are usually made of a single piece of stone. This type, which has been practiced in Turkish culture since the Göktürks, was used extensively in the Ottoman period, especially between the 18th and 20th centuries. Eleven of the graves studied in the area are in the cist grave typology. The other graves examined in the study are grave samples grouped as "earth graves" in the Ottoman grave typology, which do not have a horizontal body on the grave and consist of two witnesses erected at the head and foot ends. Seven examples in the cemetery were made in the earth grave typology with head and foot witnesses.

As a typical practice of Ottoman tombs, the headdresses (serpuşs) of the head graves of the historical tombstones in Taşucu cemetery are more flamboyant than the foot graves. It is possible to categorize the headdresses used on the headstones in four groups: fez-shaped, circular topped, eyebrow-arched and carved round heads.

Almost all of the historical tombstones in the cemetery have inscriptions. The writing types used on the gravestones are "sülüs", "rika" and "talik". However, "talik" and "rika" writing

types were used in only one example, and "sülüs" writing type was used in all other examples. Ottoman Turkish was used as the language of writing in almost all of them. Arabic is found only in the first five lines of the nine-line inscription of Halil Aga's tombstone.

Among the headstones of the footstones, which have a simpler appearance in terms of writing and ornamentation, the footstone of Zeynep Kadın's grave differs from the other examples. This example both ends with an arched top like the headstone and has an inscription on its inner surface. The other footstone examples mostly end with a triangular top. In some examples, the top of the triangle is trimmed and arranged as a truncated triangle. The cap of the footstone of Muhammad's tomb differs from the other examples with its segmented circular form.

Most of the historical tombstones in the cemetery are made of stone material obtained from the region. However, a group of tombstones, which exhibit different characteristics in terms of ornamentation, inscriptions and form compared to other examples, also differ from the others in terms of material. All the examples in the cemetery between 1897 and 1912 are made of marble. Since these examples have the characteristics of capital city works in terms of both material and technical features, they were probably commissioned outside Taşucu, perhaps in Istanbul, and brought here. The "relief" technique was used in the inscriptions and ornaments on all the historical tombstones in the cemetery.

The tombstones in Taşucu cemetery reveal unique ornamental features. While 11 of the 18 graves examined in the area were left plain in terms of ornamentation, seven grave samples have ornaments on the head and/or foot witnesses. While mostly floral ornaments are encountered as ornamental elements, claw motifs, flower compositions placed in vases, sun (sunburst) motifs and tree of life elements are also noteworthy.

27 MAYIS ASKERİ DARBESİNİN AMASYA YEREL BASININA YANSIMASI

Özlem SEYHAN*

ÖZ

27 Mayıs 1960 tarihinde ülke içerisindeki kargaşa ortamının giderek kötüleştiği, Atatürk ilke ve inkılablarının değerinin azaltıldığı, cumhuriyetin temel taşı kabul edilen laiklikten ödün verildiği gibi gerekçelerle asker, Demokrat Parti hükümetini devirerek yönetime el koymuştur. Demokrat Parti döneminde yapılan pek çok icraatın, ülkeyi iktisadi ve içtimai yönden geri götürdüğü iddia edilmiş ve yöneticiler vatan hainliğiyle suçlanmıştır. Darbe ile birlikte Milli Birlik Komitesi ülke yönetiminde söz sahibi olmuş ve tutuklamaların ardından Yassıada yargılamaları başlanmıştır. Pek çok önemli ismin tutuklanması, Demokrat Parti'nin kapatılması yeni Anayasa'nın hazırlanması, askerlerin mevcut durumlarının iyileştirilmesi ve hatta şehirlerde yapılan konuşmalar, halkı derinden etkileyerek olaylar karşısında çekimser bir tavır izlemelerini sağlamıştır. Türkiye tarihi açısından son derece önemli olan bu olaylar ulusal ve yerel, hatta yabancı basında büyük ilgiyle karşılanmıştır. 27 Mayıs'tan itibaren hemen her gün gelişmeler ayrıntılı olarak gazete manşetlerinde yer almıştır. Bu bağlamda Amasya basını da olaylar karşısında kayıtsız kalmamış ve bir yandan aktarmacı habercilik anlayışıyla gelişmeleri naklederken bir yandan da darbe karşısındaki fikirlerini açıklamıştır. Bu çalışmada *Amasya*, *Amasya Sesi*, *Emel* ve *Oniki Haziran* gazeteleri temel alınarak darbe karşısında Amasya şehrindeki toplumsal algının ne olduğu incelenmiştir.

Anahtar kelimeler: *Amasya*, *Siyaset*, *Darbe*, *Basın*, *İnkılâp*.

REFLECTION OF 27 MAY MILITARY COUP ON AMASYA LOCAL PRESS

Abstract

On May 27, 1960, the military overthrew the Democrat Party government and seized power on the grounds that the turmoil in the country was worsening, Atatürk's principles and reforms were being devalued, and secularism, the cornerstone of the republic, was being compromised. Many actions taken during the Democrat Party period were claimed to have taken the country backwards economically and socially and the rulers were accused of treason. With the coup, the National Unity Committee had a say in the country's administration, and after the arrests, the Yassı Ada trials began. The arrest of many important figures, the closure of the Democrat Party the preparation of the new Constitution, the improvement of the current situation of the soldiers and even the speeches made in the cities deeply affected the public and made them adopt an abstaining attitude towards the events. These events, which are extremely important for the history of Turkey, were received with great importance in the national, local and even foreign press. Since May 27, developments have been covered in detail in newspaper headlines almost every day. In this context, the Amasya press did not remain indifferent to the events and, while reporting the developments with a narrative journalism approach, they also expressed their opinions on the coup. In this study, *Amasya*, *Amasya Sesi*, *Emel* and *Oniki Haziran* newspapers will be used as a basis to analyze the social perception in the city of Amasya against the coup.

Key words: *Amasya*, *Politics*, *Coup*, *Press*, *Revolution*.

GİRİŞ

Türkiye Cumhuriyeti tarihi boyunca basın ve iktidar ilişkileri çeşitli tartışmalara yol açmış, basın çoğunlukla iktidarın faaliyetlerini desteklemek durumunda bırakılsa da istisnai dönemler haricinde muhalif basın sözünü sakınmamıştır. O nedenle muhalif gazeteler iktidarın faaliyetlerini eleştirmekten geri durmamıştır. İktidar ise basının desteğini sağlayarak daha güçlü bir

Gönderilme Tarihi: 13 Haziran 2024

Kabul Tarihi: 27 Eylül 2024

*Dr., ORCID: 0009-0002-0103-5072, akpinarr_ozlem@hotmail.com.

konum elde etmeye çalışmış, faaliyetlerini yandaş basın ile meşrulaştırma yolunu tutmuştur. Bu nedenle gazeteler üzerinde yapılan çalışmalar tarafların fikirlerini ve olaylara bakışını göstermesi açısından oldukça önemlidir. Nitekim basının gücünün farkına varan Demokrat Parti muhalefette yer aldığı 1946-1950 yıllarından itibaren özgürlük, eşitlik ve demokratikleşme söylemleriyle pek çok gazetenin desteğini kazanmayı başarmıştır. 1950 yılında iktidara geldikten sonra vaatlerini yerine getirmek adına 5680 sayılı Basın Kanununu çıkarmıştır. Bu kanuna göre basının bağımsız ve serbest olması kabul edilmiş, hükümet izni gerekmeksizin gazete ve dergi çıkarılabileceği belirtilmiştir (Bayarşlan, 2021). Ayrıca basın suçlarının özel mahkemelerde yargılanması ve onlara cevap hakkı tanınması, suç unsuru taşıyan yazılar hakkında sadece yazarın ve yazı işleri müdürünün sorumlu tutularak gazete sahibinin suçsuz sayılması yine kayda değer gelişmelerdendir. Öyle ki Demokrat Parti döneminde gazete ve dergi sayısının artmasında bu kanunun etkili olduğu açıktır. Hatta dönemin siyasileri tarafından dünyanın hiçbir yerinde Türkiye'dekine benzer bir basın özgürlüğünün olmadığı yönündeki açıklamalar yapılmıştır (Şahin, 2023, s. 724).

Ancak basında hükümetin icraatlarını eleştiren yayınların başlamasıyla 1954 yılında basın iktidar ilişkileri gerginleşmiştir. 1950 yılında verilen özgürlükler yeni çıkarılan basın kanunuyla sınırlandırılmıştır (Tekinsoy, 2024, s. 145-165). Hatta içlerinde Hüseyin Cahit Yalçın'ın da bulunduğu pek çok gazeteci için tutuklama kararı çıkarılmıştır. Parti ve hükümet aleyhine yayın yapan gazeteler tahkikata uğrarken Demokrat Parti yandaşı basın desteklenmeye devam edilmiştir. 1955'ten itibaren ise Türkiye'nin ekonomik ve sosyal sıkıntılarla uğraşması memnuniyetsizliği arttırmış, basın da mevcut huzursuzluk ortamında muhalif konumda yer almayı tercih etmiştir (Şahin, 2020, s. 253). 1957 yılına gelindiğinde ise çıkarılan yeni bir kanunla basın özgürlüğü sınırlandırılarak iktidarı eleştiren gazeteler ve gazeteciler çeşitli cezalara çarptırılmıştır. 1959 yılında şiddetlenerek devam eden yasaklar ve akabinde 27 Mayıs askeri darbesinin gerçekleşmesi ile basın darbeyi destekleyen bir konumda yer almıştır (Alacı-Babaoğlu, 2021, s. 330).

Demokrat Parti, Milli Birlik Komitesi olarak adlandırılan otuz sekiz kişilik subaylar grubunun girişimi ile iktidardan indirilmiştir. Seçimle başa gelen sivil yönetimin yerine askeri yönetim sistemi hayata geçirilmiştir. Bu gelişmeler halk ve basın tarafından yakından takip edilmiştir (Şavklı, 2018, s. 149). Halkın bir kısmı bir yandan askeri yönetime karşı duyulan korku, diğer yandan da Demokrat Parti dönemi icraatlarından duyulan rahatsızlıklar nedeniyle darbeyi kurtuluş olarak görmüştür. Sokaklar ve caddeler bayraklarla süslenmiş, çeşitli illerde orduya destek mitingleri düzenlenmiş, darbenin millî bir inkılâp olduğunu anlatan konuşmalar yapılmıştır (Demokrat Çoruh, 16 Mart 1961; Hür Çoruh, 23 Haziran 1960; Amasya, 2 Haziran 1960; Amasya, 15 Haziran 1960; Amasya, 23 Haziran 1960). Ancak bu yaklaşımda askeri idarelerin getirilerini bilen şuurlu bir destekten ziyade dönemin şartlarına ayak uydurma çabasının rolü büyüktür. Öyle ki darbe öncesinde sıkı bir Demokrat Parti taraftarı olan gazete ve dergilerin darbe ile birlikte adeta bir gün içerisinde muhalif bir tavır takındığı görülmektedir. Nitekim darbenin şiddetini azalttığı 1962 yılında bahsi geçen basın yayın organları darbe öncesi fikirlerini savunmaya devam etmiştir.

27 Mayıs askeri darbesi hem ulusal hem de yerel basında ilgi ile takip edilmiş, çoğunlukla da darbeye destekleyen bir tutum benimsenmiştir. Bununla birlikte askeri yönetim basına gereken önemi vermek adına Demokrat Parti döneminde kabul edilen ve anti demokratik hükümler taşıdığı için eleştirilen basın kanununu kaldırmıştır (Emel, 31 Ağustos 1960). Bu bağlamda

Amasya'da *Amasya*, *Amasya Sesi*, *Emel* ve *Oniki Haziran* gazetelerinin darbe döneminde yayın yaptığı tespit edilmiştir. Bu çalışmada bahsi geçen dört gazetenin darbe sürecindeki tavırları ve Milli Birlik Komitesi'nin icraatlarına bakışları analiz edilmeye çalışılmıştır.

1. Emel Gazetesi

Emel gazetesinin kurucusu Sırrı Soğukpınar, sahibi Şaziye Soğukpınar, yazı işleri müdürü Afet Palandöken ve idare müdürü Nimet Soğukpınar'dır. Günlük siyasi gazete ibaresiyle çıkan gazete 1919 yılında yayın hayatına başlamıştır. Darbeye kadar geçen süre zarfından 3256 sayı yayınlanmıştır. Amasya, Emel Matbaasında bastırılmıştır. Çoğunlukla yerel haberlere yer verilen gazetenin 2 Haziran 1960 tarihli nüshasında "yolumuz inkılâp yoludur" ibaresiyle 27 Mayıs askeri darbesi ile ilgili haberler yapılmaya başlanmıştır. Amasya'da meydana gelen darbeyi destekleyici faaliyetler bu tarihten itibaren okuyucuya duyurulmuştur. Öyle ki 1 Haziran 1960'da Amasyalı gençler orduya olan sevgisini göstermek için Atatürk'ün heykelinin önünde toplanmış, beş dakikalık saygı duruşundan sonra İstiklal Marşı'nı okumuşlardır. Vali ve belediye başkanının da katıldığı toplantıda çeşitli konuşmalar yapılmıştır(Emel, 2 Haziran 1960). Aynı minvalde gazetenin ilk sayfasında 3 Haziran'da yapılacak büyük halk mitinginin duyurusu yapılmış ve halkın 27 Mayıs 1960 tarihinde "kahraman Türk ordusunun idareyi eline almasını kutlamak" ve duyulan sevinci göstermek için katılım sağlaması istenmiştir. Miting Yavuz Selim Meydanında saat 10.00'da gerçekleştirilmiştir(Emel, 2 Haziran 1960). Mitingde halkın "hürriyete kavuşmanın heyecanı içinde" meydanları doldurduğunu belirten gazeteye göre üniversite ve lise gençleri Atatürk heykeline çelenkler götürmüş, caddeler, sokaklar bayraklarla süslenmiş, "Atatürk İnzindeyiz", "Parolamız Sulhtur" gibi pankartlar hazırlanmıştır. "Yaşasın hürriyet, yaşasın ordumuz yaşasın Cemal Gürsel" sesleri meydanları inletmiştir. Mitingin akşamında ise bir fener alayı düzenlenmiş, davullu zurnalı eğlence tertip edilmiştir(Emel, 3 Haziran 1960). Görüldüğü üzere Emel'de ilk andan itibaren darbe bir millî kurtuluş günü olarak kabul edilmiş(Emel, 10 Haziran 1960), sık sık Türk milletinin askerlere verdiği kıymetten bahsedilmiştir(Emel, 10 Haziran 1960). Gençlerin inkılâp hareketini desteklediği ve hiçbir propagandanın bu durumu değiştiremeyeceği vurgulanmıştır(Emel, 28 Haziran 1960). Hatta 1960 yılında daha önceki senelere oranla askeri okullara müracaatın arttığı gençlerin ve ailelerinin askeriyeğe yoğun ilgi gösterdiği belirtilmiştir(Emel, 6 Temmuz 1960).

Gazetede ele alınan konulardan birisi de Milli Birlik komitesinin siyasete atılmayacağı yönündeki karar ve yeni hazırlanan anayasadır(Emel, 10 Haziran 1960). Anayasanın insan haklarına uygunluğu ve maddeleri tartışılmıştır. Anayasanın hazırlanma süreci hakkında farklı tarihlerde haberler yapılmıştır(Emel, 31 Ağustos 1960). Buna göre insanlar hür ve hukuk bakımından eşit doğarlar, devletin temel vazifesi hürriyet, mülkiyet, emniyet ve zulme karşı mukavemet haklarını korumaktır. Kanunlar toplum için zararlı eylemleri menedebilir(Emel, 20 Haziran 1960). Düşünce ve kanaatlerin açıkça ifade edilmesi en doğal haktır ve vatandaşlar istedikleri şekilde konuşabilir, yazabilir ve düşünebilir. Vatandaşlara kanunların güvencesinde din ve vicdan hürriyeti tanınacaktır(Emel, 21 Haziran 1960). Darbe ile birlikte Türkiye'nin insan hakları, eşitlik, özgürlük ve eğitim davasında ileri bir seviyeye eriştiği ve kalkınmaların hız kesmeden devam edeceğine dair sağlam bir inanç vardır(Emel, 12 Temmuz 1960).

Darbenin akabinde ülkenin ekonomik durumunun hızla düzeldiği yönündeki anlayış ise Emel'deki haberleri etkilemiştir. Subay ve askerlerin girişimleriyle başlatılan hazineye yardım kampanyalarına Amasya da destek vermiştir(Emel, 14 Haziran 1960; Emel, 21 Haziran 1960). Gazetede şehrin ileri gelenlerinden bağışta bulunanların isimleri ve bağışladıkları malın cinsi

yayınlanmıştır. Buna göre birçok kişi altınlarını hatta alyansını, küpesini yardım kampanyasına hibe etmiştir(Emel, 16 Haziran 1960). Adeta bir halk seferberliğiyle yapılan bağışlara Güzel Sanatlar Akademisinin sergide sattığı eserlerden elde edilen gelirler de eklenmiştir(Emel, 14 Temmuz 1960). Esnaf da millî inkılâbı desteklemek ve mevcut statükonun korumasını sağlamak için fiyat indirme politikasını benimsemiştir. Halk uygun fiyata ürünlere erişirken esnaf da sürümden kâr elde etmiştir(Emel, 14 Haziran 1960). Hükümet politikaları ve piyasalara olan güvenden dolayı buğdayın 67 kuruştan 59 kuruşa düştüğü haberi verilmiştir(Emel, 6 Temmuz 1960). Gazetenin yaklaşımına göre darbe ile birlikte ülkede adeta bir refah ortamı doğmuş, ekonomik sıkıntılar büyük oranda çözülmüştür. Dış piyasada da Türk parasının değerinin yükseldiği vurgulanmıştır(Emel, 20 Haziran 1960). Bununla birlikte 15 Temmuz'da satışa çıkan hürriyet tahvillerinin Türkiye'nin mali gücünü arttıracığı, hürriyet istikrazı tahvili alan vatandaşların hem hazineye, hem devlet teşekküllerine fayda sağlayacağı, hem de vergisiz ve külfetsiz gelir elde edileceği ifade edilmiştir(Emel, 13 Temmuz 1960; Emel, 14 Temmuz 1960; Emel, 15 Temmuz 1960). Bununla birlikte 27 Mayıs anısına sigara üretimine başlanmıştır(Emel, 29 Temmuz 1960). Askeri yönetimi maddi olarak desteklemek amacıyla öğrenciler de bazı girişimlerde bulunmuş ve Türk Devrim Ocaklarının öncülüğünde üniversiteli gençler Ar Sinemasında bir gösteri gerçekleştirmişlerdir. Gösterilerde ordunun şanına ve gerçekleştirilen "kansız devrimin yüceliğine" vurgu yapılmıştır. Ayrıca elde edilen gelir de hazineye bağışlanmıştır(Emel, 15 Ağustos 1960).

Emel gazetesinde 27 Mayıs darbesi milli bir inkılâp olarak kabul edilmiş ve darbe tam bir teslimiyetle desteklenmiştir. Demokrat Parti lehine her türlü söyleme şiddetle karşı çıkılırken darbe aleyhine yapılan eleştirilerin de cezalandırılması istenmiştir. Bu bağlamda Terziköyü'nde Adil Erken'in Demokrat Parti iktidarını savunması üzerine bahsi geçen şahısın yakalanıp, 6. Er Eğitim Tugay Komutanlığına teslim edilmesi takdirle karşılanmıştır(Emel, 19 Ağustos 1960). Aynı tarihlerde Demokrat Partinin kapatılıp bütün evraklarına ve mal varlığına el konulduğunun haberi verilmiştir(Emel, 2 Eylül 1960). Demokrat Parti'nin ülkede iktidarını korumak için siyasi, iktisadi ve içtimai düzeni bozduğu, hukuka ve ahlaka aykırı uygulamalarda bulunduğu ileri sürülmüştür. Askeri idarenin ise önem sırasına göre ülkedeki aksaklıkları gidermek için çalıştığı ifade edilmiştir. Gazeteye göre "Demokrat Parti'nin bıraktığı bir enkaz vardır ve halkının %80'nin cahil olduğu bir memlekette bu enkazı kaldırmak için askeri yönetimin yaptığı çalışmaların anlaşılmasında doğaldır" (Bakkaloğlu, 1960, s. 1). Bu bağlamda halkı bilgilendirmek ve askeri desteklemek temel görev ilan edilmiştir. "Millî inkılâp hükümetinin" bu bilinçle eğitime önem verdiği, milletin de devlete maddi ve manevi olarak destek olması gerektiği sık sık hatırlatılmıştır(Emel, 2 Eylül 1960).

27 Mayıs askeri darbesi milli bir kurtuluş, demokratik bir atılım olarak görülen Emel gazetesinde, Türkiye'nin kalkınmasının önündeki engellerin bu sayede kalkacağı ve askeri yönetimin ekonomik, siyasal, sosyal bütün alanlarda gerçekçi ve makul kararlar verdiği savunulmuştur. Eğitim seferberliği, okuryazar oranının artırılması, cezaevlerindeki mahkûmlara okuma yazma öğretilmesi(Emel, 1 Eylül 1960) gibi pek çok faaliyet takdir ve minnetle karşılanırken Demokrat Parti'ye dair her şey şiddetle eleştirilmiştir.

2. Amasya Gazetesi

Amasya gazetesinin sahibi ve sorumlu müdürü Hasan Basri Sözeri'dir. İdarehanesi Yıldız otelindedir. "Halkın sesi, halkın müdafiidir" ibaresiyle yayın yapan günlük siyasi gazetedir. 1952 yılında yayına başlayan, darbenin gerçekleştiği tarihe kadar sekiz yıllık geçmişi olan ve 27

Mayıs 1960 tarihine kadar 1343 sayı yayınlanan Amasya gazetesi, darbe haberini “memleket idaresi silahlı kuvvetlere teslim edildi” manşetiyle duyurmuştur. Darbe ile birlikte yapılan kansız ihtilal sayesinde ülkenin huzur ve sükûna kavuştuğu, asayiş bozacak her türlü faaliyetin ve parti propagandalarının yasaklandığı belirtilmiştir. Askeri idarenin ilk icraatları ve alınan önlemler ise maddeler halinde sıralanmıştır (Amasya, 28 Mayıs 1960). Akabinde yeni kabinenin kurulduğu haberi verilerek “her biri mümtaz kişilerden oluşan” bu kabine de siyasilere yer verilmediği ve Cemal Gürsel’in bu kabine ile memlekete demokrasi getireceği, ülkenin refahını arttıracığı ve yurttaki sulh cihanda sulh prensibini benimsediği açıklanmıştır (Amasya, 30 Mayıs 1960). Amasya gazetesi gün gün gelişmeler hakkında bilgiler verirken kendi tarafını da belli etmiş ve askeri yönetimin gençlerle birlikte Atatürk’ün izinde yürüdüğünü savunmuştur (Amasya, 3 Haziran 1960). Nitekim bu dönemde neredeyse bütün gazete ve dergilerde aynı algı hâkimdir. Bunda da darbenin Atatürk ilke ve inkılâplarının tehlikede olduğu gerekçesiyle yapıldığının sık sık dile getirilmesi etkili olmuştur (Amasya, 31 Mayıs 1960). Ülkeyi mevcut kaos ortamından kurtarmak için partiler üstü bir kuruma ihtiyaç duyulduğu düşünülerek, darbe yönetimi sayesinde ise hem iç politikadaki nizamın sağlanacağına, hem de demokrasinin yeniden tesis edileceğine inanılmıştır (Amasya, 31 Mayıs 1960).

Gazeteye göre darbe ve darbeye verilen destek millî şuurun gençler arasında canlılığını koruduğunun bir kanıtıdır (Gökçegöz, 1960, s. 1). Ancak üniversite gençlerinin aktif olarak politikaya katılması yerine ilmi sınırlar içerisinde partilerin fikirlerini, programlarını, sistematüğünü tartışıp, eğitim ve öğretime, kültürel birikime katkı sağlaması öncelikli olarak istenmiştir (Amasya, 15 Temmuz 1960). Nitekim Amasya’daki gençler Atatürk’ün fikirlerine bağlı kalacağını yüksek sesle ifade etmiştir (Öcalan, 1960, s. 1). Hatta gençlerin darbeye bakışını anlatan haberlere yer verilmiş (Amasya, 18 Haziran 1960), gençlerin askere minnet duyduğu ve bundan sonraki süreçte “canla başla çalışmaya” azimli olduğu vurgulanmıştır (Amasya, 16 Haziran 1960). Bununla birlikte halk arasına “nifak sokmak” ve “kafaları bulandırmak” amacıyla askere ve darbeye yönelik olumsuz konuşanlar ikaz edilerek, tavrında ısrarcı olanların en ağır şekilde cezalandırılacağı belirtilmiştir (Amasya, 10 Haziran 1960). Bu esnada İzmir ve çevresinde 40.000 kadar müridi bulan Uşaki Tarikatı şeyhi Ali Osman adındaki bir zatın maiyetindekilerle birlikte 27 Mayıs hareketi ve inkılâp aleyhtarı bir karşı darbe yapmak üzere örgütlendiği haberi alınmıştır. İncelemeler sonucunda tarikata eski Demokrat Parti bakanlarından Muzaffer Kurbanoğlu ile kardeşi Mustafa Kurbanoğlu’nun da destek verdiği anlaşılmıştır. Yapılan baskınlarla bahsi geçen tarikat mensupları etkisiz hale getirilmiş, hatta duvarlara “ihtilale karşı mukabil ihtilale hazır olun. İkinci ihtilali yapacağız” şeklinde yazıların yazıldığı görülmüştür (Amasya, 29 Eylül 1960).

Amasya gazetesinde Türkiye’nin en önemli meselesi haline gelen ekonomik kalkınma için çeşitli çalışmalar yapmaya başlayan askeri yönetimin geçim şartlarını kolaylaştırmak için girişimlerde bulunduğu bildirilmiştir (Amasya, 2 Haziran 1960). Bununla birlikte Milli Birlik Komitesi üyeleriyle ve özellikle Cemal Gürsel’le yapılan röportajlarda darbeden İsmet İnönü’nün haberinin olmadığını altı çizilmiştir (Amasya, 1 Haziran 1960). İsmet İnönü de yaptığı basın toplantılarında, kendisinin darbeden hiçbir şekilde haberdar olmadığını ancak “darbenin memleketi gayrimeşru idareden kurtaran meşru bir ihtilal olduğunu” söylemiştir (Amasya, 4 Haziran 1960; Amasya, 14 Haziran 1960). Bir inkılâp hatta kurtuluş olarak nitelendirilen darbenin ülkeye demokrasi ve hürriyet getireceği şeklindeki iddialar ise yeni anayasa taslağının hazırlanması ile güçlenmiştir (Amasya, 18 Haziran 1960).

Gazeteye mevzu edilen bir diğer konu ise Demokrat Parti dönemi icraatlarıdır. Demokrat Parti'nin ülkeye ciddi zararlar verdiği iddia edilirken gösterilen deliller oldukça dikkat çekicidir. Buna göre Demokrat Parti iktidarı bir takım sabıkalı kişilere polis, asker üniforması ve silah dağıtmış, bunların herhangi bir toplumsal olay karşısında vatandaşın üzerine ateş açması istenmiştir. Bu şekilde askerin halkı vurduğu şeklinde bir intiba oluşturmaya çalıştığı tespit edilmiştir. Ordu mensupları ve polisin yaptığı tahkikat sonucunda Taşlı Tarla civarında 7000 silah, mermi ve üniforma ele geçirilmiştir. Silahların kimlere dağıtıldığı tespit edilerek bahsi geçen kişiler tutuklanmıştır(Amasya, 1 Haziran 1960). Demokrat Partili Eski Ağrı Milletvekili Kasım Küfrevi'nin evine yapılan baskında da çok miktarda tabanca, tüfek ve mermi ele geçirilmiştir. Bu silahların da aynı amaç doğrultusunda halka karşı kullanılacağı ileri sürülmüştür(Amasya, 14 Haziran 1960). İzmir'de yapılan incelemelerde benzer şekilde Orman Genel Müdürlüğü tarafından İzmir'deki İkinci Yurtiçi Bölge Kumandanlığından 5 bin adet mavzer ile 1 milyon mavzer mermisi istendiği tespit edilmiştir. İzmir Savcısı Altay Ömer Egesel basın mensuplarına verdiği röportajda bu silahların Demokrat Partililerce ülkedeki iç huzuru bozmak için kullanılacağı ifade edilmiştir(Amasya, 18 Haziran 1960).

Demokrat Parti'nin ülkeye verdiği zararlardan bahsedilirken Adnan Menderes'in millî serveti şahsi çıkarları doğrultusunda harcadığı şeklinde haberlere de yer verilmiştir. İsviçre'de 15 milyon franga bir villanın Menderes tarafından satın alındığı ve içerisinin kralların kullandığı tarzda mobilyalarla döşendiği, bunun ise 200 bin franga mal olduğu belirtilmiştir(Amasya, 1 Haziran 1960). Menderes'in oğullarının eğitim masrafının da yıllarca Başbakanlık Tahsisatı Mesturesinden ödendiği ve gönderilen paranın normal öğrencilerinkine oranla 5-10 kat fazla olduğu ifade edilmiştir(Amasya, 22 Haziran 1960). Benzer şekilde Celal Bayar'ın da haksız kazanç elde ettiği yönündeki iddialar öne sürülmüştür. Bayar'ın yabancı devletler tarafından kendisine hediye edilen atları Bursa Karacabey at çiftliğine sattığı, Afganistan tarafından gönderilen bir köpeği de Ankara Orman Çiftliği hayvanat bahçesine 10.000 lira karşılığında sattığı belirtilmiştir(Amasya, 21 Haziran 1960). Yassıada'da köpek davası adıyla sürdürülen duruşmalarda bu konu üzerinde durulmuş, hatta ordu film bürosu tarafından çekilen bir film hazırlanarak bahsi geçen mevzunun halka anlatılması doğrultusunda çalışmalar yapılmıştır(Amasya'nın Sesi, 18 Ekim 1960).

Demokrat Parti döneminde yapıldığı iddia edilen yolsuzluklar çeşitli haberlerle açıklanmıştır. Öyle ki Gümrük ve Tekel Bakanlığı'na verilen bir emirle Cumhurbaşkanı, kabine üyeleri ve Demokrat Parti ileri gelenleri adına yurt dışından gelen mallar hakkında işlem yapılmaması ve gümrük vergisi alınmaması istenmiştir. Böylece milyonlarca liralık mal yurda usulsüzce sokulmuştur(Amasya, 3 Haziran 1960; Amasya, 9 Haziran 1960). Demokrat Partili milletvekillerine ait gümrükteki ve yurttaki kaçak otomobillere el konulmuştur(Amasya, 14 Haziran 1960). Benzer şekilde Refik Koraltan'ın hastalar ilaç bulamazken devlet hazinesinden tahsis ettirdiği 500 dolar ile sıhhi malzeme yerine Almanya'dan mürebbiye olarak Barbara isimli "sarışın ve genç bir Alman kızı" getirdiği belirtilmiştir. Gazete haberine göre, Koraltan, hem Türk parasının değerinin düşmesine yol açmış, hem de tedavi masrafları adına şahsi çıkarlarını gözetmiştir(Amasya, 26 Kasım 1960). Ayrıca 1957 yılında Demokrat Parti'nin kullanıma sunmak için 150 adet Jeep ithal ettiği tespit edilmiş, bu araçların fiyatlarının ise aşırı derecede ucuz olması ilgileri çekmiştir(Amasya, 18 Temmuz 1960). Demokrat Partili valilerin de aynı şekilde yüksek miktarlarda servete sahip olduğu ve bununla birlikte nizamı sağlamak yerine toplumdaki düzenin bizzat Demokrat Parti iktidarı tarafından bozulduğu ileri sürülmüş ve 6-7 Eylül olaylarında eski iktidarının payının bulunduğu vurgulanmıştır(Amasya, 4 Haziran 1960). Ayrıca eski

İktidarın eğlence masraflarının dahi devlet hazinesinden karşılandığı bar, pavyon, genelev faturalarının 93 bin liraya ulaştığı iddia edilmiştir(Amasya, 23 Haziran 1960). Hatta Amasya gazetesinde Adnan Menderes'in Başbakanlıktaki şahsi kasasında bazı şahıslara yönelik şantaj unsuru olacak nitelikte belgeler, kadın fotoğrafları, müstehcen resimler ve hatta kadın iç çamaşırlarının bulunduğu haberi yapılmıştır(Amasya, 8 Temmuz 1960).

Ülkenin ekonomik anlamda kötüye gitmesinin temel sebebi olarak görülen Demokrat Partili idarecilerin yolsuzluklarına dair haberlere ilaveten Toprak Mahsulleri Ofisinin 1 milyar 166 milyon liralık borcunun olduğu bilgisi verilerek eski yönetimin ne denli kötü olduğu adeta kanıtlanmaya çalışılmıştır (Amasya, 10 Haziran 1960). Buna karşılık askeri idarenin mevcut sorunlarla başa çıkmak için aldığı önlemlerden ve esnafın askeri idareyi desteklemek için ürünlerde indirim yaptığına dair farklı şehirlerden haberler verilmiştir(Amasya, 13 Haziran 1960). Yeni yönetimin pek çok alanda vatandaşın yararına ekonomik çalışmalar yaptığı açıklanırken İstanbul vapur tarifesine de yıllar sonra indirim yapılacağı müjdelenmiştir(Amasya, 21 Haziran 1960). Alınan ekonomik önlemler ve halkın desteği ile 450 milyon liralık bir tasarruf yapıldığı ve daha önceki ekonomi programlarının terk edilip yeni yatırımların hayata geçirileceği belirtilmiştir(Amasya, 13 Temmuz 1960). Temel hedef olan ucuzluğun sağlanması için ise Tekel'in alkollü içecekler haricindeki ürünlerine indirim yapması, Sümerbank'ın da bu indirime ayak uydurması ve şekerin fiyatının düşürülmesi istenmiştir. Bu sayede bütün gıda maddelerinin ucuzlayacağına inanılmıştır(Amasya, 20 Temmuz 1960). Köylünün mevcut durumuna da bir çözüm bulmak amacıyla devlet hazinesine ait toprakların köylüye dağıtılacağı, ancak bu yapılırken kimsenin mülkiyet hakkına zarar verilmeyeceği belirtilmiştir(Amasya, 23 Ağustos 1960). Ekonomik kalkınma hedefine odaklanan Milli Birlik Komitesi Türk parasının değerini artırmak için iç ve dış piyasada girişimlerde bulunmuş, halkın ve esnafında desteğiyle mali bir kalkınma sağlanmaya çalışılmıştır(Amasya, 12 Eylül 1960).

Demokrat Parti dönemine dair eleştirilen tek konunun ekonomi olmadığı açıktır. Öyle ki Demokrat Parti iktidarının demokrasi karşıtı tavrı her fırsatta eleştirilmiş, 28- 29 Nisan tarihinde İstanbul Üniversitesi'nde gençlerin hürriyet arzusuyla yaptığı protestolara kanlı bir şekilde müdahale edilmesi (Amasya, 5 Ağustos 1960) Amasya gazetesine yansımış ve bahsi geçen protestolarda hayatını kaybeden gençler hürriyet şehitleri olarak anılmıştır. Protestolar esnasında hayatını kaybeden üniversite öğrencilerinin yanında tutuklandıktan sonra çeşitli işkencelere maruz kalan hatta öldürülen gençlerin varlığından bahsedilmiştir(Amasya, 6 Ağustos 1960). Demokrasi karşıtı Demokrat Parti ileri gelenlerinin aynı şekilde cezalandırılması ve bu gençlerin intikamının alınması istenmiştir. Son derece sert bir tavırla şehit ailelerinin ancak bu şekilde huzur bulacağı ifade edilmiştir(Amasya, 11 Haziran 1960). Bu anlayışın da etkisiyle Yassıada'da tutulan düşük iktidar mensuplarının mahkemelerinin radyoda yayınlanması ve halkın bizzat şahitlik ederek gerçekleri öğrenmesi gerektiği savunulmuştur(Amasya, 22 Haziran 1960). Bu sayede halkın vicdanının da huzur bulacağı düşünülmüştür(Amasya, 21 Haziran 1960). Halkın askerin ve yeni yönetimin arkasında olduğu sık sık dile getirilerek Cemal Gürsel'in gittiği şehirlerde ilgi ve sevgi ile karşılandığı, halkın desteğini kazandığı belirtilmiştir(Amasya, 6 Temmuz 1960; Amasya, 7 Temmuz 1960).

Darbenin haklı gerekçesi olarak gösterilen Demokrat Parti dönemi icraatlarının yanında Amasya gazetesinde askeri yönetiminin başarılarından ve ülke yararına yaptığı çalışmalardan sık sık bahsedilmiş, özellikle partiler üstü, demokratik(Amasya, 25 Haziran 1960) ve adil bir sistemin kurulacağına garantisini verilmiştir. Kurulan yeni hükümetin mutlak surette tarafsız ve

milletin yararlarını gözeterek çalışacağı vurgulanmıştır. Bununla birlikte gazetede Atatürk'e ve milli bayramlara verilen önemin darbe ile birlikte arttığı da göze çarpmaktadır. Öyle ki büyük boy Atatürk resimlerine ve Atatürk'ün önemini anlatan yazılara yer verilmiştir (Amasya, 28 Haziran 1960; Amasya, 5 Temmuz 1960). Darbe çevresinin de yaptığı gibi 27 Mayıs ile Atatürk'ün fikirleri, hatta kendisi adeta darbe ile özdeşleştirilmiştir.

Gazetelerde tam bir inanç ve teslimiyetle darbenin desteklenmesinde askeri idarenin basına ve gazetecilere olan yaklaşımı da etkili olmuştur. Öyle ki Cemal Gürsel gazete sahipleri ve yazarlardan oluşan 35 kişilik bir grupla toplantı yaparak gazetecilerin "millî inkılâp şuurlu ve fedakâr öncülerini" olduğunu söylemiştir (Amasya, 29 Haziran 1960). Amasya gazetesinde basının tam bir serbestlikle inkılâbı yaşatmak ve ileriye götürmek için çalışması gerektiği savunulmuştur (Amasya, 4 Temmuz 1960). İçinde basın suçlularına dair 6334 ve 6732 sayılı kanunların da bulunduğu antidemokratik uygulamaların kaldırılması ise bu yolda atılan en önemli adımdır (Amasya, 16 Temmuz 1960). Bahsi geçen kanunlar ile yıllarca basın mensuplarının takibata uğradığı, cezaevlerine gönderildiği ve gazetelerin maddi ve manevi olarak yıpratıldığı hatırlanmıştır (Amasya, 23 Ağustos 1960). Demokrasi ilkelerine uymak amacıyla yola çıkan Milli Birlik Komitesinin gerçekçi adımlar attığı savunulmuş, Demokrat Partili basının tavrı ise eleştirilerek İnkılâp Mahkemeleri kurularak darbe karşıtı tavır takınanların cezalandırılacağı duyurulmuştur (Amasya, 6 Ağustos 1960).

Darbeye büyük bir muhabbet ile yaklaşan Amasya gazetesi darbeden bir yıl sonra da aynı coşkusunu sürdürmüş, 27 Mayıs ile ülke üzerindeki kara bulutların dağıldığını, Türk milletinin selamete kavuştuğunu savunmuştur (Amasya, 31 Mayıs 1961). Gazeteye göre ordu tarih boyunca vazifesini cesaretle yerine getirmiş, demokrasi ve ülkenin huzuru için de aynı fedakârlıkla işe girişmiştir (Amasya, 2 Haziran 1961). Nitekim yapılan çalışmalar ve demokratik kanunlar (Amasya, 14 Temmuz 1961) ile önemli merhaleler aşılmıştır (Amasya, 16 Haziran 1961).

3. Amasya'nın Sesi Gazetesi

Amasya'nın Sesi gazetesinin sahibi ve yazı işleri müdürü A. Lütfi Akcan'dır. İdarehanesi Yavuz Selim Meydanı Arabacıoğlu Apartmanıdır. Pazar günü hariç haftanın her günü çıkan gazetenin basın ahlak yasasına uymayı taahhüt ettiği belirtilerek "hür bir basın insan haklarının teminatıdır" sözlerine yer verilmiştir. Gazetenin sol üst köşesinde Türk bayrağı resmi ve "bayrakları bayrak yapan üstündeki kandır. Toprak, eğer uğruna ölen varsa vatandır" dizeleri vardır. Bir yandan yerel, bir yandan ulusal haberlere yer veren Amasya'nın Sesi, 1954 yılında yayın hayatına başlamış ve 27 Mayıs 1960 tarihine kadar 1485 sayı yayınlanmıştır. Gazete darbe ile ilgili gelişmeleri de yakından takip etmiştir. Ayrıca Amasya'da Milli Birlik Komitesi üyeleri tarafından gerçekleştirilen konuşmalar ya da askere destek mitingleri ilgi ile izlenmiştir. Bu bağlamda Fazıl Akkoyunlu'nun 22 Eylül 1960 tarihinde Yavuz Selim Meydanında halka hitaben yaptığı konuşmaya, binlerce Amasyalı katılmıştır. Akkoyunlu, Demokrat Parti döneminin aksaklıklarını, demokrasinin adeta ilga edildiğini anlatarak 27 Mayıs hareketinin devrimci bir ruh ile adaleti, insan haklarını, hürriyeti, ekonomik ve sosyal kalkınmaları sağlamak için yapıldığını anlatmıştır (Amasya'nın Sesi, 3 Ekim 1960). Nitekim komite üyelerinin tam bir birlik ve uyum içerisinde ülke menfaatleri doğrultusunda çalışmalar yaptığını inanılmıştır (Amasya'nın Sesi, 4 Ekim 1960). İnkılâp, devrim ve demokrasi uğruna yapılan darbenin ise bazı menfaatperest kişilerin girişimleriyle suiistimal edilmeye çalışıldığı uyarısı yapılarak başlangıçtaki ilkelere sadık kalınması istenmiştir. Milli Birlik Komitesi'nin ilgi odağını dağıtarak yolundan döndürmek iste-

yenilerin varlığına dikkat çekilmiştir(Amasya'nın Sesi, 8 Kasım 1960). Türk milletinin darbe sayesinde her zamankinden daha güçlü ve uyanık olduğunu savunan gazetede kötü niyetlerinin akıbetinin Yassıada olduğu hatırlatılmıştır(Amasya'nın Sesi, 13 Nisan 1960).

Kısa süre içerisinde Milli Birlik Komitesinin iktidarı devredeceği yönündeki haberlerin çıkması ise darbenin demokrasi uğruna yapıldığı iddialarını güçlendirmiştir(Amasya'nın Sesi, 9 Kasım 1960). Nitekim 13 Kasım 1960 tarihinde Cemal Gürsel'in verdiği beyanat ile Milli Birlik Komitesini feshettiği, millet adına yasama yetkisini kullanmak için yeni komitenin kurulduğu ve kurucu meclis ile birlikte memleket idaresini demokrasi esasına göre yürüteceği bildirilmiştir(Amasya'nın Sesi, 15 Kasım 1960). Yeni komitede yer alanların isimleri gazetede yayınlanmıştır¹. Bütün seçimlerin 1961 yılı içerisinde yapılacağı, yeni anayasanın referanduma sunulması ve seçim kanunu demokratik uygulamalar olarak nitelendirilmiştir(Amasya'nın Sesi, 3 Mart 1961).

Amasya'nın Sesi'nde Demokrat Parti mensuplarının mevcut durumu ve Yassıada yargılamaları ilgiyle takip edilmiş, yapılan tahkikatların neticesinde hazırlanan dosyaların Yüksek Adalet Divanına teslim edildiği haberi verilmiştir(Amasya'nın Sesi, 6 Ekim 1960). Bu esnada Demokrat Parti'nin kapatılma kararının alınması ise bir diğer önemli gelişme olarak kaydedilmiştir. Fuat Köprülü'nün de içinde bulunduğu tanıkların Demokrat Parti'yi tamamen Adnan Menderes'in emri altında bulunan bir teşekkül olarak nitelendirildiği belirtilmiştir(Amasya'nın Sesi, 7 Ekim 1960).

14 Ekim 1960 tarihinde başlayan Yassıada yargılamalarını gazetenin istihbarat şefi Ruhi Akcan ve Ankara mümessili D. Kasaroğlu takip etmiştir(Amasya'nın Sesi, 13 Ekim 1960). Duruşmaların başladığı 14 Ekim'in Cuma gününe denk gelmesi ise kutsal bir işaret olarak görülmüş, 27 Mayıs darbesinin de Cuma günü gerçekleştiği hatırlatılarak millet ve ülke yararına hayırlı başlangıçların yaşanacağı ileri sürülmüştür(Amasya'nın Sesi, 14 Ekim 1960). Hatta Demokrat Parti'nin din ve ahlak adı altında dinsizlik ve ahlaksızlık yaptığı ve cezasını en ağır şekilde çekmesi gerektiği vurgulanmıştır(Amasya'nın Sesi, 15 Ekim 1960). Anayasayı ihlal, 6-7 Eylül Olayları, Topkapı Olayları, halkı silahlandırmak gibi suçlardan yargılanacak eski iktidar mensuplarının, pek çok kişiyi müdafaa hakkı tanımadan mahkûm ettiği ancak onların adalet karşısında hukuk devleti prensibine uygun şekilde yargılanacağı belirtilmiştir(Amasya'nın Sesi, 14 Ekim 1960).

İlk olarak Anayasanın ihlali kapsamındaki duruşmalar gerçekleştirilmiş; CHP'nin mallarına el konulması (1953), Kırşehir'in hükümet teklifi üzerine kaza yapılması, hâkim teminatı ve mahkeme istikbalinin ihlali, seçim kanunu üzerinde yapılan değişiklikler, toplantı ve gösteri kanunu, tahkikat encümeninin kurulması ve gerekçe olarak sunulmuştur(Amasya'nın Sesi, 15 Ekim 1960). Anayasanın ihlali davası sona bırakıldığı için önce köpek davası ve 6-7 Eylül Olayları çözülmeye çalışılmış yapılan duruşmalarda Menderes ve Celal Bayar idam ile yargılanmıştır(Amasya'nın Sesi, 22 Ekim 1960). 6-7 Eylül Olaylarını aydınlatmak için dinlenen tanıkların neredeyse tamamı hadiselerin birer tertip olduğunu iddia etmişlerdir. Buna göre; Fethi Çelikbaş, Meclisin önünde Namık Gedik'i görmüş ve neden istifa ettiğini sormuştur. Gedik de Men-

¹ Buna göre üyeler: Ekrem Acuner, Refet Aksoyoğlu, Mucip Ataklı, Emanullah Çelebi, Vehbi Ersü, Suphi Gürsoytrak, Suphi Karaman, Kadri Kaplan, Kamil Karavelioğlu, Osman Köksal, Fikret Kuytak, Sami Küçük, Cemal Madanoğlu, Sezai Okan, Fahri Özdilek, Mehmet Özgüneş, Selahattin Özgür, Şükran Özkaya, Haydar Tunçkanat, Sıtkı Ulay, Ahmet Yıldız, Muzaffer Yurdakul'dur. *Amasya'nın Sesi*, 15 Kasım 1960, s. 1.

deres'in kendisini olaylara dâhil etmek istediğini söylemiştir. Cihad Baban ise hükümet tarafından faili bulunmayan hadiselerin bizzat hükümet tarafından düzenlendiğini ileri sürmüştür(Amasya'nın Sesi, 28 Ekim 1960). Celal Yıldırım da ifadesinde olayların Demokrat Parti hükümeti tarafından tertiplendiğini söylemiştir(Amasya'nın Sesi, 25 Ekim 1960; Amasya'nın Sesi, 26 Ekim 1960).

Açılan bir diğer dava ise Adnan Menderes'in Ayhan Aydan'dan olma gayrimeşru çocuğunun öldürülmesi ile ilgili olan Bebek Davası'dır. İçlerinde Ayhan Aydan'ın da bulunduğu 9 tanık dinlenmiş ve bebeği Menderes'in isteği ile Dr. Fahri Atabey'in öldürdüğü ifade edilmiştir(Amasya'nın Sesi, 1 Kasım 1960). Duruşmalarda Menderes'in devlet işlerini ihmal ederek zevk sefa içinde yaşadığı vurgulanmıştır(Amasya'nın Sesi, 3 Kasım 1960). Devletin malını şahsi çıkarları uğruna kullanmak ve devlet kaynaklarını rüşvet karşılığında bazı kişi ve kurumların yararına açmak gibi gerekçelerle başlatılan rüşvet davasında ise eski Maliye Bakanı Hasan Polatkan yargılanmıştır. VinyleX şirketinden 12 milyon 500 bin lira rüşvet aldığı iddia edilmiştir. Polatkan rüşvet almaktan, Necati Dolay, Hüseyin Altan ve Ragıp Sipahi rüşvet vermektan suçlanmıştır(Amasya'nın Sesi, 5 Kasım 1960). Yine aynı minvalde açılan örtülü ödenek davasında Adnan Menderes ve Ahmet Salih Korur örtülü ödeneği amacı dışında harcadıkları gerekçesiyle yargılanmışlardır(Amasya'nın Sesi, 25 Kasım 1960). Yolsuzluklar bağlamında görülen bir diğer dava ise istimlak kanunu kapsamında yapılan usulsüzlere dir. Menderes başta olmak üzere pek çok Demokrat Partili yönetici görevi kötüye kullanmaktan ceza almıştır(Amasya'nın Sesi, 17 Nisan 1961).

Demokrat Parti ileri gelenlerinin neredeyse tamamının tutuklanması ve Yassıada'ya gönderilmesi nedeniyle Yassıada'da yer kalmadığı gerekçesiyle darbe sonrası tutuklananların suçlu kesinleşene kadar adaya gönderilmemesi istenmiştir(Amasya'nın Sesi, 28 Ekim 1960). Yargılamalar sonucunda mahkûm olanların Sinop ve Alanya cezaevlerine gönderileceği, idam cezasına çarptırılanların ise Yassıada'da infaz edileceği duyurulmuş ve bu kişilerin affının katiyen mümkün olmadığını altı çizilmiştir(Amasya'nın Sesi, 8 Kasım 1960).

1961 yılının ortalarına doğru gazetenin gündemi kısmen değiştirilmiş, daha çok Amasya'nın yerel sorunları ile ilgili haberler yapılmaya başlanmıştır. 21 Mayıs 1961 Amasya'da gerçekleşen ordu günü kutlamaları ise coşku ile kutlanmıştır. Demokrat Parti iktidarına son uyarının 21 Mayıs 1960 tarihinde harbiye öğrencilerinin yürüyüşü ile yapıldığı, yürüyüşten altı gün sonra da "hürriyet güneşinin doğduğu" ifade edilmiştir. Gerçekleştirilen kutlamalara 6. Er Eğitim Tugayı da katılmıştır(Amasya'nın Sesi, 22 Mayıs 1961). Ordu gününün ardından Amasya'da 27 Mayıs "ak devrimin" birinci yıl dönümünün de aynı heyecan ile kutlanacağı duyurulmuş, hatta program için güreş müsabakaları tertip edilmiştir(Amasya'nın Sesi, 24 Mayıs 1961). Nitekim Kurban Bayramına denk gelen 27 Mayıs günü, hem darbenin yıl dönümü olması hasebiyle hem de Anayasanın kabul edilmesi gerekçesiyle tören düzenlemiştir. Yapılan konuşmalarda Demokrat Parti dönemi icraatları lanetlenirken askere duyulan minnet dile getirilmiştir(Amasya'nın Sesi, 29 Mayıs 1961). Amasya'nın Sesi gazetesine göre şehirde havai fişekler eşliğinde, davul zurnalar ile özgürlüğe kavuşmanın sevinci yaşanmıştır(Amasya'nın Sesi, 30 Mayıs 1961).

Amasya'nın Sesi gazetesinde dikkat çeken bir diğer konu ise Anayasa'nın referandumu meselesidir. Öyle ki gazete anayasaya kesinlikle evet demek gerektiğini savunmuş, uzun uğraşlar sonucunda yeni anayasa "kadife eldivenli" diye nitelendirilen Milli Birlik Komitesi tarafından

hazırlanmıştır. Demokrat Parti döneminde anayasanın sürekli ihlal edildiği hatırlatılarak “çatlak seslerin” bastırılması istenmiştir(Amasya'nın Sesi, 24 Haziran 1961). 7 Temmuz 1961 tarihinde halkoyuna sunulan Anayasa'ya Amasya'da 60.605 kişi evet oyu kullanırken 46.595 kişi hayır oyu kullanmıştır(Amasya'nın Sesi, 11 Temmuz 1961). Referandum sonucunda Cemal Gürsel verdiği röportajda milletin bütün tahriklere rağmen doğru yoldan şaşmadığını ve bozguncu partilere gereken cevabın verildiğini ifade etmiştir(Amasya'nın Sesi, 13 Temmuz 1961). Genel seyir itibarıyla Amasya'nın Sesi gazetesinin darbeyi tam bir inanç ve teslimiyetle desteklediği görülmektedir. Özellikle Yassıada yargılamalarına, davaların seyrine ve duruşmalara önem veren gazete, darbeyi ak devrim, Milli Birlik Komitesini ise kadife eldivenliler olarak adlandırmıştır. Demokrasi, insan hakları ve hukuk devleti olma yolunda kutsal bir hareket sayılan 27 Mayıs'ın yıl dönümü aynı gerekçelerle coşku ile kutlanmıştır.

4. Oniki Haziran Gazetesi

Oniki Haziran gazetesi 1959 yılında yayın hayatına başlamıştır. Mustafa Kemal'in Amasya'ya geldiği tarih olan 12 Haziran 1919 gazetesinin ismi olarak seçilmiştir. Atatürkçü bir çizgide yer alan günlük siyasi gazete Oniki Haziran 1958 yılında yayın hayatına başlamış ve 27 Mayıs 1960 tarihine kadar 583 sayı yayınlanmıştır. Gazete 27 Mayıs darbesini halka duyururken ilk sayfasında bir de Atatürk'ün portresine yer vermiştir. Kan dökülmeden gerçekleşen darbenin “yurtta sulh, cihanda sulh” prensibi gereğince yapıldığı bildirilmiştir(Oniki Haziran, 27 Mayıs 1960). Gazeteye göre Milli Birlik Komitesinin amacı ise kardeş kavgasına meydan vermemek, partileri içine düştüğü uzlaşmaz durumdan kurtarmak, en kısa zamanda adil ve serbest bir seçim yapmaktır. Birleşmiş Milletler Anayasası'na ve insan haklarına riayet edeceğini açıklayan Milli Birlik Komitesi NATO ve CENTO gibi uluslararası ittifaklara da bağlılığını sürdürdüğünü bildirmiştir(Oniki Haziran, 28 Mayıs 1960). Nitekim Meclis feshedilmiş, yeni hükümet kurulmuş ve seçimlerin darbenin akabindeki üç ay içerisinde yapılacağı belirtilmiştir(Oniki Haziran, 30 Mayıs 1960).

Milli Birlik Komitesinin Mecliste yaptığı yemin ise gazetede yine aynı sevinç ile karşılanmış, “hâkimiyet milletindir” manşetiyle verilen haberde komitenin demokrasi için çalışacağını altı çizilmiştir(Oniki Haziran, 25 Haziran 1960). Kurulan hükümetin mutlak suretle tarafsız ve partiler üstü bir yapıda olduğu, herhangi bir zümrenin ya da kişilerin değil milletin hizmetinde bulunduğu vurgulanmıştır(Oniki Haziran, 29 Haziran 1960). Ülkeyi içinde bulunduğu mevcut sorunlardan kurtarmak, çatışmaları durdurmak, sosyal ve ekonomik refahı sağlamak prensipleriyle yola çıkan askeri idare, inkılâbın tam anlamıyla zafere ulaşması için bütün vatandaşların çok çalışmasını istemiştir. Çalışkan toplumlarda ahlaki zaafaların, yolsuzlukların görülmediği gibi katî bir ilerlemenin de ancak bu sayede mümkün olacağı her fırsatta dile getirilmiştir(Oniki Haziran 5 Temmuz 1960). Milli Birlik Komitesi kendi içinde yönetimi kolaylaştırmak ve ülkeyi müreffeh kılmak için güvenlik, iktisat, sosyal işler, bayındırlık ve imar adıyla dört ayrı komisyon kurmuştur. Basın ve yayın özgürlüğü için ise bir kanun tasarısı hazırlanmıştır(Oniki Haziran, 7 Temmuz 1960).

Oniki Haziran gazetesi 27 Mayıs ile birlikte gelen basın özgürlüğünün gazeteler tarafından kötüye kullanıldığını, demokrasi uğruna mücadele etmek gerekirken, müstehcen metinlere yer verildiği ve suizanda bulunulduğunu belirtmiş hatta “suçlunun cezasını kanun verir gazete değil” diyerek gazeteleri objektifliğe davet etmiştir(Oniki Haziran, 8 Temmuz 1960). Bu bağlamda Demokrat Parti'nin kapatılması ve Demokrat Parti'ye üye olan vatandaşların durumu gündeme

getirilerek, kapatma işlemi gerçekleştirildikten sonra temiz ve adil yeni partilerin kurulması istenmiştir. Bu sayede CHP'ye muhalif vatandaşların temsil hakkını kaybetmeyeceği vurgulanmıştır(Oniki Haziran, 8 Eylül 1960).

Kısmen eleştirel bir yaklaşım sergileyen Oniki Haziran gazetesinde darbeye karşı muhalif tavır takınanların cezalandırıldığına dair haberlere de yer verilmiştir. Buna göre Amasya'da Hızırpaşa Camii İmamı Abdullah Şen, Şeyh Muhittin Çakır ve eski pancar kooperatifi memuru Nail Pervane tutuklanmıştır. Muhittin Çakır'ın vaaz verirken CHP'lilerin kâfir olduğunu, camilerin CHP devrinde harabe halde bulunduğunu söylediği iddianamede yer almıştır. Hatta Çakır'ın rüyasında Celal Bayar ile konuştuğu ve Bayar'ın iktidarı yine elimize geçireceğiz dediği şeklinde ifadeler kullandığı mahkeme kayıtlarına geçmiştir(Oniki Haziran, 17 Eylül 1960).

Amasya'da yayınlanan diğer üç gazetede olduğu gibi Oniki Haziran da darbeyi desteklemek için Amasya'da tertiplenen mitingin ayrıntılarına yer vermiş, programın 9.15'de Atatürk heykeline çelenk koyarak başlayacağını duyurmuştur. Orduya duyulan sevgiyi göstermek isteyen bütün vatandaşların törene katılması istenmiştir(Oniki Haziran, 3 Haziran 1960). Törene 5000 üstünde katılım gerçekleşmiş ve yapılan konuşmalarda ordunun tarih boyunca sorumluluk sahibi olduğu ve demokrasinin zaafa uğradığı dönemde de üstüne düşen görevi yerine getirdiği vurgulanmış, hürriyetin halka iade edileceği ifade edilmiştir(Oniki Haziran, 9 Haziran 1960). Milli Birlik Komitesinin iktidarla ilgili bir hırsının bulunmadığı, istiklâl için mücadele verdiği savunulmuştur(Oniki Haziran, 10 Haziran 1960). Millî inkılâp olarak nitelendirilen darbenin köylülere kadar anlatılması ve halkın bilinçlendirilmesi için vali ve kaymakamların da bulunduğu grupların Anadolu'nun her köşesindeki köylere gittiği bildirilmiştir(Oniki Haziran, 18 Temmuz 1960). Yurt içinde zaten millî bir inkılâp ve kurtuluş günü olarak kabul edilen darbenin uluslararası alanda da kabul gördüğü ifade edilerek Batı dünyasının Türkiye'deki durumu güven verici bulduğu, İran'ın ise darbeyi hareketini desteklediği ileri sürülmüştür(Oniki Haziran, 2 Haziran 1960).

Oniki Haziran gazetesinde diğer gazetelerde olduğu gibi haberler ayrıntılandırılmamış, ancak olaylardan okuyucu haberdar edilmiştir. Diğer yerel gazetelerde bahsedildiği gibi hürriyet şehitlerinin defnedilmesi(Oniki Haziran, 11 Haziran 1960), geçici anayasanın hazırlanması, hazineye yardım kampanyasının Amasya'da da başlatılması gibi gelişmelere yer verilmiştir(Oniki Haziran, 16 Haziran 1960; Oniki Haziran, 22 Haziran 1960; Oniki Haziran, 23 Haziran 1960). Ekonominin düzeltilmesi, hazinedeki altın stokunun artırılması ve Türk parasının değer kazanması için yürütülen çalışmalar hakkında bilgiler verilerek devlet dairelerinde israfa hiçbir şekilde müsaade edilmeyeceği belirtilmiştir(Oniki Haziran, 6 Temmuz 1960). Vatandaşın ekonomik kalkınma uğruna ziyet eşyalarını hazineye bağışlaması büyük bir milli sorumluluk örneği olarak gösterilmiştir. Bunun yanında esnafın sıkı bir kontrole tabi tutulduğu, hallerdeki sebze meyve fiyatları ile perakende satışlarının dengeli olması için uğraşıldığı bildirilmiştir(Oniki Haziran, 17 Haziran 1960). Et fiyatlarının ise aynı amaç doğrultusunda ucuzladığı, sigara ve çayda da indirim yapılacağı ifade edilmiştir(Oniki Haziran, 20 Haziran 1960).

Yassıada yargılamaları da Oniki Haziran gazetesinin gündeminde yer almıştır. Gazetenin sahibi Necmettin Çeliköz duruşmaları izlemek için Yassıada'ya gitmiştir. Ayhan Aydan'ın tanık olarak dinleneceği(Oniki Haziran, 10 Ekim 1960), Ankara ve İstanbul'da yapılan yürüyüşlerde gençlerin üzerine ateş açanların idamla yargılandığı(Oniki Haziran, 11 Ekim 1960), 6-7 Eylül Olayları davası hatta duruşma esnasına Menderes'in, hâkime 28 defa beyefendi hazretleri dediği(Oniki Haziran, 20 Ekim 1960), köpek davasının 58 dakika sürdüğü(Oniki Haziran, 21 Ekim

1960) gibi ilgi çekici ayrıntılara yer verilmiştir. Davaların ne zaman görüleceği ve sanıkların hangi cezalar ile yargılandığı gazetenin ilk sayfasında yer almıştır. Ancak diğer Amasya gazetelerine oranla haberlerde ayrıntıya fazla yer verilmediği, daha çok kısa ve bilgilendirici bir üslubun benimsendiği görülmektedir.

SONUÇ

27 Mayıs askeri darbesi tüm ülkede büyük bir ilgi ve şaşkınlık ile takip edilmiş, vatandaşın askerine yönetime el koymasını, bundan sonra yaşanacakların getirilerini ve götürülerini anlamakta zorluk çekmiştir. Basın yayın aracılığıyla Türkiye Cumhuriyeti tarihinin ilk darbesi olma özelliği taşıyan bu hareket aslında demokrasi, insan hakları, eşitlik özgürlük söylemleri ile millî bir inkılâp, millî kurtuluş günü, ak devrim, şeklinde nitelendirilmiştir. Darbeci askerler millî kahramanlar ve kadife eldivenliler olarak görülmüştür. Bu tavır tamamen samimi duygularla darbenin desteklediği anlamına gelmemektedir. Öyle ki vatandaşın ve basın mensuplarının yaşanacaklar hakkında fikrinin olmaması, Demokrat Partili idarecilerin tutuklanması, 27 Mayıs karşıtı söylemlerde bulunanların cezalandırılması ve yürütülen propaganda faaliyetleri bu yaklaşımlarda etkili olmuştur. Diğer taraftan Demokrat Parti iktidarının baskıcı bir usul benimsemesi, demokrasi ilkelerine riayet edilmemesinin yanı sıra ülkede yaşanan ekonomik sıkıntılar çeşitli hoşnutsuzlukları da beraberinde getirmiştir. Basın yayın yasağı, miting, toplantı ve protestoların ağır şekilde cezalandırılması, muhalif seslerin teker teker bastırılması yine Demokrat Parti'ye olan hoşnutsuzluğu arttırmıştır. Ancak bununla birlikte özellikle kırsal bölgelerde 1960 yılı Mayıs ayında azımsanamayacak bir kesimin Demokrat Partiye üye olduğu ve gerçekten canı gönülden Menderes'i desteklediği de gözden kaçırılmamalıdır.

Bu ortam içerisinde gerçekleşen darbe ulusal ve yerel basın tarafından büyük bir ilgi ile karşılanmış neredeyse bütün gazeteler 28 Mayıs tarihinden itibaren gün gün gelişmeleri sayfalarına taşımıştır. Amasya basını da bu bağlamda oldukça dikkat çekici haberlere yer vermiştir. Amasya'da yayınlanan Emel, Amasya, Amasya'nın Sesi ve Oniki Haziran darbe sürecinde faaliyetlerini yürütmüştür. Dört gazetenin de ortak özelliği darbeyi benimser görünmeleridir. Kayıtsız şartsız kabul edilen askeri hareket ve yeni idarenin çalışmaları hakkında okur bilgilendirilirken, ülkedeki siyasal, sosyal ve ekonomik gelişmeler hakkında da ayrıntılı haberler yapılmıştır. İlk etapta yerel basının dönemin bakış açısını ve olaylarını aydınlatması açısından yetersiz kalabileceği düşünülmesine rağmen gazetelerin gün gün bütün olayları ayrıntılandığı görülmektedir. Amasya yerel gazeteleri demokrasi, insan hakları, eşitlik ve özgürlük savunucusu olarak halkı darbeyi ve askeri desteklemeye davet etmiş, bütün gazetelerde Amasya'da gerçekleştirilen orduya destek mitingi hakkında bilgiler verilmiş, halkın katılımı için özendirici bir tavır benimsenmiştir. Bununla birlikte Milli Birlik Komitesinin genelde bütün icraatları desteklenirken özelde yeni Anayasa tasarısı takdir ile karşılanmıştır. Amasya halkının referandumda evet oyu kullanması için adeta propaganda yapılmıştır. Hayır oyu kullananlar millî inkılaba aykırı davranan çatlak sesler olarak nitelendirilmiştir. Büyük bir özveri ile savunulan 27 Mayıs hareketinin öncüsü Cemal Gürsel'in neredeyse bütün röportajları, tamimleri ve beyanatları gazetelerde yayınlanırken, Gürsel'e ülke yönetimini ele aldığı için teşekkürler edilmiştir. Milli Birlik Komitesi'nin ve Cemal Gürsel'in en çok takdir gören yönü ise yeni kurulan hükümetin partiler üstü bir oluşum olduğunu açıklaması ve siyasal partilerin çalışmalarına izin verileceğini duyurmasıdır. Ülkede nizamı sağladıktan sonra iktidardan çekilme vaadinde bulunan komitenin gerçekten demokrasi arzusuyla yola çıktığına inanılmıştır.

Bununla birlikte bütün gazetelerin meselelere aynı yoğunlukta önem vermediği görülmektedir. Öyle ki Emel ve Oniki Haziran hazineye yapılan bağışlar, halkın fedakârlığı, vatandaşın zinetlerini devletin refahı için vermesi dolayısıyla ekonomik kalkınmaya ve alınan önlemlere yoğunlaşmıştır. Amasya gazetesi ise daha çok Demokrat Parti döneminde yapıldığı iddia edilen yolsuzlukları, yöneticilerin usulsüz bir şekilde edindiği servetleri, alınan rüşvetleri ve devlet malının şahsi çıkarlar uğruna ne ölçüde kullanıldığını açıklamış ve bahsi geçen yolsuzluk davalarında suçluların en ağır şekilde cezalandırılması için çaba sarf etmiştir. Hatta Demokrat Parti iktidarının mali politikalarındaki başarısızlığını kanıtlamak için başta Adnan Menderes olmak üzere eski idarecilerin hazine malından yaptığı harcamalar ilgi çekici ayrıntılarla yayınlanmıştır. Bununla birlikte Amasya'nın Sesi gazetesinde bilhassa Yassıda yargılamaları üzerinde durulmuş, duruşmaların hangi gün gerçekleştiği, sanıkların ifadeleri, tanıkların mahkemeye sunduğu deliller, davaların sırası ve sonucuna dair haberler yapılmıştır.

27 Mayıs askeri darbesi üzerine Amasya basınında benimsenen bu tavrın samimiyetine şüphe ile yaklaşmakta fayda vardır. Öyle ki bu dönemde neredeyse bütün gazete ve dergiler Atatürkçü, ilerici ve inkılâp taraftarı olduğunu dile getirmiştir. Amasya gazeteleri de benzer şekilde Atatürk'ün resimlerine ve milli bayramların önemini sayfalarında yer vermiştir. Nitekim darbenin akabindeki bir, bir buçuk yıl içerisinde gazetelerin coşkunluğu azalmış, muhalif bir tavır takınılmasa bile şehre dair yerel haberlere daha çok yer verilmeye başlanmıştır. Bununla birlikte şehir ölçeğinde darbenin nasıl karşılandığı, ulusal ve yerel gelişmelerle darbenin işleyişi ve halkın fikirlerinin ve yaklaşımlarının anlaşılması açısından yerel basının önemi aşikârdır.

KAYNAKÇA

1. Süreli Yayınlar

Amasya(1960-1961)

Amasya'nın Sesi(1960-1961)

Demokrat Çoruh (1960-1961)

Emel(1960-1961)

Hür Çoruh(1960-1961)

Oniki Haziran(1960-1961)

2. Makaleler ve Köşe Yazıları

(1960. 04. 13). "Kötüye Kötü Demiyenler Kuyruktur", *Amasya'nın Sesi*: 1.

(1960. 05. 27). "Bu Milli İnkılâp Kara, Hava ve Deniz Kuvvetlerinin İş Birliği İle Kan Dökülmeden Yapıldı", *Oniki Haziran*: 1.

(1960. 05. 28). "Memleket İdaresi Silahlı Kuvvetlere Teslim Edildi", *Amasya*: 1.

(1960. 05. 28). "Milli Birlik Komitesinin Amaçları", *Oniki Haziran*: 1.

(1960. 05. 30). "Yeni Hükümet Cumartesi Akşamı İlan Edildi", *Oniki Haziran*: 1.

(1960. 05. 30). "Yeni Kabine Teşkil Edildi", *Amasya*: 1.

(1960. 05. 31). "Milli Birlik Komitesi Adına Radyoda Yapılan Konuşma", *Amasya*: 1.

- (1960. 05. 31). "Milli Birlik Komitesinin Başkanı, Devlet ve Hükümet Reisinin Yaptığı Basın Toplantısı", *Amasya*: 1.
- (1960. 06. 01). "Adanan Menderes'in İsviçre'de Aldığı Villanın Boya ve Badana İşleri Bitti", *Amasya*: 1-2.
- (1960. 06. 01). "Dikkat Dikkat", *Oniki Haziran*: 1.
- (1960. 06. 01). "Orgeneral Cemal Gürsel Dedi Ki", *Amasya*: 1.
- (1960. 06. 01). "Yarıda Kalan Korkunç Teşebbüs", *Amasya*: 1-2.
- (1960. 06. 02). "Antidemokratik Kanunları Yeni Hükümetimiz Kaldırıyor", *Amasya*: 1.
- (1960. 06. 02). "Batı Dünyası Türkiye'de Durum Güven Verici Diyor", *Oniki Haziran*: 1.
- (1960. 06. 02). "Gürsel'in Mesajı", *Amasya*: 1.
- (1960. 06. 02). "Vatandaş", *Emel*: 1.
- (1960. 06. 03). "Bu Mitingde Gençler Ordumuza Güven Duygularını Açıklayacak", *Oniki Haziran*: 1.
- (1960. 06. 03). "Hükümet Reisi, Başvekil ve Milli Birlik Başkanı Cemal Gürsel'in Gençliğe Hitabı", *Amasya*: 1.
- (1960. 06. 04). "İnönü: Bu Hareket Meşru İhtilâldir", *Amasya*: 1.
- (1960. 06. 04). "Yapılan Araştırmalar", *Amasya*: 1.
- (1960. 06. 09). "Şanlı Ordumuza Yapılan Muazzam Tezahürat", *Oniki Haziran*: 1.
- (1960. 06. 09). "DP Şeflerine Gümrük Serbest", *Amasya*: 1.
- (1960. 06. 10). "Hürriyet Şehitlerimiz", *Emel*: 1.
- (1960. 06. 10). "Toprak Mahsulleri Ofisinin Borcu", *Amasya*: 1.
- (1960. 06. 10). "Türk Generalleri", *Emel*: 1.
- (1960. 06. 10). "Yaptığımız Mücadele Koltuk İçin Değil, Hürriyet İçindir", *Oniki Haziran*: 1.
- (1960. 06. 11). "Beş Şehit Gözyaşları İçinde Defnedildi", *Oniki Haziran*: 1.
- (1960. 06. 13). "İnönü'nün 9 Mayıs Günü Verdiği Hususi Demeci", *Amasya*: 1.
- (1960. 06. 13). "Türkiye'de Ucuzluk Dalgası Yayılıyor", *Amasya*: 1.
- (1960. 06. 14). "Bir Depo Daha Basıldı", *Amasya*: 1.
- (1960. 06. 14). "Gümrükteki ve Dışarıdaki Kaçak Otomobillere El Konuldu", *Amasya*: 1.
- (1960. 06. 14). "Hazineye Bağışlar Arttı", *Emel*: 1.
- (1960. 06. 14). "Ucuzluk Altın Fiyatlarını da Düşürüyor", *Emel*: 1.
- (1960. 06. 14). "Yarım Kalan Plan", *Amasya*: 1.
- (1960. 06. 15). "Konya'da Büyük Bir Tören Yapıldı", *Amasya*: 1.
- (1960. 06. 16). "Amasya'mızda Yardım Kampanyası Başladı", *Emel*: 1.

- (1960. 06. 16). "Amasya'da Hazineye Yardım Kampanyası", *Oniki Haziran*: 1.
- (1960. 06. 16). "İçişleri Bakanı Kızıloğlu Dedi Ki", *Amasya*: 1.
- (1960. 06. 16). "İstanbul'a Giriş", *Amasya*: 1.
- (1960. 06. 16). "Önemli Merhaleler Aşılmıştır", *Amasya*: 1.
- (1960. 06. 17). "Bağışlar Hızla Devam Ediyor", *Oniki Haziran*: 1.
- (1960. 06. 17). "Esnaf Sıkı Şekilde Kontrol Edilecek", *Oniki Haziran*: 1.
- (1960. 06. 18). "Memleketimize Büyük Hizmet Yapıldı", *Amasya*: 1.
- (1960. 06. 18). "Muvakkat Anayasa", *Amasya*: 2.
- (1960. 06. 2). "Gençlik Orduya Olan Sevgisini Belirtti", *Emel*: 1.
- (1960. 06. 20). "İnsan Hakları", *Emel*: 1.
- (1960. 06. 20). "Sigara ve Çayda İndirim Muhtemel", *Oniki Haziran*: 1.
- (1960. 06. 20). "Türk Parasının Kıymeti Yükseldi", *Emel*: 1.
- (1960. 06. 21). "Hazineye Bağışlar Devam Ediyor", *Emel*: 1.
- (1960. 06. 21). "İnsan Hakları", 21 Haziran 1960: 1.
- (1960. 06. 21). "Marifet Kralı Bayar'ın Yeni Bir Marifeti Daha Çıktı", *Amasya*: 1.
- (1960. 06. 21). "Sabıkları İstanbul Yargılayacak", *Amasya*: 1.
- (1960. 06. 21). "Senelerdir İşitilmemiş Söz", *Amasya*: 1.
- (1960. 06. 22). "Menderes'in Oğullarının Tahsil Masraflarına Dair Şikâyet", *Amasya*: 1.
- (1960. 06. 22). "Milletçe Yardım", *Oniki Haziran*: 1.
- (1960. 06. 22). "Sabıklar Mevkufen Yargılanacak", *Amasya*: 1.
- (1960. 06. 23). "Düşük İktidarın Eğlence Masrafı", *Amasya*: 1.
- (1960. 06. 23). "Gençlik Mitingi Yapıldı", *Amasya*: 1.
- (1960. 06. 23). "Hazineye Bağışlar", *Oniki Haziran*: 1.
- (1960. 06. 25). "Demokratik İdare İçin Her Türlü İdare Mevcut", *Amasya*: 1.
- (1960. 06. 25). "Hâkimiyet Milletindir", *Oniki Haziran*: 1.
- (1960. 06. 25). "Org. Cemal Gürsel: Adalet Ülkenin Temelidir", *Amasya*: 1.
- (1960. 06. 28). "19 Mayıs Bayramımız", *Amasya*: 1.
- (1960. 06. 28). "Türk Gençliğinin Göğsü", *Emel*: 1.
- (1960. 06. 29). "Cemal Gürsel Gazete Sahip ve Yazarlarıyla Görüştü", *Amasya*: 1.
- (1960. 06. 29). "Cemal Gürsel'in Mühim Tamimi", *Oniki Haziran*: 1.
- (1960. 06. 3). "Bedava Memleket", *Amasya*: 1.

- (1960. 06. 3). “Şehrimizde Yapılan Bugünkü Miting”, *Emel*: 1.
- (1960. 06.02). “Samsun’un Sesi”, *Amasya*: 1.
- (1960. 06.10). “Geçici Anayasa Tastike Sunuldu”, *Emel*: 1.
- (1960. 06.23). “Öğretmenlerimizin Milli İnkılâp Mevzuundaki Faaliyetleri”, *Hür Çoruh*: 1.
- (1960. 07. 04). “Bir Toplumsal Hastalık Şakşakçılık”, *Amasya*: 1.
- (1960. 07. 05). “Gençliğin Atatürk’ün Hitabesine Cevabı”, *Amasya*: 1.
- (1960. 07. 05). “İnkılâbın Parolası Çalışmak”, *Oniki Haziran*: 1.
- (1960. 07. 06). “Askeri Okullara Bu Yıl Müracaat Çok Fazla”, *Emel*: 1.
- (1960. 07. 06). “Buğday 59 Kuruşa İndi”, *Emel*: 1.
- (1960. 07. 06). “Devlet Dairelerinde İsrâf ve Suiistimallere Müsamaha Edilmeyecek”, *Oniki Haziran*: 1.
- (1960. 07. 06). “Org. Cemal Gürsel’e İstanbul’da Büyük Tezahürat Yapıldı”, *Amasya*: 1.
- (1960. 07. 07). “Aydın ve İzmir’de Hürriyet Mitingi Muhteşem Oldu”, *Amasya*: 1.
- (1960. 07. 07). “Basın Yayın”, *Oniki Haziran*: 1.
- (1960. 07. 07). “Milli Birlik Komitesi Dört Komisyona Ayrıldı”, *Oniki Haziran*: 1.
- (1960. 07. 08). “Menderes’in Kasasında Bulunanlar”, *Amasya*: 1.
- (1960. 07. 12). “Eğitim Davası Hür Yaşama Davasıdır”, *Emel*: 1.
- (1960. 07. 13). “Bütçesinde 450 Milyon Liralık Tasarruf Temin Edildi”, *Amasya*: 1.
- (1960. 07. 13). “Hürriyetimizin Meşalesini 27 Mayıs’ta Yaktık Kuvvetli Hazineimizin Meşalesini de 15 Temmuz’da Hürriyet Tahvilleriyle Yakacağız”, *Emel*: 1.
- (1960. 07. 14). “Satılan Eserlerin Bedeli Hazineye Verilecek”, *Emel*: 1.
- (1960. 07. 15). “Gürsel’le Bir Mülakat”, *Amasya*: 1.
- (1960. 07. 16). “Anti Demokratik Kanunlar”, *Amasya*: 1.
- (1960. 07. 18). “DP’nin Getirmiş Olduğu Jeepler”, *Amasya*: 1.
- (1960. 07. 18). “Milli İnkılâbı Yaymak İçin Çalışmalar”, *Oniki Haziran*: 1.
- (1960. 07. 20). “Ucuçluk”, *Amasya*: 1.
- (1960. 07. 29). “27 Mayıs Sigaralarının İmaline Başlandı”, *Emel*: 1.
- (1960. 08. 05). “28 Nisan Hadiseleri”, *Amasya*: 1.
- (1960. 08. 06). “Canilere Bakın”, *Amasya*: 1.
- (1960. 08. 06). “İnkılâp Mahkemeleri Kuruluyor”, *Amasya*: 1.
- (1960. 08. 08). “Yanlış mı Anlıyoruz”, *Oniki Haziran*: 1.
- (1960. 08. 13). “İnkılabımız Amerikalılara Anlatıldı”, *Emel*: 1.

- (1960. 08. 15). "Üniversiteli Gençlerin Hazine Yararına Ar Sinemasındaki Gösterileri", *Emel*: 1.
- (1960. 08. 19). "Milli İnkılâp Aleyhine Propaganda", *Emel*: 1.
- (1960. 08. 23). "Basın Kanunu Tamamen Kalkıyor", *Amasya*: 1.
- (1960. 08. 23). "Gasp edilmiş Topraklar Köylüye Dağıtılacak", *Amasya*: 1.
- (1960. 08. 31). "Anayasa", *Emel*: 1.
- (1960. 08. 31). "Basın Kanunu Kaldırıldı", *Emel*: 1.
- (1960. 09. 01). "Cezaevinde Okul", *Emel*: 1.
- (1960. 09. 02). "Demokrat Parti Kapatıldı", *Emel*: 1.
- (1960. 09. 02). "Fiske", *Emel*: 1.
- (1960. 09. 12). "Vergi Kanunlarında Mühim Bazı İslahatlar Yapılmaktadır", *Amasya*: 1.
- (1960. 09. 17). "İnkılâp Aleyhinde Bulunanların Tevkifleri Yapıldı", *Oniki Haziran*: 1.
- (1960. 09. 29). "İnkılâp Düşmanları", *Amasya*: 1.
- (1960. 10. 03). "Milli Birlik Komitesi Üyesi Fazıl Akkoyunlu'nun Amasya Konuşması", *Amasya'nın Sesi*: 1-2.
- (1960. 10. 04). "Komite Üyeleri Tam Bir Vahdet ve Anlayış İçerisinde Çalışıyor", *Amasya'nın Sesi*: 1.
- (1960. 10. 06). "Düşüklerin Tahkikat Dosyaları", *Amasya'nın Sesi*: 1.
- (1960. 10. 07). "Menderes'e Karar Tebliğ Olundu", *Amasya'nın Sesi*: 1.
- (1960. 10. 11). "Hürriyet Mücadelesinde Gençliğe Ateş Açtırarak Ölümüne Sebep Olanların İdamı İstendi", *Oniki Haziran*: 1.
- (1960. 10. 13). "Amasya'nın Sesi Ekibi Yassıada'da", *Amasya'nın Sesi*: 1.
- (1960. 10. 14). "Düşüklerin Yargulamalarına Bugün Yassıada'da Başlanıyor", *Amasya'nın Sesi*: 1.
- (1960. 10. 15). "Düşükler Y. A. D. Huzurunda", *Amasya'nın Sesi*: 1.
- (1960. 10. 18). "Köpek Davası Filmi Halka Gösterilecek", *Amasya'nın Sesi*: 1.
- (1960. 10. 20). "6-7 Eylül Olayları Bugün Sona Erdi", *Oniki Haziran*: 1.
- (1960. 10. 21). "Köpek Davası Müdafaası", *Oniki Haziran*: 1.
- (1960. 10. 22). "Yassıada'dan Haberler", *Amasya'nın Sesi*: 1.
- (1960. 10. 25). "Dünkü Duruşmada İki Davaya Bakıldı", *Amasya'nın Sesi*: 1.
- (1960. 10. 26). "6-7 Eylül'ü Hükümet Tertip Etmiş", *Amasya'nın Sesi*: 1.
- (1960. 10. 28). "6-7 Eylül tanıkları Dün de Dinlendi", *Amasya'nın Sesi*: 1.
- (1960. 10. 28). "Yassıada'da Yer Kalmadı", *Amasya'nın Sesi*: 1.
- (1960. 10ç 10). "15 Ekim Günü Yassıada'da", *Oniki Haziran*: 1.

- (1960. 11. 01). “Menderes’in Bebek Davası Başladı”, *Amasya’nın Sesi*: 1.
- (1960. 11. 03). “Duruşma Salonundan Notlar”, *Amasya’nın Sesi*: 1.
- (1960. 11. 05). “Yassıada A. S. Ekibinden”, *Amasya’nın Sesi*: 1.
- (1960. 11. 08). “İnfaz Yassıada’da Olacak”, *Amasya’nın Sesi*: 1.
- (1960. 11. 09). “MKB İktidarı Devredecek Dedi”, *Amasya’nın Sesi*: 1.
- (1960. 11. 15). “Komitenin Fesih Tebliği”, *Amasya’nın Sesi*: 1.
- (1960. 11. 25). “Örtülü Ödenek Davası Y. A. D. nda”, *Amasya’nın Sesi*: 1.
- (1960. 11. 26). “Koraltan Sarışın Barbara’nın Hesabını Vermeye Başladı”, *Amasya*: 1.
- (1960. 12. 26). “Milli Birlik Komitesi Sekreterliği Bir Bildiri Yayınladı”, *Amasya’nın Sesi*: 1.
- (1961. 03. 03). “Gürsel Dün Basın Toplantısı Yaptı”, *Amasya’nın Sesi*: 1.
- (1961. 04. 17). “Düşüklerin İstimlak Yolsuzlukları”, *Amasya’nın Sesi*: 1.
- (1961. 05. 22). “Ordu Günü Dün İlimizde Kutlandı”, *Amasya’nın Sesi*: 1.
- (1961. 05. 24). “27 Mayıs Güreşleri”, *Amasya’nın Sesi*: 1.
- (1961. 05. 24). “27 Mayıs Töreni Yapılacak”, *Amasya’nın Sesi*: 1.
- (1961. 05. 29). “Kurban, 27 Mayıs Özgürlük ve Anayasa’nın Kabul Bayramları”, *Amasya’nın Sesi*: 1.
- (1961. 05. 30). “Bayramda Neler Oldu”, *Amasya’nın Sesi*: 1.
- (1961. 07. 11). “Halk Oyuna Sunulan Yeni Anayasa İçin İlimizde Kullanılan Oylar”, *Amasya’nın Sesi*: 1.
- (1961. 07. 13). “Başkan Gürsel”, *Amasya’nın Sesi*: 1.
- (1961. 07. 14). “Antidemokratik Kanunlar Anayasaya Göre Taranıyor”, *Amasya*: 1.
- AKCAN, Lütfi(1960. 06. 24). “Yeni Anayasa’ya Evet Diyeceğiz”, *Amasya’nın Sesi*: 1.
- _____ (1960. 10. 14). “Bugün Cuma”, *Amasya’nın Sesi*: 1.
- _____ (1960. 10. 15). “Kuyruklara İhtar”, *Amasya’nın Sesi*: 1.
- _____ (1960. 11. 08). “Meydana Çıksınlar”, *Amasya’nın Sesi*: 1.
- ALACI, Beral-Babaoğlu Resul (2021). “27 Mayıs Sürecinde Türkiye’deki Basın Politikaları”, *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 33: 317-346.
- BAKKALOĞLU, Muzaffer (1960. 09. 02). “İyi Yapmıyoruz”, *Emel*: 1.
- BAYARSLAN, Hüseyin (2021). “1950 Basın Kanunu”, *Atatürk Ansiklopedisi*, <https://ataturkan-siklopedisi.gov.tr/bilgi/1950-basin-kanunu/>.
- ÇITAK, Alpay (1961. 05. 31). “27 Mayıs 1961 Konuşmaları”, *Amasya*: 1.
- EVLİYA OĞLU, Gökhan (1960. 09. 08). “Demokrat Parti Kapatılırsa”, *Oniki Haziran*: 1
- GÖKÇEGÖZ, Ünal (1960. 06. 09). “27 Mayıs 1960”, *Amasya*: 1.

_____ (1960. 06. 10). "Değişmeyen Zihniyet", *Amasya*: 1.

_____ (1960. 06. 11). "Hürriyet Şehitleri", *Amasya*: 1.

ÖCALAN, Halit (1960. 06. 13). "Yeşilirmaklar Gibi Coşan Amasya Gençleri Atasının Heykeline Bir Hürriyet Çelengi Koyuyor", *Amasya*: 1.

ŞAHİN, Dürdane (2023). "27 Mayıs 1960 Askeri Darbesi ve Basın (1960-1965)", *History Studies*, XV/ 4: 723 – 741.

ŞAHİN, Meltem (2020). "Öncü: 27 Mayıs 1960 Askeri Darbesinin Ardından Çıkan Bir Gazetenin Tarihi", *Akdeniz Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, 33: 251-274.

ŞAVKILI, Cengiz (2018). "27 Mayıs 1960 Darbesinin Maraş Yerel basınındaki Yansımaları", *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 15 Temmuz ve Türkiye Demokrasisi Özel Sayısı, 135 - 174.

TEKİNSOY, Betül (2024). "27 Mayıs Askeri Müdahalesinin Öncesinde ve Sonrasında Tokat Basınıının Değerlendirilmesi", *History Studies*, XVI/ 2: 145-165.

EXTENDED ABSTRACT

The military coup of May 27 was followed with great interest and astonishment throughout the country, and citizens initially had difficulty understanding the military's seizure of power and the benefits and consequences of what would happen next. This movement, which is the first coup in the history of the Republic of Turkey, was described in the media as a national revolution, national liberation day, white revolution, with the discourses of democracy, human rights, equality and freedom. The coup soldiers were seen as national heroes and velvet-gloved men. This attitude does not mean that the coup is supported with entirely sincere feelings. So much so that the fact that citizens and members of the press had no idea about what was going to happen, the arrests of Democrat Party administrators, the punishment of those who made anti-May 27 statements and the propaganda activities carried out were effective in these approaches. On the other hand, the Democratic Party government's adoption of an oppressive method, failure to comply with the principles of democracy, as well as the economic difficulties experienced in the country, brought about various discontents. The press ban, the severe punishment of rallies, meetings and protests, and the suppression of opposition voices one by one have also increased the opposition to the Democrat Party. However, it is known that in many cities, despite the difficulties experienced during the Democrat Party period, the majority of the people are Democrat Party supporters. It is obvious that after the coup, no one had the courage to defend Democrat Party. The most important proof of this situation is the change in attitude in the newspapers. So much so that it is seen that the newspapers, which were staunch supporters of the government a few issues ago, became enemies of the Democrat Party after the coup and defined themselves as a pro-revolution, pro-Atatürkist structure. As a matter of fact, as the impact of the coup diminished and the detained deputies were released, many media outlets returned to their previous stance.

Amasya press also included some very striking news in this context. Published in Amasya, *Emel*, *Amasya*, *Amasya's Voice* and *Twelfth June* carried out its activities during the coup process. The common feature of all four newspapers is that they appear to support the coup. While the reader was informed about the unconditionally accepted military action and the work of the new

administration, detailed news was also made about the political, social and economic developments in the country. Amasya local newspapers, as defenders of democracy, human rights, equality and freedom, invited the public to support the coup and the military. All newspapers provided information about the rally in support of the army held in Amasya, and an encouraging attitude was adopted for public participation.

It is also seen that Amasya local newspapers do not give the same intensity to the issues. In fact, the donations made to the treasury during Emel and Twelfth June, the sacrifice of the people, the citizens giving their ornaments for the welfare of the state, focused on economic development and the measures taken. Amasya newspaper, on the other hand, mostly explained the corruption committed during the Democratic Party period, the wealth illegally acquired by the administrators, the bribes taken and the extent to which state property was used for personal interests, and made an effort to punish the criminals in the most severe way in the mentioned corruption cases. In fact, to prove the failure of the Democratic Party government in financial policies and the expenditures of former administrators, especially Adnan Menderes, from treasury property were published in interesting details. Amasya's Voice newspaper especially focused on the Yassiada trials, and reported on the day the hearings took place, the statements of the defendants, the evidence presented by the witnesses to the court, the order and outcome of the trials. It would be beneficial to approach the sincerity of this attitude adopted by the Amasya press regarding the May 27 military coup with suspicion. As a matter of fact, in the one to one and a half years following the coup, the enthusiasm of the newspapers decreased and local news about the city began to be given more space, even if no opposition attitude was taken. However, the importance of the local press is obvious in terms of understanding how the coup is understood on a city scale, the coup process with national and local developments, and the public's attitudes.

ORTA ÇAĞ'DA PAPA İMPARATOR SAVAŞI: YURTSUZ JOHN VE III. INNOCENTIUS

Fuat CEYLANBAŞ*

ÖZ

Atama Tartışması (Investitura), XIII. yüzyılda İngiltere Kralı Yurtsuz John ile Papa III. Innocentius arasında yaşanan, Canterbury Kilisesi'ne kimin başpiskopos olarak atanacağını belirlenmesi nedeniyle çıkan anlaşmazlığın kavgaya dönüşmesidir. Vuku bulan bu hadise, Orta Çağ İngiltere'de dinî güç ile seküler güç arasındaki en şiddetli mücadelelerden biridir. Çalışmanın zaman aralığı John'un (1199-1216) ve Innocentius'un (1198-1216) neredeyse eş zamanlı hüküm sürdükleri dönemi kapsamaktadır. Papa Innocentius, Papa VII. Gregorius'un 1075 yılında yayınladığı Dictatus Papae'ye dayanarak Roma Kilise'sinin Tanrı tarafından kurulduğunu, Papa'nın tek evrensel güç olduğunu bu nedenle de kilise görevlilerini atama ya da azletme yetkisinin kendisinde olduğunu ifade etmiştir. Kral John ise atalarından devraldığı miras gereği kiliselerin kraliyete tabi olması gerektiğini ve iktidarın Tanrı tarafından verildiğini iddia etmiştir. Babası II. Henry'nin ve ağabeyi I. Richard'ın kilise görevlilerini atadığını bu bağlamda kendisinin de başpiskopos atamasında tek yetkili olduğunu savunmuştur. Canterbury başpiskoposu Hubert Walter'in ölümüyle birlikte Kral John ve Papa III. Innocentius arasında yaşanan atama kavgası en nihayetinde Papa'nın üstünlüğü ile sonuçlanmış, John, Papa'ya diz çökmüştür. İngiltere ve İrlanda Krallıkları dirlik olarak Papa'nın hükmüne bırakılmıştır. Çalışmada İngiltere'de din devlet ilişkileri ve kral papa ilişkileri John dönemi ile sınırlı tutularak açıklanmaya çalışılmıştır. Araştırmada dönem krononikleri ve arşiv belgelerinin yanı sıra telif eserlerden faydalanılmıştır. Orta Çağ'da neredeyse hiçbir kralın Papa'nın gücüne karşı koyamacağını ve dinî otoriteye başkaldırıldığında aforozun yanı sıra askerî olarak da cezalandırılabilceği sonucuna ulaşmıştır.

Anahtar Kelimeler: Atama, Canterbury, John, Innocentius

WAR OF THE POPE AND EMPEROR IN THE MIDDLE AGES: LACKLAND JOHN AND POPE INNOCENTIUS III

ABSTRACT

The Investiture Controversy, occurring in the XIIIth century, was a conflict between King John Lackland of England and Pope Innocent III over the appointment of the Archbishop of Canterbury, which escalated into a confrontation. This event was one of the most intense struggles between religious and secular powers in medieval England. The timeframe of the study encompasses the reigns of John (1199-1216) and Innocent III (1198-1216), who ruled almost concurrently. Pope Innocent III, drawing on the Dictatus Papae issued by Pope Gregory VII in 1075, asserted the divine establishment of the Roman Church and the sole universal authority of the Pope. Consequently, he claimed the power to appoint or dismiss church officials. King John, on the other hand, asserted the royal prerogative inherited from his ancestors, arguing that churches should be subject to the monarchy, as sovereignty was granted by God. He pointed to the appointments made by his father, Henry II, and his brother, Richard I, as evidence that he did alone the authority to appoint archbishops. Following the death of Archbishop Hubert Walter, the dispute over appointments between King John and Pope Innocent III ultimately resulted in the superiority of the Papacy, with John submitting to the Pope. The Kingdoms of England and Ireland were left subject to papal authority. In this study, religion-state relations and king-pope relations in England have been tried to be explained by limiting them to the John period. In addition to the chronicles and archive documents of the period, the study also utilised the works of the authors. The study concludes that in the Middle Ages, hardly any king could resist the power of the Pope, and defiance against religious authority could lead not only to excommunication but also to military punishment.

Keywords: Investitura, Canterbury, John, Innocentius

Gönderilme Tarihi: 2 Haziran 2024

Kabul Tarihi: 30 Eylül 2024

* Dr., ORCID: 0000-0002-5270-0442, E-posta: fuatceylanbas@gmail.com.

Giriş

Papa, Orta Çağ'da Kilise'nin başı olarak dinî konumunun yanı sıra siyasî bir figür olarak da ön plana çıkmış kurumsal bir kimliği temsil etmektedir (Durgun, 2018: s. 77; Çoban, 2014). Papa III. Leo (795-816) 800 yılında Şarلمان'a (744-814) taç giydirerek, Kilise'nin sadece uhrevî değil aynı zamanda dünyevî bir otorite olarak tanınması gerektiğini daha IX. yüzyılda göstermek istemiştir.

Kilise, X. yüzyılda elinde olan toprak ve para sayesinde Avrupa'nın ekonomik yönden en güçlü kurumlarından biri olarak karşımıza çıkar. Kilise'nin ekonomik gücünü anlamamız için gerektiğinde sivillere kredi verebiliyor oluşunu belirtmemiz yeterli olacaktır. Ayrıca Kilise sadece malî gücü değil aynı zamanda kültürel gücü de elinde bulundurmaktadır. Öyle ki Orta Çağ'da kültürün iki ana unsuru olan okuma ve yazma Kilise'nin tekelindedir. Bu bağlamda imparatorlar, asilzadeler, krallar ya da lordlar kendileri için önem arzeden şansölyelerini ve diğer hükümet personellerini Kilise üyeleri arasından seçmek durumunda kalmışlardır. Çünkü kayıtları tutabilecek, hesap ya da harcamaları kontrol edebilecek, diplomatik yazışmaları sağlayabilecek nitelikli insanlar Kilise'nin uhdesindedir. Buna rağmen Papa'lık X. yüzyıl sonu XI. yüzyıl başında siyasî güce bir türlü erişememiştir. Roma aristokrasisinin baskısı nedeniyle Papa'lığın I. Otto'dan (962-973) yardım istemesi, bu yüzyılda, Almanların giderek Kilise'yi tahakkümü altına almasına ve kilisenin siyasî güçsüzlüğüne neden olmuştur. Otto'nun halefleri de aynı siyaseti tatbik ederek, Papa'nın azlî ve tayini gibi konular da dâhil olmak üzere, Kilise üzerindeki baskılarını artırmıştır. Kilise, dünyevî iktidarın boyunduruğundan kurtulmak için (Serdar, 2021: 216) elindeki ekonomik ve kültürel gücü kullanmak istemiştir. Bu bağlamda XI. yüzyıldan itibaren Papalar Kilise'yi dünyevî iktidarlardan kurtarmak için önce özgürlük mücadelesine, ardından da üstünlük mücadelesine girişmişlerdir (Durmaz, 2010: s. 96)

İlk olarak Papa II. Nicolaus (1059-1061), Papa'lık seçimlerine Kutsal Roma Germen İmparatorlarının karışmasını engellemiş 1059 yılında alınan karar ile Papa'lık seçimi kardinaller kuruluna devredilmiştir. Ardından Papa VII. Gregorius (1073-1085) 1075 yılında yayınladığı Dictatus Papae (Papa'lık Emirleri) ile Papalığın dünyevî iktidardan üstün olduğu vurgusunu yapmıştır. Gregorius'un gerçekleştirmiş olduğu iş o kadar mühimdir ki, tarihçiler tarafından, VII. Gregorius'un dinî alana laiklerin hükmetmesini engelleme girişimleri, Gregorius Reform'u olarak adlandırılmıştır (Durmaz, 2010: s. 97). Böylece Papa artık yargılanamaz ve kararları tartışılmaz bir konuma yükselmiştir. Gregorius'un kral tanımaz ve otorite kabul etmez tutumları atama kavgalarının temelini oluşturmuştur (Davies, 2006: s. 368). Zira Gregorius, senyörlerden fief alan piskoposlar ve manastır reislerini aforoz ederek laiklerin dinî alana müdahale kozlarını ellerinden almıştır. Artık piskoposlar ve manastır reislerinin atanması Kilise'nin kontrolüne girmiştir. Bu bağlamda Papalığın imparator ya da krallar üzerinde bir otorite olduğu iddiasını kuvvetlendirdiğini söyleyebiliriz. Elbette bu dönemde Kutsal Roma Germen imparatorları kendi Papalarını seçerek nüfuz mücadelesini bırakmadıklarını gösterse de Kilise artık siyasî gücü ele geçirmeye başlamıştır (Durmaz, 2010: s. 101).

Roma İmparatorluğu'ndan sonra nihayet ilk ciddi atama kavgası VII. Gregorius (1073-1085) ve Kutsal Roma Germen İmparatoru IV. Heinrich (1084-1105) arasında meydana gelmiştir. VII. Gregorius tarafından atanan piskopolar bir yandan kilise mensubu iken diğer yandan mâlikâne sahibidir. Fief karşılığı senyörlere asker dahi temin etmişlerdir. Dolayısıyla piskoposlar soylu sınıfa mensuptular ve imparatora bağlıydılar. Feodal hukukun işleyişi gereği piskoposlar, hem dünyevî hem de ruhanî yetkilerini imparatorlardan almışlardır. Bu sebeple diyebiliriz

ki Papa'nın, imparatorun memurları olan piskoposları ataması, imparatorların otoritelerine karşı bir başkaldırıdır. İmparatorların iktidarlarını hedef alan bu gelişmeler, Gregorius'un laiklerin kilise atamalarını yapmasını yasaklaması ve IV. Heinrich'in de Milano Başpiskoposunu buna rağmen ataması ile zirveye ulaşmıştır. İkili arasında IV. Heinrich'in af dilemesiyle sonuçlanacak atama kavgası böylece başlamış ve imparator aleyhine sonuçlanmıştır (Durmaz, 2010: s. 102-103).

Çalışmamızda Kral John ve Papa III. Innocentius arasında yaşanacak olan atama kavgasını izah etmeden önce konunun temelinde X. yüzyıldan itibaren Kilise'nin siyasî nüfuz sağlama girişimleri olduğunu girişte açıklamaya çalıştık. Avrupa siyasetine merakıyla bilinen Papa III. Innocentius'un da böyle bir geçmişe sırtını döneyemeceği ve siyasî gücü elde etmeye çalışacağı oldukça aşikârdır.

Kral ve Papa Çekişmeleri: İngiltere, Fransa, İskoçya ve İspanya

İngiltere tarihi feodalite gibi her zaman her konuda olmasa da kıta Avrupa'sının bir prototipi olarak karşımıza çıkar. Bu bağlamda atama meselesi de Avrupa'da meydana gelen gelişmelerden bağımsız olarak düşünülemez.

X. yüzyılda hüküm sürmüş olan Anglosakson Kral Eadwig (955-959) başrahip Dunston ile yaşadığı anlaşmazlık nedeniyle onu sürgün etmiştir. Norman İstilasından (1066) itibaren William Rufus (1087-1100) ve daha sonra I. Henry (1100-1135), Canterbury başpiskoposu Anselm ile uzun süre devam edecek anlaşmazlıklara karışmıştır. I. Henry bu nedenle iki kez İngiltere'den sürgün edilmiş ve 1105 yılında başpiskoposluk topraklarını ve gelirlerini iade etmemesi nedeniyle aforoz edilmenin eşiğine gelmiştir (Vaugn, 2012: s. 74-110). Kral Stephen da (1135-1141) Başpiskopos Theobald ile anlaşmazlığa düşmüştür. II. Henry'nin (1154-1189) Canterbury başpiskoposu Thomas Becket ile olan anlaşmazlığı ise Orta Çağ İngiltere tarihindeki en trajedik vakalardan biridir. Zira Henry, Canterbury başpiskoposu Becket ile giriştiği güç mücadelesi sonrası kraliyeti kuvvetlendirme adına Becket'i şövalyelerine öldürtmüştür (Truax, 2012: s. 125). I. Henry başta olmak üzere İngiliz kralları siyasî yetkilerine ve hükümet görevlilerini atama yetkisine Papa'nın karışmamasını dikte etmişlerdir. John'un ağabeyi I. Richard, (1189-1199) Durham keşişlerinin 1195'te izinsiz bir seçim girişiminde bulunmasına kızgın bir şaşkınlıkla tepki göstermiş, bunun kraliyet majestelerine karşı bir suç olduğunu ifade etmiş ve seleflerinin sahip olduğu hak ve saygınlıkların gelecekte ihlal edilmesini önlemek için harekete geçilmesi gerektiğini bildirmiştir (Cheney, 1978: s. 13). John da bu bağlamda XII. yüzyıl sonu ve XIII. yüzyıl başlarında iktidarı tam anlamıyla elde tutabilmek için yukarıda zikrettiklerimizden bağımsız davranmamıştır.

İskoçya Kralı I. William, 1178-1186 yılları arasında St. Andrew piskoposluk seçimlerinde Papa ile anlaşmazlığa düşmüş ve şiddetli bir muameleye maruz kalmıştır. Bu şiddetli muamele neticesinde I. William'ın İskoç Kilisesi üzerindeki hâkimiyetinin sarsılması John'un daha sonra karşı karşıya kalacağı probleme nasıl tepki vermesi gerektiğine dair canlı bir örnek teşkil etmiştir (Duncan, 1999: s. 248). Diyebiliriz ki Orta Çağ'da Kilise ile mücadeleye girişmemiş hiçbir Avrupa kralı neredeyse yoktur. Krallar bu anlaşmazlıkları zaman zaman tehditlerle bertaraf etmiş zaman zaman aforoz edilerek Papa'ya boyun eğmiştir. Örneğin İspanya kralı I. Sancho, Papa'dan aldıkları emirle ayin yapmayı reddeden din adamlarını kör etmekle tehdit etmiş ve ancak böylece istediğini alabilmiştir. Fransa kralı II. Philip de Papa ile evliliğinin iptali nedeniyle

anlaşmazlık yaşamış karşılığında ülkesindeki piskoposlara ve din adamlarına yaptırım uygulamış ve hem piskoposların hem de kiliselerin mallarına el koymuştur (Cheney, 1978: s. 303).

John ve Kilise Arasındaki İlk Münasebetler

Angevin İmparatorluğu'nun kurucusu II. Henry'nin (1154-1189) gelecek planlarında yer almayan babası tarafından kendisine toprak verilmeyen John, bu nedenle Yurtsuz olarak anılmıştır. Daha sonra kendisine isyan eden oğullarını cezalandırmak için John'u iç siyaset malzemesi olarak kullanan ve ona İrlanda Lord'u unvanını tevdi eden II. Henry, ilk olarak Papa'ya bu durumu onaylatmak istemiştir. Zira II. Henry gibi kuvvetli bir monark dahi zaman zaman çatışsa da XII. yüzyılda Papa'lık otoritesini kabul etmek durumundadır. Papa III. Alexander (1159-1181) John'un İrlanda Lord'u olduğunu onaylamış böylece John'un Papa'lık ile ilk teması da gerçekleşmiştir. Ardından İrlanda'yı ele geçiren II. Henry, John'u İrlanda Kralı ilan etmiş ve Papa'nın onayına sunmuştur. Ancak III. Alexander'dan sonra gelen Papalar bu durumu onaylamamış ve John sadece İrlanda Lord'u olarak kalmıştır (Stubbs, 1871: s. 100-135). John'un Papa'lık tarafından ilk reddedilişi de böylece gerçekleşmiştir. Ancak izlediği İrlanda politikası meyvelerini vermiş olacak ki daha sonra Papa III. Urbanus (1185-1187) onu İrlanda Kralı olarak kabul etmiştir. Ne var ki John, Papa III. Urbanus tarafından kendisine gönderilen altın tacı hiçbir zaman takamamıştır. İngiltere kralı olduğunda da ilginç bir şekilde bunu tercih etmemiştir.

John ile Papalığın bir diğer münasebeti ağabeyi I. Richard tarafından kendisine verilen Devon Kontluğu'ndan dolayıdır. Zira Devon Kontluğu John'a verildiği esnada Devon topraklarına Papa'lık tarafından konulmuş bir evlilik yasağı mevcuttur. Kilise'nin Orta Çağ'da müdahale etmediği neredeyse hiçbir alan yoktur. John'un durumunu daha parlak hale getirmek ve onu Kilise'nin bir neferi yapmak için topraklarındaki evlilik yasağı Papa'lığın Başpiskopos Baldwin'e verdiği emirle kaldırılmıştır (Stubbs, 1876: s. 72).

1199 yılında İngiliz tahtına çıkan John, kıta Avrupa'sında Fransa ile mücadeleye başlamıştır. Angers'i kaybetmesine rağmen Poitou'da üstünlüğü elde tutmaktadır. John'un Poitou'da desteklediği Sempringham'lı İngiliz Gilbert'in aziz ilan edilmesi, John'un 1202 Mayıs'ında Papa III. Innocentius'un desteğine sahip olduğunu gösterir. Buradan hareketle, John ile Innocentius arasındaki münasebetin oldukça olumlu başladığını ve her iki tarafında birbirlerinden memnun olduğunu söyleyebiliriz. John, bundan sonra, devam eden Philip'in saldırgan politikalarını Papa'ya şikâyet etmiş, Innocentius da Rouen başpiskoposuna, Normandiya'da çıkabilecek herhangi bir isyanda Kilise gücünü kullanarak isyanı bastırma yetkisi vermiştir. Burada Innocentius'un John'u açık bir şekilde Philip'e karşı bir kez daha desteklediğini görmekteyiz. Ancak belirtmemiz gereken bir başka durum aynı yetkinin Canterbury başpiskoposu Hubert Walter'a da verilmiş olmasıdır. Buradan hareketle Angevin İmparatorluğu'nda, John yönetiminde, başpiskoposluklar arası bir çiftbaşlılığın olduğu görülmektedir (Cheney ve Semple, 1953: no. 410).

John yukarıda yaşanan hadiselerden de anlaşıldığı üzere Papalığın desteğini hissetmektedir. Bu bağlamda Papa'nın desteğini kaybetmemek için fiilî olarak katılmadığı Haçlı Seferleri'ne nakdî destek sağlamak için çaba göstermiştir. John, Haçlılara 1.000 mark¹ yardım etmiş

¹ John'un saltanatında para birimlerini *pound* (£), *şilin* (S) ve *penyy* (d) olarak tasnif etmekteyiz. Latince *pound* için *libra*, *şilin* için *solidus*, *penyy* için de *denarius* terimi kullanılmaktaydı. On iki penyy bir şiline, yirmi şilin de bir pound'a denk gelmekteydi. O halde iki yüz kırk penyy bir pound etmekteydi. Dolaşımda bulunan tek madeni para gümüş penyy idi. İki yüz kırk adet gümüş penyy bir pound'a eşti. Bir baronun ortalama geliri yılda iki yüz pound civarındaydı. Yıllık geliri yirmi

ayrıca topraklarından elde edilen gelirin 1/40'ını bağışlayacağını ifade etmiştir. Bununla da yetinmeyen John, seferlere katılacak 100 şövalyeyi finanse edeceğini ve sefer boyunca şövalyelerin İngiltere'deki topraklarını koruyacağını söylemiştir (Cheney ve Gwendolen, 1967: no. 38).

1202-1203 yıllarında Fransa ve İngiltere arasındaki savaşta arabuluculuk yapmak için tekrar Papa'ya başvurulmuştur. III. Innocentius bir kez daha John'u desteklemiş Philip'i aforozla tehdit etmiştir. Ancak Papa'ya rağmen başpiskoposların -ki yukarıda ifade ettiğimiz üzere fief sahibidirler- Philip'ten yana tavır takınmaları sebebiyle Fransa galip gelmiştir (Cheney ve Gwendolen, 1967: no. 555-556).

Görüldüğü üzere Kral John ve Papalar arasında ilk başlarda cereyan eden münasebetler müspet bir gelişim göstermiştir. John ve Papalığın karşı karşıya gelmesi VII. Gregorius ve IV. Heinrich münasebetinde olduğu gibi atama (investitura) meselesinden kaynaklanmıştır (Holdsworth, 1963).

Atama (Investitura) Meselesi

1066 Norman İstilasından beri, Canterbury başpiskoposluğu çoğunluğu manastırlardan gelen din adamları tarafından icra edilmektedir. Bunun ilk istisnası Thomas Becket (1162-1170) olurken Hubert Walter da (1193-1205) bir istisnadır.

Canterbury başpiskoposluğu İngiltere'nin önemli makamlarından biridir dolayısıyla bu göreve atanacak kişi kusursuz olmalıdır. Başpiskopos, on iki yardımcı piskopos ile birlikte çalışır ve bu piskoposlar amiri konumunda olan başpiskoposun seçiminde kendilerinin de rolü olması gerektiğine inanırlar. Zira piskoposlar katedral kiliseyle birlikte piskoposluğun dinî hizmetlerini de yürütmüşlerdir. Başpiskopos, İngiltere krallığının ruhanî esenliğine ek olarak piskoposların amirliğini ve Canterbury'de Mesih Kilise'sinde bulunan bir manastır cemaatinin liderliğini yürütmektedir. İngiltere'nin feodal hiyerarşiden farklı olarak kıta Avrupa'sından ayrıldığı bir diğer konu da önemli sayıda manastırı içine alan piskoposluk yapısı kurmasıdır. Canterbury başpiskoposluğu da bu manastır organizasyonunun merkezi olacak biçimde örgütlenmiştir. Piskoposlar ya da keşişler kiliselerde ya da manastırlarda ellerinde tuttıkları toprakları kraldan alırlar. Bu bağlamda piskoposlar ya da keşişler sadece din görevlisi değil aynı zamanda krala malî ve siyasî yükümlülükleri de olan soylulardır (Church, 2015).

I. Richard'ın saltanatında 1193 yılında başpiskopos Baldwin'in ölümüyle birlikte Hubert Walter başpiskopos seçilmiş Papa III. Celestine (1191-1198) tarafından onaylanmıştır. Hubert Walter'in 1205 yılında ölümüyle birlikte Canterbury'e başpiskopos atama konusu bir kez daha bu sefer John'un saltanatında gündeme gelmiştir. John, Walter'in ölümünü haber alır almaz Canterbury'li Gervase'ye göre hemen Canterbury'e hareket etmiştir (Stubbs, 1871: s. 98). Mesih Kilise'sinde bulunan keşişlere başpiskoposlarını seçebileceklerini ve seçimlerde özgür olduklarını ifade etmiş keşişler de Kral John'a inanmıştır (Knowles, 1952: s. 211-220). Ancak John'un burada yapmış olduğu stratejik hata ile keşişlere asıl niyetini belli ettiğini söylememiz yerinde olacaktır. Bu hata, başpiskopos Walter'in keşişlere miras bıraktığı taşınabilir sunağa el koyması hadisesidir. Keşişlerin duruma itirazı ile birlikte John, keşişlerin seçimleri ertelemesini bildirmiştir. Canterbury keşişleri işlerin hiç de umdukları gibi gitmemesi nedeniyle Papa'nın desteğini alabilmek için Roma'ya elçilik heyeti göndermiştir. Bu heyette yer alan Reginald keşişler

pound olan bir insan için refah düzeyinin yüksek olduğu varsayılıyordu. Ayrıca bir pound'un üçte ikisine eşdeğer mark'lar da dönem içerisinde kullanılmaktadır (Morris, 2015).

tarafından başpiskopos seçilmiştir. Ancak Canterbury’de başpiskoposun emri altında bulunan yardımcıları da seçim hakkının kendilerinde olduğunu ileri sürmüştür. Böylece atama meselesi, keşişler, piskoposlar ve kral arasında bir krize dönüşmüştür. Üstelik bu kriz Avrupa siyasetine merakıyla bilinen ve teoride son söz hakkı kendisinde olan Papa III. Innocentius’a sıçramıştır (Brooke, 1952: s. 224). Innocentius, İngiltere’deki karışık duruma müdahale etmek için hemen Papa’lık yargıçlarını olayın araştırılmasını sağlamak amacıyla İngiltere’ye göndermiştir (Cheney ve Gwendolen, 1967: no. 699-702). Papa, keşişler tarafından başpiskopos seçilen Reginald’a piskoposların itiraz etmesi nedeniyle seçimleri askıya almış ne keşişlerin ne piskoposların adayını atamıştır (Cheney, 1948: 233). III. Innocentius, Paris okullarında eski bir ilahiyat öğretmeni olan ve Aziz Chrysogonus tarafından kardinal raihibi yapılan Stephan Langton’u İngiltere’ye Canterbury başpiskoposu olarak atamıştır (Knowles, 1938). John, tüm bu olup bitenden bağımsız olarak hem keşişlerin hem piskoposların yaptıkları seçimleri inkâr etmelerine şahit olmuş, atama yetkisinin kraliyet majestelerinde olduğunu söyleyerek Norwich piskoposu John de Gray’i başpiskopos ilan etmiştir. Papa III. Innocentius ise 1206 yılında Gray’in piskoposluğunu iptal etmiştir. Daha sonra John hükümetinde çeşitli görevler alan Gray, Papa’dan af dilemek için Roma’ya gitmiş ve Durham başpiskoposu olarak atanmıştır. 1214 yılında İngiltere’ye dönerken ölmüştür.

John, Innocentius’un Stephan Langton’u atamasına şiddetli bir şekilde tepki göstermiştir. Langton’un Canterbury’e gelmesi halinde yakalanacağını ve onu asacağını ilan etmiştir. Bununla da yetinmeyerek kaynaklarda yetmiş dört kişi olarak bildirilen Canterbury keşişlerini sınır dışı etmiştir. Önce kör ve aciz olanlar muaf tutulmuş ardından Papa ile mücadelenin şiddetlenmesi ile 1208 yılından sonra onlar da sınır dışı edilmiştir. Papa Innocentius ise vakur bir tavırla Stephan Langton’a pallium (Hil’at) tevdi etmiş ve olaylardan etkilenmemesi için desteğini bildirmiştir (Sayers, 2000: s. 254).

John, öfkeyle kalkmasının zararını anlamış olacak ki Poitou’ya düzenleyeceği sefer öncesi hem Papa’nın desteğini almak hem de Walter’in halefinin kim olacağı konusundaki ihtilafı gidermek için Papa’ya elçiler göndermiştir. Dene’den Alfred ve Erdington’dan Thomas’a 4.000 mark vererek Papa’nın huzuruna yollamıştır. Papa’ya iletmek üzere yazmış olduğu mektupta, İngiltere’nin manevi bir babaya ihtiyaç duyduğunu ancak kralın saygınlığının da göz ardı edilmemesi gerektiğini bildirmiştir (Hardy, 1835: s. 65b-67).

III. Innocentius, 1207 yılına gelindiğinde John’un talep ve isteklerini reddetmeye karar vermiştir. John’un, Papa tarafından atanmış olan (Vincent, 2010: s. 55-100) Stephan Langton’u reddetmesiyle ikili arasında müspet başlayan ilişkiler bozulmaya başlamıştır. Önce Arthur, ardından Fransa kralı Philip şimdi Papa III. Innocentius John’a rakiptir. John, hemen başpiskoposun Lambeth’deki sarayına giderek Canterbury insanlarına, keşiş malikânelerindeki adamlarına ve şövalyeler ile özgür adamlara hükümet görevlileri olan Fulk de Cantilupe ve Cornhill’li Reginald’ın emirlerine uymalarını emretmiştir. Kral John, arbalet kullanan paralı askerlerini de derhal Canterbury’e sevk ederek dinî görevlileri tehdit etmiştir (Hardy, 1835: s. 74). Ayrıca din adamlarına tahıl satışını yasaklayarak Papa’nın emirlerine uymamaları için onlara baskıyı artırmıştır. Yasağı (25 Kasım) St. Katherina Bayramı’nda kısa süreli kaldırmış olsa da ardından uygulamaya devam etmiştir (Hardy, 1833: i, s. 114b). Papa III. Innocentius ise piskoposlara yazmış olduğu mektuplarda Stephan Langton’un kutsanmasını tanımalarını ve John’u, Langton’un İngiltere’de ikamet etmesine ikna etmelerini istemiştir. Innocentius’un burada piskoposlardan taraf olmalarını açık bir şekilde göstermelerini beklediği anlaşılmaktadır. Zira giriş bölümünde

belirttiğiniz gibi piskoposlar aynı zamanda fief sahibi kimselerdi ve kralın soyluları arasındaydı. Innocentius, Londra, Ely ve Worcester piskoposlarına yazmış olduğu mektuplarda John'a gitmelerini emretmiş ve onu mantıklı bir şekilde davranmaya davet etmiştir. Eğer John kararında direnir ve Papa'yı tanımaz ise İngiltere'yi bebeklerin vaftiz edilmesi dışında dinî yasaklarla karşı karşıya bırakacağını ifade etmiştir (Cheney ve Semple, 1953: s. 94). Bu üç piskopos Kral John'un ve kraliyetin hizmetindedir ve Innocentius usta bir siyasî hamle ile krallarına karşı dinî yetkilerini hatırlatarak onları kullanmıştır. Innocentius'un amacı John'u güçlü müttefiklerinden ayırmaktır. Innocentius, Rochester piskoposu aracılığıyla da, John'un, Canterbury halkına itaat etsinler diye gönderdiği Fulk de Cantilupe'yi ve Cornhill'li Thomas'ı aforoz etmiştir (Cheney ve Gwendolen, 1967: no. 764, 765, 766). Ancak burada belirtmemiz gereken bir diğer husus kraliyetin aforoz konusunda almış olduğu önlemdi. Zira İngiltere'de kraliyet onayı olmadan piskoposlar aforoz silahına başvuramamaktaydı. Innocentius bilerek ve isteyerek John ile piskoposları karşı karşıya getirmeyi amaçlamıştır. Papa daha da ileri giderek piskoposların John'un desteklemeleri halinde Hz. Adem'in itaatsizlikten dolayı cennetten kovulduğunu hatırlatarak onlara göz dağı vermiştir. Buna rağmen İngiltere'deki kıdemli din adamlarının John'dan ayrılmadığını görebiliyoruz. Ayrıca piskoposlar Papa'nın yasaklarını uygulama noktasında da henüz fiilî bir eylemde bulunmamışlardır. Bu nedenle Papa III. Innocentius ile John arasındaki ilk sürüşmeler John tarafının ağır basmasıyla neticelendi diyebiliriz. Çünkü piskoposlar elde ettikleri zenginliği kraliyete borçluydu, kraldan aldıkları topraklar zenginlik kaynağıydı ve piskoposlar bu zenginliği kaybetmek istemiyorlardı (Church, 2015). Ayrıca John'un Papa'nın isteklerine direnişi meşrudur. Zira teamüller keşişlerin başpiskopos seçiminde büyük öneminin olduğunu gösterse de kralın da başpiskopos seçiminde etkin bir role sahip olduğunu göstermektedir. John, Londra, Ely ve Worcester piskoposlarına yazdığı mektupta Papa'nın hakkını teslim etmiş ancak Papa'nın da kendisine ve varislerine ait olan haysiyet, hak ve özgürlükleri tanınmasını istemiştir (Hardy, 1835: s. 78b). Innocentius, John'un tüm çabalarını görmezden gelerek iradesine karşı gelinmesi halinde İngiltere'yi daha şiddetli yasaklamalara maruz bırakacağını ifade etmiştir.

"Yüce Tanrı, Baba, Oğul, Kutsal Ruh ve Peter ve Paul havarileri adına, sizi lanetlenmiş ilan ederiz ve inançlılarla iletişim kurmaktan menederiz."

Papa Innocentius, John'un otoritesini tanımamasına dinî yetkilerini kullanarak karşılık vermiştir. İngiltere'yi (1208-1214) yasaklama (interdict) ve John'u da aforozla (1209-1213) tehdit etmiştir (Cheney, 1949). İngiltere'deki Papa'lık yasakları 1208 yılında başlamışsa da yukarıda belirttiğimiz gibi piskoposlar henüz yasakların uygulanması konusunda Innocentius'a bağlı değillerdir. Bu nedenle Papa artık yeni doğan bebeklerin vaftiz edilmesi dışında tüm dinî uygulamaların askıya alındığını bildirmiştir. John'a bağlı kilise ve din adamları cezalandırılmış İngiltere tam bir dinî sessizliğe bürünmüştür. Ancak yine de yerel birtakım izinler verilmiş bayram ve oruç günlerine riayet edilmesi emredilmiş günah çıkarma ibadetleri görmezden gelinmiş ve panis benedictus (kutsal ekmek) dağıtımına onay verilmiştir (Clarke, 2009: s. 161). Innocentius'un Sistersiyenlere yazmış olduğu mektupta yasakların herkesi kapsadığını ve Papa'nın emirlerinin kralıktaki herkesi bağladığını ifade etmesi mühimdir. Buradan hareketle Sistersiyenlerin de henüz Papa'nın emirlerine uymadığını John'un yalnız olmadığını anlıyoruz (Church, 2015).

Innocentius'un, John rejimine ait kiliselerde derin bir sessizlik sağlamasına rağmen yerel birtakım izinler vermesi ya da bazı ibadetleri görmezden gelmesi John'un af dileyeceği düşüncesinden kaynaklanmaktadır. Ayrıca İngiltere'deki bazı piskoposlukların boş kalmasını eleştirmiş John'un bu piskoposluklara atama yapmasını istemiştir. Bu bağlamda asıl savaşın Canterbury başpiskoposluğu üzerinden yürüdüğü sonucuna varmamız olağandır. John, piskopos atamalarını gerçekleştirmiş ardından Stephan Langton'un kardeşi Simon Langton'u müzakere etmek üzere davet etmiştir (Hardy, 1835: s. 85-86). Müzakerelerden bir sonuç alınamamış olacak ki John, ayin kutlamayı reddeden tüm kiliselerin mülklerine el konulması talimatı vermiştir. Kraliyet memurları kilise topraklarının yağmalanmasını büyük bir iştahla karşılamış hükümette bulunan önemli adamlar dahi bu sebeple huzursuzluk yaşamıştır. Zira hükümetin önemli adamlarından kraliyet kâtibi Richard Marsh'ın toprakları da kilise topraklarına yönelik genel taarruzun içine çekilmiş ve kralın küçük memurları tarafından yağmalanmıştır. John, böylece hem piskoposların hem de önemli adamların desteğini kaybetmeye başlamıştır. Ancak Kral John'a destek veren piskoposların toprakları bizzat kraliyet tarafından korunmuştur. Bath ve Norwich piskoposlukları kralın emriyle koruma altına alınan yerler arasındadır. Bindon'daki Sistersiyen başrahip Henry, John'a itaat ederek İrlanda'da Emly piskoposluğuna terfi etmiştir (Knowles, Brooke ve London, 1972: s. 127). Aslında buraya kadar olan inişli çıkışlı yasak ve tehditlerden anlaşılacağı üzere Kilise, Kral John'a karşı birleşik bir muhalafet oluşturamamıştır.

John yasaklamalara ilk şiddetli tepkisini kilise mallarına el koyarak göstermişti. Bu nedenle kronik yazarları tarafından - çoğu manastır rahipleri- dinsiz bir tiran olarak adlandırılmıştır. (Harper-Bill: 1999: 298) Büyük bir gelir elde eden John, Maliye Kayıtları'ndan anladığımız kadarıyla bu mallardan takribi 100.000 sterlinlik bir gelir sağlamıştır (Barrat, s. 835-850; karşılaştırma için bkz: Hall, 1896: 772). John, elde ettiği bu gelir sayesinde tazı sürüsü, atlar ve avcılar için 82£ 11s 1d, eski karısının kıyafetleri için 128 £ 10s 18d, kumaş alımları için 957£ 5s 5d, atların bakımı ve barınması için 383£ 18s 9d harcamıştır. Ayrıca John büyük miktarda askerî teçhizatın alımını da kiliselerden elde ettiği paralarla sağlayabilmiştir. John'un kişiliğini anlamamız için bir örnek daha vermemiz yerinden olacaktır. John kiliselerden ve keşişlerden zorla topladığı paralarla aslanı ve terbiyecisinin giyeceği pantolonu için de para harcamıştır. Kral John yıl boyunca 2.223£ 7s 6d para harcamış tüm masraflar keşişlerden zorla elde ettiği paralardan karşılanmıştır (Brown ve Holt, 1961: s. 44-45).

Buraya kadar izah ettiğimiz hususların dışında bir husus daha vardır ki John'un kendisini sıkışmış hissettiğinde neler yapabileceğine dair önemli bir örnek olarak karşımıza çıkar. John, Papa ile mücadelesinde müttefik aramış, Fas (Morocco) Emiri'ne (Muhammed El Nasır) bir mektup yazmış, iki şövalye ve bir rahip elçi olarak gitmiş, onu Afrika, Fas ve İspanya'nın kralı olarak selamlamıştır. Kendisine yardım etmesi karşılığında Müslüman olacağını ve İngiltere'yi de Müslüman yapacağını Fas Emiri'ne iletmiştir. Ancak emir, gelen elçilik heyetinden John'un kişiliği ile ilgili bilgi aldıktan sonra "krallara din değiştirmek yaraşmaz." diyerek John'un tekli-fini geri çevirmiştir².

² Qualiter rex desperans mis[er]it ad admiralium Murmelim Misit [igitur] nu[n]cios sec[re]tissimos cum festinatione summa videlicet Thoma[m] de Herdintona et Rad[ulfum] fil[ium] Nichi milites et Rob[er]tu[m] de Lond[oniis] cl[er]icu[m], ad admiralium Murmeliu[m], regem magnu[m] Affrica, Marrochie, et Hyspaniae, q[ue]m vulgus Myramumelinu[m] vocat, significans eide[m], q[uo]d se et regnu[m] suum libent[er] redd[er]et eidem et ded[er]it et deditu[m] ten[er]et ab ip[s]o, si plac[er]et ei, sub tributo. Nec no[n] et lege[m] X[hristi]ana[m], q[ua]m vana[m] censuit relinquens, legi Machometi fidel[ite]r adhaereret. Bkz: Matthew Paris, **Chronica Maiora II**, Cambridge, Corpus Christi College, MS 01611, s. 38r.

Kral John'un yasaklamalara diğer tepkisi Angevin İmparatorluğu'nu savunmacı bir zemine oturtmak olmuştur. Denizlerden gelebilecek tehlike ve saldırıları önleyebilmek için tüm filoların birleştirilmesini ve William de Wrothan'ın emrine verilmesini istemiştir. Zira John, Papa Innocentius'un sadece Müslümanlara değil Hristiyanlara karşı da bir Haçlı Seferi düzenleyebileceğini bilecek kadar iyi bir tarih okuyucusudur. Innocentius, sapkın ilan ettiği Albililere karşı Haçlı Seferi düzenleyen ilk Papa'dır (Sayers, 1994). John ayrıca sadakati şüpheli görünen baronların ya da soyluların rehin alınmasını istemiştir. İngiltere'de giderek bozulan malî disiplinden dolayı önce İrlanda'ya yapacağı seferi Papa'lık yasaklamalarının da etkisiyle ertelemiş ardından siyasî otoritesini sürdürebilmek adına baronlarına tavizler vermeye başlamıştır.

12 Ocak 1209 yılında III. Innocentius, Langton'u üç ay içinde tanınmaması durumunda John'u aforoz edeceğini duyurmuştur. 6 Mart 1209 yılında ise bu sefer Kraliçe Berengaria'nın³ haklarını teslim etmemesi nedeniyle John aforozla tehdit edilmiştir. Papa'nın üç ay gibi bir süre sonra ve aniden Berengaria'nın durumunu dile getirmesi John'un hala af dileyebileceğini düşüncesinden kaynaklanmaktadır (Cheney ve Gwendolen, 1967: s. 844). Bu yıllarda John Papa'lık tehditlerine aldırış etmeyerek İskoçya üzerindeki siyasî hegemonyasını güçlendirmekle ilgilenmiştir. Papa Innocentius ise derhal John'a temsilciler göndermiş, böylece Kilise John'a taleplerini iletmiştir. Buna göre John, Stephan Langton'un başpiskoposluğunu tanıyacak, keşişlerin sürgün cezalarını iptal edecek ve kayıplar için Kilise'ye tazminat ödeyecektir. John, bu sefer yasakların ve tehditlerin ciddi boyutlara varacağını anlamış olacak ki Papa'nın temsilcilerini oyalamaya çalışmıştır. Temsilciler 23 Eylül'e kadar şartların kabul edilmemesi durumunda John'un aforoz edileceğini bir kez daha söylemişlerdir ve John aforoz edilmiştir. Kral John belki de bugün birleşik bir İngiliz ulusu oluşmasının temeli sayılabilecek hamleyi de tam bu noktada gerçekleştirmiştir. On iki yaşından büyük tüm özgür adamlara krala bağlılık yemini etmesi için çağrıda bulunmuştur (Hatcher, 1981: 3-40). Bu çağrı karşılık bulmuş ve 30 Eylül'de Marlborough'da binlerce İngiliz John'un önünde diz çökmüştür. John'un henüz iki yaşında olan oğlu Henry'de bu biat töreninde varis olarak kabul edilmiştir. Bu, Orta Çağ'da İngiltere'de o güne kadar görülmemiş eşsiz bir andır. Törenin sonunda John, her bireye şahsen veremeyeceği için sadık adamlarına açık hava (barış) öpücüğü vermiştir. John'a itaat etmeyen ve Papa ile mücadelesinde yanında olmayanlara ise büyük miktarlarda para cezaları kesilmiştir (Maddicott, 2011: 299-305).

John'un aforozu ciddiye alması, birleşik bir İngiltere yaratmak için harekete geçmesi Innocentius'u da harekete geçirmiştir. Innocentius, Papa ile çatışan yöneticilerin tüm Hristiyanlar tarafından nasıl dışlanacağını açık açık göstermek için girişimlerde bulunmuştur. John, Fransa Kralı Philip'in İngiltere'yi istila tehdidinden ve Papa'nın kendisine karşı bir Haçlı Seferi düzenleyebilecek kapasitede olmasından çekinerek daha ileri gitmemiş Papa III. Innocentius'a boyun eğmiştir. 11 Kasım 1212'de Baulieu başrahibiyle birlikte birkaç temsilciyi Papa'nın barış şartlarını kabul ettiğini bildirmek için Roma'ya göndermiştir (Hardy, 1833: i, 126). Papa, 1 Haziran 1213'e kadar tüm şartların kabul edilmesi gerektiğini bildirmiştir. Bu sırada Fransa kralı Philip İngiltere'yi işgal etmek için girişimlerde bulunmaktadır. John, mecbur ve mahcup bir şekilde tövbe ederek Papa'ya teslim olmuştur. İngiltere Krallığı Papa III. Innocentius'a dirlik olarak sunulmuş, Kral John Papa'nın vassalı olmayı kabul etmiştir. Burada Papa'nın İngil-

³ Ağabeyi Richard'ın dul eşi olan Berengaria'nın İngiliz hükümetinden alacaklarının John tarafından ödenmemesi nedeniyle çıkan kriz.

tere'deki yasağı bir yıl daha kaldırmayacak olması ilginçtir. Ancak anlıyoruz ki Papa John'a güvenmemektedir. Her şeye rağmen John ise Philip'in saldırılarından ve baronlarının isyanından efendisi Papa'ya sığınabileceğini bildiğinden, efendisinin tüm uygulamalarına razı olmuştur (Cheney, 1978: s. 326).

John'un Papa ile uzlaşmasının hemen ardından Fransız donanmasının İngilizlerce yakılması ve buğday, domuz, şarap gemileri başta olmak üzere birçok gemiye el konulması John tarafından sevinçle karşılanmıştır. John, Fransa'dan oldukça yüklü bir ganimet elde etmiştir (Cheney, 1978: s. 326-327). Bu galibiyetin Papa'lıkla uzlaşmasından sonra gerçekleşmesi bundan sonra John'un efendisine karşı daha ehil davranmasına katkı sağlamıştır.

John, Papa ile uzlaşmazlığında sürgüne gönderdiği din adamlarının dönmeleri için geçiş izinleri yayınlamıştır. Kilise topraklarının iade edilmesi için hükümet üyeleri görevlendirilmiştir. (Hardy, 1835: s. 98-103). Stephan Langton 9 Temmuz 1213'te İngiltere'ye gelmiş ve 20 Temmuz'da John üzerindeki aforozu Winchester'da kaldırmıştır. Kral John ve Papa arasında yeni bir diyalog zemini oluşmuş ve John Papa'nın gözde vassalı haline gelmiştir. Papa, Stephan Langton'u İngiliz krallığının kurtuluşu için her şeyi yapmakla sorumlu tutmuştur (Cheney, 1978: s. 344).

Lord Papa III. Innocentius ve Vassal Kral John

Fransa Kralı Philip'e karşı kazanılan deniz zaferi ve Papa ile uzlaşma John'un Angevin İmparatorluğu'nu yeniden canlandırma girişimlerine odaklanmasına ve kıta Avrupa'sında kaybettiği toprakları geri almak istemesine yardımcı olmuştur. John, Fransa'ya karşı girişilecek bir seferde Alman İmparatoru IV. Otto'nun desteğini alabilmek için Papa'nın onayıyla ona bir heyet göndermiştir. Ancak ülkenin önde gelen soyluları (baronlar) kıta Avrupa'sına düzenlenecek bir seferden hoşnut değillerdir. Zira John bugüne kadar girişmiş olduğu tüm mücadelelerde vergi yükünü soylularına bindirmiştir. Yeni bir seferi finanse edecek gücü olmayan baronlar ve sürgünden yeni dönen piskoposlar John'u bu karardan vazgeçirmişlerdir. Ancak bu karar çok uzun sürmemiştir. John, peşinden gelecek sadık adamlar yaratmak istiyorsa baronlarına tavizler vermesi gerektiğini öğrenmiştir. Her ilçeden (shire) dört şövalyenin gelmesini ve sorunların ulusal bir şekilde müzakere edilmesini emretmiştir. Burası İngiltere tarihi için önemlidir zira John'un bu emri parlamento'ya giden yolda atılan ilk adımdır. John'un kıta Avrupa'sındaki topraklarından vazgeçmemesi ona pahalıya mal olmuştur. Fransa ile yapılan Bouvines Savaşı'nı kaybetmesi, üstelik baronların ve piskoposların itirazına rağmen bu savaşı gerçekleştirmesi, John için oldukça ağır şartlar içeren ateşkese zemin hazırlamıştır (Cheney ve Gwendolen, 1967: 981).

Mağlup bir kral olarak İngiltere'ye dönen John, baronları tarafından amansız bir muhalefetle karşılanmıştır. Papa III. Innocentius muhalefetin bir isyana dönüşebileceğini tahmin etmiştir. Nihayet baronlar Stephan Langton tarafından temin edilen ve İngiltere Kralı I. Henry'nin taç giyme töreninde baronlara sunmuş olduğu tüzüğün kopyasıyla harekete geçmişlerdir. John, eğer bu tüzükte baronlara tanınmış hakları onaylamazsa baronlar John'a karşı savaşacaklarını ifade etmişlerdir. Baronların I. Henry'nin tüzüğünde var olan hakları talep etmesi Kral John'un onları oyalama girişimleriyle çıkmaza sürüklenmiştir. Burada ise Papa III. Innocentius'un devreye girmiş olduğunu görüyoruz. Zira Papa artık İngiliz Krallığı'nın derebeyi idi ve ona göre isyan halinde olan baronlar aslında Papa'ya da başkaldırmıştı. Papa III. Innocentius piskoposlara ve başpiskopos Stephan Langton'a vermiş olduğu emirlerle Kral John'un desteklenmesi ge-

rektiğini ifade etmiştir. John, hemen 15 Ocak 1215'te İngiltere'deki piskoposlukların seçimlerinde özgür olduğunu onaylayan mektuplar yayınlamıştır (Church, 2015). John böylece atama (investitura) meselesinin çıkış noktası olan piskoposluk seçimlerine kralların müdahale edemeyeceğini kabul etmiştir.

Kral John, Lord Papa Innocentius'u memnun etmiş ancak baronlarına karşı Papa'nın daha fazla desteğine ihtiyaç duyduğundan Haç'ı alıp Haçlı Seferleri'ne katılacağını deklare etmiştir. 1205 yılından 1213 yılına kadar Papa ile zıtlaşan ve kavga eden John şimdi tüm benliği ile Papa'nın hizmetkârı konumundadır. Innocentius bu haberle John'a koşulsuz destekleme sözü vermiştir. Ancak Innocentius, John'a göndermiş olduğu mektupta kendisini lord, John'u da vassal olarak belirtmeyi ihmal etmemiş İngiltere tahtını elinde tutmak ve yasal olarak varislerine aktarmak istiyorsa yolun bu olduğunu ona bir kez daha göstermiştir (Cheney ve Gwendolen, 1967: no. 1004-1006).

Baronları üzerinde üstünlük kuramayan John bir kez daha İngiliz ulusuna seslenerek kendisine doğrudan tabi olunmasını istemiştir. Ayrıca paralı askerler toplayarak baronlarıyla savaşabileceğinin sinyallerini vermiştir. Papa III. Innocentius bu sefer İngiliz iç siyasetine doğrudan müdahale ederek baronlara mektup yazmış krallarına karşı isyan girişimlerini durdurmalarını istemiştir (Holt, 1961: s. 104).

John, malî yapıyı düzeltmek ve olası askerî hareketa hazırlanmak için baronlarından scutage adı verilen ve askeri yükümlülüklerin muafiyetinden dolayı toplanan vergileri talep etmiştir. Ancak birkez daha baronların muhalefetiyle karşılaşmış Papa Innocentius bu vergiyi baronların üzerinden kaldırmıştır (Church, 2015). Her ne kadar Papa, John'a karşı muhalafeti dizginlemek için vergiyi kaldırsa da bu bir çiftbaşlılığın olduğunu göstermektedir.

Innocentius, Stephan Langton ve piskoposlara tekrar mektuplar göndermiş her iki taraf adına barışın tesis edilmesi için çalışmalarını emretmiştir. Ancak Stephan Langton'a yazmış olduğu mektuptan ona karşı kızgın olduğunu anlıyoruz (Church, 2015). Zira John'a karşı muhalefete destek vermesinden -I. Henry'nin tüzüğünü baronlara veren kişidir.- dolayısıyla Stephan Langton bu mektupta kınanmıştır. Bir diğer mektup da John'a gönderilmiştir. Burada John sükûnete davet edilmiş baronların taleplerinin dinlenebilmesi için güvenli geçiş belgeleri yayınlaması istenmiştir (Cheney ve Gwendolen, 1967: no. 1001-1003). Papa III. Innocentius'un mektuplarıyla yasa dışı ilan edilen baronlar ise savaşmaktan başka çarelerinin kalmadıklarını düşünerek John'a karşı isyan bayrağını askerî bir sefere dönüştürmüşlerdir. John, baronların isteklerini Papa'ya sunmuş, uzlaşmak için her şeyi yaptığını bildirmiş ancak baronların ikna olmadıklarını aktarmıştır. Papa, Stephan Langton'dan baronları afroz etmesini istemiştir. Kendisi de bir soylu olan ve Papa sayesinde atanan Stephan Langton bunu reddetmiştir. John, başka çaresi kalmadığından dolayı sheriff'lerinden (ilçe yöneticileri) muhaliflere karşı harekete geçmelerini istemiştir (Hardy, 1833: i, s. 204). Baronlar ise bu emre karşılık Londra'ya yürümüşler ve şehri ele geçirmişlerdir. 15 Haziran 1215'te kraliyetin haklarını sınırlayan Magna Carta John tarafından böylece mühürlenmiştir. John, Papa'nın daha fazla desteğini sağlamak için III. Innocentius'a vermiş olduğu tavizleri tekrarlamış Kilise'nin gerçek tövbekârı olduğunu beyan etmiştir. Magna Carta'da yer alan güvenlik maddesinin Papa'ya karşı da bir tehdit içerdiğini Innocentius'a bildirmiştir.

“Baronlarım, bu tüzüğümüzle bahsettiğimiz ve onayladığımız barış ve özgürlükleri tüm güçleriyle gözetecek, sürdürecektir ve gözetilmesini sağlayacak, krallıkta istedikleri herhangi bir yirmi beş baronu seçecektir. Biz tümünü kabul ediyoruz. Alémden dileyen herkes, söz konusu işlerin yürütülmesinde yirmi beş baronun emirlerine uymaya yemin eder.” (Cheney ve Semple, 1953).

Yirmi beş baron, lord onların sözüne uymadığında ona karşı savaş başlatabilecek ve 1.200 kişilik bir şövalye kuvvetini yönetebilecektir (Cheney, 1968: s. 280-307). Papa Innocentius durumun John ve kendisi açısından vehametini görmüş derhal Magna Carta’yı kınayan bir bildiri yayınlamıştır. Papa, İngiltere’de kralın lordu olduğundan söz konusu madde ile baronların kendisine dahi karşı gelebilme hakkını yasal hale getirdiklerini görmüş ve önlem almak istemiştir (Cheney ve Semple, 1953: no. 82-83).

III. Innocentius 7 Temmuz tarihinde bir mektup yayınlarak baronların Müslümanlardan daha tehlikeli olduğunu zira Haçlı Seferi’ne katılmayı kabul eden bir krala karşı isyan etmelerinin başka bir şekilde izah edilmesinin olanaksız olduğunu bildirmiştir⁴.

“Bu adamlar [asi baronlar] şüphesiz Sarazenlerden daha beterdir. Çünkü onlar, özellikle Kutsal Topraklara yardım edeceği ümit edilen bir kralı tahttan indirmeye çalışıyorlar.” (Cheney ve Semple, 1953: no. 80)

Her ne kadar İngiltere Krallığı John’un elindeymiş gibi gözükse de bu krallığı artık sadece Papa’nın desteğiyle elinde tutabilmektedir. John için avantajlı olan gelişme ise Papa III. Innocentius’un baronları birer asi olarak nitelendirmesi ve V. Haçlı Seferi’ne katılımının böylece geciktiğinin vurgulanmasıdır. Ayrıca bir grup baron John’u tahttan indirmek ve Fransa Kralı Philip’in oğlunu tahta çıkarmak için harekete geçmiştir. Bu gelişme Magna Carta’yı krala mühürleterek büyük başarı sağlayan baron grubunu tamamen yasadışı bir aforoz grubuna dönüştürmüştür (Holt, 1961: s. 128). Innocentius, baronların hükmettikleri toprakları yasaklarla cezalandırırken baronları da aforoz etmiştir. John, St. Albans ve St. Edmunds gibi büyük manastırlarda ordusunu toplayarak baronlara karşı büyük bir iç savaşın fitilini ateşlemiştir. Baronların Fransa Kralı Philip’in oğlunu İngiltere’ye davet etmesiyle büyük bir kaos yaşanmıştır. Papa’nın John’u desteklemek için gönderdiği Guala Bicchieri dahi Fransız işgaline engel olamamıştır. John, iç savaşın ortasında hasta yatağında yeni Papa III. Honorius’a bir mektup yazarak İngiltere’nin Papa’lık otoritesine tabi olduğunu oğlu III. Henry’nin İngiliz kralı olması gerektiğini rica etmiştir. John’un ölümü ile birlikte Papa’lık ile olan münasebetleri sonra ermiş ancak İngiltere’de iç savaş bitmemiştir (Church, 2015). Bu bağlamda John, oğlu III. Henry’e (1216-1272) yalnızca dirlik olarak elde tutulabilen ve iç savaşın ortasında bir ülke miras bırakmıştır.

Sonuç

Atama meselesinden kaynaklı Papa-Kral çatışmalarından hareketle dinin ve dolayısıyla dini sorumluların toplum ve siyaset üzerindeki etkisi düşünüldüğünde şüphesiz Orta Çağ’ın zaman dilimi olarak diğer zamanlardan; Avrupa’nın da diğer bölgelerden ayrıldığı sonucu karşımıza çıkar. Zira bu denli kuvvetli bir etkinin şüphesiz tek ve en önemli kaynağı Kilise’dir ve Avrupa tarihini derinden etkilemiştir. Orta Çağ Avrupa tarihi Hristiyanlığın bir tutkal görevi

⁴ Magna Carta’nın iptali konusunda Innocentius’un John’a vermiş olduğu ve Kilise Hukukundan kaynaklı destek için bkz: R. Helmholz, *“Pope Innocent III and the Annulment of Magna Carta”*, The Journal Ecclesiastical History 69(1), 1-14.

gördüğü ve günümüz uluslarının şekillenmesine böylece etki ettiği zamanın ve bölgenin tarihidir. Bu etkide Papa'lık ve Papalar şüphesiz müstesna bir yer işgal eder.

Kilise var olduğu andan itibaren hem ruhanî hem de siyasî olarak kendisine rakip kabul etmemiştir. Roma İmparatorluğu'nun Hristiyanlık ve Hristiyanlar üzerindeki baskısının sona ermesiyle birlikte Kilise, ekonomik, kültürel ve siyasî bir canlanma yaşamıştır. Krallara taç giydiren, aforoz eden, Haçlı Seferleri ile Doğu'ya Hristiyanları yönlendiren hep Kilise'dir. Bu bağlamda Kilise'nin siyasî gücü elinde tutan krallar ya da imparatorlarla karşı karşıya gelmesi kaçınılmazdır ve öyle de olmuştur.

X. yüzyıldan itibaren kral ya da imparatorların dinî alana müdahalesini engelleme ve özellikle atama meselesinden kaynaklanan sorunlara çözüm bulma arayışı çatışmalara neden olmuştur. İlk önemli örneğini Papa VII. Gregorius ve Kutsal Roma Germen İmparatoru IV. Heinrich arasında gördüğümüz atama kavgası benzer bir şekilde Orta Çağ İngiltere'de de vuku bulmuştur.

Canterbury Kilisesi İngiltere için kurulduğu 597 yılından itibaren çok önemli roller oynamış, Canterbury Kilise'sine başpiskopos seçimleri her zaman ihtilaflara sebep olmuştur. Gerek I. Henry'nin Papa Paschalis ile yaşadığı gerginlik, gerek II. Henry'nin başpiskopos Becket'i öldürtmesi, Canterbury'nin dinî olduğu kadar siyasî öneminden kaynaklanmaktadır. Zira Canterbury Kilisesi İngiltere'de oluşturulmuş dev manastır organizasyonunun merkezidir ve burada görevli piskopos ya da keşişler fieflerini krallardan almıştır. Dolayısıyla piskopos ya da keşişlerin sadece dinî adamlar değil kralın soyluları olması nedeniyle siyasî adamlar olduğu sonucuna ulaşabiliriz.

Yurtsuz John, babası II. Henry'den devraldığı mirası korumak, merkezî imparatorluk sistemine hanel getirmemek ve Angevin mirasını yasal varislerine bir bütün halinde aktarabilmek ve Canterbury gibi önemli bir siyasî(!) organizasyonu Papa'nın tekeline bırakmamak için Papa III. Innocentius'a karşı gelmiştir. Papa'nın yasaklamalar ve aforoz tehdidinde askerî cevaplar vererek çatışmayı tırmandırmıştır. Monarşiyi kuvvetlendirmek ve rejimini korumak için çabalamış olan John, Angevin İmparatorluğu'nun karşı karşıya kaldığı krizler nedeniyle 1213 yılında Innocentius'a diz çökmüştür. Sonuç olarak İngiltere ve İrlanda Krallıkları Papa'ya dirlik olarak verilmiş, John efendisi Papa'nın hizmetinde bir vassal olarak krallık topraklarını elinde tutmayı kabul etmiştir.

Burada ulaştığımız başka sonuçlar da varki öncekilerden önem bakımından ayrılır. Zira John, Papa karşısında bilinçli olmadan birleşik bir İngiliz ulusu oluşturan ilk kraldır. John, Papa'nın tehditleri karşısında İngiliz ulusuna çağrı yapmış doğrudan krala biat etmelerini sağlamıştır. Ayrıca baronların da vermiş olduğu tavizler ve sorunların çözümü için her ilçeden şövalye talep etmesi de parlametonun temelini atmıştır.

Efendisini memnun eden -ki ulaştığımız sonuca göre başka çaresi de kalmayan- John, Papa'nın en gözde vassalı olabilmeyi böylece sağlamıştır. İngiliz iç siyasetinde Papa'nın desteğini almak için hiçbir zaman gitmeyeceği ve katılmayacağı Haçlı Seferleri'ne katılım sözü vermiştir. Buradan John'un çıkarları söz konusu olduğunda hiçbir sınır ve ilke tanımayan bir kral olduğu sonucuna varılabilir. Ayrıca Fas Emiri'ne yazmış olduğu mektupla ya da kilise mallarından elde ettiği paraları harcadığı alanlarla görebiliyoruz ki John kişilik olarak zayıftır.

Sonuç olarak yaşanılan krizlerin en büyüğü olan Magna Carta John'un merkezî krallık ide-
aline vurulmuş en büyük darbedir ve hem baronlarıyla hem de Papa ile girdiğı çatışma sonucu
yapılmak durumunda kalınmıştır. Bu bağlamda John, yeni efendisi Papa ve ona verdiğı sözlerle
son bir kez merkezî krallık idealini gerçekteştirmeye çalışmıştır. Ancak özellikle Papa'nın ata-
yabilmek için büyük uğraşlar verdiğı Stephan Langton'un da bir soylu olması ve hem John'a
hem de Papa'ya karşı gelmesi başka mühim sonuçlar doğurmuştur.

KAYNAKÇA

- BARRAT, N., (1996). "The revenue of King John," EHR, 111. 835- 855.
- BROOKE, Z. N. (1952). *The English Church and the Papacy from the Conquest to the Reign of John*. Cambridge: Cambridge Universty Press.
- CEYLANBAŞ, F. (2023). Kral John Dönemi İngiltere'de Feodalite ve Magna Carta'ya Giden Yol (1199-1216) Manisa: Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayınlanmamış Doktora Tezi).
- CHENEY, C. R. (1948). "A neglected record of the Canterbury election of 1205-1206", *Bulletin of the Institute of Historical Research*, XXI/64: 233-238.
- CHENEY, C. R. (1949). "King John's Reaction to the Interdict on England", *Transactions of the Royal Historical Society*, IV/31: 129-150,
- CHENEY, C. R. (1978). *Pope Innocent III and England*. Stuttgart: Cambridge Universty Press.
- CHURCH, S. (2015). *King John and Road to Magna Carta*. London: Macmillan Press.
- CLARKE, P. D. (2007). *The Interdict in the Thirteenth Century: A Question of Collective Guilt*. Oxford: Oxford Universty Press.
- ÇOBAN, B. Z. (2014). *Geçmişten Günümüze Papalık*. İstanbul: İnsan Yayınları.
- DUNCAN, A. A. M. (1999). "John King of England and the Kings of Scots". *King John: New Interpretations*. (Ed. S. D. Church). Woodbridge: Boydell&Brewer Press. 247-273
- DURGUN, F. (2018). "Dini ve Siyasi Yönleriyle Orta Çağ Batı Kilisesi'nde Büyük Bölünme (1378-1417)". *Ortaçağ'da Din ve Devlet*. (Ed. Ayşe Atıcı Ariyan). İstanbul: Yeditepe Yayınları. 177-199.
- DURMAZ, S. (2010). "Yüksek Ortaçağda Papa-İmparator Çatışması: Kılıç ile Âsâ'nın Savaşı". *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1: 93-120.
- HARPER-BİLL, C. (1999). "John and the Church of Rome". *King John: New Interpretations*. (Ed. S. D. Church). Woodbridge: Boydell&Brewer Press. 289-315.
- HATCHER, J. (1981). "English Serfdom and Villeinage: Towards a Reassessment," *Past and Present*. X: 3- 39.
- HELMHOLZ, R. (2018). "Pope Innocent III and the Annulment of Magna Carta", *The Journal Ecclesiastical History* 69(1), 1-14.
- HISTORICAL WORKS OF RALPH DE DICETO. (1876). (Ed. W. Stubbs). Roll Series, London.
- HOLDSWORTH, C. (1963). "John of Forde and the Interdict", *The English Historical Review* LXXVII/309: 705-714.
- HOLT, J. C. (1961). *King John*, London: Historical Association Pamphlets.
- KNOWLES, M. D. (1938). "The Canterbury Election of 1205-1206", *The English Historcial Review*, 210: 211-220.
- LETTERS OF INNOCENT III TO ENGLAND AND WALES. (1967). (Ed. Cheney, R. C. ve Gwendolen, M.). Micgian: Clarendon Press.

- MADDICOTT, J. R. (2011). "The Oath of Marlborough, 1209: Fear, Government and Popular Allegiance in the Reign of King John". *The English Historical Review*, CXXVI/519: 281-318.
- MATTHEW PARİS, *Chronica Maiora II*, Cambridge, Corpus Christi College, MS 016II.
- MORRİS, M. (2015). *King John Treachery, and Tyranny in Medieval England: The Road to Magna Carta*. London: Pegasus Book.
- PIPE ROLL 14 JOHN. (Ed. Brown Allewn R. ve Holt J. C.). (1961). London: Pipe Roll Society New Series.
- ROTULI LITTERARUM CLAUSARUM IN TURRI LONDINENSI ASSERVATI. (1833-1844). (Ed. Hardy D. T.). II vols, London: G. Eyre and A. Spottiswoode.
- ROTULI LITTERARUM PATENTIIUM IN TURRI LONDINENSI ASSERVATI. (1835). (Ed. Hardy D. T.). London: G. Eyre and A. Spottiswoode.
- SAYERS, J. (1994). *Innocent III: Leader of Europe*. London: Longman Press.
- SAYERS, J. (2000). "Peter's throne and Augustine's chair: Rome and Canterbury from Baldwin (1184-1190) to Robert Winchelsey (1297-1313)", *JEH*, 51: 250-274.
- SELECTED LETTERS OF POPE INNOCENT III CONCERNING ENGLAND (1198- 1216). (1953). (Ed. Cheney, C. R. ve Semple W. H.). New York: Thomas Nelson and Sons Ltd.
- SERDAR, M. (2021). "Ortaçağ Avrupası'nda Papalık", *Orta Çağ Avrupa Tarihi*. (Ed. Özlem Genç). Niğde: Talebe Yayınları. 215-301.
- THE HEADS OF RELIGIOUS HOUSES ENGLAND AND WALES, 940- 1216. (1972). (Ed. D. Knowles, C. N. L. Brooke, V. London) Cambridge: Cambridge University Press.
- THE HISTORICAL WORK OF GERVASE OF CANTERBURY. (1871). (Ed. Stubbs W.). 2 vols, London: Cambridge University Press.
- THE RED BOOK OF THE EXCHEQUER. (Ed. Hall, H.). (1896). 3 vols, London: RS.
- TRUAX, J. (2012). *Archbishops Ralph d'Escures, William of Corbeil and Theobald of Bec: Heirs of Anselm and Ancestors of Becket*. Farnham: Routledge Press.
- VAUGHN, S. N. (2012). *Archbishop Anselm 1093-1109 Bec Missionary, Canterbury Primate, Patriarch of Another*. London: Routledge Press.
- VINCENT, N. (2010). "Stephen Langton, Archbishop of Canterbury". *Étienne Langton, Prédicateur, Bibliste, Théologien* (Ed. J. Bataillon, N. Bériou, G. Dahan ve R. Quinto). Turnhout: Brepols Press. 51-123.

EXENDED ABSTRACT

The Investiture Controversy (Investitura) is a dispute between John Lackland the King of England and Pope Innocentius III in the XIII.th over who should be appointed archbishop of the Church of Canterbury. The Church of Canterbury was founded in 597 and became one of the most important institutions in England. The Church has a financial and political importance as well as a religious one, as it is the center of twelve auxiliary dioceses and hundreds of monasteries. Bishops or monks received the lands from the king and they held them in churches or monasteries. In this context, the fact that they are also nobles of the king causes us to attribute financial and political importance to them.

This appointment event in England is one of the most violent struggles between religious power and secular power in medieval England. In this context, the time period of the study covers the almost simultaneous reigns of John (1199-1216) and Innocentius (1198-1216). Pope Innocentius, based on the Dictatus Papae issued by Pope Gregorius VII in 1075, stated that the Roman Church was established by God and that the Pope was the only universal power and therefore had the authority to appoint or dismiss church officials. King John, on the other hand, claimed that the churches should be subordinate to the Crown due to, the heritage, he inherited from his ancestors and that the power was given by God. He argued that his father Henry II and his brother Richard I had appointed church officials, that they were the king's nobles, and that in this context he would be the sole authority to appoint archbishops.

Innocentius III, known for his interest in European politics, wanted to use political power as well as religious power. The fact that the Church's policy since the X. th was in this direction gave Innocentius III the opportunity he was looking for in his relations with John, and he appointed Stephan Langton to the Church of Canterbury. John, despite his unreliable and politically incorrect character, first entered into a great conflict with the Pope in order to protect the Angevin monarchy and authority that he could implement, caused England to be harassed with prohibitions, and then he was excommunicated. In this struggle, John was perhaps instrumental in uniting the English nation and bringing freemen outside the feudal hierarchy directly under the king. His failures in English domestic politics, his conflicts with the barons, the wars and territories he lost against France made it important for John to further struggle with the Pope.

With the death of Hubert Walter, the archbishop of Canterbury, the fight for the appointment between King John and Pope Innocentius III finally resulted in the superiority of the Pope, and John knelt to the Pope in 1213. The Kingdoms of England and Ireland were left to the Pope's rule. The study concludes that almost no king in the Middle Ages could resist the power of the Pope and could be punished militarily as well as excommunication if he rebelled against the religious authority. It is also clear that John made some concessions in order to find the support he sought in English domestic politics, and that he held the English kingdom in a vassal-lord relationship with the Pope.